LOGOS

HRVATSKI NARODNI PREPOROD

u Splitu

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U SPLITU

SKUPŠTINA OPĆINE SPLIT
SVEUČILIŠTE U SPLITU — FILOZOFSKI FAKULTET ZADAR
IZDAVAČKA RADNA ORGANIZACIJA »LOGOS« SPLIT

Radovi znanstvenog skupa »Split u preporodno doba«, održanog u povodu 100-godišnjice ponarođenja splitske općine 1882—1982, 8. i 9. studenog 1982. u Splitu

Uredнički odbor:

DUŠKO KEČKEMET
STIJEPO OBAD
IVO PERIĆ
NIKŠA STANČIĆ

Izdavač: Izdavačka radna organizacija LOGOS, Split, Narodni trg 4, tel. 589-222, 49-896. Za izdavača Ante Oman. Glavni i odgovorni urednik Dušan Čizmić Marović. Lektura i korektura dr Radovan Vidović. Tisak NITRO »Slobodna Dalmacija« Split, Splitskog odreda 4

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U SPLITU

U POVODU STOGODIŠNJICE PONAROĐENJA SPLITSKE OPĆINE 1882. — PRESUDNE POBJEDE NARODNJAKA NAD AUTONOMAŠIMA U DALMACIJI

ZNANSTVENI SKUP
1982.

LOGOS
Split, 1984.

192.856
949.75
HRV
d

ID 21208

Znanstveni skup »Split u preporodno doba« organiziran je na inicijativu Skupštine općine Split, a u povodu proslave stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882. g. Svrha mu je bila da njegovi sudionici obrade hrvatski narodni preporod u Splitu iz političko-povijesnog, ekonomskog, društvenog, kulturnog, povijesno-umjetničkog, povijesno-književnog i drugih stajališta i posebno pobjedu Narodne stranke na općinskim izborima 1882. g., koja je pobjeda bila rezultat dvadesetgodišnje borbe narodnjačke stranke s autonomašima u Splitu i u čitavoj Dalmaciji.

Neki znanstveni radnici, pozvani da učestvuju na skupu bili su spriječeni i nisu mu mogli doprinijeti svojim prilozima, a neki se nisu odazvali. Stoga su organizatori skupa bili svjesni da znanstveni skup neće moći obraditi sveobuhvatnu problematiku preporoda u Splitu, sva zbivanja i sve istaknute ličnosti, ali su seriozni prilozi sudionika novim podacima i suvremenim povijesnim tumačenjima doprinijeli potpunijoj i ispravnijoj obradi jednog presudnog razdoblja povijesti Splita, Dalmacije i čitave Hrvatske. Oni će ujedno dati poticaj za dalje svestranije znanstveno proučavanje prošlosti Splita, nastavljajući tako znanstveno djelo povjesničara Grge Novaka i ostalih znanstvenika koji su se bavili prošlošću ovoga grada.

Organizatori su namjeravali jedan dio znanstvenog skupa posvetiti raspravama o metodologiji proučavanja i pisanja naše novije povijesti, ali zbog nedovoljnog broja prijavljenih referata na tu temu i zbog obilnosti prvog dijela skupa s temom preporoda morao se taj zadatak odgoditi za drugu prigodu.

Za diskusiju o iznijetim temama ostalo je malo raspoloživog vremena, neki su diskutanti smatrali nepotrebnim da se njihovo sudjelovanje u diskusijama objavljuje pa njihovo izlaganje nije uopće tiskano u ovom Zborniku.

Svi referenti su naknadno dopunili i dotjerali svoja izlaganja.

Skupštini općine Split zahvaljujemo na moralnoj i materijalnoj pomoći u organiziranju znanstvenog skupa i objavljivanju ovog Zbornika.

Uredničkí odbor

Sudionike znanstvenog skupa uvodnim su riječima pozdravili i zaželjeli im uspješan rad dipl. ing. arh. Drago Matošić, predsjednik Skupštine općine Split, dr Tomislav Grgin, dekan Filozofskog fakulteta u Zadru, Duško Čizmić-Marović, glavni i odgovorni urednik IRO »Logos« i dr Duško Kečkemet, u ime Organizacijskog odbora znanstvenog skupa.

POZDRAVNA RIJEČ PREDSJEDNIKA SKUPŠTINE OPĆINE SPLIT, dipl. ing. arh. DRAGE MATOŠIĆA

Drugarice i drugovi,

dozvolite mi da vas u ime Skupštine općine Split, kao jednog od organizatora ovoga znanstvenog skupa, te u ime Splita kao grada domaćina, pozdravim i izrazim zadovoljstvo što je ovakav skup ostvaren upravo u vrijeme obilježavanja stote godišnjice rođenja općine Split.

Značaj narodnog preporoda u Dalmaciji, posebno u Splitu, za našu noviju nacionalnu povijest i kasniji naš razvoj nesumnjivo je izazov i obaveza povjesničarima i drugim znanstvenicima da suvremeno i potpuno valoriziraju to razdoblje. Povijesne okolnosti u kojima se pripremao i odvijao nacionalni preporod u Dalmaciji i, bolje reći, na našoj obali, nisu bile iste kao u ostaloj Hrvatskoj, niti na preostalom južnoslavenskom prostoru, pa istraživanje tih okolnosti i specifičnih uvjeta predstavlja poseban i važan zadatak. Stoga mislim da održavanjem znanstvenog skupa o Splitu u preporodno doba — a u povodu stote godišnjice pobjede narodnjaka na općinskim izborima 1882. godine — inicijatori, organizatori i sudionici skupa daju ne samo značajan i, rekao bih, najbolji mogući doprinos obilježavanju ove godišnjice, već time čine značajan korak ka cjelovitoj znanstvenoj obradi toga po mnogo čemu prijelomnog i za nas sudbonosnog povijesnog razdoblja.

Privlačna obaveza da dođemo do jedne sintetske historije Splita u posljednjih sto godina ostaje naša zajednička obaveza, vrijedna truda, prvenstveno znanstveno-istraživačkog. Vjerujem da i ovaj znanstveni skup ima na umu taj cilj i da će predstavljati značajan poticaj za njegovu realizaciju.

Zbog svega toga svima koji su pridonijeli ostvarivanju ovakvog skupa odajemo priznanje i zahvalnost.

Na kraju, svima vam želim ugodan boravak u Splitu, te uspješan i plodonosan rad.

Stijepo Obad

TRI FAZE U PONAROĐENJU SPLITSKE OPĆINE

Ponarođenje splitske općine odvijalo se postupno za ustavna života i to kroz tri faze preporodnog pokreta. Prva faza može se promatrati kroz dvije etape: prva od godine 1861. do 1870. i druga od godine 1870. do 1880, kada konačno dolazi do raspuštanja autonomaške općine. Druga faza podudara se sa zavođenjem komesarijata od godine 1880. do 1882. i treća, posljednja, odnosi se na pripreme za nove općinske izbore i izbore godine 1882. Pokušat ćemo, ukratko, prikazati razvoj borbe splitskih narodnjaka s autonomašima oko uzimanja pozicija u gospodarskom, političkom i kulturnom životu grada i okolice.

Do početka preporodnog pokreta gornji sloj gradskog društva primorskih gradova, napose Splita, toliko se otuđio od svoga slavenskoga, odnosno hrvatskoga zaleđa da je ponekom strancu izgledalo da se nalazi više u talijanskoj nego hrvatskoj sredini. S obzirom na to da se većina putnika kretala unutar gradskih zidina, gdje se više čuo talijanski nego hrvatski jezik, osobito kod obrazovanog građanstva[1] koje je po porijeklu ili pak naobrazbi pripadalo talijanskoj kulturi, dojam je mogao biti, donekle, točan. Drugi pak koji bi zašao u gradska predgrađa, slučajno ili namjerno, u sela s ove ili one strane Kozjaka i Mosora mogao se uvjeriti da tu živi ono drugo pučanstvo koji stranci stoljećima nazivaju Morlacima, a njihov jezik »lingua morlacca«, da su to isključivo Slaveni hrvatskoga porijekla, seosko društvo različito od gradskoga.

U predpreporodno doba Split je životario u uvjetima nerazvijene gradske privrede koja se kretala na razini obrta, rjeđe manufakture. Od sredine pedesetih godina, osobito slijedećega desetljeća, uočavaju se skromni začeci akumulacije kapitala koji se temelje na brodogradnji, konjunkturi vinogradarstva, tranzitnoj trgovini, prerađivačkoj privredi i pokušajima osnivanja novčanih zavoda. Spori razvoj gradske privrede u uskoj je vezi s politikom austrijskih vlasti koje su izvanekonomskim mjerama kočile gospodarski uspon Splita, što se lijepo očituje u slabim prometnim vezama s gravitacijskim zaleđem, tako da je tek 1876. jednom krnjom željezničkom prugom spojen s ugljenokopima u Siveriću, koja je (1888) produljena do Knina.[2]

Takvom stupnju gospodarskog razvoja odgovarala je socijalna struktura gradskoga stanovništva sastavljena od posjednika, činovnika, odvjetnika, liječnika, profesora, redovničkog i dijecezanskog svećenstva, trgovaca, obrtnika i zanatlija, pomoraca, težaka, ribara, fizičkih radnika, kućnih slugu itd.[3] Mnogi pučani nalazili su se u gospodarskoj i političkoj ovisnosti, napose okolni težaci, u kolonatskom odnosu prema gradskim posjednicima, onom privilegiranom sloju u čijim rukama se nalazila ekonomska i politička moć, u čije se domove, osobito Biskupiju, prelijevao višak rada, naročito iz predgrađa i gravitirajućih sela.[4]

Na takvoj gospodarskoj podlozi, društvenoj strukturi i odnosima austrijske vlasti grade vlast oslanjajući se na oligarhijski sloj koji čine doseljenici i domaći odnarođeni pojedinci plemićkoga i građanskoga porijekla koji zauzimaju istaknutije položaje u gospodarskom i političkom životu Grada. Niže građanstvo, pa i mnogi pučani povodili su se za imućnijim slojem, govorili iskrivljenim talijanskim jezikom pomiješanim s hrvatskim leksikom. Stoga nije čudno da je općinska uprava u Splitu, sastavljena od imućnih i uglednijih građana koji su došli na odgovarajuća mjesta ne izborom nego imenovanjem, odbila pozive iz sjeverne Hrvatske (1848) za sjedinjenje.[5] Već su se tada mogla uočiti talijanska presizanja prema istočnoj jadranskoj obali, konture autonomaštva, a kod nekih i potajno priželjkivanje sjedinjenja Dalmacije s obnovljenom Mletačkom Republikom. Slično se ponovilo i godine 1866. kada su se u nekim splitskim domovima krojile talijanske trobojnice pred mogućnošću iskrcavanja Talijana na istočnu obalu Jadrana.[6] Ta i druga pitanja neki su od problema s kojima ulazi ovaj grad u preporodni pokret godine 1861.

Nakon pada neoapsolutizma (1859) i zavođenja ustavnih sloboda ukazala se mogućnost raspravljanja o onim pitanjima koja su se javila još za ilirskog odjeka i četrdeset osme. Naime, dalmatinska gradska i pučka inteligencija, a među njom i splitska, školovana, uglavnom, u domaćim bogoslovijama i sveučilištima u Italiji,[7] nadahnuta borbom talijanskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje, pokušala je staviti na dnevni red dva osnovna pitanja: ravnopravnost hrvatskoga s talijanskim jezikom i njegovo službeno uvođenje u upravu, sudove i škole te sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama.

Iskra narodnosti javila se u Splitu i ostaloj Dalmaciji još za ilirskog odjeka kod rijetkih iliraca, napose u dijecezanskom sjemeništu (1848) kod tajne đačke družine Regimenta »Ne boj se«.[8] Skupina mladih rodoljuba među kojima su se istakli Natko Nodilo, Mihovil Pavlinović, Luka Botić i Antun Bakotić povezala se s ostalim dalmatinskim istomišljenicima, napose s mladim splitskim intelektualcima Kostom Vojnovićem, Vickom Milićem, Gajom Bulatom, Vidom Morpurgom i drugima. U Splitu je iskrsla ideja o pokretanju Narodnoga lista koji se pojavio u Zadru pod uredništvom Natka Nodila.[9]

Na temelju ustavnih sloboda splitska narodnjačka jezgra ulazi u polemičke rasprave s Nikolom Tommaseom i njegovim sljedbenicima u pitanju sjedinjenja. Tako Split na početku preporodnog pokreta postaje središte raspravljanja za sjedinjenje i protiv njega. Naime, iz njega se čuje najžešći glas za sjedinjenje stoljećima razjedinjenog naroda na temelju historijskog i prirodnog prava kao i zahtjev da hrvatski jezik

bude ravnopravan s talijanskim i da se uvede u javni život. I tako su se u polemičkim spisima iskristalizirale dvije ideologije: nacionalna ideologija gradskih narodnjaka, po ideji južnoslavenska, i slavodalmatinska ideologija pod političkim vidom autonomaštva.[10]

Postavio se problem kako da se u toj složenosti pitanja ostvare dva temeljna cilja. Nakon propalih nada oko mogućnosti sjedinjenja hrvatskih zemalja, zbog neriješenih hrvatsko-ugarskih, austro-ugarskih odnosa, a i politike Beča da Dalmacija skupa s Istrom ostane i dalje u tzv. Cislajtaniji, tj. zapadnoj polovici Monarhije, nasuprot sjevernoj Hrvatskoj koja je u njezinu istočnom dijelu tzv. Translajtaniji, u uvjetima centralizma i birokratizma, nije preostalo drugo nego postići što se realno najviše moglo. Naime, trebalo je oteti općine iz ruku autonomaša, zatim druge državne ustanove, napose škole i doći do zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. S obzirom na to da je u Splitu na početku preporodnog pokreta bilo svega četrdesetak pristaša sjedinjenja[11] nije preostalo drugo nego pristupiti buđenju nacionalne svijesti u građanstvu. U tom pogledu najviše se učinilo putem novoutemeljene Slavjanske narodne čitaonice,[12] koja je okupljala pristaše Narodne stranke i postala njezina osnovna ćelija u Splitu, u kojoj se čitalo, raspravljalo o lokalnim i nacionalnim pitanjima, mjesto gdje su se rađali planovi i akcije uoči i za vrijeme izbora. Uz čitaonicu omiljelo sastajalište narodnjaka bila je i Morpurgova knjižara.

Po svemu sudeći trebalo je poći od početka tj. nesvjesnu masu nacionalno probuditi i okupiti u jedan narod, sukobiti se s predrasudama i uvriježenim mišljenjem da je to »dalmatinska« zemlja i narod »dalmatinski«. Koristeći se naklonjenošću viših austrijskih vlasti autonomaši optužuju narodnjačke prvake kao »puntare«. Biti narodnjak i Hrvat u to doba u Splitu bilo je veoma opasno. Hrvatsko ime bilo je omraženo u dijelu građanstva, kod pučana i težaka koji su govorili »arvaskim« jezikom. Neki nisu smjeli izići na ulicu, napadani su iz zasjede i bili prisiljeni da se brane oružjem.[13] Jedino su se Stagnjari iz Veloga varoša znali oprijeti oružjem autonomaškoj rulji.[14] Nasilje i teror javljali su se sa znanjem općinske uprave i žandarmerije, ali u tome nisu bili spriječeni. Kakva je atmosfera vladala u Splitu na početku preporodnog pokreta lijepo svjedoči napad na narodnjačkoga prvaka Kostu Vojnovića zbog toga što je na svome stanu na Obali izvjesio hrvatsku trobojnicu ili pak smjenjivanje Ivana Burattija s funkcije okružnoga poglavara samo zato što je izjavio da je Hrvat i za sjedinjenje. Na njegovo mjesto je postavljen zagriženi autonomaš Jerolim Alesani.

Pod pritiskom centralizma i birokracije politički realizam upućivao je jedne drugima u tzv. Liberalni savez.[15] Ta politička sprega pala je na ispitu kada su narodnjaci, između ostaloga, postavili pitanje ravnopravnosti hrvatskoga s talijanskim jezikom, te da se promijeni izborni sustav po kojemu su narodnjaci teže mogli doći do općine. Jedini ustupak učinili su autonomaši u tome što su na pečatu splitske općine dopustili da piše pored »Comune di Spalato« još i »Občina Splitska«, a do tada je pisalo samo »Municipio di Spalato«.

Zahvaljujući pobjedi austrijske ratne mornarice pod Visom (1866), u kojoj su se istakli dalmatinski mornari, te pobjedi Narodne stranke u

Dalmatinskom saboru (1870) autonomaši postupno gube a narodnjaci dobivaju na ugledu kod vlasti u Beču. Budući da u uvjetima dualizma također nije bilo realna izgleda za sjedinjenje hrvatskih zemalja, a poučeni iskustvom iz šezdesetih godina, narodnjaci u drugoj etapi iz obrane prelaze u napad.

Sedamdestih godina Split je učinio korak dalje u razvoju gradske privrede. Pored pogona kože Ante Zlodre, radionice za proizvodnju likera, svijeća, rozolija i alkoholnih pića, mastionice, tvornice cementa, prve dalmatinske tvornice sapuna, tvornice kotlova i željezne robe, parne destilerije Vida Morpurga, tu je i Prva dalmatinska pučka banka (1870)[16] utemeljena na inicijativu Vida Morpurga, koja će postati značajno uporište narodnjaka. Po primjeru narodnjaka i autonomaši pokreću drugi novčani zavod Banca popolare spalatina (1876) koja počinje raditi godine 1883. pod nazivom Banca commerciale spalatina.

Struktura gradskog društva tih godina je nešto potpunija nego u minulom desetljeću. U Varošu i Lučcu najviše je težaka ali ih ponešto ima i unutar zidina Grada među obrtnicima, trgovcima i činovnicima koji su najviše zastupljeni. Uz težake Varoša znatan je broj obrtnika, pomoraca, ribara, a na Lučcu ima nešto obrtnika. Obrt je, uglavnom, u rukama Splićana, primjerice, mastionice te radionice svijeća, ali je bilo obrtnika iz okolice, rjeđe stranaca. Uslužne zanatlije više rade za potrebe gradskoga nego seoskoga stanovništva. Po svemu sudeći autonomaška općina olako je izdavala dozvole strancima, napose iz talijanskih krajeva i Trsta kao i drugih zemalja Monarhije kako bi dobila potrebne glasove na općinskim i saborskim izborima. Prema obrazovnoj strukturi stranci čine kvalificiranu radnu snagu zaposleni, uglavnom, u državnim ustanovama, Pošti, Poreznom uredu, Lučkoj kapetaniji, Carinarnici, Državnom monopolu, Financijskoj službi, žandarmeriji, općinskoj i tržnoj upravi, Katastru i željeznici.[17] Na položajima viših činovnika su također stranci porijeklom iz raznih zemalja Monarhije i Trsta, rjeđe iz sjeverne Hrvatske. Žandari, financi, gradski redari su domaći ljudi iz Zagore, a Splićana u tim službama nema. U općinskoj upravi, pravosuđu i banci, uz strance, bilo je i domaćih ljudi.

Prosvjetni radnici učitelji osnovnih škola i profesori obiju gimnazija, Klasične i Velike realke, odvjetnici, bilježnici i liječnici uglavnom su domaći Splićani ili iz drugih krajeva Dalmacije. Po političkoj pripadnosti jedni su narodnjaci a drugi autonomaši. Brodski i vojni liječnici, primalje i farmaceuti većinom su stranci, dok su pomorski kapetani, strojari, ložači i ribari, uglavnom, domaći, ali ima ponešto i doseljenih Talijana. Kavanari i slastičari su stranci, a gostioničari većinom iz Zagore.[18]

Nekvalificiranu radnu snagu čine radnici iz splitske i trogirske Zagore, primjerice, radnici i čuvari na željezničkoj stanici, nadničari, sluge, čistači ulica, crnih jama, sakupljači smeća ili pak teži fizički radnici. Radnici u obrtima većinom su iz Zagore i Bosne.[19]

Eto, takva je bila, uglavnom, struktura splitskog društva sedamdesetih godina stoljeća. Pred narodnjacima je bila zadaća pridobiti upravo te niže slojeve u Gradu i predgrađima. Trebalo je obaviti dva važna zadatka: prvo, osloboditi sve one ovisne o talijanaškom kapitalu i, drugo, probuditi u njima ljubav prema narodu kojemu pripadaju. Vidovitošću

Vida Morpurga mnogi težaci i pučani dobivaju povoljne kredite, uz niske kamate, od novoutemeljene Pučke banke i tako se postupno oslobađaju od raznih gradskih lihvara, inače političkih autonomaša i tako postaju politički neovisni. S druge strane utemeljeno je i prvo Vinarsko društvo koje je okupljalo vinogradare i otkupljivalo njihova vina u godinama konjunkture vinogradarstva i dobre prođe dalmatinskoga vina na talijanskom i francuskom tržištu.[20] U poslovnim krugovima istakla se Trgovačko-obrtnička komora koja je okupljala i povezivala splitske industrijalce, trgovce i obrtnike radi njihova zajedničkoga nastupa na tržištu.

U buđenju nacionalne svijesti, koja je tih godina sve više poprimala hrvatsko obilježje, istakla su se novoutemeljena društva »Slavjanski napredak« (1873) i »Narodna glazba« (1877) koja su raznim načinima rada budila u težaka, pučana, obrtnika, trgovaca, zanatlija, radnika i omladine domoljublje; tu se učilo, glumilo, zabavljalo i gradio jedan drugi odnos različit od onoga u autonomaškim društvima.[21]

Splitski narodnjaci imali su još jedan zadatak: razobličiti gradonačelnika Antonija Bajamontija, ukazati njegovim pristašama i protivnicima na samovoljno i rasipničko upravljanje općinskom imovinom i društvom »Associazione dalmatica«. To pitanje se postavilo i u Dalmatinskom saboru, te je Zemaljski odbor poveo istragu, izabrao odbor koji je trebao utvrditi financijsko stanje općine.[22] Na temelju izvještaja Zemaljski odbor je predložio Namjesništvu da se raspusti Općinsko vijeće i da u međuvremenu općinom upravlja povjerenik dok se ne izabere novo Vijeće.[23]Bajamonti je poduzeo protuakciju priredivši u Kazalištu »Prvu pučku skupštinu«[24] kako bi se obranio od napada narodnjaka. Iako nije došlo do raspuštanja općine, autonomaški vođa postupno je gubio popularnost, osobito među onima koji su sudjelovali s njim u poslovnim akcijama. I tako su ga, mnogi napuštali i prelazili narodnjacima ne toliko iz ideoloških razloga koliko da izbjegnu vlastito kompromitiranje.

Nakon odlaska Koste Vojnovića (1874)[25] za profesora na novootvoreno Zagrebačko sveučilište, čovjeka koji je prvi u splitskom narodnjačkom krugu javno ispovijedao svoju hrvatsku pripadnost i prvi među splitskim odvjetnicima održao obranu na sudu na hrvatskom jeziku, braneći skupinu Podgorana koji su bili zatvoreni zato da bi priznali kako je Mihovil Pavlinović bunio svoje seljane, došao je Gajo Bulat[26] koji je bolje od svih otkrio slabosti poslovanja općinske uprave i zloupotrebe u građevinskim pothvatima. Ulaskom u dalmatinsku sabornicu (1876) s ostalim splitskim zastupnicima, koji su u tom mandatnom razdoblju prvi put u većini narodnjaci, Gajo Bulat još najbolje razotkriva špekulacije splitskoga gradonačelnika koji se, između ostaloga, koristi općinskim novcem u stranačke svrhe. Godine 1879. Bulat ulazi u Carevinsko vijeće kako bi izbliza mogao pratiti politiku bečkoga vrha. Osvajanje zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću prvi su plodovi rada splitskih narodnjaka u narodu do godine 1880.[27]

Tih godina dosta se učinilo na njegovanju hrvatskoga jezika i u društvima i u školama. U tome se istakla nekolicina profesora[28] kao što su Josip Perićić, koji je među prvima s učenicima u razredu govorio hrvatski, zatim Nikola Ivanović,[29] Lovro Borčić,[30] ravnatelj Velike realke i Nautike, koja je ukinuta godine 1879, te Antun Bakotić, Juraj Kolom-

batović,[31] Mate Ivičević i drugi. Na istom poslu istakli su se seoski i gradski učitelji,[32] među kojima prednjače župnici. Hrvatsko rodoljublje očituje se i u nadijevanju hrvatskih narodnih imena Zvonimir i Tomislav, s obzirom da su crkvena imena prevladavala. Pojačani patriotizam se uočava i u sve većem broju hrvatskih trobojnica na javnim manifestacijama, npr. u povodu tisuće obljetnice sv. Ćirila i Metoda ili pak godišnjice pobjede kod Banja Luke i Ključa na »Kraljevoj njivi«[33] kojoj je pukovnik Hranilović dao hrvatsko obilježje.

Jačanje utjecaja narodnjaka izazvalo je sve veću reakciju autonomaša ili preciznije autonomaške rulje. To je bio očiti znak njihove moralne slabosti. Autonomaši su se jako kompromitirali zbog bersaljera okupljenih u »Società del tiro al bersaglio«, a to su bili većinom Varošani koji su se znali nazivati »italianissimi« iako mnogi među njima nisu znali ni jedne talijanske riječi. Rulja je napadala mirne građane i narodnjačke prvake.[34] Kolika je bila Bajamontijeva popularnost u Splitu, osobito među težacima, očituje se i u nadijevanju imena Ante, što je povlačilo skrb za kumče. Uza svu moguću propagandu, napose u novopokrenutom listu L'Avvenire, Bajamonti postupno gubi na popularnosti, osobito kod građanstva, trgovaca, obrtnika i zanatlija. Međutim za njim se i dalje povodi znatan broj ovisnih težaka, osobito u Velom varošu. Tih godina konstituirala se u Splitu nacionalna manjina s talijanskom nacionalnom svijesti sastavljena od ranijih Italo-Dalmata i Slavo-Dalmata,[35] koje pojačavaju doseljeni talijanski radnici zaposleni na javnim radovima.

I vanjske prilike bile su više naklonjene narodnjacima nego autonomašima, osobito poslije okupacije Bosne i Hercegovine. Središnje vlasti u Beču sklone su narodnjacima i zbog sve jačeg talijanskog iredentizma prema istočnoj obali Jadrana, koji je u Splitu našao svoju petu kolonu, koja je nasiljem i terorom ugrožavala red i mir u gradu. I vojne vlasti su se bile zabrinule zato što su neke vojne osobe bile napadnute od talijanaške rulje. Gajo Bulat je govorio da se ne smije oklijevati, ako se ne dobije Split, cjelokupna je borba dalmatinskih narodnjaka uzaludna. Stoga on ostavlja pred zastupnički klub Narodne stranke »Splitsko pitanje«. Predlaže da se pokrene prilog »Narodnom listu« pod nazivom »Split« kako bi se javnost pobliže upoznala s političkim stanjem u tome gradu.

Druga pobjeda splitskih narodnjaka očitovala se u pohrvaćenju srednjih škola (1880) Velike realke i Klasične gimnazije.[36] Preuzimanje te dvije prosvjetne ustanove imalo je jaka odraza u Splitu i u drugim mjestima Dalmacije. Pucanje iz mužara i vijanje hrvatskih trobojnica bio je vanjski znak narodnjačke solidarnosti. Autonomaši su se teško pomirili s činjenicom da u tim školama ne mogu više djelovati na splitsku mladež. Bersaljeri su bili sve agresivniji, osobito za javnih manifestacija, te je red i mir bio ozbiljno narušen. Nagomilani problemi prisilili su Zemaljski odbor da predloži Namjesništvu da raspusti autonomašku općinu 31. listopada 1880. Za komesara je postavljen Aleksandar Nallini koji je trebao srediti materijalno poslovanje općine, uvesti red i pripremiti izbore.[37] Po svemu sudeći to se moralo dogoditi jer je općinska uprava izgubila svaki ugled u Gradu. I bečki vrh bio je odlučan da se unutrašnje prilike u Splitu srede. O tome svjedoči i Ministarstvo rata koje je još u kolovozu odobrilo istragu o događajima u tome gradu,

napose o odnosu autonomaške rulje prema vojsci. Namjesnik Blažeković je izjavio da vojnici splitskog garnizona nisu dali povod da budu okrivljeni za sudjelovanje u nacionalnim demonstracijama.[38] Dvorski savjetnik Antonieti je smatrao da bi ipak dobro došao jedan bataljon vojnika kao pojačanje, ako bi bilo nemira u Splitu. Po svemu sudeći iz Dubrovnika stigle su u Split dvije čete lovaca.[39]

Raspuštanjem autonomaške općine i zavođenjem komesarijata završava se prva i započinje druga faza u borbi za ponarođenje splitske općine. Za Nallinijeva komesarijata, pod prividnim zatišjem, vrše se pripreme za konačan obračun.[40] Vanjska i unutrašnja klima više je odgovarala narodnjacima nego autonomašima. Beč je agresivnom talijanskom irendentizmu i njegovoj petoj koloni u Splitu i ostaloj Dalmaciji vidio protutežu u narodnjacima. Uz naklonost dvora i vlade Bulat je uspio prilagoditi izborni zakon narodnjacima. Bulat je i dalje optuživao Bajamontija za malverzacije i financijske propuste oko izgradnje vodovoda, za neuredno poslovanje i gubitke u »Associazione dalmatica«, za dugove općine čiji novac se upotrebljava za izdržavanje lista L'Avvenire i stranačke svrhe.[41] Bajamonti se teško mogao obraniti, stoga je prelazio u napad optužujući Bulata za bunjenje šoltanskih težaka i da hoće postati načelnik Splita itd.[42] Komesar Nallini uskratio je Bajamontiju isplate za radove i zatražio da mu preda nacrt i materijal te da mu podnese račune za izgradnju vodovoda od Jadra do Splita.

Za komesarijata Aleksandra Nallinija i njegova nasljednika Emila Ragazzinija hrvatska misao u Splitu je ojačala što se lijepo očitovalo u hrvatskim društvima, sve većem broju trobojnica na kućama, dućanima, povorkama, brodovima u luci,[43] što se za Bajamontijeva načelnikovanja nije smjelo vidjeti. S druge pak strane mogla se zamijetiti pojačana mržnja prema Hrvatima, simpatije prema Italiji i privrženost prema Bajamontiju što se očitovalo na ulicama grada u povicima »Morte ai Croati«, »Evviva Garibaldi«, »Evviva Italia«, »Evviva Bajamonti, padre di tutti noi«. Mnogi su ga nazivali »ćaća« ili pak »konte Toni«.[44]

I tako je došla treća faza koja je bila ispunjena pripremama za izbore i izborima. Kotarski poglavar bio je zadužen za red i mir i zakonitu provedbu izbora. Posebno izabrani odbor trebao se brinuti za pripremu izbora. Gajo Bulat se izborio za dva seoska birališta jer je dobro znao da seoski birači ne bi izišli na gradsko biralište zbog mogućeg terora i prijetnji autonomaša. Izbori su se trebali održati u tri izborna tijela, a posljednje je bilo podijeljeno na tri odsjeka. Prvi odsjek činili su sela Podstrana, Jesenice, Stobreč, Kamen, Srinjine, Žrnovnica, Sitno; drugi sela Solin, Mravince, Kučine, treći Split i selo Slatine.[45]

Uoči samih izbora narodnjaci su bili u povoljnijoj situaciji u usporedbi s autonomašima jer su građanske i crkvene vlasti, po svemu sudeći, bile naklonjene narodjacima. Kotarski poglavar Konrad i biskup Marko Kalođera signalizirali su činovnicima i svećenstvu da glasaju za narodnjake. Niže svećenstvo je, za razliku od kanonika, uglavnom bilo za narodnjake, ali su poneki bili politički autonomaši i zagovarali Bajamontija. Narodnjaci su računali na probuđenu narodnu svijest u nižim slojevima kao i na mnoge imućnije građane koji su napuštali Bajamontija.

Izbori su održani od 17. do 22. srpnja,[46] i to najprije u trećem izbornom tijelu. U prvom odsjeku s biralištem u Podstrani u tzv. »Bratskoj kući« pobijedili su narodnjaci. Najodaniji narodnoj stranci bili su Jesenićani, koji su sa svojim župnikom Markom Bitangom došli na izbore s hrvatskom trobojnicom. Ovdje su izabrana četiri vijećnika. Pobjeda poljičkih birača snažno je odjeknula u Splitu. U drugom odsjeku s biralištem u Solinu na tzv. »Gospinoj njivi« čini se da su autonomaši dobili oba vijećnika; u trećem odsjeku s biralištem u Gimnaziji autonomaši su dobili svih šest mandata. Za autonomaše su glasali ekonomski ovisni pučani i težaci, opijeni veličinom Bajamontijevom, ostali su mu vjerni do kraja. U drugom i prvom izbornom tijelu pobijedili su narodnjaci dobivši po dvanaest vijećnika u svakom izbornom tijelu.[47] Bajamonti je povukao kandidaturu. Treba reći da je veliki broj birača apstinirao, po prilici nešto manje od 50% u sva tri izborna tijela. Narodnjaci su dobili dvadeset osam, a autonomaši osam vijećnika.

Na prvoj konstituirajućoj sjednici novoga Općinskoga vijeća od 28. listopada za gradonačelnika prve narodnjačke općine izabran je istaknuti splitski narodnjak Dujam Rendić-Miočević,[48] a za prisjednike dr Gajo Bulat,, dr Eduard Tacconi, dr Pavao Kamber, Petar Katalinić,[49] Mate Protić i Ivan Matošić.[50] Svečano ustoličenje obavljeno je 9. studenoga 1882. Na prvoj sjednici Vijeća prvi put se čula hrvatska riječ iz usta najstarijeg vijećnika Ivana Brajevića, te je, između ostaloga, odlučeno da se sjednice Općinskoga vijeća ubuduće vode na hrvatskom jeziku i da se hrvatski kao nastavni uvede u muške i ženske osnovne škole u Splitu. Predviđeno je da uz hrvatski bude i talijanski jezik.[51]

Pobjeda splitskih narodnjaka odjeknula je u čitavoj Dalmaciji, Istri i sjevernoj Hrvatskoj. Poslije splitske postupno dolaze u narodnjačke ruke i preostale manje autonomaške općine. Jedino će zadarska općina ostati u rukama autonomaša sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije.

S dolaskom namjesnika Jovanovića neočekivano se provodi germanizacija u Dalmaciji. Splićani su se tužili ministru Taafeu na namještenja novih činovnika koji nisu iz Dalmacije,[52] napose na Jovanovića. Po svemu sudeći Taafe je utjecao na Jovanovića tako da je ovaj promijenio politiku i pomagao narodnjake. Iako je autonomaški L'Avvenire prestao izlaziti, jer ga nije imao tko financirati, autonomaši ni dalje ne miruju, čine nerede tako da je za nepunu godinu dana policija prijavila petsto četrnaest prijestupa.[53] Pravna sigurnost građna bila je ugrožena. Očito, autonomaši se nisu mogli pomiriti s gubitkom vlasti stoga su pravili ekscese po Gradu i priželjkivali Bajamontijev povratak. Probuđeni hrvatski patriotizam i panslavistička agitacija nisu se mogli zaustaviti, osobito u Splitu i Šibeniku. Otpor prema svemu što je strano mogao se zamijeniti u više istupa omladine. Tako, primjerice, na kući Grigillo splitski omladinci razderali su crno-žutu zastavu i pjevali hrvatski marš (»Kroatische Marseillaise«).[54] Takva je, po svemu sudeći, bila politička atmosfera u Splitu nakon pobjede narodnjaka na općinskim izborima, osobito poslije preuzimanja uprave u jeseni godine 1882.

* * *

Za preporodnog pokreta u Splitu postupno se struktura gradskog društva preobražava iz staroga u novo građansko i kapitalističko društvo. Usporedo s tim u građanstvu se odvija proces integracije hrvatske nacije i dezintegracioni proces pod slavodalmatinskom ideologijom. Prividni klasni mir koji se očitovao u lažnu prijateljstvu, novčanim posudbama i kumstvima krio je u sebi dvostruku ovisnost ekonomsku i političku. Taj odnos sadržavao je duboke socijalne i nacionalne probleme manifestirane u zahtjevu za vlastiti komadić zemlje u splitskom polju i okolnim stranama, na višak rada koji se otuđuje, na materinji jezik, osobnu slobodu, društveni i nacionalni razvoj i politički život s narodom kojemu pripada. U ostvarenju tih načela narodnjaci polaze s demokratskih pozicija, a autonomaši s pozicija ekonomske i političke moći, a kada su je počeli gubiti, pribjegli su sili i nasilju, što je bio dokaz moralne nemoći.

Preporodna borba u Dalmaciji započela je u Splitu i u njemu se završila. Konačnoj pobjedi prethodio je dvadesetogodišnji sitni rad živom riječju, primjerom i perom, u društvima, školama, Narodnom listu, Dalmatinskom saboru, napose oslobađanjem nižih slojeva od talijanaškoga kapitala putem kredita uz čiju pomoć su, postupno, postojali ekonomski i politički neovisni. Sedamdesetih godina autonomaši gube utjecaj i ugled, osobito njihov vođa Antonio Bajamonti, koji se kompromitirao u raznim malverzacijama, tako da je najteži udarac dobio iz svoga kruga kojemu je poslovno i poltički pripadao, mnogi su ga napustili, prišli narodnjacima, a do kraja su mu ostali vjerni ekonomski ovisni i neprosvijećeni težaci i pučani. Inače Bajamonti je bio slab vizionar, uski regionalist, mešetar u politici, osobito u trenutku pogoršanja hrvatsko-srpskih odnosa.

Pobjeda na izborima godine 1882. potvrdila je strategiju Vida Morpurga i taktiku Gaja Bulata. Zauzimanje zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću te pohrvaćenje splitskih srednjih škola bio je ozbiljan nagovještaj pohrvaćenja splitske opcine. Pobjedu su izvojevali ekonomski neovisno građanstvo, svojim sredstvima i ugledom, neovisni težaci, uz podršku Dvora, dalmatinske vlade i mjesne crkve. Tim činom zadat je udarac političkom autonomaštvu, agresivnom talijanstvu, koje se dugo krilo u dalmatinstvu, potvrđeno hrvatsko obilježje Grada i potaknuto dalje ponarođenje školstva, uprave i sudstva, napose proces integracije hrvatske nacije u uvjetima bržeg razvoja kapitalističke privrede i građanskoga društva.

BILJEŠKE

[1] Josip Smodlaka, Zapisi dra Josipa Smodlake, Razred za društvene nauke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, knjiga 5, Zagreb 1972, str. 23—33. Vidi Danica Božić Bužančić, Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX stoljeća, Dani hvarskog kazališta XIX stoljeće, Čakavski sabor, Split 1979, str. 380—399.

[2] Igor Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti br. 6 1965; isti, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Rasprave i članci 1, Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 137—138 i s tim u vezi navedenu literaturu u bilješkama. O problemima izgradnje željeznica, industrije, razvoja novčanih zavoda i pomorske privrede u Splitu i ostaloj Dalmaciji vidi pobliže na str. 266—289. Tijekom devetnaestoga stoljeća Splićani su u više navrata tražili, od viših austrijskih vlasti, da Split, umjesto Zadra, bude političko središte Dalmacije, ali im nije bilo udovoljeno. Nasuprot tome, u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, Split se privredno razvija i u ekonomskom pogledu postaje gospodarsko središte Dalmacije. O privrednom usponu Splita vidi bibliografiju radova o narodnom preporodu u ovom zborniku, koju je sastavio Duško Kečkemet.

[3] O strukturi stanovništva Splita na početku preporodnog pokreta pobliže vidi u: Popolazione e bestiame della Dalmazia secondo la numerazione del 31. Ottobre 1857, Beč 1859 i M., Pučanstvo Splita kroz stoljeća, Slobodna Dalmacija br. 2543 od 13. IV 1953, str. 5.

[4] Lovre Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici 19. st., Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku svez. VI—VII, Dubrovnik 1959, str. 77—94.

[5] Stjepan Antoljak, 1848. godina i Split, Istorijski zapisi sv. 1 1954, str. 119—144.

[6] M. Russo, L'epopea dalmatica e il suo Eroe, Milano 1925, str. 64—65 i Lujo Vojnović, Spljet pred šezdeset godina, Pobeda br. 21 od 17. III 1925.

[7] Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Monografije 11, Zagreb 1980, str. 61—72.

[8] Benedikta Zelić Bučan, Luka Botić i regimenta »Ne boj se« pod utjecajem srpske nacionalne propagande, Kolo 3 1971, str. 249—262. Vidi Nikša Stančić, nav. dj. str. 73—90.

[9] Josip Beroš, Kako je došlo do osnivanja lista »Il Nazionale«, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1969, str. 267—273. Usp. Slade Šilović, Neke veze između Trogira i Splita u narodnom preporodu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Društvo prijatelja kulturne baštine, Split 1982, str. 132.

[10] Nikša Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine, Radovi 11, Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1978, str. 183—279; isti, nav. dj. str. 139—185.

[11] Il Nazionale br. 4 od 12. III 1862. Usp. Jubilarni broj Narodnog lista iz godine 1912, str. 7.

[12] Julije Grabovac, Narodne čitaonice, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, str. 195—202.

[13] Frano Baras, Teror splitskih autonomaša, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 973—990. Vidi Nada Gogala, O splitskim pučanima puntarima, Mogućnosti 11—12 1982, str. 1050—1058.

[14] Jubilarni broj Narodnog lista, str. 7.

[15] Josip Beroš, Liberalni savez, Zadarska revija, br. 4—5 1961, str. 351—367.

[16] Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, str. 126—130 i 280. i Duško Kečkemet, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu (1838—1911), Mogućnosti br. 11 1962.

[17] Nevenka Bezić-Božanić, Stanovništvo Splita u vrijeme borbe za narodni preporod (1870—1881). Slobodna Dalmacija od 13. XI 1982; ista, Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 1109—1120; Stanovništvo Splita 1882, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 85—95.

[18] Isto.

[19] Isto.

[20] Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri str. 16—17. Vidi Igor Karaman, nav. dj. str. 125.

[21] Narodni list br. 29 od 10. IV 1875, str. 2; br. 67 od 23. VIII 1876, str. 3; br. 73 od 13. IX 1876, str. 2; br. 100 od 16. XII 1876, str. 2; br. 2 od 4. I 1879, str. 3; br. 28 od 5. IV 1879, str. 2; br. 7 od 24. I 1880, str. 2; br. 21 od 10. III 1880, str. 2; br. 18 od 5. III 1881, str. 3; br. 5 od 18 I 1882, str. 2.

[22] Historijski arhiv Zadar (dalje HAZd), Presidijalni spisi Namjesništva za preporoda u Dalmaciji, Dubrovnik br. 3—4 1962, str. 55—64 i Ivo Petrinović, Kosta Vojnović, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 5—8.

[23] HAZd, Misc. XXVIII, Poz. 16/27 od 5. I 1872.

[24] HAZd, PSND, sveź. Ia, fasc. I/1—5 od 22. I 1872. Vidi Resconto della prima assemblea popolare tenutasi a Spalato nel Teatro Bajamonti il di 21 gennajo 1872, Zadar 1872. Usp. Julije Grabovac, Napad Bajamontijevih autonomaša na splitsku »NARODNU SLAVJANSKU ĆITAONICU«, Radovi, Razdio društvenih znanosti (9), Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1982, str. 120—121.

[25] Ante Marinović, Kosto Vojnović, jedan od prvaka hrvatskog narodnog u Dalmaciji, Dubrovnik br. 3—4 1962, str. 55—64 i Ivo Petrinović, Kosta Vojnović, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 5—8.

[26] Radoje Korlaet, Gajo Bulat, splitski odvjetnik i javni radnik, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 1027—1031. Vidi Duško Kečkemet, Gajo F. Bulat, simbol hrvatskog narodnog preporoda u Splitu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 37—40. Usp. Radoje Korlaet, Nešto o ulozi i djelovanju splitskih odvjetnika u narodnom preporodu u Dalmaciji, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 41—51.

[27] Ivo Perić, Zastupnici Splita i splitskog izbornog kruga u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću krajem 8. i početkom 9. desetljeća 19. stoljeća, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 63—65.

[28] Dušan Manger, profesori u narodnom preporodu Splita, Novo doba od 24. XI 1932.

[29] Zdravko Mužinić, Dva nastavnika iz dvije Nazorove splitske novele, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 135—138; isti, Nikola Ivanović — nesvakidašnji splitski nastavnik s kraja XIX stoljeća, Školski vjesnik br. 2 1980.

[30] Branko Radica, Lovro Borčić, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 34—36.

[31] Zdravko Mužinić, nav. dj. str. 138—140.

[32] Pohrvaćenje pučkih učionica u Splitu, Hrvatski učitelj br. 3 1883.

[33] Ranije Hajdukovo igralište.

[34] Frano Baras, nav. dj. 977—986.

[35] Vinko Foretić, Pogled prema Anti Bajamontiju, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 1032—1040.

[36] Ivo Perić, Pohrvaćenje splitskih srednjih škola — uspjeh koji je navještavao i pohrvaćenje splitske općine, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 59—62. Vidi D. Bodulić, Pohrvaćenje Klasične gimnazije, Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Split 1967, te Josip Posedel, Iz povijesti Klasične gimnazije u istoj Spomenici. O reagiranju autonomaša vidi Frano Baras, Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 52—58.

[37] Grga Novak, Povijest Splita IV, Čakavski sabor, Split 1978, str. 2209.

[38] HAZd, Misc. 28, Poz. 16/158.

[39] HAZd, Misc. XXII, Poz. 16/24 1880 i Misc. 28, Poz. 10/124 1880.

[40] Grga Novak, nav. dj. str. 2202—2208.

[41] Pobliže o tome vidi Bulatove govore u Dalmatinskom saboru prenesene u Prilozima broj 69 i 71 Narodnoga lista 1881.

[42] Sullo scioglimento del Comune di Spalato, discorsi del deputato Dr. Antonio Bajamonti tenuti nelle tornate ordinarie della Dieta del Regno dei 7, 8 e 9 Settembre 1881, Zara 1881, str. 3—53.

[43] Narodni list br. 65 od 27. VIII 1881, str. 3.
[44] Narodni list br. 59 od 3. VIII 1881, str. 2 i Jubilarni broj Narodnog lista str. 75.
[45] Narodni list br. 42 od 1. VI 1881, str. 22.
[46] Narodni list br. 52 od 8. VII 1882, str. 2.
[47] Narodni list br. 61 od 9. VIII 1882, str. 1.
[48] Ivo Perić, Duje Rendić Miočević, kao narodni zastupnik i prvi načelnik ponarođene splitske općine, Zadarska revija br. 2—3 1982; isti, Političari narodnog preporoda, Slobodna Dalmacija od 6. XI 1882, str. 6; isti, Duje Redić Miočević, Prvi načelnik ponarođene splitske općine, Mogućnosti br. 11—12 1882, str. 1001—1011.
[49] Stanko Piplović, Porodica Katalinić u splitskom narodnom preporodu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, str. 22—30.
[50] Narodni list br. 84 od 28. X 1882, str. 3.
[51] Narodni list br. 94 od 2. XII 1882, str. 3. O pobjedi narodne misli u Splitu vidi Grga Novak, nav. dj. str. 2217—2220; isti, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IX, Zadar 1962, str. 7—54; Dinko Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865—1900), Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, str. 140—147; Julije Grabovac, Pobjeda narodne misli u Splitu, Mogućnosti br. 6 1958, str. 446—474; isti, Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za Općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Splitu 1982, str. 67—68; isti, Trijumf narodne misli, u Splitu, odlučna prekretnica u procesu hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 949—963, i Stijepo Obad, Splitski težaci u narodnom preporodu, Mogućnosti br. 11—12 1982, str. 964—972.
[52] Wien, Algemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, 22—692 1982 i 22—2105 1883.
[53] Wien, Algemeines Werwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, 22—3786 1883.
[54] Wien, Algemeines Verwaltungsarchiv des Innern, 22—4861 i 22—4943 1883.

S. OBAD

THREE STAGES OF THE NATIONALISTS' WINNING THE SPLIT COMMUNITY GOVERNMENT

Summary

The Revival movement in Dalmatia started and ended in Split. At the first stage in the delegate bodies prevailed the Autonomists, i.e. politicians who supported the autonomy of Dalmatia. The supporters of union with Northern Croatia acted among the common people by means of the word of mouth, own example and pen as to gain the victory at elections. This happened at the second stage, in 1870's, when the Anexionists changed strategy and tactics for persuading the common town people and peasants and founded a money institution for crediting common people to help them become independent of the Autonomists' politics and economy. At the other hand they were awaking the people's political and national conscience. After the Austrian victory in the naval battle of Vis (1866) and the Dalmatian Nationalists' victory in the district government in Zadar, the political situation changed and the Nationalists were gaing more and more of the Austrian goverment support. At the same time the Autonomists' political leader, the mayor of Split, Antonio Bajamonti, compromited himself by various malversations. From te middle 1870's, the Nationalists of Split, little by little, gained delegate posts in the Dalmatian parliament and the Imperial Council in Viena. At the other hand they succeeded Croatising secondary schools in Split. The Nationalists won at the community elections in 1882 winning, thus, the community government. The victory was won by the economically and politically independent common people of the town and surrounding villages, supported by the Austrian government and the local Church. This made prerequisite conditions for further dominance of the Nationalism in schools, administration and judicature of Split and encouraged the Nationalists in other Dalmatian towns to get even with the Autonomists where these still held community governments.

Nikša Stančić

POBJEDA NARODNE STRANKE NA OPĆINSKIM IZBORIMA U SPLITU 1882. GOD. I PROBLEM PERIODIZACIJE NARODNOG PREPORODA U DALMACIJI

U historiografiji je uglavnom prihvaćena ocjena prema kojoj pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu 1882. označava završetak preporodnog razdoblja u Dalmaciji. To prihvaćanje je uglavnom implicitno i ono dolazi do izražaja u periodiziranju povijesti Dalmacije ili preporodnog pokreta u Dalmaciji. Stavljajući međaš na godinu 1882. autori uglavnom ne iznose kriterije na temelju kojih smjeni na općinskom kormilu u Splitu pridaju značenje kvalitativne promjene važne za čitavu pokrajinu. Ne pretendirajući ovom prilikom na iole potpuniji prikaz, upozoravam da su već suvremenici bili svjesni izuzetnog značenja pobjede u Splitu, a da je Rudolf Horvat, dajući prvi pregled preporodnih zbivanja u novijoj historiografiji, god. 1935. taj događaj tek kroničarski zabilježio bez ikakva komentara.[1] Grga Novak je pokazivao koliko značenje pridaje pobjedi narodnjaka u Splitu time što je godinom 1882. završavao određene cjeline u svojim tekstovima — npr. jedno poglavlje u knjizi »Povijest Dalmacije« ili jedan svezak u djelu »Povijest Splita«.[2] Dinko Foretić je jednako postupio u svojoj opširnoj raspravi o borbi za ponarođenje općina u Dalmaciji ostavljajući za kraj prikaz pobjede u Splitu.[3] Jaroslav Šidak je u sintetskom prikazu hrvatske povijesti druge polovice 19. st. stavljajući završetak preporodnog razdoblja u Dalmaciji u godinu 1882. konstatirao da je pobjedom narodnjaka u Splitu »borba narodnjaka za gradske općine i otuđeno građanstvo bila uglavnom završena«.[4] U mom prilogu o narodnom preporodu u Dalmaciji konstatirano je da je »pad splitske općine u narodnjačke ruke 1882. formalno [...] označio kraj preporoda«, tj. da je to bio samo najznačajniji u nizu događaja koji pokazuju da je preporodni pokret do tog vremena ispunio svoju ulogu u hrvatskoj nacionalnoj integraciji dalmatinskog građanstva.[5]

U historiografiji postoje i drugačija mišljenja o problemu periodizacije preporodnog pokreta u Dalmaciji. Tako je npr. Ivan Grgić 1961.

pišući ocjenu nekih historiografskih priloga iznio mišljenje da završetak preporoda treba stavljati u god. 1870. Smatrao je da je pobjedom narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor te godine »s Dalmacije bila skinuta opasna talijanska hipoteka koja je ugrožavala njenu nacionalnu individualnost« zbog čega je osvajanje svih općina bilo samo pitanje vremena, te da je nakon 1870. u Narodnoj stranci došlo do promjena koje u odnosu na prethodno razdoblje imaju drugačiju kvalitetu (sukobi oko političkog pravca stranke u odnosima s vladom, sukobi između klerikalne i liberalne struje, te između Hrvata i Srba u stranci).[6] Rade Petrović je u knjizi »Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću« ocijenio da upravo »godina 1880. ima za dalmatinsku istoriju prelomno značenje«. Učinio je to promatrajući kompleks zbivanja koji je naznačio stavivši svojoj knjizi podnaslov »Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880.« i konstatiravši da se »do tada jedinstveni slavenski front u Dalmaciji — politički organiziran u Narodnoj stranci — 1880. godine razdvojio na poseban srpski i hrvatski«, te da je »široka i nejasna slavenska ideja pod kojom se vršio proces nacionalnog osvještavanja u Dalmaciji bila [...] potisnuta hrvatskom odnosno srpskom nacionalnom idejom«.[7] Vinko Foretić je razmatrajući problem periodizacije preporodnog pokreta pošao od ocjene da je »narodni preporod u Dalmaciji pobijedio kad se je u njemu konačno afirmiralo hrvatsko narodno ime«. Uzimajući u obzir dubrovačke prilike, činjenicu da su 90-e godine 19. st. bile doba razmaha pokreta Srba katolika, došao je do zaključka da je i preporodno doba u Dalmaciji trajalo do kraja 19. st. kada je dubrovačka općinska uprava prešla u hrvatske ruke nakon što su je jedno desetljeće držali Srbi i autonomaši.[8]

U ovoj radnji pokušat ću odgovoriti na pitanje da li je opravdano uzimati pobjedu u Splitu kao događaj koji označava kraj preporodnog razdoblja u Dalmaciji. Za davanje odgovora na pitanje o završetku neke historijske pojave potrebno je prethodno odrediti karakter pojave o periodizaciji koje raspravljamo, zatim njen historijski pojavni oblik i na kraju značenje događaja kojim markiramo kraj te pojave. To znači da je u ovom slučaju potrebno odgovoriti na ova pitanja: (I) Što je to narodni preporod kao historijska pojava općenito? (II) Što je sadržaj narodnog preporoda u Dalmaciji kao konkretne historijske pojave? (III) Kakvo značenje za taj preporodni pokret ima pobjeda u Splitu 1882? U izlaganju ću se kretati tim redoslijedom.

I. NACIJA, NACIONALNOINTEGRACIJSKI PROCESI I NARODNI PREPOROD

Svako od stajališta o završetku preporoda u Dalmaciji koja sam naveo polazi od određenog poimanja o značaju narodnog preporoda kao historijske pojave općenito i o značaju nacije kao historijske pojave s njim najuže povezane. Ta poimanja nisu izričito iznesena, već su implicitno sadržana u ocjeni preporoda u Dalmaciji kao konkretne historijske pojave. Ona su ipak utemeljena na određenim metodološkim opredjeljenjima i modelima, a svako od tih opredjeljenja raspolaže vlastitim

kategorijalnim sustavom. U historiografiji se nacija najčešće uzima kao zajednica koju karakterizira zbroj određenih osobina — kulturnih, političkih, gospodarskih. U vezi s poimanjem o preporodu možemo naići na formulacije iz kojih proizlazi da se u razdoblju preporoda nacija doista samo »preporađa«, da se »budi« nacionalna svijest, tj. da se samo obnavlja neka već od ranije postojeća ali zbog nepovoljnih historijskih uvjeta oslabljena kvaliteta.

Nacija je historijska pojava nastala na određenom stupnju društvenog razvitka. U Evropi ona je nastala pojavom građanskog društva. Kao vid ljudske zajednice utemeljene u potrebi čovjeka da živi u zajednici s drugim ljudima, nacija nije identična s građanskim društvom utemeljenim u odnosu u proizvodnji. Nacija je specifičan vid ljudske zajednice različit od ranijih, prednacionalnih zajednica, etničke zajednice i feudalnog »naroda«. Ona je zajednica strukturirana na način koji je u vrijeme njena nastanka u Evropi bio usklađen s odnosima u proizvodnji na kojima je nastalo građansko društvo. Prema tome, nacija kao ljudska zajednica i građansko društvo su pojave koje nisu identične, ali su međusobno komplementarne. Historijski razvitak je pokazao da nastanak i opstanak nacije nije vezan isključivo uz građansko društvo. Nacije su se oblikovale i razvijale također u socijalističkom društvu i u vanevropskim državama koje su se tokom dekolonizacije zasnivale na različitim društvenim osnovama i opredjeljenjima.[9] Zbog toga je danas novim poopćavanjem moguće doći do formulacije prema kojoj je nacija vid ljudske zajednice komplementaran s odnosima u proizvodnji koji s obzirom na razvijenost proizvodnih snaga pretpostavljaju nevezanost proizvođača uz sredstva za proizvodnju i omogućavaju socijalnu pokretljivost odnosno kretanje članova društva po socijalnoj ljestvici.

Građansko društvo, budući da se zasniva na drugim temeljima, nije se moglo oblikovati kao zajednica, već se segmentiralo u zajednice, u nacije, a proces oblikovanja tih segmenata preuzeli su u svoje ruke oni dijelovi društva koji su bili u procesu socijalne dinamizacije. S obzirom na različit tempo razvitka konkretnog evropskog društva 19. stoljeća, taj su proces u pojedinim njegovim dijelovima vodili različiti slojevi građanstva. Ti su slojevi oblikovali segmente usmjeravajući svoju aktivnost ideologijom koja je afirmirala ideju o naciji državi, tj. ideju o suverenitetu nacije, koja zahtijeva za naciju pravo na oblikovanje vlastite nacionalne države. U osnovici »nacionalnog pitanja« u Evropi 19. stoljeća stajalo je nastojanje aktivnih društvenih slojeva da oblikuju segmente građanskog društva koji će se prema vani, prema ostalim segmentima iskazivati kao nacije, a prema unutra kao klasne države.[10]

Aktivni dijelovi građanskog društva oblikovali su svoje ideologije kao sistematizirani oblik vlastite društvene svijesti i ulazeći u područje politike od »klase po sebi« postajali »klasa za sebe«.[11] Na isti način i nacija stječe svoju historijsku egzistenciju kada aktivni društveni sloj razvije svijest o individualnosti jednog segmenta građanskog društva unutar kojeg nastoji ostvariti vlastitu hegemoniju. Zbog toga za nastanak nacije nije dovoljno samo postojanje određenih gospodarskih, etničkih, kulturnih i drugih pretpostavki. Te će se pretpostavke operacionalizirati tek kada se pojavi sloj koji će ih strukturirati prema vlastitim potrebama

putem različitih razina svoje društvene svijesti.[12] Aktivni građanski sloj izgrađuje nacionalnu integracijsku ideologiju i njome definira socijalnu osnovicu nacije segmenta građanskog društva, socijalne, etničke, kulturne i prostorne granice nacije, određujući ih u skladu sa svojim socijalnim interesima i tradicijom koju je oblikovao tokom svoje geneze. Društvenim razvitkom novi slojevi i klase postaju aktivnim faktorima društvenih kretanja i integriraju se u naciju harmonizirajući svoje interese s ostalim slojevima ili težeći uspostavljanju vlastite hegemonije i izgrađujući vlastitu varijantu nacionalne ideologije u skladu s vlastitim socijalnim interesom i tradicijom oblikovanom tokom vlastite geneze. Dakako, nacija je ne manje od drugih ljudskih proizvoda podobna da se u klasnom društvu alijenira i iskaže kao osamostaljena sila nad čovjekom.

Kod nacija srednje i južne Evrope — napose malih, potčinjenih i neujedinjenih — proces nacionalne integracije imao je specifičan tok. Tipologija nacionalnih integracijskih procesa pokazuje da je kod svih tih nacija nakon pripremne faze nastupala faza u kojoj je naciju oblikovao najviši društveni sloj, fazu za koju je karakteristično postojanje preporodnog pokreta.[13] Upravo preporodno razdoblje uvodi taj krug nacija u puninu historijskog postojanja, one su kroza nj postale nacije »za sebe«. Preporod je izraz stupnja koji je proces nacionalne integracije u tom trenutku dosegnuo, a ujedno i sredstvo kojim se najviši građanski sloj mobilizira za određeni pravac nacionalne integracije. To je razdoblje intenzivnog rada na stvaranju uvjeta za uspješno dovršenje procesa nacionalne integracije najvišeg građanskog sloja, odnosno oblikovanja jednog segmenta građanskog društva. Preporod završava u trenutku kada je taj proces dovršen i kada intenzitet nacionalnog rada nije potrebno održavati na povišenoj razini, a novi slojevi u potrazi za svojim mjestom u društvu i uključujući se u proces nacionalne integracije, unose nove ideologije i nove oblike rada u skladu sa svojim interesom i svojom tradicijom.

II. NARODNI PREPOROD U DALMACIJI

Odlučujući događaj u procesu hrvatske nacionalne integracije bio je narodni preporod koji je tekao pod imenom ilirskog pokreta od 1835—50. godine. Težište preporodne djelatnosti u vrijeme ilirskog pokreta bilo je u banskoj Hrvatskoj. U toj su djelatnosti također uzimali udjela pojedinci i skupine iz Dalmacije, Istre, te Bosne i Hercegovine. Međutim, te su pokrajine bitno zaostajale u gospodarskom razvitku za banskom Hrvatskom, građanski sloj je u njima bio veoma slab te u njima nije postojala socijalna osnovica za jače preporodno kretanje. U Dalmaciji je k tome postojao snažan »oligarhijski« sloj koji je razvijao vlastitu socijalnu i kulturnu svijest. Taj sloj, koji je mogao zadržati svoj povlašteni položaj samo u socijalno duboko polariziranom društvu kakvo je bilo dalmatinsko, vidio je svoj interes u očuvanju Dalmacije kao zasebne političke i društvene cjeline te je razvijao slavo-dalmatsku nacionalnu ideologiju kao svijest zasebne zajednice, segmenta građanskog društva. Taj pravac je bio protivan onim integracijskim procesima koji su vodili oblikovanju hrvatske nacionalne zajednice iz etnički istog gradivog elementa u Dalmaciji. U vrijeme ilirskog pokreta proces hrvatske nacionalne integracije nije uhvatio dubljeg korijena u dalmatinskom društvu. U desetljeću nakon završetka ilirskog pokreta oblikovao se i u Dalmaciji sloj liberalnog građanstva koji je oligarhijskom suprotstavio svoj socijalni interes i svoj pravac nacionalne integracije. Taj pravac vodio je uključivanju dalmatinskog građanstva u one nacionalnointegracijske procese koje je u zaleđu također predvodio sloj liberalnog građanstva.[14]

Na početku preporoda je i dio liberalnog građanstva u Dalmaciji inercijom društvene svijesti slijedio ideološku tradiciju »oligarhijskog« sloja na kojoj je odgajano, te je pravac hrvatske nacionalne integracije pod općenitom slavenskom i južnoslavenskom idejom afirmirala malobrojna skupina mladog građanskog naraštaja, napose mlade inteligencije koja je upravo zbog svoje mladosti bila sposobna da izvede preokret u svojoj svijesti, da odbaci tradiciju na kojoj se odgajala i izgradi novi ideološki sustav. Pobjedu hrvatskog nacionalnointegracijskog pravca u dalmatinskom građanstvu bilo je moguće postići jedino intenzivnim radom na svim područjima društvenog života i propagiranjem nove nacionalnointegracijske ideologije u romantičarskom euforičnom raspoloženju.[15] To znači da su posebni uvjeti zahtijevali da se povede zaseban preporodni pokret u Dalmaciji koji je imao zadatak da dalmatinsko građanstvo uvede u proces hrvatske nacionalne integracije u posebnom bloku. S druge strane, to također znači da o završetku preporoda u Dalmaciji možemo govoriti kada utvrdimo da je u građanstvu prevladala ideologija liberalnog građanstva i njen pravac hrvatske nacionalne integracije. Prema tome, zadatak je ove radnje da utvrditi kada se nova situacija stabilizirala, kada su se uspostavile trajne proporcije u nacionalnom opredjeljivanju građanstva i time kada je prestala potreba za intenzivnim preporodnim radom.

KNJIŽNICA ČITAONICE Gorizović

III. DINAMIKA HRVATSKE NACIONALNE INTEGRACIJE DALMATINSKOG GRAĐANSTVA U VRIJEME PREPORODA — POKUŠAJ NJENE DETEKCIJE NA TEMELJU REZULTATA SABORSKIH I OPĆINSKIH IZBORA

Nacionalnointegracijske procese kao društvene fenomene nije moguće izravno promatrati. Metoda detekcije tih tokova — koji imaju svoju objektivnu podlogu ali se zbivaju na različitim razinama društvene svijesti — iskorištava različite manifestacije koje pojedine skupine upotrebljavaju radi vlastite individualizacije i identifikacije svojih pripadnika, te radi diferencijacije u odnosu na druge skupine. To su različiti izravni ideološki iskazi, a zatim nepregledno mnoštvo manifestacija na području političkog i kulturnog života, te na području svakodnevnog života, od nastupa na izborima, rada u kulturnim i gospodarskim institucijama, jezične prakse, do isticanja simbola, pjevanja pjesama, nadijevanja imena itd.

Ovom prilikom ću, s obzirom na ograničeni prostor, pokušati nacionalnointegracijske tokove u Dalmaciji u vrijeme preporoda detektirati na temelju rezultata saborskih i općinskih izbora.[16] Dakako, ograničavanje na samo te dvije serije podataka smanjuje preciznost zaključaka. Tim prije što ni te dvije serije ne detektiraju stanje u nacionalnointegracijskom procesu uvijek sasvim vjerno. »Šum« samog izbornog mehanizma (izborni red i dr.) i utjecaj različitih drugih paralelnih, političkih i dr. zbivanja neminovno manje ili više deformiraju sliku. Zbog toga rezultati saborskih i općinskih izbora provedenih u isto vrijeme ne pokazuju uvijek istu sliku. Međutim, upravo upotrebom dviju serija moguće je njihove podatke međusobno korigirati, te je moguće odrediti opće trendove i točke u kojima dolazi u nacionalnointegracijskim procesima do kvalitativnih promjena. U vezi s podacima o saborskim i općinskim izborima treba navesti nekoliko općenitih napomena.

Dalmatinski sabor bio je organiziran po sistemu kurija (veleposjednici, trgovačko-obrtničke komore, gradovi, vanjske ili seoske općine), na način koji je osiguravao u saboru prevlast gradskog i građanskog elementa. Pravo glasa imalo je oko 12% stanovnika pokrajine, ali je sabor ipak bio sasvim građanski po svom sastavu. Niži gradski i seljački element u njemu nije imao predstavnika, a najviši građanski i »oligarhijski« sloj je s obzirom na svoju malobrojnost bio u saboru zastupljen nesrazmjerno velikim brojem zastupnika. Na općinskim izborima je krug birača bio širi, ali je izborni sistem praktički također stavljao općinsku upravu u ruke gradskog i građanskog elementa. Budući da niži društveni slojevi još nisu ulazili kao aktivni faktori u nacionalnointegracijske procese, da najveći dio njihovih pripadnika nije sudjelovao u izborima ni kada mu je to izborni red dozvoljavao i da je bio podložan pritisku i manipulaciji, moramo konstatirati da izborni rezultati pružaju podatke za zbivanja gotovo isključivo u građanskom sloju.[17]

Dalmatinski sabor je imao 43 člana. Dva člana su dolazila u sabor na osnovu položaja koji su zauzimala u crkvenoj hijerarhiji, tj. kao poglavari katoličke odnosno pravoslavne crkve u pokrajini. Zbog toga ću u analizi sastava sabora uzimati u obzir samo one njegove članove (41) koji su dolazili u sabor kao izabrani zastupnici. Također ću prilikom određivanja stranačkog opredjeljenja zastupnika registrirati samo stanje uspostavljeno izborima na početku mandatnog razdoblja. Rezultate naknadnih izbora uzimat ću u obzir samo kad su birani zastupnici za mjesta koja su ostala nepopunjena prilikom prvih izbora u mandatnom razdoblju. Prvi saborski izbori održani su 1861.

Prvi općinski izbori održani su 1865, ali su se odužili do 1867. Drugi krug izbora trajao je od 1868—70, a nakon toga zbog kašnjenja brojnih općina više nije moguće pratiti izborne turnuse. Opredjeljenje općinskih uprava može se 1875. ustanoviti prema njihovim istupima u različitim prilikama povodom posjete cara Franje Josipa I Dalmaciji. Nakon toga registrirat ćemo stanje u pojedinim karakterističnim godinama — 1882. kada je Narodna stranka odnijela pobjedu u Splitu i 1886—88, kada je u narodnjačke ruke došla posljednja skupina važnijih općina (Vis, Stari Grad na Hvaru, Trogir). Godine 1865. postojalo je u pokrajini 80 općina. Kasnije se broj nešto povećao, ali to radi lakšeg prikazivanja

omjera i trendova nećemo registrirati, tim prije što promjene nisu mijenjale sliku jer su nove općine u svim slučajevima zadržale opredjeljenje (uvijek narodnjačko) općina iz kojih su se izdvajale.

Na izborne rezultate su u manjoj ili većoj mjeri utjecale općenite političke prilike oblikovane u centrima izvan same pokrajine. Zbog vladina pritiska oni napose u prvoj polovini 60-ih godina nisu izražavali stvarno raspoloženje građanstva. Pogotovu izrazitije oscilacije u izbornim rezultatima (poput velikog poraza narodnjaka pod vladinim i autonomaškim terorom na saborskim izborima 1864) nisu izraz dubljih, nacionalnointegracijskih tokova. Podatke koji daju tako izrazito deformiranu sliku i ne uklapaju se u opći trend navodit ćemo radi potpunosti, ali ih u analizi nećemo uzimati u obzir ili ćemo ih uz pomoć dopunskih podataka korigirati.

Treba dalje napomenuti da izborni rezultati uglavnom pokazuju kakve su se promjene dešavale u odnosu između slavo-dalmatske i hrvatske nacionalne orijentacije dalmatinskoga građanstva, tj. da oni registriraju uglavnom promjene u procesu hrvatske nacionalne integracije. Okviri srpske nacionalne integracije bili su u Dalmaciji definirani već prije početka preporoda i u preporodnom razdoblju u procesu srpske nacionalne integracije nije bilo kvalitativnih promjena. Zbog toga je razumljivo da je srpsko građanstvo na izborima veoma brzo postiglo optimum saborskih zastupnika odnosno preuzelo optimum općinskih uprava. Izborna baza srpskog građanstva bila je u sjevernom dijelu Dalmacije u izbornim kotarevima vanjskih (seoskih) općina Benkovac—Obrovac—Kistanje i Drniš—Knin—Vrlika, te u Boki kotorskoj u izbornom kotaru veleposjednika i izbornom kotaru seoskih općina Kotor—Herceg-Novi—Risan—Budva. Ta četiri izborna kotara davala su 7 zastupnika. Oni su već na prvim izborima 1861. poslali u sabor 6 zastupnika narodnjaka, a od 1867. su svi zastupnici iz tih kotareva bili narodnjaci, većinom Srbi. Odnos broja narodnjačkih zastupnika Srba i Hrvata u tim kotarevima na relevantnim izborima u 60-im i 70-im godinama bio je 1861 — 4:2, — 1867 — 5:2, 1870 — 4:3, 1876 — 6:1.[18] Međutim, o stanju svijesti srpskog građanstva ne govori broj zastupnika Srba već ukupan broj narodnjačkih zastupnika u tim kotarevima jer su kandidati postavljani dogovorno te je srpsko građanstvo svojim glasovima slalo u sabor narodnjake Hrvate. Dakako, činilo je to zajedno s tamošnjim hrvatskim građanstvom koje je također glasalo za kandidate Srbe, ali koje pogotovu u prvom preporodnom desetljeću nije bilo srazmjerno zastupljeno u Narodnoj stranci. Srpsko građanstvo nije moglo ostvariti neke bitnije pomake izvan predjela i socijalnih krugova u kojima je pokazalo svoju prisutnost na početku preporoda. Ono je tek povremeno uspijevalo poslati u sabor kandidata srpske nacionalne pripadnosti u kuriji veleposjednika (Zadarskog 1876. i 1883. i Dubrovačkog okružja 1883), u kuriji gradova (Dubrovnik 1889), trgovačko-obrtničkih komora (komora za okružja Dubrovnik i Kotor 1889) i seoskih općina (Šibenik—Skradin 1895), a ti su zastupnici često bili iz redova Srba katolika. Možemo konstatirati da je srpsko građanstvo optimum svog utjecaja na rezultate saborskih i općinskih izbora praktički postiglo već na početku preporoda, te da u zbirnim podacima po izbornim rezultatima Narodne

stranke srpska komponenta predstavlja uglavnom konstantnu veličinu Varijabilna veličina je hrvatska komponenta Narodne stranke. Međusobni odnos u kretanju veličina ne postoji između narodnjačkih zastupnika Hrvata i Srba, već (obrnuto proporcionalan) između zastupnika Hrvata narodnjaka i autonomaša. Prema tome, promjene u izbornim rezultatima u vrijeme preporoda rezultat su uglavnom kretanja koja su se dešavala u hrvatskom građanstvu. Zbog toga prateći ta kretanja nećemo iz globala narodnjačkih odnosno hrvatskih i srpskih snaga izdvajati zastupnike srpske nacionalne pripadnosti ili općine u kojima je srpsko građanstvo imalo prevagu, pa ni onda kada se ono izdvojilo iz Narodne stranke i osnovalo Srpsku stranku (1879), te kada je samostalno istupilo na saborskim izborima (1883).

1. *Globalna kretanja u Dalmaciji*

Globalni rezultati saborskih i općinskih izbora u Dalmaciji u drugoj polovici 19. st. prikazani su na slijedećim tabelama i grafikonima.

A SABORSKI IZBORI[19]

	1861	(1864)	1867	1870	1876	1883	1889
N	12	(8)	15	28	31	34	35
A	29	(33)	26	13	10	7	6

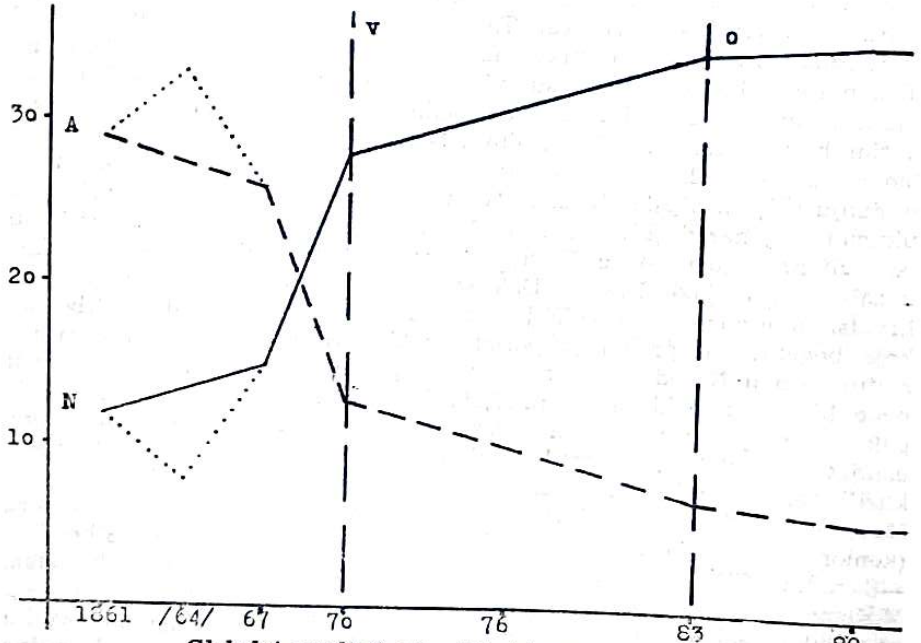

Globalni rezultati saborskih izbora u Dalmaciji

Podaci pokazuju neprestani uzlazni trend u broju narodnjačkih zastupnika, s tim što postoji sličan uzlazni trend u oba preporodna desetljeća, ali u svakom na različitoj razini. U prvom desetljeću (1861—67) odnos je između narodnjaka i autonomaša u saboru stabilan (osim 1864. zbog izuzetno snažnog vladinog pritiska), uz blag porast broja narodnjačkih zastupnika. God. 1870. dolazi do prve kvalitativne promjene. Uzlazna putanja narodnjaka i silazna putanja autonomaša su se ukrstile. Narodnjaci su tada postigli većinu u saboru, a u drugom preporodnom desetljeću (1870—83) njihova uzlazna putanja (sada na višoj razini) ponovo je ujednačena. Do druge kvalitativne promjene došlo je 1883. kada je Narodna stranka postigla optimum zastupnika, odnosno kada su se također autonomaši sveli na svoj optimum. Te godine su uspostavljene proporcije između Hrvata, Srba i autonomaša koje se više neće mijenjati. Autonomaši će do kraja habsburške monarhije zadržati u Dalmatinskom saboru 6 zastupnika.

B OPĆINSKI IZBORI

	1865—67	1868—70	1875	1882	1886—88
N	42	50	58	67	74
A	23	26	21	12	5
NA	15	4	1	1	1

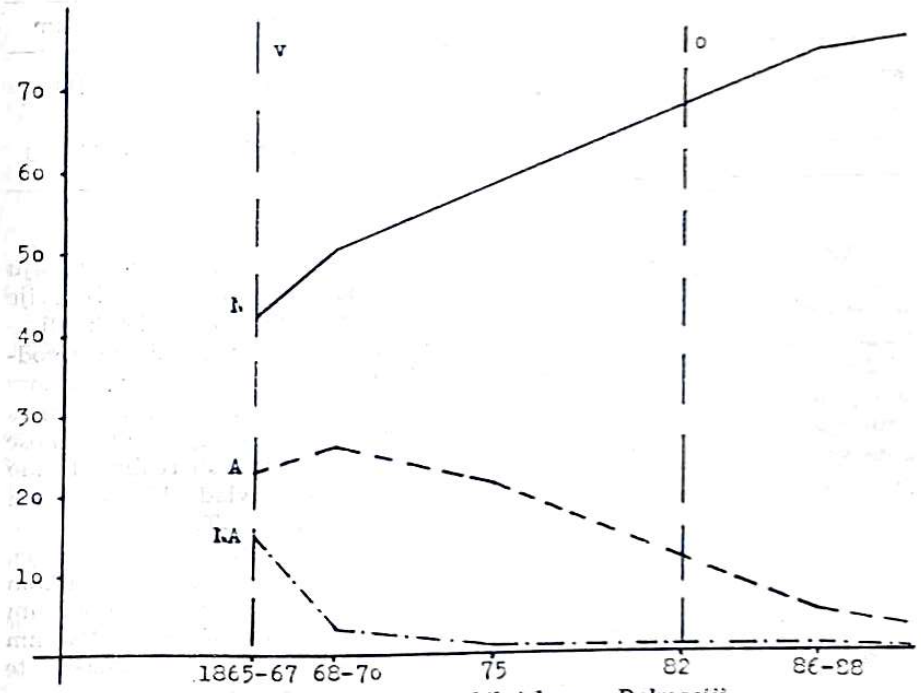

Globalni rezultati općinskih izbora u Dalmaciji

Već prvi izbori doveli su većinu općinskih uprava u narodnjački tabor. Za prvi izborni turnus 1865—67. karakterističan je relativno velik broj općinskih uprava u kojima su narodnjaci i autonomaši kompromisom dijelili vlast ili su im snage bile izjednačene. To je bio privremeni rezultat suradnje narodnjaka i liberalnih autonomaša u okviru »Unione liberale« za vlade ministra Schmerlinga i pritiska organa vlasti i autonomaša vladinovaca. Nakon raspada »Unione liberale« one su uglavnom prešle autonomašima. Kasnije je broj takvih općina zanemariv. Nakon prvih izbora broj narodnjačkih općina je rastao vrlo ravnomjerno. Kvalitativnu promjenu narodnjaci su ostvarili 1886—88. kada su praktički postigli i optimum preuzevši u svoju ruke sve važnije općine, dakako osim Zadra. Do kraja stoljeća oni su dobili i preostale sitne, egzotične autonomaške općine Zlarin, Nerežišća na Braču, Vrbosku na Hvaru, Komižu na Visu, Lopud i nakon toga će do propasti Monarhije Zadar ostati jedina autonomaško-talijanaška općina u pokrajini.

Dvije serije podataka su na neki način snimci istog procesa kroz različite filtre, te je razumljivo što daju o njemu različitu sliku. Prijelomne točke, u kojima je Narodna stranka ostvarivala kvalitativne promjene na njima su različito smještene. Slijedeća shema prikazuje kada su narodnjaci na saborskim izborima osvojili većinu ili postigli optimum zastupnika, odnosno kada su osvojili većinu općinskih uprava i preuzeli u svoje ruke optimum općina.

	većina	optimum
saborski izbori	1870	1883
općinski izbori	1865—67	1886—88

Ako smo uzeli da rezultati saborskih i općinskih izbora detektiraju kretanja nacionalnointegracijskih procesa, onda nam u pravilu iz dvije serije onaj raniji podatak pokazuje kada je već došlo do neke kvalitativne promjene. Tako iz ove dvije serije možemo zaključiti da je narodnjačka orijentacija odnijela prevagu u dalmatinskom građanstvu uzetom u cijelosti već do sredine 60-ih godina, tj. da se do tada razbistrila situacija koja se na početku preporodnih kretanja činila nejasnom. Odnose koje su registrirali općinski izbori 1865—67. narodnjaci su realizirali kao političku pobjedu tek 1870, tj. u trenutku kada je vlada bila spremna prihvatiti narodnjačku većinu u Dalmatinskom saboru. Time nacionalnointegracijski procesi ipak nisu bili dovršeni. Narodnjačka orijentacija, tj. pristajanje uz proces hrvatske nacionalne integracije u dalmatinskom građanstvu, postajala je s vremenom sve izrazitijom, da svoj optimum dosegne do početka 80-ih godina. Od tada se u postojećim društvenim uvjetima trajno stabilizirao odnos između talijanaško-autonomaške te hrvatske i srpske orijentacije.

2. *Kretanja u skupinama: (a) »seljačko društvo« i južna Dalmacija i (b) »gradsko društvo«*

Globalni izborni podaci za austrijsku pokrajinu Dalmaciju kao cjelinu iskazuju samo prosjek kretanja. Oni su rezultat različitih zbivanja i zbog toga nisu pogodni za stvaranje predodžbe o stvarnom ritmu nacionalnointegracijskih procesa u pokrajini. Izborni rezultati mogu poslužiti za detektiranje tih procesa tek ako ih razvrstamo prema dodatnim kriterijima. Trebalo bi ih prije svega razvrstati prema društvenim i historijskim cjelinama od kojih je nastala austrijska pokrajina Dalmacija i u kojima su nacionalnointegracijski procesi dobivali različita obilježja. S obzirom na užu problematiku koju ovdje razmatramo, te ćemo cjeline razvrstati u dvije skupine, prema tome da li je u njima postojala ili nije postojala bilo socijalna bilo kulturna (historijska) osnovica za nastanak slavo-dalmatske ideologije, alternative hrvatskoj nacionalnoj integracijskoj ideologiji.

Društvena i kulturna osnovica za nastanak slavo-dalmatske ideologije postojala je na području nekadašnje Mletačke Dalmacije, i to samo na jednom njezinu dijelu, na području nekadašnjeg mletačkog »starog posjeda« (Acquisto vecchio), tj. u »gradskom društvu« proizišlom iz komunalnog društva mediteranskog tipa, preciznije u »oligarhijskom« sloju primorskog i otočkog pojasa od Novigradskog mora do Cetine. U austrijskoj pokrajini Dalmaciji ti su dijelovi bili uključeni u primorske i otočke općine Zadarskog i Splitskog okružja. Socijalna osnovica za nastanak slavo-dalmatske ideologije na tlu nekadašnje Mletačke Dalmacije nije postojala tamo gdje nije bilo »oligarhijskog« sloja, a to je područje nekadašnje mletačke »nove i najnovije stečevine« (Acquisto nuovo i Acquisto nuovissimo), tj. u »seljačkom društvu« proizišlom iz »vlaškog« društva na ranije turskom području između Zrmanje i Neretve — u Dalmatinskoj zagori, te na Makarskom primorju i neretvanskom području. U austrijskoj pokrajini Dalmaciji ti su dijelovi bili uključeni u kopnene i djelomično primorske općine Zadarskog i Splitskog okružja. Historijska (kulturna) osnovica za nastanak slavo-dalmatske ideologije nije, dakako, postojala izvan historijskog područja Mletačke Dalmacije, tj. na području nekadašnje Dubrovačke Republike i tzv. Mletačke Albanije (Boke kotorske). Ta su područja činila Dubrovačko i Kotorsko okružje austrijske pokrajine Dalmacije. »Gradsko društvo« primorskog pojasa ulazilo je doduše u varoši »seljačkog društva« stvarajući tamo svoje enklave, a slavo-dalmatska ideologija je pod austrijskom upravom stjecala pozicije na području Dubrovnika i Boke što se ogledalo u nekim opredjeljenjima i izbornim rezultatima u vrijeme preporoda. Međutim, te nijanse bi bilo teško brojčano iskazati, a one ne bi bitno utjecale na ukupne rezultate.

Na temelju spomenutih kriterija razmotrit ćemo odvojeno izborne rezultate u dvije skupine teritorija, a to su:

a) »seljačko društvo« uže Dalmacije i južna Dalmacija — skupina obuhvaća 44 općine iz sva četiri okružja i šalje u sabor 20 zastupnika,

b) »gradsko društvo« uže Dalmacije — obuhvaća 36 općina Zadarskog i Splitskog okružja i šalje u sabor 21 zastupnika.

A SABORSKI IZBORI

a) *»Seljačko društvo« i južna Dalmacija*

	1861	(1864)	1867	1870	1876	1883	1889
N	12	(4)	13	18	18	18	20
A	8	(16)	7	2	2	2	—

b) *»Gradsko društvo«*

	1861	(1864)	1867	1870	1876	1883	1889
N	—	(4)	2	10	13	16	15
A	21	(17)	19	11	8	5	6

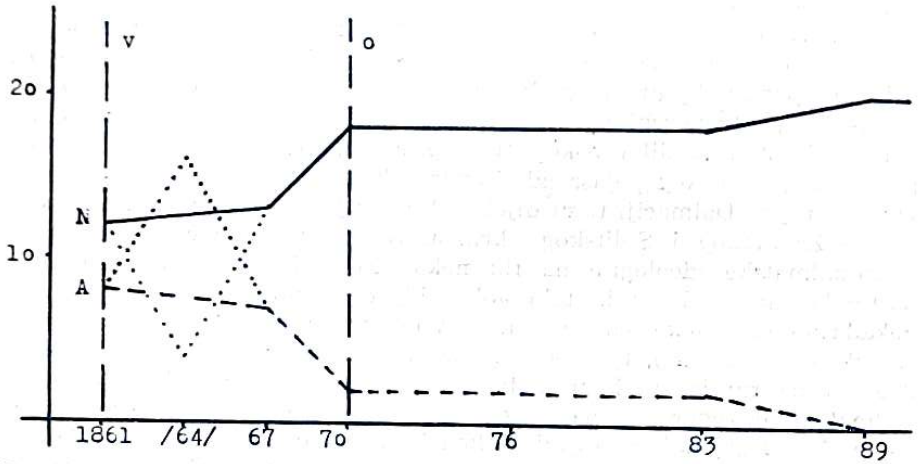

Rezultati saborskih izbora na području »seljačkog društva« i južne Dalmacije

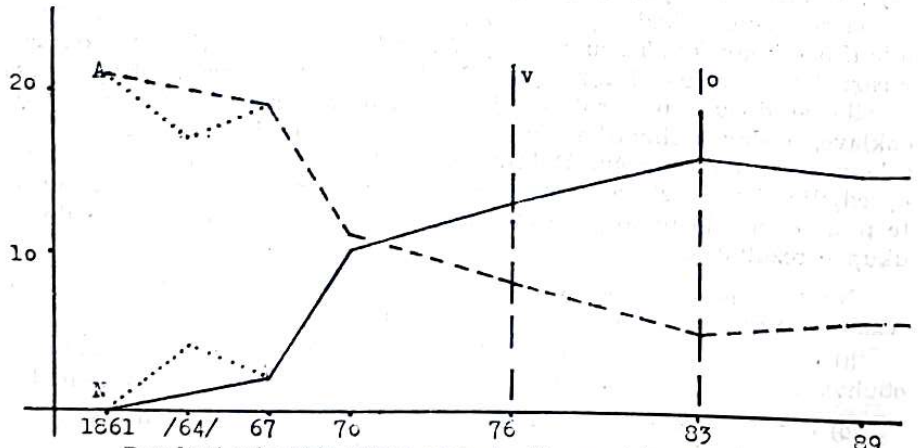

Rezultati saborskih izbora na području »gradskog društva«

Narodnjaci su na području »seljačkog društva« i južne Dalmacije većinu mandata (12:8) osvojili već na prvim izborima 1861. To su ujedno bili svi zastupnici koje je Narodna stranka iz čitave Dalmacije tada uspjela poslati u sabor. Optimum su narodnjaci na tim područjima praktički dosegnuli već 1870. kada su dobili 18 od 20 mogućih zastupničkih mjesta. Do kvalitativnih promjena je, dakle, u ovoj skupini došlo daleko prije nego što to kao pokrajinski prosjek pokazuju globalni podaci.

Naprotiv, kvalitativne promjene su u »gradskom društvu« kasnile u odnosu na pokrajinski prosjek. Narodnjaci tog područja nisu 1861. osvojili ni jedan mandat. U čitavom prvom preporodnom desetljeću (osim 1864. kada su nastupili zajedno s liberalnim autonomašima) narodnjaci tog područja poslali su najviše 2 od mogućeg 21 zastupnika. God. 1870. kada je Narodna stranka osvojila većinu u saboru, narodnjaci su se na području »gradskog društva« po broju zastupnika tek približno izjednačili (10:11). Prema tome, pobjedu Narodne stranke 1870. su uz porasle glasove sa područja »gradskog društva« ipak u stvari izvojevali narodnjaci »seljačkog društva« i južne Dalmacije koji su tada već na svom području postigli optimum zastupničkih mjesta. Narodnjaci su u »gradskom društvu« postigli većinu mandata tek na izborima 1876. Drugu kvalitativnu promjenu, optimum zastupničkih mjesta, dosegnuli su 1883. Od tada je na tom području uspostavljen stabilan odnos narodnjačkih i autonomaških zastupnika koji se neće mijenjati do kraja Monarhije (15:6).

Krivulje koje prikazuju kretanje izbornih rezultata u dvije skupine teritorija austrijske pokrajine Dalmacije nemaju iste karakteristike. Na području »seljačkog društva« i južne Dalmacije nema karakterističnog presijecanja narodnjačke uzlazne i autonomaške silazne putanje. Nalazimo ga u »gradskom društvu«. To znači da je područje »seljačkog društva« i južne Dalmacije davalo Narodnoj stranci u saboru stabilnost, a da je karakteristiku ukupnim kretanjima davalo »gradsko društvo« koje 1861. nije u sabor poslalo ni jednog zastupnika, 1883. god. 15 i koje je nakon 1889. još jedino slalo autonomaše u sabor.

B OPĆINSKI IZBORI

a) *»Seljačko društvo« i južna Dalmacija*

	1865—67	1868—70	1875	1882	1886—88
N	31	38	39	41	43
A	6	6	5	3	1
NA	7	—	—	—	—

b) *»Gradsko društvo«*

	1865—67	1868—70	1875	1882	1886—88
N	11	12	19	26	31
A	17	20	16	9	4
NA	8	4	1	1	1

Narodnjaci su u »seljačkom društvu« i južnoj Dalmaciji većinu općinskih uprava osvojili već na izborima 1865—67. Narodnjaci su tada u čitavoj pokrajini preuzeli više od polovinu općinskih uprava. Tome su (kao i na saborskim izborima 1870) bitno pridonijeli upravo narodnjaci »seljačkog društva« i južne Dalmacije koji su sami držali gotovo polovicu ukupnog broja dalmatinskih općina. Narodnjaci su tu postigli optimum praktički već 1868—70. Tada su tu od važnijih općina u rukama autonomaša ostale još jedino Korčula i Blato na Korčuli; one su doduše administrativno pripadale Dubrovačkom okružju ali su historijski i socijalno pripadale »gradskom društvu« uže Dalmacije.

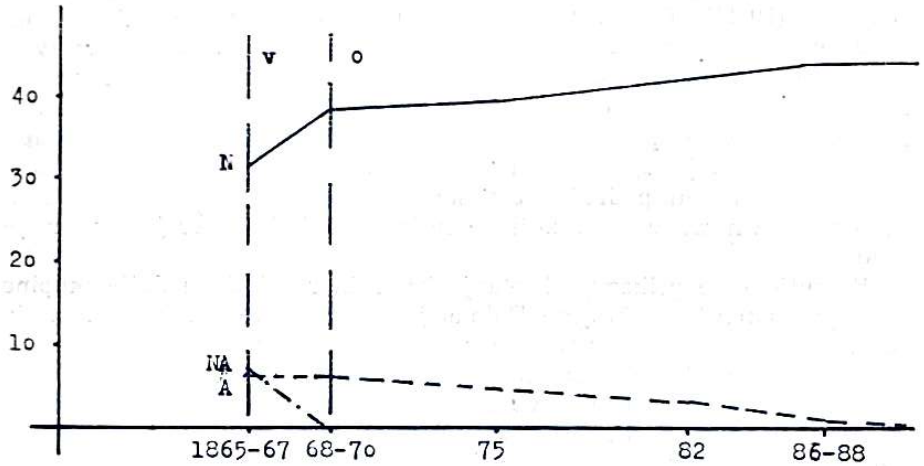

Rezultati općinskih izbora na području »seljačkog društva« i južne Dalmacije

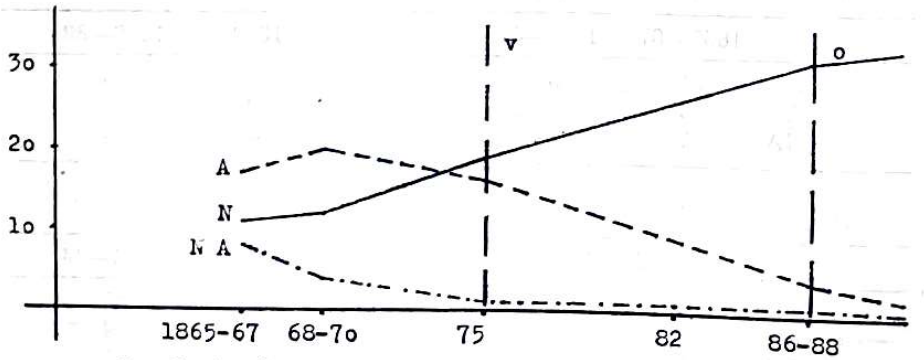

Rezultati općinskih izbora na području »gradskog društva«

Na području »gradskog društva« narodnjaci su u prvom preporodnom desetljeću ostajali na podjednako niskoj razini, držeći u rukama trećinu općinskih uprava. Većinu, i to minimalnu, stekli su tek 1875, a optimum su postigli 1886—88.

Na grafičkom prikazu rezultata općinskih izbora krivulja »seljačkog društva« i južne Dalmacije ima iste karakteristike kao krivulja s globalnim podacima o općinskim izborima, s tim što je razlika između početne i završne točke manja. To znači da je na području »seljačkog društva« i južne Dalmacije narodnjačka orijentacija bila stabilnija od pokrajinskog prosjeka. Naprotiv, krivulja »gradskog društva« nema karakteristike pokrajinskog prosjeka na općinskim izborima. Ona je izrazito uzlazna, napose u drugom desetljeću preporoda i do 1886—88. Podaci pokazuju da je na globalnu sliku u prvom desetljeću utjecao uspjeh narodnjaka u »seljačkom društvu« i južnoj Dalmaciji, a nakon toga izraziti porast broja narodnjačkih općina u »gradskom društvu«.

Općenito možemo konstatirati da krivulja općinskih izbora ima iste karakteristike kao i krivulja saborskih izbora na istom području. Krivulja saborskih i općinskih izbora u »seljačkom društvu« i južnoj Dalmaciji je stabilna i blago uzlazna, a u »gradskom društvu« se narodnjačka i autonomaška putanja ukrštaju pokazujući veliku razliku između početne i završne točke.

Prijelazne točke, u kojima je Narodna stranka ostvarivala kvalitativne promjene na saborskim i općinskim izborima u dvjema analiziranim skupinama, rekapitulirane su na slijedećoj tabeli.

	»Seljačko društvo« i južna Dalmacija		»Gradsko društvo«	
	većina	optimum	većina	optimum
Saborski izbori	1861	1870	1876	1883
Općinski izbori	1865—67	1868—70	1875	1886—88

Kada analiziramo ovako razvrstane podatke o saborskim i općinskim izborima uzimajući ih kao posljedicu dubljih, nacionalnointegracijskih kretanja, moramo konstatirati da pred sobom imamo skupine koje su u procese nacionalne integracije ulazile na različite načine i koje su različito pridonosile preporodnoj dinamici. Pojas »seljačkog društva« i južne Dalmacije mnogo je ranije dosegnuo točke kvalitativnih promjena. Tu su narodnjaci (prema rezultatima saborskih izbora) imali premoć već na početku preporodnog razdoblja, a optimum su (što pokazuju općinski izbori 1868—70) postigli prije kraja prvog preporodnog desetljeća. Preporod je, dakle, na tim područjima ispunio svoju ulogu već do sredine ili u drugoj polovici 60-ih godina. Treba napomenuti da su pri tom na svakom od historijskih teritorija od kojih se sastoji ova skupina tekli drugačiji procesi. U »seljačkom društvu« između Zrmanje i Neretve

izborni rezultati pokazuju da je hrvatski nacionalnointegracijski proces tokom 60-ih godina u građanskom sloju odnosno gornjem sloju tog društva bio potpuno definiran. To se odnosi također na srpsko građanstvo tog područja i Boke kotorske. Narodnjaštvo je na dubrovačkom području dobivalo čvrstinu mobilizacijom onog dijela građanstva koje se opredijelilo za narodnjačku ideologiju kao hrvatsku nacionalnu integracijsku ideologiju i onih koji su još njegovali partikularistički dubrovački osjećaj prirodno protivan drugom, dalmatinskom partikularizmu, zbog kojih će se konačno definiranje nacionalnointegracijskog pravca napose u dijelu građanske inteligencije kroz mijene srpsko-katoličke orijentacije produžiti do u 90-e godine 19. st. U svakom slučaju, taj heterogeni pojas je svojom narodnjačkom orijentacijom kao zajedničkom osobinom davao stabilnost preporodnim kretanjima ali nije mogao donijeti odluku o uspjehu preporoda u cjelini. On je čuvao leđa snagama u onom dijelu gdje se ta odluka imala donijeti.

Izborni rezultati pokazuju da je narodnjaštvo u »gradskom društvu« na početku preporoda imalo veoma usku osnovicu koja se u prvom preporodnom desetljeću uglavnom stabilizirala obuhvativši pretežno mlađu generaciju liberalnog građanstva i njegove inteligencije. Rezultati saborskih i općinskih izbora suglasno upozoravaju da se narodnjačka orijentacija u »gradskom društvu« izjednačila i odnijela blagu prevagu tek do sredine 70-ih godina, dakle nakon što je u ostalim dijelovima pokrajine narodnjačka orijentacija u građanstvu postigla svoj optimum. Konačnu prevagu hrvatskom nacionalnointegracijskom pravcu u »gradskom društvu« donijela je druga preporodna generacija. Tek je ona zajedno sa starijom generacijom liberalnog građanstva narodnjačkoj orijentaciji donijela najprije većinu, a zatim do početka 80-ih godina osigurala konačnu prevlast.

3. *Kretanja u skupinama: (a) zadarsko-šibensko i (b) splitsko područje »gradskog društva«*

Međutim, ni područje »gradskog društva« nije po nacionalnointegracijskoj problematici bilo jedinstveno. Na oblikovanje te problematike su utjecala dva pola tog područja. Na sjevernom, gospodarski u cijelosti slabijem dijelu, bila je smještena u Zadru kao upravnom središtu pokrajine nakupina građanstva i birokracije s osobinama »oligarhijskog« sloja koju preporodni pokret nije mogao nadvladati. S druge strane, Split je zajedno sa srednjodalmatinskim obalskim i otočkim pojasom bio gospodarski najjače područje u pokrajini. Zbog toga koliko je na početku preporoda na tom području bila snažna autonomaška ideologija »oligarhijskog« sloja, toliko je s vremenom postala izrazitom narodnjačka orijentacija liberalnog građanstva. Te ćemo razlike uočiti ako odvojeno razmotrimo izborne rezultate u skupinama:

a) zadarsko-šibensko područje »gradskog društva« — obuhvaća 12 općina Zadarskog okružja i šalje u sabor 11 zastupnika.

b) splitsko područje »gradskog društva« — obuhvaća 24 općine Splitskog okružja i šalje u sabor 10 zastupnika.

a) Zadarsko-šibensko područje »gradskog društva«

	1861	(1864)	1867	1870	1876	1883	1889
N	—	(1)	—	6	6	6	5
A	11	(10)	11	5	5	5	6

b) Splitsko područje »gradskog društva«

	1861	(1864)	1867	1870	1876	1883	1889
N	—	(3)	2	4	7	10	10
A	10	(7)	8	6	3	—	—

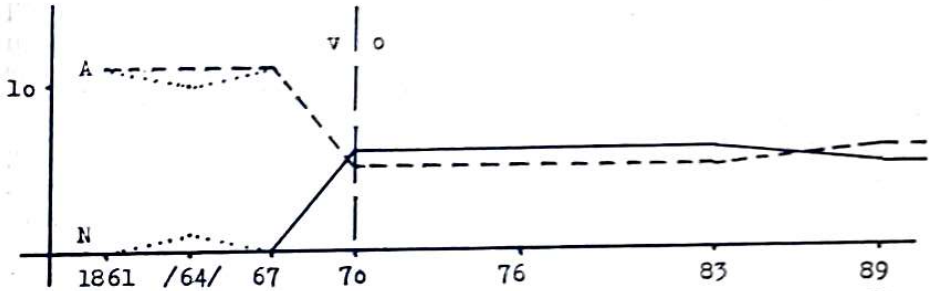

Rezultati saborskih izbora na zadarsko-šibenskom području »gradskog društva«

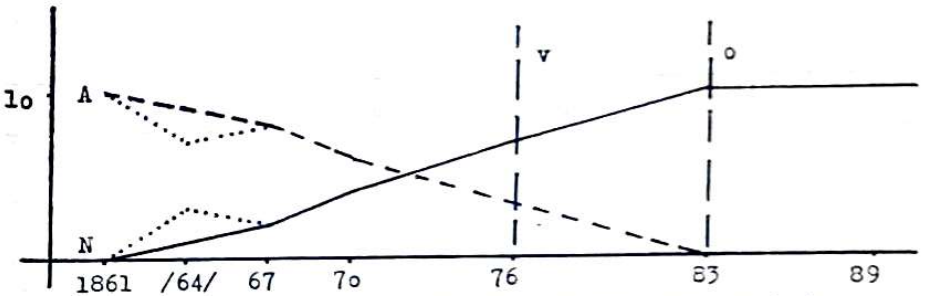

Rezultati saborskih izbora na splitskom području »gradskog društva«

Sa zadarsko-šibenskog područja nije Narodna stranka mogla u prvom preporodnom desetljeću poslati u sabor ni jednog zastupnika (osim 1864. zajedno s liberalnim autonomašima). Međutim, god. 1870. je Narodna stranka odmah uspostavila ravnotežu s autonomašima po broju zastupnika. Dapače, bio je to optimum koji je na tom području uopće mogla postići. Izborni sustav omogućavao je zadarskoj autonomaško-talijanaškoj skupini da do kraja Monarhije šalje odatle u sabor srazmjerno velik broj zastupnika. Odnos se od 1870. stabilizirao na 6:5 (od 1889. god. 5:6), pri čemu su svi autonomaški zastupnici pripadali građanskim kurijama (veleposjednici, trgovačko-obrtnička komora, grad Zadar). Kvalitativne promjene desile su se na zadarsko-šibenskom području ranije nego što to

pokazuje prosjek za »građansko društvo« u cjelini, ali narodnjaci jedino tu nisu uspjeli potpuno potisnuti autonomaško-talijanašku skupinu.

Narodnjaci splitskog područja »gradskog društva« 1861. također nisu uspjeli osvojiti ni jedan mandat. Vrata sabornice su uspjeli otvoriti 1864. doduše uz pomoć liberalnih autonomaša, ali su 1867. uspjeli u nju ući samostalno, premda s manjim brojem zastupnika (2). God. 1870. jedino narodnjaci splitskog područja »gradskog društva« nisu na svom području uspjeli dobiti više zastupnika nego autonomaši, a nisu se tada s njima niti izjednačili. Većinu zastupnika osvojili su tek 1876. Optimum su dosegnuli 1883. od kada sa tog područja nije više u sabor otišao ni jedan autonomaš.

Nakon ovako razloženih podataka postaje očigledno da su pobjedu Narodne stranke na izbornima 1870. izvojevali »seljačko društvo« i južna Dalmacija, te zadarsko-šibensko područje. Narodnjaci tih područja su 1870. postigli svoj optimum — u »seljačkom društvu« i južnoj Dalmaciji omjerom prema autonomašima 18:2, a na zadarsko-šibenskom području s nepremostivih 6:5. Splitsko područje »gradskog društva« — područje na kopnu između Trogira i Omiša te otoci Šolta, Brač, Hvar i Vis — bilo je tada na topografiji Narodne stranke još uvijek gotovo bijela mrlja. Narodnjaci tog područja su rezultatima saborskih izbora kasnili za svim ostalim dijelovima pokrajine, ali su — za razliku od zadarsko-šibenskih narodnjaka — uspjeli mnogo više ispuniti socijalni prostor i političku prevlast autonomaša potpuno slomiti.

B OPĆINSKI IZBORI

a) Zadarsko-šibensko područje »gradskog društva«

	1865—67	1868—70	1875	1882	1886—88
N	3	4	8	8	10
A	6	6	4	4	2
NA	3	2	—	—	—

b) Splitsko područje »gradskog društva«

	1865—67	1868—70	1875	1882	1886—88
N	8	8	11	18	21
A	11	14	12	5	2
NA	5	2	1	1	1

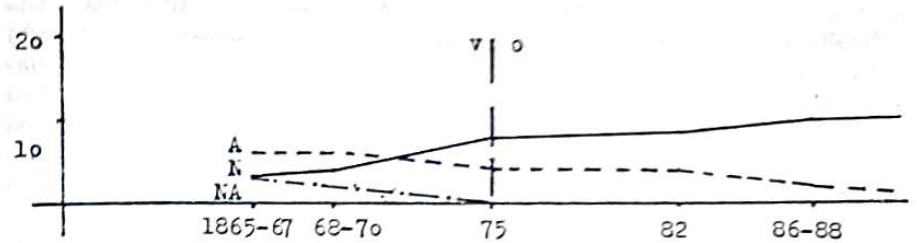

Rezultati općinskih izbora na zadarsko-šibenskom području »gradskog društva«

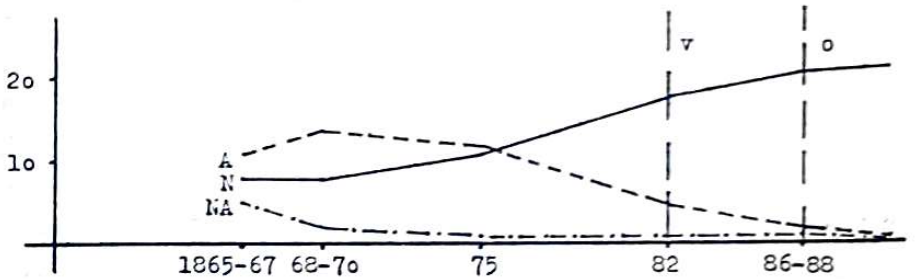

Rezultati općinskih izbora na splitskom području »gradskog društva«

Na zadarsko-šibenskom području narodnjaci su prvu kvalitativnu promjenu postigli do 1875. kada su imali većinu općina u svojim rukama. Tada su ujedno praktički postigli optimum jer je u rukama autonomaša od važnijih općina ostao samo Pag, te dakako Zadar.

Na splitskom području narodnjaci su već na prvim izborima stekli relativno stabilnu poziciju, ali su se po broju osvojenih općina s autonomašima uglavnom izjednačili tek 1875. Tada su autonomaši uz Split držali još gotovo sve općine na Braču i Visu, te neke od općina na Hvaru i na obali. Do 1882. narodnjaci su preuzeli većinu općina u svoje ruke i sam Split. Međutim, autonomašima su ostale neke od najvažnijih općina tog okružja nakon Splita kao što su bili Trogir, Stari Grad na Hvaru i Vis. Narodnjaci su na splitskom području postigli optimum tek padom tih općina 1886—88. god. Nakon toga su u autonomaškim rukama ostale tri manje otočke općine (od toga jedna neodređene orijentacije) koje su narodnjacima prišle do kraja stoljeća.

I na općinskim izborima su narodnjaci splitskog područja »gradskog društva« kasnili za svim ostalim dijelovima pokrajine, pa i za zadarsko-šibenskim narodnjacima, ali su i ovdje na kraju preuzeli u svoje ruke sve općine što se sa Zadrom nije desilo. Općenito se može konstatirati da je izborni red za saborske izbore išao više na ruku višim, napose »oligarhijskim« slojevima u »gradskom društvu«. Zbog toga je u oba dijela »gradskog društva« prevaga autonomaške orijentacije u prvom preporodnom desetljeću bila naglašenije izražena rezultatima saborskih nego općinskih izbora, a na zadarsko-šibenskom području je u drugom desetljeću preporoda — kada su općinski izbori već pokazivali evidentnu

prevagu narodnjačke orijentacije — relativno mala ali gospodarski jaka zadarska talijanaško-autonomaška skupina u saboru održavala ravnotežu s narodnjacima s istog područja. Naprotiv, na splitskom području nakon potpune prevage narodnjačke orijentacije u ukupnom građanstvu i Splitu kao njegovoj jezgri, prisutnost autonomaške orijentacije pred kraj preporodnog razdoblja mogla se lakše iskazati rezultatima općinskih izbora, relativno dugim očuvanjem autonomaških »džepova« u nekim lokalnim središtima.

Prijelazne točke, u kojima je Narodna stranka ostvarila kvalitativne promjene u »gradskom društvu« rekapitulirani su na slijedećoj tabeli.

	Zadarsko-šibensko područje »gradskog društva«		Splitsko područje »gradskog društva«	
	većina	optimum	većina	optimum
Saborski izbori	1870	1870	1876	1883
Općinski izbori	1875	1875	1882	1886—88

Na temelju dvije serije podataka možemo zaključiti da je narodnjačka orijentacija odnijela prevagu u građanstvu zadarsko-šibenskog područja do 1870, tj. tokom prvog preporodnog desetljeća. Kada se radi o utvrđivanju točke u kojoj su narodnjaci dosegnuli optimum, ne možemo u slučaju zadarsko-šibenskog područja uzeti podatak iz serije koja prva brojčano registrira takvu kvalitativnu promjenu. Narodnjaci su tamo doista 1870. postigli optimum saborskih zastupnika, ali time nije bio postignut optimum narodnjačke orijentacije u građanskom sloju. Nakon 1870. su u rukama autonomaša trajno ostale sve građanske kurije u saboru, ali općinski izbori pokazuju da je narodnjacima ostalo još prostora za širenje unutar građanstva. Oni su do 1875. osvojili sve najvažnije općine poslije Zadra kao što su Šibenik, Skradin i Rab, te možemo reći da su tek tada dosegnuli optimum. Ipak, i uz takvu korekciju, kvalitativne promjene su se na zadarsko-šibenskom području u nacionalnointegracijskom procesu desile ranije nego što to pokazuju prosječni podaci za čitavo »gradsko društvo«.

Rezultati saborskih izbora upozoravaju da su narodnjaci na splitskom području stekli većinu u građanstvu do 1876, a da su optimum proširenosti u građanskom sloju postigli do 1883. god. Taj zaključak potvrđuje godinu dana ranija pobjeda na općinskim izborima u Splitu. Upravo zbog te pobjede ovdje nije potrebno provesti korekciju kao na zadarskom području gdje za narodnjake nismo mogli reći da su postigli optimum prije nego što su uz nedostupni Zadar preuzeli Šibenik, Skradin i Rab. Nakon 1883. splitsko područje nije više slalo autonomaše u sabor, ali je još uvijek 20% općina, od čega nekoliko važnijih, ostalo izvan dohvata narodnjaka. Međutim, Trogir, Stari Grad na Hvaru i Vis

nakon pada Splita nisu imali za splitsko područje onu težinu koju su za zadarsko-šibensko imali Šibenik i druge važnije općine uz neosvojivi autonomaško-talijanaški Zadar. Split je bio prevelik uteg u odnosu na ostale, makar i važne općine svog područja a da njegov prijelaz ne bi sam po sebi i s neizbježnim posljedicama donio odlučnu prevagu narodnjacima čitavog područja.

4. *Zaključak*

Podaci o izbornim rezultatima, pročišćeni usporedbom i analizom dviju serija, omogućuju nam da odredimo dinamiku nacionalnointegracijskih procesa u pojedinim socijalno i historijski (kulturno) definiranim skupinama dalmatinskog društva u vrijeme preporoda. Oni upozoravaju na razdoblje u kojem se mogu konstatirati kvalitativne promjene u orijentaciji dalmatinskog građanstva — kada je narodnjačka orijentacija postigla u građanstvu većinu i kada je dosegnula optimum obuhvata građanskog sloja.

Prijelomne točke u kojima se mogu konstatirati kvalitativne promjene u nacionalnointegracijskim procesima u pojedinim skupinama prikazane su na slijedećoj tabeli.

		Većina	Optimum
»Seljačko društvo« i južna Dalmacija		1861	1868—70
»Gradsko društvo«	zadarsko-šibensko područje	1870	1875
	splitsko područje	1876	1883

Preporodno razdoblje nacionalnointegracijskih procesa možemo uvjetno- tj. kada promatramo njihov tok u Dalmaciji, podijeliti na dvije faze. Prvu fazu možemo nazvati početnom i njeno trajanje ograničiti do vremena kada je narodnjačka orijentacija postigla većinu u građanstvu. Točkama u kojima je narodnjačka orijentacija postigla većinu i optimum možemo ograničiti završnu fazu preporodne nacionalnointegracijske etape. Podaci iz prethodne tabele pokazuju da su nacionalnointegracijski procesi u pojedinim društvenim i historijskim cjelinama austrijske pokrajine Dalmacije različito tekli. »Seljačko društvo« i južna Dalmacija dočekale su preporodno razdoblje sa stabilnom situacijom. Početnu fazu ta su područja prošla do početka 60-ih godina, te su u prvom preporodnom desetljeću proživljavala završnu fazu, doduše svako na svojoj razini. Na zadarsko-šibenskom području »gradskog društva« je početna faza preporodne etape nacionalnointegracijskog procesa trajala do početka 70-ih godina. Završna faza trajala je kratko i završila sredinom 70-ih godina jer je narodnjačka orijentacija nakon što je postigla većinu ubrzo dospjela do granica mogućnosti svog širenja u građanskom sloju. Barijeru

joj je postavila zadarska talijanaško-autonomaška skupina. Najteže je tekao proces hrvatske nacionalne integracije na splitskom području »gradskog društva«. On se tu stabilizirao obuhvativši većinu građanstva tek sredinom 70-ih godina, te je do tada trajala i početna faza njegove preporodne etape. Međutim, on tu nije zastao kao što se desilo na zadarsko-šibenskom području. Njegova završna faza trajala je do početka 80-ih godina kada je dosegnuo svoje granice u građanskom sloju. Obuhvat građanskog sloja hrvatskim nacionalnointegracijskim procesom bio je od početka 80-ih godina na tom području toliki da su saborski izbori (nakon 1883) i općinski izbori (nakon 1886—88) bili pregrubi instrumenti a da bi mogli registrirati skupinu koja je zadržala talijanaško-autonomašku orijentaciju. Dovršetkom ove faze bila je definitivno odbačena slavo-dalmatska alternativa hrvatskom nacionalnointegracijskom procesu u njenoj socijalnoj jezgri, a hrvatski nacionalnointegracijski proces je u pokrajini postigao proširenje do granica koje je omogućavao tadašnji stupanj društvenog razvitka u Dalmaciji. Bila je, dakle, završena preporodna etapa hrvatskog nacionalnointegracijskog procesa u Dalmaciji kao cjelini. Cilj preporodnog rada bio je ispunjen, te je nastupilo poslijepreporodno razdoblje koje karakteriziraju nove snage, nove orijentacije i drugačiji način političkog i nacionalnog rada.

Na slijedećoj tabeli prikazane su faze (početna i završna) preporodne etape nacionalnointegracijskih procesa u pojedinim skupinama.

	»Seljačko društvo« i južna Dalmacija	»Gradsko društvo«	
		zadarsko-šibensko područje	splitsko područje
1860			
1865	završna faza	početna faza	
1870			
1875		završna faza	početna faza
1880			završna faza

Pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu pada u vrijeme kada možemo registrirati završetak preporodne nacionalnointegracijske etape. Ta pobjeda ima trojako značenje. Ona najprije ima lokalno značenje, važna je u povijesti samoga grada Splita koji je definirao svoju fizionomiju nakon dva desetljeća burnih sukobljavanja između različitih socijalnih, nacionalnih i političkih te kulturnih orijentacija. Dalje, imala je značenje za čitavo srednjodalmatinsko područje, napose za njegov primorski i otočki pojas. Split je sa svojim područjem

bio u neprestanoj interakciji. Koliko su autonomaši Splita bili oslonac autonomaša u gradićima i mjestima na obali i otocima, toliko su i narodnjaci Splita bili oslonac narodnjaka splitskog područja. Pravac djelovanja bio je i obrnut. Narodnjaci Splita su pomogli narodnjacima svog područja u osvajanju općinskih uprava i prije nego što su to uspjeli postići u vlastitom gradu, ali je splitsku pobjedu pripremio pad niza srednjodalmatinskih općina između 1875. i 1882. god., a nakon pada Splita preostalo je da se savladaju još samo žilavi, ponekad snažno lokalistički obojeni otpori preostalih autonomaških enklava.

I konačno, pobjeda u Splitu 1882. imala je značenje za čitavu Dalmaciju. Split i njegovo područje bili su gospodarski i socijalno najjači dio Dalmacije, te su u njemu bili najsnažniji kako »oligarhijski« sloj i sloj liberalnog građanstva, tako također slavo-dalmatski i hrvatski nacionalnointegracijski pravac. Zbog toga je u Splitu i na splitskom području sukob tih nacionalnointegracijskih pravaca najduže i trajao i imao najveće značenje za čitavu pokrajinu, te je također i najjače opterećivao čitavo narodnjačko građanstvo Dalmacije. Liberalno narodnjačko građanstvo tog područja pokazalo je svoju snagu ne zastavši pred barijerom autonomaštva kao što se desilo na zadarskom području. Ono je u 70-im godinama nastavilo unutrašnjim zaposjedanjima i vanjskim opsadama zauzimati autonomaške bastione. Narodnjačko građanstvo čitave Dalmacije se bojalo mogućnosti da ta zaposjedanja i te opsade neće u potpunosti uspjeti i da bi Split — središte gospodarski i socijalno najjačeg područja Dalmacije — mogao doživjeti sudbinu Zadra, upravnog središta pokrajine, i trajno ostati žarištem autonomaštva i talijanaštva sa svim dalekosežnim posljedicama po nacionalni i politički život pokrajine. Zbog toga je ukupno dalmatinsko narodnjačko građanstvo održavalo preporodnu mobilnost sve dok hrvatski nacionalnointegracijski proces nije odnio na splitskom području konačnu prevagu i dok se to na političkom planu nije iskazalo pobjedom Narodne stranke u samom gradu Splitu. Dakako, na trenutak u kojem se to desilo nije utjecao samo tok nacionalnointegracijskog procesa kojem se kao društvenom fenomenu ne može odrediti datum početka ili završetka, već i drugi, napose politički činioci — raspoloženje centra Monarhije, politika Narodne stranke koja je svoje poteze prema vladi znala podređivati potrebama »splitskog pitanja«, lokalni politički odnosi itd. Pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu ipak ne označava samo završetak jedne etape političkog razvitka, već markira dovršetak preporodne etape u procesu hrvatske nacionalne integracije dalmatinskoga građanstva. Zbog toga je opravdano u periodizaciji Narodnog preporoda u Dalmaciji pobjedu Narodne stranke u Splitu uzimati kao događaj koji označava njegov završetak.

[1] R. Horvat, Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935, 89—90.

[2] G. Novak, Povijest Dalmacije II, Zagreb 1944, 417; isti, Povijest Splita III, Split 1965, 341—368.

[3] D. Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900), u zborniku: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 87—190

[4] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 111.

[5] N. Stančić, Narodni preporod u Dalmaciji, u zborniku: Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća), ur. M. Gross, Zagreb 1981, 240—241. Usp. također u knjizi: isti, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Zagreb 1980, 199.

[6] I. Grgić, Povodom povijesti narodnog preporoda u Dalmaciji, *Zadarska revija* X, 1961, 230—231.

[7] R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880), Sarajevo 1968, 440.

[8] V. Foretić, Neki pogledi o Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji, u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 147, 152. — V. moju ocjenu toga priloga u *Historijskom zborniku* XXV—XXVI, 1972—73, 538—539 u kojoj sam se osvrnuo i na vlastito razmišljanje o mogućnosti da se kraj preporoda obilježi nastupom generacije mladih liberalnih pravaša u Dalmaciji početkom 90-ih godina 19 st.

[9] Danas postoji brojna literatura o problemu nacije, a teoretski prilozi javljaju se i kod nas. U vezi s problemom o društvenim uvjetima za nastanak nacije napomenut ću jedino da je E. Kardelj u uvodu prvom izdanju svog djela o razvoju slovenskog nacionalnog pitanja objelodanjenom prije drugog svjetskog rata definirao naciju kao zajednicu nastalu »na osnovi društvene podjele rada epohe kapitalizma«. Nakon ratnih i poratnih iskustava s razvitkom jugoslavenskih i vanevropskih »mladih« nacija Kardelj je naciju općenitije definirao kao pojavu nastalu »u određenim uslovima društvene podele rada«, tj. njen nastanak nije vezao samo uz pojavu građanskog društva (E. Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1973, str. XLII i 35; usp. Z. Lerotić, Nacija. Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacija, Zagreb 1977, 221—224).

[10] K. Marx, F. Engels, Rani radovi, Zagreb 1967, 382 (Njemačka ideologija); usp. Lerotić, Nacija, 137—138, 147—148.

[11] K. Marx, Bijeda filozofije, Beograd 1946, 144—145.

[12] Henri Lefebvre: »Jedna klasa postaje klasom tek kada uđe u političku akciju. Pod tim podrazumevamo da ljudi koji je predstavljaju manje-više potpuno formulišu njene interese, razrade jednu strategiju, da se bore za priznanje i hegemoniju te klase. Sve dok se to ne dogodi, ona je samo virtuelno društvena klasa. Isto tako i nacija potencijalno postoji s jednom ekonomskom bazom, s nacionalnim tržištem; ili s jednim jezikom, kulturom (koji uostalom lako mogu nestati ako im nedostaje ekonomsko-društvena baza). Narodnost postiže istorijsku egzistenciju samo putem politike. Istorijsko i političko postojanje podrazumeva koncepciju jedne globale *praxis* koja se ostvaruje na svim planovima.« (Anri Lefevr, S onu stranu strukturalizma, Beograd 1973, 188—189.)

[13] M. Hroch, Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Prag 1968.

[14] Taj model razrađen je kod: Stančić, Narodni preporod u Dalmaciji, n. dj. i: isti, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, n. dj. U ovom, kao i u ostalim tekstovima, kada govorim o autonomaštvu sloj koji je bio njegova socijalna osnovica nazivam »oligarhijskim«. Taj termin nije najprikladniji, jer on sa sobom nosi konotaciju bogatstva kakvim u Dalmaciji 19. stoljeća nijedan sloj nije raspolagao. Međutim, u nedostatku adekvatnijeg zasad ipak upotrebljavam taj termin, ograničavajući ga pri tom na njegov izvorni smisao prema kojem riječ »oligarhija« označava sustav ili

nosioce sustava u kojem *mala skupina* drži prevlast u svojim rukama. O socijalnim karakteristikama tog sloja u Dalmaciji pisao sam u radovima navedenim u bilješkama ovog priloga. O socijalnim obilježjima onog njegova dijela koji je oblikovao talijansku nacionalnu manjinu usp.: D. Foretić, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 83, 84.

[15] N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine, *Radovi* (Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest) 11, Zagreb 1978, 183—279.

[16] Sistematizirane podatke o saborskim izborima u Dalmaciji v. kod: I. Perić, Dalmatinski sabor 1861—1912 (1918) god., *Radovi Centra JAZU u Zadru* 25, 1978. i posebno Zadar 1978; D. Foretić, Izbori za sabor Dalmacije 1870, u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 125—146; Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, n. dj. (u uvodnim dijelovima poglavljâ za razdoblje od 1861). Neki podaci iz navedene literature u ovoj su raspravi korigirani na temelju podataka iz »Relazioni stenografiche« odnosno »Hitropisnih izvješća« Dalmatinskog sabora odgovarajućih saborskih sesija. — Podatke o rezultatima općinskih izbora v. kod: D. Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, n. dj. i napose sistematizirane podatke na tabelama (151—159).

[17] O slabom odazivu birača vanjskih općina na saborskim izborima v. npr. podatke o izvještajima komisije za verifikaciju mandata na sjednicama od 17. I 1865. i 22. X 1866. u »Relazioni stenografiche« i »Hitropisna izvješća« za V zasjedanje Dalmatinskog sabora 1865 (Zadar b. g.) i VI zasjedanje 1866 (Zadar b. g.) — Usp. također: Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, 301.

[18] Ovdje su korigirani podaci koje donosi R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, 290, dijelom zbog toga što uzimam u obzir samo izabrane zastupnike a ne i članove sabora po položaju (poglavara pravoslavne crkve u Dalmaciji).

[19] Na svim tabelama i grafikonima upotrebljavat ću iste oznake:

N = broj narodnjačkih zastupnika u saboru ili broj općina u rukama narodnjaka

A = broj autonomaških zastupnika ili općina u rukama autonomaša

NA = broj općina u kojima narodnjaci i autonomaši kompromisom dijele vlast ili su im snage izjednačene

v = godina u kojoj su narodnjaci postigli većinu u saboru ili osvojili većinu općina

o = godina u kojoj su narodnjaci postigli optimum zastupnika u saboru ili osvojili optimum općinskih uprava.

Na tabelama su rezultati saborskih izbora 1864. stavljeni u zagrade, a na grafikonima naneseni točkastom linijom.

Na grafikonima su na apscisi navedene godine kada su održani izbori, a na ordinati broj zastupnika u saboru odnosno broj općina.

THE VICTORY OF THE NATIONAL PARTY AT SPLIT COMMUNITY ELECTIONS IN 1882 THE NATIONAL REVIVAL AND THE PERIODIZATION OF IN DALMATIA

Summary

Historiography generally accepts opinion that the victory of the National Party at Split Community elections in 1882 means the end of the National Revival in Dalmatia. Still, some authors, according to various criteria, place the end of the Revival movement in 1870, 1880 or 1889. When discussing the problem of period within the National Revival, one must start from the fact that the Revival was the crucial point in the national integration executed by the new, burgeoise, class. In Dalmatia the oligarhic stratum acted on behalf of the Slavonic - Dalmatian ideology and the politics of Dalmatian autonomy seeing, in the protection of the Dalmatian separatism, protection of their own social interests. The Autonomism was, first of all, a phenomenon of the closer Dalmatian area (the former Venetian Dalmatia) with its center in the economically best developed area, Middle Dalmatia, especially in Split. The new stratum of liberal citizens took part in the process of Croatian national integration. The National Revival was a result of that proces and a way of its intensification. Identical interests linked Croatian and Serbian Nationalists in Dalmatia into the new National Party. The Revival movement made the progress much more advanced in areas where there were no conditions for appearance of the Autonomism — social (in the Dalmatian hinterland) or historical ones (Dubrovnik area, the Bay of Kotor). This is proved by results of the 1860's—1880's country and community elections. Dominance of the Autonomists' ideology with towns population survived longest just in the Middle Dalmatian area. The victory of the National Party in 1882 was but an outward manifestation of the fact that, even in this center of the Autonomism, prevailance was achieved by the liberal population and its Nationalist orientation, i.e. that the Revival phase of the proces of Croatian Nationalist integration of Dalmatian middle class was finished.

Ivo Petrinović

NATKO NODILO JEDAN OD IDEJNIH ZAČETNIKA NARODNOG PREPORODNOG POKRETA U DALMACIJI

U našoj historiografiji nije sporno da Natko Nodilo predstavlja ličnost čije se djelovanje šezdesetih godina prošlog stoljeća nalazi u središtu preporodnog pokreta u Dalmaciji. Naši povjesničari koji su se posebno bavili Nodilovom ličnošću i njegovim političkim djelovanjem (F. Šišić, V. Novak, M. Pavlinović, V. Rismondo, J. Grabovac, P. Korunić i drugi)[1] ne razilaze se u mišljenju da Nodila treba svrstati u najužu grupu dalmatinske preporodne generacije u kojoj se nalaze Pavlinović, Klaić, Vojnović, Monti, Matas i drugi i koja je najzaslužnija za pokretanje i afirmiranje narodnog preporoda u Dalmaciji. Ali razlike nastaju kada treba ocijeniti Nodilovu ideologijsku osnovu, zapravo, koliko njegova razmišljanja ulaze u opći okvir osnovnog preporodnog kruga. Bez obzira na odgovore koje ćemo dobiti, ostaje osnovno pitanje o tome kakav je inače Nodilov doprinos razvoju ideologije toga pokreta, te u skladu s time njezin utjecaj na ona zbivanja dvadesetih godina kasnije, koja će označiti kraj razdoblja borbe za stvaranje uvjeta pohrvaćenja javnog života.

Da bismo mogli odgovoriti na postavljena pitanja trebamo objasniti Nodilovu ideologijsko-političku usmjerenost upravo u razdoblju njegova uređivanja lista »Il Nazionale« jer je to vrijeme najvećeg dosega preporodnog pokreta kada je izgrađena njegova temeljna ideologijska svijest.

Međutim, Nodilovu orijentaciju nije moguće objasniti bez razumijevanja društveno-političke i duhovne klime urbane Dalmacije kao kraja Nodilova rođenja i djelovanja.

O Dalmaciji kao posebnoj pokrajini unutar austrijske carevine u 19. stoljeću, kao i o njezinim gospodarskim, socijalnim i političkim pri-

likama, dosta je pisano u našoj historiografiji. Zadržat ćemo se samo na onim relevantnim činjenicama u njezinu socijalnom i političkom razvoju koje su bile presudne u izgradnji Nodilova političkog lika. Potrebno je, dakle, napraviti presjek toga stanja da bismo pokazali na kakvom socijalno-političkom i duhovnom »backgroundu« raste Nodilov ideologijsko-politički profil.

Poznato je da je Dalmacija kao zemlja Nodilova političkog djelovanja imala u 19. stoljeću poseban upravno-politički položaj unutar opće austrijske uprave. Već sama višestoljetna mletačka vladavina u Dalmaciji, pa zatim francuska i dvije austrijske uprave, odvojile su Dalmaciju od uže Hrvatske zasebnim političkim uređenjem, gospodarskim odnosima i službenim talijanskim jezikom što je na njezin razvoj ostavilo teške posljedice.

Treba naglasiti da je Dalmacija godine 1857, dakle, uoči početka narodnog preporoda, imala 415.458 stanovnika,[2] od čega su 89% činili seljaci, dok je u gradovima i malim naseljima stanovalo ukupno 11% stanovništva. Ono, iako brojčano manje, igra značajnu ulogu u gospodarskom, društvenom i političkom razvoju Dalmacije, posebno njegov povlašteni dio.

Dalmatinski gradovi nisu veća industrijska naselja, nego mala upravna središta naseljena činovnicima, trgovcima, brodovlasnicima, sitnim tvoričarima i zanatlijama, svećenstvom, privredno propalim plemstvom, te inteligencijom i dijelom seljaštva. Stoga, dalmatinsko građanstvo ima značajke sitne vlasničke klase povezane sa zemljišnim posjedom jer su mnogi od njih dio svoga novca ulagali u zemljišni posjed koji su obrađivali težaci.[3] Oni tvore privilegirani elitni sloj spram siromašnog puka i seljaštva i dominiraju u društvenom i političkom životu. Organizacija austrijske uprave u Dalmaciji utjecala je na stvaranje strukture gradskog stanovništva jer je uvodeći moderniju upravu pogodovala nastanku birokratskog sloja koji je bio slijepo odan sistemu, a za potrebe popunjavao se od Talijana iz austrijskih posjeda u Lombardiji, Veneciji i Trstu.

Premda je pretežan dio dalmatinskog stanovništva bio hrvatske narodnosti,[3a] oko 16.000 gradskih stanovnika, uglavnom činovnika i dijela inteligencije, ne zna hrvatski jezik. Inače, veći dio dalmatinske inteligencije u gradovima govori talijanski, uz eventualno poznavanje čakavskog[4] ili štokavskog narječja narodnog jezika jer je talijanski jezik, bio njihov obrazovni jezik, a upotrebljavao se kao službeni jezik. Otuda je onda i shvatljivo zašto znatan dio pripadnika preporodne generacije ne zna materinski jezik; oni su ga obrazovanjem bili zaboravili, tako da su ga bili prisiljeni učiti.

Talijansko kulturno nasljeđe i upotreba talijanskog jezika uzrokovali su da je dalmatinsko građanstvo preokupirano municipalizmom i da je, osim rijetkih, nacionalno prilično ravnodušno. Zapravo, veći dio građanstva i inteligencije pokušao je ojačati dalmatinsko slavenstvo kao zasebnu nacionalnu kategoriju što bi navodno odgovaralo posebnom geografskom, političkom i kulturnom položaju Dalmacije. Ali je upravo utjecaj talijanske kulture i poznavanje talijanskog jezika upućivao dio

mladih da se obrazuju na talijanskim sveučilištima, gdje će se upoznati s idejama evropskog liberalizma i talijanskog nacionalnog pokreta što će nakon povratka kući služiti kao poticaj za buđenje nacionalne svijesti.

Prema tome, postojala je izrazita razlika u socijalnom i kulturnom razvitku između urbanog društva u primorskom dijelu i seljačkog društva u dalmatinskom zaleđu. Ako se pođe od pretpostavke da je u našoj historiografiji prihvaćena teza o postojanju u to vrijeme tzv. dviju Dalmacija,[5] gradske i seljačke s diferenciranim gospodarskim socijalnim i duhovnim situacijama, onda u toj posebnosti urbane Dalmacije treba tražiti specifičnost Nodilova poimanja nacionalnog buđenja. Stoga, korijene njegove svijesti treba, između ostalog, tražiti u ambijentu gradskog društva u Dalmaciji. Tu se, dakle, nalaze neki važni činioci koji su bili značajni u formiranju Nodilova lika, ali ne smijemo zapostaviti ni druge vanjske činioce koji su na njega duhovno utjecali.

Sada treba utvrditi što je Nodila duhovno neposredno izgradilo da je bilo moguće da se u doba početka narodnog preporoda nađe na čelu glasila koje će na najočitiji način izraziti želje i zahtjeve dalmatinskih narodnjaka.

Mnogi koji su se bavili Nodilovom ličnošću (F. Šišić, V. Novak i T. Ujević) slažu se da je Split kao grad njegova rođenja svojom značajnom prošlošću najprije utjecao na budući Nodilov duhovni profil. Tomu bi se moglo nadodati da mu je Split svojim spomenicima i ostacima prošlosti oslikavao burna povijesna zbivanja i imao odraza na njegovu duhovno-političku usmjerenost. Obrazujući se u humanističkim disciplinama, on je grad svoje mladosti doživljavao kao povijesno svjedočanstvo borbe vjera i jezika, naroda i država, odnosno gdje su se križali sukobi između Istoka i Zapada,[6] što je imalo nepovoljne posljedice na povijesni razvoj grada Splita.

Drugi važan ambijent Nodilova sazrijevanja je splitsko sjemenište, gdje je boravio kada je 1848. godine u Hrvatskoj došlo do nacionalnog pokreta i pokretanja pitanja sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Sve je to ostavilo snažan utisak na njega i grupu mladih sjemeništaraca u čemu je bio odlučan utjecaj Mihovila Pavlinovića, što je Nodilo isticao i kasnije kada su se razišli.[7] Samo osnivanje družine »Ne boj se« bilo je potaknuto njihovim oduševljenjem ilirizmom, te se Nodilo sa svojim drugovima zanosio rodoljubnim idejama, pokazujući zanimanje za narodni jezik koji je zaboravio. To ga nuka da se s Pavlinovićem pretplaćuje na Karadžićeve »Srpske narodne pripovijetke« i njegov »Rječnik«, te pod utjecajem Vukova shvaćanja etničkih prilika na Balkanu svoj jezik nazivaju srpskim.[8] Srbija je bila za njih jedina nezavisna slavenska država koja će okupiti Južne Slavene. Stoga oni prihvaćaju srpsku nacionalnu ideju baš u trenutku kada je uvođenje Bachova apsolutizma dovelo bansku Hrvatsku u stanje političkog mrtvila i učinilo je neprikladnom kao središte okupljanja Južnih Slavena. Od ilirizma oni stižu do srpske nacionalne ideje, koju su za nekoliko godina napustili, da bi je proširili idejom južnoslavenske ili jedne općeslavenske zajednice. Prihvaćena ideja jednog »slavjanstva« bila je potkrijepljena

čitanjem Tommaseovih »Iskrica« koje su zastupale sveslavensku misao. Južnoslavenskom idejom Nodilo će uči i u preporodni pokret i nju će slijediti i poslije šezdesetih godina kada će se razići u pogledima s Pavlinovićem.

Odlazak na bogoslovske studije u Zadar je treća etapa Nodilova duhovnog sazrijevanja. Obrazujući se na djelima latinskih i suvremenih talijanskih pisaca on proučava povijest, prateći u skladu s time i dnevna politička zbivanja u susjednoj Italiji. Borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Italije izaziva u njemu simpatije, te ga ideali talijanskog preporoda oduševljavaju i nameću mu razmišljanja o vlastitim nacionalnim prilikama. Zahvaća ga sličan osjećaj koji je prožeo i druge mlade dalmatinske intelektualce školovane u Italiji, da je talijanski preporod primjer koji može pripomoći da se probudi zaostala nacionalna svijest, najprije inteligencije pa onda i dalmatinskog puka. Značajni utjecaj na buđenje svijesti na Nodila izvršio je povjesničar Ivan Kukuljević koji je u doba Bachova apsolutizma svoju političku djelatnost zamijenio znanstvenim radom. Njegov poznati časopis »Arhiv za povjesnicu jugoslavensku« objavljivao je građu iz društvene, političke i kulturne povijesti Južnih Slavena. Upravo čitajući te povijesne izvore Nodilo se zainteresirao za povijest i politiku. Stoga nije nimalo slučajno što više nije mogao podnijeti konzervativni duh i krutu disciplinu,[9] pa je uskoro napustio Bogosloviju u Zadru.

Četvrta etapa Nodilova idejnog formiranja je Bečko sveučilište gdje je otišao na studij povijesti i gdje susreće studente iz drugih južnoslavenskih zemalja. U Beču pažljivo prati politička zbivanja u Monarhiji i tu doznaje za poraz austrijske vojske i pad Bachova apsolutizma, te carev nagovještaj o reformi unutrašnjeg ustrojstva austrijske carevine. Oduševljeno je pozdravio poznati Srossmayerov govor u Carevinskom vijeću (u rujnu 1860) u prilog sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, ali je istovremeno mogao sa žalošću utvrditi da zbog stajališta autonomaša i politike austrijskog namjesnika Lazara Mamule Dalmacija nije htjela poslati svoju delegaciju na bansku konferenciju koja je trebala odlučiti o pripojenju Dalmacije Hrvatskoj. To ga je učvrstilo u uvjerenju da treba raditi na prosvjećivanju i podizanju nacionalne svijesti, u čemu značajnu ulogu treba odigrati inteligencija koju i samu treba nacionalno osvijestiti.

Kada se 1861. godine vratio sa studija u Split, kao profesor gimnazije u novom ambijentu stječe nove poticaje i razvija svoja liberalna i nacionalna načela. Svojim nastavnim radom stječe simpatije još uvijek podijeljenih đaka, ali i sumnju školskih vlasti i sumnjičenje policije.[10] Tu u susretu s drugim mladim rodoljubima (K. Vojnovićem, L. Botićem i drugima) još se više učvršćuje u uvjerenju da je potrebno pisanom riječju djelovati i razvijati svijest inteligencije i puka.

Nodilo se u Splitu našao u središtu rasplamsale borbe između dvije struje u listu »Voce Dalmatica« od kojih je jedna bila za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom a druga protiv. Kada je između jedne i druge struje došlo do spora o tome trebaju li se zemljišne knjige u Dalmaciji voditi na talijanskom ili narodnom jeziku. Njegovi dotadašnji urednici

i suradnici podijelili su se na narodnjake i autonomaše, a krajnji je rezultat bio istup narodnjaka iz lista »Voce Dalmatica«, koji su autonomaši učinili svojim glasilom. Tada se među narodnjacima javlja misao o pokretanju jednog glasila, koje bi na svojim stranicama zastupalo narodne zahtjeve. Pogodna ličnost za vođenje narodnog glasila pod nazivom »Il Nazionale« na talijanskom jeziku i sa hrvatskim prilogom postao je upravo Nodilo. Dobro je poznavao talijanski jezik i imao široko obrazovanje a kao osvjedočeni zastupnik nacionalne ideje bio je garancija da će list odigrati ulogu koja mu je bila namijenjena u preporodnom pokretu.

Program koji je Nodilo iznio u prvom broju zahtijevao je da Dalmacija dobije nacionalnu i političku slobodu. Nodilo ističe da je narodnost u Dalmaciji slavenska, ali da su joj braća Hrvati s kojima se želi sjediniti zato što »Hrvati govore i pišu našim jezikom... oni su nekada dijelili s nama zgode i udes istih u sreći i nesreći...«[11] Taj programski zahtjev o zajednici s Hrvatskom sadržavao je u sebi i širu vezu sa slavenskim zaleđem u smislu razvijanja južnoslavenske nacionalne svijesti. U sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom Nodilo traži da se sačuvaju osobitosti Dalmacije, kao što su njezini običaji i kultura, te da se poštuje talijanska manjina i njezina prava. U programu je prisutan utjecaj evropskog liberalnog duha s izrazitim demokratskim načelima.

Nodilo je zapravo iznio jedan cjelovit nacionalni program koji je postao temelj programa Narodne stranke u Dalmaciji. Ta se stranka upravo tada počela konstituirati, ali bez obilježja moderne političke stranke prema evropskom uzoru, što se može objasniti zaostalim političkim prilikama u Dalmaciji.

Vidljivo je da Nodilova koncepcija narodnog programa nije bila izražena kao čista hrvatska nacionalna ideologija nego kao južnoslavenska. On i drugi pripadnici osnovne preporodne generacije imali su tada spoznaju o nacionalnom jedinstvu Južnih Slavena u kojemu postoje plemena kao dijelovi jedne opće južnoslavenske nacije. On čak Dalmatince svrstava, zbog njihove specifičnosti, u posebno pleme[12] koje se preko užeg hrvatskog zeleđa treba povezati sa cijelim južnoslavenskim područjem. U tome još uvijek postoje samo nijansirane razlike između njega i Pavlinovića. Dok je Nodilo kao pripadnik gradske inteligencije više preferirao južnoslavensku nacionalnu ideju, dotle Pavlinović kao pripadnik seljačke Dalmacije postepeno ističe hrvatsku nacionalnu ideju, ali u to vrijeme još uvijek u sklopu jedne južnoslavenske koncepcije. Te će razlike, koje su u početku bile vrlo male, kasnije doći do jačeg izražaja u duhovnom razvoju Nodila i Pavlinovića.

Te razlike nisu bile toliko značajne da bi se odrazile na njihovu suradnju u preporodnom pokretu u razdoblju njegovih početaka. Oni sve do 1866. godine stoje na stajalištu južnoslavenske ideje, time što tada počinje kod Pavlinovića proces jačanja nacionalne svijesti na temelju posebne povijesti i hrvatskog državnog prava. Novinar Dinko Politeo, koji je obojicu poznavao, piše da je Pavlinović bio »pristaša hrvatskog državnog prava, a Nodilo narodnog načela«.[13] Dakle, Nodilo

nije elementu povijesti davao takvu važnost u buđenju nacionalne svijesti niti se oslanjao na hrvatsko državno pravo kao Pavlinović. Ali on nije apsolutno isključivao hrvatsko državno pravo, što se vidi iz činjenice da se, po njemu, narodno načelo sastoji od elemenata povijesti, jezika i narodne privole.[14] Premda jedan i drugi zastupaju shvaćanje o jednoj južnoslavenskoj naciji, Pavlinović odbacuje pokušaj niveliranja Hrvata i Srba zastupajući shvaćanje o njihovoj individualnosti. Ali u pismu uredniku »Narodnog lista« 1912. godine Nodilo izričito kaže da »Il Nazionale« nije napustio zbog političkog neslaganja s Pavlinovićem i da se znatnije razlike među njima javljaju tek krajem šezdesetih godina.[15]

Nodilov nacionalni program na stranicama »Il Nazionale« je u biti platforma narodnjačkog pokreta u Dalmaciji, koji se samo u nijansama razlikuje od nekih drugih pripadnika osnovnog preporodnog kruga a koje su proizlazile iz različitih društvenih ambijenata u Dalmaciji. On se zasnivao na slijedećim načelima: federalizmu, u smislu ravnopravnosti naroda u Austriji, okupljanju hrvatskih zemalja i njihovu povezivanju s ostalim južnoslavenskim krajevima, na jačanju nacionalne svijesti, te na ravnopravnosti hrvatskog s talijanskim jezikom.[16]

Središnje pitanje u tom programu je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom koje se pokazivalo teško rješivim zbog unutrašnjih političkih prepreka kada se na čelu Austrije našla jaka centralistička vlada. Ali ono ostaje, po Nodilu, glavno pitanje s kojim će se »Il Nazionale« neprestano baviti, s tim što se 1862. godine, u prvi plan ističu druga sredstva za njegovo ostvarenje. Tada Nodilo iznosi misao da sjedinjenje treba pripremiti u samoj Dalmaciji podizanjem nacionalne svijesti u čemu presudnu ulogu mora odigrati sam list.

Drugo važno pitanje bio je zahtjev za uvođenje narodnog jezika u škole i javnu upotrebu što je značilo prvi korak k afirmaciji hrvatskog naroda u Dalmaciji. Borba za uvođenje hrvatskog jezika u javni život nije trebala samo dovesti jezik u ravnopravan položaj kojim je govorila ogromna većina dalmatinskog stanovništva, već da taj jezik postane poticaj u buđenju nacionalne svijesti među inteligencijom i pukom. Zbog toga se Nodilo u prvim brojevima narodnog glasila oštro suprotstavio namjeri austrijske vlasti da uvede u uporabu »Čitanku« i »Rječnik slavo-dalmatinskog i talijanskog jezika«. On osporava da takav slavodalmatinski jezik postoji jer stanovništvo Dalmacije govori hrvatski ili srpski jezik, »ali ne nikako slavjansko-dalmatinski«.[17]

Nodilova polemika s Nikolom Tommaseom je novi korak u izgradnji nacionalne ideologije narodnjačkog pokreta. U toj polemici, iz koje je izašao kao moralni pobjednik, Nodilo je mnogo jasniji u svome viđenju nacionalnog programa s južnoslavenskim predznakom.

Kako se Tommaseo odlučno opirao sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom tvrdeći da bi ta »fuzija bila konfuzija«[18] i štetna za Dalmaciju ekonomski, politički i kulturno, Nodilo mu odgovara da su njegova stajališta u biti napad na cijeli narodnjački program. Odgovarajući Tommaseu Nodilo izričito piše da »ako Dalmatinci hoće da zauzmu jedno mjesto među narodima, sad kada se Evropa nacionalno preobražava, neće ga zauzeti nikada kao Dalmatinci«, već u spoju s onim narodima »koji

su i po jeziku i po porijeklu njima veoma blizu«,[19] te da je dalmatinska narodnost izmišljotina autonomaša. Govoreći o budućnosti Dalmacije Nodilo smatra da je od svih mogućih rješenja najbolje ono vezivanje sa zaleđem koje podrazumijeva da se Dalmacija s Hrvatskom priključi ostalim južnoslavenskim zemljama.

Odgovarajući na Tommaseovu primjedbu da narodnjaci hoće dalmatinske Slavene proglasiti Hrvatima on piše »da Slaveni iz Dalmacije i oni iz Hrvatske, jer govore jedan isti učeni jezik, pripadaju svi jednom istom narodu ni više ni manje nego što Venecijanci, Lombardi, Pijemontezi ... pripadaju istoj velikoj talijanskoj obitelji ...«[20] Time je Nodilo izričito naglasio nacionalno jedinstvo Dalmacije i banovinske Hrvatske što je korak dalje u odnosu na njegova stajališta iz programa u prvom broju lista »Il Nazionale«. On ističe da je narodni jezik u Dalmaciji, usprkos odvojenosti, živ među dalmatinskim Slavenima »što je uspomena na zajedničko nacionalno postojanje pod žezlom hrvatskim kraljevima«.[21]

Suprotstavljajući se Tommaseovim nazorima o »barbarstvu Hrvata«, Nodilo tvrdi da se društvo u Hrvatskoj znatno izmijenilo i kulturno preobrazilo, te da se narodnjaci ne protive talijanskom jeziku, smatrajući da u početku treba da ostanu dva jezika, ali s prevagom hrvatskog kojim govori većina stanovništva.

U toj polemici Nodilo je cjelovito izložio svoje poglede na nacionalno pitanje u Dalmaciji i kontekstu s južnoslavenskim pitanjem. Njegove su nacionalne ideje nastale pod utjecajem liberalnih shvaćanja u Evropi i općeslavenske ideologije,koja je propagirala slavensku uzajamnost i koja je u sebi nosila mješavinu panslavizma i austroslavizma,[22] iz koje je proizašla ideja o zasebnoj južnoslavenskoj zajednici s izgrađenom vlastitom nacionalnom sviješću. Ali Nodilo ne raščlanjuje društvene i povijesne odnose tih budućih veza među Južnim Slavenima, što bi se moglo objasniti njegovom namjerom da izbjegne da o tome konkretno piše zbog tadašnjih nepovoljnih političkih prilika.

Nodilova koncepcija južnoslavenstva i naglašavanje južnoslavenske nacionalne svijesti trebala se suprotstaviti dalmatinskom slavenstvu i time suzbiti dalmatinsku zasebnost i zatvorenost jer je u početku narodnog preporoda to bilo mnogo plodotvornije nego isticanje jedne čiste nacionalne ideologije. Uskoj dalmatinskoj zasebnosti bilo je lakše suprotstaviti opću južnoslavensku ideju, tim više što je u dalmatinskom gradskom ambijentu postojala predrasuda prema hrvatskom imenu. Međutim, to ne znači da Nodilova južnoslavenska ideologija nije bila nacionalna ideologija, budući da je ona stvarala uvjete za razvoj hrvatske nacionalne svijesti. Ona se pak izrazila kao specifičan vid južnoslavenske koncepcije koju su pored Hrvata podržavali i Srbi u Dalmaciji.

Zato Nodilo hrvatsko ime upotrebljava sa srpskim kao srpsko-hrvatsko ili kao slavensko, vjerujući tada da se u Dalmaciji pa i šire već odvija proces nacionalne integracije koji će dovesti do stvaranja jedinstvene južnoslavenske nacije. Međutim,proces formiranja i sazrijevanja južnoslavenskih nacija krenuo je drugim putem nego što je Nodilo zamišljao. Ali njegova južnoslavenska nacionalna ideja imala

je u tom trenutku za svrhu da na području gdje žive Hrvati i Srbi razvije osjećaj povezanosti u suprotstavljanju autonomaštvu, koje je protežiranjem talijanskog jezika i kulture ugrožavalo nacionalno sazrijevanje pa i identitet Hrvata i Srba.

Stoga nema sumnje da je Nodilova koncepcija južnoslavenstva po ulozi i posljedicama bila hrvatska nacionalna ideologija jer je objektivno odigrala ulogu razvijanja nacionalne svijesti kada se ona počela konstituirati i kada je njezinu formiranju u Dalmaciji zaprijetila opasnost od ugroženosti. Nodilova je uloga u tome značajnija jer je kao urednik narodnjačkog glasila zajedno s drugim narodnjacima poticao razvitak i buđenje nacionalne svijesti u Dalmaciji i time objektivno pridonio konstituiranju te zajedničke svijesti u času kada se željela prevladati razjedinjenost hrvatskih zemalja.

Zapravo, Nodilovo shvaćanje južnoslavenstva bilo je po osnovnim nazorima bliže ilirizmu nego koncepciji kasnijeg unitarnog jugoslavenstva jer se od te koncepcije razlikovalo po osnovnoj zamisli i drugačijoj povijesnoj uvjetovanosti.[23] Premda je u doba preporoda vjerovao u proces postepenog stvaranja južnoslavenske nacije, Nodilo kasnije nije zastupao potpuno niveliranje plemenskih i nacionalnih razlika. Opaska Politeova koji piše da »Nodilo na pr. ne čini nikakve razlike među Hrvatima i Srbima« i da su za njega »Hrvati na Cetinju a Srbi u Zagrebu«[23a] treba shvatiti kao njegovo objašnjenje sličnosti Hrvata i Srba prema njihovu slavenskom porijeklu i jeziku a ne kao njihovu završenu simbiozu u smislu unitarne integracije. Da je tako pokazuje Nodilovo kasnije spominjanje hrvatskog i srpskog imena. Kada je opasnost autonomaštva postala manja, uporedo s jačanjem nacionalne svijesti Hrvata i Srba i Nodilova potreba za koncepcijom ranijeg »slavjanstva« bila je manje prisutna. Iz njegova pisma uredništvu Narodnog lista 1912. godine vidi se da narodni pokret u Splitu nakon pedeset godina doživljava kao hrvatski nacionalni pokret uperen protiv talijanizacije.[24]

Nodilu bez sumnje pripada značajna zasluga za uspjeh narodnog preporoda u Dalmaciji i za razvoj nacionalne svijesti. Njegovi članci na stranicama »Il Nazionale« sadržavali su bogatstvo misli, što je pridobijalo čitaoce i utjecalo na širenje tih ideja. Nodilo je kao urednik stvarao političku platformu na kojoj je Narodna stranka izgrađivala svoj program. Stoga Nodilo ima velikih zasluga za uspjeh narodnog preporoda u Dalmaciji i točno je kada se kaže da je »Il Nazionale« svojim sadržajem, zahvaljujući Nodilu, davao ton razvitku hrvatske nacionalne svijesti u Dalmaciji, odnosno da je njezino širenje ovisilo o uspjehu toga glasila.[25]

U razdoblju 1862—1867, kada je Nodilo bio urednik narodnog glasila, udareni su temelji preporodnog pokreta i Narodne stranke koja će ga voditi. Upravo su tada i Nodilovom zaslugom stvoreni svi oni preduvjeti za buđenje i širenje nacionalne ideje koja će dvadeset godina kasnije kulminirati pobjedom Narodne stranke u Splitu koji je, uz Zadar, bio zadnje uporište autonomaštva u Dalmaciji. Taj uspjeh je još značajniji ako se zna da je prema svjedočenju jednog narodnjaka iz 1860. godine u Splitu bilo samo 40 pristaša sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom,[26] premda je grad tada brojio oko 13 tisuća stanovnika.

Prema tome ličnost Nodilova i njegovo djelo ne može se odvojiti od uspjeha narodnog preporoda u Dalmaciji kojemu je on osobno dao značajan pečat. Ako je list »Il Nazionale« bio vjesnik nacionalnog buđenja i nužan preduvjet pojave Narodne stranke u Dalmaciji, onda je Nodilo kao glavni urednik toga lista bio značajan protagonist hrvatskog narodnog preporoda i osoba među vođama toga pokreta koja je imala važnu ulogu u nastajanju njegove svijesti, premda nije, zbog svoje skromnosti i nedostatka političkih ambicija, slovio kao njezin istaknuti lider.

BILJEŠKE

[1] F. Šišić: Natko Nodilo (1834—1912), Ljetopis JAZU sv. 33, 1918; V. Novak: Natko Nodilo — političar i ideolog, Zadarska revija X, 1961, 4—5; M. Pavlinović: Odnosi između Natka Nodila i Mihovila Pavlinovića, Historijski zbornik XV, 1962; Grabovac-Rismondo: Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom preporodu, Radovi Pedagoške akademije sv. 3, 1961; P. Korunić: Natko Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji do 1867, Historijski zbornik XXVII—XXVIII, 1974—75.

[2] L. Serragli: Statistica della popolazione della Dalmazia. Edita dalla Giunta provinciale, Divis. IV, fasc 1. Popolazione, Zadar 1859.

[3] R. Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. st., Sarajevo, Svjetlost 1968, str. 21.

[3a] Kako u to vrijeme nije vođena statistika prema nacionalnoj strukturi stanovništva nego prema konfesionalnom uvjerenju, posredno se dade zaključiti o nacionalnom sastavu dalmatinskog stanovništva. Godine 1857. bilo je u Dalmaciji 81,55% katolika i 18,45% pravoslavnih, dok je u gradskim naseljima katolika bilo 93%, a pravoslavnih 7%. Prema L. Serragli-u: Statistica generale della Dalmazia, o. c.

[4] Dinko Politeo: Izabrani članci, Tuzla 1901, str. 10.

[5] Nikša Stančić: Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1980, str. 14—15 i 23—61.

[6] Tin Ujević kaže da je Nodila spomenična baština opredijelila tako da je »u samom Spljetu i okolo njega mogao da po sačuvanim relikvijama razabere značajne fragmente dalekih golemih događaja... Borba jedne vjere i druge, borba jezika i jezika, istoka i zapada, napisanih privilegija i životnog prava, civilizacije i varvarstva, naroda i naroda, naroda i države«. Tin Ujević: Naš Nodilo, Bosanska vila XXVII, 13 i 14, 1912, str. 196.

[7] A. Palavršić — B. Zelić: Korespodencija Mihovila Pavlinovića, Historijski arhiv u Splitu, 1962, 437, str. 549.

[8] Isto, o. c., 3, str. 15. Vidi: Zelić-Bućan: Luka Botić i regimenta »Ne boj se« pod utjecajem srpske nacionalne propagande, Kolo IX, 1971, 3. N. Stančić: Hrvatska nacionalna ideologija, o. c., str. 73—90.

[9] Isto, str. 15.

[10] Nodilova politička uvjerenja vrlo se reljefno vide iz izjave okružnog poglavara Alesanija koju je on napisao na temelju mišljenja Policijske direkcije Okružnog poglavarstva iz Splita u povodu zahtjeva za izdavanje »Il Nazionale«. Alesani najprije piše o talentiranosti Nodila i nastavlja da je »kao nastavnik pokazivao vatren karakter i pretjerana načela, osobito što se tiče vjere i politike, zbog čega se smatra pogibeljnim za odgoj omladine koju poučava«. Zatim nastavlja da je »fanatičan pristaša sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, da vrši ne mali utjecaj na svoje sumišljenike, pa je zbog toga njegov boravak u ovom gradu opasan«. Ivan Grgić, Iz doba narodnog preporoda, Zadarska revija 4, 1961.

[11] Il Nazionale, br. 1, 1. ožujka 1862.

[12] Isto.
[13] D. Politeo: Izabrani članci, o. c., str. 216.
[14] Isto.
[15] Pismo Nodila Kisiću 27. listopada 1912. Novo Doba, god. V, br. 115, 20. V 1922.
[16] Petar Korunić: Natko Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji, Historijski zbornik, XXVII—XXVIII, 1974—1975, str. 119.
[17] Il Nazionale br. 4, 12. ožujka 1862.
[18] Ivan Katušić: Vječno progonstvo Nikole Tommasea, Zagreb, Liber, 1975, str. 77.
[19] Il Nazionale, br. 22, 14. svibnja 1862. Vidi: Grabovac-Rismondo: Ličnost Natko Nodila u dalmatinskom preporodu, Radovi Pedagoške akademije Split, sv. 3, 1961.
[20] Isto.
[21] Isto.
[22] P. Korunić: Natko Nodilo, o. c., str. 123.
[23] N. Stančić u već citiranoj knjizi navodi slijedeće mišljenje o Nodilovu shvaćanju nacionalne ideologije: »Nacionalna shvaćanja pripadnika gradske inteligencije nisu pokazivala osobine karakteristične za ilirizam ili za suvremenu jugoslavensku ideju u banskoj Hrvatskoj, niti su ona bila identična shvaćanjima pučke inteligencije. Njihovo jugoslavenstvo je mnogo manje isticalo 'plemenske' osobine i bilo bliže koncepciji unitarnog jugoslavenstva.« N. Stančić: Hrvatska nacionalna ideologija, o. c., str. 224. Premda ne postoje bitne razlike u gledanjima na karakter Nodilove nacionalne ideologije između navedenog autora i mene, da je ona u biti hrvatska nacionalna ideologija s jugoslavenskim predznakom, izvjesne se razlike ipak javljaju u vezi s autorovom tvrdnjom da je ona »bliže koncepciji unitarnog jugoslavenstva«. Čini mi se da je ta koncepcija bliža ilirizmu, budući da koncepcija unitarnog jugoslavenstva, po nazivu i sadržaju, pripada kasnijem vremenu: pred prvi svjetski rat kada se formira, zatim razvija između dva rata i ponovo javlja nakon 1945. godine.
[23a] D. Politeo: Izabrani članci, o. c., str. 220.
[24] Nodilo piše da je »u početku narodne borbe bilo u Splitu hrvatskih mladića jedno dvaestak, među njima ja«, koji su pokrenuli »list protiv ondašnje talijanske štampe«. Tismo Nodilovo Kisiću 27. X 1912, o. c.
[25] P. Kounrić: Natko Nodilo i narodni pokret u Dalmaciji, o. c., str. 119.
[26] Dopis iz Splita objavljen u Narodnom listu. Il Nazionale br. 4, 12. III 1862.

NATKO NODILO — IDEOLOGICAL FOUNDER OF THE NATIONAL REVIVAL MOVEMENT IN DALMATIA

Summary

Our historiography makes no doubt of Natko Nodilo being the central person of the Revival movement in Dalmatia in 1860's. But opinions do not agree when his ideological base is to be judged, i.e. how much his ideas match with general Revival frame.

Nodilo's national programme, published in the first issue of »Il Nazionale« is, in fact, a platform of the national movement in Dalmatia differing only in details from programmes by other members of the movement and belonging to vairous Dalmatian backgrounds. It was based on the following principles: federalism — meaning equality of the nations in Austria, rallying of Croatian districts and connecting them with other South-Slavonic countries, strengthening the South-Slavonic national conscience and equality of the Croatian and the Italian language.

The Nodilo's concept of South-Slavonism and stressing a special South-Slavonic national consciousness, as with some other Nationalists of the time, was to oppose the Dalmatian Slavonism and, thus, prevent Dalmatian separatism and confinement as, at the begining of the National Revival, this seamed much more fruitful then stressing a pure national ideology. It was easier to oppose a general South-Slavonic idea to a narrow Dalmatian separatism, the more so as there was a prejudice toward the Croatian name in Dalmatian towns.

But the Nodilo's concept of South-Slavonism was, by its role and consequences, a Croatian national ideology, as it really developed national consciousness when it began forming itself and was endengered in this early phase. Actually, the Nodilo's understanding of the South-Slavonism was, by its basic principles closer to the Ilirism than to concept of the later unitarian Jugoslavism as it differed from the latter concept by its basic idea and a different historical background.

Because of all this, it was a Nodilo's merit, that conditions were made for forming and developing of Croatian national idea that was to culminate, twenty years later, by the victory of the National Party in Split, which was, besides Zadar, the last stronghold of the Autonomism in Dalmatia.

Ante Marinović

VOJNOVIĆEV »UN VOTO PER L'UNIONE...«

Jedan od najistaknutijih prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji svakako je i Konstantin (Kosto) Vojnović. Porijeklom Hercegovac, rođeni Bokelj iz Herceg-Novog, odgojem i obrazovanošću je Dubrovčanin, zadojen duhom nedavno ugasle slobode, u srcima i pamćenju suvremenika još takoreći prisutne Dubrovačke Republike; rođen je 1832., dakle, tek četvrt stoljeća nakon upada »Francеza u Grad«.

Porijeklom je baštinio bistrinu seljačkog duha i čvrstinu i upornost Hercegovca, rođenjem širinu bokeljskog pomorca, a odgojem i obrazovanošću nacionalnu samosvijest, po kojoj je većina ondašnje dubrovačke inteligencije, za razliku od one u Splitu i Zadru, iako odgojena poput nje u talijanskim školama i talijanskoj kulturi, ipak osjećala da je ona nešto drugo, sasvim različito od Mlečana, Talijana.

I zato nije nimalo slučajno što je Dubrovnik tridesetak godina kasnije (1860/61), kad se hrvatski narodni preporod razmahao u Dalmaciji, sasvim prirodno osjetio glas krvi i našao se u prvim redovima kao predvodnik borbe, osjećajući se neraskidivim dijelom »*Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*«. Tom narodnom kolu stao je vrlo brzo na čelo mladi dubrovački odvjetnik Kosto Vojnović. Koliko je bio zanesen, upravo opijen historijskom slobodom Dubrovačke Republike, pokazuje istiniti događaj iz njegova života. Kad mu je Aleksandar Bach, njegov inače osobni prijatelj, »personificirani apsolutizam«, kako ga je lucidno nazvao poznati hrvatski povjesničar Ferdo Šišić, ponudio da, nakon završenih studija u Beču, stupi u državnu službu, ponosni i samosvjesni Kosto mu je odgovorio: »Ja ljubim slobodu; bit ću ili advokat ili profesor!«.[1]

Tako je i bilo; bio je i jedno i drugo; najprije advokat u Dubrovniku (samo kratko vrijeme) i Splitu i kasnije, od 1874, kada je »ban

pučanin«, Ivan Mažuranić, oživotvorio veliku ideju biskupa Strossmayera i otvorio Hrvatsko sveučilište u Zagrebu, redovni profesor na Pravnom fakultetu sve do 1891, koje je godine, dekretom zloglasnog bana Khuena-Hédérvaryja, maknut sa Sveučilišta na kojem je bio prvi prorektor, a školske godine 1877—78. i rektor, koju je dužnost započeo karakterističnim predavanjem: »O zadaći našega sveučilišta, da uzgaja najviše ideale«.[2]

Nas, međutim, ne zanima ovdje Vojnović toliko ni kao odvjetnik, ni kao profesor, već više i u prvom redu kao javni politički radnik, narodni zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru i član Hrvatskog sabora u Zagrebu, istaknuti ali ne i zatucani borac za prava svoga naroda, istinski narodni preporoditelj, iako se u jednoj kompletnoj ličnosti, kakav je bio naš Kosto, ne da to nikako dijeliti bez štete po cjelovito i zato jedino ispravno shvaćanje takve ličnosti. Taj veliki naučenjak, istraživač i vrstan pisac pravne povijesti Dubrovačke Republike nije, doista, nikakav hladan kabinetski znanstveni radnik, larpurlartist, koji se znanošću bavi radi nje same i njezina napretka, niti radi osobnog užitka u istraživanju i otkrivanju prošlih događaja. Ne, — njemu znanost, posebno pravna povijest, kojom se profesionalno bavio, pruža potrebne argumente u njegovoj političkoj narodnoj borbi. Upravo zbog toga je njegov znanstveni rad više izvrsno pomagalo za njegov glavni političko-preporodni i narodni posao.

Svjestan da je njegov ideal, Dubrovačka Republika, već anakronizam u njegovo vrijeme, svega ga je zaokupila ideja da tu ugaslu slobodu ponovno užeže i rasplamti, ali ovaj put na mnogo širem prostoru, u čitavoj Dalmaciji koja će kao organska grana moći živjeti i razvijati se jedino na svom prirodnom deblu, tj. u živoj zajednici s ostalom kontinentalnom Hrvatskom preko Velebita.

Ta ga je ideja sjedinjenja toliko zaokupila i postala upravo nerazdvojnim dijelom njegova bića, da ne možemo pravilno shvatiti Vojnovića ni njegovo, ne samo javno nego ni ono najosobnije, privatno djelovanje, ako ga ne promatramo iz tog specijalnog aspekta. Za svoj životni ideal postavio je program ujedinjenja svih onda razdvojenih hrvatskih pokrajina, u prvom redu njegove Dalmacije s tzv. užom ili Banskom Hrvatskom. Sve što je radio, radio je *in ultima analisi* u tom cilju. Zato već kad mlad odvjetnik napušta Dubrovnik, svoj idol, i s obitelji se preseli u Split, tadanje glavno uporište i središte dalmatinske autonomaške talijanaške stranke, kao da je htio odmah stupiti u borbu tamo gdje je najtvrđe i zato najpotrebnije.[3]

U takvoj sredini koja je isticala kako je sve pozitivno i vrijedno u Dalmaciji samo plod antičke rimske, latinske kulture i civilizacije i zato zagovarala dalmatinsku posebnost, ali talijanskog opredjeljenja, koja je u Italiji gledala jedinu prirodnu nasljednicu i nastavljačicu takve kulture, stavljajući je, pritom, u oštru suprotnost prema objektivno siromašnoj i — po njoj — barbarskoj i mračnoj sredini dalmatinskog neposrednog i šireg zaleđa, nije mu bilo nimalo lako. Posao mu je bio još više otežan i činjenicom što je, u to vrijeme, na čelu autonomaša stajao ondašnji gradonačelnik Splita, Ante Bajamonti, čovjek vrlo poduzetan

i aktivan, koji je, izvođenjem mnogobrojnih javnih radova, služeći se pri tom, obilno demogoškim parolama, bio — što se mora priznati — vrlo popularan, pa i obljubljen, i to ne samo među svojim gradskim talijanašima, nego i kod okolnih siromašnih splitskih i zagorskih težaka kojima je, na taj način, pružao mogućnost makar i minimalne i najnužnije zarade za život.

Ipak je naš Kosto, kao vrstan odvjetnik i govornik, uz golemu eruditiju, i iznad svega svojim kvalitetama nadasve poštena čovjeka i čovjeka od značaja, vrlo brzo stekao glas jednog od najuglednijih javnih radnika tadanjeg Splita. Nepunu godinu dana nakon svog dolaska u Split (1859) bio je izabran za tajnika Trgovačke komore, koja mu je služba dobro došla, između ostalog, i zato što mu je omogućila da pripremi i objavi prvo statističko djelo o Dalmaciji pod naslovom: *Le condizioni economiche del circolo di Spalato negli anni 1861—1863*«.[4] (Ekonomski uvjeti splitskog okruga u godinama 1861—1863). Bio je, naime, uvjeren kako samo gospodarskim napretkom koji — razumije se — nije bio ni jedini a još manje krajnji cilj njegova pisanja, može doći do kulturnog napretka, a s njime i do nacionalne svijesti.

To je vrijeme kada je u Habsburškoj monarhiji politika Bachova apsolutizma, zasnovana na centralizmu i germanizaciji (osim u talijanskim pokrajinama i Dalmaciji), doživjela krah, najprije na vanjskom planu: bila je poražena austrijska vojska u ratu protiv Francuske i Pijemonta, a nakon toga je Austrija izgubila Lombardiju u zamjenu za Veneciju, i zatim je, zbog tih vanjskih okolnosti, nastala razumljiva financijska kriza na unutrašnjem planu. To je sve neminovno dovelo do unutrašnjih previranja i do pada Bachova apsolutizma, poslije čega je car Franjo Josip bio primoran povratiti narodima svoje mnogonacionalne monarhije ustav poznatom Listopadskom diplomom iz 1860, kada je, ne samo svaki narod nego i svaka imalo izrazitija etnička grupacija stala tražiti svoje što povoljnije mjesto u Monarhiji. To je opet bila logična posljedica jačanja mlade građanske klase (buržoazije) koja se u Evropi, na ruševinama starog već iživljenog i dotrajalog feudalizma, nezaustavljivo izdizala i već toliko uznapredovala, da se sve uspješnije uključivala u suvremene evropske socijalne procese. Takvi socijalni procesi, skupa s nacionalnim integracijskim, javljaju se sada već i u Dalmaciji u kojoj su sve glasnija razmišljanja o njezinoj gospodarskoj i nacionalnoj budućnosti.[5]

I dalmatinsko građanstvo osjetilo je potrebu, a sada, nakon pada apsolutizma, i mogućnost da javno izrazi svoja društvena, gospodarska i politička opredjeljenja i stavove, a to je i učinilo pokretanjem više javnih glasila i časopisa gospodarsko-književnog žanra. Tako je još iste godine (1859), odmah nakon pada apsolutizma, pokrenut časopis »*Rivista dalmata*«, u kojem je poznati narodnjak stare garde *Stjepan Ivičević* na čelo serije svojih članaka o gospodarskim problemima Dalmacije stavio motto: »*Nosce te ipsum!*«, a naš Kosto, iste godine, u dalmatinskom zborniku »*Annuario dalmatico*«, kao uvjet za gospodarski i kulturni razvitak svakog naroda, proglašavao temeljiti studij vlastitih prilika (»*profondo studio di se medesimi*«).[6]

Rivista dalmata je, međutim, bila kratka vijeka; još iste godine kad se i pojavila (1859) obustavljena je, a umjesto nje pojavila se »*La voce dalmatica*« i ova kao »*giornale economico-letterario.*« Njezini urednici, u pozivu na suradnju, iznijeli su svoja ideološka stajališta o sadašnjosti i viđenja budućnosti Dalmacije s osnovnim naglaskom na njezinoj gospodarskoj i kulturnoj samosvojnosti kao zasebne političke cjeline. Urednici se odmah u uvodu žale da nema svijesti o zajedničkim interesima pokrajine, a uzrok takvom stanju vide oni u slaboj prometnoj povezanosti i uopće u nedovoljnoj gospodarskoj aktivnosti s jedne strane a s druge u nedovoljnom njegovanju njezine talijanske kulturne tradicije. Nismo i ne smijemo biti, vele oni, ni Talijani ni Slaveni, već jesmo i moramo biti Dalmatinci (»*Noi tutti non siamo ne dobbiamo essere Italiani o Slavi; ma siamo e dobbiamo essere Dalmati*«).[7] U tom geslu krilatici sadržana je osnovna misao o Dalmaciji kao prirodnom posredniku između talijanske i slavenske kulture.

Prema autonomašima, to nekakvo nacionalno dalmatinstvo trebalo je, razumije se, zadržati osobine i pečat talijanske, a nikako slavenske kulture. Zato su oni odlučni protivnici sjedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom i zagovaraju potpunu autonomiju Dalmacije s pokrajinskim saborom u Zadru i neposrednom ovisnošću o centralnim državnim institucijama u Beču. Takvo stajalište zastupaju najviši, tj. ekonomski najjači društveni slojevi na području uže Dalmacije, koji se, iz razumljivih razloga, bore za *status quo* i koje, u njihovim nastojanjima za održanjem privilegiranog položaja, pomaže tanki sloj inteligencije i birokratiziranog poslušnog činovničkog aparata koji zauzima rukovodeće i više položaje u dalmatinskim gradićima i većim naseljima i općinskim središtima.

Ideju posebnosti Dalmacije zastupala je, međutim, i velika većina narodnjakâ, ankesionistâ, pristašâ i zagovornikâ sjedinjenja s Hrvatskom, i njihovih prvaka, samo — razumije se — protivno od autonomaša, odlučno zabacujući potčinjenost slavenskog elementa i jezika talijanskom. Zanimljivo je, međutim, opaziti kako ni sami narodnjaci nisu insistirali na tome da slavenski element u Dalmaciji, kao najbrojniji, dobije supremaciju nad talijanskim.[8]

Krivo bi, međutim, i nenaučno bilo generalizirati jer je svaki slučaj, svaka politička ličnost, svaki njezin članak ili javna izjava, svaki časopis poseban koliko u načelu, toliko još više u taktičkoj borbi, što je vrlo teško razlikovati jedno od drugog, pa ih tako treba i razmatrati. U velikom broju časopisa i polemičkih spisa, što su tada izlazili u Dalmaciji,[9] zastupana su najrazličitija stajališta, od onih najradikalnijih s talijanaško-autonomaškom s jedne ili slavenskom notom s druge strane, do onih umjerenijih i pomirljivijih. U ocjenjivanju tadanjih društveno-političkih događaja u Dalmaciji treba svakako uvažavati činjenicu da je tadanje cjelokupno javno mnijenje, bez obzira na političku i stranačku pripadnost, gledalo na Dalmaciju kao na zasebnu cjelinu s posebnom kulturnom fizionomijom, koja se — prirodno — uklapa ili u talijansku kulturno-političku sferu (stajalište dalmatinskih autonomaša), ili u šire

južnoslavensko područje s posebnom ulogom među narodima svog balkanskog zaleđa (stajalište narodnjaka). To je išlo do te mjere da su neki, posebno među autonomašima, govorili već i o »*nazione dalmata*«,[10] dakle o posebnom dalmatinskom narodu. Kod toga je, bez sumnje, bilo i mnogo političkog taktiziranja s jedne i s druge strane. Najvjerojatnije da je svim autonomašima, ili bar velikoj većini njih, to dalmatinstvo, kao nacionalni pojam, služilo samo kao prikladan paravan iza kojega su skrivali ipak svoje talijanaštvo koje, kao malobrojniji u pokrajini, nisu imali snage otvoreno ispovijedati.

S druge strane, opet, stranački prvaci narodnjakâ aneksionistâ sigurno su intimno željeli i svoja nastojanja usmjerili u tom pravcu da se Dalmacija što prije priključi sjevernoj Hrvatskoj, cijeneći s razlogom da će se na taj način lakše i brže osloboditi višestoljetne neprirodne supremacije talijanske vladajuće manjine. Bit će da je samo stvar taktike političke borbe bila, a i posljedica njihova odgoja u talijanskim školama i talijanskom duhu, što je veliku većinu njih, osim rijetkih radikalista, poput profesora svećenika Ivana Danila, kočilo da otvoreno odmah zahtijevaju supremaciju slavenskog (hrvatskog) elementa i jezika nad talijanskim. »*Parentibus et magistris numquam satis*« (Roditeljima i učiteljima nikad dosta, razumije se, zahvalnosti) i »*I diritti del sangue sono certo sacri e imprescrittibili, ma quelli della coltura non lo sono meno*« (Prava krvi su nesumnjivo sveta i nezastariva, ali nisu manje sveta i nezastariva ni prava kulture.) To su doslovce riječi jednog od umjerenijih i realnijih narodnjaka, našeg Kosta.[11] Ali se taj isti Kosto, kao prorektor i rektor Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, naročito zalagao za to da što više đaka iz Dalmacije i Istre dobije stipendije i da »*polazi u Zagrebu svoje sveučilište, da se tu otrese talijanštine i da se privikne hrvaštini*«.[12]

Među brojnim raspravama i polemičkim spisima s jedne i druge strane, sa strane aneksionistâ narodnjakâ i autonomašâ, »*Un voto per l'unione . . .*«[13] (Jedan glas za sjedinjenje), tiskan u Trstu 1861, bila je i ostala najcjelovitija i najznanstvenija studija o tom prevažnom narodnom pitanju, kojom je naš Kosto stekao opće priznanje i ugled, ne samo među stranačkim prijateljima nego i među protivnicima, tako da mu je *de facto*, iako ne i formalno, pribavila laskav naslov glavnog pravnog stručnjaka i savjetnika narodnjakâ, i to — što treba posebno istaknuti — u vrijeme kad sa svojih još nenavršenih 30 godina života nije, po ondašnjem izbornom zakonu, imao pasivnog prava glasa, tj. pravo da bude biran za zastupnika.

»*Un voto . . .*« mladog Vojnovića bio je direktni odgovor Tomaseovom »*Ai Dalmati*«[14] — poziv Dalmatincima, u kojemu taj iskusan šezdesetogodišnjak, na daleko poznati i istaknuti šibenski autonomaš koji je, kao javni radnik, bio nesumnjivo prvi i najveći autoritet u čitavoj Dalmaciji, ne samo među svojim autonomašima nego i istim narodnjacima, odlučno brani autonomiju Dalmacije protiv sjedinjenja s Hrvatskom. Toliki je bio u Dalmaciji općenito autoritet Tommaseov, koji je dao idejnu osnovu autonomaštvu, da tu osnovu nije trebalo braniti; dovoljno je bilo pozivati se na autoritet njezina tvorca.

Svjestan svega toga, Vojnović je vrlo ozbiljno i studiozno prišao svom poslu. Manirom ozbiljnog naučenjaka, trijezno i nenametljivo, s puno takta a ipak dovoljno odlučno jer argumentirano brani ideju sjedinjenja Dalmacije s užom Hrvatskom preko Velebita na osnovi ne samo nekog apstraktnog državnog, historijskog, pa ni sadanjeg narodnog, etničkog prava, nego u prvom redu iz realnih praktičnih razloga. Dokazuje kako politička nužda i obostrana korist upravo diktiraju da se dvije pokrajine jednog istog naroda hrvatskog sjedine na federativnom principu. Sjedinjenje — po njemu — ne samo što je pravično, jer se zasniva koliko na historijskom hrvatskom pravu na Dalmaciju kao na kolijevku stare hrvatske države, kojoj je kontinuitet od 1420. samo nasilno prekinut mletačkom okupacijom dalmatinske obale i otoka, toliko i još više na živom narodnom etničkom pravu koje je preče od historijskog, koje bez njega ne znači mnogo, nego ono, tj. sjedinjenje, da bi bilo korisno i da bi uopće imalo smisla, mora dati dobit u slobodi, civilizaciji i bogatstvu; jer — kako je sâm istaknuo za motto čitave brošure — »*Creare sventura col diritto è pazzia*«.[15] (Unesrećiti jedan narod trijumfom prava bio bi akt bezumlja).

Do kraja realan i uviđavan, on ne samo što ne napada političke protivnike nego dapače drži, i to i ističe, kako i samo njihovo postojanje koristi unekoliko narodnoj stvari kad iznose protuprijedloge i prigovore sjedinjenju za koje se, onda, koliko su opravdani, moraju tražiti najefikasniji lijekovi. Zato u uvodnoj riječi »*Ai miei Amici!*« svoga »*Un voto . . .*«, između ostalog, kaže kako niti je sve pravo na jednoj (narodnjačkoj), niti sve nepravo na drugoj (autonomaškoj) strani.[16] Što uvjerljivijim dokazima nastoji protivnika uvjeriti kako je na krivom putu. Pri tome ga, međutim, do kraja poštuje kao osobu, ali traži od njega da se, jednako kao i on sâm, pošteno i lojalno bori za svoje ideje i stajališta. Zato one, koji se iskreno boje da će Dalmacija u Hrvatskoj izgubiti svoju individualnost i da će utonuti u balkanski mrak, nastoji uvjeriti kako će joj, naprotiv, sjedinjenje s Hrvatskom dati dobit u slobodi koje, po njegovu mišljenju, ima više u Banskoj Hrvatskoj kroz županijsku organizaciju koja joj je zajednička s Ugarskom i koja se zasniva na dvama načelima u kojima on vidi ideal moderne države engleskog tipa, a to su: decentralizacija uprave i izbornost javnih službenika. Toga sada nema u autonomaškoj Dalmaciji koja je sva, po njegovu mišljenju, osim ostataka municipalnih sloboda u gradovima, predana jednoličnom centralističkom austrijskom birokratizmu. Dok bi, dakle, na taj način Hrvatska dala Dalmaciji političke institucije, provedbom decentralizacije uprave i na njezinu području po tipu županijske organizacije koja bi bila najjači štit i najsigurnija obrana njezine narodne individualnosti, Dalmacija bi, za uzvrat, dala Hrvatskoj socijalne ustanove koje bi pomogle da se i u Hrvatskoj što prije dokrajči ostatak feudalizma jer Dalmacija neće ni da čuje za bilo kakav oblik teokracije ni aristokracije kao kaste.

Kao pristaša i pobornik liberalnog građanstva prihvaćao je Vojnović sve društvene i političke tekovine triju francuskih revolucija: velike iz 1789. i onih kasnijih iz 1830. i 1848, zbog čega je bio ogorčeni protivnik svih privilegija bez obzira na njihove nosioce. »*Mi mrzimo privilegij* — piše on — *pod kakovim se god oblikom sakrivao, zaklanjao se za*

zupčaste kule feudalizma, ili se prikazivao u bijeloj kravati i kratkom kaputu (fraku) buržoazije, ili uzimao prezirni i oholi izgled znanosti; mrzimo ga, jer je privilegij egoizam, a ovaj isključuje ljubav k onoj velikoj većini, koju je sudbina lišila osnovnih uvjeta života . . .«.[17]

U svom liberalizmu ostao je ipak u okvirima kršćanskih socijalno-političkih shvaćanja koja su se protivila onoj radikalnoj struji koja je, u razvitku društvenih i prirodnih znanosti, polazila s materijalističkog filozofskog pogleda na svijet (svjetonazora). Zato, koliko god se izričito izjasnio protiv političkog klerikalizma, nije bio pristalica odvajanja crkve od države; naprotiv, vjerovao je kako nije daleko čas kada će čvrsti savez između crkve i države, za kojim su, kako on kaže, stoljeća vapila, postati stvarnost koja će biti najsjajniji trijumf vjerski i građanski moderne ere. On je zato bio odlučno protiv toga da se isključi utjecaj svećenstva kao profesije na društvo i zalaže se ne samo za to da svećenici budu jednaki u svim građanskim i političkim pravima s ostalim građanima, nego ide i korak dalje i traži ipak neku vrst čak privilegija za njih kad zahtijeva da u političkim institucijama, u kojima, po prirodi posla, djeluju kao i svi ostali građani, upravo kao svećenici paze na to da sve posebno u zakonodavnoj aktivnosti, bude u skladu s moralnim zasadama kršćanstva.[18]

Jedna od glavnih točaka programa u narodnjakâ bila je i borba za uvođenje narodnog hrvatskog jezika u škole, urede i uopće u javni život, pa njegovo postepeno potpuno izjednačenje s tada vladajućim talijanskim u Dalmaciji. Bez toga će se — kaže Vojnović — samo privilegirane klase, koje poznaju talijanski jezik, moći obrazovati dok će naši Morlaki (stanovnici Dalmatinske Zagore) ostati u položaju ništa boljem od onoga u kojem se nalazi turska raja u Bosni i Hercegovini.

I zatim nastavlja: »*. . . Držati narod u neznanju ne može se nekažnjeno dugo, jer bi to bio »crimen lesae humanitatis«* (zločin uvrede čovječnosti), *koji bi se, prije ili kasnije, skupo platio. Tko ovo ne shvaća, pokazuje da nije prelistao dalje od prvih stranica stare, nove, ni suvremene povijesti*«.[19]

Prema onima koji se služe kojekakvim sofizmima bio je, međutim, vrlo oštar i otvoreno ih raskrinkava pred javnošću. On se slaže s onima koji tvrde kako je jednako tako, kao što Dalmaciji dolazi civilizacija sa Zapada, njezina ekonomska i uopće narodna budućnost na Istoku, ali ukazuje na njihov sofizam kada, zbog toga, zagovaraju u prvom redu sjedinjenje s Bosnom, pa i s daljim slavenskim zemljama, a odbacuju ga s Hrvatskom. Vrlo dobro! — odgovara im Vojnović, ali to sjedinjenje s Bosnom treba ozbiljno pripremati, a ne tek verbalno, a u stvari raditi protiv njega. Kako bismo se mogli primaknuti tome nesumnjivo korisnome cilju — pita se on — ako odbijamo sjedinjenje s našom neposrednom i najbližom braćom preko Velebita, koja s nama žive u zajedničkoj državi, kada bi svakome, tko imalo pošteno misli u toj stvari, moralo biti sasvim jasno da bi upravo to sjedinjenje bilo moćno sredstvo za oslobođenje te naše zarobljene braće u Bosni? Evo što o takvima i njima sličnim doslovno kaže: »*Naši nam protivnici odgovaraju sa dva sofizma: Hoće da se sjedinimo s Bosnom ali ne s Hrvatskom. Ali ono prvo ne*

zavisi od nas, a ovo drugo ne zavisi nego samo od nas. Drugi je sofizam nekakav slavenski kozmopolitizam koji bi nas imao svijeh primiti u vrlo široki zagrljaj, ali ovi koji snijevaju o prostranoj slavenskoj zajednici neće da je započnu sa najbližom svojom braćom!«.[20] (Ne treba ovdje zaboraviti kako Vojnović ovo govori u vrijeme kada je Bosna još uvijek pod Turčinom i nije u zajedničkoj državi s Dalmacijom, kao što je to bila uža, Banska Hrvatska u Austrougarskoj Monarhiji).

Autonomašima i ostalima, koji su tvrdili kako su neraščišćeni odnosi Hrvatske s Ugarskom objektivna smetnja sjedinjenju, odgovara kako bi upravo sjedinjenjem obje pokrajine pojedinačno i cijela tako združena Hrvatska bile daleko jače prema madarskim presizanjima. Dalmacija bi se time oslobodila gospodarske ovisnosti od talijanskih i austrijskih zemalja jer ne bi više izvoz njezine robe, u prvom redu glavnih proizvoda vina, ulja i slane ribe, ni uvoz industrijske i ostale potrebne joj robe, obligatno išli preko Trsta, već bi se glavnina njezine trgovine okrenula prirodno k Istoku. Svjestan kako ta njegova Dalmacija sama ne može predstavljati imalo značajnijeg činioca u tada sve aktualnijem Istočnom pitanju, vjerovao je kako će sjedinjenje odlučno pridonijeti jačanju položaja Hrvatske u tom pogledu i učiniti je nezaobilaznom u rješavanju neminovnog pitanja pripadnosti Bosne i Hercegovine koja bi se, po njemu, nakon oslobođenja od Turaka, u tom slučaju sasvim sigurno, također, sjedinila s Hrvatskom.

Hrvatska, međutim, tvrdi dalje pisac, ne traži asimilaciju, nego sjedinjenje, pod kojim on razumijeva federalni odnos, i daleko je od narodnih vođa u Banskoj Hrvatskoj — uvjerava on — i sama pomisao na *inkorporaciju* Dalmacije *via facti* jer se o sudbini jednoga naroda ne može odlučivati bez njegove suradnje. Tä, oni sami (misli na predstavnike iz Banske Hrvatske) u zaštiti svoje državnosti nasuprot Mađarima i Austrije stalno ističu načelo: *»Nihil de nobis sine nobis!«* Zato se mi odvajamo od onih unionista koji bi htjeli provesti sjedinjenje, kako on to kaže, *»bon gré, mal gré«*, tj. pod svaku cijenu, jer mi — nastavlja dalje — nećemo da znamo za inkorporaciju, — doista ružnu riječ — ni za bezuvjetno sjedinjenje. Naprotiv, za Vojnovića je *»conditio sine qua non«* da se međusobni odnosi između Banske Hrvatske i Dalmacije reguliraju bilateralnim ugovorom između Sabora Hrvatske i Dalmatinskog Sabora. U jedanaest stavaka precizira i formulira on uvjete pod kojima bi Dalmacija pristala na sjedinjenje.[21]

Ugovorom o sjedinjenju Dalmacija bi imala sačuvati neokrnjenu svoju fizionomiju u kojoj bi bili zaštićeni njezini ekonomski i kulturni interesi. Morala bi biti zagarantirana postepenost u uvođenju novih institucija prema kojima bi Dalmacija prihvatila od Hrvatske upravnu podjelu na županije i slobodne gradove s njihovom unutrašnjom autonomijom, po čemu bi, dakle, Dalmacija sačuvala stanovit stupanj upravne iako ne i političke autonomije. Po tome bi — po Vojnovićevu mišljenju — njegov Dubrovnik imao posebne koristi od sjedinjenja, i upravo bi se, nakon tolikih godina poslije gubitka svoje političke samostalnosti, preporodio jer bi u Trojednici postao središtem svega znanstvenog

pokreta, dok bi Zagreb bio, prirodno, političkim a Split trgovačkim središtem.[22]

Da bi se sve to postiglo, Vojnović traži da Dalmacija u prvo vrijeme sačuva svoje posebno *»Pokrajinsko vijeće«* (*Consiglio provinciale*) umjesto dosadašnjeg Dalmatinskog Sabora. U to bi vijeće ulazio po jedan predstavnik svake novoformirane županijske skupštine po uzoru na sjevernu Bansku Hrvatsku i isto tako po jedan predstavnik slobodnih gradova. To bi vijeće predstavljalo u neku ruku dalmatinsku autonomiju jer bi bilo nadležno u svim pitanjima koja su od posebnog gospodarskog i socijalnog interesa za Dalmaciju kao cjelinu, koja u isto vrijeme ne ulaze u djelokrug županijskih ni gradskih skupština a ni u djelokrug zajedničkog Hrvatskog Sabora. U tom, za Vojnovića, prijelaznom periodu, jer je on ipak bio duboko uvjeren kako će, nakon sjedinjenja, ubrzo doći do potpunog izjednačenja dalmatinskih institucija s onima u Banskoj Hrvatskoj, treba u Dalmaciji postojati poseban banski namjesnik, ili viceban na čelu posebnog odjela Banskog vijeća. Glavni grad Dalmacije bi izglasalo Pokrajinsko vijeće, u kojem bi gradu (ne kaže u kojem, niti u Zadru) imalo svoje sjedište, i to Vijeće i podban i Apelacioni sud za Dalmaciju. On, također, zahtijeva odvajanje uprave od sudstva i sudački inamovibilitet. U zajedničkom Hrvatskom Saboru u Zagrebu, koji bi raspravljao zajedničke poslove, Dalmacija ima biti zastupljena s dvije petine svojih članova od ukupnog broja svih saborskih zastupnika, dok bi s proporcionalnim brojem članova sve tri pokrajine: Hrvatska Slavonija i Dalmacija imale biti zastupljene u zajedničkom Saboru u Pešti, upravo onako kao što su zastupljene u Hrvatskom Saboru u Zagrebu. Vojnović je toliko cijenio talijanski jezik da je, koliko god je zagovarao postepeno uvođenje hrvatskog narodnog jezika u škole i sve javne urede, ipak tražio da talijanski ostane obvezan jezik u svim školama, a u gimnazijama primorskih gradova i pomorskim školama i nastavnim jezikom. Čak je tražio da ne samo u Pokrajinskom vijeću za Dalmaciju talijanski jezik bude ravnopravan hrvatskom, nego i u Hrvatskom Saboru u Zagrebu, pa čak i u zajedničkom Saboru u Pešti. Takav, po Vojnoviću, zacrtani status Dalmacije, koji bi slobodnim ugovorom prihvatile sve tri pokrajine, tj. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, ne bi se mogao mijenjati bez pristanka Pokrajinskog vijeća za Dalmaciju.[23]

Sasvim je prirodno da je Narodna stranka, čim je naš Kosto navršio, prema izbornom Zakonu, propisani minimum životne dobi od 30 godina, istakla njegovu kandidaturu za zastupnika u Dalmatinski Sabor u Zadru, u kojem je bio zastupnikom najprije za grad Kotor od 1863—1872. i kasnije do 1875. za Makarsku. Njegov rad u Dalmatinskom Saboru bio je od neprocjenjive vrijednosti za buđenje hrvatske narodne svijesti i za zaštitu narodnih prava u Dalmaciji. Sve predstavke i adrese Narodne stranke on je pravno formulirao. Zato je, uz Klaića i Pavlinovića, s pravom uvažavan kao najistaknutiji vođa narodnjakâ.

Kad je 1. ožujka 1862. počeo izlaziti *»Il Nazionale — Narodni list«* kao službeni organ Narodne stranke, već u drugom njegovu broju izlazi Vojnovićev članak: *»Dei diritti e dei doveri dell'opposizione«* — O pra-

vima i dužnostima opozicije. On će sve do kraja života ostati jedan od najrevnijih njegovih suradnika.

Godine 1872, nakon što je s prijateljem Pavlinovićem proputovao Hrvatsku i Slavoniju, kojom se prilikom upoznao s biskupom Strossmayerom, napisao je u Narodnom listu kao podlistak *»Lettere dalla Croazia«* — Pisma iz Hrvatske, u kojima opisuje svoje utiske, gdje u kratkom uvodu posebno ističe: *»Napisah ih talijanski, jer među onima koji u Dalmaciji rađe govore ovaj jezik, postoje o zemlji, koju opisujem, zablude koje može ispričati neznanje ako nije hotimično«.*[24]

Godine 1874. objavio je knjižicu: *»Cenni statistici sulla Croazia«* — Statistički osvrt na Hrvatsku, u kojoj je još jednom ukazao na gospodarske i političke interese koji govore u prilog sjedinjenju. Tu, između ostaloga, doslovce kaže: *»Domovina mora da je prije stvorena u svakome od nas, i onda smo mi stvorili domovinu«.*[25]

Za vrijeme dok je službovao kao profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, bio je ujedno član Hrvatskog Sabora u dvije sesije: u prvoj od 1878—1881. zastupnik je virsko-novigradskog, a u drugoj od 1881—1884. đakovačkog kotara. Uvijek beskompromisan borac nikada nije ni za jotu odstupao od svog programa, ostajući vjeran i dosljedan svom životnom idealu sjedinjenja hrvatskih zemalja i čuvanju hrvatskih narodnih prava. Zato, kad je 1880. g. došlo do secesije većine u Narodnoj stranci u Saboru zbog i protiv popuštanja mađarskim zahtjevima i kad je osnovana nova *»Nezavisna narodna stranka«*, Vojnović je odmah postao njezin istaknuti član i potpredsjednik pa je izradio i njezin program.

Mjeseca lipnja 1881. održao je u hrvatskoj Sabornici vrlo zapažen govor o Riječkom pitanju zbog kojega je bio suspendiran od službe. Kad ga je ban Pejačević stavio pred alternativu: ili se odreći zastupničkog mandata, ili službe, on odbije pokoriti se i ostane bez službe i time bez sredstava za život. O tome je sâm zabilježio: *»Volio sam da spasem poštenje svoje, ugled moga zvanja pred omladinom, negoli da se iznevjerim svojim izbornicima, a stranci našoj zadam teški udarac«.*[26] Tako je i dalje ostao u Saboru, a ban je već slijedeće 1882. bio primoran vratiti ga na Sveučilište.

On je i dalje jedan od najoštrijih diskutanata i beskompromisni borac u Sabornici, pa je uskoro opet poveo debatu o Riječkom pitanju. Konačno je uspio da sve stranke u Saboru složi u priznanju grada Rijeke za neprijeporni i cjeloviti dio Kraljevine Hrvatske.

Godine 1884. (15. siječnja) održao je u Sabornici pred novim banom Khuenom Hédérvaryjem značajan govor kojim je, u ime Nezavisne narodne stranke, branio adresu koju je sâ sastavio i koja je, nešto kasnije, i tiskana u zasebnoj brošuri kao stranački program pod naslovom: *»Što hoće Nezavisna narodna stranka?«*[27] Međutim, zloglasni Khuen 1891. dekretom o konačnom umirovljenju i još više slabo zdravstveno stanje prisiliše Vojnovića da se povuče iz javnog života u svoj Dubrovnik. Tu se dao na proučavanje pravne prošlosti dragog mu grada u kojem je i stekao prvo obrazovanje i ljubav prema knjizi pa je zadužio našu znanost brojnim raspravama koje su bile prve i neke od njih ostale sve do danas i jedine za poznavanje državnog ustrojstva naše male ali stoljećima slobodne Dubrovačke Republike.[28]

Ideja sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom, misao vodilja svega njegova djelovanja, nije ga napuštala nikada, pa ni pod kraj života. Njegov sin Lujo objavio je u jubilarnom broju *»Narodnog lista«* od 1912. jednu njegovu skicu zaostalu u rukopisu za brošuru koju nije dospio završiti i koja nosi naslov: *»Četrdeset godina docnije«* *(Quarant'anni dopo)*[29] i koja predstavlja u neku ruku njegovu političku oporuku. U njoj on, svjestan da neće doživjeti ostvarenje svojih ideala, opisuje četrdesetogodišnju borbu za narodni preporod i pravi neke vrsti bilancu svega rada, analizirajući uspjehe, propuste, pa i neuspjehe, da bi na kraju iznio kao *legat* (oporučni zapis-nalog) budućim pokoljenjima konkretne prijedloge, na koji bi način trebalo izvršiti sjedinjenje kad se za to ukaže najpogodniji trenutak u koji on nije nikada prestao vjerovati.

»Kad pisah moj Vasto? Jesmo li se primakli sjedinjenju ili smo se udaljili od njega? Koji su razlozi vojevali god. 1861. za sjedinjenje? Postoje li još i u dan današnji? A koje li su smetnje? Postoje li još i sada?« — pita se naš Kosto.

Nakon što je još jednom opisao glavne razloge za sjedinjenje: *narodni princip* — etničko pravo i *decentralizaciju* uprave, što znači demokratizaciju, iznosi on glavne smetnje koje još uvijek postoje u tom smislu. Iako je ugarsko-hrvatskom nagodbom iz 1868. Hrvatska dobila dosta široku upravnu i političku autonomiju, ipak takva autonomija bez financijske, koju Hrvatska tada nije imala, stavlja Hrvatsku u podređeni položaj prema Ugarskoj, što je — po Vojnoviću — prva velika smetnja sjedinjenju. Zato bi Hrvatska morala steći potpunu financijsku samoupravu i neovisnost od Ugarske, u kojem bi smislu trebalo preinačiti hrvatsko-ugarsku nagodbu, bez čega se ne bi smjelo provesti sjedinjenje. Vojnović pri tom tvrdi kako je osobno čuo od Ante Starčevića kako bi sjedinjenjem, koje bi se provelo bez reforme nagodbe u smislu financijske samouprave Hrvatske, *»mjesto jednoga čovjeka* (misli na Hrvata iz Banske Hrvatske) *dvojica čamila* (i oni u Banskoj Hrvatskoj i oni u Dalmaciji) *u istoj tamnici.«* Pri tome Dalmacija ne bi smjela ni za dlaku biti više opterećena negoli što je sada kada je izravno pod Austrijom. Ukratko, zaključuje Vojnović, *»Dalmacija ne bi smjela biti apsorbirana od Hrvatske nego s ovom federalno sjedinjena.«*

Druga velika smetnja sjedinjenju je po Vojnoviću, nesloga i svađe između Srbâ i Hrvatâ i u Banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Dok su prije i jedni i drugi bili oduševljeni pristalice i borci za sjedinjenje, sada se nadmeću u isključivosti oko etničke pripadnosti Dalmacije i posebno Bosne i Hercegovine. Hrvati i Srbi, razmišlja Vojnović, moraju imati jednaka prava u hrvatskoj državi. Međutim, kako jedni i drugi imaju svoja zasebna plemenska obilježja i svetinje, to treba svakako poštovati. Ipak, dok su, po Vojnoviću, hrvatska i srpska zastava dvije sestrinske zastave, hrvatska je zastava, prirodno, u Hrvatskoj znak države dok je ovdje srpska samo plemensko obilježje i zastupa i predstavlja srpsko pleme. Po njemu pravoslavni Srbi, koji čine ogromnu većinu u srpskom narodu, imaju upravo životni interes da se sjedine s Hrvatskom jer je u njoj sjedište njihova vjerskog poglavara, patrijarha i Srpskog narodnog

kongresa u Srijemskim Karlovcima. Srbi u Banskoj Hrvatskoj i oni u Vojvodini, predbacuje im Vojnović, sada tek vide koliko su sebi zla nanijeli kad su više voljeli da njihovi narodno crkveni interesi zavise od Pešte, a ne od Zagreba. Upravo bi dalmatinski Srbi, misli Vojnović, u zajedničkom Hrvatskom Saboru u Zagrebu, izmireni s dalmatinskim Hrvatima, mogli promjeniti na bolje položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj i, privukavši ih jače hrvatskoj sferi, poboljšati ukupno političko stanje u Hrvatskoj.[30]

A što sa samozvanim Talijanima u Dalmaciji? — pita se dalje Vojnović. Oni su, stvorivši u Dalmaciji jednu posebnu i tuđu narodnost, stavili sami sebe (navodi pri tome Tommasea, Bajamontija i Petrovića) u nezgodan položaj jer bismo mi mogli sada s njima zaista postupati kao sa strancima. Ali to ne smijemo nipošto napraviti, nastavlja Vojnović, jer kako god se oni nazivali, oni su naša braća i imamo zajedničku domovinu i mnogo zajedničkih interesa da obranimo, posebno ekonomskih, na kojima Vojnović neprestano insistira. Interes da se sačuva u Dalmaciji talijanski jezik kao kulturni jezik, nije samo njihov, nego svih Dalmatinaca bilo kako da se oni osjećaju i nazivaju, do kraja je kategoričan Vojnović. Zato on traži da se nastava u školama uredi tako da se omladina bude mogla jednakom vještinom služiti i talijanskim i hrvatskim jezikom, što se ima dokazati na ispitu zrelosti.[31]

Mjeseca siječnja 1902. Dubrovnik mu je iskazao počast i povjerenje izabravši ga za svog zastupnika u Dalmatinskom Saboru u Zadru. Međutim, nikada nije nastupio tu dužnost jer se njegov život već bio počeo gasiti. Umro je 20. svibnja 1903, od kada, skupa sa svoja dva sina, koji su mu se kasnije priključili, gosparom Ivom, velikim hrvatskim dramatičarom i, po nekima, pretečom hrvatske Moderne, piscem Dubrovačke trilogije i Ekvinocija, i Lujom, dubrovačkim povjesničarom počiva u sjeni svetomihaljskih čempresa na Lapadu.

BILJEŠKE

[1] Usporedi *Ferdo Šišić, Dr. Konstantin knez Vojnović Užički,* u *Ljetopisu Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti* za godinu 1909, 24. svezak, Zagreb 1910, str. 79.

[2] *Ibidem.*

[3] Ovakvo tvrđenje moglo bi ponekom neupućenom izgledati pretjeranim, ali se mora istaknuti kako je Vojnović u tome znao često izgledati pravim čudakom i zanesenjakom i u svojim postupcima ponekad za protivnike i prkosnim i izazovnim, no svakako — najblaže rečeno — za ono doba neopreznim i presmionim. Ništa ga, doslovno *ništa,* nije moglo uplašiti, a još manje obeshrabriti. U vrijeme kad je autonomaškim Splitom skoro potpuno vladala talijanska riječ, i to ne samo među autonomašima nego i među samim narodnjacima, nešto iz navike, a nešto i zbog — na žalost — nedovoljnog poznavanja svog narodnog jezika, a ništa manje i zbog straha pred terorom, *»naš Kosto s djecom svojom na javnim šetalištima* — bilježi jedan njegov suvremenik — *na oči dušmana nikad druge riječi nego hrvatski!«* iako se upravo u njegovoj kući, zbog vježbe, govorilo talijanski i francuski. On je prvi u Splitu na svojoj kući izvjesio hrvatsku trobojnicu i zbog toga se izvrgnuo napadu razjarene, zavedene, potplaćene svjetine. No, ni tada nije uzmaknuo. — Usp. *Ante Marinović, Kosto Vojnović — jedan od prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, »Dubrovnik«* br. 3—4/1962, str. 55—64. i tamo navedena literatura.

[4] Djelo je tiskano u Splitu, *Spalato 1865.*

[5] Vidi o tome opširnije *Nikša Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine, u »Radovi«* 11. Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1978, str. 183—279. i tamo navedenu literaturu.

[6] *Ibidem,* posebno str. 188. i tamo navedena literatura.

[7] Usp. *Coriolano de Cerineo Lucio, Sui Morlacchi, AD I,* str. 175, 176. — O tome opširnije kod *N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka . . ., o. c.,* posebno str. 188—189.

[8] *N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka . . ., o. c.,* str. 190.

[9] Vidi o tome opširnije kod *Grga Novak, God. 1860. u polemičkim spisima. (Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom),* u *Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti* u Zadru, svezak VIII, Zadar 1961, str. 1—43. i ponovno *isti, Povijest Splita III,* Split 1965, str. 219—265.

[10] U tome su se posebno isticali, pored već spomenutog C. de Cerineo Lucio (vidi ovdje *bilj.* 7), istaknuti autonomaši: Niccolò Tommaseo, Šibenčanin, zatim conte Francesco Borelli i Antonio Smirich, poznat kao autor rasprave o uvođenju zemljišnih knjiga u Dalmaciji kao temelja za tabularni sustav oporezivanja, u kojoj je raspravi ostao anoniman i potpisao ju je s tri zvjezdice, i koja je dala povod za prvi javni nastup budućih narodnjaka protiv tako označenog *Trozvjezdana* i njegovih misli iznesenih u toj raspravi. — O tome opširnije kod *N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka . . ., o. c.,* posebno str. 188—197.

[11] ***Kosto Vojnović, Sulla convenienza dell'istituzione dei libri fondiari in Dalmazia, VD I,*** 1860, 9, 28. VII; 11, 11. VIII; 12, 18. VIII. — O tome opširnije kod *N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka . . ., o. c.,* posebno str. 203—204.

[12] Usp. *F. Šišić, Dr. Konstantin knez Vojnović Užički . . ., o. c.,* str. 84.

[13] *Un voto per l'unione, ovvero gl'interessi della Dalmazia nella sua unione alla Croazia e all'Ungheria, dell'avvocato Costantino Vojnović,* Spalato Libreria Morpurgo 1861, Tip. di C. Coen in Trieste.

[14] Radi se zapravo o trima spisima glasovitog Dalmatinca autonomaša: a) *Tommaseo N., Ai Dalmati,* Trieste 1861; b) *idem, Via facti — La Croazia e la fraternità — di nuovo ai Dalmati;* c) *idem, La parte pratica della questione — ai Dalmati — terzo scritto,* Zara, Battara 1861.

[15] *»Quando il nostro popolo institivamente e i colti per riflessione si sarrano persuasi che coll'unione non si ha che guadagnare in libertà, civiltà e ricchezza, allora si potrà dire il suo trionfo durevolmente assicurato.«* — Confer *C. Vojnović, Un voto per l'unione . . .,* o. c., str. 6. — Čitav *»Un voto . . .«* napisan je, dakako, talijanskim jezikom, da bi lakše i brže prodro u javnost, jer je sva dalmatinska inteligencija onoga doba, bez obzira na političku i stranačku pripadnost (i autonomaši, razumljivo, ali i narodnjaci) bolje poznavala taj jezik.

[16] *»Non ho scritto, lasciate ch'io ve lo dica, amici miei, per piacere all'uno o all'altro partito, perchè mi parve sempre profondo e giusto il detto di Manzoni: che il torto e la ragione non si possono così precisamente separare, che tutto il torto resti da una parte e tutta la ragione dall'altra, e perchè chi scrive per un partito è impossibile che non transiga colla verità e colla giustizia.«* — Cf. *C. Vojnović, Un voto per l'unione . . .,* o. c., str. 4/.

[17] *»Noi detestiamo il privilegio, qualunque forma esso prenda, o si trinceri nelle torri merlate del feudalismo, o si presenti nella cravata bianca e nella marsina della borghesia, o assuma l'aspetto, sprezzante ed orgoglioso della scienza: lo detestiamo, perchè il privilegio è l'egoismo, e questo esclude la carità pel maggior numero de' diseredati dalla fortuna.«* — *ibidem,* str. 44.

[18] *»Noi siamo convinti che il sacerdozio predicando il Vangelo e niente altro che il Vangelo, e attuando nella pratica della sua vita il precetto di*

Cristo: »regnum meum non est de hoc mundo« faccia maggior bene per la sua patria, di quello che combattendo colla parola e persino colla persona per essa... Noi non amiamo che il clero s'intrometta nella politica, per il pericolo a cui s'espone di far servire la religione a fini profani, recando così il turbamento nelle coscienze e alienando dalla religione gli animi di quelli il cui partito esso avversa. E quando ciò avvenga, il danno che ne deriva alla fede è incomparabilmente maggiore del vantaggio problematico che ne ritrae la patria. Noi non lo amiamo, perchè il clero è un alleato politico assai incerto, nè sacrifica così facilmente le convenienze e gl'interessi del suo ceto, alla causa che abbraccia... Ma se il prete coll'attendere esclusivamente al suo ministero spirituale raggiungerebbe l'ideale della sua missione, non si può negare che esso per troppi legami si tiene avvinto alla terra per pretendere che non ne senta affatto le passioni. Esso trae la sua origine dal popolo, vive col popolo ed assiste tutto il giorno ai suoi dolori e alle sue gioje, ond'è impossibile che non ne subisca l'influenza, com'è impossibile che non ve la eserciti... Ami la patria ed ami la fede, non separi ne'suoi affetti e ne'suoi studi l'una dall'altra, e le aiuterà di questo modo a stringere quell' alleanza sospirata da secoli, che forse non è lontana, e che sarà il più splendido trionfo religioso e civile dell'era moderna.« (Potcrtao A. M.) — Neće, prema tome, biti u pravu *N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka...*, o. c., kad je na str. 207. ustvrdio: »*On je, naime,* (misli na K. Vojnovića) *želio da dođe do razdvajanja crkve od države, da se ostvari to — kako je rekao — najdragocjenije dostignuće moderne kulture.*« (Potcrtao A. M.)!?

[19] »*È vero bensì che il popolo fu altamente transcurato e lasciato nella natìa rozzezza, senza che alcuno si desse la pena di allevarlo e rialzarlo. Questo peccato di accidia ove si commettesse in appresso, sarebbe un delitto di lesa umanità che non tarderebbe ad essere duramente espiato. Perocchè le classi intere come gl'individui hanno degli obblighi di coscienza che non si lasciano a lungo impunemente violare. Chi non sa questo, mostra di non avere svolto le prime pagine della storia antica, moderna e modernissima.*« Cf. *C. Vojnović, Un voto per l'unione...*, o. c., str. 44—45.

[20] »*In politica sovratutto, dessi tener conto del possibile,... L'unione alla Bosnia non sta in nostro potere, perchè essa dipende dalla soluzione di quella questione orientale, per la quale i Dalmati non saranno certo chiamati a consulto. L'unione alla Croazia dipende invece solamente da noi,...* »Vojnović, kao realan političar, sasvim ispravno za ono doba i ondašnje prilike zaključuje: »*... noi non vogliamo nè tutto in una volta, perchè sarebbe troppo, nè nulla, perchè sarebbe troppo poco: ci basta qualche cosa.*« — *ibidem*, str. 17—18.

[21] »*Dicevamo che l'unione dev'essere il risultato di un patto sinalagmatico fra i rappresentanti della Dieta dalmata e quelli della croato-slavona...*« — *ibidem*, str. 66—70.

[22] »*Che se noi osassimo esternare un desiderio per codesta gentile Ragusa che già fu l'Atene dalmatica e che tiene tuttora il primato della coltura e della gentilezza fra noi, sarebbe; che ove si effettuasse l'unione, a compenso delle glorie perdute, della tradizione del pensiero slavo nazionale con tanta cura conservata nelle lettere e nella vita civile per oltre a dieci secoli, essa divenisse il centro degli studii di tutto il Triregno, E così Zagabria sarebbe il centro dell'attività politica del triplice regno, Spalato della commerciale, Ragusa della letteraria e scientifica...*« — *ibidem*, str. 72.

[23] XI, zaključni, članak o sjedinjenju trebalo bi, po Vojnoviću, da glasi: »*A garanzia dell'osservanza di questi patti, e sino a una più perfetta assimilazione delle istituzioni della Dalmazia con quelle degli altri due regni* (misli na Hrvatsku i Slavoniju), *qualunque innovazione che mirasse a modificarli, restringerli o estenderli, e in generale che tendesse ad alterare i rapporti di diritto pubblico fra la Dalmazia e gli altri due regni, non vorrebbe sottoposto alla sanzione sovrana se non riportasse la maggioranza de'suffragi del consiglio provinciale.*« — *ibidem*, str. 66—70.

[24] Cf. *C. Vojnović, Lettere dalla Croazia*, Zara 1873; Usp. također *Dr. Kosto Vojnović*, članak u *Jubilarnom broju Narodnog lista (Il Nazionale) 1862—1912*, Zadar 1. ožujka 1912, str. 17; *F. Šišić, Dr. Konstantin knez Vojnović Užički...*, *o. c.*, str. 82.

[25] Cf. *C. Vojnović, Cenni statistici sulla Croazia*, Zara 1872, usp. također *Dr Kosto Vojnović*, članak u *Jubilarnom broju Narodnog lista...*, *o. c.*, str. 17

[26] Usp. *F. Šišić, Dr. Konstantin knez Vojnović Užički...*, *o. c.*, str. 90.

[27] *Idem*, str. 91.

[28] Po njemu prvom doznajemo nešto više i sustavnije: *O državnom ustrojstvu Republike Dubrovačke, u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga CIII i posebno, Zagreb 1891; opisao nam je također i *Sudbeno ustrojstvo Republike Dubrovačke*, u *Rad JAZU*, knj. 105, 108, 114. i 115, te svaki dio posebno, Zagreb 1891, 1892. i 1893; zatim *Crkva i država u Dubrovačkoj Republici*, u *Rad JAZU*, knj. CXIX i CXXI, te posebno Zagreb 1894. i 1895; dalje *Državni riznićari Republike Dubrovačke* u *Rad JAZU*, knj. CXXVII i posebno Zagreb 1896;*Carinarski sustav Dubrovačke Republike*, u *Rad JAZU*, knj. CXXIX i posebno, Zagreb 1896; *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj*, u *Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium*, vol. VII, br. 1. i 2, Zagreb 1899—1900, pored niza manjih rasprava i članaka. Za uspjehe na znanstvenom polju izabran je 1890. za pravog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

[29] Usp. *Lujo Vojnović, Kosto Vojnović i sjedinjenje (1861—1901)*, u *Jubilarnom broju Narodnog lista*, Zadar 1. ožujka 1912, str. 18—20, tiskano i kao zasebna brošura; Vidi također *F. Šišić, Dr Konstantin knez Vojnović Užički...*, *o. c.*, str. 80—81.

[30] »*Velika je zaprjeka sadašnja nesloga izmegju Srba i Hrvata. Trebalo bi prije svega da u žurnalizmu prestane megjusobno uskanje i vrijegjanje. Ovo je pravo bratoubistvo. Nastalo bi bar odma jedno primirje. Valja poštovati jedan drugome svoje svetinje, vjeru, ime, povijest.*

Predrasude o državnom hrvatskom pravu. Ja sam ga nacrtao u »Un voto per l'Unione. »Hrvati i Srbi imaju jednaka prava u Hrvatskoj državi. (sic! — razmaknutim slovima) *Hrvatska i srpska zastava su dvije sestrinske zastave. Hrvatska je zastava znak države, srpska zastupa i predstavlja srpsko pleme.* (sic! — razmaknutim slovima) *Pravoslavni Srbi koji su gotovo totalitet svih Srba imaju upravo životna interesa da se sjedine sa Hrvatskom, jer je u ovoj sjedište Patriarhe* (sic!) *i srpskonarodnoga kongresa u Karlovcima. Srbi Banovine i vojvodine* (sic!) *sada tek vide koliko su sami sebi zla počinili kad su privoljeli da narodno crkveni njihovi interesi zavise od Pešte, a ne od Zagreba!*

Dalmatinski Srbi na zagrebačkom saboru, izmireni sa dalmatinskim Hrvatima, mogli bi izmijeniti položaj Srba u Banovini, privući ih malo jače hrvatskoj sferi i poboljšati cijelo političko stanje u Hrvatskoj...« — Tako Lujo Vojnović, sin Kosta, u članku »*Kosto Vojnović i sjedinjenje...*, *o. c.*, str. 19, tiskano i kao zasebna brošura, Naklada Hrvatske knjižare Split, s. a., str. 28—33.

[31] *Ibidem.*

»UN VOTO PER L'UNIONE...« BY KONSTANTIN K. VOJNOVIĆ

Summary

One of the most outstanding leaders of the Croatian National Revival was surely Konstantin-Kosto Vojnović. He stod out by his booklet »Un voto per l'unione ...« (»A Vote for the Union«) published in Trieste in 1861, which was a direct reply to »Ai Dalmati« (»To the Dalmatians«) by Tomaseo, where this ideological founder of the Autonomism in Dalmatia fiercly defends Dalmatian autonomy against union with the northern parts of Croatia, those beyond the Mount Velebit.

Vojnović defends, with arguments and primarily for practical reasons, the idea of union, proving how political necessity and mutual advantage request that two parts of one, the Croatian, nation unite. According to him, the union, as just as it may be, based on the historical Croatian claim upon Dalmatia as the born-place of the ancient Croatian state, the continuity of which was interrupted only in 1420 by the Venetian occupation of Dalmatian coast and islands, as much as, if not even more, on the live people's etnical right that is even more important than the historical right which does not mean much without the etnical one, the union, to be useful and to have any sense at all must benefit in freedom, civilisation and richness because — as Vojnović himself pointed out as the motto of the whole booklet — »Creare sventura col dirito è pazzia.«: Making misfortune for the sake of rightness is madness.

It is »conditio sine qua non« for Vojnović to settle relationship between the inland Croatia and Dalmatia by means of a bilateral agreement of their parliaments. He fixes and formulates conditions on which Dalmatia would accept union. Of these conditions, Vujnović's Dubrovnik would have special benefits as it would become a scientific center while Zagreb would become a political and Split a commercial center.

The author of this paper analyses the main ideas of this Vojnović's peace of writing of utmost importance.

Duško Kečkemet

»ASSOCIAZIONE DALMATICA« I PAD ANTE BAJAMONTIJA

Da bismo mogli ocijeniti veličinu pobjede narodnjaka, splitskih Hrvata, nad autonomašima i nad njihovim liderom Antom Bajamontijem, potrebno je uočiti značenje te stranke, a pogotovu ocijeniti djelatnost samoga Bajamontija koji je dugo bio smatran ocem, zaštitnikom i preporoditeljem Splita.

Splitski autonomaši, a pogotovu Ante Bajamonti, bili su liberali, zalažući se za primjenu ustava, u okviru mnogonacionalne austrijske carevine, za razliku od mnogih zadarskih autonomaša, npr., koji su bili oportunistički uvijek skloniji vladinoj politici, a kasnije se baš iz njihovih redova regrutiralo najviše iredentista.

Taj liberalizam, međutim, nije bio samo značajka Bajamontija i istaknutijih splitskih autonomaša već i Splićana općenito, pa su se zbog tavog političkog, a pogotovu socijalnog, stajališta i splitski narodnjaci u mnogome razilazili u nazorima od onih iz drugih gradova, a pogotovu od onih iz unutrašnjosti.[1] Ipak se mora naglasiti da su autonomaši bili liberali u svojim političkim zahtjevima, ali su na društvenom polju često bili konzervativci i birokrati.

Druga značajka splitskih liberalnih intelektualaca bila je prihvaćanje suvremenih evropskih principa političke ekonomije, a posebno vjere u progres koji je ovisan o razvitku civilizacije. Vidjet ćemo da te ideje Bajamonti stalno proklamira. Ekonomski razvitak, temeljen na dugoročno razrađenom planu, ne samo Splita već i gravitirajuće šire pozadine — uključujući tu i Bosnu i Hercegovinu — usmjerio je njegove planove u projektiranje željeznice koja bi Split i Dalmaciju, preko Bosne, spajala s podunavskim bazenom, u izgradnju velike tranzitne splitske luke, u

stvaranju zavoda koji bi osiguravali kapital potreban razvitku trgovine i industrije.

Treća značajka Bajamontijeva djelovanja u dvadesetogodišnjem razdoblju njegova načelnikovanja u Splitu (9. I 1860 — 3. X 1880, osim kraćeg intervala od 6. VI 1864. do 17. IX 1865) bio je lokalpatriotizam, temeljen na principima tradicionalnog municipalizma, u okvirima autonomne komune i nešto šire pokrajine.[2] Ta fanatična zaljubljenost u grad koji je smatrao svojim djetetom i kojemu je posvetio sve svoje istaknute sposobnosti, a jednako i cijeli svoj ne malen naslijeđen imetak, urodila je vidnim razvitkom grada na svim urbanim i komunalnim područjima i nevjerojatnom omiljelošću u građana — naročito pučana — koji su ga obožavali.

Takvo je Bajamontijevo stajalište moglo nešto ranije biti i pozitivno ali nije moglo biti u razdoblju nakon 1860, u vrijeme općeg buđenja nacionalne svijesti, oblikovanja nacionalizma kao ideologije, uočavanja nacionalnog identiteta i svijesti da jedino nacionalno zreo i formiran narod ima budućnost u okviru ostalih evropskih nacija. Težnje ekonomskom napretku, civilizaciji, kulturi i kampanilistička zatvorenost u okvirima grada i pokrajine onemogućili su Bajamontiju i njegovim splitskim suradnicima da gledaju šire i dalje u budućnost.[3]

Bajamontijeva obitelj se cijelo stoljeće prije njegova rođenja doselila u Split i dala je, među ostalim uglednim Splićanima, i istaknutog povjesničara, pjesnika, enciklopedistu i glazbenika Julija Bajamontija,[4] ali se Ante Bajamonti ipak nikada nije poistovjetio sa hrvatskim življem — poput pjesnika Jerolima Kavanjina, iako izravnog sina talijanskoga došljaka, smatrajući da je Dalmacija etnički slavenska, ne hrvatska, a kulturno povezana s prekomorskom Italijom, ili šire s mediteranskom civilizacijom. Činjenica je, međutim, da Bajamonti, kao što nije htio ograničiti dalmatinsku autonomiju pripajanjem široj hrvatskoj naciji, tako je nije htio ograničiti ni pripajanjem talijanskoj naciji.[5]

Svi koji su pisali o Splitu u vrijeme njegove općinske uprave 1860—1880, i domaći i strani, i Bajamontijevi pristalice i njegovi protivnici, priznaju mu velike zasluge za izgradnju, uređenje i uljepšanje Splita, koji je od zapuštenog provincijskog gradića težio da postane napredni evropski mali grad. Da bismo mogli što bolje sagledati položaj i ulogu društva »Associazione dalmatica« ili »Dalmatinske zadruge«, kako su je tada u rječim hrvatskim napisima zvali, potrebno je uočiti Bajamontijevu komunalnu djelatnost u tom dvadesetogodišnjem razdoblju.

Želeći da od Splita učini »grad budućnosti«, kako je govorio,[6] Bajamonti kao da je u tome htio oponašati Cavoura u izgradnji i uljepšanju Milana. Još prije imenovanja načelnikom sagradio je 1858. reprezentativnu palaču na obali, započevši time urbanističko oblikovanje toga dijela grada i obale, koji je — izvan starog dijela grada — bio nedefiniran. Nastavio je gradnjom kazališta u vlastitoj režiji. Tu jednako reprezentativnu građevinu podigao je pet mjeseci i tom prigodom je za geslo svog daljnjeg djelovanja uzeo »Volere è potere«, tj. »Htjeti znači moći«. Kazališna zgrada je zacrtala građevni kompleks tzv. Prokurativa, o kojemu ćemo govoriti u vezi s udruženjem »Associazione dalmatica«.[7]

Odlučan je bio za razvitak Splita prvi Regulacijski plan grada (inž dra Locattija) i uz njega vezan Građevinski pravilnik (1875). Inače se gradilo u skladu s »Uresnim povjerenstvom« koje je birala Općina, a djelatnosti unutar Dioklecijanove palače nadzirao je konzervator starina, koji je u Splitu postojao i prije.

Najvažnije komunalno ostvarenje, više osobno Bajamontijevo nego splitske općine, bila je obnova antičkog vodovoda i opskrba Splita vodom nakon mnogih stoljeća oskudice.[8] Ta obnova vodovoda bila je, uz »Dalmatinsku zadrugu«, jedan od glavnih aduta kritike Bajamontija i njegova rušenja.

Dotadašnju oskudnu uljenu i petrolejsku javnu rasvjetu pretvorio je u tada vrlo suvremenu plinsku, sklopivši ugovor s jednim stranim poduzetnikom.

Proveo je u tom dvadesetogodišnjem razdoblju uređenje mnogih ulica u starijem dijelu grada i otvaranje novih u novom dijelu, popločanje uličica i trgova, među ostalima i novo popločanje Gospodskog trga (Narodnog trga). Otvorio je, među ostalim, prolaz od Katedralnog trga (Peristila) do obale kroz tzv. Grote, tj. podrume Dioklecijanove palače. Proveo je kanalizaciju u većem dijelu grada, nivelirao teren Manuške poljane i uredio Gradski park s omladinskim vježbalištem te započeo nasade uz ulice i okolne ceste (Poišan, Solin).

U tom razdoblju, a zaslugom i djelomičnim sredstvima Općine, sagrađena je na Lučcu nova crkva sv. Petra (inž. Dujma Marcocchije), a obnovljeni su crkva i samostan sv. Frane na obali. Tada se obnovila unutrašnjost katedrale i dogradila civilna bolnica. Ostvarena je i jedna od najvažnijih Bajamontijevih zamisli, izgradnja lukobrana (1870—1872, po projektu inž. Müllera), potpuno dovršena tek 1882. Drugu zamisao kojom je do smrti bio opsjednut nije vidio ostvarenu: željezničku prugu Split—Beograd.

Spomenimo usput da je na društveno-kulturnom planu u Splitu, osim kazališta, osnovao Radničko društvo s Kasom uzajamne pomoći (*Società operaia*, 1872), Gimnastičko društvo (1874), Streljačko društvo (kasnije u preporodnoj borbi ozlogašeno društvo beršaljera — *Società del tiro al bersaglio*), Glazbenu školu, Filharmoniju, Dramatsku školu (koja je ubrzo prestala s radom), Čitaonicu s bibliotekom (*Gabinetto di lettura*, kasnije uporište splitskih autonomaša), zatim dvije hrvatske osnovne škole u gradu i pet u okolnim selima (kojima se Bajamonti često hvalio pred narodnjacima, iako je nastava u svim osnovnim školama obavezno morala biti i hrvatska), Tehničku školu, Školu za umjetnost i zanatstvo, Ženski licej i, konačno, Trgovinsku banku (*Banca commerciale*, koja je osnovana 1873. dakle nakon hrvatske *Prve pučke dalmatinske banke* 1871).

Osnovni Bajamontijevi principi u tim zamislima i ostvarenjima, koje su principe prihvatili i njegovi suradnici u općini, bili su: uljepšati grad, zaposliti radnike, uvećati kapital u prometu.[9]

Te zasluge priznali su mu u više navrata i njegovi politički protivnici, tako već 1862. u Narodnom listu (Nazionalu), savjetujući mu tek da bude umjereniji u planovima.[10]

»Associazione dalmatica« (Dalmatinska zadruga), ta »Božica mojih zamisli« kako ju je Bajamonti nazivao, ima toliko zamršen nastanak i razvitak da je jedva moguće uočiti i pratiti sve njezine peripetije, društvene, pravne i računovodstvene. Bajamonti je na više stotina stranica novina i prigodnih publikacija objašnjavao i opravdavao njezino poslovanje, a Bulat je jednako toliko tekstova utrošio kritizirajući ga. Na temelju cijele te gomile obračuna, bilanca i izvještaja pokušat ćemo dati historijat »Dalmatinske zadruge«, ali nikada nećemo moći sve potanko utvrditi jer je mnogo toga ostalo skriveno u propuštenim društvenim izvještajima i obračunima, u propuštenim ili namjerno skrivenim ili krivo iznesenim podacima, a još više je ostalo zatrpano tisućama brojaka u bezbrojnim iznošenim i odmah opovrgavanim obračunima, Bajamontija i Bulata, gdje se najčešće od drveća ne vidi šuma.

Splitu je bila potrebna kazališna zgrada, ali privremena rješenja, poput Veseljkovićeva drvenog kazališta, nisu zadovoljavala, a brojni projekti, poput onoga Vicka Andrića, nisu ostvarivani. God. 1850. osnovano je u Splitu akcionarsko društvo za podizanje stalne kazališne zgrade. Kao i neki drugi planovi — među njima i onaj o obnovi vodovoda i proširenju luke — ni taj se nije maknuo dalje od zamisli. Prva zapreka je bila u tome što se reprezentativna kazališna zgrada morala graditi na terenu nekadašnjeg gradskog parka, prema zamisli maršala Marmonta, a nakon odlaska Francuza devastiranog i ogoljelog. Međutim, kao i Općina, i vojna je vlast svojatala pravo na taj teren jer je u vrijeme mletačke uprave pripadao obrambenom sistemu bastiona. Prepiranja su bila duga i rješavala su ih Bachovo Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo financija i Glavna vojna komanda. Društvo je Namjesništvu u Zadru podnijelo molbu za dodjelu terena 1852, zatim 1853. i ponovno urgiralo 1855.[11] Pregovaranja između općine, vojne vlasti i Društva za gradnju kazališta odugovlačila su se do 1858. god.[12] kada Bajamonti odluči da sam sagradi kazalište na svome terenu i uputi općini molbu u tom smislu. Po savjetu Poglavarstva, općina je Bajamontiju uvjetovala odobrenje time da kazalište sagradi na predviđenoj lokaciji na tzv. Marmontovu perivoju (poljani).[13]

Molbu za gradnju kazališta podnose Ante Bajamonti na svom privatnom gradilištu i Mihovil Koludrović (s mnogo prije izrađenim projektima arh. Vicka Andrića) na svome terenu, današnjoj Vid Morpurgovoj poljani. Kada je općina postavila uvjet gradnje na Marmontovoj poljani, kupuje Koludrović od općine dio toga terena, ali i Bajamonti kupuje drugi dio.[14] Dozvolu za gradnju kazališta dobio je ipak Bajamonti. Cijeli grad je ostao iznenađen kada je Bajamonti uspio sagraditi kazalište, koje se deset godina povlačilo u projektima, u ciglih 150 dana i svečano ga otvoriti 26. XII 1859, kada je i obećao. Ono je po njemu dobilo naziv »Teatro Bajamonti« i zadržalo ga sve do požara 15. V 1882. kada je uništeno. U njemu su se tijekom cijelog razdoblja Bajamontijeva načelnikovanja održavale dramske, koncertne i operne priredbe, za tadašnji Split na zavidnoj visini, gostovale su trupe i solisti, uglavnom iz Italije; tu su se priređivale i sve javne svečanosti, koje su redovito glorificirale Bajamontijevu upravu i autonomašku stranku, a vrhunac su dostigle poznatim Bajamontijevim

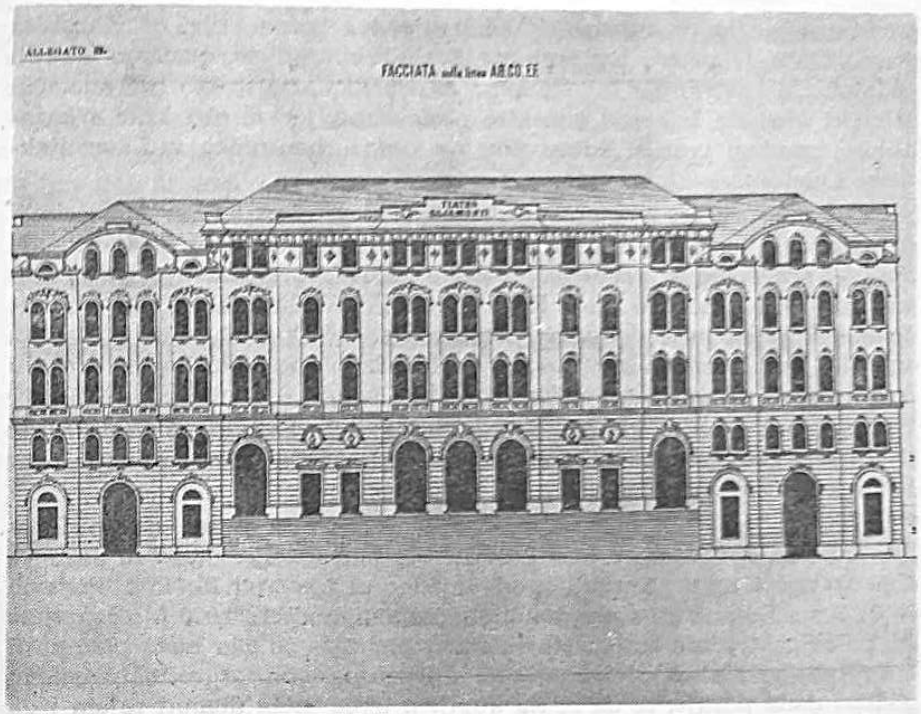

G. B. MEDUNA: Projekt Bajamontijeva kazališta i pročelja oba krila Prokurativa (oko 1858, litografija)

»mitingom«, tobožnjim plebiscitom splitskog puka, 21. siječnja 1872, kada splitski autonomaši nisu dali predstavnicima Narodne stranke niti doći do riječi.[15]

Sada, međutim, počinju Bajamontijeve zamršene kombinacije koje se nastavljaju s »Associazione dalmatica«, prepličući stalno poslove kazališta i tog udruženja, a kazalište je, uostalom, tvorilo i čeono krilo trga »Prokurativa«.

Bajamonti je još tijekom gradnje prodao nekoliko loža pojedincima, kako je tada bio običaj i u ostalim kazališnim zgradama, pa i u hrvatskom kazalištu sagrađenom 1893. godine. Međutim, nedugo nakon početka djelovanja prodaje Bajamonti još četiri petine kazališnih loža, kao i bočni dio kazališne zgrade gdje su bili smješteni kavana, gostionica i manji hotel — za gostujuće kazališne trupe i za građane — a i terene zapadno, istočno i sjeverno od kazališne zgrade, i to grupi građana, koji se tako udružuju u »Kazališno društvo«, koje će se kasnije pretvoriti u »Associazione dalmatica«.[16]

Tom prodajom dobio je Bajamonti 50.000 forinta u srebru, a sam je ostao vlasnikom jedne petine kazališne zgrade, u vrijednosti od 10.000 for.[17]

»Kazališno društvo«, predvođeno Bajamontijem, imalo je šire ciljeve od održavanja same kazališne zgrade. Ono naručuje zamašni projekt iz-

gradnje cijele Marmontove poljane i to s dva bočna krila, od Kazališta prema moru. O autoru tog projekta, tvz. »Prokurativa«, nemamo pisanih podataka, ali s pouzdanjem možemo zaključiti da je to bio isti mletački arhitekt Meduna koji je i kazalište projektirao, jer su oba krila s kazališnom zgradom tvorila jedinstvenu ne samo urbanističku već i arhitektonsku cjelinu.

Općinsko vijeće, kojemu već predsjeda Bajamonti kao gradonačelnik, da bi smoglo sredstva za obnovu zapuštene realne tehničke škole prodaje 1861. »Kazališnom društvu« te preostale terene Marmontove poljane, umjesto da na tom terenu gradi Realnu tehničku školu kako je bilo predviđeno, ali za što nije dobivena potpora vlade.[18] Općina je 13. XII 1862. oglasila javnu dražbu za prodaju terenâ da bi postigla što veću svotu namijenjenu uređenju navedene škole.[19]

Sačuvan je zapisnik dražbe što ju je općinska uprava provela 29. siječnja 1863. u prisutnosti općinskog prisjednika dra Petra Ilića i tajnika P. Zinka.

Prvo se natjecalo za pojedine čestice terena za koje se pojavilo nekoliko kupaca, dok su neke čestice ostale bez natjecatelja. Stoga su 31. siječnja stavljeni na dražbu svi tereni zajedno za iznos od 16.445 f. Prijavio se dr Ante Bajamonti s propisanim depozitom, nudeći 24.000 f. i uz uvjete da polovina trećine iznosa što se mora platiti u gotovu bude plaćena u času kada viša vlast odobri ugovor, a druga polovina te trećine u gotovu godinu dana poslije, te da se na kupljeni teren može dignuti zajam i da se novi zajmodavac može upisati na taj teren, ali do visine te svote da dio terena uvijek ostaje kao garancija općine.

Budući da se nitko drugi nije javio, dražba je zaključena u korist Ante Bajamontija za 24.000 forinta.[20]

Malo zatim — dosljedno Bajamontijevoj brzini djelovanja, ali i mimo svih poštivanja propisa i rokova — u ožujku 1863. postavljen je kamen temeljac zapadnom krilu građevnog kompleksa Prokurativa, koje je dovršeno već 1867. godine.[21]

Međutim, odmah u početku postupio je Bajamonti protupropisno i to će Bulatu kasnije poslužiti kao jedan od argumenata. »Kazališno društvo« bilo je neko veoma neodređeno i neregistrirano društvo. Stoga je Bajamonti odlučio da, u suradnji s članovima toga društva, svojim prijateljima i istomišljenicima, osnuje novo, propisno formirano i registrirano anonimno društvo na dioničarskoj osnovi, pod nazivom najprije »Società anonima«, zatim »Associazione dalmatica« (ili u hrvatskom prijevodu »Dalmatinska zadruga«). Naziv »Kazališno društvo«, naime, više nije imao opravdanja jer se cilj društva znatno proširio.

Već je 1862. podnesena molba »Anonimnog društva« Namjesništvu u Zadru za registraciju, s društvenim statutom. Slijedeće godine ponovno je podnesena molba Namjesništvu.[22]

Međutim, mnogo toga nije bilo jasno ni splitskom Poglavarstvu ni zadarskom Namjesništvu.

Prvo, Bajamonti se na općinskoj licitaciji pojavio kao kupac terena na Marmontovoj poljani, istina ne kao gradonačelnik nego kao predstavnik »Anonimnog društva«, ali to društvo još nije bilo registrirano, pa

prema tome zakonski ni osnovano, te je on jamčio općini samo svojim osobnim ugledom i imetkom, »kao građanin«, kako je sam rekao u jednom kasnijem izvještaju. Sačuvana je u arhivu Namjesništva i prijava nekog anonimnog Splićanina koji sumnja u ispravnost dražbe.[23]

Općinsko je vijeće dostavilo 23. II 1863. Okružnom poglavarstvu u Splitu kopiju kupoprodajnog ugovora s Bajamontijem kao zastupnikom »Associazione dalmatica« na odobrenje, ali ugovor nije potvrđen jer društvo nije bilo legalizirano. Splitsko Okružno poglavarstvo dapače upozorava zadarsko Namjesništvo na kršenje zakona i na toleranciju općinske uprave prema načelniku Bajamontiju, koji je za dva terena već dužan općini 24.000 forinta. Općinsko vijeće opravdava Bajamontija time da Društvo ima pravo gradnje na tome terenu iako nema pravo kupnje terena. Financijska uprava pak izvještavajući Namjesništvo o cijelom slučaju, ali upozoravajući na brojne protupropisnosti i štete koje iz njih proizlaze za Općinu a na korist Bajamontijeva Društva, ipak priznaje Bajamontiju poduzetnost i smisao za uljepšanje grada, pa time opravdava i neke propuste općinske uprave, zahtijevajući ipak da se sve provede po propisima.[24]

Bajamonti je ogorčen: »... Ali Namjesništvo (za koje smo vjerovali da će s radošću prihvatiti tu vijest i da će naći riječ pohvale za onoga tko je iz jednoga terena, što je preko pola stoljeća ležao neplodan, uspio izvući ništa manje nego iznos od 24.00 forinta, donoseći općini tako veliku

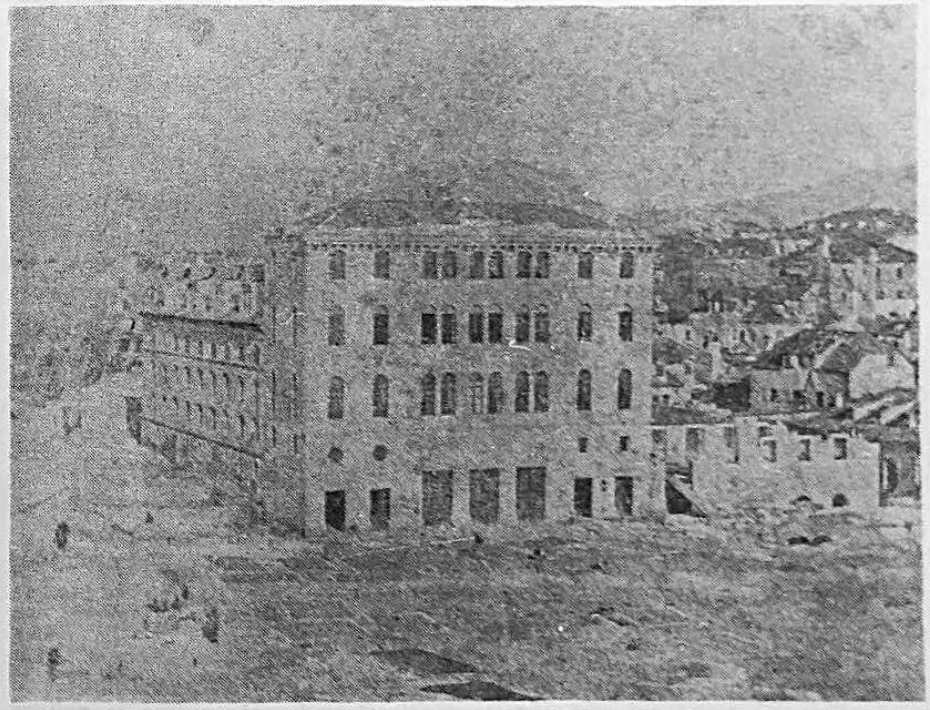

Bajamontijevo kazalište (oko 1860)

korist, uljepšavajući mjesto i priskrbljujući mnogo kruha radničkim staležima) odbilo je ugovor utanačen sa mnom zbog norma javnih propisa, primjećujući »budući se Associazione dalmatica nije ustanovila, mora se mene smatrati ugovarateljem, po paragrafu 1017 građanskog zakonika; član 75 općinskog pravilnika zabranjuje svojim članovima da budu kupci općinskih dobara«.[25]

Da bi pokušao ispraviti prekršaj, načinio je Bajamonti novi ugovor koji nije više potpisao sam nego cijeli odbor Društva u osnivanju, a dodano je i to: ako se Društvo ne bi osnovalo, bilo iz kojeg razloga, da će svi potpisani primiti na sebe potpisane obveze. Ali državna je vlast odbila potvrditi i taj ugovor izjavljujući: »premda pokrenuta željom da vidi izglađen ovaj spor na način da se udovolji smislu materijalnog probitka (a mi vjerujemo i moralnog) koji proizlazi iz tog projekta na korist Splita... ne može ipak doći do željene provedbe prije nego zainteresirane stranke ne razjasne zakonito stanje što se traži za takvo povoljno rješenje«.[26]

Tada je Namjesništvo uputilo istovjetan dopis Općinskom vijeću i Anti Bajamontiju u kojemu se ustanovljuje: da je Bajamonti svojevoljno prisvojio južni dio terena vlasništva općine na Marmontovu trgu, preinačujući ga i podižući zgrade po ugledu na mletačke Prokurative; da je time povrijedio vlasništvo općine; da se pri tome koristio svojim položajem gradonačelnika; da politička vlast nije odobrila sklapanje ugovora; da treba zaštititi oštećene interese općine i drugo. Stoga se Bajamonti proglašava odgovornim za štetne posljedice koje bi iz toga mogle proizići, a koje su procijenjene na 24.000 forinta vrijednosti terena i 3000 forinta drugih troškova; Općinsko vijeće se ovlašćuje da povuče od Okružnog suda nalog koji bi Bajamontiju omogućio dizanje zajma uz hipoteku na navedeni teren i zgrade na njemu; Općinsko vijeće se oslobađa bilo kojeg čina u vezi s time, radi nužnih mjera sigurnosti; Bajamontiju se ostavlja pravo žalbe.[27]

Ujedno je Namjesništvo izdalo nalog Okružnom poglavarstvu u Splitu da nakon uklanjanja Bajamontija s položaja gradonačelnika spriječi svaki eventualni pokušaj trećih osoba da postavljaju neke zahtjeve (kao kreditori i sl.) na terene i zgrade na Marmontovom trgu, pa ono kao nadzorna vlast naređuje da se 1. obustavi gradnja na Marmontovom trgu dok Bajamonti ne uredi pitanje kupoprodaje terena; 2. da se osigura hipotekarna predbilježba na terene i zgrade; 3. da Općinsko vijeće u suglasnosti s Bajamontijem nadzire građevine i upravlja njima i da zgrade ne pretrpe neku štetu.[28]

U dopisu Okružnog poglavarstva u Splitu Namjesništvu 9. I 1865. izvještava se da Bajamonti još nije sredio kupoprodajni ugovor s općinom za terene na Marmontovom trgu, što bi moglo biti štetno za općinu. Postojeći kupoprodajni ugovori su prema nalozima Namjesništva odbijeni jer Bajamonti nije smio kao načelnik u svoje ime kupiti od općine teren, a kao predstavnik »Associazione dalmatica« to nije mogao jer društvo još uvijek nije konstituirano.

Sporna točka je i ta što je općina kupcu bila odobrila da zajam koji se temelji na tome terenu može garantirati podizanje zajma u nekom

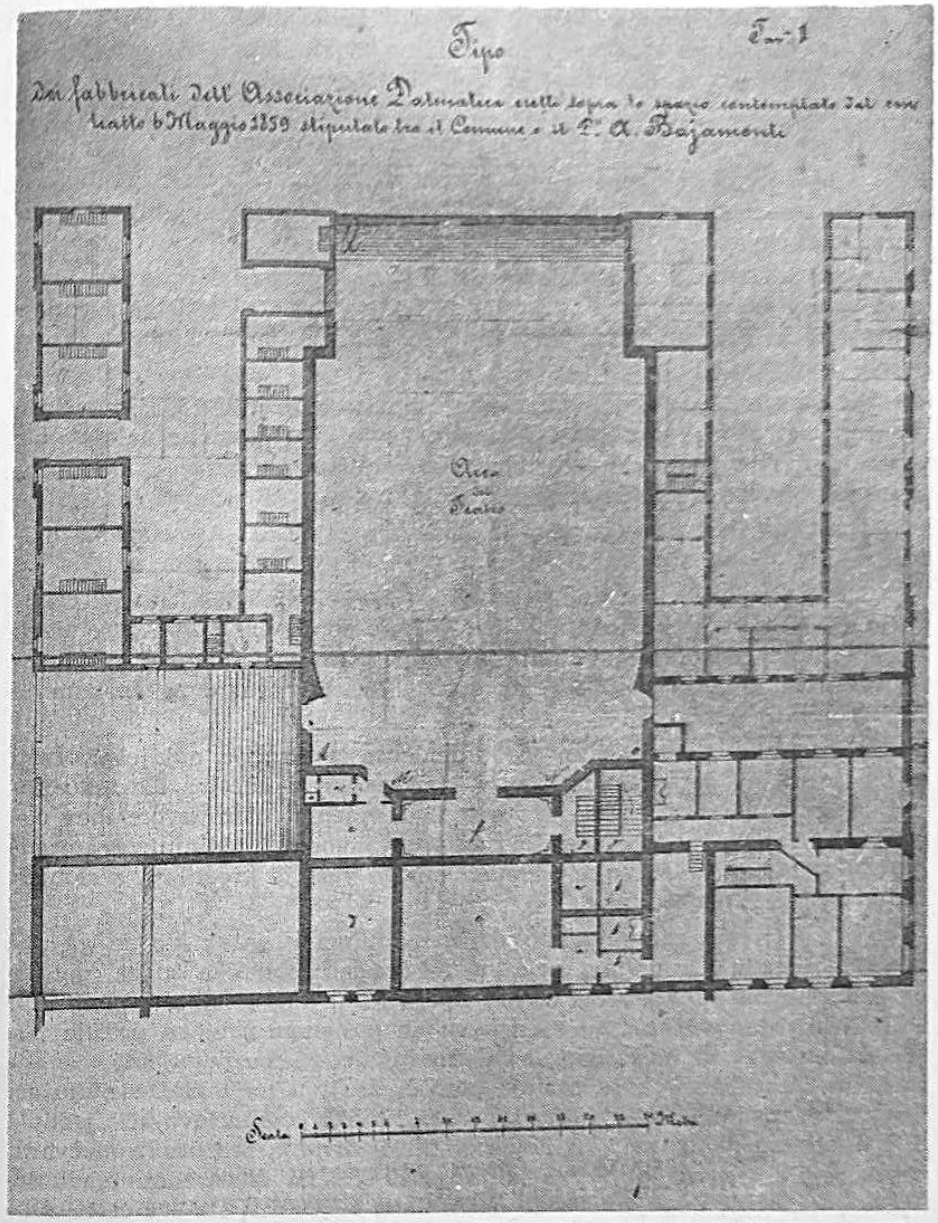

Građevine »Associazione dalmatica« sa obe strane Bajamontijeva kazališta (crtež tušem)

drugom zavodu, uz uvjet da ostatak terena garantira općini mogućnost naplate svoga zajma, a to se sada poništava.

Nova općinska uprava ne prihvaća uvjete stare i traži od Bajamontija čvrste garancije u nekretninama jer je njegovo tadašnje financijsko stanje — veli se — vrlo loše i nema izgleda da se popravi.

Nabrajaju se i nepravilnosti u postupku javne dražbe terena i nova općina ne pristaje na tadašnje kupoprodajne uvjete. Stoga vlada ne može odobriti ugovor, a to Bajamontiju, veli se, i odgovara jer tako ne mora početi s otplaćivanjem općini rata za teren na kojemu je gradnja već u toku. Stvar se prepušta na rješenje Financijskom uredu.[29]

Izvještavajući pak 1864. o upravi splitske općine u protekle četiri godine, Bajamonti je prikazao prodaju terena u drugom svjetlu, tj. kao korist za općinu:

»Osnovali smo prvo anonimno društvo u Dalmaciji i prodali njemu teren rečeni Marmont (koji je preko 50 godina ležao nekoristan i gadan za pogled) za znatnu cijenu od 24.000 forinta, postavivši teške i skupe uvjete u odnosu na ukras.«[30]

Vidimo dakle da Bajamonti kupuje teren u siječnju 1863, započinje gradnju u ožujku iste godine, dok se društvo »Associazione dalmatica«, barem prema vijestima u »Nazionaleu«, osniva i objavljuje javno program tek oko 20. srpnja te godine.[31]

God. 1863. objavljen je projekt društva u osnutku »Associazione dalmatica«.[32]

Opširni program Društva potpisali su 25. svibnja 1863. članovi Osnivačkog komiteta, predsjednik dr Ante Bajamonti, dr Ivan Lovro degli Alberti, vitez Jerolim de Cambj, Andrija Kružević, advokat dr Juraj Giovannizio, dr Juraj Roić i Petar Savo, ali sastav programa bez sumnje je Bajamontijev:

»Anonimno društvo, divno čedo moderne civilizacije, najdjelotvorniji je i najkorisniji smisao udruživanja. Ono svojim dionicama što teku poput novca putovima industrije i svojim savršenim ustrojstvom, bez odgovornih članova, ali pod strogim nadzorom javnosti, ujedinjuje sve prednosti zajedničkih udruženja, dodajući mnoge vlastite prednosti, a slobodno od njihovih nedostataka . . .«

». . . I njemu zahvaljujemo za iznenađujući razvitak što su ga postigli industrija i trgovina, koje su već postale politička snaga, gotovo oblik vladavine koja donosi civilizaciju; njemu dugujemo one plemenite zajmovne ustanove koje su marljivom ali poštenom čovjeku pružile potrebna sredstva da se izdigne iz žalosne bijede; njemu dugujemo one dobrotvorne institucije koje nastoje pomoći društvu ne toliko zacjeljujući žalosne posljedice lakoumnosti i poroka, koliko ograničavajući jedno i drugo; njemu dugujemo ona nevjerojatna isušivanja prostranih močvara, pretvorenih u divna obradiva polja, prisiljena na izvanrednu plodnost; njemu, konačno, dugujemo čudo naših dana željeznice, što sve češće zbližavaju i bratime najudaljenija središta Evrope, rađajući golemim zbližavanjem interesa i načela, pridonoseći visoko slobodi i civilizaciji.«

»Začuđuje da se i naša Dalmacija ne koristi jednim tako jednostavnim ali tako moćnim sredstvom iako ima tisuću potreba i tisuće želja. To djelo domovinske koristi i dike određuje potpisanima da učine prvi korak na tako širokom, plemenitom i korisnom putu.«

»Naša općina posjeduje na jednom od najljupkijih položaja, na obali, veoma dragocjen teren, to jest park, bivši Marmontov trg. Sadašnje Općinsko vijeće u dvostrukoj namjeri da uljepša grad, a da ne ostavi i dalje neplodnim teren koji bi mogao nemalim prihodom uvećati imetak općine, predložilo je svom Savjetu prodaju koja je bila jednoglasno prihvaćena na sjednici 27. srpnja 1861. I zajedno s prodajom bio je predložen i prihvaćen i plan obnove, uključivši i onaj dio što se nalazi u vlasništvu Društva vlasnika Kazališta Bajamonti, zgrada i susjednih terena. Spomenuti projekt obnove prilog je ovom Statutu. Dva pobočna krila duga 305 stopa, široka 42, polazila bi od južnog pročelja prednje zgrade uz Kazalište, dosezala bi sve do obale u ravnoj liniji s kućama Tartaglia i Ilić i sadržavala bi Gimnaziju, Realne škole, Općinski ured, Trgovačku komoru, stan Općinske straže, spremišta Društvenog kazina, Čitaonicu, jednu veliku kavanu s prostranim dvoranama, hotel, gostionicu, 17 privatnih stanova, 28 dućana i razne magazine. Pola prizemlja bilo bi namijenjeno trijemovima, koji bi tako pružili ugodnu šetnju i zimi i ljeti, a u sredini bio bi pravilan trg dug 305 stopa, širok 100 i s južne strane otvoren prema moru, koji, kad bi se naše ekonomsko i trgovačko stanje poboljšalo, mogao bi se cijeli prekriti staklom i tvoriti bazar ili burzu.«

»Dalmacija, smještena na jednom od najpovoljnijih položaja u Evropi, koja ne oskudijeva u prirodnim sirovinama, svakako može žudjeti za dostojnim mjestom među civiliziranim narodima, a među njezinim gradovima je Split, bez sumnje, pozvan da ne bude posljednji. Nove carinske reforme, koje će, nadamo se, vladarska darežljivost odobriti; lukobran koji će se što prije započeti; skora obnova rimskog vodovoda ,koji će nam dati vodu ne samo za životne potrebe nego i za industriju; plinska rasvjeta već je provedena; urbana poboljšanja svake vrste kojima se općina, shvativši važnost vremena, posvetila svim mogućim poletom; novi odgojni i dobrotvorni zavodi, koji već djeluju ili će uskoro, približit će, bez sumnje, čas kad će Split postati prirodna izravna skela pokrajina uz obale donjeg Dunava. Željeznička pruga Beograd—Split, koja s područja utopije odnedavno prelazi na područje ostvarivih ideja, neće ostati, nadamo se, dugo godina u stadiju običnog projekta: ali da bi to bilo, moramo krenuti putem civilizacije i napretka sa svim mogućim, a čak bismo rekli, i nemogućim snagama.« . . .

»Ali nad svim spomenutim prednostima bila bi i jedna daleko veća, to jest ona da pruži valjanu pomoć jednom poštovanom društvenom staležu u kojemu se nerijetko nalaze plemeniti umovi, najdarežljivija srca, najstrože obiteljske i građanske vrline: radničkom staležu . . . Zamišljeno društvo, dakle, povećavajući sredstva i rad, moglo bi pomoći spomenutom staležu, a posebno u najtežim vremenima, kada, ili zbog političkih previranja ili drugih sličnih uzroka, zaposlenje nedostaje a hrana i druga neophodna roba poskupljuju . . .«[33]

Mora se priznati da je Bajamonti svoje komunalne i ekonomske programe pisao vrlo poetično (u mladosti je pisao pjesme, koje je poslije njegove smrti 1904. objavila splitska hrvatska Biblioteka), a jednako i vrlo privlačno i uvjerljivo. Obraćao se vedrim i perspektivnim obećanjima i kapitalistima i radnicima, i kozmopolitski zadojenim građanima i strastvenim lokalpatriotima.

Njegovim slatkorječivim optimističkim programima i obećanjima, međutim, manjkalo je sigurnosti, realnosti, pravne i financijske dorečenosti i u prvom redu garancije za mogućnosti ostvarenja. A nacionalna, regionalna ili komunalna ekonomska politika temelji se mnogo više na brojkama i realnim analizama i predračunima nego na privlačnim ali često nestvarnim planovima.

Društveni kapital — veli se dalje u osnivačkom programu — iznosi 94.762 forinte, umanjen dugom bankovnoj ustanovi *Assicurazioni generali* u Trstu za 43.500 for., preuzetim od prethodnog *Kazališnog društva*, dakle iznosi 51.262 forinte.

Mora se, međutim, znati — a to je jedna od tipičnih Bajamontijevih skrivalica — da se taj društveni kapital nije sastojao od novca, nego od društvenih nekretnina prema njegovoj procjeni: Kazališta, dodatnih zgrada i okolnih terena i od dva bočna krila kazališnoj zgradi, koja su se upravo gradila.

Društvo će izdati 256 dionica od po 200 forinta, što će povećati vrijednost na 350.000 for. izdavanjem nove 744 akcije po 200 for. i jednim novim zajmom u *Assicurazioni generali* čim građevine Društva budu dovršene i budu mogle poslužiti kao podloga zajmu.

Vidimo dakle da se akcije Društva uopće nisu temeljile na gotovini, nego na građevinama koje su imale znatnu vrijednost, ali su mogle ostvarivati najmovima tek manji dio te vrijednosti, i na zajmu koji se opet morao isplaćivati od tih najmova ili od onih dionica prodanih za gotov novac (a bilo je i onih drugih koje nisu bile pokrivene gotovim novcem, nego nekretninama), tako da za dividende dioničarima nije ostajalo realno ništa.

Usto je bilo planirano da se novac dobiven od prodanih akcija, kao i od zajma što će se dobiti, uloži u Kazalište i pročelne zgrade, u bočna krila Kazališta, u dva krila Prokurativa planirana za izgradnju i u još jedan općinski teren predviđen za gradnju. Tu je, opet, među gradnjama koje se moraju izvesti i već izgrađena kazališna zgrada.

Od ukupnih 1000 dionica amortizirat će se 965 putem dobiti od 5% na početni kapital, tj. s ukupno 300 for. Preostalih 35 akcija ostat će u vlasništvu pojedinih građevina. Pola čiste dobiti namijenjeno je amortizaciji, a druga će se polovica navodno dijeliti dioničarima na ime dividenda.[34]

Projektu Društva priložen je i Statut od 41 točke, potvrđen, od c. k. namjesnika Mamule 2. svibnja 1863. u Zadru; međutim, potvrda Statuta nije bila, kako smo vidjeli, ujedno i potvrda konstituiranja Društva.

Svrha društva »Associazione dalmatica« jest, prema 2. članu Stauta, samo da »preuzima već podignute građevine na terenu Parka na splitskoj obali i da cijeli projekt kompletira prema nacrtu priloženom Statutu«. O nekim širim i budućim planovima izgradnje Splita društveni Statut ništa ne govori, pa prema tome sva ona Bajamontijeva nabrajanja već izvedenoga i onoga što se kani izvesti u Splitu nemaju nikakve izravne veze s Društvom, nego samo s općinom i s njime osobno, ali budući da je on bio i gradonačelnik i ne samo predsjednik već gotovo

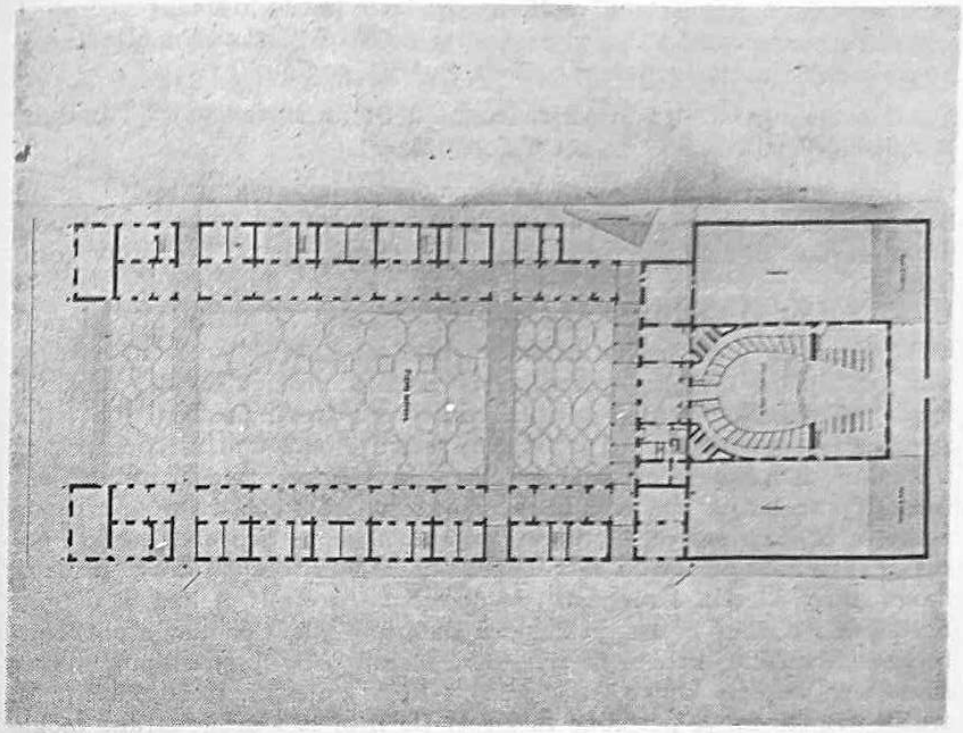

Tlocrt prizemlja kazališta i Prokurativa (1858, litografija)

sve u Društvu, on stalno poistovjećuje sebe, općinu i »Dalmatinsku zadrugu«.

Statut Društva predviđa, da se uprava sastoji od devet članova koji se mijenjaju svake treće godine (čl. 14). Uprava mora barem svake godine sazvati skupštinu koja se sastoji od svih članova Društva i upoznati je, između ostaloga, i s ekonomskim stanjem Društva (čl. 28).[35]

Svega se toga Bajamonti nije dugo vremena pridržavao, privatizirajući potpuno upravu Društva.

Programu Društva priloženi su i projekti građevnog kompleksa Prokurativa s Kazalištem i oba planirana krila s opisom svih prostorija namijenjenih institucijama koje se predviđaju u kompleksu: Kazalištu, prostoru namijenjenom smještaju kazališnih trupa, Općinskom uredu, Zalagaonici i Štedionici, Trgovačkoj komori, Gimnaziji, Realnoj školi, Kazinu Društva, Čitaonici, gostionici, hotelu, kavani i velikom broju stanova, dućana i skladišta. Ukupno je predviđeno (i kasnije izgrađeno) 416 većih i manjih prostorija svake namjene.[36]

Nisu nam poznata sva reagiranja građanstva na taj Bajamontijev program »Dalmatinske zadruge« 1863. godine, ali iste te godine čuju se u Općinskom vijeću prve javne kritike Bajamontijeve uprave, uglavnom zbog trošenja novca na »gradnje nesigurne koristi (vodovod, klaonica, ribarnica, pazar)«. Opoziciju je predstavljao dr Šime Rossignoli, a nje-

govu su izjavu potpisala 63 splitska građana (među njima i već stari arhitekt i konzervator Vicko vitez Andrić, dr Niko Cattani, Fr. Mladineo) ne prihvativši nacrt općinskog budžeta za 1864. godinu.[37]

O osnivanju »Dalmatinske zadruge« u Splitu izvijestili su i budimpeštanski »Pesti Napló« i zagrebački »Obzor«.[38]

Kao argument protiv kritike predloženih gradnja u Splitu brani Bajamonti svoj plan i jednim socijalnim motivom (ne znamo da li potpuno iskreno ili također i demagoški, ali je kao liberal taj motiv često isticao).

»...A što bi učinila, pitamo one koji se protive, što bi učinila radnička klasa da Associazione dalmatica nije zaposlila toliko ruku na svojim gradnjama i mojim posredstvom dala u promet do 31. prosinca značajnu svotu od 112.000 forinta i na svoju štetu, premda nije istim zamahom nastavila posao i u zimskoj sezoni? Neka dotični bace pogled u kavane, u točionice alkoholnih pića, u kartašnice i, videći toliko ljenčarenja i najboljih radnika, neka nam kažu, ne steže li im se srce na pomisao o opasnosti da bi ti radnici, kad bi se to ljenčarenje zbog pomanjkanja rada produžilo, iako dobri sinovi, dobri očevi i dobri građani, mogli ubrzo klonuti i prepustiti se manama i zločinu? A kad bi u Split došli čak i radnici iz drugih krajeva Dalmacije, bi li to moglo naškoditi njegovom profilu, kad bi se ti radnici morali u Splitu nastaniti, makar samo i za vrijeme koliko traje posao, i tu se smjestiti, tu se oblačiti, tu trošiti sve što im je potrebno za život? Da li bi se s druge strane moglo škoditi tom bratimljenju koje je najviša želja svake poštene duše; štoviše, zar ne bi koristilo budućem razvitku našega Splita, i onom industrijskom i trgovačkom vodstvu kojemu se nada među svojom subraćom?«[39]

Činjenica je da su se mnogi splitski posjednici zgrada i magazina u Splitu suprotstavljali projektima novih gradnja jer su time štitili svoje sitne interese, iznajmljujući dobro te prostorije javnim institucijama koje nisu imale svoje vlastite zgrade, nego su se smještale po privatnim kućama. Jednako su se tako splitski posjednici suprotstavljali 250 godina prije planovima Danijela Rodrige o gradnji velikih lazareta, štiteći interese svojih magazina koji su služili u tu svrhu; jednako su se pedeset godina prije opirali planovima Vicka Andrića o rušenju kućica na obali i čišćenju podruma Dioklecijanove palače, iz istih tih osobnih interesa.

Kada je 1864. bila raspuštena Bajamontijeva općinska uprava, kritike su pljuštale sa svih strana, a pogotovu od novog načelnika dra Franje Lanze, koji je osudio i odbio općinski budžet za tu 1864. godinu »kojim se neopravdano htjelo natovariti općini troškove i davanja neodgovarajuća financijskom stanju ovoga kraja, tako da ga je i Dalmatinsko namjesništvo odbilo«.[40]

Dr Lanza čitao je svoj izvještaj o upravljanju Bajamontijevu splitskom općinom u razdoblju 1860—1864. u Općinskom vijeću 29. siječnja 1865, pobijajući mnoge izjave i navode iz Bajamontijeva prethodnog izvještaja za to razdoblje. Arheolog dr Lanza nije bio pravnik poput dra Bulata i nije mogao ući u sve zamršene potankosti Bajamontijeva

upravljanja, ali neke su nepravilnosti bile očite, dok je u neke druge nevažne detalje ulazio bez razloga i opravdanja.

Kritizira u prvom redu općinski dug od 18.000 for. kod Narodne banke u Beču za koji su dane u zalog obligacije što ih je općina posjedovala; drugi dug od desetak tisuća forinta za uvođenje plinske rasvjete, zbog čega je općina prodala terene Marmontova parka »Dalmatinskoj zadruzi«.

Iako Bajamonti veli da je sve to rađeno samo redovitim sredstvima, povećao je porez na potrošnju vina i na promet stokom.

Poštujući Bajamontijeve ideje i planove izgradnje i uljepšanja Splita Lanza veli: »Tko od nas ne bi želio vidjeti našu domovinu uljepšanom, povećanom, naprednom? Ali prvi uvjet za dobru administraciju jest znati odmjeriti snage prema zamislima. Tko tako ne gleda, riskira da vidi svoje djelo zaustavljeno na pola puta; riskira da vidi nasukane i umrtvljene one iste snage koje bi drukčije upotrijebljene mogle donijeti napredak kraju, pružajući možda kasnije sredstva da se postigne ono što bi danas bila ludost poduzimati; riskira konačno da dokaže sljepilo uma, da upropasti sebe, drugove i jadnu domovinu koju bi želio uljepšati.«[41]

Lanza kritizira nepotpunost Bajamontijevih brojaka iznesenih u općinskom izvještaju; kritizira prodaju općinskih terena; velike troškove općinske administracije; prodaju općinskog kapitala u obligacijama; tro-

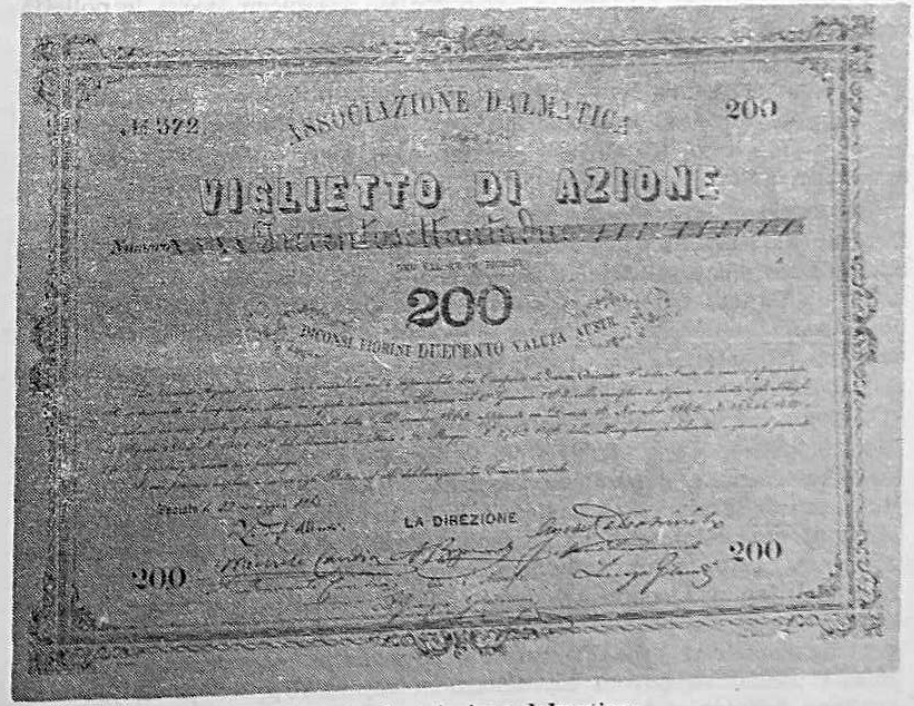

Dionica »Associazione dalmatica«

škove za ženski licej, za obnovu crkve sv. Frane, za javni park, a posebno za javne svečanosti i proslave, uglavnom u slavu Bajamontijevu.[42]

U tom svom prvom razdoblju od 1863—1865, prije propisnog konstituiranja, uvalio je Bajamonti Društvo u velike novčane neprilike, koje je on obrazlagao time da vlada bojkotira svaki njegov pothvat jer da je bio proglašavan garibaldincem, državnim neprijateljem i sl. Na narodnjake u Splitu još ne baca krivicu (kao što će kasnije raditi) jer je borba između autonomaša i narodnjaka u početku bila obzirna i blaga, a u vrijeme *Liberalne unije* čak su obje stranke surađivale.

Još 1863. godine odlučeno je emitirati 1000 akcija Društva po 200 for. i to 500 unutar samog Osnivačkog odbora, a 500 u pokrajini i vani. Stoga je Bajamonti pošao u Trst da pregovara s »Assicurazioni generali« (koji su bili ekspozitura »Nacionalne banke« iz Beča) za zajam od 150.000 for. na 40 godina uz 6% kamata. Ali pošto je dobio predujam toga zajma, po nalogu iz Beča uskraćen mu je ostali zajam.

Umjesto da nakon toga poraza likvidira Društvo, Bajamonti se tvrdoglavo zaputio u avanturu. Uz pomoć prijatelja i nekog Vitala Jone, koji ga je kasnije prevario, Bajamonti je postigao manje zajmove u nekim bankama u Trstu i Veneciji i s njima je Društvo moglo nastaviti započetu gradnju Prokurativa.[43]

Na nesreću Bajamontijevu, tršćanske i mletačke banke koje su mu dale zajmove našle su se u teškoćama i hitno zatražile vraćanje zajmova. Bajamontiju je ipak uspjelo da dobije kredit od 150.000 for. od »Filiale del Credito« u Beču, ali iako je posao već bio zaključen, bečka je policija zabranila toj banci da posluje s Bajamontijem.

U toj bezizlaznoj situaciji prepustio se Bajamonti potpuno u ruke tršćanskoga mešetara Jone, koji mu je uspio postići zajam od 20.000 for. u banke Jayet, čime je mogao nastaviti gradnju. Međutim, ni slijedeći zajam u tršćanskoj filijali bečke banke »Credit« nije uspio ostvariti zbog navodnog uplitanja policije.

U vrijeme istrage pokrenute od Namjesništva 1864. naložilo je ono Društvu da isplati 200.000 for., ne priznajući zgrade kao protuvrijednost akcija. Usto je njegov tršćanski povjerenik Jona skrahirao pa je optužen kao falsifikator, pobjegao u Južnu Ameriku s 35.000 forinta koje su bile vlasništvo Društva. Ukupna dugovanja Društva tršćanskim zajmodavcima (Kalister, Jayet, *Credit*, Kevešić i drugi) popela su se na 235.740 zlatnih franaka ili 110.000 forinta. Bajamonti je ipak uspio podmiriti sve te dugove. U tim je zamršenim i avanturističkim financijskim pothvatima izgubio i veliki dio svog vlastitog obiteljskog imetka.[44]

»Associazione dalmatica« propisno se konstituirala tek 22. svibnja 1865. podrškom dvorskog savjetnika dra Lapenne, dok ranije stanje nije priznato pravilnim. Ponovo je izdan Statut, u stvari onaj isti iz 1863. godine, s nekim minimalnim izmjenama. Ni Program Društva sa cijelim Bajamontijevim kićenim uvodom nije se razlikovao od onoga ranijeg. Da bi se smanjila pasiva Društva i osigurao kapital potreban za dovršenje gradnje zapadnog krila Prokurativa povećan je broj akcija od 1000 na 2500 i uteklo se novom hipotekarnom zajmu. Uprava priznaje velike novčane teškoće u koje je Društvo zapalo, ali Bajamonti to rješava s

nekoliko optimističkih obećanja, optužujući ujedno vladu da koči razvitak Društva.[45]

Iz zapisnika generalne skupštine Društva 22. svibnja 1865. proizlaze još neke činjenice kojih u konstituirajućem tiskanom programu nema, a koje je mnogo kasnije Gajo Bulat izvukao iz arhiva Društva i objavio.

Društvo je na toj sjednici povjerilo Bajamontiju »izvedbu cijelog projekta gradnje dvaju pokrajnih krila (Prokurativa) ... uz cijenu objavljenu u programu prema Statutu od 220.000 for.« Kao naknadu Društvo je dalo Bajamontiju 244 akcija u vrijednosti od 48.000 for., prihvatilo je jedan dug od 68.000 for. što ga je obvezivao prema Kalisteru u Trstu, obvezalo se isplatiti 17.000 for. u novcu za dovršenje zapadnog krila Prokurativa, obvezalo se isplatiti drugih 85.000 for. za istočno krilo, kako radovi budu tekli i kako novac bude pristizao (što nije obavljeno), saldu su se morale pribrojiti još 122 akcije od onih 244 akcija, da bi se pokrila svota od 110.000 for. koja je predstavljala cijenu svakoga krila.

Bulat je kritizirao Bajamontija da se za svoju osobnu korist prihvatio poduzetništva u gradnji Prokurativa, oslobađajući se duga u Trstu, a koristeći se za izdatke u gradnji kreditom a ne gotovinom te da se u Splitu tada mogao naći jeftiniji poduzetnik za tu gradnju.[46]

Da bi moglo podmiriti dugovanja starog društva, posebno 89.080 zlatnih franaka, novo je društvo »Associazione dalmatica« osnovalo jedno ad hoc ustrojeno akcionarsko društvo pod nazivom »Società in partecipazione« *(Društvo s učešćem)*, koje je na sebe preuzelo plaćanje toga duga i na taj način spasilo »Dalmatinsku zadrugu« od likvidacije.[47]

Ulažući znatne svote novca u to spasavajuće društvo, nije Bajamonti oštetio samo sebe nego je neke svoje prijatelje i suradnike financijski potpuno upropastio.

Gajo Bulat je u svojim predizbornim kritikama naročito oštro osudio to društvo »Società in partecipazione«. Takva su se društva osnivala u kritičnim momentima po neku instituciju, pomogla bi joj i odmah se rasformirala čim bi izvršila zadatak. U ovom je slučaju »Società in partecipazione« morala kupiti od »Associazione dalmatica« 197 akcija i preprodati ih trećemu, a pošto je to obavila, morala se ugasiti. Ako prodaja ne uspije, članovi moraju među sobom podijeliti akcije i time osobno snositi gubitak. Splitska je »Società in partecipazione«, međutim, i dalje postojala sve do 1877. godine.[48]

Bajamonti pak obrazlaže slučaj ovako. Kad vlada nije odobrila konstituiranje »Associazione dalmatica« 1865. dok se ne isplate pasive prethodnoga društva, on se pismeno obratio najboljim svojim prijateljima, glavnim akcionarima »Associazione dalmatica«, i tako su osnovali »Società in partecipazione« sa 100 akcija po 300 for. svaka, s isplatom u 4 rate, a sa svrhom da otkupi preostalih 197 akcija. Prema IV točki društvenog statuta ono se moralo raspustiti čim to obavi, a nije moglo produžiti djelovanje više od dvije godine. Bajamonti je kao podstrek novim akcionarima prilično teatralno osobno darovao 25 nagrada koje će se izvlačiti, a sastojale su se od 3 lože u kazalištu, 8 čekova *Credit-banke* i od 23 akcije »Associazione dalmatica« — zapravo ništa u gotovini.

Međutim, uplašeni vladinim upletanjem neki pozvani akcionari nisu pristupili, a neki su se naknadno povukli, pa je kupljeno samo 56 akcija i društvo se osnovalo s kapitalom od 17.250 for., kasnije nešto povećanim što je podijeljeno na 50 dionica po 400 for., preuzevši isplatu trćanskih zajmova u iznosu od 89.959 zlatnih franaka.

Bulat tvrdi da je to društvo imalo uvijek samo gubitke, dok Bajamonti opet izjavljuje da su mu u času likvidacije, krajem 1877, nakon više od 12 godina postojanja, aktiva i pasiva izravnane i da nikad nije teretilo fondove »Associazione dalmatica«.

Bajamonti je to društvo nazvao »plemenito udruženje« *(generoso sodalizio)*. Ono, veli Bajamonti »... predstavlja dakle u svojoj cjelini jednu od mnogih žrtava što su je podupirači Associazione dalmatica podnijeli, jedino u njezinom interesu ...«[49]

U vrijeme »Liberalne unije« udružili su se 1864. splitski narodnjaci i autonomaši da bi se zajednički suprotstavili reakcionarnim vladinim pritiscima i kočenju ustavnih sloboda. Nakon ponovnog razilaska optuživali su i krivili jedni druge. Tako je Bajamonti tvrdio da je »Liberalna unija« škodila »Dalmatinskoj zadruzi« sa cijelih 200.000 forinta,[50] dok Bulat veli da je Narodna stranka dala tada Bajamontiju iskrenu podršku »naročito da bi podržala ekonomski položaj ovoga društva (»Associazione dalmatica«) kada je ono imalo najveće potrebe«. U pismu Strossmayeru pak Bulat veli da je Bajamonti, kada je postigao cilj da od biskupa dobije 40.000 for., napustio »Liberalnu uniju«.[51]

Dakle u vrijeme »Liberalne unije« 26. V 1865. uputio je Bajamonti biskupu Strossmayeru slijedeće pismo (u prijevodu):

»Ekscelencijo!

Split, grad budućnosti, koji poletnim duhom podsjeća slavenske narode na njihovu sudbinu bratstva i blagostanja, projektirajući željeznicu od Beograda do Jadrana preko Bosne; Split, koji vjeruje u bolju sudbinu dalmatinske obale, htio bi to potvrditi osnivajući s Associazione dalmatica prvo anonimno društvo, kojemu je (Split) postavio kao glavni cilj zbližavanje povoljnih veza slavenskoj trgovini u velikim gradnjama projektiranim za trgovačku kuću ili tržište (mercato); Split preporučuje svoj pothvat visokoj zaštiti Vaše Ekscelencije, obraćajući se sjajnom patriotizmu zbog kojega narod slavi Vaše ime, koji probuđen na novi život osjeća da i on (narod) nešto znači i da se može nadati časnom mjestu u skupu evropske civilizacije.

Associazione dalmatica žarko želi da njezina namjera, njezino djelovanje, njezina vjera u budućnost domovine budu poznati i slavenskim narodima s one strane Velebita, i usuđuje se nadati ponekoj riječi utjehe i pohvale za pokušane napore.

Ako Vaša Ekscelencija, čiji glas se zasluženo poštuje i sluša, bude htjela izgovoriti jednu takvu riječ, Associazione dalmatica će ubrojiti među svoje članove cvijet kulture i blagostanja tih krajeva, i mogla bi se nazvati sretnom da je osnovala jedan institut, koji ima namjeru da širi što je moguće više među okolnim narodima dobrobit jedinstva, spajajući ih vezama zajedničkog interesa.

Neka izvoli Vaša Ekscelencija svojom moćnom zaštitom donijeti sreću splitskom društvu koje se rađa, i primiti izraz poštovanja i odanosti koju potpisani, sačinjavajući upravu, imaju čast da izraze itd. itd.«

Slijede potpisi s Bajamontijem na čelu.[52]

Na Bulatovo spočitavanje da se Bajamonti tim pismom ulagivao Strossmayeru, ovaj je odgovorio da pismo nije ni potakao ni napisao on dapače se tome protivio, ali je većina u »Liberalnoj uniji« prevladala pa je pismo sastavio Bajamontijev prijatelj i suradnik odvjetnik Giovannizio.

Možemo vjerovati da je đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, i sam zadojen prilično liberalnim idejama za jednog svećenika na tako naročitom položaju, htio pomoći splitskim Hrvatima koji su se baš tada udružili s liberalnom strujom splitskih autonomaša u zajedničkom otporu bečkom centralizmu.

S druge pak strane — što se u kasnijim sukobima i polemikama uopće ne spominje — Strossmayer je bio mecena umjetnosti, graditelj đakovačke katedrale i zacijelo je sa simpatijama promatrao nagli razvitak Splita i podizanje istaknutog građevnog spomenika kao što bi bile Prokurative. On je, bez sumnje, uložio 40.000 forinta u 200 akcija »Dalmatinske zadruge« ne s osnovnom namjerom da iz njih izvuče materijalnu korist, nego da pridonese izgradnji i uljepšanju Splita koji je, naročito zahvaljujući obilnoj korespondenciji s Kostom Vojnovićem, mogao dobro poznavati. Tu glavnicu i dividende namijenio je dvjema ustanovama: Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu 100 akcija i zakladi za osnivanje sjemeništa u Đakovu 100 akcija.

Kasnije je , u toku političke borbe, Strossmayer prenio te akcije 1872. godine na splitsku narodnjačku stranku, na nagovor Koste Vojnovića, da bi se njima, kao akcionari »Dalmatinske zadruge« mogli koristiti u raskrinkavanju i rušenju splitskih autonomaša i Bajamontija.

Bajamonti nije redovito, tj. najmanje jednom godišnje, kako je propisima društvenog statuta bio obvezan, sazivao skupštine akcionara društva. Ipak su neke sjednice sazivane i čitani su financijski izvještaji, tako 1868, 1872, 1873, a godišnji izvještaji slani su Namjesništvu u Zadar.[53]

Društvo je 1866. ugovorilo državni zajam u iznosu od 27.000 for. (prema Bulatovim podacima 30.000 for.), ali budući da nije imalo pouzdanoga kapitala ni neopterećenih nekretnina, Bajamonti je preuzeo obveze zajma na sebe osobno i jamčio ga svojim imanjem. Jednako je obveze za društveni zajam »Assicurazioni generali« preuzelo osobno 12 članova Društva jer Kazalište, nova zgrada ni tereni nisu bili dovoljni za hipoteku, pa je zajmodavac kao vjerovnike priznavao samo njih, a ne »Associazione dalmatica«, što je i u ugovoru navedeno. Tom su svotom podmireni raniji trščanski zajmodavci (Jayet i drugi), a splitski su jamci kao vrlo nepouzdanu garanciju dobili 127 akcija Društva po nominalnoj vrijednosti.

Stoga je Bajamonti odbijao kasnije Bulatove kritike da svote tih zajmova ne nalazi u društvenim obračunima jer su, veli Bajamonti, to bili u stvari zajmovi njegovi i njegovih prijatelja a ne Društva.[54]

Izvještavajući, kao gradonačelnik, na općinskoj skupštini 1869, Bajamonti veli da je općina do tada izvela mnoge korisne javne radove, a da ipak nije upala u dugove, niti je otuđila općinsku baštinu. Međutim, u istom izvještaju malo zatim veli da od »Associazione dalmatica« nije uspjela dobiti predviđenih 8000 for., tj. 4000 kao tekuću ratu općinskog zajma, a 4000 kao saldo od 1864. godine; s druge pak strane, općina je prodajom Marmontove poljane Društvu ipak otuđila dio vrijedne općinske imovine, a za uzvrat dobila je 40 akcija Društva problematične realne vrijednosti.[55]

Vid Morpurgo je u svojim dopisima iz Splita »Narodnom listu« (potpisivanima pseudonimima) neprestano kritizirao Bajamontijevu upravu i općinske financije. Tako 25. siječnja 1869. ukazuje na deficit gradskog budžeta zbog »Associazione dalmatica«, a 14. ožujka iste godine kritizira navodno loše gradnje tog društva: »Te gradnje od papira završit će u nekom požaru . . .«[56]

Godine 1869. ponovo je objavljen osnivački program »Dalmatinske zadruge«, ali ovoga puta na hrvatskom jeziku, kao zasebna brošura.[57] Znači da se Društvo i nakon sloma »Liberalne unije« nastojalo obratiti splitskim narodnjacima za suradnju, ili se pred njima htjelo opravdati od sve češćih kritika.

I u tom programu obraća se Bajamonti Dalmatincima s upozorenjem da pri aktualnom rješavanju »Istočnog pitanja« i Dalmacija mora naći svoje mjesto. »S toga mi scienimo — veli dalje — da je stvar veoma prudljiva i svjestna iskati, da se namiestimo na način, da možemo imati u ruci našoj sav promet s Bosnom i Ercegovinom . . . Potaknuto s takog promislanja jedno izabrano Družtvo Spljetskih građanah začelo je u pameti pod naslovom bezimenog Sadruženja jedan način za dobivati velikim dobitcima . . . Rečeno Družtvo za pokazati bielodano moć takog sadruženja, najskoli ondje gdje se neznade prosuditi korist te svjestne oprave, do sad se je samo zabavilo, da podigne jednu veliku zgrađu čija gornja strana imala je služiti za zavode javnih posalah, a donja za Bazar ili trgovište . . . Ne samo Dalmatinac skočit će mu na pomoć za bogato se okoristit; dali još, inostranci, koji podupreći ovo prvo pokušanje bezimenog Sadruženja na poštenoj zemlji, kako ova naša biva, našli bi veliku korist, i veliki dobitak glavnicam svojim.«[58]

Iz navedenog programa vidimo da je Bajamonti u skoroj budućnosti zamišljao mnogo širu i veću djelatnost Društva od same izgradnje Prokurativa i da je očekivao i sudjelovanje inozemnih dioničara. Međutim, ono što je Bulat nešto kasnije citirao iz navedenog programa bilo je to da je Bajamonti svim dioničarima obećavao veliku materijalnu korist, čime je pobijao kasnije Bajamontijeve tvrdnje da »Associazione dalmatica« nije profitersko nego dobrotvorno društvo, pa prema tome nije imalo pravo da svojim dioničarima uskraćuje pravo na njihove dividende.

Stanje se u političkom sukobu između autonomaša i narodnjaka u Dalmaciji odlučno promijenilo 1870. godine kada su narodnjaci pobijedili u Dalmatinskom saboru, pa tako stekli podršku dalmatinske a time i bečke vlade.

Godine 1872. zapala je »Associazione dalmatica« u najtežu krizu. U izvještaju od 31. srpnja 1872. Bajamonti je otvoreno rekao akcionarima da predstoji likvidacija Društva s golemim deficitom i s njihovom štetom. Razloge te krize obrazložio je raznim peripetijama u koje je Društvo upalo, velikom pasivom blagajne, hitnošću isplata zajmova, diskreditiranošću pred raznim bankarskim poduzećima, do čega su ih dovele štetne intervencije austrijskih političkih i policijskih vlasti, koje su, prema njegovim riječima, proganjale autonomaše, a posebno njega.

Međutim, Bajamontijeve lamentacije imale su i drugu svrhu: da uvjere akcionare kako bi se Društvo ipak moglo spasiti ako bi se oni odrekli dividenda na svoje akcije, što bi bio akt njihova rodoljublja, iako se to, kako sam veli, protivi Statutu Društva.[59]

Potakavši tako rodoljublje splitskih građana, a ulivši im ujedno nadu da će spasiti bar nominalne vrijednosti svojih akcija — koje bi likvidacijom Društva izgubile na vrijednosti — Bajamonti je ponovo dobio suglasnost većine akcionara. Da bi spasili gubitke Društva, a ujedno da bi akcionare uvjerili da je s Društvom sve u redu (prema kasnijim Bulatovim riječima) Bajamonti i njegovi najuži suradnici uplatili su 1873—1874. oko 200.000 forinti.[60]

Ali nisu se svi akcionari složili s Bajamontijevim prijedlogom da se odreknu dividenda, a državna vlast pak nije se složila s kršenjem propisa, pa je Zemaljsko vijeće Sabora imenovalo Istražnu komisiju koja će pregledati poslovanje Društva i ustanoviti radi li se o greškama upravljanja Društvom, ili o objektivnim teškoćama.

Da bi odbio sumnje koje su ugrožavale njegovu veliku popularnost i povjerenje građana, ali i opstanak »Associazione dalmatica«, priredio je Bajamonti 21. siječnja 1872. u svom Kazalištu upravo spektakularni miting, svojevrsni referendum splitskog puka koji mu je trebao učvrstiti pokolebano povjerenje.[61]

U dugom i vrlo teatralnom izvještaju (uz neprestano burno klicanje tisuću prisutnih autonomaša, građana i pučana) Bajamonti je izjavio — što je uostalom i bilo točno — da narodnjaci s Bulatom na čelu ne kritiziraju »Associazione dalmatica« zbog samog tog društva i njegovih akcionara, već da bi time napali autonomaše i njega kao vođu protivničke političke stranke. Stoga traže dlaku u jajetu u poslovanju Društva.

Sustezanje dividenda akcionarima ponovo je Bajamonti opravdao višom, a ne tek trgovačkom svrhom Društva. Uostalom, rekao je, dok se zgrade ne sagrade i dok ne počnu davati prihode najamninama potrebno je da prođe više godina. Postoje akcionarska društva koja dijele dividende, a postoje druga koja uvećavaju osnovni kapital; u slučaju »Dalmatinske zadruge« zamislilo se nešto srednje: da se pola dijeli, a pola sakuplja i time povećavaju posjedi Društva i dalje gradi. Bajamonti je izjavio da je Split tada prethodio sličnoj milanskoj novčanoj instituciji »Banca di costruzioni« i bečkom »Udruženju za gradnje«, a da su slična udruženja tek nedavno ustrojena u Rimu i Trstu.

Dio akcija »Dalmatinske zadruge« pripast će u trajno vlasništvo svake građevine koju Društvo podigne ili svake institucije koju osnuje.

Međutim — govorio je Bajamonti na tom masovnom pučkom mitingu vrlo uvjerljivo, ali i očito demagoški — kad akcije »Dalmatinske zadruge« i ne bi davale nikakvih dividenda, zar bi se zato moglo reći da nemaju nikakve vrijednosti? Zar namještaj, odijela, srebrni ukrasi po kućama, nakit i slično nemaju vrijednosti, iako svojim vlasnicima ne donose nikakav novčani profit? Sve se to može prodati, kao što se i akcije »Dalmatinske zadruge« mogu prodati po punoj nominalnoj cijeni. Ali kad se i ne bi našao kupac za njih — ide Bajamonti apsurdno dalje do kraja — zar bi time one manje vrijedile?[62]

Sva su slična društva počinjala s problemima — uvjeravao je Bajamonti svoje pristalice — a kasnije su se sjajno razvila. Čak je i moćna »Indijska kompanija« započela s velikim teškoćama.

Ostvari li se projekt željeznice Split—Beograd, »Dalmatinska zadruga« će igrati naročito značajnu ulogu. U vezi s tom obećanom željeznicom član britanskog parlamenta, neki Ralf Earl, je — veli Bajamonti — rekao: »Split bi u kratko vrijeme postao jedan od glavnih emporija Evrope.«

Želeći pobiti tvrdnje protivnika da je zajam općine Društvu od 6000 neutjeriv, pa je općina time na gubitku, Bajamonti veli da za pokriće tog zajma garantira već sagrađeno prvo krilo Prokurativa, s dućanima, stanovima i uredima. Dio te građevine ustupljen općini za školu, poštu i drugo ušteđuje joj godišnje velike najmove.

Kada općina ne bi dobila ništa od tog zajma Društvu — veli Bajamonti — sami kamati bi joj nakon 14 godina donijeli taj iznos, tj. udvostručili bi uloženih 6000 for., a nakon 20 godina svota bi iznosila preko 16.000 forinta.[63]

Takvim neuvjerljivim argumentima pobijao je Bajamonti pred bučnim svojim stranačkim pristalicama, koji su mu stalno pljeskali i klicali, optužbe Istražne komisije Zemaljskog vijeća da je djelatnošću »Dalmatinske zadruge« oštetio splitsku općinu, tvrdeći čak da je općina, posjedujući akcije Društva, na dobitku.[64]

Komisija je predbacivala Bajamontiju da je odgovoran za stalnu općinsku dotaciju Kazalištu od 800 for. godišnje. On pak tvrdi da ta obveza nije postojala, nego je općina neredovito dotirala Kazalište prema svojim mogućnostima. Pošto je Kazalište prešlo u ruke »Dalmatinske zadruge«, Bajamonti je osnovao fond za redovito uzdržavanje kazališta.[65]

Iako je Bajamonti na tom bučnom pučkom mitingu u Kazalištu izjavio da je »Associazione dalmatica« tada (1872) konsolidirana, bila je u stvari krajnje kritičnoj finacijskoj situaciji. Prema navodima samog Bajamontija na drugom mjestu isplatilo je Društvo samo na ime poreza 1873. godine gotovo 110.000 forinta. A od brojnih zajmova koje je Društvo tada potraživalo nije se moglo ništa dobiti — obrazlagao je kasnije Bulat — jednostavno zato što nisu bili utjerivi ili ih nisu htjeli ostvariti jer su dužnici bili sami rukovodioci Društva.[66]

Bajamonti je ipak tim mitingom uspio što je želio: zadržati slijepo povjerenje najvećega dijela splitske javnosti, pridobiti pokolebane akcionare »Dalmatinske zadruge« i obezvrjediti zamjerke Istražne komisije.

Bajamonti i njegovi splitski autonomaši otada su ipak bili u nemilosti bečke vlade, za razliku od zadarskih autonomaša koji su se mnogo uslužnije dodvoravali vladinoj administraciji i nisu tada još predstavljali znatniju opasnost. Da bi uklonila Bajamontija iz splitske sredine u kojoj je bio vrlo popularan bečka vlada ponudila mu je položaj austrijskog konzula u nekom talijanskom gradu, ali je on to odbio.[67] Ne slažući se s popustljivošću zadarskih autonomaša, pokrenuo je Bajamonti u Splitu list vlastite stranke »L'Avvenire« u kojemu se otada stalno javlja napadajući sve žešće narodnjake, vladinu administraciju, ali i zadarske autonomaše.

Međutim, na generalnoj skupštini »Dalmatinske zadruge« 1875. prvi put se pojavila organizirana opozicija hrvatskih akcionara Bajamontijevim izvještajima i planovima Društva. U stvari, osim 200 Strossmayerovih dionica imali su splitski narodnjaci samo 30 dionica »Dalmatinske zadruge«, ali tih 230 dionica davalo im je pravo prisustvovanja skupštinama Društva i uvida u poslovanje upravnog odbora Društva. Na čelu te grupice bio je Jerolim Cambj, ali je glavni akter u opoziciji bio dr Gajo Bulat, zastupnik Strossmayerov.

Bulat se uspio uoči te sjednice barem donekle upoznati s prethodnim poslovanjem Društva i uočiti neke nepravilnosti i površnosti. Ujedno je Revizioni komitet, izabran među članovima Društva na prethodnoj skupštini, podnio svoj izvještaj u bilanci Društva za 1873. godinu. Taj je Komitet, sastavljen od Bajamontijevih pristalica, potvrdio poslovanje društvene uprave, odobrio izvještaj za minulu godinu i odao priznanje »mudroj, marljivoj i plodonosnoj brizi kojom je vođeno upravljanje«.

U diskusiji suprotstavio se Bulat izvještaju Upravnog odbora i Revizionog komiteta, dokazujući da izvještaj ne odgovara stvarnom stanju Društva, iznoseći primjedbe točku po točku u vezi s aktivom i pasivom i zahtijevajući konačno da se polovica viška prihoda od 1873. godine mora podijeliti među dioničare, a druga namijeniti amortizaciji, prema 8. i 9. paragrafu društvenog Statuta. Ujedno je zahtijevao da se odluke Društva donesene prije njegova zakonskog osnutka proglase nevažećima itd. Ali u tim zahtjevima podržala ga je tek nekolicina prijatelja, dok ih je većina dioničara odbila i izglasala povjerenje Upravnom odboru, izvještaju za minulu i planu za narednu godinu.

Na zahtjev Bulata i Cambja ipak je veći dio dioničara podržao da se među njima imenuje 7 revizora koji će ponovo pregledati minulo poslovanje uprave Društva, među kojima i dra Bulata i Cambja. Bajamonti je obećao da će što prije pozvati imenovane revizore i omogućiti im potpuni uvid u društvene knjige, ali ih je sazvao tek krajem 1876. a radom su počeli tek u siječnju iduće godine.

Bulat i Cambj pregledali su društvene registre, ali im ostali članovi Revizione komisije, s drom Rossignolijem na čelu, nisu dali vremena da srede svoje zabilješke, nego su odmah podnijeli skupštini Društva izvještaj s preporukom: da se odobri izvještaj za 1874, da se višak prihoda ne dijeli dioničarima, »da se zahvali direkciji za mudru i aktivnu upravu za 1874.« i »da se zahvali Bajamontiju za velikodušni dar od 12.000 f.

društvu«. Bulat i Cambj glasali su protiv takva izvještaja, ali su bili nadglasani.

Na slijedeću skupštinu Društva 12. svibnja 1877. došli su, osim Bulata i Cambja, i ostali dioničari narodnjaci: dr Srećko Karaman, Petar Tartaglia, dr Dujam Rendić, Ante Tecilazić, dr Ante Kamber, dok je dr Mangera zastupao dr Rendić. Sjednici je prisustvovao i vladin komesar kap. Karlo Kutschig Čakovečki.

Bajamonti je čitao izvještaj Uprave, pozivajući ponovo dioničare da se i za 1875. »po posljednji put« žrtvuju i odreknu dividenda. Ali nakon čitanja izvještaja Revizionog odbora nije izglasano Bulatu da pročita svoj poseban izvještaj, pa je on zbog toga protestirao zahtijevajući da se njegov izvještaj dostavi vladinom komesaru.[68]

Biskup Strossmayer bio je obaviješten o prilikama u društvu »Associazione dalmatica«. Dok ga je prije o političkoj i ostaloj situaciji u Splitu opširno izvještavao Konstantin Vojnović, sada je to činio Gajo Bulat, u prvom redu o svojoj borbi s Bajamontijem. Tada je Jugoslavenska akademija — bez sumnje dogovorom Strossmayera i Račkoga — poslala u Split jednog zagrebačkog odvjetnika da vidi što je sa Strossmayerovim dionicama i s Društvom. Nakon tog izvještaja protestirali su đakovački Kaptol i Jugoslavenska akademija, kao vlasnici dionica, Namjesništvu Dalmacije u vezi s nepravilnostima u Društvu, zbog kojih su oni bili oštećeni. Namjesništvo je obavijestilo dioničare o tom protestu, ali dalje korake nije poduzelo.

Tada je Jugoslavenska akademija pismeno 19. studenoga 1877. zadužila Bulata da zastupa njezine interese.[69] Bulat je najprije pošao Bajamontiju i ponudio mu da on otkupi tih 200 dionica uz povoljnu cijenu, nižu od nominalne. Bajamonti nije prihvatio ponudu i Bulat je nastavio kampanju protiv Društva. Bajamonti je čak u polemikama s Bulatom iskorištavao taj svoj čin, govoreći: da sam znao za nezakonito poslovanje Društva, bio bih odmah prihvatio Bulatovu ponudu i tako osigurao da nema prava pregleda društvenog poslovanja, a ja sam ga, naprotiv, imenovao revizorom društvenog poslovanja. Bulat je pak tvrdio da je to bio njegov pokušaj mirnog rješenja slučaja, a u obranu interesa samog dioničara Strossmayera.[70]

Biskup Strossmayer se tada i osobno javio jednim kritičkim člankom o lošem poslovanju »Dalmatinske zadruge« u zagrebačkom »Obzoru«, potpisanom inicijalima J. J. S.:

»... Nesrećom je ta zaklada (tj. za ustanovljenje Sjemeništa u Đakovu) zajedno s našom Akademijom pretrpjela u društvu Associazione dalmatica u Splitu znatnu štetu od 20.000 forinta, zajedno s ustegnutom dobiti kroz desetak i više godina. Čudno je da u splitskoj zbrci nema načina da se dođe na kraj. Meni se čini da je centralna vlada u vrijeme Jiskre, želeći se poslužiti Bajamontijem kao slijepim instrumentom u u političke svrhe, oštetila akcionare toga društva na nepravedan način. Država je, kad su akcionari već uložili vlastiti novac pod određenim uvjetima, za društvene ciljeve, pozajmila značajnu svotu Bajamontiju pod uvjetima koji zapravo Državi osiguravaju i kapital i dobiti, ali na štetu akcija i novca uloženog u njih, tako da je vjerojatno da se od

vrijednosti akcija ništa neće moći spasiti. Ako je moj predosjećaj točan, tada mogu reći da Država ne postupa ispravno protiveći se likvidaciji...«

»Ako se netko tko je propao služi pravom vlastitog zakonitog položaja da bi načinio očitu nepravdu, da bi profućkao tuđa dobra za vlastite egoističke ciljeve, ako su sjednice sličnih društava tako pripremljene da se ne može čuti glas otvorene istine i pravde, onda Država ne može, bar ja tako mislim, pod izlikom bilo kakve zakonitosti trpjeti da se čini nepravda i rasipa tuđe dobro, posebno kad je ono namijenjeno svetim ciljevima. Ja sam uvjeren da Država u tom slučaju ne bi smjela imati obzira prema zakonitom položaju na koji se pozivaju propalice i lukavci, nego prema glasu očite istine i pravde, koja zahtjeva da vlada putem svojih organa brižljivo ispita stvar i dopusti likvidaciju. Inače bi sramota lukavca mogla naškoditi dobrom imenu same Države.«[71]

Iz nekoliko Bulatovih pisama upućenih biskupu Strossmayeru, što se danas čuvaju u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, vidimo da je Bulat izvještavao biskupa o stanju njegovih akcija u »Dalmatinskoj zadruzi« moleći ga da kod visokih državnih funkcionera u Beču intervenira da se Društvo likvidira, ali ujedno da intervenira i u korist splitskih narodnjaka u političkoj borbi s autonomašima. Ta su Strossmayerova zalaganja naročito pomogla Bulatu u pripremanju općinskih izbora u korist narodnjaka.

Tako Bulat 17. lipnja 1877. piše Strossmayeru da su ga Jugoslavenska akademija i đakovački Kaptol ovlastile da ih zastupa u »Dalmatinskom društvu«. On je to na posljednjoj sjednici i učinio, ali bez uspjeha. Stoga je svoj članak iz »Narodnog lista« tiskao u brošuri ne bi li potaknuo vladu da se umiješa u poslove Društva.

U pismu 31. slijedećeg mjeseca izvještava Bulat Strossmayera da će pokrajinska vlada poslati uskoro sve spise u vezi s Društvom Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beč, pa ga moli da na Ministarstvu utječe da se to povoljno riješi »te se napokon stane na put spletkarijam i bezakonjima...«

Dvije godine zatim, 28. srpnja 1879. piše Bulat Račkome neka Strossmayer preporuči ministru predsjedniku grofu Taaffeu, a sam će Bulat, kada kao izaslanik Carevinskog vijeća dođe u Beč, o svemu izvijestiti ministra i Ministarstvo.

A 15. prosinca iste godine piše Bulat Strossmayeru da se kotarski kapetan u Splitu, po nalogu ministra Taaffea, prihvatio posla i napisao izvještaj o Društvu, a Bulat je tom izvještaju pridao i svoje bilješke »dokazujući da premda su vještaci nastojali da obrane Bajamonta, ipak iz toga proističu takve nerednosti, da Vlada je u dužnosti razpustiti ovo društvo da spasi dioničarima barem jedan dil njihovih novaca«.

I, konačno, piše Bulat 1. listopada 1880. Račkome da su spisi u vezi s »Associazione dalmatica« iz Beča vraćeni u Zadar i tamo leže u Namjesništvu. Kada Bulat pođe u Beč, pospješit će stvar, ali preporuča Strossmayeru da piše ministru Taaffeu u Beč i dalmatinskom namjesniku barunu Gavru Rodiću u Zadar »...a da pri sadašnjim okolovštinama rješenje onog pitanja od velike je važnosti, jerbo kad bi se riešilo

općinsko pitanje kako ga Vlada mora riešiti, trebalo bi i strogo suditi o djelima Upraviteljstva ovog društva, te raspuštivši ga povjeriti upravu jednom Vladinom povjereniku, da se tako spasi koja svotica dioničarima... Stoga ja i drugi prijatelji smatramo sada kao najvažnje spljetsko pitanje. Možete dakle biti uvjereni da ja ću svim mojim silama nastojati o pitanju Associazione Dalmatica, toliko više da rješenje ovog pitanja moglo bi pomoći i rješenje spljetskog občinskog pitanja«.[72]

Vidimo dakle da Bulat izričito povezuje slučaj društva »Associazione dalmatica« s borbom narodnjaka za splitsku općinu i s porazom Bajamontija i autonomaša.

Nakon bučne generalne skupštine »Associazione dalmatica« 1877. uslijedila je gotovo svakodnevna žučljiva polemika između Bulata i Bajamontija u »Narodnom listu« s jedne strane, a u »Avvenire« s druge. Te su dugačke polemike, pretrpane izvještajima, bilancama, računima i statistikama Društva, obojica zatim tiskala u zasebnim publikacijama (koje smo do sada citirali).

Bajamonti je polemizirao s visine, omalovažavajući i prezirući svog mladog protivnika, spočitavajući mu da nije pomogao sanaciji Društva, nego da ga ruši, ali ne zbog Strossmayerovih dionica, kako sam veli, nego da bi Bajamontija politički diskvalificirao. On stalno ističe svoje rodoljublje, zasluge i žrtve za Split, za njegov napredak i poljepšavanje.

Bulat je u polemikama naprotiv vladao svojim temperamentom i rječnikom, ne ocrnjujući otvoreno još uvijek vrlo popularnog Bajamontija, kojemu ne može zanijekati i zasluge, ali pobijajući njegove pretjerane ili netočne izjave i izvještaje Društva i općinske uprave. On je mnoge patetične i teatralne Bajamontijeve izjave postavljao na pravo mjesto i u pravu mjeru, pa su one često, bez kićenih fraza i superlativa, dobivale druge, znatno skromnije vrijednosti. On ni jednom nije optužio Bajamontija za krađu Društvenog ili općinskog imetka, za pronevjere, utaje i sl., ali je dokazivao da je Bajamonti radio i u svoju osobnu korist, a pogotovu njegovi suradnici. Bulat nije, ni s pravne ni s računovodstvene strane, uvažavao glavni Bajamontijev adut u polemikama: javne građevine i ostale po grad Split korisne pothvate, poput vodovoda, luke, željeznice i sl., uzimajući u obzir samo konkretne brojke prihoda i rashoda Društva ili općine, stvarne vrijednosti dionica, realne dugove i potraživanja i sl. Dakako, u takvom su dvoboju, gdje su osnovna stajališta protivnika, kao i njihovo oružje, bili sasvim drukčiji, i rezultati iskazivani na obje strane bili potpuno različiti, a često i dijametralno oprečni. Javno mišljenje u Splitu bilo je većinom na Bajamontijevoj strani, ali državna administracija i politički protivnici u Splitu i Zadru, a donekle i u Beču na Bulatovoj.

Pregledavši sve spise Društva, od njegova osnutka pa dalje, Bulat je mogao detaljno analizirati svaku stavku prihoda i rashoda. Iznio je, potkrijepljeno do u tančine brojkama, ne samo da se nedijeljenje dividenda protivi Statutu Društva nego da su bilance Društva fiktivne a ne realne i da je ono stalno u deficitu, a ne u suficitu, kako se iskazuje, da o nekim dužnicima ne postoje ni najosnovniji podaci (čak ni puno ime i prezime); da je isplata dugova u velikom zaostatku; da je vrijednost

nekretnina Društva prikazivana mnogo većom nego je bila u stvarnosti; da su odnosi između općine i Društva, kojima je oboma Bajamonti stajao na čelu, a s druge strane Bajamontija privatno, vrlo zamršeni i nepropisni; da se stalno barata papirima i nekretninama, a ne gotovim novcem, a ti su papiri većinom neutjerivi, a nekretnine opterećene hipotekama i drugim obvezama itd.[73]

»Ne radi se ni o *Bête noire*, ni o federalizmu, ni o Slavenima, ni o Talijanima — odgovarao je Bulat Bajamontiju — radi se o čistoj i jednostavnoj aritmetici«.[74]

»Ali dr Bajamonti, koji se hvali žrtvama svojim i svojih prijatelja — pisao je dalje Bulat u *Narodnom listu* — morao bi zapravo shvatiti da nedaće Dalmatinske zadruge imaju izvor u njegovoj namjeri da stvori milijunarsko društvo a bez novca. Počelo se preuzimajući dug Kazališnog društva prema Assicurazioni Generali; zatim su akcije koje su kupili on i mnogi njegovi prijatelji gotovo uvijek plaćane mjenicama s kojima se trgovalo na štetu Društva i s diskreditiranjem ove Pokrajine. A kad se njima nije moglo trgovati, one su ostajale u novčaniku, dok je s druge strane Društvo plaćalo goleme interese. I tako je došlo do toga da Društvo nosi na leđima velike dugove koji se pojavljuju u bialnci; i tako je dr Bajamonti jedan od njegovih glavnih dužnika.«

Prema Bulatovom uvidu u društvene knjige, Bajamonti je osobno posjedovao 100 akcija u vrijednosti od 20.000 for., dok je dugovao Društvu gotovo 30.000 for. On, u stvari, kao dužnik raspolaže tuđim kapitalom u Društvu.[75]

»Ako mi Bajamonti dokaže da su dugovi (Društva) koje sam spomenuo bili zakonito preuzeti od trećih osoba uz suglasnost vjerovnika i da njihova bilanca odgovara istini, ja sam spreman da pređem preko pitanja dividenda i da na bilo koji način surađujem da bi Društvo napredovalo i postiglo cilj postavljen u Programu 1863.«[76]

Rezimirajući Bulat zaključuje:

1. Da su žrtve kojima se hvale upravitelji *Dalmatinske zadruge* i njihovi prijatelji većinom samo u njihovoj uobrazilji.

2. Da je veliki dio akcija što su ih oni kupili isplaćen mjenicama, dočim su one Strossmayerove i splitskih narodnjaka plaćene u gotovom novcu.

3. Da je ekonomska neuravnoteženost Društva upravo u početku njegova djelovanja, u pogrešnom planu da se ono osnuje bez novca i na temelju samih zajmova.

4. Da akcionari nisu dobili ni novčića, pa su prema tome, ne dobivajući dividende, do tada pretrpjeli štetu od oko 60% profita od uloženog kapitala.

5. Da, konačno, bilanca što ju je uprava načinila i koju su do sada odobravali poslušni akcionari ne odgovara istini, pa nema nade da se i u budućnosti ostvare obećanja.[77]

U polemici Bulat konstatira:

»Čudna je zemlja ova naša Dalmacija! Dr Bajamonti godinama upravlja bez nadzora anonimnim društvom i olimpijskom neometanošću ne dozvoljava akcionarima da vide ni traga ijednoga novčića...«[78]

Bajamonti odgovara u polemici Bulatu točku po točku, pitanje po pitanje, brojku po brojku — ali ipak su činjenice tih dvaju protivnika oprečno različite. Kao da govore različitim jezikom (iako su sve polemike vođene isključivo talijanskim jezikom), pa se nikako ne uspijevaju sporazumjeti. Bajamonti ponavlja sve peripetije Društva od njegova začetka pa dalje, optužujući po stoti put nesklonost vlade i neprijateljski stav narodnjaka kao glavne uzročnike tih neprilika.

Bajamonti navodi detaljno i sve svoje osobne darove Društvu u novcu, dionicama i mjenicama, koji su od osnutka do tada (1878) ukupno iznosili preko 100.000 forinta.[79]

Koliko je sam Bajamonti držao do društva »Associazione dalmatica«, do te »božice mojih zamisli« *(la diva de' miei pensieri)*,[80] dokazuje njegova, premda teatralna, izjava: »... uvjeren sam da sam ipak nešto učinio za svoju zemlju; ali sabravši sve: željeznicu, lukobran, vodovod, kazalište, razvitak javnog školstva, plinsku rasvjetu, urbana poboljšanja, sve skupa na jednoj strani vage, a s druge strane samo ustanovljenje Dalmatinske zadruge, ta strana bi još uvijek deseterostruko prevagnula. Petnaest godina najodanijih zalaganja, najvećeg bola, najljuće borbe, najozbiljnijih neprilika, najvećih šteta, najkrvavijih žrtava; evo rodoljubnog rada kojega se nastoji napasti odvratnom podmukloščću, izdajući povjerenje, istinu i pravdu onim brutalnim načinom koji bi u Beotiji ili nekoj drugoj od najbarbarskijih zemalja jedva bio moguć«.[81]

Konačno je 1880. splitska općinska uprava, s Antom Bajamontijem na čelu, raspuštena. Obrazloženje Dalmatinske vlade bilo je: neredi u gradu i dugovi općine. Bajamonti je krivicu za nerede bacao na splitske narodnjake koji su ih, prema njegovim tvrdnjama, izazivali. Što se tiče općinskoga duga, nije priznavao da je on 1880. iznosio 114.868 forinta, nego da je dapače općina povećala svoj imetak za 300.000 for. jer toliko ostaje od vrijednosti sagrađenoga odbije li se navedeni dug.[82]

Pokrenuta je opet istraga o poslovanju »Associazione dalmatica«, ali ovaj put se taj istražni odbor sastojao od narodnjaka i vladinog komesara. Dva iskusna računovođe proučavala su punih osam mjeseci spise, račune i izvještaje Društva. Glavni posao u istrazi i izmišljanju činjenica obavio je sam Gajo Bulat, ali ne smijemo zaboraviti ni nezaobilazni udio jednog drugog našeg financijskog stručnjaka, koji je redovito ostajao u sjeni, anoniman, iako su ga zvali »ministrom financija« Narodne stranke, Vida Morpurga, čije ime ni jednom u svim tim polemikama nije spomenuto. Bez njega ne bi Bulat uspio ući u sve financijske zavrzlame »Associazione dalmatica«. Sam Bajamonti strašno je mrzio Morpurga, ne samo zbog njegovih jetkih i kritičkih izvještaja iz Splita u »Narodnom listu« nego zbog njegove presudne uloge u raskrinkavanju Bajamontijeva rukovođenja i financijskog poslovanja u općini i u Društvu i u doprinosu rušenja autonomaške općinske uprave.[83]

Kao jedna od glavnih Bajamontijevih krivica navedena je tada baš njegova uprava »Dalmatinskom zadrugom«.

»Dr Ante Bajamonti — rekao je tada predsjednik Dalmatinskog sabora Stjepan Ljubiša — od 1860. je, osim jednog kratkog međurazdoblja, na čelu općine, a ujedno prema vani predstavlja i društvo Associazione dalmatica, pa se, bilo zbog njegova osobnog utjecaja na ostale članove općine, bilo zbog činjenice što ih on obje drži u svojim rukama, te djelatnosti ujedinjavaju i, takorekuć, obje se uprave oblikuju u njemu«.[84]

»... Na krivoj ekonomskoj podlozi, na lukavim financijskim operacijama i na pogrešnim računima zasnovana« »Associazione dalmatica« »dala je dru Bulatu izvrstnu građu da sruši svoga protivnika, na koga je nemilostivo svalio svu krivnju i za propale kapitale, i za neuspjele građevine, i za naopako iznesene bilance«, pisao je kasnije tajnik pohrvaćene splitske općine Dujam Mikačić.[85]

Konačna i odlučna pozornica Bulatovih optužaba i Bajamontijevih obrana i protuoptužaba u vezi s upravljanjem splitskom općinom i »Dalmatinskom zadrugom« bila je dvorana Dalmatinskog sabora, na XVIII zasjedanju od 22. kolovoza do 10. rujna 1881. »Brzopisno izvješće« toga zasjedanja čita se poput zapisnika napete sudske parnice, sa svim govorima narodnih i automaških izaslanika, ali i sa svim onim upadicama pristalica obiju stranaka, naročito zadarskih autonomaša, koji su neprestano bučili, klicali ili napadali pojedine govornike. U Saboru su dalmatinski Hrvati bili u većini, a i predsjednik Sabora Stjepan Ljubiša bio im je naklonjen. Ipak se sve obavljalo korektno i bez obzira na stranačku pripadnost govornika.

Raspuštanje neke općinske uprave zbog administrativnih ili financijskih nepravilnosti inače tada nije bila iznimka, već slučaj u više dalmatinskih općina. Istragu nad poslovanjem splitske općinske uprave pokrenuo je Zemaljski odbor Dalmatinskog sabora, a glavni izvjestitelj bio je Gajo Bulat.

Bulat je optužbe protiv Bajamontija, i u Općinskom vijeću i u upravi »Dalmatinske zadruge«, sabrao u dvanaest točaka. Odnosile su se na zapušteno stanje grada i komunalnih ustanova, na obnovu antičkog vodovoda što ju je Bajamonti izveo ne samo kao gradonačelnik već i kao poduzetnik, te na spor oko monumentalne česme; na općinske prihode od vina s otoka Šolte koje je nepropisno upotrijebio za gradnju vodovoda; na jedan općinski zajam u Beču koji Općinsko vijeće ni Zemaljski odbor nisu formalno odobrili; na troškove za javne svečanosti, glazbu, stranačke novine; konačno na društvo »Associazione dalmatica« kojim je rukovodio bez obzira na propise i oštetio i općinu i same dioničare.[86]

Nakon izvještaja Zemaljskog vijeća pročitana je odluka Namjesništva od 9. IV 1881. sa slijedećim obrazloženjem:

»Ispitavši dokumente stručne istrage, uz sudjelovanje stručnjaka, o upravljanju i ekonomskom stanju Associazione dalmatica u Splitu; — vidjevši podnesene zaključke manjine akcionara i uprave Associazione dalmatica o tom pitanju; — vidjevši da je Associazione dalmatica višekratno prekršila odredbe društvenog statuta o održavanju redovnih generalnih skupština akcionara (§ 27), kao i odredbe u vezi sa sastavljanjem, predočavanjem i pregledom godišnjih bilanca (§ 35 i 37); — vidjevši da se od osnivanja društva do godine 1880. ponavljaju ponovljena i znatna zakašnjenja u predočavanju godišnjih bilanca na generalnim skupštinama akcionara, koja skupština 1876. nije održana, a poslije one

od 7. srpnja 1878, kada je bilo potvrđeno upravljanje za godinu 1877, ne vidi se da je slijedećih godina bila održavana, što znači da nisu bile načinjene odnosne bilance; — vidjevši da društvene knjige nisu držane u punoj saglasnosti sa propisima zakona i društvenoga statuta; — vidjevši da izmjene društvenog statuta zaključene u nekoliko generalnih skupština i djelomično provedene nikad nisu dobile odobrenje državnih vlasti (§ 12 društvenog statuta čl. 214 Općinskog zakona) pa prema tome nemaju nikakvu zakonsku vrijednost; — vidjevši da među spomenutim izmjenama društvenog statuta itd. itd.; vidjevši da do sada nisu bile poštivane odredbe II poglavlja društvenog statuta, posebno što se tiče odluka uprave (§ 18, 22, 24 b) i da isto tako proizlazi da nisu bile poštivane one III poglavlja koje se odnose na zaključke generalne skupštine akcionara; — vidjevši, konačno, da je istraga o pitanju i ekonomskom stanju Associazione dalmatinca u Splitu, koja je bila potaknuta, bila potrebna zbog povreda statuta i nepravilnosti izvršenih od strane Associazione dalmatica i njezine uprave, pa prema tome troškovi istrage u iznosu od 1539 forinta 56 novčića moraju biti nadoknađeni državi koja ih je predujmila gornjem Društvu; uzvišeno c. kr. Namjesništvo, pozivom na odluku § 24 i 26 Zakona o udruženjima od 26. studenog 1852, odlučilo je poštovanim dekretom 9. tekućeg mjeseca br. 297 kako slijedi: ... Društvo mora sastaviti točne i istinite godišnje bilance sve do godine 1880; Uprava društva mora sazvati generalnu skupštinu akcionara i potvrditi ili ne izmjenu nekih točaka društvenog Statuta; Društvo mora nadoknaditi državi trošak istrage«.[87]

Da bi otklonio Bajamontijeve optužbe kako se ne brine za Društvo, već za političku pobjedu i za gradonačelnički položaj, Bulat je na saborskoj sjednici slijedećeg dana, 9. rujna, pročitao pismo Jugoslavenske akademije, što mu ga je zacijelo uputio Franjo Rački:

»Iz Vaših pisama od 17. lipnja i 31. srpnja o. g. kano također iz priposlanih izvještaja o stanju družtva« »Associazione dalmatica« »razabrala je ova akademija, kolikom vještinom i kolikim požrtvovanjem nastojite spasiti onaj diel njezine imovine, koji je uložen u dionicah rečenoga družtva. Velikodušje preuzvišenoga pokrovitelja zaista nije ni slutiti moglo da će se novac, koj je on u domoljubnom zanosu svojem pridonio u korist naše zajedničke domovine sada proti ovoj obratiti. S toga slava ide svim onim rodoljubom koji se trude da se žrtve narodnje povrate narodnoj koristi; a među ovimi rodoljubi, Vi stojite u prvom redu. Ova akademija nesumnja ni najmanje da se ničim nećete dati odkloniti sa puta, kojim ste u tom pitanju odlučno i razborito pošli; pa Vas ona i tom prigodom o svojem iskrenom štovanju uvjerava. — U Zagrebu 19 studenoga 1877«.[88]

Bajamonti je na Saboru reagirao smatrajući Bulatov dugi govor tek političkom paradom, a ne stvarnom optužbom. Da su on i »Associazione dalmatica« zaista toliko krivi, bilo bi Društvo, nakon dugog i iscrpnog rada Istražne komisije saborskom odlukom likvidirano i prisiljeno da podmiri razne gubitke i štete, ali je presuđeno samo da sredi dosadašnje bilance i aktualno stanje i to iznese na godišnjoj skupštini, pa je Bajamonti takvu presudu smatrao svojom a ne Bulatovom pobjedom.

Dok su ga svi neprestano savjetovali, pa i prisiljavali, na likvidiranje Društva, on je uspio da ga održi i sredi, a na dobrobit grada, dok su neka druga slična društva koja su narodnjaci podržavali (poput *Društva za proizvodnju opeka)* likvidirana. Kada je Bulat kao revizor do u tančine upoznao stanje Društva, on mu je svojom stručnom sposobnošću kao zastupnik akcionara i kao građanin, morao pomoći da se sredi, a ne nastojati uništiti ga. A sam Bajamonti ga je, navodno, imenovao revizorom, onda kada još nije imao ništa protiv njega.[89]

Bajamonti je na tom zasjedanju Dalmatinskog sabora 1881. ipak doživio slom: i on osobno, i njegova dvadesetogodišnja općinska uprava i »Associazione dalmatica«. Toliko je toga — svakako zbog političkih, a ne tek upravnih i financijskih razloga u vezi s općinom i Društvom — protiv njega tom prilikom, kao i u Bulatovim kritikama u novinama i brošurama, izrečeno, da je ugledni ali i uvijek taktični i pomirljivi vođa dalmatinskih Hrvata Miho Klaić našao potrebnim da na kraju zasjedanja kaže:

»Poštovani Bajamonti jučer je rekao: došao sam (na Sabor) da branim svoju čast. Moram izjaviti da u izvještaju Zemaljskog vijeća nije poštovani dr Bajamonti niti optužen za neko nečasno djelo.« Kad mu je Bajamonti zahvalio na toj iskrenoj i lojalnoj izjavi, Klaić je nastavio: »Činjenice koje se predbacuju dru Bajamontiju su nepravilnosti i neispravnosti, a te su, s tim se on mora složiti, vrlo teške ... Poduzeta mjera je isključivo administrativne naravi; a samo u nas, uvjeravam ga, u našim prilikama ona poprima izgled političke mjere. Ali nikada nije, niti to može biti, pitanje časti ...«[90]

No i unatoč toj djelomičnoj satisfakciji Bajamonti je zauvijek bio slomljen — moralno i fizički.[91] On, kojega su dvadeset godina nosili na rukama i gotovo svi mu povlađivali i klicali, nije mogao zamisliti da i dalje vodi političku djelatnost na čelu manjine. Stoga je političko vodstvo autonomaške stranke prepustio Zadraninu Luiggiju Lapenni, pa otada ona sve više zalazi u iredentističke vode.

Gajo Bulat je pak završio svoje saborsko izlaganje: »... Uvjeravamo dra Bajamontija da će se narod Splita, miran i pošten, ako je 20 godina znao podnositi njegovu vlast, znati prilagoditi i upravljanju ljudi kojima će uvijek biti ciljem poštenje i poštivanje zakona, i prići će izbornim urnama s programom *red i dobro gospodarenje*, dok je program bivše uprave bio *nered i rasipnost*.«[92]

Te iste 1881. godine postavila je financijska vlast zapljenu nad imovinom i prihodima društva »Associazione dalmatica«, ne odobravajući likvidaciju. Tek 1883. god., nakon krivične parnice koju je Bulat poveo protiv Društva radi naknade akcionarima, odobrili su Uprava i Generalna skupština likvidaciju. Tada je Bajamonti, da bi spasio akcionare, najvećim dijelom svoje prijatelje, od velike štete koju bi time pretrpjeli obezvređenjem dionica, iste godine pokrenuo osnivanje jednog komanditnog društva »Bajamonti i drugovi« (Bajamonti e Compagni), sa ciljem novih javnih gradnji od općeg interesa.[93] Kao prvo počeo je obnovom Kazališta, izgorjelog 1881. godine. Porušio je izgorjele zidove do određene visine i započeo obnovu, ali mu je općinski komesar Nallini

obustavio gradnju i odobrio je tek pošto je podnio nacrte i molbu za dozvolu. Bilo je to vrlo maleno i skromno Kazalište, u odnosu prema onom ranijem.[94] Kada su splitski narodnjaci, nakon preuzimanja općine, odlučili graditi novo veliko kazalište, predlagao je Bajamonti da se gradi na tom istom položaju, ali oni to nisu prihvatili, nego su ga sagradili na Dobrome.

Bajamonti je umro 1890. godine, a skroman nadgrobni spomenik mu je načinila supruga jer ga je većina nekadašnjih političkih suradnika već bila napustila, prešavši neki od njih iredentistima.

Spomenimo na kraju i najodanije mu splitske prijatelje i sudrugove u svim djelatnostima općine i »Associazione dalmatica«. Ne snalazeći se uopće u računovodstvu, kao ni u pravnim i ekonomskim problemima, imao je najdragocjeniju pomoć u odvjetniku Jurju Giovanniziju. Njegove privatne posjede administrirao je i pomagao mu stalno savjetima prof. Antun Radman, koji se uz njega najviše borio za ostvarenje ciljeva »Associazione dalmatica«.[95]

Bajamonti je kasnije htio surađivati s dalmatinskim Hrvatima koji tada su posvuda (osim u Zadru) bili u većini. »Osnovna točka našega programa — govorio je — može biti usredotočena u mojoj formuli: razvijati slavensku narodnost posredstvom talijanske civilizacije«.[96] Ali njegove regionalističke ideje davno su već bile odbačene, i od Hrvata i od iredentističkih talijanaša i Talijana.

Bajamontijevo djelo još uvijek čeka povijesnu analizu: u dobru i u zlu. O njemu, na žalost, postoji tek pristrana i falsificirana iredentistička literatura.

Navedimo i sud glasila istarskih i dalmatinskih socijalista u »Glasu radnog naroda«, u povodu dvadesete godišnjice njegove smrti 1911. godine: »Ante Bajamonti, kao svi smrtnici i političari, imao je svoje velike krijeposti, kao građanin i kao prvak stranke, a imao je svoje slabosti kao čovjek, a svoje velike grijehe kao svaki buržoaski političar«.[97]

Još za života Bajamontijeva prešao je izgrađeni dio Prokurativa u ruke jednog od njegovih najboljih prijatelja Josipa Piperate, koji ih je na samrti ostavio svome nećaku Leopoldu Piperati. Taj je živio na Lošinju, pa ih je prodao »Prvoj pučkoj dalmatinskoj banci«, tako su one najbolje poslužile toj Bulatovoj narodnoj instituciji.[98]

God. 1899. podignuta je na južnoj strani Marmotove poljane ograda od kamenih stupića, načinjenih još u Bajamontijevo doba, ali tek tada postavljenih.[99] God. 1905. obnavljalo se to zapadno krilo Prokurativa, s bankom i hotelom *(Hôtel de la Ville)*, pa su se tom prilikom u prazna kamena polja umetali cementni maskeroni i frizevi, što su mnogi kritizirali kao nagrđivanje.[100]

God. 1909. započela je gradnja južne polovice istočnog krila Prokurativa, prema istom prvotnom projektu a za »Austrijsku banku«. Gradnju je izvodilo bečko poduzeće »Unionbaugesellschaft«, koje je sagradilo i sudske zgrade u Šibeniku i Zadru. Bilo je i tehničkih teškoća zato jer je u temelje izbilo ne samo more već i izvor slatke i sumporne vode, a i zbog pravnih zapleta u vezi s tom gradnjom. Taj prvi dio istočnog krila

Prokurativa dovršen je početkom 1911. godine. Građani su kritizirali samostanski izgled građevine prema današnjoj Marmontovoj ulici.[101]

Iste godine započeti su pripremni radovi za dovršenje tog istočnog krila prema sjeveru, da bi se tako cijeli kompleks Prokurativa dovršio. Teren su kupili dr Marinković i E. Campos i društvo »Lega nazionale«. Gradnja je morala biti završena 1912. godine, ali dalje nemamo nikakvih podataka, pa možemo zaključiti da je u početku obustavljena zbog predratne krize.[102]

U 1927. i 1928. izrađen je konačno i preostali sjeverni dio istočnog krila Prokurativa i tako dovršen cijeli kompleks s trgom. Zanimljivo je da se tada predlagalo da se i na sjevernoj strani trga, pred zgradom bivšeg Bajamontijeva Kazališta, izgrade arkade kao što su na istočnoj i zapadnoj.[103]

Poljana je popločana u vrijeme drugog svjetskog rata.

U splitskoj obitelji Dešković, u nasljednika Ante Bajamontija, u njegovoj palači na obali, pronašao sam ono što je još ostalo od nacrta Kazališta i Prokurativa, dragocjenu građu za povijest graditeljstva toga doba u Splitu jer je arhiv splitske općine iz prošloga stoljeća izgorio, a u zadarskom Historijskom arhivu nema nacrta građevina iz Bajamontijeva razdoblja.[104] Iz tih nacrta, kao i onih reproduciranih u Programu udruženja »Associazione dalmatica« 1863,[105] doznajemo o izgledu prvotnog projekta Bajamontijeva Kazališta i kompleksa Prokurativa.

Iako nijedan projekt sagrađenog Kazališta ne nosi potpis autora, znademo pouzdano iz suvremenog tiska i iz povijesti talijanske umjetnosti da je to bio tada vrlo poznati mletački arhitekt Giovanni Battista Meduna (1800—1880). Bio je graditelj i kazališta u Raveni, niza crkava duž rijeke Piave i u okolici te brojnih drugih građevina, a s bratom Tommasom rekonstruirao je i mletačko kazalište »La Fenice«, što ga je sagradio G. A. Selva, a 1836. je bilo uništeno od požara. Restaurirao je i mletačku palaču Cà d'Oro kada ju je knez Trubecki kupio za balerinu Mariju Taglioni. Bio je i službeni arhitekt bazilike sv. Marka i upravljao njezinim restauracijama. Obnovio je i mletačku crkvu sv. Silvestra.[106]

Iz nacrta pročelja Kazališta i južnih pročelja obaju krila Prokurativa, priloženih u reprodukcijama u navedenom programu Društva (1863), očito je da je Meduna bio autor ne samo kazališne zgrade nego i cijelog kompleksa Prokurativa, tj. kazališne zgrade, istočnog i zapadnog dodatka kazališnoj zgradi i istočnog i zapadnog krila Prokurativa jer su njihova arhitektonska koncepcija i arhitektonski stilski ukrasi identični. Bajamonti je dakle imao gotove projekte cijeloga kompleksa Prokurativa još prije nego je postao gradonačelnikom i prije osnutka društva »Associazione dalmatica«.

Arhitektura kako Kazališta tako i bočnih krila koncipirana je u neorenesansnom stilu. Izravni uzor za bočna krila splitskih Prokurativa nesumnjivo su »Procuratie nuove« na Trgu sv. Marka u Veneciji, koje je projektirao mletački renesansni graditelj Vincenzo Scamozzi (1552—1616) kao pandan susjednoj građevini »Librerie« Jacopa Sansovina.

Sama kazališna zgrada nema uzora na mletačkome trgu jer s te strane Marmontov trg (danas Republike) nije zatvoren arkadama.

Donedavno se površno sudilo općenito o evropskoj arhitekturi prošloga stoljeća — a pogotovu onoj u nas — predbacujući joj neizvornost i puko kopiranje minulih stilova. Odnedavno je taj sud temeljito ispravljen, pa i u arhitekturi tzv. »historijskih stilova« nalazimo vrijednih i stvaralačkih rezultata, a pogotovu u urbanističkim rješenjima koja spadaju u najzrelija ostvarenja cijele evropske povijesti urbanizma. A Medunine splitske Prokurative baš su jedan od tih veoma uspjelih arhitektonskih i urbanističkih ostvarenja (bez obzira na to radi li se o našem ili stranom graditelju, o narodnjačkom ili autonomaškom investitoru i poduzetniku).

S funkcionalne strane one su udovoljile brojnim komunalnim potrebama tadašnjeg Splita: od Kazališta do općine, hotela, školâ i drugoga. Usto su bile namijenjene trgovini i rekreaciji građana. (Druga je činjenica da ih mi danas veoma loše upotrebljavamo, pa su postale mrtvi prostor suvremenog Splita).

Na jednoj vrlo staroj stereoskopskoj fotografiji iz 1860. godine[107] vidi se već sagrađeno Kazalište, ali bez desnog i lijevog krajnjeg dijela pročelja s biforama, koje vidimo već dograđene na slijedećoj panoramskoj fotografiji Splita iz oko 1862. godine.[108]

Na temelju tih prvih fotografija možemo pouzdano zaključiti kakvo je bilo Bajamontijevo Kazalište prije požara 1881. Južno pročelje prema

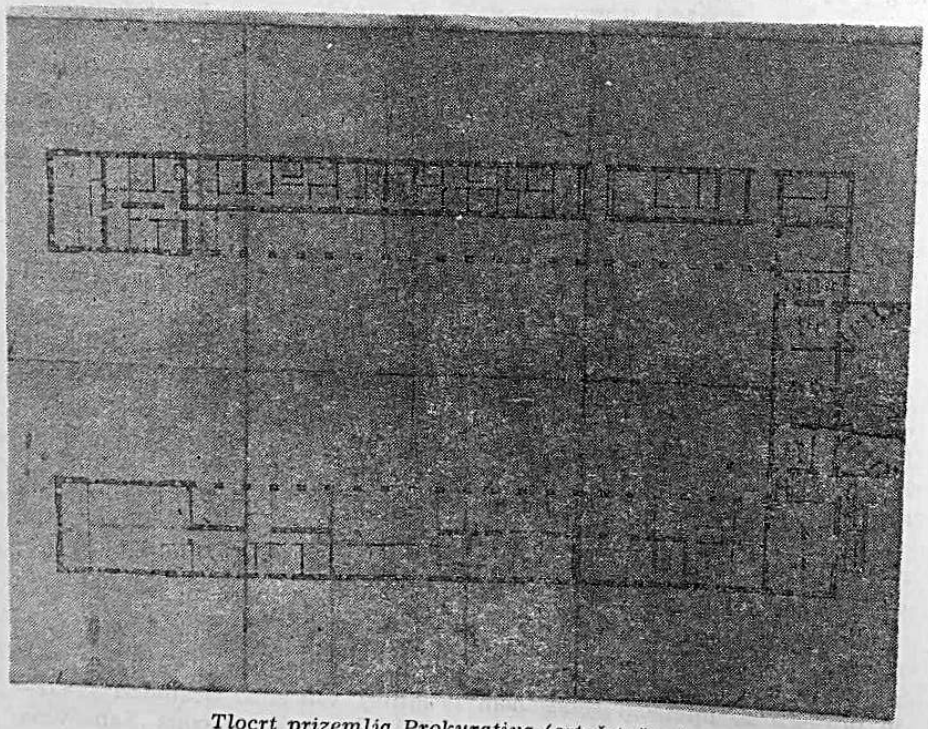

Tlocrt prizemlja Prokurativa (crtež tušem)

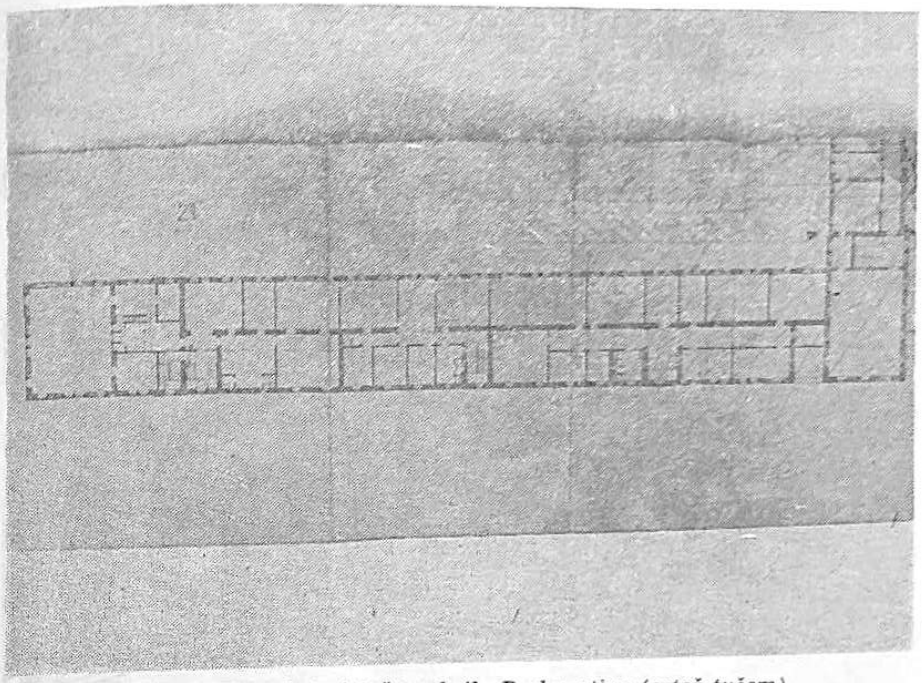

Tlocrt prvog kata istočnog krila Prokurativa (crtež tušem)

Nekadašnje kazalište i zapadno krilo Prokurativa (oko 1900)

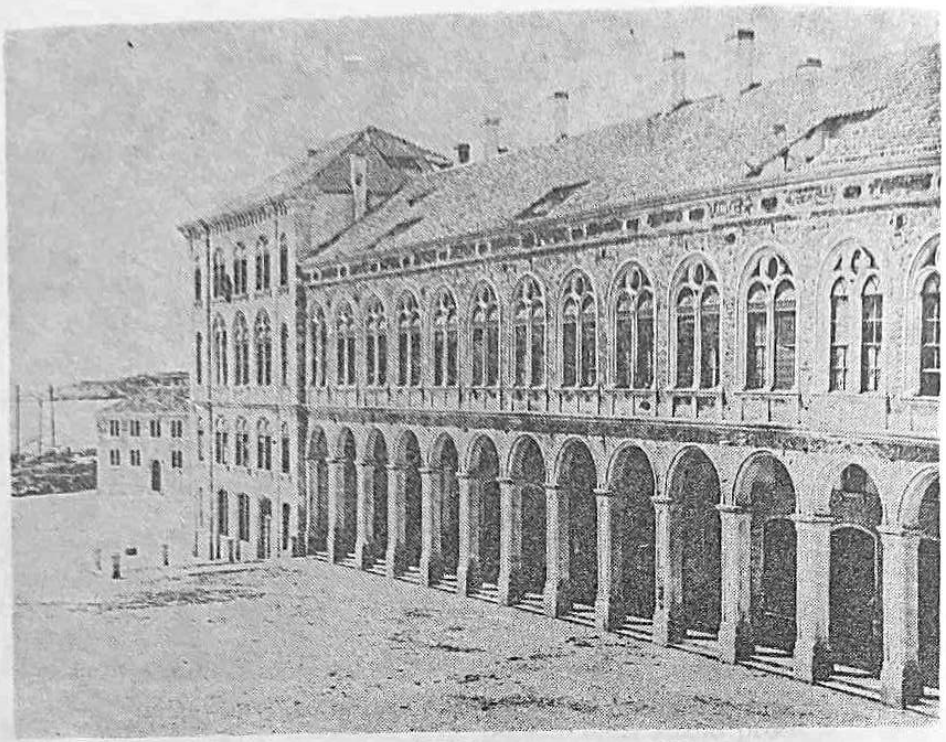

Zapadno krilo Prokurativa (oko 1900)

trgu bilo je identično današnjem pročelju iz čega se vidi da taj dio zgrade ispred samog gledališta nije u požaru uništen ni bitno oštećen, ali ujedno da se Bajamonti nije pri gradnji Kazališta u cijelosti držao Medunina projekta, nego je eliminirao sve njegove arhitektonske ukrase, poput kićenih, najviše cvjetnih, ukrasa nad polukružnim vratima i prozorima, ukrasa pod prozorima, naglašenih vodoravnih profilacija prizemlja zgrade i okvira vrata i prozora. Time je kazališnu zgradu oslobodio pretjerane kićenosti, ali ju je u isto vrijeme osiromašio u reprezentativnosti i stilskoj cjelovitosti. Inače se same arhitekure, sa svim otvorima vrata i prozora, držao (osim što ulazna vrata nemaju predviđenih lukova.).

Sjeverni dio Kazališta, nešto niži, a koji je sadržavao samo gledalište i pozornicu, bez ikakvih drugih prostorija, većim je dijelom izgorio i danas se još vide ostaci njegovih zidova od gole cigle. Gledalište je bilo vrlo prostrano i moglo je primiti oko 1400—1500 gledalaca, ali je Kazalište bilo namijenjeno isključivo gostujućim trupama, a ne stalnom djelovanju, pa nije imalo gotovo nikakvih nužnih nusprostorija, osim onih gostinjskih za same trupe.

Vidjeli smo da je kazališna zgrada sagrađena 1859, a zapadno krilo Prokurativa je građeno 1863—1867. Osim nacrta cijeloga kompleksa Prokurativa reproduciranih u spomenutom projektu, sačuvano je i nekoliko originalnih nacrta obaju krila i njihovih dijelova, i to prizemlja i gornjega kata.[109]

Iz svih tih izvornih i reprodukcionih nacrta zaključujemo da su se oba krila (barem prema trgu i južnim pročeljima) gradila dosljedno Meduninom prvotnom projektu. Oni su dapače zadržali mnogo više izvornog arhitektonskog ukrasa, posebno u profilima lukova trijema i bifora prozora, tek su izostavljene biljne girlande nad njima (čime su samo dobile u skladu). Cementni maskeroni lavljih glava umetnuti su u ovale nad biforama zapadnog krila tek pri restauraciji 1905.[110] Neke izmjene doživjelo je južno pročelje krila Prokurativa, koje je također bilo projektirano prekićeno u stilu kazališne zgrade, a izvedeno smirenije, dosljedno krilu Prokurativa prema trgu.

Nije nam poznato tko je vršio te više stilske nego funkcionalne preinake Medunina plana, ali s mnogo vjerojatnosti možemo pretpostaviti da je to bio mladi splitski arhitekt Dujam Marcocchia, koji je, osim crkve sv. Petra, načinio 1858. prvi projekt za kazalište na Bajamontijevom privatnom terenu, a nakon požara 1881. i projekt za obnovljeno kazalište na mjestu izgorjeloga.[111]

Pri gradnji istočnog krila Prokurativa 1909—11. i 1927—28. držali su se zapadnog krila (samo bez naknadnih maskerona), ali samo na pročelju prema trgu i obali, dok je lice prema Marmontovoj ulici mnogo slobodnije oblikovano; čak u tri različite koncepcije, smatrajući da je građevni kompleks Prokurativa orijentiran isključivo prema trgu i obali.

Prokurative (Trg Republike) danas

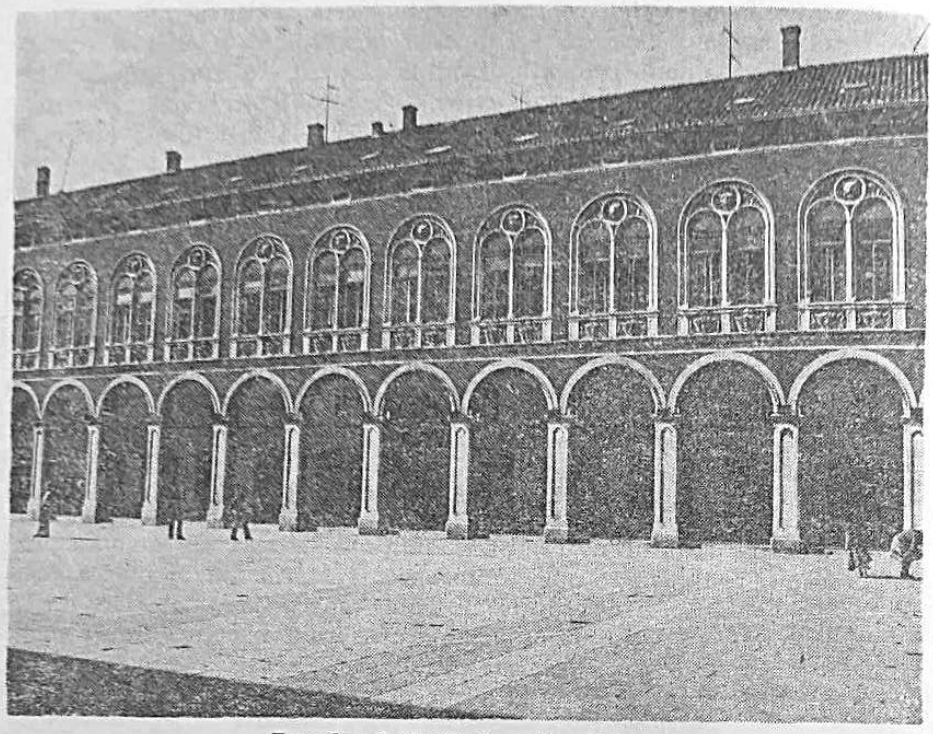

Zapadno krilo Prokurativa danas

Stekavši ovako potpuni pregled građevnog kompleksa Prokurativa i uočivši njegovu istaknutu arhitektonsku i urbanističku vrijednost možemo još jednom zaključiti da je udruženje »Associazione dalmatica« u Splitu očigledni primjer jedne dobre zamisli, ali jednako očigledno loše ostvarivane zamisli.

BILJEŠKE

[1] I kasnije, nakon poraza autonomaša, 1892. god. uočava putopisac Josip Modrić taj karakteristični liberalizam Splićana: »È interesantissimo il profilo psicologico degli spalatini. Più o meno, tutti sono liberali sinceri, affezionati alle forme più squisite di progresso e d'indipendenza morale...« G. Modrich: La Dalmazia romano-veneta-moderna, Torino—Roma 1892, str. 120.

[2] »Na sjajnim ruševinama najvećeg carstva na svijetu uzdigao se najsjajniji izraz civilizacije: komuna.« A. Bajamonti: Nello inaugurare la publicità delle sessioni municipali in Spalato..., Trst 1862, str. 3.

[3] U tome kao da ga je podržala i izjava engleskog političara Layarda, podsekretara u ministarstvu Palmerstona, koji je, posjetivši tada Split, savjetovao građanima: »Ne bavite se politikom, brinite se da razvijete industriju i trgovinu, i sretna budućnost neće vam uzmanjkati.« A. Bajamonti: Dell'amministrazione del Comune di Spalato..., Trst 1864, str. 82.

[4] Julije Bajamonti: Zapisi o gradu Splitu (u redakciji D. Kečkemeta), Split 1975, str. 18 i dalje.

[5] Nakon pobjede narodnjaka, da bi očuvao i talijanski jezik u školama, vidio je jedino rješenje u priznavanju talijanske nacionalne manjine u Dalmaciji, uglavnom novije doseljenih obitelji iz Italije, ali to nije bio njegov raniji politički stav, već staračko djelovanje nakon političke kapitulacije, kada u strahu pred potpunim »pohrvaćenjem« Dalmacije, više nije bio dosljedan ranijoj ideologiji.

[6] M. Russo: L'epopea dalmatica e il suo Eroe, Milano 1925, str. 76.

[7] Ovom prilikom ne navodim obilnu dokumentaciju iz arhiva, novina i suvremenih prigodnih brošura o kazalištu i svim ostalim građevnim i komunalnim ostvarenjima ili zamislima, ostavljajući to za drugi opširniji sastav o arhitekturi i urbanom razvitku Splita u XIX st.

[8] Bajamonti: »Dajte Splitu svjetlo i vodu i vidjet ćete kako će kroz malo godina procvasti lijep i ponosan...« G. Novak: Povijest Splita, II izd., II knj., Split 1978, str. 2300.

[9] A Bajamonti: Dell'amministrazione... str. 24.

[10] »Mora se priznati, da je dr Bajamonti u dvije godine i nekoliko mjeseci, koliko je do sad na upravi općine, dosta uradio za svoj rodni grad, premda smo podvrgavali i podvrgavamo kritici njegova pojedina djela. Preporuča mu se, da ne gomila projekte, da bude stvaran, jer će polakše radeći dalje stići.« (Članak je potpisan sa -o- iza koje se šifre vjerojatno krije splitski izvjestitelj u *Narodnom listu* Vid Morpurgo). Il Nazionale 9. VI 1862.

[11] Historijski arhiv, Zadar. Arhiv Namjesništva III/1 I, sv. 1378, b 28 i dalje, 1855.

[12] Historijski arhiv, Zadar. Arhiv Namjesništva. Index 1857/II, 1858/II (III/1 I — dokumenti nisu sačuvani).

[13] G. Novak, nav. dj., str. 2307; O. Randi: Antonio Bajamonti, il »mirabile« podestà di Spalato, Zadar 1932, str. 14.

[14] Historijski arhiv, Zadar. Arhiv Namjesništva. Index 1858/II (III/1 I 377).

[15] Resoconto della prima Assemblea popolare tenutasi a Spalato nel Teatro Bajamonti il dì 21 gennajo 1872, Zadar 1872.

[16] (G. Bulat): L'adunanza generale del 12 maggio 1877 dell'Associazione dalmatica di Spalato (Split 1877), str. 3.

[17] (G. Bulat): Lettere sull' »Associazione dalmatica«. Estratto dal N. 70. del »Narodni list«. Lettera I (Split 1878), pismo X.

[18] Odluka Općinskog vijeća 27. VII 1861. A. Bajamonti: Nello inaugurare... str. 9, 12.

[19] Il Nazionale 10. I 1863.

[20] Historijski arhiv, nav. 1865, sv. 1863. IX B 1025 No 109, prilog.

[21] V. Lago: Memorie sulla Dalmazia, Vol. I, Venezia 1869. Cenni cronologici, str. 409.

[22] Historijski arhiv, nav. Index 1862/II, 1819 II/1 E; 1863/II, 6625 II/1 E.

[23] Historijski arhiv, nav. 1863, sv. 1849 IX B 454.

[24] Historijski arhiv, nav. 1863, sv. IX B 454, 3734, 6802, 8045, 15661, 16852.

[25] A. Bajamonti: Dell'amministrazione... str. 34.

[26] Isto, str. 34, 35.

[27] Historijski arhiv, nav. 1864, sv. 1906. IX C 4130.

[28] Isto.

[29] Historijski arhiv, nav. 1865, sv. 1963. IX B 1025, No 109.

[30] A. Bajamonti: Dell'amministrazione... str. 13.

[31] Il Nazionale 6. VI 1863 (-i-); Isto 5. VIII 1863 (Z).

[32] Associazione Dalmatica. Progetto di società da instituirsi a Spalato. Trieste 1863.

[33] Isto, str. 1—4.

[34] Isto, str. 5—6.

[35] Isto, str. 9, 11, 12, 13.

[36] Isto.

[37] Il Nazionale 5. VIII, 12. IX 1863; A. Bajamonti: Dell'amministrazione... str. 20.

[38] Jedno dioničko družtvo u Dalmaciji. Pozor, Zagreb 15. II 1866, br. 75.

[39] A. Bajamonti: Dell'amministrazione... str. 24—25.

[40] Isto, str. 109.
[41] F. Lanza: Sopra le Relazioni dell'amministrazione del Comune di Spalato... del Dr. A. Bajamonti... Split 1865, str. 11.
[42] Isto, str. 11—16, 20, 29—30.
[43] »L'Associazione dalmatica«. Lettera IIa del Dr Antonio Bajamonti al direttore dell'Avvenire a confutazione dell'opuscolo 7. Luglio dell'avv. Dr. G. F. Bulat, Split 1878, str. 73; G. Bulat: Lettere sull' »Associazione Dalmatica«... lett. VII; O. Randi: Antonio Bajamonti... str. 21, 22.
[44] A. Bajamonti: L'Associazione dalmatica... str. 75—88; O. Randi, Antonio Bajamonti... str. 23.
[45] Statuto della società anonima costituitasi in Spalato il giorno 22 Maggio 1865 sotto la ragione di Associazione dalmatica giusta le modificazioni approvate nell'adunanza generale del 26 Agosto 1865, Split 1866.
[46] G. Bulat: Lettere sull' »Associazione dalmatica«... lett. X.
[47] A. Bajamonti: L'Associazione dalmatica... str. 90, 94—96.
[48] G. Bulat: Lettere sull' »Associazione dalmatica«, lett. XII.
[50] A. Bajamonti: L'Associazione dalmatica. Lettera II..., str. 37, 38.
[50] Isto, str. 63.
[51] G. Bulat: Lettere sull' »Associazione dalmatica«... lett. VI.
[52] G. Bulat: L'Associazione dalmatica di Spalato. Fatti e parole. Dal »Narodni list« No 55, (Split 1877), str. 22.
[53] Historijski arhiv, nav. Index 1868/II 1372 II/1 E; 1869/II 1618 II E, 788 II/1 E; 1871/II 245/1 E, 245 III/1 E; 1872/II 2155 I/1 E; 1873/II 240 III/1 I, 566 III/1 I.
[54] L'Associazione Dalmatica. Lettera (I) del Dr. Antonio Bajamonti al direttore dell' »Avvenire« in risposta alla relazione del dr. Gaetano Bulat sulla convocazione generale del 12 maggio 1877. (Estratta dal supplemento straordinario al N. 74 dell' Avvenire), Split 1877, str. 6, 7.
[55] Relazione finanziaria del Comune di Spalato esposta nella seduta del 1 aprile 1869 dal Podestà Antonio Bajamonti, Zadar 1869, str. 6, 10, 12, 21.
[56] Il Nazionale 1868, br. 8, 22, 81, 85; 1870, br. 26 i dr.
[57] Stanje dnevom 20 svibnja 1869, Split 1869. G. Bulat: Lettere..., lettera VII.
[58] G. Bulat: Lettere..., lett. VII.
[59] A. Bajamonti: L'Associazione dalmatica. Lettera II..., str. 37, 38.
[60] G. Bulat: Lettere..., lett. IX.
[61] Resoconto della prima assemblea popolare tenutasi a Spalato nel Teatro Bajamonti il dì 21 gennajo 1872, Zadar 1872.
[62] Isto, str. 43—46.
[63] Isto, str. 47—51.
[64] Isto, str. 61—62.
[65] Isto, str. 64—65.
[66] G. Bulat: Lettere..., lett. V.
[67] O. Randi, nav. dj., str. 39—40.
[68] G. Bulat: L'adunanza generale... str. 4—10.
[69] G. Bulat, Lettere..., lett. VI.
[70] (A. Bajamonti): Sullo scioglimento del Comune di Spalato, Discorsi del deputato Dr. Antonio Bajamonti tenuti nelle tornate ordinarie della Dieta del Regno dei 7, 8 2 9 Settembre 1881, Zadar 1881, str. 64; G. Bulat: L'Associazione dalmatica..., str. 6; (A. Bajamonti): Lettera II..., str. 47—48.
[71] G. Bulat: L'Associazione dalmatica..., str. 27.
[72] Arhiv Jugoslavenske akademije XI A/B F. G. 1—3, XII A 86/1—3. B. Zelić-Bučan: Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović. Kačić, Šibenik, 5/1973, str. 113—117.
[73] A. Bajamonti: Una volta per tutte. L'Associazione Dalmatica. L'Avvenire I—II 1877; G. Bulat: L'adunanza generale del 12 maggio 1877 dell'Associazione Dalmatica di Spalato. Narodni list 1877 br. 40 i zasebna brošura; L'Associazione Dalmatica. Lettera del Dr. Antonio Bajamonti al direttore dell' »Avvenire« in risposta alla relazione del dr. Gaetano Bulat sulla convocazione generale del 12 maggio 1877, Avvenire 1877, br. 74, dodatak i zasebna brošura; G. Bulat: L'Associazione Dalmatica di Spalato. Fatti e parole. Narodni list 1877, br. 55 i zasebna brošura; G. Bulat: Lettere sull' »Associazione Dalmatica«, Narodni list 1878, br. 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82—83, 84—85, 87, 91, 92, 95 i zasebna brošura: »L'Associazione dalmatica«. Lettera II a del Dr. Antonio Bajamonti al direttore dell' »Avvenire« a confutazione dell'opuscolo 7 Luglio 1877 dell' avv. Dr G. F. Bulat, Avvenire 1877, br. 75—78 i zasebna brošura.
[74] G. Bulat, L'Associazione dalmatica..., str. 14.
[75] Isto, str. 20.
[76] Isto, str. 25.
[77] Isto, str. 28.
[78] G. Bulat: Lettere..., lett. I.
[79] A. Bajamonti: Lettera II..., str. 95.
[80] M. Russo: L'epopea..., str. 53.
[81] A. Bajamonti: Lettera II..., str. 118.
[82] G. Novak: Povijest Splita, II izd., IV knj. str. 2209.
[83] D. Kečkemet: Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, Split 1963, str. 69.
[84] (G. Bulat): Una pagina di storia riveduta e coretta. Narodni list 19. II — 9. IV 1881, citat 16. III 1881 (pseud. xy).
[85] D. Mikačić: Naša narodna ideja u Splitu. Jubilarni broj Narodnog lista, Zadar 1912, str. 77.
[86] Brzopisna izvješća XVIII zasjedanja Zemaljskoga sabora Dalmatinskoga. Od dneva 22. kolovoza do 10. rujna 1881. Zadar 1881.
[87] Discorsi sullo Scioglimento del Comune di Spalato, tenuti dall' on. deputato Dr Gaetano Bulat nelle Sedute Dietali 8 2 9 settembre 1881. Zadar 1881, str. 24—26; A. Bajamonti: Sullo scioglimento del Comune di Spalato..., str. 32—33.
[88] G. Bulat: Discorsi sullo Scioglimento..., str. 44.
[89] A. Bajamonti: Sullo scioglimento.., str. 61—64.
[90] Brzopisna izvješća XVIII zasjedanja..., str. 250.
[91] Onoranze funebri ad Antonio Bajamonti, Zadar 1892, str. 11.
[92] A. Bulat: Discorsi..., str. 51.
[93] O. Randi, nav. dj., str. 47—48.
[94] G. Novak, nav. dj., str. 436.
[95] M. Russo: nav. dj., str. 48—49; O. Randi, nav. dj., str. 60—61.
[96] O. Randi, nav. dj., str. 54.
[97] U spomen 20. godišnjice smrti Ante Bajamontija. Glas radnog naroda, Spljet II/1911, br. 3, 20. I 1911, str. 1.
[98] Procurative. Il Dalmata, Zadar 10, V 1905, str. 2.
[99] Noterelle spalatine. Il Dalmata, 12. V 1899.
[100] Procurative, nav.; Restauro. Il Dalmata 2. IX 1905.
[101] Le procurative. Il Dalmata 17. VII 1909; Gradnja prokurativa. Narodni list 21. VII 1909; V. M(ilić): Gradnja Prokurativa u Splitu. Narodni list 25. VIII 1909; V. M(ilić): Prokurative. Narodni list 18. IX 1909; Dogradnja Prokurativa. Dan, Split, 24. II 1910; Prokurative. Sloboda, Split 26. X 1910; Prokurative, Sloboda 25. II 1911.
[102] Le Procurative a Spalato. Il Dalmata 28. VI 1911; Nadogradnja »Prokurativa«. Sloboda 18. XI 1911.
[103] Gradnja Prokurativa. Novo doba, Split 9. VII 1927; Na Botićevoj poljani... Novo doba 27. VII 1927; Uređivanje Botićeve poljane. Novo doba 21. XII 1928.
[104] Nacrti se danas nalaze u Muzeju grada Splita i opširnije ih obrađujem u radu o urbanizmu i arhitekturi Splita u XIX st.
[105] Associazione dalmatica. Progetto di società da instituirsi a Spalato. Trieste 1863, prilozi B, C.
[106] (Giovanni Battista Brainovich): Illustrazione del Teatro Bajamonti in Spalato, Split 1860, str. 6; O. Randi, nav. dj., str. 14; C. Fisković: Stara splitska kazališta, Split 1946, str. 17; P. Me(zanotte): Meduna, Giovanni Battista. Enciclopedia Italiana, Roma XXII/1934, str. 769; F. Antonelli: Venezia e le sue lagune, II, 1837, str. 338, 397, 416; Il teatro »La Fenice« di Venezia ricostruito dai fratelli Tommaso e Giovanni Battista Meduna, Venezia 1849; Thieme-Becker: Künstler-Łexikon, XXIV, Leipzig 1930.
[107] Muzej grada Splita.
[108] Muzej grada Splita.

[109] Iz ostavštine Bajamonti, u Muzeju grada Splita. Na jednom tlocrtu prvoga kata desne i lijeve pobočne zgrade, predviđene za gradnju uz samu zgradu kazališnog gledališta, dakle iza pročelne zgrade, stoji natpis: »Tipo dei fabbricati dell'Associazione Dalmatica eretti sopra lo spazio contemplato dal contratto 6 Maggio 1859 stipulato tra il Comune e il Dr. A. Bajamonti.«

[110] Il Dalmata 10. V, 2. IX 105.

[111] I jedni i drugi projekti u Bajamontijevoj ostavštini u Muzeju grada Splita. Među njima nalazi se i projekt škole i pošte u sjevernoj strani zapadnog krila Prokurativa, s podatkom da su navedene institucije zaposjele taj prostor 16. VI 1868.

D. KEČKEMET

»ASSOCIAZIONE DALMATICA« AND THE FALL OF ANTE BAJAMONTI

Summary

Among other communal activities in Split, the Split mayor Ante Bajamonti founded in 1863 a joint stock company for building public buildings. The first undertaking was building of the Prokurative complex. The theater building within the complex had been built by Bajamonti himself earlier and the company was to build the western wing of the Prokurative with community offices, schools, commerce offices, bank, hotel, shops and restaurants.

Bajamonti was not keeping the company books properly and was not convening the company members meetings regularly, and his bad business activities ran the company into debts.

During the conflicts between the Nationalists and the Autonomists in Split, and especially before the community elections in 1882, the Nationalists made good use of the Bajamonti's failures and irregularities in running the »Associazione dalmatica« (»Dalmatian Association«) as to discredit him and to win at the community elections.

Ivo Perić

POJAVA SPLITSKOG »NARODA« I PITANJE OČUVANJA JEDINSTVA DALMATINSKE NARODNE STRANKE

Ponarođenje splitske općine 1882. godine bilo je veliko političko postignuće. To postignuće, do kojeg su dovela uporna i svrsishodno usmjeravana nastojanja splitskih narodnjaka, sadržavalo je u sebi rezultate zalaganja i cijele dalmatinske Narodne stranke. Nakon osvajanja Dalmatinskog sabora 1870. ta je stranka vodila oportunističku politiku, nastojeći pošto-poto da zadrži stečene i proširi moguće pozicije glavnog nacionalno-političkog reprezentanta pokrajine Dalmacije, lišena realne nade da bi se, u uvjetima austro-ugarskog dualizma, uspostavljenog 1867, moglo ostvariti sjedinjenje te pokrajine sa prekovelebitskom Hrvatskom, što je predstavljalo temeljnu točku njezina političkog programa. Stranka je u osmom desetljeću doživjela i *dva snažna potresa* unutar svojih redova — *prvi,* očitovan secesijom »bečke petorice« (1873), nakon kojega je nastala njihova Narodno-sredinjačka (»zemljačka«) stranka koja se za svog kratkog trajanja oslanjala na suradnju s Namjesništvom (pokrajinskom vladom), i *drugi,* ispoljen secesijom Srba (1879), iza kojega je osnovana njihova Srpska stranka koja je surađivala s autonomašima.

Najprije bojazan da se — uz podršku režimskih organa — proširi »zemljački« pokret, a potom i strepnja da ti organi potraže oslonac u koaliciji Srpske i Autonomaške stranke silili su Narodnu stranku da svoju oportunističku politiku dovede do popustljivosti u kojoj se nisu zapažali uvjeti. Ta strepnja naročito se ispoljila uoči saborskih izbora 1883. Tada je Gajo Bulat, jedan od prvaka dalmatinske Narodne stranke, strahujući da bi narodnjaci u Dalmatinskom saboru mogli postati »manjina«, upozoravao: »Manjina! To znači da bismo izgubili sve što smo dobili u 23 godine borbe«.[1] A moglo se izgubiti mnogo: da autonomaši, nakon

Sabora, ponovo dobiju i mnoge općine u svoje ruke i da talijanski jezik opet nametnu u školama iz kojih je bio mukotrpno istisnut. Imajući uz to u vidu i dotad neriješene žalbe autonomaša na tok općinskih izbora u Splitu iz 1882, Bulat je svoje strahovanje proširivao, nadodavši da mu je »pred očima« i činjenica »da splitsko pitanje nije još konačno riešeno«.[2]

Pokrajinska vlada s namjesnikom generalom Stjepanom Jovanovićem na čelu, pravila je snažne pritiske: uvela je strogu cenzuru štampe, vršila je premještaje u državnoj službi i otpuštanje iz državne službe politički nepoćudnih osoba, a, u težnji da još više ugodi svojim pretpostavljenim nadleštvima u Beču, nastojala je da dalmatinskim pokrajinskim uredima »nametne njemačke činovnike i njemački jezik«.[3] U takvoj se situaciji Miho Klaić, vođa dalmatinske Narodne stranke, jadao: »Kako se oprieti? Hoće reći da nas se ne boju. A kako bi se bojali. Ggdje nam je naslon? U zemlji raztrovanoj, gdje se sa svih strana na nas napada... Kako da se odvažimo na kakav junački čin?[4] Mihovil Pavlinović, jedan od najuglednijih prvaka dalmatinske Narodne stranke, smatrao je da se treba odupirati, da u tom otporu moraju prednjačiti narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću, te je u tom smislu i poticao Klaića. A Klaić mu je odgovarao: »Tebi je lasno predikat, ali mučno je raditi«.[5]

Među dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću, uz Miha Klaića, najviše se isticao Gajo Bulat. Klaić i Bulat bili su ne samo pripadnici iste stranke, pa prema tome politički istomišljenici i suborci, već su bili i pašanci — oženjeni sestrama iz splitske obitelji Basso (Marija Basso, starija sestra, bila je udata za Klaića, a Kata Basso, mlađa sestra — za Bulata),[6] što ih je još više zbližavalo i povezivalo. Pavlinović je, potičući Klaića na odlučnije političke akcije, kritizirao neke stranačke prvake, naročito Bulata. Na to mu je Klaić objašnjavao: »Za borbu sam vazda spreman, ali ne za ludosti, niti ću glavom o zid. Ali me boli vidjeti kako Bulata sudiš. Jedini čovjek koji vriedi u stranci i koji je u Splitu isposlovao ono što je izposlovao uz pogibelj života, postao je imoralan; dočim su možda moralni kakvi junaci na besjedi«.[7] Očito, u Narodnoj stranci nije bilo jedinstva. To je proizlazilo ponajprije iz različitih stavova prema taktici vođenja političke borbe,[8] a bilo je i drugih razloga koji su ga produbljivali.

Režim je preko svojih upravnih i sudskih organa s brojnim i utjecajnim činovništvom mogao škoditi Narodnoj stranci. Ima više primjera koji to i potvrđuju. Na jedan je takav primjer podsjećao i Miho Klaić, vođa stranke, koji je 1879, u izborima za Carevinsko vijeće, propao u svom izbornom kotaru, u kojem je većina glasova pripala autonomašu Gustavu Ivaniću. Klaić je objasnio da razlog tog njegova izbornog neuspjeha treba više »pripisati migu iz presidijalnih zadarskih dvorana, nego bukovičkome izdajstvu«.[9] U normalnim okolnostima stranačko-političkog nadmetanja Narodna se stranka nije bojala suparništva protivnih joj stranaka. I kad je Miho Klaić 1882. tražio od Eduarda Taaffea, austrijskog ministra-predsjednika, »iskrenu« pomoć »pri splitskim izborim«,[10] on je u stvari tražio samo to da se organi režima ne miješaju u izborne tokove, da ne budu angažirani na strani autonomaša.

Upravni, pa i sudski organi režima, gdje su god mogli, pravili su kojekakve neprilike pristašama Narodne stranke. U državnim upravnim

i sudskim nadleštvima u Dalmaciji, u kojima se i dalje uredovalo talijanskim jezikom, službovali su pretežno ljudi protivni Narodnoj stranci. Vidljivo je to bilo, dakako ,i u Splitu. Tu je, krajem 1882, Klaićeva žena Marija izgubila imovinsku parnicu. O tome i u vezi s tim Klaić je pisao: »To je za naše stanje ekonomično veliki udarac i golema nepravda, jer pravo je očevidno na našoj strani. Iza pol vjeka posjeda vidjeti se oteti dobar dio imanja, pošteno stečena i naslijeđena, nije to šala!... Dakako politika je tu po srijedi, i stranačka strast odlučno je uplivala na krivu osudu. Nije dosta da sam morao žrtvovati javni položaj i udobno življenje; eto mi otimlju i ženin imetak. Prve žrtve lasno sam pregorio, jer mi je ostajalo veliko blagostanje nezavisnosti, ako i čedne.[11] Ovaj će gubitak i na moju nezavisnost djelovati, i to me peče«.[12]

Vodeći krajnje popustljivu oportunističku politiku, Narodna se stranka zadovoljavala »mrvicama«, dobivenim od vlade u interesu Dalmacije. Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom pokrenuto je zadnji put u Dalmatinskom saboru 1877. Sabor je, zbog toga, po nalogu iz Beča, bio prije vremena zatvoren i nije sazivan do 1880.[13] Narodnjaci se potom nisu usuđivali pokrenuti pitanje sjedinjenja jer ono nije bilo poćudno vladajućem režimu. Od početka devetog desetljeća, a na osnovi aktivnosti većine prvakâ Narodne stranke, bilo je vidljivo da se oni sve više bave lokalnom problematikom kraja iz kojega potječu i u kojem žive. Tu okupiranost lokalnom problematikom naročito su ispoljavali Gajo Bulat i još neki njegovi suradnici u splitskom narodnjačkom krugu. Misleći na ekonomsku budućnost Splita, oni su se zalagali ponajprije za izgradnju željezničkog spoja sa zaleđem. U političkom pogledu brinuli su se ponajviše da ne dođe do izrazitijeg jačanja razbijenih autonomaških redova. Smatrali su da bi im, zbog zagovaranja gospodarskih interesa Splita i učvršćivanja narodne misli u Splitu, trebalo i posebno lokalno glasilo.

Svoje lokalno glasilo imali su ranije i splitski autonomaši. Od 1875. do 1882. oni su izdavali list »L'Avvenire« s podnaslovom »Giornale politico, economico, letterario, commerciale«,[14] a kraće vrijeme i u 1883. izdavali su list »Gazeta di Spalato« s podnaslovom »Giornale politico, commerciale, letterario«.[15] U razdoblju od 10. studenog 1880. do 15. svibnja 1883. izlazio je i narodnjački list »Split«, koji je sadržavao »vijesti i članke u vezi sa Splitom«, pretiskane iz zadarskog »Narodnog lista« — organa dalmatinske Narodne stranke.[16]

Pripreme za izdavanje lokalnog narodnjačkog glasila u Splitu vršene su tokom druge polovice 1883. Tada se namjeravalo da taj list nosi naziv »Split«.[17] Mislilo se i na naziv »Rodoljub«,[18] ali se i od toga naziva odustalo. Najzad, tom je listu određeno ime »Narod«, a za njegova izdavatelja i odgovornog urednika bio je imenovan Dinko Politeo.

Dinko Politeo je imao novinarsko iskustvo, stečeno u »Narodnom listu« u Zadru. U odsutnosti Jurja Biankinija, glavnog i odgovornog urednika tog lista, Politeo je obavljao i uredničke dužnosti.[19] Početkom 1883. Politeo je predavao grčki i latinski kao profesor suplent na zadarskoj gimnaziji. Kako je i tada bio politički veoma aktivan u duhu programa Narodne stranke te i dalje suradivao u »Narodnom listu«, postao je veoma nepoćudan u očima dalmatinskog Namjesništva, koje ga je nastojalo ukloniti iz Dalmacije. Premješten u Istru, Politeo nije prihvatio

taj premještaj i tako je ostao bez službe.[20] U drugoj polovici 1883. on radi u »Narodnom listu« kao stalni novinar suradnik. A kad su splitski narodnjaci, s Bulatom na čelu, odlučili pokrenuti svoje lokalno glasilo, odlučili su i to da se uređivanje tog lista ponudi Dinku Politeu. Bulat je vodio pregovore s Politeom o njegovu prelasku u Split. I Politeo je pristao. U »Narodnom listu« primao je 40 f. mjesečno ili 480 f. godišnje. Kao uredniku »Naroda« ponuđeno mu je 133 f. i 33 novčića mjesečno ili 1600 f. godišnje. Više nego trostruko veća plaća bila je veoma privlačna i to je moralo djelovati na Politeovu odluku da prihvati ponudu iz Splita. Znajući koliko je potreban »Narodnom listu«, u kojem bi ostao sâm Biankini, Politeu je bilo neugodno da obavijesti Biankinija o tim pregovorima. Kad je Biankini napokon saznao za te pregovore, ostao je iznenađen, i tada je pisao Pavlinoviću: »On (Politeo — I. P.) tri mjeseca je ugovarao s Bulatom... i meni nikad rieči, a svaki dan sa mnom jeo i pio«.[21] A ni Bulat o tome nije informirao Biankinija jer je znao da je Biankini protivan pokretanju tog lista u Splitu i da bi vjerojatno nastojao nagovoriti Politea da ne napušta »Narodni list«.

Ni Miho Klaić, vođa Narodne stranke, nije odobravao odluku splitskih narodnjaka da pokrenu svoj list. O tome je Biankini u navedenom pismu također pisao: »Zaludu i najoštrija pisma Klaića da odvrati Bulata od tog opasnog koraka, koji će prije ili potla porodit razdor u stranci. Ništa ne može opravdati Splićane, a osobito Bulata. U Beču o tom listu nereče Klaiću ni rieč već mu javi nekidan iz Splita, ispričavajuć se da nije imao vremena u Beču govoriti mu«. Pri tom je Biankini priopćio i ovo: »Pronašaju se glasovi da list izlazi po nadahnuću Jovanovića, dapače tkogod kaže i podporom vlade. Bulat naprotiv uvjerava da će to biti liberalan list, i da će nadopunjat *Narodni list*«. Dva dana prije odlaska u Split, Politeo je preko Ivana Vrankovića poručio Biankiniju »da iđe, da mu je žao, ali da mu Splićani plaćaju dugove,[22] da mu daju 1800 f i da mora tu prigodu prihvatiti da se okriepi«.

O rastanku s Politeom Biankini je zapisao: »Pri polazku dođe da me pozdravi, ali mu ja ne odvratih ni rieči, i na njegova ispričavanja rekoh mu samo: dobar vam put! — Ovakvo veliko razočaranje nisam pretrpio u životu«. Nakon Politeova odlaska Biankini je pozvao Marina Sabića[23] da dođe u »Narodni list« kao stalni novinar suradnik. Smatrao je da je Sabić »štedljive naravi« i da bi se mogao »zadovoljiti« sa 40 f. mjesečne plaće i plaćenom stanarinom, te da bi, kao novinar, za »godinu dana mogao nadkriliti vještinu Politeovu«.[24]

Prvi broj splitskog »Naroda« izašao je 9. siječnja 1884. Taj se list i tiskao u Splitu — u tiskari Antuna Zanonija. Iz njegova prvog broja bilo je vidljivo da će izlaziti dva puta tjedno — srijedom i subotom. Pojedini broj u prodaji stajao je 10 novčića. Godišnja pretplata za čitaoce u Splitu bila je 8 f, a za ostale pretplatnike na području Austro-Ugarske Carevine — 10 fiorina. Članci u listu tiskani su ili na hrvatskom ili na talijanskom jeziku. Očito, list je nastojao da ti članci na talijanskom jeziku pridonesu da ga čitaju i čitaoci u Dalmaciji i izvan Dalmacije koji su bolje poznavali talijanski jezik ili koji su se služili isključivo tim jezikom.

U svom programatskom članku pod naslovom »Našim čitaocima« »Narod« je isticao da su njegovi pokretači osjećali »prieku potrebu glasila, koje bi, držeć se vierno u političkim pitanjim programa narodno-hrvatske stranke u Dalmaciji, na osobiti način zagovaralo mjestne naše interese«. Kao »grad u središtu pokrajine« i kao sjedište najveće dalmatinske općine u narodnjačkim rukama, Split će se tim svojim glasilom što upornije zauzimati »za razvitak občinskog života u pokrajini, za razvitak občinskih sloboština i občinskih prava, za zaštitu uzajamnih interesa, za raširenje trgovine, za umnoženje i olakoćenje obćila«. U tom smislu »Narod« će — »zagovarajuć, uz hrvatska prava, splitske interese« — biti »ujedno i glasilo ostalih dalmatinskih občina«. Prema vladi list će biti neovisan. O javnim stvarima da će »u svakoj prigodi reći svoje mnijenje bilo to kudnja ili pohvala«. Kao zagovaratelj narodnih interesa i slobode da će nastojati da forma njegovih članaka uvijek bude »umjerena, dostojanstvena, uljudna«, pa i u polemikama koje svojom svrhom moraju »bistriti pojmove i izticati istinu« te »oplemenjivati srdca i uglađivati ukus«. Te misli »Narod« je ponovio i u svom članku na talijanskom jeziku pod naslovom »Il nostro programma«.[25]

Neki splitski narodnjaci nisu ni znali za tok priprema oko pokretanja »Naroda«. Frano Bulić, tada direktor splitske gimnazije i voditelj Arheološkog muzeja u Splitu, izjavio je: »Za novi list ja sam valjda zadnji doznao, kada je Politeo bio već ovdje«.[26] Izlazak prvog broja »Naroda« izazvao je — prema Bulićevu saopćenju — »komešanje« u Splitu jer: »Rodoljub ne može mirnim okom gledati da se narodna stranka ciepa«. Sa Splitom se, u kojem su narodnjaci vodili glavnu riječ, »imala narodna stranka učvrstiti, novu snagu dobiti«. A ne da se zbog pojave splitskog »Naroda« ta stranka razdvaja i slabi. Bulić je »uvidio« da se njegov »način mišljenja« mnogo razlikuje od onoga niza narodnjaka u Splitu. Smatrao je da su svi ti dalmatinski periodici koji se pojaviše 1883. (kao »Stekliš«) ili početkom 1884. (kao »Narod«, »Iskra«, »Zora«, »Obad«) — »nedonoščad«, da »nema potrebe da izlaze«, »nema novaca da ih se uzdrži« i da su »više manje« zasnovani »na schwindlu, bilo političkom, bilo književnom, bilo onomu osobnih interesa i ambicija«. Eto, upozoravao je Bulić: »*Iskra* kaže se potrebita za beletristiku kao da nemamo *Vienca* koji loše poduprt jedva životari. Spljetu se hoće *Naroda* kanda nema *Narodnog lista* da mu brani interese«. Ističući da se u dotad ostvarenom preporodu zašlo »malo stramputice na političkom i književnom polju«, Bulić je to potkrepljivao ovim svojim tvrdnjama: »Svatko hoće da paradira, prostih vojnika nema, svak hoće da bude na glavi, da zapovijeda..., da mu novine raznašaju svako djelo kano veliko, krasno, divno«. K tome je nadodao: »I Spljetu se prohtjelo paradirati: hoće da ima svoj organ«. Naveo je da ih ima i koji opravdavaju pojavu tog organa, koji dokazuju da je taj organ »potrebit za mladu i još neučvršćenu občinu proti tolikoj sili dušmana«. Pripomenuo je i to da je Politeo kazao da će »Narod« imati »čist hrvatski program« i da neće polemizirati s »Narodnim listom«. Bulić je bio mišljenja, kad je »Narod već počeo izlaziti, da ne bi trebalo »mutiti mu vodu«. Posebno je upozorio da ne bi smjelo doći »do toga« da se Pavlinović laća pera protiv »Naroda«. Jer, ako bi Pavlinović —

svojim perom — napao »Narod«, da bi to »značilo raszulo narodne stranke«.[27]

Pored iznesenog Bulić je u tom pismu iznio i ova svoja saznanja: da su članovi splitskog Općinskog vijeća, uoči pokretanja »Naroda«, za taj list »položili jamčevinu« i da nadzorni odbor tog lista sačinjavaju Duje Rendić Miočević, Gajo Bulat, Vid Morpurgo, Eduard Tacconi i Lovro Borčić.

Duje Rendić Miočević, splitski općinski načelnik, informirao je Mihovila Pavlinovića da je »Narod« pokrenut na osnovi dogovora u splitskom narodnjačkom krugu i da će se, u duhu politike Narodne stranke, uglavnom baviti pitanjima koja su značajna i od interesa za Split i okolicu te da, kao takav, nije nastao da ruši jedinstvo Narodne stranke, već da učvrsti njen položaj u tom kraju.[28] Pokretanje »Naroda« naročito je ljutilo Jurja Biankinija, glavnog i odgovornog urednika »Narodnog lista«. On je, videći u pokretanju »Naroda« odvajanje splitskih narodnjaka i narušavanje jedinstva Narodne stranke, očekivao da će otada »Narodni list« izgubiti mnoge čitaoce (pretplatnike) i suradnike sa splitskog područja, i da će time biti i financijski i sadržajno osiromašen.[29] Prateći »Narod«, Biankini je zapažao da taj list ne napada politiku namjesnika Jovanovića. Iako splitski narodnjaci nisu pisali ni »hvalospjeve« o tom namjesniku, Biankini je smatrao da je »hvalospjev« već i taj »njihov muk«. Ukazivao je da oni nastoje »da se dođe do izmirenja s Jovanovićem uz kakvu neznatnu birokratičku koncesiju«. Videći neodlučnost Miha Klaića, kao glavnog vođe dalmatinske Narodne stranke, Biankini ga je početkom veljače 1884, u znak upozorenja, obavijestio i »o novom savezu Bajamontia sa Jovanovićem« i poticao ga da baci »na stranu sve obzire i kobno diplomatiziranje« i da stupi u odlučnu akciju. Želio je Biankini da i Pavlinović i drugi autoriteti stranke u toj situaciji kažu »svoju«. Potičući Pavlinovića na javni istup, Biankini mu je ovako pisao: »Težko vojsci ako u kreševu nečuju glasa svojih gjenerala! Kapurali i kapuralići alla Dean,[30] Prodan[31] i Politeo[32] stavit će se na čelo ma kakve četice i vojska će se razpasti«.[33]

Prema Biankinijevu uvjerenju bilo je pojedinih prvaka Narodne stranke koji nisu bili za pružanje otpora namjesniku Jovanoviću i zbog toga što su smatrali da će, surađujući s njim, lakše ostvariti neke lokalne interese svoga kraja. Tako npr. Ante Šupuk — ukazivao je Biankini — nije za oporbu jer teži da Šibenik, podrškom namjesnika Jovanovića, dobije »ratnu luku i zakupnine«. A što se Gaje Bulata tiče, da je njemu najviše stalo do uzdizanja osobnog ugleda i osobne moći, te da, stoga, pošto-poto »hoće prvenstvo i pašaluk u obćini splitskoj«. Biankini je isticao da je Bulat izjavio u jednom razgovoru kako »valja stvorit liberalnu stranku« i »ostavit Pavlinovića i Klaića s *Narodnim listom*«.[34]

»Narodni list« je oštro osuđivao pojedine protunarodne postupke pokrajinske vlade na čelu s namjesnikom Jovanovićem. Neki od tih članaka nisu ni doprli do čitalaca jer ih je režimska cenzura zapljenjivala. Najzad, i dalmatinski narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću oštro su istupili protiv namjesnika Jovanovića. Oni su, kao članovi zastupničkog Hohenwartova kluba, u čijoj je podršci Taaffeova vlada imala oslonac, izjavili da će napustiti taj klub ako namjesnik Jovanović ne odu-

stane od svojih germanizatorskih namjera u Dalmaciji i ako ne ublaži svoje nepovoljne stavove prema dalmatinskoj Narodnoj stranci. Taaffe je, udovoljavajući zahtjevu dalmatinskih narodnjačkih zastupnika, pozvao Jovanovića na razgovor u Beč. Kako se Jovanović i nakon datih mu instrukcija u Beču, samo u nešto blažoj mjeri, držao i dalje svojih ranijih postupaka, narodnjački zastupnici su ponovo krenuli u akciju preko Hohenwarta i Taaffea. Taaffe je želio da se »opet pred njim« održi sastanak dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću s Jovanovićem. Klaić je na to kazao Taaffeu: »Što će Vam sastanci; Vi znate naše tužbe. odlučite što se može učiniti pak zapovidite. Namjesnik, kao činovnik. mora slušati«. Taaffe je odgovorio Klaiću da, iako je ministar predsjednik, ne može ipak, kako bi htio, »svakome zapovjedati«.[35] Očito, Jovanović je iza sebe imao i moćnike iz carskog dvora. Ali, morao je popustiti. I sukob između njega i Narodne stranke potom je prestao.

U ožujku 1884. Klaić je u Zadru posjetio Jovanovića i ovaj ga je »uvjeravao o svome hrvatstvu i namjeri da pohrvati zemlju« (tj. Dalmaciju — I. P.), a da mu je njemački jezik potreban samo »za dopisivanje sa Bečom«. Obećao je Jovanović tom prigodom Klaiću još i to da će »u Splitu ukrotiti bajamontovce«. Pišući o tome Pavlinoviću, Kažimir Ljubić je naglasio: »Kako vidiš, proljeće je počelo liepom rosicom; nu dugo je do jematve«. Ljubić je razgovarao i s Bulatom, pa je i o tom razgovoru želio informirati Pavlinovića. Bulat je — prema Ljubićevu saopćenju[36] — kazao da, u odnosu na stanje u Narodnoj stranci, »ne misli na kakav raskol« jer da bi se »bez popa i fratara« mogla stvoriti samo vladina stranka, a da on takvoj stranci »nebi htio pripadat«.

S obzirom na to da je odlučnija akcija Narodne stranke obuzdala namjesnika Jovanovića, da je otpor, pružen Jovanoviću, koliko-toliko doprinio učvršćivanju Narodne stranke, Pavlinović je smatrao da se ta stranka može učvršćivati samo njenim odlučnim akcijama u interesu Dalmacije i razbistravanjem svega što zamućuje poglede i remeti odnose u stranci. Zbog toga je odlučio da o koječemu i javno progovori. Napisao je članak pod naslovom »Preokret u Dalmaciji«, koji je u nastavcima krajem ožujka i početkom travnja 1884. izašao u »Narodnom listu« — glavnom organu Narodne stranke. Prva dva dijela tog članka, »koja su slikala čine vlade Jovanovićeve u Dalmaciji«, bila su »neumoljivo zapljenjena«.[37] U četvrtom dijelu tog članka izložio je Pavlinović svojoj kritici časopis »Slovinac«, zatim listove »Il Dalmata«, »Srpski list«, »Stekliš«, »Katoličku Dalmaciju« i »Narod«. O »Narodu« je kazao: »On teoretički liepo slovi o zlatnom runu hrvatskog prava... Činovnici, uredi, uredovni jezici, pravac vladavine, to su trice i kučine, na koje se »Narod« i ne osvrće«. A što se tiče »Narodnog lista« — naglasio je Pavlinović — ni on »nije bez mane« iako se Juraj Biankini, njegov glavni urednik, pokazao i perom »u stupcima« tog »neprestano plienjenog lista« i »na optuženičkoj klupi« kao »borac neumoran, neustrašiv, uzhićen«.[38] Iznio je Pavlinović u tom članku i neke svoje prigovore narodnjačkim zastupnicima u Carevinskom vijeću, smatrajući da bi morali djelovati upornije i efikasnije.[39]

Pavlinovićeva kritika, upućena »Narodu«, izazvala je »Narod« da se brani svojim argumentima. Učinio je to »Narod« člankom pod naslovom

»Pro domo«. U tom je članku isticano: »*Narod* je bio osnovan obzirom na splitske potrebe; za to da ovdje širi hrvatsku misao; za to da se bori protiv neprijateljem Splita i hrvatske misli u Splitu... Ako mi, dakle, poslije toliko godina teške borbe, gorkih jada i svakojakih žrtava gledamo da sačuvamo stečeni položaj tko da nas iz Narodne stranke krivi?« Ukazano je i na to da je »Narod« mlad list i da u svoja dotadašnja »tri mjeseca« izlaženja nije imao »prigode da se o svim pitanjima bavi«. Inače, da je on objavljivao i napise koji se ne bave »isključivo o Splitu«, da je polemizirao sa »Srpskim listom«, da je raspravljao o kongrui, o službenom jeziku u upravi i sudstvu te o nekim drugim pitanjima koja »sižu nešto dalje«, nego li se to može viditi sa zvonika svetoga Dujma, s kojega uostalom oko obuhvaća velike daljine«.[40]

Taj »Narodov« odaziv potakao je Pavlinovića da se ponovo javi u »Narodnom listu«. U ovom svom napisu Pavlinović je na pitanje: »Na što u ovoj vatri ovi prigovori?« — odgovarao: »Na to da zdravo stablo narodne stranke sačuvamo od crvotoči, da po mogućnosti za unaprijed smetemo osebujne evolucije u zajedničkim poslim, za koje pošteni naš narod kaže: *tko ima druga ima i gospodara*«.[41]

Nakon tog Pavlinovićeva drugog javljanja i »Narod« je po drugi put reagirao svojim osvrtom pod ponovljenim naslovom »Pro domo«. U tom osvrtu se podsjeća: da je pojava »Naroda« bila izazvala bojazan »da bi on mogao imati separatističkih težnja ili barem donieti separatističkih posljedica«, ali da je njegovo pisanje raspršilo »sve bojazni«, da je ono »dokazalo, da »Narod«, imajući uviek osobiti obzir na interese Splita, stoji tvrdo i čvrsto uz narodnu stranku i uz njezin hrvatski program«. Što se tiče Pavlinovićevih zasluga — isticano je u tom »Narodovu« napisu — njih »svak priznaje«, ali da treba priznati da su i ljudi oko »Naroda« — »svoj kamen doprinieli narodnoj sgradnji, svaki po godinam, po položaju, po sili, i nitko živ neće reći da se je u Splitu žrtava prištedilo ili da se nije sve do danas podnielo muka, primajuć ne samo kanibalskih pogrda, već život stavljajuć na pogibelj«. To drugo Pavlinovićevo polemičko javljanje moralo je — upozoravao je »Narod« — biti popraćeno »Narodovim« odgovorom. Ali, ne odgovorom koji produžava polemiku, već kojim se to javno nesuglasje zaključuje. »Narod« je, u tom smislu, naglašavao da on prvi odlaže pero »u ime sloge«.[42]

Na sustezanje »Naroda« od nastavka polemike s Pavlinovićem utjecalo je i to što su u međuvremenu, dok se ta polemika vodila, i autonomaši u Splitu pokrenuli svoj list. U toku priprema za izdavanje tog političkog lista oni su mu namjeravali dati ime »Diocleziano«,[42a] ali su pri kraju od tog imena odustali i dali mu novo ime »La Difesa« s podnaslovnom naznakom: »Organo degl'interessi dalmatici«.[43] Pribiranje splitskih autonomaša upozoravalo je splitske narodnjake da se što čvršće drže Narodne stranke kao cjeline. Jer, snaga splitskih narodnjaka i na splitskom političkom poprištu ovisila je o snazi cijele dalmatinske Narodne stranke.

U toku te polemike između Pavlinovića i »Naroda« Klaić je bio veoma zabrinut i ljutio se na Pavlinovića. Posjetivši uredništvo »Narodnog lista« Klaić je kazao Biankiniju da Pavlinovićevi članci doprinose

»da se gore razdvoji stranka i da se među sobom počnu čupati i oni koji mogu još štogod dobra učiniti za narod ili barem zapriečiti da mu ne bude goreg zla«.[44] Biankini je u toj polemici vidio Pavlinovića kao pobjednika i bilo mu je drago što je Pavlinović pobjednik, ali je prihvatio i Klaićev stav da ne bi trebalo dalje polemizirati. U tom je smislu Biankini i pisao Pavlinoviću: »*Narod* je priznao da ste ga do kosti smrvili onim divnim člankom i polaže oružje, moleć da ga već nešibate da će biti dobar. Mislim da ćete mu se smilovati, a uz prašinu koja se sad vitla sa svih strana, cienim za sada da bi bilo i strategično da se nestvara žešćih protivnika«.[45] Kako je u to vrijeme Pavlinović polemizirao i s Ivom Prodanom, te su, u znak podrške Pavlinoviću, stizale s terena i pouzdanice od Pavlinovićevih štovatelja, »Narodni list« je, među svojim sitnim domaćim vijestima, informirao da Petar Dešković, tajnik splitske općine, i Duje Rendić Miočević, načelnik splitske općine, odvraćaju ljude od potpisivanja tih pouzdanica. Navodno, da je to odvraćanje Dešković vršio u Splitu, a Rendić Miočević u Sinju. Dešković je, također preko »Narodnog lista«, pobio tu vijesticu kao neistinitu, a Rendić Miočević se — kako je pisao Klaić — »kune da nije nikoga nagovarao da nepodpisuje«. I za to je Klaić i Pavlinoviću i Biankiniju preporučivao da ne stvaraju »razdor«, da privatne probleme, ako ih ima, nastoje razriješiti na privatan način, a »ne javno da i narod i vlada vide slabost stranke«.[46] Posebno je Klaić savjetovao Biankiniju kao uredniku »Narodnog lista« da ne nastavlja »zagrizati Spljećane«. Pri tom je još pripomenuo: »Težnja naša po mogućnosti ima biti ta da naše redove ojačamo, a ne još da ih i oslabimo... Dakle, opet molim, budimo ljudi i imajmo pameti i za one koji je ne imadu«.[47]

Dopisujući se s Pavlinovićem, Gajo Filomen Bulat je, svjestan nesporazuma koji postoje među njima, naglašavao da je on za slogu i da su mu »namjere« bile »uvjek dobre«. Kad bi se moglo čitati ono što je u njegovu srcu — ukazivao je Bulat — svatko bi se mogao uvjeriti »da je File pošten«.[48] U suradnji s najbližim stranačkim drugovima u Splitu Bulat je znao biti i netaktičan i neumjeren. Svojim mišljenjem i htijenjem on se obično stavljao iznad svih tih suradnika. Ispoljavao je i svoju naglost i samovolju, pa je često stvarao i konfliktne odnose. Dolazio je u sukobe i s Dujom Rendićem Miočevićem, načelnikom splitske općine, te je ovaj krajem 1884. bio upravo »grozan proti tiraniji i neobziru Bulata«.[49] Mlađi ljudi u Splitu, koji su prihvaćali politički program Narodne stranke, teško su se mogli naći u suradnji s tamošnjim prvacima te stranke radi njihove međusobne podvojenosti i prepokornosti režimu. Jedna grupa iz redova tih mlađih Splićana — prema saopćenju Vicka Mihaljevića — namjeravala je u drugoj polovici 1884. pokrenuti jedan politički list, koji bi izlazio tjedno ili polumjesečno i koji bi bio »antipod *Narodu*«. Prema Mihaljevićevu mišljenju, koje je, očito, obojeno pretjeranošću, u Splitu i nije bilo pravih narodnjaka jer da su se ti, koji su se iskazivali narodnjacima, bili samo antibajamontovci. Mihaljević je saopćavao da je npr. Tacconi zanijekao »korist hrvatskog sveučilišta« i da mu je Morpurgo više puta kazao »da je protivan aneksiji«. Ocrtavajući narodnjačke redove u Splitu — onako kako ih je on vidio i do-

življavao — Mihaljević je tvrdio: »Ovdje neima *stranke* — antibajamontovci obstojat će dok je Bajamontia, poslije zavladat će *caos*«.[50]

Gajo Bulat, vođa splitskih narodnjaka, ocjenjivao je krajem 1834. neslogu i nesporazume među istaknutijim narodnjacima u splitskoj sredini kao rezultat njihovih ljudskih slabosti i labavosti njihovih političkih uvjerenja. On je naglašavao da »kod ljudi bez osvjedočenja«, a da takvih »ima dosta među splitskim takozvanim prvacima«, lako nastaje nesuglasje. No, on je pri tom isticao i to, što se njega tiče, da će dosljedno nastojati »da bude uviek poštovano hrvatsko načelo«, a da »radi drugih uzroka neće se brod razbiti«.[51]

Biankini nije podnosio Bulata i kao da mu nikako nije mogao oprostiti što je Bulat bio glavni inicijator pokretanja »Naroda« u Splitu. Kad bi koji dalmatinski zastupnik u Carevinskom vijeću, odlazeći iz Zadra ili prolazeći kroz Zadar, putovao za Beč, Biankini je obično te odlaske notirao u »Narodnom listu«. Međutim, kad se radilo o Gaju Bulatu, također zastupniku u Carevinskom vijeću, Biankini ga uopće ne bi ni spomenuo. Objašnjavajući Pavlinoviću takav svoj stav, Biankini je naveo da u »Narodnom listu« izvješćuje o odlascima ili prolascima samo onih zastupnika koji imaju blagonaklon odnos prema tom listu. Za Bulata je kazao da je on od pojave »Naroda« prekinuo »svaki odnošaj« sa »Narodnim listom«. A »Narodni list«, kao »glasilo stranke«, nije tek običan list. On — naglasio je Biankini — »ima biti svim Hrvatima ono što je rimska crkva pravim katolicima«. Otkad je počeo izlaziti »Narod« — naveo je dalje Biankini — »prvaci splitski ni jednu viest, ni jednu brzojavku, ni jedan dopis nisu poslali za *Narodni list*«. Jedino da je Duje Rendić Miočević ostao uz »Narodni list«, kontaktirajući s njim kao i ranije.[52] Prešućivanje Bulatova imena u »Narodnom listu« potaklo je i Klaića da na to reagira. Klaić je preporučio Biankiniju da napusti svoje »zlovolje prema Bulatu«. Jer: »Što je bilo, bilo... Vidim da ga nigda ne spominjete kad prođe kroz Zadar, dočim ostale spominjete. Malenkost, ali uvrijedljiva«. Klaićeva je bila želja da se Biankini i Bulat pomire, budući da su to — kako je upozorio — zahtijevali interesi zajedničke im stvari.[53]

O Bulatu je inače podosta i veoma često pisao splitski »Narod«. Ovaj list je, kad god bi mu se pružila prilika za to, uzdizao Bulata, predočavao i slavio njegova nastojanja kao narodnog zastupnika u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću. To je Bulatu godilo. A Dinko Politeo, urednik »Naroda«, nastojao je da što više ugodi Bulatu jer je Bulat imao glavnu riječ u nadzornom odboru lista. Iz tog odbora, zbog neslaganja s Bulatom ili iz drugih razloga, istupili su Duje Rendić Miočević, Vid Morpurgo i Eduard Tacconi. Od travnja 1885. nadzor nad pisanjem lista vršio je sam Bulat, a u njegovoj odsutnosti — Lovro Borčić. Javno su se mogli čuti i glasovi da je »Narod« Bulatov organ. Pobijajući te glasove, Bulat je objašnjavao Pavlinoviću: »*Narod* nije moj organ, on je organ občine, a moje djelovanje u tom sastoji se u obće što u razgovoru dadem svjeta uredniku kad se meni obraća«.[54] Bulatov uporni rad i energiju kao narodnjačkog vođe u Splitu poštivali su mnogi narodnjaci. Vicko Perišić je smatrao da se jakom protivniku

kao što je Bajamonti može suprotstaviti samo tako jaka ličnost kao što je Bulat. Perišić je inače uviđao da Bulat »ima i svojih mana« i da »osobito naglost njemu štetuje«.[55] Slično je o Bulatu pisao i Dinko Politeo: »Bulat može imati mana i ima ih, ali vjerujte mi... da bi za jedan sami dan ostavio stranku, eto opeta Bajamontia na općinu«.[56]

Bulatov sukob s općinskim načelnikom Dujom Rendićem Miočevićem i nekim članovima splitske općinske uprave teško se dojmio mnogih narodnjaka i u Splitu i izvan Splita. Općinski načelnik Duje Rendić Miočević, kao i općinski prisjednici Eduard Tacconi i Pave Kamber, neopozivo su se, zbog tih sukoba s Bulatom, odrekli svojih izbornih funkcija u splitskoj općinskoj upravi. Potom je — u srpnju 1885 — za novog općinskog načelnika bio izabran Gajo Bulat. Tom su prigodom popunjena i dva ispražnjena mjesta općinskih prisjednika izborom Vida Morpurga i Nikole Cattanija.[57] U vremenu između Rendićeve ostavke na dužnosti splitkog općinskog načelnika do Bulatova izbora na tu načelničku dužnost bili su održani u Dalmaciji i izbori za Carevinsko vijeće. Razlozi koji su naveli Rendića da se odrekne načelničke dužnosti naveli su ga da ne prihvati i ponuđenu mu kandidaturu za zastupnika u Carevinskom vijeću. A kandidatura mu je bila ponuđena u istom izbornom kotaru u kojem je 1879. pobijedio svog tada glasovitog protukandidata Antu Bajamontija.

Neslaganja i sukobi među splitskim narodnjačkim prvacima nisu bili osamljeni. Bilo je takvih ili manje-više sličnih neslaganja i sukoba i među narodnjačkim prvacima u drugim dalmatinskim sredinama. Bilo je, dakako, neslaganja i sukoba i u samom vrhu Narodne stranke. Mihovil Pavlinović, jedan od najutjecajnijih ljudi u tom stranačko-narodnjačkom vrhu, često je prigovarao nekim svojim drugovima iz tog vrha, koji su od 1879. do 1885. bili zastupnici u Carevinskom vijeću, da su neaktivni, neodlučni i vladi prepokorni. Pavlinović u tom razdoblju nije bio zastupnik u Carevinskom vijeću. Bio je 1879. izabran, ali se odmah potom odrekao svog zastupničkog mandata kako bi se u njegovu izbornom kotaru u naknadnim izborima mogao izabrati Miho Klaić, koji je prethodno, u izbornom kotaru Zadar, Benkovac, Obrovac, Kistanje, doživio izborni neuspjeh zbog neočekivane preorijentacije glasača na području Bukovice. Izabran za zastupnika u Carevinskom vijeću 1885, Pavlinović je napisao program svoga djelovanja u Beču, koji je — u »Narodnom listu« — želio saopćiti svojim biračima. U tom svom članku on je izložio kritici dotadašnje narodnjačke zastupnike u Carevinskom vijeću, a budući da je ta kritika, svojom otvorenošću i oštrinom mogla škoditi ugledu i jedinstvu Narodne stranke, Klaić i Biankini su smatrali da je bolje da se taj članak ne objavi. Saopćavajući taj stav Pavlinoviću, Biankini mu je pisao da bi bilo i strašno i štetno da se tiska njegov članak jer bi pristaše Narodne stranke pale u još dublje razočaranje videći kako se njihovi prvaci međusobno »javno čupaju«.[58] Pavlinović se složio s tim. Odustao je od objavljivanja tog svog članka u interesu ugleda i jedinstva dalmatinske Narodne stranke.

Gledajući iz Zagreba zbivanja na dalmatinskom tlu, Kosto Vojnović je s tugom spoznavao i postojeće iskaze nesloge u Narodnoj stranci te je upozoravao dalmatinske narodnjake: »Ciepajte se još među vami kako

se počelo u Spljetu, pak ste gotovi«. I poručivao im je: »Dodite u bansku Hrvatsku da se naučite koje plodove nosi razdor među Hrvati«.[59]

Odnosi između Bulata i Pavlinovića, između Biankinija i Bulata te između Bulata i nekih njegovih stranačkih drugova u Splitu, od druge polovice 1885. postajali su sređeniji, *privremeno manje konfliktni*. Jer, svim je narodnjacima bilo stalo da Narodna stranka ostane jedinstvena, da zadrži postignute stečevine svoje političke borbe i da borbom širi prostore realizacije svoga političkog programa. Splitski je »Narod« nastavio izlaženjem pored »Narodnog lista« u Zadru — glavnog organa dalmatinske Narodne stranke,[60] kao što je i »La Difesa« u Splitu izlazila pored »Il Dalmate« u Zadru — glavnog organa Autonomaške stranke u Dalmaciji.

Nesuglasja i sukobi među narodnjacima, očitovani osobito nakon Pavlinovićeve smrti, tema su koja iziskuje zasebnu obradu.

BILJEŠKE

[1] Gajo Bulat — Mihovilu Pavlinoviću, Split 16. 3. 1883. Ante Palavršić i Benedikta Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića (dalje: KMP), Split 1962, 389.

[2] Isto, 389.

[3] Vinko Kisić, Listajući stare godišnjake..., Jubilarni broj Narodnog lista 1862—1912, Zadar 1912, 107.

[4] Miho Klaić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 19. 3. 1883. KMP, 391.

[5] Isto, 391.

[6] Ivo Perić, Posljednje godine života i političke aktivnosti Gaje Bulata, Fiskovićev zbornik II (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 22), Split 1980, 259 i 271.

[7] Miho Klaić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 15. 5. 1883. KMP, 392.

[8] Odnosi između pojedinih prvaka dalmatinske Narodne stranke, a time i odnosi u samoj stranci, zanimljiva su tema. Pišući o odnosima između Gaje Bulata i Mihovila Pavlinovića i ukazujući na različitost u stilu njihova političkog djelovanja, Benedikta Zelić-Bučan je istakla: »Ne može se govoriti o tome koji je od njih dvojice bio bolji Hrvat, bolji političar, neumorniji radnik. Oni su obojica bili sve to, ali oni u svemu tome su bili drugačiji. Pavlinović je u prvom redu bio i postupao kao ideolog, vizionar i apostol hrvatstva. Dosljedno tome on i polaže težište rada na preporod naroda, na jačanje njegove svijesti a odatle će proizaći sve ostalo. On je bio dakle u prvom redu preporoditelj. Bulat je naprotiv bio u prvom redu političar. Hrvatski program stranke on nije nikada izdao ni zatajio, on se za njegovu afirmaciju borio ali drukčijim sredstvima i metodama rada: on je bio dnevni, realni političar i to vrlo dobar političar«. Benedikta Zelić-Bučan, Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović, »Kačić« br. 5, Šibenik 1973, 112.

[9] M. Klaić — M. Pavlinoviću, Zadar 2. 11. 1882. KMP, 380.

[10] Isti — istome, Zadar 5. 9. 1882. KMP, 378.

[11] To kad je Klaić »morao žrtvovati javni položaj i udobno življenje« odnosi se na njegovo odricanje od službe pokrajinskog školskog nadzornika (1869). Premješten iz Zadra u Kopar na istu dužnost, a znajući da ga se premješta iz političkih razloga (da bude udaljen iz Dalmacije zbog njegove ovdašnje političke aktivnosti) on nije prihvatio taj premještaj, i ostao je bez službe. Otada se isključivo posvetio političkom radu. — Ivo Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918, Zagreb 1974, 85—86.

[12] M. Klaić — M. Pavlinoviću, Zadar 28. 12. 1882. KMP, 385—386.

[13] Ivo Perić, Dalmatinski sabor 1861—1912. (1918), Zadar 1978, 120—121.

[14] Hrvoje Morović, Građa za bibliografiju splitske periodike. Novine 1875—1941, Split 1968, 7.

[15] Isto, 8.

[16] Vjekoslav Maštrović, Jadertina croatica, II, Zagreb 1954, 46.

[17] Narod br. 32/1884, 1.

[18] Juraj Biankini — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 4. 1. 1884. KMP, 404

[19] Politeo je smatrao Biankinija svojim učiteljem u novinarstvu te mu je, u znak zahvalnosti, i posvetio svoju knjigu »Izabrani članci, Predgovor«, Tuzla s.a. Ta posveta glasi: »Veleučenom gospodinu popu Jurju Biankiniju, uredniku »Narodnog lista«, zastupniku u Dalmatinskom saboru i na Carevinskom vijeću, svome učitelju u novinarstvu zahvalni pisac P«.

[20] Jubilarni broj Narodnog lista 1862—1912, Zadar 1912. (»Dinko Politeo«), 10.

[21] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar 4. 1. 1884. KMP, 404.

[22] Radilo se o dugovima koje je Politeo imao prema »Narodnom listu«. — Ivan Vranković bio je jedan od prvaka Narodne stranke i zastupnik u Dalmatinskom saboru. Djelovao je u Zadru kao prisjednik Zemaljskog odbora.

[23] V. Bilj. 21, isto, 404.

[24] Isto, 404.

[25] »Narod« br. 1, Split 1884, 1.

[26] F. Bulić — M. Pavlinoviću, Split 13, I. 1884. KMP, 407.

[27] Isto, 407.

[28] D. Rendić Miočević — M. Pavlinoviću, Split 21. I. 1884. KMP, 412.

[29] Ivo Perić, Duje Rendić Miočević kao narodni zastupnik i prvi načelnik ponarođene splitske općine, Zadarska revija br. 2—3/1982, 204. — Biankini je, izložen većim poslovnim obavezama u »Narodnom listu« nakon odlaska Politea, i saznavši za iznos Politeove plaće u »Narodu«, bio nezadovoljan i svojom plaćom. Primao je, kao urednik »Narodnog lista«, 1680 fiorina godišnje ili 140 f. mjesečno. Stalni suradnik u »Narodnom listu« primao je 480 f. godišnje ili 40. f. mjesečno. Uredništvo »Narodnog lista« imalo je i poslužnika, kojem je plaćalo 6 f. mjesečno, a za ulje i svijeće trošilo je u to vrijeme (1884) — 3. f. mjesečno. Obraćajući se Pavlinoviću kao jednoj od najutjecajnijih ličnosti u upravi »Narodnog lista« (izabranoj od dioničara tog lista), Biankini ga je molio da se založi da mu se povisi godišnja plaća za 320 f, dakle da iznosi 2.000 f. Pavlinović je upotrebio svoj utjecaj i tom je Biankinijevu zahtjevu, početkom veljače 1884, bilo udovoljeno (KMP, 411 i 415).

[30] Ante Dejan, izdavatelj i urednik lista »Stekliš« u Zadru.

[31] Ivo Prodan, izdavatelj i urednik lista »Katolička Dalmacija« u Zadru.

[32] Dinko Politeo, izdavatelj i urednik lista »Narod« u Splitu.

[33] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar 8. 2. 1884. KMP, 414—415.

[34] Isti — istome, Zadar 29. 2. 1884. KMP, 416.

[35] M. Klaić — J. Biankiniu, Beč 11. 2. 1884. Hrvoje Morović, Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI—VII, Zagreb 1960, 297.

[36] Kažimir Ljubić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 18. 3. 1884. KMP, 418—419.

[37] M. P., Preokret u Dalmaciji (III), Narodni list br. 25/1884, 1.

[38] M. P., Preokret u Dalmaciji (IV), Narodni list br. 26/1884, 1.

[39] Taj Pavlinovićev javni kritički istup izazvao je, pored ostalog, i znatiželju kako će, u povodu tog istupa, reagirati pojedini narodnjački prvaci, a među njima pogotovo Gajo Bulat. Kažimir Ljubić je 2. IV 1884. pisao M. Pavlinoviću kako očekuje da će Bulat »pobjesniti« i da ga zanima što će Bulat »u bijesu uraditi«, otkrivajući »što triezan misli« (KMP, 419). Pavlinovićev članak zaista je bio uzrujao Bulata. I Bulat se 6. IV 1884. obratio Strossmayeru, skrećući mu pažnju na Pavlinovićev članak, objavljen u »Narodnom listu«, i ističući »kako se na ovaj način«, kako to čini Pavlinović, »može dovesti stranku do novih razciepkanja, koja bi njoj... mogla biti užasna«. Bulat nije želio da pred Strossmayerom opravdava rad dalmatinskih narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću, ali mu je ipak pripomenuo da rad tih zastupnika, »ma kakav bio, nije imao sebičnih svrha«, već

da je imao u vidu »boljak narodne stvari, pa i to da se ne bi u jedan čas izgubilo sve što nas je stalo, u Splitu osobito, toliko godina truda, muke, žrtava i svakojakih jada«. Zamolio je Strossmayera, koji ima utjecaja na »Narodni list«, jer ga potpomaže i jer mu ta pomoć »daje pravo na taj upliv«, da utječe da se više u tom listu tako ne piše. Moleći to, Bulat je upozoravao: »Kad list koji do jučer bio glasilo ciele stranke pa i njezinih zastupnika onako napada na njihov rad, on sam uzima na se tešku odgovornost za sve posljedice koje bi odtuda mogle proizaći, i za koje nitko drugi nebi imao ni najmanje krivnje.« — B. Zelić-Bučan, n. d. (8), 118.

[40] Narod br. 27/1884, 1.

[41] M. P., I »Narod«, Narodni list br. 30/1884, 1—2.

[42] Narod br. 32/1884, 1.

[42a] Narodni list br. 28/1884, 3.

[43] Narodni list br. 29/1884, 1; H. Morović, n. d. (14), 9.

[44] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar, 23. 4. 1884. KMP, 426.

[45] Isti — istome, Zadar 1. 5. 1884. KMP, 427.

[46] Isti — istome, Zadar 7. 5. 1884. KMP, 430.

[47] Miho Klaić — Jurju Biankiniju, Beč 2. 5. 1884. H. Morović, n. d. (35), 300—301.

[48] Gajo Bulat — Mihovilu Pavlinoviću, Split 18. 5. 1884. KMP, 432.

[49] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar 17. 12. 1884. KMP, 448.

[50] Vicko Mihaljević — Jurju Biankiniju, Split 7. 8. 1884. Hrvoje Morović, Iz korespondencije Jurja Biankinija, urednika »Narodnog lista« (1882—1915), Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 26, Zadar 1979, 297. — Loše mišljenje o splitskim narodnjacima imao je u to vrijeme i Šimun Milinović, istaknuti narodnjak iz Sinja. On je pisao Pavlinoviću slijedeće: »Splićani sa dr Bulatom nisu pravi rodoljubi niti pravi Hrvati. Oni su u drugoj formi Bajamontovci, Dioklecijanovci i ništa više« (KMP, 476).

[51] G. Bulat — M. Pavlinoviću, Split, 27. 12. 1884. KMP, 449.

[52] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar 3. 4. 1885. KMP, 469.

[53] M. Klaić — J. Biankiniju, Beč 27. 3. 1885. H. Morović, n. d. (35), 301.

[54] G. Bulat — M. Pavlinoviću, Split 28. 4. 1885. KMP, 480.

[55] V. Perišić — M. Pavlinoviću, Kaštel-Štafilić 29. 4. 1885. KMP, 482.

[56] D. Politeo — M. Pavlinoviću, Split 25. 5. 1885. KMP, 491.

[57] I. Perić, n. d. (29), 205—206.

[58] J. Biankini — M. Pavlinoviću, Zadar 6. 8. 1885. KMP, 503.

[59] K. Vojnović — M. Pavlinoviću, Zagreb 21. 7. 1885. KMP, 503.

[60] Odnosi između Biankinija i Politea postali su otada zaista prijateljski Sjećajući se, dok je živio i djelovao u Zadru, kako se Biankini lijepo odnosio prema njemu i bio mu pravi savjetnik i prijatelj, pa zatim kad je postao urednik »Naroda« kako se taj Biankinijev odnos prema njemu promijenio i najzad kako se nanovo uspostavilo njihovo staro prijateljstvo, Politeo je zapisao: »Kadkad je koji oblačić zastro vedrinu naših odnošaja, jednom pače nagomilale su se bile i guste oblačine. Nu sunce je opeta raztjeralo oblake i Biankini se ponovno povratio prema meni kakav bijaše i prije«. — Jubilarni broj Narodnog lista 1862—1912, Zadar 1912 (»D. Politeo na *Narodnom listu*«), 12.

APPEARANCE OF THE »NAROD« AND THE PROBLEM OF FURTHER UNITY OF THE DALMATIAN NATIONAL PARTY

Summary

The struggle for passing the Split community government from the Autonomist Party of the Nationalist Party was actively supported by writing of the »Narodni list« (»National Paper«) — the Dalmatian National Party paper. When the government of Split, in 1882, finally became a Nationalists' one, the Nationalists of Split judged they needed a separate local newspaper. Thus they started, at the begining of 1884, their paper, the »Narod« (»The People«), that was being edited twice a week by the editor Dinko Politeo.

The first one to be disturbed by the new newspaper was Juraj Biankini, the editor of the »Narodni list« od Zadar. Biankini as afraid that the »Narodni list« would loose its subscribers and contributors from Split and was, for this reason, rousing some National Party leaders (Mihovil Pavlinović and others) to speak against the »Narod« and against the separation of the Nationalists of Split. Critical speeches by Mihovil Pavlinović and objections of the Nationalists of Split endangered the unity of the Dalmatian National Party. It seamed that the Nationalists of Split would form a separate party.

The leader of the Dalmatian National Party, Miho Klaić, tried to keep the unity of the Party and to stop the quarelings. As the party unity — being under preasure of the opponent parties as well as the Austrian regime — was of an utmost interest of all Dalmatian Nationalists, the unity remained, in spite of everytything, kept and protected.

Nevenka Bezić-Božanić

STANOVNIŠTVO SPLITA U VRIJEME BORBE ZA NARODNI PREPOROD (1870—1881)

Između dva popisa 1863. i 1883. godine Split se povećao za oko tisuću novih žitelja, pa je od sedamdesetih do osamdesetih godina XIX stoljeća imao oko trinaest do četrnaest tisuća stanovnika.[1] Prema matičnim knjigama vjenčanih, krštenih i umrlih grad je bio podijeljen na tri župe i to: grad sa sjedištem u crkvi sv. Dujma, Varoš-Dobri u crkvi sv. Križa, te Lučac-Manuš u crkvi sv. Petra. Posebne matične knjige vodila je Židovska općina za svoju vjeroispovijest, a u Gradskoj bolnici upisivali su se u knjige oni koji su se tamo rodili ili umrli.[2]

Po broju rođene djece najveći prirodni prirast stanovništva bio je u varoškoj župi gdje se u razdoblju od 1870. do 1881. godine[3] rodilo između sto osamdeset pet do dvije stotine dvadeset četvoro djece, a sklopilo između trideset dva do četrdeset devet brakova. U župi Grad sklopilo se nešto više brakova između dvadeset četiri i pedeset dva, dok je rođenih nešto manje, između sto tri i sto sedamdeset petoro djece. U župi sv. Petra sklopilo se od petnaest do trideset brakova, a kršteno je od devedeset tri do sto trideset dvoje djece. Kod smrtnosti je drugačije, najviše se umiralo u Gradu, manje u Varošu i na Lučcu, a 1876. i 1877. godine djecu su u cijelom gradu desetkovale epidemije variole i difterije.[4] Ove dvije bolesti su i inače ugrožavale djecu, ali drugih godina daleko manje. Umirali su mnogo od upale pluća, tuberkuloze i crijevnih bolesti, uglavnom ljudi srednjih godina, a malo je njih dočekalo starost iznad osamdeset godina. Prosječno su duboku starost doživljavale više žene nego muškarci.

Tako je u dobi od oko 85 godina umrlo šest muškaraca i osam žena, u dobi od oko 86 pet muškaraca i šest žena, u dobi od oko 87 tri muškarca i šest žena, od 88 tri muškarca i dvije žene, od 89 dva muškarca

i jedna žena, od 90 dva muškarca i devet žena, od 91 tri muškarca i jedna žena, od 92 jedan muškarac i jedna žena, od 93 jedan muškarac, od 94 jedan muškarac i dvije žene, od 96 jedan muškarac i jedna žena od 97 jedan muškarac, te od 98 godina dvije žene.

Prema podacima iz matičnih knjiga u Splitu se u tom razdoblju vjenčalo, rodilo i umrlo:

Župa GRAD

		Rođeni			Umrli		
Godina	Vjenčani	M	Ž	Ukupno	M	Ž	Ukupno
1870	48	74	70	142	120	110	230
1871	35	74	75	149	86	72	158
1872	24	87	88	175	75	71	146
1873	28	96	68	164	97	65	162
1874	35	72	68	140	86	57	143
1875	41	74	72	146	91	90	181
1876	41	80	88	168	118	96	214
1877	47	83	83	166	134	140	274
1878	32	69	64	133	62	54	116
1879	44	45	58	103	48	40	88
1880	41	63	57	120	58	33	91
1881	52	59	70	129	46	51	97

Župa VAROŠ-DOBRI

		Rođeni			Umrli		
Godina	Vjenčani	M	Ž	Ukupno	M	Ž	Ukupno
1870	46	103	121	224	112	111	223
1871	42	108	96	204	70	83	153
1872	38	100	89	189	57	62	119
1873	41	108	77	185	70	52	122
1874	41	102	100	202	56	58	114
1875	49	108	106	214	106	87	193
1876	37	99	105	204	110	77	187
1877	36	91	117	208	160	169	329
1878	43	99	109	208	77	78	155
1879	49	100	99	199	85	66	151
1880	45	126	93	219	65	75	140
1881	32	110	91	201	75	63	138

1870	18	61	57	118	33	47	83
1871	15	54	62	116	44	56	100
1872	16	49	47	96	28	34	62
1873	19	59	53	112	40	22	62
1874	10	52	41	93	26	35	61
1875	22	49	51	100	42	28	70
1876	18	55	65	120	56	58	114
1877	20	72	52	124	77	62	139
1878	14	62	70	132	46	36	82
1879	26	60	60	120	39	39	78
1880	19	72	52	124	37	23	60
1881	31	62	70	132	46	36	82

Po strukturi stanovništva, prema knjigama vjenčanih i rođenih u Splitu, najviše je težaka i oni nastanjuju područje župa Varoša i Lučca, a tek jedan zanemariv dio spominje se u gradu. U gradu je bilo više obrtnika, trgovaca i činovnika. U župi Varoš nastanjen je veći broj obrtnika, pomoraca i ribara, dok u župi Lučac osim težaka ima najviše obrtnika. Obrtnici su bili raspoređeni onako kako su iziskivale potrebe u pojedinim proizvodima. U župama Varoš-Dobri i Lučac-Manuš rade bačvari, krojači, klesari, kolari, konopari, kotlari, limari, kovači, krojači — posebno zabilježeni kao majstori za šivanje narodnih odijela,[5] mesari, mlinari, nožari, opančari, papučari, postolari i krpači obuće, potkivači, sedlari, soboslikari, tkači i tkalje te zidari. Na Lučcu se posebno spominje brodograditelja, štavionica kože s većim brojem radnika, uglavnom iz Dalmatinske zagore i susjedne Bosne, bojadisaonice tkanina poznate u Splitu pod imenom tangarije, od kojih je bila najpoznatija ona obitelj Domić, te radionica svijeća Antuna Ghisalbertija. Zatim se spominje i veći broj krojačica, i to vjerojatno onih koje su radile u svojim kućama, jer su uglavnom domaćih prezimena, pa pekarice sa svojim pećima. One nisu mijesile kruh, već su ga samo pekle za pojedina domaćinstva, a umjesto novca uzimale su gotov kruh, pa ono što nije mogla potrošiti njihova obitelj, prodavale su drugima. Svim ovim obrtima bavio se najviše domaći živalj, a zanat se prenosio iz koljena na koljeno. Tu je manji broj doseljenika; osim Splićana tu je nekoliko obrtnika iz bliže okolice i s otoka, a tek je poneki od njih stranac. Među obrtnicima ima doseljenika iz Kaštela, Klisa i Zagore, a oni su najviše po struci mesari, opančari, tkači i mlinari, dok se stranci bave proizvodnjom svijeća, izradom finijeg namještaja, bakrenog posuđa i izradbom predmeta od lima.

Međutim u župi Grad, uz već spomenute zanate, kojih također ima na tom području, nalazimo još brusače noževa, draguljare, zlatare i urare,

kišobranare, kitničarke i klobučare, knjigoveže i tiskare, klesare mramora, majstora za izradu sadrenih kipića, slikare i soboslikare, puškara, rezača pečata, tapetare, pekare i slastičare, majstora za izradu torbi i kovčega te vlasuljare.

Zatim se spominju majstori orgulja, od kojih je jedan iz Rijeke, tvorničar stolica i tvorničar likera obojica iz Italije,[6] no oni su vjerojatno dolazili samo radi prodaje svojih proizvoda jer ih zapisi u matičnim knjigama spominju samo u nekoliko navrata kao kumove. Od spomenutih obrtnika na području gradske župe nalazimo u tom razdoblju pedeset i osam iz raznih krajeva Italije, od toga samo iz Trsta, koji je tada pripadao austrijskoj carevini kao i čitava naša obala, sedamnaest, dok se iz ostalih austrijskih pokrajina spominju dvadeset i tri obrtnika, što je velik broj u odnosu na domaće, pa nije isključeno da je autonomaška općina boreći se za glasove, išla na ruku strancima, dajući im dozvole za djelatnost raznih vrsta obrta. Prema zapisima o sklapanju brakova i rađanju djece, može se utvrditi njihov stalni boravak u gradu.

U razdoblju od 1870. do 1881. godine spominju se obrtnici: BAČVARI: Bakotić Antun, Barić Marin, Bašić Antun, Družeić Mihovil, Kinkela Filip, Komiček Antun, Lokica zv. Šibenčanac Antun, Lozić Mato, Manola Antun i Vicko, Marković Ignac, Matošić Srećko, Mijač zv. Šibenčanac Mato, Milić Franjo, Petrić zv. Raspada Antun, Potočnjak Pavao i Petar, Radetić Antun, Sardoš Stjepan, Tomić Špiro, Vlahović Šimun, Vlak Andrija, Vulić Marin. BOJADISARI: Bassi Ermis, Caligaris Ivan, Domić Marin, Kuzmić zv. Kera Mato, Matas Mihovil i Vicko, Perasa Jakov, Puntel Osvald, Vidović Franjo i Grgo. BRIJAČI: Bogdanović Nikola, Casolini Klement i Lovro, Demicheli Ivan, Dezorzi Franjo i Hanibal, Đidera Josip, Frua Eugen, Furlan Tomo, Goić Antun, Knežević Josip, Montan Protasio, Mutarello Luigi, Nikolić Špiro, Pasinović Josip, Riboli Antun, Senjanović Franjo, Ševeljević Jakov i Nikola, Tabor Geminiano i Luigi, Tecilazić Antun, Tesolato Nikola, Zageto Adam, Zavoreo Josip, Zlodre Marin. BRODOGRADITELJI: Aviani Antun, Buj Ivan, Lovro, Luka i Pavao, Damjanović zv. Mlade Antun, Depolo Nikola, Ispirović Ivan. BRUSAČI: Beltrami Santo, Chesi Gulielmo, Zanada Dominik, Zandigiacomo Franjo. DIMNJAČAR: Dočkal Ivan. DRAGULJAR: Tonon Ferdinand. DRVODJELCI: Andruja Petar, Badio Mato, Petar i Vicko, Baldasar Ivan, Barić Franjo i Ivan, Bauk Juraj, Bego Antun, Josip, Luka i Špiro, Benevoli Ivan i Luigi, Bodić Jerolim, Brajević zv. Vuica Ivan i Paško, Buj Karlo, Cararra Nikola, Carminati Ivan, Cettaviani Silvano, Cominato Josip, Čulić zv. Viskota Luka, Danieli Aleksandar i Blaž, Davalà Petar, Delijić Mato, De Lorenzo Franjo, Dević Nikola, Dolci Ivan, Fabris Špiro, Firisin Felice, Friz Alber Jerolim, Galignani Tomo, Gentilizza Antun, Ghei Ivan i Josip, Gilić Antun i Mato, Giovanelli Antun, Glavinović zv. Arunac Bure Antun, Granić Jerolim, Halfter Federik, Hermoll Ivan, Kolombatović Vicko, Koncani Franjo i Ivan, Korlaet Ivan i Petar, Kosscluk Mato, Kozulić Mato, Lisičić Ivan i Josip, Mađar Ivan, Mallig Jakov, Mariani Silvano, Martinić Antun, Masalić Dominik, Matošić Antun, Matović Antun, Mikačić Lovro i Mato, Miotto Antun, Mogian Ivan, Nakić Vicko, Orlić Lovro, Ottavini Silvano, Pavišić Ivan i Mihovil, Peresini Angeo, Petešić Dujam, Piteša Dujam, Polti Julije, Pozzi-Polli Franjo, Protić Luigi, Radoš Ivan, Reić Josip i Marin, Rizzaneli Augustin, Rodić Josip, Rončević Antun, Ružić Ivan, Slavić Emil, Stabile Franjo, Stella Lovro, Suić

Pavao, Škare Paško, Škaričić Petar i Stjepan, Tomić Ivan, Tujac Tomo, Turko Mihovil, Ukmar Antun, Velić Luka, Vlajčević Mato, Vokan Ivan, Vušković Vicko, Zavoreo (Zavorović) Antun, Zec Ivan. KAPAR: Zlodre Špiro. KIŠOBRANARI: Pagliari Napoleon, Sigurić Srećko. KITNIČARKE: Donadini Ana, Mutarello-Vanderrek Luigia. KLESARI: Bierti Josip, Bonifazio Romano, Busello Vicko, Giudici Karlo, Kukoč zv. Petraelo Antun, Monti Anđeo i Franjo, Matković Juraj, Pascoli Jakov, Pasini Dmitar, Solari Josip i Sebastijan. KLOBUČARI: Battilani Pavao, Gucchia Benedikt, Manola Bartul, Mutarello Ivan, Nigris Ivan, Osvaldini Antun, Paut Ivan i Vicko, Xela Karlo KNJIGOVEŽE: Bakota Juraj, Belotti Juraj, Facchi Pacifik, Stajić Josip. KOLARI: Jakaša zv. Štiglic Antun, Katalinić Marko, Maborschnig Ivan, Prezzi Petar, Tujac Tomo. KONOPARI: Anđelić Andrija, Aržić Antun, Bersatić Ivan, Bertičević Antun, Bonačić Antun i Mato, Čulum Špiro, Dvornik zv. Zekonja Marin, Ferat Antun, Firisin Petar, Gargomilla Jakov, Glavinović zv. Bure Mato i Petar, Goić Mihovil i Pavao, Ivanišević Kukoč Marin, Jadrić Lovro i Mato, Jakaša Stjepan i Šimun, Kezić Stjepan, Kovač Šime, Lete Ivan, Loše Petar, Lučin Bartul i Mato, Martić Dujam, Matošić Antun, Jerolim, Marin i Paško, Matutinović Andrija, Mijić Santo, Mrduljaš Antun, Ninčević zv. Petras Jerolim, Paparela Dujam, Izidor, Josip i Šimun, Piria Ivan, Radovniković Marko, Razmilović Mato i Tomo, Reić Andrija, Fabjan i Franjo, Rudić Ivan, Ružić zv. Beverin Šimun, Siriščević Jerolim, Šore Ivica, Tomić zv. Matoš Ivan, Tripalo Augustin. KOTLARI: Hamulik Pavao, Macanović Lovro i Nikola, Medar Petar, Menglein Federik, Montan Dujam, Polacco Luigi, Stradella Josip, Šegvić zv. Gaja Tomo. KOVAČI: Alujević Nikola, Aržić zv. Pavlina Lovro, Čarić Šimun, Čulić zv. Dragon Filip, Čulić zv. Viskota Šimun i Vicko, Čulum Josip, Despot Stjepan, Dumanić Marin i Petar, Dvornik Antun i Petar, Gaće Ivan, Grančić Bartul, Gudek Martin, Ivanišević Kukoč Lovro, Jakaša Andrija, Ković Šimun, Kuzmanić Ivan, Rajner i Srećko, Kuzmić zv. Bekin Antun i Ivan, Lete Antun, Lise Aleksandar, Lisičić Ivan i Lovro, Manola Šimun, Mašković Antun i Vicko, Ozretić Antun i Vicko, Piteša Dujam, Protić Marin, Radić Vicko, Radovniković zv. Kusić Ivan i Marin, Relja zv. Batain Mato, Rončević zv. Rossi Mato i Petar, Rudić Petar, Sigurić Srećko, Stochmayer Franjo, Šubašić zv. Klišanac Jakov, Turini Valentin, Vesanović Dvornik Jerolim, Vidošević Ivan, Zlodre Marin, Žunić Tomo. KOŽARI — radnici u štavionici kože: Fredelli Nikola, Granić Filip i Ivan, Kovačević Stjepan, Kundid Martin, Kurir Jerolim, Marinčić Andrija, Mehanović (Meović) Martin, Paparela Špiro, Pervan Stjepan, Varenina Marko. KROJAČI: Accorsi Eleonoro, Arges Antun, Bagat Marko, Barić Arnir, Bay Antun i Karlo, Bočić Josip, Bonafede Sebastijan, Božiković Dujam, Čelić zv. Kokošica Ivan, Jakov i Karlo, Dadić Josip, Damjanović Josip, Duplančić Marin, Fatturini Karlo, Franić Tomo, Franičević Ferdinand, Flusti Josip, Hedl Mihovil, Inglot Marin, Koceić Dujam, Košta Franjo, Kovačić Marin, Marko i Petar, Kukoč Ivan, Laghi Antun i Ivan, Laura (Laurer) Josip, Luger Josip, Martini Pavao, Melchiori zv. Pesarese Antun, Meneghin Ivan, Misadin Ivan, Neumann Josip, Pavličević Špiro, Premerù Andrija, Roje Paško, Sambugnak Luigi, Scaserma Santo, Senković Ludovik, Soresini Josip, Stella Antun i Dominik, Ševeljević Antun, Šinković Juraj, Trictenwain Andrija, Zaler Luka, Zlodre Jakov i Špiro, Znidaršić Antun. KRPAČ OBUĆE: Ninčević zv. Petras Dujam. LIMARI: Bogdanović Petar, Caim Mihovil, Cubenik Josip, Montan Antun, Franjo i

Silvestar, Namlik Petar, Polaccho Mihovil. MAJSTOR GIPSANIH KIPIĆA: Barzotti Leonardo. NOŽARI: Vukasović Deanović Marko i Šimun. OLTARISTI: Alberti Franjo, Morali Franjo, Pascoli Jakov, Solari Vicko. OPANČARI: Banovac Ilija, Boban Ilija, Botić Franjo, Kocelć zv. Roso Grgo, Markovina Franjo, Matas Mato, Minić Marko, Penić Ivan, Senjanović zv. Čopo Ivan. PAPUČARI: Bakotić Tomo, Biuk Antun, Despalatović Mato, Jurjević Mato, Marasović Ivan, Marčić Marko, Marojević zv. Plakalović Petar, Osibović zv. Betica Marin, Škaričić Fabjan, Visković Ivan. POSTOLARI: Alujević zv. Dujas Marin i Pavao, Andreis Antun i Petar, Andreis zv. Stale Ivan, Arbanašić Dujam i Jakov, Barić Lovro, Bašić Juraj, Bernardi Josip, Bevilaqua Anđeo, Bianchi Josip, Bilus Mato, Bonačić Antun, Bonafede Jakov, Bonifaci Bonifacio, Buj Andrija i Šimun, Burla Nikola, Caim Petar, Caligari Petar, Capeletti Jakov, Casolini Mato, Ciković Josip, Crivelei Petar, Cvitanić Luigi, Cotić zv. Koštre Josip i Marin, Čulić Mato, Danilov Franjo, Dević Petar, Drelje Jelaska Marin, Fabris Jakov i Jerolim, Fedi Petar, Firizin Ferdinand, Foretić Petar, Frua Antun, Furlani Mato, Galić Ivan, Gašparović Jakov, Gera Karlo, Gersan Serafin, Giovanelli Ivan, Inglot Dominik, Ivić (Ive) Ivan, Jurić Špiro, Jurišić Franjo, Kalašić Lovro i Stjepan, Kaliterna Franjo i Jakov, Kalođera Josip, Kandijaš Dujam, Marko, Petar i Pio, Koludrović Josip, Korlaet Antun, Josip i Kazimir, Koštre Franjo, Kovačević zv. Čijak Marko, Kuparić Antun, Lin Josip, Lučić Josip, Marić Mato, Masovčić Dujam, Matošić Ivan, Medar Petar, Meschina Petar, Meštrović Antun, Mišetić Josip, Muljačić Filip i Mihovil, Mužinić Antun Dujam i Tomo, Nakić Dujam, Novaković Silvestar, Paić Fabjan, Pallatta Josip, Pandol Juraj, Panza Vinko, Perinović Ivan, Pivac Špiro, Pivčević Ivan, Plenković Antun, Pleština Petar, Radetić Nikola, Radić Andrija, Radinović zv. Tangar Lovro, Radojević Nikola, Radoš Luigi, Rizvan Ivan, Rodić Antun, Rosić Antun, Salvesario Ivan, Sirišćević Antun i Ivan, Stanojević Pavao, Stefanini Atun, Josip, Nikola i Vicko, Stella Andrija, Stipinović Mato i Špiro, Sunara Antun, Šegvić Ivan i Tito, Uglješić Antun, Visković Karlo, Vlašić Vicko, Voltolini Ivan, Vorek Karlo, Vusio Dominik i Špiro, Vušković Josip, Zlodre Martin i Vicko, Zuanelli Ivan, Zuanić zv. Verilo Antun, Zupel Jakov, Živković Josip. POTKIVAČ: Ferat Mihovil. PUŠKARI: Pensa zv. Fabretto Anđeo i Tecilazić Petar. REZAČ PEČATA: Köhn Josip. SEDLARI: Draško vić Martin, Lalić Ivan Krstitelj, Tudorić Stjepan. SOBOSLIKARI: Barbarić Ivan, Bašić Blaž, Betica Marin, Budić Ivan, Firizin Ferdinand, Galignani Ivan, Grgin (Grgić) Antun, Jurišić Ivan, Kuzmić Mato i Mihovil, Malesani Aleksandar, Periša Ivan, Salustri Antun, Franjo i Špiro, Sbiša (Sbura) Ivan, Torti Antun, Turišić Ivan, Vanti Trevisan Antun, Vlajčević Antun i Josip, Voltolini Antun, Jakov st., Jakov ml., i Vicko, Zustemberg Rajmond. SVJEĆARI: Farinelli Luigi, Ghisalberti Antun, Girometa Ivan i Josip, Pelinghi Franjo, Tortini Franjo. ŠTUKATER: Franchini Dominik. TAPETARI: Buzzi Franjo, Deotto Franjo, Pervan Ivan, Petrošić Josip. TESAR: Nikolić Sebastijan. TISKARI: Artić Eustahije, Bagozzi Silvestar, Colle Josip, Dević Pavao, Galasso Tomo, Gioannizio Antun, Jaman Marin, Jeličić Lovro, Martezza Antun, Novaković Vicko, Russo Karlo, Zanoni Antun. TKAČI: Bego Nikola, Bertičević Mihovil, Bilinić Aleksandar i Antun, Gazde Lovro, Krosić Danijel, Piria zv. Rotondo Blaž, Solari Luigi, Vušković Špiro. TKALJE: Bakotić Jakica, Bojanić Kata, Caktaš Magdalena, Cotić zv. Koštre Marija, Čulić Filomena, Dimić Dujka, Družeić zv. Grgaca Marija,

Ivulić Andrica, Jelaska Kata, Ligutić Dujka, Marasović Marija, Miše Ana i Nikica, Šakić Santa, Zecchini Marija. TOKARI: Prezzi Petar, Savio Franjo. TORBAR: Colić Mato. URARI: Bauk Luighi, Huttner Gaetan, Moretti Robert, Schilke Antun. VLASULJARI: Baranović Petar, Prautner Antun, Vito Petar ZIDARI: Alujević zv. Dujas Pavao, Aljinović Luka, Bakotić Luka, Ban Stjepan, Barić Mato, Bastunović Petar, Belotti Juraj, Boban Ilija, Botić Antun i Augustin, Calibrana Juraj, Camilletti Ivan, Cordignano Petar, Devivi Antun, Drelje Pavazza Nikola, Franchini Dominik, Franjo i Hanibal, Ganza Bartul, Gardelli Ivan, Ghemo Marin, Gostinčar Antun, Grle Bartul, Juraj i Mihovil, Jakasović Luka, Jakaša Luka, Jandel Kuzmo, Jurin Dujam, Kaliterna Ivan, Jakov, Juraj Nikola i Srećko, Kovačić Antun, Ivan, Jakov i Šimun, Kukoć Petraello Petar, Lalić Ivan, Laura Josip, Lete Antun, Franjo, Ivan i Vicko, Lisičić Ivan, Linardić Nikola, Lobasso Ivan, Lovrić Filip, Makinić Franjo, Manola Ivan i Šimun, Marasović Antun, Jerolim i Marin, Markovina Giković Antun, Josip, Srećko i Šimun, Marinović Vicko, Marušić Lovro, Meneghello Dujam i Mato, Mikačić Antun i Natal, Milašić Dominik, Mitrović Dujam, Omašić Jakov, Paić Srećko i Šimun, Palese Pavao, Pantalisse Danijel, Perišić Andrija, Petrini Franjo, Petternella Ivan, Radica zv. Zuko Antun i Josip, Reić Šimun, Rizvan Blaž, Rosandić Antun, Franjo, Tomo i Vicko, Solari Vicko, Spudičević Tomić Marin, Šegvić Vicko, Šitić Lovro, Školjar Paško, Šitić Lovro, Školjar Paško, Šore Ivan i Luka, Tenžera Petar, Tesolato Daganello Dujam i Ivan, Trigeno Augustin, Vučetić Ivan, Wohan Franjo. ZLATARI: Bauk Luigi, Botta Antun, Germano Srećko, Maroli Ivan, Meneghin Anastazij, Miotto Bartul i Ivan, Paut Gaetan, Pezzi Jerolim, Valle Ivan Krstitelj, Vlahović Ivan, Zudenigo Juraj.

Prema tome u razdoblju od 1870. do 1881. godine u Splitu žive slijedeći obrtnici:

BAČVARI	23	KOTLARI	99	SEDLARI	3
BOJADISARI	10	KOVAČI	49	SOBOSLIKARI	27
BRIJAČI	25	KOŽARI	11	SVJEĆARI	6
BRODOGRADITELJI	8	KROJAČI	52	ŠTUKATER	1
BRUSAČI	4	KRPAČI OBUĆE	1	TAPETARI	4
DIMNJAČAR	1	LIMARI	9	TESAR	1
DRAGULJAR	1	MAJSTOR SADRENIH KIPIĆA	1	TISKARI	12
DRVODJELCI	100	NOŽARI	2	TKAČI	9
KAPAR	1	OLTARISTI	4	TKALJE	15
KIŠOBRANI	2	OPANČARI	9	TOKARI	2
KITNIČARKE	2	PAPUČARI	10	TORBAR	1
KLESARI	12	POSTOLARI	90	URARI	4
KLOBUČARI	9	POTKIVAČ	1	VLASULJARI	3
KNJIGOVEŽE	4	PUŠKARI	2	ZIDARI	99
KOLARI	5	REZAČ PEČATA	1	ZLATARI	11
KONOPARI	52				

Teško je utvrditi je li to stvarno stanje obrtničkih usluga u Splitu u tom razdoblju, ali vjerojatno tijekom tih desetak godina svaki se od njih barem jednom našao na stranicama matičnih knjiga. Iz tih izvora nije vid-

ljivo tko je od njih majstor sa svojom radionicom, a tko je samo radnik pojedine struke. No kako je to i jedini dosada poznati izvor o obrtima i obrtnicima u Splitu, bilo ga je potrebno istražiti. To se također odnosi i na druga zanimanja tih godina u gradu.

Zatim slijedi grupa zanimanja uz prehrambenu, ugostiteljsku i trgovačku struku. Ona obuhvaća mesare, mlinare, pekare, slastičare, gostioničare, kavanare i konobare, koje je nemoguće podijeliti jer se spominju pod zajedničkim imenom caffettiere, te trgovce i trgovačke predstavnike. Tih godina u Splitu su MESARI: Ajduković Marin, Alujević zv. Dujas Fabjan, Andreis zv. Stale Šimun, Antunović Ivan, Baldasar zv. Makaran Karlo, Špiro i Paško, Bego Antun i Tomo, Bonačić zv. Biluš Antun, Bonačić zv. Mašo Dujam, Bonačić zv. Ključanica Franjo i Stjepan, Bonačić zv. Lešte Antun, Borčić Dujam i Marin, Buturović zv. Pendilo Antun i Ivan, Čović Florio, Dimić Ivan, Erceg Nikola, Glavinović zv. Reso-Bure Ivan, Jelić Antun i Lovro, Jurčević zv. Pendalo Antun i Ivan, Jurić zv. Mijan Marin, Jurjević Dujam, Krstulović zv. Jelavić Josip i Marin, Krstulović zv. Juras Stjepan, Lisica Marko, Marojević zv. Plakalović Filip, Ivan i Mato, Milas Marko, Mitrović Mihovil, Muscatello Antun, Ivan, Mihovil i Stjepan, Mrduljiš Luka, Novak Fabjan, Paić zv. Erceg Antun i Mato, Paić zv. Rade Luka, Perlain Marin i Marko, Plazibat Jakov, Piplović zv. Pukić Antun i Špiro, Poduje zv. Giković Franjo, Salvisan zv. Bandalović Ivan, Sočin Andrija, Solari Ivan, Šilović Antun, Franjo i Ivan, Škaričić Dujam, Šore Mihovil i Nikola, Tašovac Nikola, Terzić Šimun i Špiro, Tesolato zv. Daganello Antun, Fabjan i Petar, Tirolese Marin, Tomić Antun, Ivan i Mato, Ugrin Šparac Nikola, Vrdoljak zv. Sbanjak Stjepan, Zelić Antun, Zlodre Antun, Franjo, Ivan, Marin, Mihovil i Nikola, Žanko Antun. MLINARI: Dropulić Antun, Jurjević Dujam, Matas Mato, Milišić Mato, Muljačić Mato, Sluje Paško. PEKARI: Baco Mato, Bandić Antun, Bakotić Antun i Šimun, Brdlik Vjekoslav, Buljanović zv. Slugo Kata, Caktaš Ilija, Colić Mato, Čijuk Josip, Grubišić Luka, Hatze Luigi, Kokić Mato, Pieno Karlo, Popović Mato, Rosić Ivan, Runze Franjo, Ulrika Josip, Šerić Petar. SLASTIČARI: Bonifazio Romano, Đemetović Antun, Fabrik Federik, Koštre Filip, Kralj Jakov, Markota Nikola, Prosić Ivan, Selva de Romano, Vusio Franjo.

GOSTIONIČARI: Ban Marko, Barač zv. Livio Petar, Basa Marko, Bašić Blaž, Bedalov Petar, Bernabić zv. Perviz Špiro, Biliško Anđela, Biluš Bartul, Blažić Blaž, Bojić Vicko, Borozan Mato, Botić Dujam, Bužančić Nikola, Čerina Josip, Čuk Antun, Danilov Franjo, Delić zv. Bile Paško, Dražin Juraj, Goić Silvestar, Grubišić Pavao, Ivić Ivan, Ivišić Marija, Jelčić Mato, Jeličić Božo, Jurašin Antun, Jurić Ivan, Kulić Petar, Laura Pavao, Petar i Špiro, Mikačić Mihovil, Perlain zv. Čelak Antun, Radanović Petar, Rogošić Nikola, Roje Ivan, Strišić Jakov, Šarić Tomo, Šimić Mijo, Tojić Petar, Tondl Mato, Trišić Jakov, Turić Ivan, Uvodić Marko, Veljača zv. Radić Grgur, Vlaić Jerolim, Vlašić zv. Kuać Ivan, Vrleta Mato, Vukasović Andrija, Vušković Antun, Zekan Juraj. KAVANARI i KONOBARI: Brandiele Luigi, Crević Josip, Dešković Šimun, Fragiacomo Antun, Gašpić Ivan, Geka Sale, Gorgoglioni Marko, Jankov Mato, Kardoš Antun, Larese Enrico, Lose Petar, Luarini Antun, Macanović Josip, Mauro Špiro, Osvaldini zv. Putina Antun, Parpan Jakov, Pollanz Ivan, Sandri Ivan i Josip, Smidt Nikola, Solitro Mato, Stipančić Mihovil, Stipinović Josip, Šimić Mihovil, Tommasi Eugen, Trocoli Luigi, Valenti Josip,

Vrdoljak Mihovil, Zulić Franjo. KUHARI: Balen Ivan, Barretini Santo, Cokić Jerolim, Delaš Josip, Delić zv. Bile Paško, Felban Pavao, Fischer Gaetan, Ivančević Mato, Klančnik Andrija, Lubin Stjepan, Matković Josip i Lovro, Matogović Ivan, Papić Antun, Radeljak Vicko, Stalić zv. Kalina Stjepan, Stanić Mato, Toitig Josip, Tujez Tomo. Turadinović Santo, Vučinić Antun.

TRGOVCI: Alegretti Josip, Alfirević Paško, Aljinović Dujam, Antičić Ivan, Balić Antun, Barać Ivan, Bartulica Stjepan, Bašić Mato, Bavčević Marin, Bertičević Antun, Bettuli Franjo, Bollani Franjo, Botić Franjo i Grgur, Božić zv. Caranffilla Franjo i Jakov, Bradarić Ivan, Brajević Dujam i Marin, Brajinović Josip i Marin, Brelić Ikar, Bulimbašić Ivan, Bure Ivan, Cukrov Jakov, Cvitanić Ivan, Čović Mihovil, Ćulum Grgur, Dadić Andrija, Nikola i Vicko, Dalbelo Antun i Artur, Damjanović Pavao, Delić Augustin, Domić Marin, Dragojević Anđeo, Dvornik zv. Gosaić Antun i Dujam, Fischer Josip, Ganza Marko, Girometa Ivan, Glavinović zv. Arunac Petar, Gotovac Mato, Bartul i Jakov, Giustini Nikola, Juras Vicko, Kant Eduard, Karaman Antun, Petar i Srećko, Katalinić Vicko, Kleva Marijeta, Krivić Jakov, Krševanić Dominik i Vicko, Kuzmanić Pavao, Lalić Ivan Krstitelj, Landstedter Ferdinand, Laura Ivan, Lovrić Franjo, Manger Mato, Marasović Ivan, Marcchochia Ivan, Matković Antun i Ivan, Matošić Ivan, Metličić Ivan, Mijač Filip, Mijić Antun, Milošević Andrija, Minigo Antun, Miotto Antun, Mišetić Jakov, Mravak Josip i Luigi, Mučić Josip, Nikolić Miloš Josip, Nutrizio Josip, Pandža Nikola, Paparella Stjepan, Parać Antun, Pavela Nikola, Prassel Grgur, Prvan Josip, Radoš Franjo i Karlo, Rađa Ivan, Riboli Ludovik (dvorski dobavljač), Rismondo Ivan, Rogić Josip, Sardelić Kragić Nikola, Savo Dujam i Petar, Smolčić Antun, Sperati Ivan, Stazić Ivan, Suić zv. Mikica Ivan, Svetina Tomo, Šipić Tomo, Škarica Filip i Ivan, Šperac Josip, Šubašić Antun, Tecilazić Franjo, Teoli Antun, Tomiatti Diodor i Ernest, Tomić Stjepan, Uvodić Ivan, Valenti Ivan, Ventura Andrija, Vesanović Juraj, Vidović Ivan, Vukas Grgur, Vuković Ivan, Vuletin Antun, Zanoni Antun, Zavoreo Nikola. PRODAVAČI VOĆA: Barać Mato, Cuvac Ivan, Jajić Šimun, Marinović Antun, Petričić Antun, Uvodić Marko. PRODAVAČI DUHANA: Stešić Stipan. TRGOVAČKI AGENTI: Belan Antun, Brelić Ivan, Čulum Ivan, Duplančić Ivan, Girometa Jerolim, Jelić Jakov, Jurić Andrija, Perić Ivan, Zanelli Petar. MEŠETARI: Duplančić Josip, Guina Silvestar, Katalinić Anđeo, Laghi Franjo, Meneghello Dujam, Muljačić Filip, Nani Juraj, Papandopulo Luigi.

Prema tome u prehrambenoj, ugostiteljskoj i trgovačkoj struci bilo je u navedenom razdoblju u Splitu:

GOSTIONIČARA	45	PEKARA	18
KAVANARA	29	PRODAVAČ DUHANA	1
KUHARA	21	PRODAVAČA VOĆA	6
MESARA	81	SLASTIČARA	9
MEŠETARA	8	TRGOVACA	116
MLINARA	6	TRGOVAČKIH AGENATA	10

U Splitu je živio i jedan broj stanovnika sa zvanjem pomorca, no što se sve pod tim nazivom razumijevalo nije potpuno jasno. Da li su to bili mornari na brodovima ili vlasnici manjih brodova ne može se odrediti, jedino su posebno zabilježeni pomorski kapetani, strojari, ložači na brodovima, lučki

piloti, radnici u Lučkoj kapetaniji, Lučkom zdravstvenom uredu i Lloydu, te lučki radnici poznati pod nazivom batelanti. Jednako tako spominje se i veći broj onih kojima je ribarstvo bilo stalno zanimanje, pa su pod nazivom ribara zabilježeni u matičnim knjigama. To su: POMORCI: Alfirević Duje, Alujević Nikola, Andreis zv. Staljar Josip, Aržić Andrija i Antun, Atonić Antun, Bagat Petar, Bandalović Antun, Barčot Petar, Bargot Antun, Bauk Andrija i Benedikt, Bavčević Antun, Bego Antun i Dujam, Belunio zv. Barković, Marin, Bojanić Ivan, Bonačić Jakov, Mato i Špiro, Bonomi Josip, Borčić Ivan i Marin, Bošnjak Jakov, Bracanović Petar, Brajević Petar i Srećko, Brajević zv. Vujica Franjo i Ivan, Breša Marko, Brkojević zv. Pesnjardo Antun, Buble Vicko, Budrović Dominik, Buj Antun, Cambio Antun, Carbonin Anđeo, Carev Stjepan, Chiona Bartul, Constanza Ivan, Cotić zv. Koštre Antun, Cvitović Ivan, Čatipović Ivan, Ćuk Ivan, Čulić Andrija, Damata Bernard, Damjanović Nikola, Damjanović zv. Žanić Ivan, Decanosa Antun, Derossi Ivan, Devivi Josip i Marin, Dimić Josip, Drelje Jelaska Petar, Družeić Ivan, Erceg Juraj, Fabris Dujam i Petar, Filippi Dominik, Francisković Ivan, Guidici Karlo, Goić Silvestar, Grigillo Karavanić Petar, Grisogono Antun, Grubišić Antun, Grušić Marko, Guesco Petar, Iković Andrija, Jakelić Lovro, Jakovčević Pavao, Jelaska Marin, Špiro i Tomo, Jerković Jakov, Jurjević Franjo i Dominik, Kalenić Kristofor, Kalamarić Antun, Kaliterna Andrija, Kezić Stjepan, Kliškić zv. Kakalina Duje i Fabjan, Knežević Danijel i Tomo, Kragić Antun, Krešić Ivan, Krstulović Antun i Franjo, Kruška Josip, Kurić Antun, Kuzmić zv. Bekin Antun, Laura Srećko, Libesco Petar i Marin, Ljubetić zv. Čisić Franjo, Mađar Marko, Malvasia Fabjan, Manola Ivan, Marić Stjepan, Marinović Marin, Markovina Giković Nikola, Martinis Ivan, Masovčić Dmitar i Mato, Mastioli Mihovil, Matić Filip, Matošić Paško, Mecorsi Eugen, Mendes Antun, Meštrović zv. Galiković Antun, Mihovilović Antun, Milašić Nikola, Mirčeta Dominik, Murat Grgo, Nicić-Dorić Marin, Nisi Genasio, Novak Juraj, Novaković Antun, Omašić Marin, Omrčen Nikola, Ozretić Andrija, Padovan Antun, Paić Antun, Pasinović Antun i Petar, Pavazza zv. Botta Ivan, Pavazza zv. Drelje Duje, Ivan, Luka, Marin, Petar i Pavao, Pavić Antun, Pavičić Petar, Petric Šimun, Pilić Franjo, Piplović Antun, Piteša Mato, Pivčević Ivan, Pjerotić Antun, Priuli Petar, Prizmić Antun, Puizina zv. Guša Dujam, Radoš Jerolim, Radovniković Antun, Rogošić Andrija, Rosandić Srećko i Špiro, Rudanović Antun, Ruić Antun, Ružić Marin, Salvi Mato, Scominaro Mato, Senjanović zv. Čopo Antun, Serdarević Josip, Siriščević Dujam, Luka i Paško, Skladnica Juraj, Slatinac Fabjan, Smoje Petar, Solari Luigi, Spadavecchia Jakov, Staničić Kajo, Stella Andrija, Stipulinić Tomo, Suić zv. Mikica Pavao, Šabić Nikola i Tadija, Šakić Marin, Šegvić Dujam, Šilović Ivan, Šilović Slade Ivan, Šitić Luka, Škrobica Nikola, Šore Mihovil, Tocilj Petar, Tolmer Ivan, Tomašić Josip, Topić Josip, Tresić Juraj, Tvrde Franjo, Tracca Marin, Vania Antun, Vartlar Filip, Velat Andrija i Antun, Veri Antun, Vidan Marin, Vlaić Vicko, Vusio Ignac, Vušković Marin i Mihovil, Vušković zv. Remetaš Antun i Ivan, Zanitović Ivan, Žegarac Luka, Žunić Jakov. POMORSKI KAPETANI: Bettini Marko, Bisazza Franjo, Budinić Petar, Fabris Petar, Ferri Ivan, Grisogono Juraj, Ivanišević Ivan, Koludrović Luigi, Pavazza Dujam, Pescini Tomo, Rismondo Antun, Zanardi Jakov, Zavorović Kristofor. BRODSKI STROJARI: Fusari Benedikt, Grill Eduard, Machnig Josip. LOŽAČI: Foretić Antun, Lovrašić Josip, Šegvić zv. Starčev Marin, Vilić Antun i Mato. LUČKA KAPETANIJA: Antunović Ivan, Boschi Grgur, Budinić Lucijan, Bikić Josip, Consolari Antun, Dabrović zv. Sabba Juraj, Domjanović zv. Mlade Karlo, Fontanella Petar, Grisogono Emil, Joković Kuzmo, Katalinić Ivan, Kovačević Karlo, Leva de, Petar, Martinis Nikola, Mengula Prosper, Nikičević Antun, Stipinović Ivan. LUČKI ZDRAVSTVENI URED: Šulentić Danijel, Zaninović Antun. LOYD: Fradelić Josip, Gallicy Eduard, Micheli Vitturi Franjo, Sbure Ivan. LUČKI RADNICI: Drnas Martin, Libesco Petar, Lolić Jakov, Morelli zv. Napoleon Aleksandar, Morelli Tomo, Mušan Franjo, Zergomilla Jakov RIBARI: Alujević zv. Španjol Antun, Balarin zv. Storto Anđeo, Balarin Jakov i Stjepan, Bandalović Fabjan, Brajević zv. Vujica Inocent, Brajević Ivan i Petar, Bernardi Franjo, Bonini Anđeo, Carbonini Anđeo, Ceolin Ivan, Ciona Antun, Ciriello Jacint, Constantino Anđeo, Dadas Antun, Doria Srećko i Vicko, Kliškić zv. Kakalina Fabjan, Leoni Ivan, Ljubičin Ivan i Tomo, Marinić Kragić Antun, Mojtić Mato, Moscatello Antun, Navari Antun, Novaković Ivan, Padoan Luigi, Pensa zv. Camerada Andrija, Pensa Josip, Radovniković Nikola, Ranzato Srećko, Ravagnan Kerubin, Reić Vicko, Rosandić Franjo, Ružić Petar, Salin Ivan, Sasso Mauro, Smoje Antun, Dominik, Dujam, Marko i Petar, Smoje zv. Musoler Marko, Vušković Ivan.

Prema tome u Splitu su živjeli:

BRODSKA STROJARA	3	LUČKIH RADNIKA	7
LOŽAČA	4	POMORACA	166
LOYD	4	POMORSKIH KAPETANA	13
LUČKA KAPETANIJA	18	RIBARA	45
LUČKI ZDRAVSTVENI URED	2		

Prosvjetni radnici — učitelji osnovnih škola te profesori Klasične gimnazije i Velike realke većim dijelom su bili Splićani ili pak iz ostalih krajeva Dalmacije. Učitelji glazbe bili su stranci, a u tom razdoblju spominje se i posebni učitelj za gluhonijemu djecu i privatni učitelji. Odvjetnici i notari također su Splićani, a među njima se ističu glavni nosioci stranaka. Rađaju im se djeca, spominju se kao kumovi, a najviše zapisa o kumstvu na vjenčanjima i krštenjima posebno u Velom varošu povezano je uz ime Antuna Bajamontija.[6] Prema tim zapisima može se uočiti pokušaj autonomaša da se kumstvima povežu sa splitskim težacima i obrtnicima da bi i tim putem osigurali glasove na izborima za svoju stranku. Međutim kako se sve više približavaju osamdesete godine Bajamonti se sve manje pojavljuje kao kum, pa ga tek poneki stranac poziva na krštenje svog djeteta.

U Splitu se tih godina spominje i veći broj liječnika, također iz redova starih splitskih obitelji, te nekoliko liječnika iz Omiša, Trogira i s otoka Hvara i Visa. Potom se spominju vojni kirurzi, osoblje splitske bolnice, farmaceuti i primalje.

U tom razdoblju spominju se UČITELJI: Albanesi Marjan, Botteri Josip, Buzolić Vicko direktor, Koludrović Antun, Komarek Antun, Kurir Vicko, Kubiček Ivan, Lorini Petar, Maroli Petar, Midoleo Petar nadzornik, Pavlović Lučić Špiro, Petrović Ivan direktor, Rajčević Augusti Uršula, Stazić Andrija direktor, Valle Augustin, Voljanski Antun, Vuletić Petar. PROFESORI: Aladčević Federik, Albanese Salvador, Bakotić Karlo direktor, Benković Petar,

Bezić Antun, Botteri Stjepan, Bulić don Frane, Buzolić Josip direktor, Cindro Jerolim, Contini Vicko, Coszia Blaž, Facini Ivan, Gasperini Rikard, Glavinić Mihovil, Kolumbatović Juraj, Komarek Antun, Lanza Franjo, Leinweber Franjo, Matijević Nikola, Matković Petar, Milković Slavimir, Mitrović, Bartul, Nisiteo Antun, Paquito de, Franjo, Pregel Baldasar, Postet Franjo, Riboli Josip, Schiff Teodor, Svilan Dominik, Svilović Luka direktor, Škarica Lovro, Vecchietti Emil, Vušković Nikola, Wolf Eduard, Zanoni Mato. PROFESORI NAUTIKE: Cassio Franjo, Farolfi Luigi. PRIVATNI UČITELJI: Dujmović Tomo, Lariš Nikola. UČITELJ GLUHONIJEMIH: Negri Anđeo. UČITELJI GLAZBE: Bonamici Eligio kapelnik, Dešković Filip glazbenik, Grosmann Tomo, Jedlička Ivan, Malek Pavao, Visetti Albert kapelnik. ŠKOLSKI PODVORNICI: Brajda Josip, Butir Adam, Fridrich Josip, Lolić Ludovik, Mašek Ivan, Tridić Josip, Vajda Ferdo.

ODVJETNICI: Bajamonti Antun, Benja de, Šimun, Bulat Gaetan, Cindro Augustin, Depolo Dominik, Dešković Petar, Gioannizio Juraj, Karaman Fortunato, Krušević Andrija, Lalić Mato, Manger Ivan, Pavlović de, Marin, Pletikosić zv. Šparac Peter, Radman Antun i Josip, Rendić Miočević Dujam, Rosignoli Šimun, Taconi Eduard, Tripalo Antun, Vecchietti Ivan, Vojnović Kosta. NOTARI: Čudina Jakov, Domjakušić Josip, Dudan Antun, Kamber Pavao.

LIJEČNICI: Bettini Ivan, Bitanga Augustin, Boglić Antun, Bonsaing Ivan brodski liječnik, Capogrosso Kavanjin Dujam, Catani Nikola, Cindro Benvenuto, Comelli Ivan, Danijelov Julije, Dojmi Lovro, Gazzari Marko, Ilić Petar, Karaman Eduard, Katić Marko medicinar, Ljubić Šimun, Manger Kazimir, Marcchochia Karlo i Luigi, Nonveiler Luigi, Pervan Ivan, Righi Vicko, Roić Ivan, Juraj i Klaudije, Stalio Vicko, Taconi Josip i Vicko. BOLNIČKO OSOBLJE: Bilić Petar bolničar, Bebić Mihovil bolničar, Gans Andrija direktor, Granić Anđeo činovnik, Jelavić zv. Šako, Mihovil bolničar, Kamber Klement činovnik, Lubin Stjepan kuhar, Šarić Ivan portir. PRIMALJE: Buj Ivanello Marija, Gucchia zv. Spada Magdalena, Moscatello Carev Magdalena, Ivanello zv. Piria Nikica. APOTEKARI: Bučan Ivan Luka, Dalle Feste Ivan Krstitelj, Grazio de, Venancij, Passagnoli Antun, Remešek Eduard, Samohod Jakov, Tocilj Ivan, Volpi Baldasar i Jakov, Zuliani Dominik. SLUGE U APOTECI: Borozan Ivan, Mamić Mato.

U ovoj skupini zanimanja ima:

APOTEKARA	10	PROFESORA	36
APOTEKARSKIH SLUGU	2	PROFESORA NAUTIKE	9
BOLNIČKOG OSOBLJA	8	ŠKOLSKIH PODVORNIKA	7
LIJEČNIKA	25	UČITELJA	19
NOTARA	4	UČITELJ GLUHONIJEMIH	1
ODVJETNIKA	21	UČITELJA GLAZBE	6
PRIMALJA	4	PRIVATNIH UČITELJA	2

Spominju se i zaposleni u općinskim službama i državnim ustanovama kao što su Sud,[7] Pošta, Porezni ured, Katastar, Carinarnica, Državni monopol, Financijska uprava, žandarmerija i druge te od 1877. godine radnici na željeznici kad je Split dobio prvu željezničku prugu do Siverića. Viši državni činovnici većinom su stranci iz raznih austrijskih pokrajina, a posebno Trsta, a tek se tu i tamo pojavljuje neki činovnik iz sjeverne Hrvatske. Jednako tako je i na željeznici, stručno osoblje je izvana, a domaći rade kao čuvari ili radnici u staničnoj radionici. Financi, žandari i gradski redari mahom su iz splitskog zaleđa, Splićana u toj službi nema. Domaći rade u općinskoj upravi, pravosuđu i banci. I vojna posada koja se nalazila u tvrđavi Gripe dolazila je iz raznih krajeva Austro-Ugarske Monarhije. U tom vremenskom razdoblju spominje se više oficira, a najveći čin je bio pukovnik. Po tome se vidi da Split nije imao neku značajniju vojnu posadu. Nekoliko oficira se poženilo u Splitu djevojkama iz uglednijih obitelji, pa neki od njihovih potomaka još i danas žive u gradu. Postojala je i vojna glazba, a njeni kapelnici sudjelovali su prema svojim mogućnostima u glazbenom životu grada. OPĆINA: Balić Jakov redar, Bendl Augustin podnarednik redara, Bijuk Josip I Natal općinski stražari, Donadini Ulderik, tajnik, Draganić Vrančić de, Antun tajnik, Erceg Tomo podnarednik redara, Fridić Antun redar, Jankov Šimun redar, Jakaša Jakov tajnik, Madunić Ivan redar, Matić Mato redar, Orlić Antun podnarednik redara, Paut Ferdinand kanceist, Premerù Antun sluga, Šurić Franjo i Leonard dnevničari, Zijuk Petar blagajnik. KOTAR: Addobati Josip povjerenik, Božić Jerolim pisar, Čipiko Eduard pristav, Fino Nikola savjetnik, Katalinić Nikola pristav, Marcati Dr Bernard povjerenik, Vuković Antun pristav, Poletti Kopešić Bonaventura tajnik. SUD OPĆINSKI I POKRAJINSKI: Alačević Josip sudac, Bakotić Karlo direktor, Berčić Antun savjetnik, Bertossi Petar dnevničar, Brassi Franjo direktor, Brešan Eduard dnevničar, Budrović Ivan knjigovođa, Čulić Mihovil pristav, Draganić de, Venancij kancelist, Fiori Ivan podvornik, Friedel Emil sudski pripravnik, Geremia de, Jerolim sekretar, Grančić Josip pristav, Grisogono de, Mihovil pripravnik, Jagodić Šimun činovnik, Jeličić Dujam sudac, Jukić Franjo čuvar, Kalinić Petar sluga, Letis Franjo, Lupi Luigi činovnik, Marić Ivan arhivar, Maroli Josip činovnik, Matiazzi Kristofor činovnik, Nonveiler Josip pristav, Paitoni Federik predsjednik, Patacini Julije čuvar, Paladino Rok tužioc, Paut Ferdinand kancelist, Pavlović Albert rukovodilac, Petrić Franjo i Petar pristavi, Pezzoli Franjo savjetnik, Radmilli Antun pristav, Rendić Miočević Ivan sudac, Rosić Antun sluga, Salvi Batista sudski izvršitelj, Sisgoreo Stjepan podvornik, Smolčić Antun sudac, Šantić Antun dnevničar Šimunić Antun direktor, Šore Ivan činovnik, Tomaseo Antun savjetnik, Zavoreo Franjo i Zdarzil Anđeo sluge. FINANCIJSKA UPRAVA: Aljinović Stjepan, Auer Antun, Boban Mato, Botić Ivan, financijski stražari, Botteri dr Ivan činovnik, Brezić Franjo stražar, Bulat Eduard komesar, Capogrosso de, Nikola činovnik, Čović Mato, Donajo Julije stražari, Geremia Luigi komesar, Giaconi Eduard kontrolor, Grgin Vicko vođa stražara, Horvat Antun sluga, Jurišić Petar, Komarek Alfons, Makalja Franjo stražari, Mailing Antun vođa stražara, Maroli Antun intendant, Mašić Marko, Matas Juraj, Morigl Ivan, stražari, Messmer Gerard komesar, Milun Mato sluga,, Nachli Ivan činovnik, Nardi Antun pisar, Occidentale Antun podvornik, Palinić Ivan, Pausch Ludovik komesar, Pavlović Ivan stražar, Plenker barun Ivan savjetnik, Poteri Josip, Prkušić Franjo, Randolf Ivan, Reberšek Antun stražari, Rosso Antun vođa, Tomić Ivan činovnik, Vukas Juraj stražar. CARINSKA UPRAVA: Ančić Luigi činovnik, Bilić Josip sluga, Botteri Antun i Vicko, Bradaš Antun, Brajinović Ilija, Buj Dujam carinici, Buonavia Deodar kontrolor, Stipanović Nikola, Swekla Karko i Mihovil, Tadić Dione carinici,

nici, Demicheli Franjo inspektor, Dešković Ivan, Foretić Marko, Gazzari Antun, Gozetti Jerolim, Marchi Antun, Moscovita Josip carinici, Nadali Josip kontrolor, Nikolić Andrija činovnik, Osvaldini Antun sluga, Papucia Antun Pavelić Tomo, Peršić Vicko carinici, Romei Antun činovnik, Sablć Mihovil kontrolor, Stipanović Nikola, Swekla Karko i Mihovil, Tadić Dione carinici, Varda Vicko, Vida Viktor, činovnici, Vogliansky Nikola carinik, Vukasović Paško, Ziani Nikola činovnici. POREZNI URED: Bettini Ivan poreznik, Delić Ivan sluga, Juričević Petar pristav, Schorechler Karlo pristav, Šaškor Josip kontrolor, Šestan Franjo inspektor. POŠTA I TELEGRAF: Adler Gulielmo, Angeli Radovani Dmitar, Antonietti Ivan, Bagozzi Pavao, Bakić Josip, Belić Antun, Beroš Antun, Burić Pavao, Cambio Ivan, Carminati Dominik, Cristiani Ivan, Cvjetković Josip, Dalaqua Antun, Demicheli Ivan, Derado Luigi, Fattori Franjo, Fiorentù Nikola, Fosco Eduard, Franchini Josip, Galasso Ivan, Gazzari Antun, Grgašević Josip, Habermann Josip, Herlak Josip, Jadrić Natal, Juras Franjo, Juričević Petar, Klein Ludovik, Lovrić Jakov, Matošić Antun, Matulić Josip i Petar, Milanović Mato, Milost Franjo, Monti Antun, Nonveiller Ferdinand, Nostitz de, Eduard, Obuljen Petar, Pasco Aleksandar, Paulin Luigi, Paut Antun, Peklar Josip, Perdić Vicko, Pezola Josip, Pichler Ivan, Pisch Ferdinand, Rafaelli Luigi, Raić Ivan, Riboli Ferdinand, Romano Gaetan, Schiff Teodor, Schlacht Josip, Sertić Karlo, Sliastny Josip, Solari Luigi, Suda Josip, Šaškor Nikola, Škarica Pavao, Tomić zv. Kamatnik Ivan, Tremoli Federik, Tudorić Filip i Marin, Zubek Franjo. ŽANDARI I ČUVARI ZATVORA: Bala Franjo, Blaserini Lovro, Bodigoj Ivan, Buljan Ivan, Chmielekovsky Rudolf, Carević Paško, Červenka Vjekoslav, Dellagiano Josip, Frančić Stjepan, Jadrijev Tomo, Klein Ivan, Kušić Petar, Majić Martin, Miller Albert, Paut Gaetan, Pešut Mato, Peterlini Ahil, Pribamskai Ivan, Tadić Petar, Taglentenol Franjo, Zago Benvenuto, Žunić Jakov.

ŽELJEZNICA: Almer Federik činovnik, Anderle Ivan i Baldani Juraj radnici, Bego Josip kondukter, Bego zv. Matara Juraj čuvar, Belčić Ivan činovnik, Bilić Mihovil čuvar, Böhm Franjo asistent u radionici, Bonomi Petar strojovođa, Bošte Juraj asistent, Botteri dr Petar pravni savjetnik, Bradarić Ivan i Karlo, Brodzky Konstantin čuvari, Centimetti Ivan sluga, Comandic Aleksandar ing., Constantino Julije upravitelj stanice, Dallpiazza Ivan kovač, Derossi Julije ing., Diets Albert činovnik, Ferrares Antun ing., Frank Antun nosač, Fusari Benedikt strojovođa, Galle Gustav bojadisar, Gazivoda Josip činovnik, Grubišić Luka sluga, Handler Ivan ing. Hapra Josip predradnik, Hollos Vito radnik, Hribar Antun ing., Hrudel Ivan ing., Huggetz Mauricije, Ivanišević zv. Lalica Marin činovnici, Jakaša Grgur radnik, Klobučar Federik činovnik, Koch Mihovil ing., Kron Federik ing., Krstulović zv. Relja Nikola, Maričić Andrija radnici, Mayerhofer Aleksandar ing., Menzel Gulielmo činovnik, Mikašinović Stjepan nadglednik, Mikelić Marin poslužnik, Miloslavić Petar strugar, Moran Kvirin predradnik, Murano Ivan poduzetnik na gradnji pruge, Orvasch Adolf knjigovođa, Neumann Federik direktor, Piga Ivan kondukter, Pipan Josip, Seitel Maksimiljan, Sibernik Ivan, Sičić Jerolim i Špiro, Skerle Gaetan, Strechat Ivan radnici, Strokmayer Franjo kovač, Stella Aleksandar kondukter, Skurla Gaetan nabavljač, Tamanini Kvirin poduzetnik, Tomšić Franjo ing., Tondel Mato činovnik, Toscaro Ivan radnik, Traslić zv. Sarić Tomo čuvar, Trevisani Antun mehaničar, Ugliani Fortunato ing., Urban Ivan, Vitnar Josip činovnik, Voltava Antun upravitelj stanice, Vuković Srećko

činovnik, Wurtemberg Eduard ing., Zaleski Franjo, Zeidler Karlo, Zibermann Franjo činovnici, Zorga Ivan limar. INŽENJERI RAZNIH STRUKA: Beckmann Karlo, Boghel Ferdinand, Bylischi Franjo, Eschner Franjo, Gaspari de Firmiliano, Guina Nikola, Klepetzka Otokar, Kurir Jakov, Luger Petar, Palese Luigi, Polli dr Vicko, Rubčić Franjo, Rularić Franjo, Savo Petar, Županović Petar. ARHITEKTI: Gherle Grgur, Hirschler Sigmund. GEOMETRI: Božić Franjo, Ćukić Vicko, Handler Ivan, Siriščević Marko, Vania Antun.

Novčarskim i burzovnim poslovima bavili su se: Bollani Josip burzovni posrednik, Jollonsky Karlo blagajnik u banci, Kölbl Josip, Peršić Vicko i Župa Ivan bankovni činovnici. U DRŽAVNOM MONOPOLU bili su zaposleni: Bay Henrik kontrolor, Kreda Ivan poslužnik, Raić Visko mjerač soli i Tomić Ivan činovnik, a u TRŽNICI su radili: Macanović Vicko i Gabrijel Rajčević ispitivači mjera i vaga, te Meštrović Ivan, Ratković Mato i Vollmuth Šimun poslužnici. U VINOGRADARSKOM UDRUŽENJU radili su: Kolombatović Stjepan i Wigneau Ivan enolozi, te Kezić Karlo radnik. U PLINARI su radili: Manola Šimun kovač, Niesner Josip činovnik i Tomić Antun radnik, a CESTARI su bili: Hribar Antun, Loborec Petar i Vidović Josip.

U još nekim ustanovama u Splitu radili su: Bakić Filip poslužnik u sjemeništu, Brešan Mato arhivista, Colautti Artur novinar, Dolenc Franjo šumarski povjerenik, Gašpić Ivan čuvar čitaonice, Jeličić Antun vicekonzul Turske, Kanelić Jacint poslužnik u muzeju, Karlovac Nikola pisar u Trgovačkoj komori, Koda Ivan direktor Lazareta, Kleemann Ivan građevinski činovnik, Meneghello Dujam tajnik Udruženja radnika, Schneeberger Josip stenograf, Tacassa Stjepan putnički agent, Zotti Jerolim glasnik.

U skupini općinskih i državnih činovnika bili su:

ARHITEKTI	2	PISARI	22
CARINSKA UPRAVA	34	PLINARA	3
ČINOVNICI nepoznatog		POREZNI URED	7
radnog mjesta	45	POŠTA I TELEGRAF	63
DRŽAVNI MONOPOL	4	RAZNE USTANOVE	14
FINANCIJSKA UPRAVA	30	SUD OPĆINSKI	
GEOMETRI	6	I POKRAJINSKI	44
INŽINJERI	15	TRŽNICA	5
KOTAR	8	VINOGRADARSKO UDRUŽENJE	3
NOVČARSKI I BURZOVNI		VOJSKA	59
ČINOVNICI	6	ŽANDARI I ČUVARI ZATVORA	22
OPĆINA	18	ŽELJEZNICA	77

Različitim uslužnim djelatnostima pripadaju fijakeristi, kočijaši, radnici na diližansi, mehaničari, radnici u skladištu piva, radionici za umjetni led, vrtlari i živoderi, te nadničari, sluge, služavke, čistači ulica i crnih jama. Fijakeristi i kočijaši su najčešće Splićani, dok su ostali, koji su se bavili grubim i teškim poslovima dolazili iz zaleđa, posebno onog najsiromašnijeg trogirskog, iz krajeva gdje je zemlja bila najškrtija, da zarade nešto novca, pomognu brojnoj obitelji, ne prezajući ni od kakva posla. I oni su se znali u Splitu oženiti najradije djevojkama iz svog kraja, koje su često bile dovedene kao djeca da služe u imućnijim splitskim obiteljima. No ponekad

im se i posrećilo da su se oženili nekom iz splitske obitelji gdje je bila potrebna radna snaga, a ostala ružna ili starija djevojka. Okretnošću, snalažljivošću, upornošću, marljivošću i skromnim načinom života, od najtežih najnečistijih poslova prelazili su na lakše, ali unosnije i tako su pomalo prikupili imetak, pa tako i ugled jer je upravo imovno stanje u tom vremenu uvjetovalo i društveni položaj. Uz to su školovali djecu i danas u Splitu žive njihovi potomci, koji su odavno zaboravili odakle su im došli preci.

Od uslužnih djelatnosti spominju se FIJAKERISTI: Apić Antun, Balen zv. Croata Ivan, Barettini Santo, Delić zv. Bile Ivan i Paško, Kezić Filip, Tudorić Jakov i Stjepan, a KOČIJAŠI su: Felić Srećko, Fenice Abram, Garbin Mato, Kezić Marin, Mandić Jakov, Marin Ivan, Tereg Josip, te kočijaš na diližansi Vušković Stjepan. MEHANIČARI su: Pensa Anđeo i Stradella Josip, RADNIK u skladištu piva je Gabrieli Rosi, u RADIONICI za umjetni led rade Kezić Marin i Postagna Ivan, VRTLAR je Gerosa Kvirin, a ŽIVODER Uvodić Ivan.

U ovoj skupini zanimanja po brojnosti su:

ARTIERE — ARTISTA	12	RADIONICA ZA UMJETNI LED	2
FIJAKERISTI I KOČIJAŠI	14	SKLADIŠTE PIVA	1
INDUSTRIANTE	16	SLUGE	43
MEHANIČARI	2	SLUŽAVKE	99
NADNIČARI	29	SOBARICA	1
NOSAČI	47	STUDENTI	10
POSJEDNICI	39	VRTLAR	1
PRALJE	2	ŽIVODER	1
RADNICI	12		

Velik je broj raznih i često problematičnih zanimanja skrivenih iza naziva »civile«, »industriante« i »artiere i artista« vezanih uz imena ljudi raznog porijekla i iz raznih često nepoznatih mjesta i krajeva; također je velik broj prosjaka, nahoda, pa čak i naziva »prostitutka« uz ime mlade umrle žene, raznih artista sumnjivih vrijednosti. Svi su ti prolazili kroz grad koji se tek počeo boriti za svoj kulturni integritet i oni pokazuju pravu sliku Splita sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća. Negdje na repu Carevine, bez željezničkih veza s unutrašnjošću — s morem — jedinom vezom sa svijetom. Split će vlastitim snagama i domaćim školovanim ljudima tek u zadnjem desetljeću XIX stoljeća stvoriti stvaralačku i kulturnu klimu iz koje će se roditi književnici, umjetnici, glazbenici, znanstvenici i stručnjaci raznih struka. Mudro gospodarenje splitskih težaka na plodnoj zemlji u okolini grada i obrtnička djelatnost, koja je svojim proizvodima namirivala veći dio srednje Dalmacije, omogućila je jednom broju obitelji iz tih sredina stjecanje većih materijalnih dobara, što im je omogućilo školovanje djece na visokim školama u Beču, Pragu, Padovi i drugim sveučilišnim središtima u srednjoj Evropi. Uprav će ta nova generacija splitskih studenata, koja se u spomenutim matičnim knjigama spominje često pri kumstvima, donijeti u osvitu novog stoljeća progres svom gradu, nova stremljenja u umjetnosti, znanosti i politici.

Prema navedenim podacima struktura stanovništva u Splitu od 1870. do 1881. godine za rođene i vjenčane po župama bila je:

ŽUPA GRAD

	Rođeni							Vjenčani					
Godina	Težaci	Obrtnici	Činovnici	Pomorci	Ribari	Ostali Prosjaci	Nahodi Ukupno	Obrtnici	Težaci	Činovnici	Pomorci	Ribari	Ostali	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1870	1	37	17	9	32	46	142	3	9	10	10	16	48	
1871	1	38	24	5	46	35	149	5	14	3	2	11	35	
1872	6	37	19	8	38	56	175	2	5	4	6	7	24	
1873	6	39	22	7	43	47	164	1	9	4	2	12	28	
1874	2	30	26	5	40	37	140	2	11	7	4	11	35	
1875	3	41	17	4	42	39	146	1	8	14	1	17	41	
1876	4	42	24	10	34	54	168	1	9	6	8	17	41	
1877	1	40	27	5	33	60	166	3	14	16	—	14	47	
1878	3	47	20	6	50	7	133	1	9	9	1	12	32	
1879	—	39	21	7	33	3	103	2	12	12	3	15	44	
1880	—	35	19	1	62	3	120	3	9	9	4	16	41	
1881	—	43	29	2	53	2	129	3	9	13	3	24	52	

ŽUPA VAROŠ-DOBRI

	Rođeni							Vjenčani					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1870	124	48	14	28	10	—	224	19	8	5	8	16	46
1871	127	29	15	15	18	—	204	14	9	2	10	7	42
1872	117	35	14	15	8	—	189	15	10	2	6	5	38
1873	96	41	13	19	16	—	185	19	5	4	9	4	41
1874	111	32	17	20	12	—	202	14	10	3	6	4	41
1875	124	43	11	15	21	—	214	19	12	5	10	3	49
1876	114	35	14	21	20	—	204	15	8	1	9	4	37
1877	110	29	10	20	39	—	208	12	10	3	5	6	36
1878	123	26	12	11	36	—	208	12	12	3	10	6	43
1879	92	38	18	17	34	—	199	16	8	7	9	9	49
1880	105	57	15	26	16	—	219	18	13	3	6	5	45
1881	86	23	12	13	67	—	201	13	6	3	4	6	32

Rođeni								Vjenčani					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1870	92	13	2	4	7	—	118	12	3	3	—	1	18
1871	89	15	6	—	6	—	116	11	—	—	—	4	15
1872	76	9	2	1	8	—	96	12	1	1	—	2	16
1873	92	12	2	—	5	—	112	14	2	1	1	1	19
1874	67	15	4	1	6	—	93	7	1	—	1	1	10
1875	71	14	6	1	8	—	100	13	1	1	4	3	22
1876	98	17	3	—	2	—	120	13	3	—	—	2	18
1877	82	21	9	3	9	—	124	11	5	—	1	3	20
1878	85	12	15	3	17	—	132	10	2	—	1	1	14
1879	85	20	5	5	5	—	120	13	7	2	1	3	26
1880	84	12	18	3	7	—	124	11	2	2	—	4	19
1881	89	20	7	3	10	—	132	18	—	3	1	9	31

U Splitu je tih godina bio očit i mehanički prirast stanovnika. Najviše je doseljenika iz zaleđa, zatim obalnog pojasa, pa otoka, manje iz ostalih hrvatskih krajeva, a stranaca je najviše iz susjednih talijanskih gradova.

Prema matičnim knjigama broj doseljenih po porijeklu izgleda ovako:

POKRAJINA	GRAD	VAROŠ DOBRI	LUČAC MANUŠ	UKUPNO
1	2	3	4	5
DALMATINSKA OBALA	410	90	75	575
ZALEĐE I POLJICA	507	106	93	706
OTOCI	203	64	31	298
HRVATSKO PRIMORJE	6	9	4	19
ISTRA	17	5	5	27
SJEVERNA HRVATSKA	13	1	6	20
BOKA KOTORSKA	20	5	4	29
BOSNA-HERCEGOVINA	6	3	2	11
SLOVENIJA	12	1	2	15
AUSTRIJA	36	7	14	47
ITALIJA	143	29	36	208
ČEŠKA-GALICIJA-MORAVSKA	24	11	9	44
MAĐARSKA	11	—	3	14
OSTALI	12	—	2	14

Po prezimenima doseljenici su došli iz slijedećih mjesta: ALBONA, Istra — Pregel 1873. BAKAR — Sandri 1870. BAST — Staničić 1877. BAŠKA VODA — Granić, 1876. BENKOVAC — Božiković 1880. — BIORINE — Karadža 1875, Zelić 1873. BISKO — Franić 1874, Vidović 1880. BISKUPIJA — Vidović 1876.

BITELIĆ — Nakić 1876. BJELOVAR — Kredar, Rovišanec 1879. BLATO, Korčula — Kalođera 1880. BLATO, Omiš — Borovac 1876, Gazdić 1877. BLIZNA — Maurutović-Plenković 1873, Smoljić 1877. BOBOVIŠĆE — Barać 1874, Buvinić-Carević 1877, Giorlić 1879, Gligo 1874, Kadić 1872, Lose-Lučinov 1870, Ljubetić 1877, Martinić 1875, Papić 1872, Radetić, Sekul 1874, Skarmeta 1872, Vinac 1878. BOGOMOLJE — Burić 1873, Jerković 1874. BOKA KOTORSKA — Zotti 1871. BOL — Cvitović 1871, Kraljević 1875, Plenković 1876, Vodanović 1875, Zanitović 1870. BOSILJINA, Trogir — Cemović 1871, Dujićić 1876, Peresa 1874, Šalov 1875, Šore 1872. BRAČ — Antunović 1877, Bezelj 1870, Linardović 1871, Petrinović, Rodin 1874, Rogošić 1881, Rujević, Zulijačić 1870. BRELA — Kuprica, Vilović 1872. BRIST — Diana 1876. BRISTIVICA — Elez 1875, Klarić 1871. BRNAZE — Matas 1871, Paštar, Tomašić 1870. BROĆANAC — Delić 1870, Karaman 1874, Mamić 1875, Varvodić 1881, Vidošević 1871. BRŠTANOVO — Azić 1876, Vrvilo 1875, Žižić 1878. BRUSJE — Hraste 1877, Mihoviljević 1875, Negodić 1871, Zoranić 1881. BUDIMIR, Sinj — Mladina 1872. BUDVA — Defranceschi 1870, Mirković 1880, Murvar 1877. CISTA — Kaštelančić 1874. CIVLJANE, Vrlika — Novoselac 1875. CRIKVENICA — Katnić 1879. CRNA GORA, Ston — Pečko 1878. ČAPORICE — Pavela 1881, Živaljić 1877. ČIČLA, Gata — Šaškor 1881. ČILIPI — Radeljević 1874. ČIOVO — Lulić 1871. ČVRLJEVO — Baran, Božić 1870, Gotovac 1873, Grgurović 1876. Matas 1873, Parčina 1881. DICMO — Babić 1875, Bešker 1880, Blažević zv. Banda 1875, Borčić 1877, Bošnjak 1873, Dragunić 1875, Jadrić 1870, Jukić 1875, Kašić 1879, Milanović 1873, Radanović 1870, Rudić 1881, Sarun, Serdarević 1874, Šilić, Zebić 1875, Žunić 1878. DOBROTA — Matović 1880, Pasinović 1881. DOL, Brač — Ostoja 1871. DOLAC — Pribudić 1878, Stazić 1872, Šošić 1880. Tomić 1870. DOLAC, Poljica — Tadić Žuljević 1871. DOLAC, Sinj — Mandić 1877, Ufanović 1874. DONJE SELO, Šolta — Alujević 1873. DRAGA, Rijeka — Uliani 1876. DRNIŠ — Bitunjac 1881, Jakaša 1878, Krivić 1870, Libesco 1879, Matić 1874, Mazzoni 1879, Nakić 1871. Poletti Kopešić 1876, Širinić 1875, Viličić 1870. DRVENIK — Ivičević 1875, Tramontana 1877. DUBRAVA, Hercegovina — Gustin 1874. DUBROVNIK — Antunović 1879, Asperie, Bacchia 1871, Bačić, Barać 1874, Barloni 1871, Bono-Vicave 1876, Bradaš 1881, Čukić, Fino 1876, Fredelli 1871, Ismaeli, Ivanković 1880, Jakšić 1877, Katranić, Kavarić 1873, Lučić 1871, Lukarić 1870, Matić 1877, Matijević 1880, Miloslavić 1881, Monti 1872, Nikičević 1871, Obuljen Hrdalo 1870, Peklar 1875, Prudenza 1873, Romei 1871, Svilović 1873, Šulentić 1875, Zamagna de, 1879, Ziani Buratović 1880. DUGOBABE — Kulić, Pisac 1870. DUGOPOLJE — Balić, Ban, Baša 1870, Bašić 1878, Bosančić, Bošnjak 1870, Caktaš, Čelan, Čulin, 1874, Gusić zv. Uvodić 1876, Kolić 1874, Macanović, Marasović 1871, Panjić 1879, Perišić zv. Gago 1874, Rogošić 1875, Smodlaka 1870, Vukasović 1877, Vušković 1872, Ževerulja 1871, Žunić 1870. ERVENIK — Ivanković 1880. FAŽANA — Mayer 1874. FIANONA, Istra — Krševanić, Lozić 1871, Lucić 1875. FILIPJAKOV — Čudina 1880. GARJAK, Vrlika — Matković, Romić 1874. GATA — Beorić 1875, Kuvačić 1870, Mekinić 1875, Pivčević 1877. GIZDAVAC — Pekić 1874. GLAVIČINE, Sinj — Mladen 1870. GORIČICA, Ljubljana — Svete 1877. GORNJE SELO, Šolta — Alačević-Marušić 1875, Bavčević, Garbin, Garofulić 1873, Mavlić 1875, Petric 1870, Sinovčić, Vidan 1875. GOSPIĆ — Despot 1875, Luger 1876. GRAB — Čović 1875, Kiošić 1870, Kundid 1872, Mehanović 1874, Varenina 1872. GRABLJE — Budrović

1873, Seperica 1875. GRABOVAC — Kusić 1879, Šarić 1877. GRADAC — Ivačić 1877. GRBOREZI, Livno — Kulić 1877. GROHOTE — Abat Gvozdenović 1873, Andreis zv. Staljar 1876, Marković 1870, Ruić 1871. HAN, Sinj — Matutinović 1875. HERCEG-NOVI — Dabović 1879, Madunić 1881, Vojnović 1874. HRVACE — Findić 1872, Grančić 1870, Šarić 1873. HRVATSKA — Balen zv. Croata 1874, Krušić 1876. HUMAC Donji i Gornji — Dragičević 1870, Furlani 1879, Grgurić Tijardović, Stipišić 1874. HVAR — Andreis 1880, Babara 1875, Blašković 1879, Boglić 1873, Botta 1880, Botteri 1881, Bracanović 1878, Domančić 1881, Dragičević 1880, Fio, Ghemo 1872, Guglielmi 1878, Jakša 1876, Kovačević zv. Juras, Macanović, Marchi 1870, Marković zv. Sabaher 1875, Mengula 1877, Novak 1874, Rafaelli 1878, Rasi, Samohod 1872, Tocilj 1881, Venier 1879, Vlahović 1874, Vučetić 1878, Wahnutt 1875. IMOTSKI — Babić zv. Nosić 1876, Benzon 1874, Bettini Sundečić 1877, Bitanga 1879, Depolo 1881, Jukić 1878, Leoršić 1872, Majić 1875, Minić 1873, Mirošević 1874, Nani 1880, Papuča 1872, Rosić 1877, Sojić Mirilović, Tadić, Veljača 1878, Vrdoljak, Zaninović 1876, Ziani 1873. ISTRA — Bočić 1878, Jurišković 1877, Premerù 1874, Valdemarin 1881. IVANIĆ-GRAD — Marinčić 1881. IZVOR CETINE, Vrlika — Barišić 1876, Borović 1877. JELSA — Grgevčić 1877. JESENICE — Grčić 1876, Jaram, Jerčić, Kadčić 1872, Kapić, Medić 1870, Petrošić 1876, Vuković zv. Kalebić 1876, Zemanika 1873. JEŽEVCI, Vrlika — Šabat 1875. KAMEN — Butić Jelača 1874, Pieno 1870, Terze 1875, Zorac 1879. KARLOBAG — Lucatella 1881, Potočnjak 1870. KARLOVAC — Skerle 1877. KASTAV — Vlak 1873. KAŠTEL-GOMILICA — Carev 1881, Danilov 1871, Delin 1878, Ivatov, Marinić zv. Carević 1870, Pavlov, Tangar 1872. KAŠTEL-KAMBELOVAC — Baranović 1876, Bedalov 1870, Britvić 1875, Budišin 1871, Cambio, Dražin 1870, Gerosa 1872,Guina, Jurašin 1870, Mandić 1877, Pandora 1870, Kapov 1871, Petrić 1878, Piplović zv. Mišica, Radeljak 1870. KAŠTEL-LUKŠIĆ — Biočina 1879, Burić 1881, Botušić 1874, Filin 1875, Gajdić 1879, Grgantov, Mirčić 1877, Mratinović 1881, Strmić 1876, Šimeta 1875, Viculin, Vizzoli 1871, Zoro 1876. KAŠTEL-NOVI — Amazić 1875, Aranza, Bartulica 1874, Centinčić 1873, Certina 1876, Cipci Bragadin 1871, Čipiko 1873, Grgin 1872, Juras 1875, Kuzmanić 1870, Nikolić 1871, Poparić 1881, Puović, Rudić 1870, Svetina 1875. KAŠTEL-STARI — Antonov 1876, Biliškov 1881, Curić 1874, Grgić 1877, Klarić 1876, Koncani, Pandža 1880, Radas 1875, Ružić, Stipojev 1873, Škarica 1870, Vartlar 1871. KAŠTEL-SUĆURAC — Alfirević, Ciona 1877, Batrina 1876, Beran 1871, Jerčić 1875. Katalinić 1876, Marković 1877, Pavišić 1874, Stalić zv. Kalina 1876, Žegarac 1870. KAŠTEL-ŠTAFILIĆ — Bonomi 1875, Donkov 1871, Gruica 1876, Perišić Lukrić 1873, Petrina, Rotondo 1872, Šimeta 1870, Tomić 1880, Tracca 1870, Vuletin 1873, Zavoreo 1887. KATUNI — Kekez 1870, Matković 1879, Pantić 1873. KIJEVO — Teskera 1876. KLADNJICE — Matas 1870, Parčina 1881. KLIS — Bojić 1879, Colić 1875, Drvelja 1878, Erceg 1876, Ghei 1872, Gizdić 1878, Glavina 1873, Ivišić 1870, Jaman 1881, Jurić 1870, Kokić 1874, Listeš 1877, Marković 1871, Meštrović 1874, Perković 1881, Trišić 1870, Trboglav 1875, Uvodić 1870, Vrleta 1872, Vučinić 1880. KLJACI, Drniš — Cirić 1877. KNIN — Bulat 1873, Dumnjak 1874, Svetica 1870. KOLJANI — Jokić 1871. KOMIŽA — Bogdanović 1872, Božanić 1877, Ganza 1880, Giaconi 1871, Jurjević 1874, Mardešić zv. Soltan 1871, Martinis 1877, Milašić, Moscovita, Pavičić 1873, Repanić 1881, Salutić 1872, Stanojević 1876, Vitaljić, Zorotović 1875. KONAVLE — Mišević 1877. KONJSKO — Delić 1875, Mijić 1873, Vuković 1870. KO-

PRIVNO, Prugovo — Boban 1872, Bradarić 1877, Didak 1870, Podrug 1876, Šarun 1871, Vuković 1877. KORČULA — Depolo, Foretić 1870, Kalogera 1877, Milat zv. Guardić 1879, Nadali 1870, Perinović 1877, Radmilli 1880, KORUŠCI — Giondić 1876, Grubišić 1881, Topić 1873. KOSOVO, Knin — Arnaut 1872. KOSTANJE — Škarica 1872. KOSTANJEVICA — Hoste 1878. KOSTRENA — Pipa 1877. KOTLENICE — Đika 1875, Vladavić 1874. KOTLUĆE, Vrlika — Kulerić 1878. KOTOR — Celigoj, Costia 1877, Cvjetković 1874, Defranceschi 1879, Fosco 1873, Klarić 1877, Koda 1874, Koporčić 1870, Kramer 1873, Morelli 1871, Nachli 1870, Petrićević 1871, Vida 1873, Ziani 1881, Zotti 1870. KREŠEVO, Bosna — Geka 1875, Kovačević 1877. KRISPOLJE, Senj — Spajić 1875. KRIVAC, Ogorje — Mravak 1873. KRUŠEVIĆ, Kotor — Vergorević 1871. KRUŠICA — Đenero 1874. KUĆIĆI, Omiš — Bilić 1874, Prvan 1876. Marković 1874, Rogulić 1873. KUPRES — Lozić 1876. LABIN — Košanić, Kurtović 1870. LASTOVO — Fulmosi 1870. LEĆEVICA — Baran 1873, Bašić 1875, Bužančić 1876, Grubišić 1880, Klepić 1874, Perić 1877, Runtić 1874, Topić 1870, Varlika 1871. LIVNO — Čurčić 1878, Pirnat 1875. LOŠINJ — Budinić 1873, Francisković 1880, Jandel 1881. LOŽIŠĆA — Jakelić 1870, Nazor 1874. LJUBITOVICA, Trogir — Ban, Bašić 1870, Jurković 1874, Muselin 1875, Turković 1876. LJUBLJANA — Anderle 1881, Felban 1870, Miheuc 1876, Semič 1881, Zaič 1877, Zurtemberg de 1873. LJUBUŠKI — Čuljak 1877. MAKAR — Perica 1870. MAKARSKA — Alačević, Aljinović 1876, Andruja 1881, Antičić 1872, Aviani 1873, Bastunović 1871, Benevoli 1879, Bettini 1874, Bošnjak 1871, Brajinović 1879, Carević 1879, Carminati 1871, Čović, Dudan 1879, Franjković 1871, Grašić Glavinović 1872, Grgašević Grubišić, Ivačić 1875, Kačić 1871, Kovačević zv. Ciak, Mašek 1876, Matulović zv. Pleština, Mirković 1875, Mušan 1873, Nikolić 1875, Pantić 1870, Pavličević 1878, Pavlinović, Radoš 1880, Ribarić 1875, Riboli 1871, Rudanović, Srzić Škare 1876, Staničić 1872, Šutić 1879, Tadić 1875, Tornić, Vuković 1876. MAOVICE, Vrlika — Biuk, Kuduz 1876. MARIBOR — Wuschetz 1873, Komarek 1876, Massel 1874. MASLINICA, Šolta — Manola, Radman 1877. MATKOVINA, Vrlika — Duvnjak 1873. METKOVIĆ — Čipiko 1870, Medar 1875. MEDIĆ, Sinj — Ursić 1870. MEDOV DOLAC — Skender 1879. MILEŠINA — Dadić 1876. MILINE, Istra — Agić 1873. MILNA, Brač — Aviani 1875, Baldasar 1881, Bonačić, Gandolfi 1875, Kisić 1873, Kurilić 1875, Marinković 1872, Trebotić-Marinović 1871. MIRCA, Brač — Cvitanović 1880. MONTONE, Istra — Micon 1871, MOŠĆENICA — Lazarić 1874. MRAVINCE — Andrić 1870, Lozić, Marović 1875, Perko 1879. MUĆ — Belić 1871, Botić 1881, Burić 1874, Čelan 1881, Ćuk 1975, Čulum 1876, Delić 1881, Felić, Filipović 1870, Gilić 1875, Grubišić 1870, Grubišić zv. Kovač 1875, Jelavić 1876, Jeličić 1870, Jukić Bračević 1878, Kalinić 1875, Mašić 1878, Matić Plavša 1880, Matković 1877, Mijač 1872, Nalić 1871, Nutrizio 1877, Palinić 1880, Paštar 1873, Puh, Radnić 1871, Rađa 1876, Ratković 1879, Rosić 1870, Smolčić 1875, Stupalo, Sumić 1881, Šimić 1873, Tukić 1871, Vlajčević 1872, Zelavić, Zerdum 1873, Zoro 1871, Zovković 1874. MURTER — Čorkalo 1876, Matković 1874. NEORIĆ — Galešić 1879, Pomić 1871, Režić 1874, Stupalo 1871, Vrdoljak 1877. NEREŽIŠĆA — Delić 1875, Linardić, Linardović 1870, Perić 1875. NIN — Arnerić 1881. NISKO — Burbamas 1873, Jakelić 1878. NOVA SELA — Granić 1870. OBROVAC — Bilić, Rularić 1873. ODILJE, Ston — Krešić 1872. OGORJE — Božina 1878, Borozan 1875, Bulić 1871, Damjanović zv. Mlade 1872, Gotovac 1877, Jukić 1871, Kokeza 1875, Kaljičanin 1877, Manenica 1871, Markota 1873,

Marović 1877, Pandža 1872, Penavić 1875, Perlain zv. Čelak 1870, Petričić 1871, Piplica 1875, Šerić 1880, Škarica 1872, Topić 1881, Vičić 1872, Zekan 1875. OGULIN — Sertić 1879. OKRUG — Kuzmanić 1873. OMIŠ — Bonavia 1876, Breša 8171, Caralipeo 1875, Franceschi 1870, Dešković 1871, Fattori 1881, Gajaj Marinović 1873, Gospodnetić 1876, Jagodić 1881, Karzatović, Katulić 1870, Kokić 1881, Ljubić 1879, Marušić 1877, Matulić 1874, Meschina 1871, Mičić 1877, Novaković 1876, Nutrizio 1870, Pleština 1871, Šaškor 1873, Tomadelli 1878. OPUZEN — Barović 1872, Bevilaqua 1875, Kalina zv. Muslinov 1870, Nikolić 1879, Šarić 1870. OSIJEK — Almer 1876. OSOR — Ricardi 1874. OSROJE, Sinj — Bošnjak 1870. OSTROVICA, Omiš — Danac 1875, Radevenjić, Zorić 1880. OTIŠIĆ — Rosić 1878. OTOČAC — Belčić 1875, Trinaestić 1872. PAG — Faccini 1881, Festini 1876, Gelpi 1879, Pešić 1875, Zago 1881. PELJEŠAC — Demicheli 1881. PIRAN — Fragiacomo 1871, Vitaleschi-Bizardi 1874. PLAŠKO — Tujac 1880. PLOČA, Hrvatska — Draganić 1881. PODACA — Visković 1876. PODBABE — Dodig 1873. PODGORA — Domančić 1874, Sumić 1870. PODGRAĐE — Škarica 1871. PODOSOJE, Vrlika — Debak 1874. PODSTRANA, Bajelo 1873, Glavinović 1878, Litović 1870, Minigo 1872. POKRIVENIK, Hercegovina — Matković 1879. POLAČA, Knin — Bukan 1870. POLJICA — Relić 1870, Vidović 1880. POLJICA, Imotski — Agić, Jakić 1870. POLJICA, Vrgorac — Vranješ 1870. POPOVIĆI — Čirijak 1880, POREČ — Borri 1874, Orlić 1870. POSTINJE — Penović 1872, Plazibat 1870, Rađaj 1873, Zekan, Kovković 1872. POSTIRA — Bisazza, Karpić 1872, Kličinović 1874, Marujević 1873, Sodo 1879, Šantić, Tommaseo 1872. POTRAVLJE — Damjanović zv. Žanić 1876, Delaš 1879, Mialjević 1873, Pribužić 1876. POVLJA — Ostojić 1871. PRAPATNICA — Lulić 1871, Mamić 1876, Piteša 1872, Strigo 1875. PRAŽNICE Mihovilović 1871, Vučić 1873. PREGRADA — Kolar 1879. PRGOMET — Barišin 1875. Bikić 1878, Botić 1873, Bralić 1876, Mamić 1880, Vuković 1874. PRIBUDE – Delić zv. Renzo 1877. PRIMOŠTEN — Gačina 1874, Makalja 1877, Šarić 1875. — PROBOLJE, Hercegovina — Čuljak 1875. PROLOŽAC — Jukić 1878, Šimić 1876. PRUGOVO — Barać zv. Livio, Bašić 1875, Bezina Milić i Miličević 1876, Boban 1872, Jurić 1876, Kalinić, Karaman 1872, Lolić 1870, Matić, Mijač 1877, Mijić, Rusić, Turić 1870, Vidošević 1875, Vukas 1974. PUČIŠĆA — Belić, Bertić, Burlović 1877, Ivelio de 1873, Mardić 1870, Martinis zv. Capacinta 1878, Martinović 1874, Mikelić 1881, Radojković, Vukšić 1872. PULA — Filippi zv. Morali 1873, Kuzman 1878, Stradella 1875. RAB — Burović 1874, Cassio 1870, Galzinja 1877, Ilić 1873, Nani 1872, Vlatković 1877. RADOBOJ, Hrvatska — Tereg 1874. RADOŠIĆ — Bašić 1872, Biluš 1877, Mađar 1875, Milun 1881, Tenžera 1872, Veljača zv. Radić 1876, Vlastelica 1871. RAMLJANI — Borozan 1874, Kardum 1872. RAŠĆANI — Borić 1870. RIJEKA — Barišković 1878, Brelić 1877, Gauš 1875, Gorgoglioni, Jolonšek 1873, Komandić 1878, Milić 1881, Moran, Oberstar 1875, Tianić 1877, Zsiler 1880. RISAN — Martazza 1879. ROGOZNICA, Omiš — Kuzmanić 1876. ROGOZNICA, Trogir — Bauk 1877, Ciković 1873, Karabatić, Žitković 1876, Županović 1879. ROVINJ — Ive 1871, Rismondo 1876. SALI — Lorini 1872, Annedei 1877. SEGET — Emer, Giljanović 1875, Medić 1872, Tomas 1877, Ševo 1876. SELCA — Celić 1872, Klarić 1874, Lovrašić 1872, Masgić 1871, Vičić 1872. SENJ — Sanchi 1872. SESTRUNJ — Atonić, Zvorinić 1879. SIĆANE, Sinj — Radanović 1872. SILBA — Consolari, Jadrijev, Kupari 1881, Mamić 1879. SINJ — Aljinović 1873, Antičić 1870, Balić 1875, Bandić 1871, Barać 1872, Bareza 1879,

Bikić 1881, Boban 1872, Buljan 1873, Ćatipović 1871, Čavčić 1877, Dalbello, Demarchi, Didoš 1870, Dujmović zv. Martazza 1878, Đemetović 1872, Đukić 1873, Favari, Franić 1875, Granić 1870, Kalinić 1875, Klaišnik 1874, Kolić 1877, Koljanin 1880, Krepić 1873, Krivić 1877, Kundid 1870, Letis 1871, Lovrić 1877, Mandinić 1880, Manenica, Marchochia, Marjanović 1871, Matas 1870, Mazzocco 1875, Medija 1881, Milošević 1874, Mravak 1879 Ninčević 1878, Novaković 1875, Panza, Perdić 1872, Perić 1870, Perić zv. Čobrić 1873, Peršić 1870, Poljak 1871, Radman, Roso 1870, Silan 1873, Šamadan 1872, Šabić 1876, Šurić 1871, Trboglav 1877, Trek 1872, Tripalo 1873, Valenti 1876, Varda 1875, Vuletić 1870, Vušković 1881, Zec 1874. SITNO — Bratinov, Korda 1870, Madir 1878, Peričić 1875, Vican 1873. SIVERIĆ — Radeljak 1876, Ramljak 1880. SKRADIN — Čipiko, Guina 1870, Kardoš 1879, Labrović 1871, Vidović 1876. SLANO — Havorić 1874. SLATINE — Domić 1872, Ljubičin 1878, Škrobica 1880, Zimpirita 1878. SLIME, Omiš — Tadić 1874. SLIVNO, Metković — Butigan 1871. SLOVENIJA — Kreder 1872. SMOLONJE — Šubašić, Stanić 1870. — SOLIN — Bulj 1880, Čerina 1870, Drašković 1872, Dude, Fužić zv. Stipeta 1876, Gašpić 1870, Grubić 1872, Jankov, Jurić 1881, Magnacca 1880, Milanović 1975, Mornar 1873, Muslin 1880, Mužić, Ninčević 1871, Parać, Pletikosić Šparac 1870, Poljak 1873, Slišković 1870, Sperati 1871, Šperac 1875, Vrgoč 1880, Vujčić zv. Cvijo 1873, Žižić 1875. SRATOK — Jukić 1872. SRIJANE — Đulčić 1877, Sinovčić 1878, Žuljević zv. Tadić 1878. SRINJINE — Muše 1871, Sinovčić 1787, Vladušić 1875 STARA GRADIŠKA — Sigurić 1877. STARI GRAD — Antunović 1880, Bianchini 1878, Bogdanović 1872, Botteri 1875, Cipci 1870, Cukrov, Devecchi 1872, Gazzari 1875, Kovačević zv. Caratan 1880, Matas 1874, Mulanović 1875, Pavičić 1870, Politeo 1880, Salustri 1873, Stalio 1875, Stančić, Šimić 1877, Vitali 1875, Zaninović 1878. STOBREČ — Jadrić 1881, Perasović 1872, Plosne 1878, Žeravica 1870. STOLAC — Barišin 1875. STOLIV — Jurišić 1871. STOMORSKA — Novaković 1876. STON — Budrović 1878, Juričević, Jurjević 1872, Rosić Mornar 1877, Voltolini 1870. STUDENCI — Bilić 1872, Ivić 1877, Matić 1870, Šimunić 1870. SUĆURAJ — Babić 1874, Franičević 1873, Ghelio 1875, Mihaljević 1871. SUMARTIN — Betteri 1872, Nikolić 1876, Palinić 1877, Romei 1876. SUPETAR — Bersatić 1877, Bojanić 1872, Cappadoro 1879, Derado 1876, Dragičević 1879, Dujmović 1870, Jurišić 1880, Martić 1876, Nikoloric 1881, Rendić 1878, Sertić 1874, Spalatini 1871, Tasovac 1874, Vidović 1870, Vuković 1876, Vušković 1874, Zečević 1875. SUŠCI — Bešker 1876. SUTIVAN — Bego 1877, Bilinić, Castelli Solitro 1873, Didak 1871, Drnas 1873, Grubišić 1874, Jurjević 1876, Kapogroso Kavanjin 1880, Kirigin 1871, Kraljević 1872, Lukšić 1871, Lukšić zv. Nižetić 1875, Ljubetić 1881, Ljubetić zv. Čozić, Soljančić 1870, Zuanić 1876. SUHODOL, Trogir — Bezić 1873, Priapo 1871, Taslak 1876. SUVI DOLAC — Belava 1872, Ivakić 1878, Šuštić 1872. SVINIŠĆE — Jurjević 1872. SVIRČE — Carić 1881, Grabačić 1873, Milatić 1877. ŠEPURINE — Skroza 1881. ŠIBENIK — Adamio — Butiro, Berčić 1870, Bettini 1876, Bukarica 1880, Busello 1870, Carminati, Castellani, Dalle Feste 1879, Dalaqua 1871, Draganić 1880, Erceg, Guina, Grubišić 1870, Kalašić 1877, Karabatić 1871, Kisler 1873, Klarić 1877, Kosmač 1874, Kuzmić 1873, Lapenna 1870, Marcati 1876, Mazzolini Alegratti 1870, Matarello, Oklopčić 1874, Pasini 1870, Patacini 1878, Peković 1873, Riboli 1874, Rogulić 1881, Sardoš 1877, Sekulić 1871, Sisgoreo 1879, Stipančić 1871, Tecilazić 1872, Vecchietti, Vilić 1876, Zanadri 1873, Zavoreo 1871. ŠKRIP — Martić 1876. — ŠOLTA — Bavčević 1870, Civadello zv. Sodda 1877,

Jakovčević 1873, Koludrović 1880, Markoč 1875, Righi 1877, Ruić 1870, Zlendić 1872. TIJARICA — Jukić 1876, Plazibat 1875. TOLMIN — Zuffer 1877. TRILJ — Kurtović 1873, Šipić 1872, Vukas 1875, Župa 1881. — TRNBUSI — Pavić 1874. TROGIR — Accorsi 1877, Andreis de 1870, Baranović 1872, Barbieri 1873, Bettini, Bilić zv. Mavar 1875, Bollani 1877, Bonomo 1874, Botić 1870, Buble, Burić 1874, Candia 1872, Carrara 1877, Casotti 1878, Coce 1871, Cukrov Mattrazzi 1874, Čurkov 1876, Demicheli 1874, Dokić 1870, Domjakušić 1872, Fenić 1870, Furlan Riboli 1878, Fustanić Dekaris, Gandolfi Kolega 1873, Genzić 1872, Grazio de 1870, Guidotti 1871, Halamarković ? 1877, Juras 1878, Kalamarić, Kalebota 1881, Katalinić 1873, Klenić 1870, Lete, Madonica 1877, Marini 1879, Maroli, Martini 1870, Martinović 1877, Matković 1879, Mazzoni Milić, Metildić 1870, Miotto 1878, Ostojić, Orlić 1874, Paitoni 1870, Paladino 1873, Panža, Pauiln 1870, Paut 1877, Pasini 1874, Petrić zv. Raspada 1879, Petričević 1876, Petrović 1875, Piten zv. Gurić 1876, Pivčević 1875, Radačić 1873, Radetić, Righi 1870, Rosignoli 1872, Salmini 1876, Scaserma 1880, Sunara 1875, Svilan 1871, Šakić Cunkić 1874, Šubašić zv. Klišanac 1873, Vanica 1877, Vlajčević 1872, Zanoni 1870, Zecca 1873. TRPANJ — Ferri 1870, Koludrović 1880. TUČEPI — Buzolić, Mačika 1870. TURJACI — Đidera 1870. UBLE, Trogir — Majer 1870. UBLI, Sinj — Mađar-Brandić 1879. UDBINA — Brezić 1878. UGLJANE — Balić, Bradarić 1879, Klarić 1874, Majić 1880, Malić 1871, Prkušić 1872, Slujo 1871. UTORE DONJE — Radeljak 1875. VARAŽDIN — Gudek 1874, Klein 1879. VEDRINE — Vukas 1875. VELA LUKA — Padovan 1870. VELJAKE — Puše 1873. VIJEVO — Ercegovac 1874. VINOVO — Gotovac, Ivić, Tomić zv. Raso, Vukov 1872. VINJANI — Josić, Urbanić 1873. VIS — Antunović Belli 1876, Budrović 1880, Čorović 1870, Dojmi 1875 Farolfi 1878, Garbin 1879, Ganza, Laghi 1871, Mužinović 1876, Rossi Sabatini 1881, Sanchez della Cerda 74, Sokol 1873, Svićarević, Vlastelica 1875. VISOKA — Bošnjak 1877 Božić 1874. VODICE — Alfirević 1878, Pizzaguera, Sudarović 1877. VOŠTANE — Vukas 1871. VRANJIC — Bilić zv. Relja 1875, Dropulić 1871, Franchini Luić 1881, Grgić, Jajić 1874, Jurić zv. Karlovac 1875, Milišić, Parać 1880, Nelić 1873, Stanišić 1870, Žižić 1873. VRBANJ — Bratanić 1870, Fredotović, Pavičić 1872. VRBOSKA — Barišković 1881, Franičević 1874, Škerbo 1870. VRLIKA — Aropić 1872, Begović 1879, Bijuk 1881, Botić 1871, Lakić, Laktaš, Laura 1880, Mirčeta 1875, Novaković 1872, Šimić 1876, Vrančić 1881, Zulić 1880. VRGORAC — Šimić zv. Hambo 1873. VRPOLJE, Šibenik — Pavelić 1874. VUČEVICA — Gizdić 1879. — ZADAR — Ambrosini Stefanini 1878, Andresch 1881, Arbanasić 1878, Bausch 1877, Begna de 1870, Belan, Berčić 1874, Bervaldi 1870, Bortolan 1873, Carunchio, Carrara 1877, Damiani 1870, Danijelov 1875, Defranceschi 1871, Dešković 1873, Domjakušić 1871, Donajo-Filppi 1872, Fischer, Fontanella 1880, Giustini 1872, Gozetti, Habermann 1874, Jakša de 1872, Karpanić 1877, Knežević 1871, Kučera 1874, Matijaš 1879, Nisiteo 1878, Paitoni 1870, Pasinović 1872, Pavelić, Pavić 1870, Pešut 1877, Piave, Poli 1873, Priuli, Rajčević 1878, Rončević 1875, Rubčić 1873, Sale 1881, Salvini 1870, Stanić 1880, Stazić 1877, Stefani Sparisi 1875, Tabor 1870, Toniatti 1874, Toth 1870, Tremoli 1877, Zanardi, Županović 1870. ZADVARJE — Čizmić 1873. ZAGREB — Tujac 1871, Teneche de 1873. ZAGVOZD — Bartulović 1879, Jakšić zv. Plavša 1880, Mlikota 1877, Mučić, Mušura 1881. ZASIOK, Sinj — Liović 1881, Senj 1877, Tomić 1872. ZATON — Mileta 1870. ZAVOJANE — Močić 1872. ZELOVO — Delaš 1871. ZLARIN — Alić 1870.

ZVEČANJE — Buskain 1870, Kružičević 1876, Marčić 1870. ŽEDNO — Maravić zv. Dune 1878, Miše 1871. ŽEŽEVICA — Kalajzić 1874, Magoć 1872. ŽIVOGOŠĆE — Giković 1875. ŽRNOVNICA — Betin 1880, Blažević 1872, Barbarić, Javorčić 1880, Bošković, Damjanović, Kovačević, Marin 1877, Mihanović 1880, Mikačić, Miličević 1873, Relić 1870, Rogulić 1874, Ugrin 1877, Vlaić 1871, Vrdoljak 1880.

AUSTRIJA — Bay 1879, Grandel 1876, Handler 1878, Hapra, Holl de Schalberg, Kralj 1881, Kristian 1880, Maierhuber, Murgel, Pfaffenberg 1877, Prassel 1880, Simmelmayer 1880. BADEN — Dietrich 1874. BEČ — Beltrami 1873, Eschner 1881, Ferrares 1878, Gabrici 1877, Gall 1880, Hedl 1872, Kölbl 1881, Kramny 1879, Mayerhofer, Miller 1875, Much 1881, Saitel 1879, Strupa 1872, Urban, Zeidler 1879. GRAZ — Diets 1876, Hrudler 1879. HADELSBERG — Dolenz 1880. JOSEFSTADT — Neumnn 1871. LINZ — Plenker 1871. KARLSTADT — Friedel, Tomšič 1878. LEIBEN — Niedermyerl 1875. SALZBURG — Flesch 1878.

HANNOVER — Suffert 1875. ČEŠKA — Almer, Brodlih 1870, Huzel, Jedlička 1880, Kleemann 1873, Klepezka 1877, Köhn 1874, Kruška, Malek 1871, Menzel 1877, Namlik 1876, Pamajzl, Pribamskai 1872, Singura, 1870, Sliastny 1880, Suda 1874, Tondel 1880, Thümel 1870, Ulrika 1874, Vajda 1871, Zubek 1878. PRAG — Bresina 1870, Caure de 1876, Klein 1870. GALICIJA — Constantino 1879, Lodzia Brodzky 1880, Nostitz de 1874.

KORUŠKA — Frank 1879, Gazivoda, Herlak 1875, Hermoll 1870, Jarc 1877, Klančnik 1974, Kranjc 1878, Molk 1876, Schrey 1881, Semel 1876. MAĐARSKA — Cubenik 1876, Dobner 1873, Frančić 1878, Giureovits 1877, Hamulik 1881, Hollos 1877, Kubaska 1879, Lampel 1877, Maborschnig 1876, Remešak 1878, Strokmayer 1874, Voljansky 1872, Walland 1880, Wollmuth 1876. MORAVSKA — Bömm, Dočkal 1881, Fischer 1873, Flusti 1881, Komiček 1871, Kubiček 1878, Tojtih 1870, Wagner, Wüstemberg 1874. ŠLEZIJA — Kant 1878, Wenzelides 1870. ŠTAJERSKA — Galun 1881, Klobučar, Koch 1875, Lauer 1879, Reberšek 1880. TIROL — Chesi 1876, Dalmas 1881, Delladiano, Fenice 1870, Gaspari de 1877, Landstetter 1879, Messmer 1875, Simoni, Tolmer, Tommasi 1870. TRANSILVANIJA — Bylischi 1878.

BORDEAUX — Vigneau 1875. CONSTANTINOPOLI — Bilisco 1873, Petrocini 1870, Schneeberger 1873. DRAČ — Tedeschino Ballarin 1877. KRF — Caim 1875. SMIRNA — Bernetić Rentier 1872. ŠVICARSKA — Parpan 1879. TRNOVO — Bošte 1877.

ITALIJA — Barretini 1876, Giudici 1879, Peterlini 1878, Savio 1876. ANKONA — Nisi 1873, Ottavini 1879, Pisi 1874. APULIJA — Celenti 1870, Constanza, Muscatello 1872, Sasso, Sulini 1870. AQUILEA — Zupel 1879. BARI — Gerosa 1873. BASIGLIO — Antonietti 1874. BASSANO — Maula 1873. BELLUNO — Baldani 1875, Bonifazio, Caligari 1877, Dalfareo 1871, Delorenzi 1877, Fiori 1870, Pensa 1873, Selva de 1881, Taurent 1874, Wolf 1871. BISCEGLIE — Decanosa 1875, Simone 1876. BRESCIA — Fortini 1874. CAPO DI MONTE — Tortini 1871. CASTIGLIONE — Brajda 1881. CERVIGNANO — Derossi 1877, Soresini 1880. CHIOGGIA — Ballarin 1871, Ballarin zv. Storto 1878, Bonini, Carbonini 1872, Ceolin 1881, Ciriello 1872, Costantino Rigo 1870, Doria 1872, Navari 1870, Padoan, Pensa 1881, Pensa zv. Camerada,

Ranzato, Ravagnan 1872, Salin 1870, Caragnolo 1872. CILLI — Vitnar 1875 CITTANUOVA MACERATA — Borzaja 1874. CIVIDALE — Simoni 1876 COMO — Pensa 1871. CONEGLIANO — Gazzoni 1880. CREMONA — Negri 1879. DUINO — Rizzardi 1875. FERRARA — Bonamici 1877. FRIULI — Tavani 1874. GEMONA — Bierti 1876. GENOVA — Pezzi 1871. GIOANNIZIO — Camporale 1881. GORICA — Candutti Gruden, Mallig, Misconi 1876, Pipan 1878, Reiter, Samuel, Stego 1876, Velicogna 1872. IMOLA — Battilani, Xella 1876. LORETO — Bonifaci 1881, Ciotti 1877. MALAGUZZIA — Paquito de 1881. MARGOZZO — Gilardi 1875, Montan 1871. MILANO — Panger 1881. MODENA — Bigoni 1875, Piga 1871. MOLFETTA — Capeletti, Damata, Degioja, Lobasso 1875, Spadavecchia, Stefanini 1870, MONFALCONE — Pischiutti 1872. MONTAGNOLO — Franchini 1871. ORTONA — Pescini 1879. PADOVA — Contini 1874, Osvaldi, Osvaldini 1876, Sabadin 1879, Toscaro 1877, Visetti 1871. PALMANOVA — Brajda 1871. PAVIA — Polli 1872. PESARO — Melchiori zv. Pesarese 1872, Solari 1875. PICENO ASCOLI — Pallatta, Pascolini 1878. PORTOGRUARO — Zucchero 1877. PORTO LEGNAGO — Petternella 1878. RODI — Jacula 1880. ROVEREDO — Bagozzi 1872. SALUZZO — Morano 1879. SOAVE — Danieli 1878. TORINO — Germano 1881. TRANI — Scominaro 1875. TRENTO — Smidt 1878, Tamanini 1876. TREVISO — Adler 1872, Tomasi 1876, Vanti zv. Trevisan 1877. TRST — Barzotti, Bisazza 1872, Buzzi 1880, Casali Franco 1870, Chmielecosky 1881, Firisini 1870, Friz 1872, Gabrieli 1880, Halfter 1871, Hatze 1877, Joković 1878, Lozić 1874, Machnig 1875, Mecozzi 1881, Mutarello Wanderwek 1878, Omasch, Palese 1874, Polacco 1879, Pollanz 1871, Prestro Oliva 1875, Roncolini 1871, Ruščić, Sabba Dabović, Scgmutz 1877, Schilke, Sestan, Siberning, Slavić 1881, Tempesta 1871, Trevisani 1881, Turco 1871, Ukmar 1880, Wolf, Zorga 1877. UDINE — Bonomi, Brajda 1872, Comelli 1874, Caligaris, Facchi 1876, Firisin 1875, Hribar, Krosić 1878, Niessner 1873, Nigris 1870, Puntel 1876, Solari 1874, Tafoli, Turini 1876. UMBRIJA — Pantalise 1881. VALLE PIAVE — Delorenzo 1879. VARESE — Monti 1871. VENECIJA — Boinsaing 1870, Carli, Crivellei, Fuserio, Gera 1875, Gucchia zv. Spada 1881, Lanari, Maetrelli 1872, Maninuzza 1879, Marcocchia, Morelli, Nasadini 1871, Pagliari 1878, Pezzoli 1875, Praktner 1873, Saliè 1881, Salvi 1870, Ugliani 1873, Vecchieti 1877, Zonelli 1872. VERONA — Bettuli 1876, Biondani 1874, Dallpiazza 1878, Emmermann 1879, Fusari 1876, Kops 1877, Rica 1874. VICENZA — Pragher 1873. VICO — Pantalisi 1878. VISCONE — Peresini 1881. VIESTE — Solitro 1870.

Doseljenici su se bavili slijedećim zanimanjima:

MJESTO, POKRAJINA	ČINOVNICI	GOSTIONIČARI	LIJEČNICI	NADNIČARI	OBRTNICI	POMORCI	POSLUGA	PROSJACI	TEŽACI	TRGOVCI	UČITELJI	VOJNICI	OSTALI	NEPOZNATO
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ALBONA, Istra	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
BAKAR	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BAST	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
BAŠKA VODA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
BENKOVAC	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
BIORINE, Imotski	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
BISKO, Sinj	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
BISKUPIJA, Knin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
BITELIĆ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
BJELOVAR	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
BLATO, Korčula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
BLATO, Omiš	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
BLIZNA	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
BOBOVIŠĆA, Brač	—	—	—	—	1	—	1	3	2	—	1	—	1	2
BOGOMOLJE, Hvar	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
BOKA KOTORSKA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BOL, Brač	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	1
BOSILJINA, Trogir	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	1
BRAČ, otok	1	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	2	4
BRELA	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
BRIST	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
BRISTIVICA	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
BRNAZE	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1
BROĆANAC	—	—	—	2	1	—	—	1	3	1	—	—	—	1
BRŠTANOVO	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1
BRUSJE, Hvar	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	3
BUDIMIR, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
BUDVA	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
CISTA	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
CIVLJANE	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
CRIKVENICA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CRNA GORA, Ston	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ČAPORICE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
ČIČLA	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
ČILIPI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ČIOVO	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ČVRLJEVO	1	—	—	—	—	—	4	—	—	1	—	—	—	2
DICMO	1	1	—	—	2	—	2	2	2	1	—	—	5	3
DOBROTA	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
DOL, Brač	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
DOLAC, Poljica	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	1	—	—	—
DOLAC, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
DONJE SELO, Šolta	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
DRAGA, Rijeka	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DRNIŠ	2	—	—	—	2	1	1	1	1	—	—	—	1	1
DRVENIK	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
DUBRAVA, Hercegovina	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DUBROVNIK	12	—	—	1	2	—	4	—	—	—	3	—	1	15
DUGOBABE	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
DUGOPOLJE	2	2	—	1	3	—	4	—	2	5	—	—	4	5
EREVENIK	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
FAŽANA, Istra	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
FIANONA, Istra	—	—	—	—	3	1	—	—	—	2	—	—	—	1
FILIPJAKOV	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
GARJAK, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—
GATA	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	1
GIZDAVAC	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
GLAVIČINE, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
GORIČICA, Ljubljana	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
GORNJE SELO, Šolta	—	—	—	—	—	1	3	—	4	—	—	—	1	2
GOSPIĆ	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
GRAB	1	—	—	1	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—
GRABLJE, Hvar	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—
GRABOVAC	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
GRADAC	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
GRBOREZI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
GROHOTE, Šolta	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1
HAN, Sinj	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
HERCEG-NOVI	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
HRVACE	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—
HRVATSKA	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
HUMAC, Brač	—	—	—	1	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—
HVAR	6	—	2	—	7	2	3	1	1	—	1	—	4	8
IMOTSKI	5	—	1	—	1	—	—	—	1	1	1	—	6	3
ISTRA	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—
IVANIĆ-GRAD	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
IZVOR CETINE, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
JELSA, Hvar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
JESENICE, Poljica	—	—	—	—	—	—	—	1	5	—	—	—	—	1
JEŽEVCI, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
KAMEN, Split	—	—	—	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	2
KARLOBAG	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KARLOVAC	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
KASTAV	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KAŠTEL-GOMILICA	—	1	—	—	1	1	2	1	—	—	—	—	1	3
KAŠTEL-KAMBELOVAC	1	3	—	2	1	1	—	—	4	—	—	—	1	5
KAŠTEL-LUKŠIĆ	—	—	—	1	1	—	1	2	3	—	—	—	1	6
KAŠTEL-NOVI	2	—	—	—	—	1	—	—	1	3	—	—	3	4
KAŠTEL-STARI	2	—	—	—	1	1	—	1	5	2	—	—	1	2
KAŠTEL-SUĆURAC	—	—	—	—	2	—	—	1	3	—	—	—	1	—
KAŠTEL-ŠTAFILIĆ	2	—	—	—	—	2	—	2	2	1	—	—	1	2
KATUNI	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	1
KIJEVO, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
KLADNJICE, Trogir	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—
KLIS	1	3	1	2	4	—	3	4	1	1	—	—	3	3
KLJAKE, Drniš	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
KNIN	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
KOLJANI, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
KOMIŽA, Vis	1	—	—	—	4	3	5	1	1	—	—	—	—	4
KONAVLI	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
KONJSKO	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	—	—	—	2
KOPRIVNO, Prugovo	1	—	—	1	—	—	—	—	3	—	—	—	1	—
KORČULA	4	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—	—	—	3
KORUŠCI, Lećevica	1	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
KOSOVO, Knin	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
KOSTANJE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
KOSTANJEVICA	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KOSTRENA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KOTLENICE	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
KOTLUĆE, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
KOTOR	10	—	—	1	1	—	—	1	—	—	2	—	1	2
KREŠEVO, Bosna	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KRISPOLJE, Senj	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KRIVAC, Ogorje	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
KRUŠEVIĆ, Kotor	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
KRUŠICA	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
KUČIĆI	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
KUĆINE	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
KUPRES	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
LABIN, Trogir	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
LASTOVO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
LEĆEVICA	1	—	—	2	—	—	1	3	2	—	—	—	—	—
LIVNO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
LOŠINJ	1	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—
LOŽIŠĆA, Brač	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
LJUBITOVICA, Trogir	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	2
LJUBLJANA	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	1	—	—
LJUBUŠKI	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
MAKAR	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
MAKARSKA	11	—	—	1	7	1	3	4	2	1	1	1	3	13
MAOVICE, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—
MASLINICA, Šolta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
MATKOVINA, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
METKOVIĆ	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
MEDIĆ, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
MEDOV DOLAC	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
MILEŠINA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
MILINE, Valdinosa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
MILNA, Brač	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	8
MIRCA, Brač	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
MONTONE, Istra	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
MOŠĆENICA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
MRAVINCE	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—
MUĆ	4	3	—	4	6	1	13	3	8	2	—	—	7	6
MURTER	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
NEREŽIŠĆA, Brač	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
NEORIĆ	—	1	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	1	1
MARIBOR	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
NIN	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
NISKO	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
NOVA SELA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
OBROVAC	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
ODILJE, Ston	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
OGORJE	—	2	—	—	1	—	7	—	3	1	—	—	5	2
OGULIN	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
OKRUG	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
OMIŠ	5	1	1	1	3	1	—	2	1	—	—	—	4	6
OPUZEN	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	1	1
OSORJE, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
OSIJEK	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
OSOR	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
OSTROVICA, Omiš	—	—	—	—	1	—	2	1	1	—	—	—	—	—
OTIŠIĆ, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
OTOČAC	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
PAG	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
PELJEŠAC	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PIRAN	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
PLAŠKO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PLOČA, Hrvatska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
PODBABE, Imotski	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
PODACA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
PODGORA	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
PODGRAĐE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
PODOSOJE, Vrlika	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—
PODSTRANA	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—
POKRIVENIK, Herceg.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
POLAČA, Knin	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
POLJICA	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
POLJICA, Imotski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
POLJICA, Vrgorac	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
POPOVIĆI	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
POREČ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
POSTINJE, Muć	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	2
POSTIRA	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	1	2
POTRAVLJE	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—
POVLJA, Brač	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
PRAPATNICA, Trogir	—	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	—
PRAŽNICE, Brač	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
PREGRADA, Hrvatska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
PRGOMET	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—
PRIBUDE	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
PRIMOŠTEN	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
PROBOLJE, Hercegovina	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PROLOŽAC	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
PRUGOVO	1	3	—	—	2	—	6	1	4	3	—	—	2	4
PUČIŠĆA, Brač	2	—	—	—	2	—	1	2	1	—	—	—	3	—
PULA	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
RAB	1	1	—	—	2	—	—	—	—	1	1	—	—	1
RADOBOJ, Hrvatska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
RADOŠIĆ	1	2	—	—	2	1	1	—	—	—	1	—	—	1
RAMLJANI	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	1
RAŠĆANI, Imotski	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
RIJEKA	3	1	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	1	3
RISAN	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ROGOZNICA, Omiš	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
ROGOZNICA, Trogir	—	—	1	—	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—
ROVINJ	—	—	—	—	2	1	—	1	1	—	—	—	—	1
SALI, Preko	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
SEGET	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	1
SELCA, Brač	—	—	—	—	—	1	1	1	1	—	—	—	—	1
SENJ	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SESTRUNJ	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
SIĆANE, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
SILBA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
SINJ	16	1	—	—	3	2	8	6	8	4	—	—	14	14
SITNO	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	2
SIVERIĆ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
SKRADIN	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
SLANO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
SLATINE	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	—	—	—	2
SLIME	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
SLIVNO, Metković	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
SLOVENIJA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SMOLONJE, Omiš	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SOLIN	1	1	—	—	1	—	6	5	4	3	—	—	3	8
SRATOK, Trogir	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
SRIJANE	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—
STARA GRADIŠKA	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
STARI GRAD	5	—	1	—	2	2	3	1	—	—	1	—	1	6
STOBREČ	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	3
STOLAC, Hercegovina	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
STOLIV	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
STOMORSKA, Šolta	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
STON	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1
STUDENCI, Imotski	2	—	—	—	—	—	—	2	3	—	—	—	—	—
SUĆURAJ, Hvar	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	2	—
SUMARTIN, Brač	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2
SUPETAR, Brač	3	—	—	—	—	2	3	2	1	—	2	—	3	5
SUŠCI, Dicmo	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
SUTIVAN, Brač	2	—	—	—	—	4	3	1	—	—	—	—	2	6
SUHODOL, Trogir	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	3
SVINIŠĆE	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SVIRČE, Hvar	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
ŠEPURINE	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
ŠIBENIK	12	1	1	—	7	3	1	1	—	—	—	—	7	11
ŠKRIP, Brač	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ŠOLTA	—	—	—	—	—	2	—	1	2	—	—	—	2	4
TIJARICE	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
TOLMIN	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
TRILJ	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
TRNBUSI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
TROGIR	8	2	2	1	23	1	3	5	2	6	1	—	5	15
TRPANJ	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—
TUĆEPI	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
TURJACI, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
UBLE, Trogir	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
UBLI, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
UDBINA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
UGLJANE, Sinj	2	—	—	1	3	—	2	1	—	1	—	—	—	1
UTORE DONJE, Lećevica	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VARAŽDIN	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
VEDRINE	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VELA LUKA	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
VELJAKE, Drniš	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
VIJEVO, Imotski	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
VINOVO, Lećevica	—	—	—	—	—	—	1	1	2	1	—	—	—	—
VINJANI, Imotski	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
VIS	—	—	1	1	4	—	—	2	1	—	2	—	1	6
VISOKA, Lećevica	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
VODICE	1	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1
VOŠTANE, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
VRANJIC	—	—	—	—	3	1	—	—	3	—	—	—	1	5
VRBANJ, Hvar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1
VRBOSKA, Hvar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
VRGORAC	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
VRLIKA	1	1	—	1	1	1	1	2	2	—	—	—	1	1
VRPOLJE, Šibenik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
VUĆEVICA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ZADAR	17	—	1	—	3	6	2	1	—	6	2	1	7	16
ZADVARJE	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
ZAGREB	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
ZAGVOZD	1	—	—	1	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—
ZASIOK, Sinj	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—
ZATON	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
ZAVOJANE	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
ZELOVO	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
ZLARIN	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
ZVEČANJE	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	1
ŽEDNO	—	—	—	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
ŽEŽEVICA	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
ŽIVOGOŠĆE	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ŽRNOVNICA	—	—	—	—	—	—	4	—	14	—	—	—	2	7
— — — — — — — — — — — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
AUSTRIJA	6	—	1	—	1	—	—	1	—	1	—	2	—	—
BADEN	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BEČ	11	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	2	1
GRAZ	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
HADELSBERG	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
JOSEFSTADT	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
LEIBEN	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
LINZ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SALZBURG	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
HANNOVER	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
KARLSTADT	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
ČEŠKA	6	—	—	—	6	1	—	—	—	—	—	4	1	2
PRAG	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
GALICIJA	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KORUŠKA	3	—	—	3	3	—	1	—	—	—	—	1	—	1
MAĐARSKA	5	—	—	—	4	—	—	—	—	—	1	3	1	—
MORAVSKA	3	—	—	—	5	—	—	—	—	—	1	3	1	—
ŠLEZIJA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—
ŠTAJERSKA	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TIROL	4	1	—	2	2	1	—	—	—	1	—	—	—	—
TRANSILVANIJA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
BORDEAUX	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CONSTANTINOPOLI	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DRAČ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
KRF	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SMIRNA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ŠVICARSKA	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TRNOVO	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
— — — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ITALIJA	1	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ANKONA	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—
APULIJA	—	—	—	—	1	2	—	1	—	—	—	—	—	1
AQUILEA	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BARI	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BASIGLIO, Milano	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
BASSANO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BELLUNO	3	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	2	—
CAPO DI MONTE	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BISCEGLIE	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
BRESCIA	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CASTIGLIONE	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CERVIGNANO	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CHIOGGIA	—	—	—	—	—	15	—	1	—	—	—	—	—	—
CILLI	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CITTANUOVA, Macerata	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CIVIDALE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
COMO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CONEGLIANO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
CREMONA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
DUINO	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
EMOLA	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
FERRARA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
FRIULI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
GEMONA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
GENOVA	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
GIOANNIZIO, Bari	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
GORICA	3	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	2	—	2
LORETO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
MALAGUZZIA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
MANTOVA	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
MARGOZZIO, Piemont	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
MILANO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
MODENA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
MONFALCONE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
MOLFETTA	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	1	1
MONTAGNOLO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ORTONA	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
PADOVA	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—
PALMANOVA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PAVIA	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PESARO	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PICENO-ASCOLI	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PORTOGRUARO	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PORTO LEGNAGO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
RODI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
ROVERDO	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SALUZZO	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SOAVE	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
TORINO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TRANI	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
TRENTO	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TREVISO	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TRST	9	2	—	—	19	4	—	—	—	—	—	2	2	1
UDINE	3	—	1	—	8	—	1	—	—	—	—	—	2	—
UMBRIJA	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VALLE PIAVE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
VARESE	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VENECIJA	2	—	3	—	6	2	1	—	—	1	—	—	2	5
VERONA	2	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1	1
VICENZA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
VICO	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VISCONE	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VIESTE	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Doseljenici po raznim zanimanjima:	domaći	stranci
ČINOVNICI	205	92
GOSTIONIČARI	37	8
LIJEČNICI	14	5
NADNIČARI	49	5
OBRTNICI	160	103
POMORCI i RIBARI	72	31
POSLUGA	112	3
PROSJACI	111	14
TEŽACI	205	--
TRGOVCI	59	5
UČITELJI	26	
OSTALI	148	15
NEPOZNATI	323	26

Tijekom spomenutih godina u Splitu se spominju prezimena:[8]

AJDUKOVIĆ zv. Šeste, ALBANESI, ALBERTI de, ALEGRETTI, ALIĆ, ALIČEVIĆ, ALUJEVIĆ zv. Dujas, Španjol, ALJINOVIĆ zv. Jera, AMBIĆ, ANČIĆ, ANDRIJAŠEVIĆ, ANĐELIĆ, ANGELI RADOVANI, ANIĆ, APIĆ, ARAČIĆ, ARTIĆ, ARŽIĆ zv. Pavlina.

BADIN, BAGAT zv. Điro, BAJAMONTI, BAKIĆ, BAKOTIĆ, BALDASAR zv. Makaran, BALDIĆ, BANDALOVIĆ zv. Salvisan, BANIĆ, BANTIĆ, BARANOVIĆ. BARAS zv. Misadin, Slatinjac, BARGOT, BARIĆ ,BARKOVIĆ zv. Belunio, BASKOVIĆ, BARTULICA, BEBIĆ, BEGO zv. Bošković, Matara, BELLI, BELOTTI, BENKOVIĆ, BERANOV, BERNABIĆ zv. Perviz, BERNARDI, BERTIĆ, BERTIČEVIĆ, BERTOSSI, BETICA zv. Osibov, BEZAM, BIANCHI, BIKIĆ, BILAN, BILUŠ, BLAŽIĆ, BODIĆ, BOLDAN, BONAČIĆ zv. Biluš, Ključanica, Lešte, Stobro, BORČIĆ zv. Borsa, Tiruleže, BORKOVIĆ, BOROVČIĆ Kurir, BOSCHI, BOZULIĆ zv. Nade, BRAJEVIĆ zv. Brada, Vujica, BRAKUS, BRETAGNI, BRKLJAČA, BRKOJEVIĆ zv. Pešnjardo, BUBALO, BUČAN, BUČIĆ zv. Gubernov, BUDIĆ zv. Fule, BUJ, BUJAS, BULAT, BULIĆ zv. Klarica, Jerić, BULJANOVIĆ zv. Slugo, BULIMBAŠIĆ, BURILLO, BURLA, BUROV, BUTOROVIĆ zv. Pendilo, BUZOLIĆ.

CAMBI, CASOLINI, CASOTTI zv. Jerić, CATANI, CAVALLA, CERESATO, CINDRO, COKIĆ, COLAUTTI, COLIĆ, CONARDI, CORTESE, COTIĆ zv. Brko, Koštre, CRISTIANI, CRNOGAĆA zv. Drico, CVITANIĆ, CVITANOVIĆ.

ČAKUN, ČAVAR, ČAVLINA, ČELIĆ zv. Kokošica i Košica, ČOSIĆ, ČULIĆ zv. Bajo, Dragon, Koze, Viskota, Žava.

DADAS, DADIĆ, DALMARO zv. Pasticione, DAVALA, DELIĆ zv. Bile, Kragić, DEMARCHI, DEOTTO, DEROSSI zv. Rašeta, DESPALATOVIĆ zv. Rataj, DEVIĆ, DEVIVI zv. Smaća, Patak, DEZORZI, DIMIĆ, DOČKAL, DOLCI, DOMIĆ zv. Boban, DONADINI, DORIĆ zv. Mičić, DRAGANJA, DRAGOJEVIĆ, DRELJE zv. Jelaska, Pavazza, Botta, DRUŽEIĆ zv. Andriana, Grgaca, DRUŽIJANOVIĆ zv. Patak, DUMANIĆ, DUNDIĆ, DUPLANČIĆ zv. Dukjača, DVORNIK zv. Aršanin, Babin, Barbica, Burtica, Bronzin, Duin, Gosaić, Pindulica, Ramo, Renio, Tadin, Vesanović.

ERGOVIĆ.

FABIJANAC, FABRIS zv. Benc, FAROLFI, FATTORINI, FERAT, FETIĆ, FIRIĆ zv. Radanović, FRADELIĆ zv. Gale, FRANIČEVIĆ zv. Bakan, FRIDIĆ, FRUA.

GAĆE, GALASSO, GALIGNANI, GALINOVIĆ, GANZA, GARGOMILLA, GARIĆ, GARLE, GASPARINI, GAZDE, GAZZARI, GEIĆ, GENTILIZZA, GEREMIA de, GIKOVIĆ zv. Marković, Poduje, GIOVANELLI, GIOVANIZZIO, GIROMETTA, GLAVIĆ, GLAVINIĆ, GLAVINOVIĆ zv. Režo Bure, Arunac, GOIĆ, GOSTINČAR, GRGIĆ, GRISOGONO de, GRGURINA zv. Jakić, GRUŠIĆ, GUDELJ, GUDIĆ.

HARAŠIĆ.

IKORIĆ, ILIĆ, INGLOT, IVANČEVIĆ zv. Šerinić, IVANČIĆ zv. Aučina, IVANELLO zv. Piria, IVANIŠEVIĆ zv. Đunđera, Hure, Hure zv. Sailo, Lalica, Kukoć, Škembac, IVANOVIĆ zv. Duić, IVELIO de, IVULIĆ.

JAJIĆ, JAKAS, JAKASOVIĆ, JAKAŠA zv. Kijaćić, Štiglic, JAKOVČEV, JAKUTIĆ, JANKOV, JELAČIĆ, JELASKA, JELAVIĆ zv. Martić, JELIĆ, JELIČIĆ zv. Bakić, JELINIĆ zv. Pureto, JERIĆ, JURIČEVIĆ zv Gančević, Pendalo, JURETIĆ, JURIĆ zv. Mijan, Radovanović, JURIČEVIĆ, JURIČIĆ, JURIN, JURJEVIĆ.

KAČIĆ zv. Terzić, KALIBARIĆ, KALITERNA zv. Putin, KAMBER, KANDIJAS zv. Gica, Gire, KARABATIĆ zv. Grigillo, KARLOVAC, KATIĆ, KATUNARIĆ zv. Domilija, Škombro, KEGALJ, KEVEŠIĆ, KEZIĆ, KINKELA, KLIŠKIĆ zv. Kakalina, KOCEIĆ zv. Bilan, Razo, KOLOMBATOVIĆ, KORLAET, KOŠĆINA, KOŠTRE, KOVAČ zv. Mero, KOVAČIĆ zv. Boršin, Cadetto, Burilo, Kalup, Pavlina, Šibiškin, KOVIĆ, KOZULIĆ, KRAGIĆ zv. Škutor, KRAGUJEVIĆ, KRIŽEVIĆ zv. Ugrin, KROLIĆ, KRSTULOVIĆ zv. Jelić, Marinka, Opara, Perčina, Relja, Spadin, KUKOČ zv. Mekin, Malvin, Petraelo, KUNDIĆ, KUPARIĆ, KURIR, KURŠIĆ, KUSIĆ, KUZMANIĆ zv. Peraža, KUZMIĆ zv. Bekas, Bekin, Keva.

LALIĆ, LANZA, LARIŠ, LIBESCO, LIN, LISANDRO zv. Leto, LISICA, LISIČIĆ, LIGUTIĆ, LODIĆ, LOKICA zv. Šibenčanac, Mijas, LOLIĆ, LOZIĆ zv. Barbica, LUBIN, LUČIN, LUKAS zv. Slugo, LUPI.

LJUBICA.

MALEŠEVIĆ, MANFER, MANOLA zv. Kovačica, MARASOVIĆ zv. Viđak, MARCHI de, MARIANI, MARIĆ, MARINIĆ zv. Gargia, Grgo, Kragić, MARINOVIĆ, MARKOVINA zv. Giković, Španjol, MAROVIĆ zv. Plakalović, MARUŠIĆ zv. Fabijanac, MASOVČIĆ, MASTIOLI, MATEJEVIĆ zv. Pulinar, MATOŠIĆ zv. Aučina, Jeraš, Mikulica, MAZZIERI, MENEGHELO, MEŠTROVIĆ zv. Križan, MIJAČ zv. Šibenčanac, MIHOVILOVIĆ, MIKAČIĆ zv. Petrošić, MIKASOVIĆ, MILAS, MILETIĆ zv. Glumac, MILKOVIĆ, MIŠETIĆ, MITROVIĆ, MLADINEO, MLADINIĆ zv. Periša, MLINAR, MOJTIĆ zv. Grasso, Matacin, Smire, MRDULJAS zv. Babo, MRKUŠIĆ, MUŽINIĆ zv. Čurela, Snaga, MULJAČIĆ, MUSCATELLO.

NINČEVIĆ zv. Petras, NONVEILLER.

ODAK zv. Marčić, OLIVO, OMARČEN, OMAŠIĆ, OZRETIĆ zv. Čure, Karsul Tarataj, Starac, OŽIĆ PAIĆ, OCIDENTALE.

PAIĆ zv. Erceg, Rade, PANDOL, PAPANDOPULI, PAPARELLA, PASSAGNOLI, PASQUALI zv. Farancicho, PASQUARDO zv. Dune, PAŠTAR zv. Pavlina, PAVAZZA zv. Botta, PAVLOVIĆ de, PENIĆ, PENOVIĆ, PERAČIĆ, PERINOVIĆ, PERKO zv. Botić, PEROŠ, PILIĆ, PIPLOVIĆ zv. Pukić, PIRIA zv. Rotondo, PJEROTIĆ, PODUJE, POPOVIĆ zv. Dagetta, PRIZMIĆ, PUIZINA zv. Dević, Duić, Guša, Guza, Tombirin.

RADANOVIĆ zv. Firić, RADICA zv. Zuko, RADIĆ, RADINOVIĆ zv. Tangar, RADMILOVIĆ, RADOVAN, RADOVNIKOVIĆ zv. Kušić, RADOSALJEVIĆ zv. Karsul Tarataj, RAIĆ, RANDOLFO, RAZMILOVIĆ, RELJA zv. Batain, REIĆ zv. Buble, Kiloža, Kućija, Kranjac, Mikel, RENDIĆ MIOČEVIĆ, RIZVAN, RIZZARDI, RODIĆ, ROJE zv. Janko, Tunjica, RONČEVIĆ zv. Fabretto, Rossi, ROSANDIĆ, ROSSI zv. Bombon, RUŽIĆ zv. Beg, Belomo, Boimetto, Glavina, Ika, Joza, Pelar, Paverin, Slatinjac.

TACONI, TALIJANČIĆ, TARTAGLIA de, TASINO, TECILAZIĆ zv. Kantara, Pumpulin, TENJIĆ, TEOLI, TERKOVIĆ, TESOLATTO DAGA-

NELLO, TOCIĆ, TOMAŠIĆ zv. Lende, TOMIĆ zv. Bamba, Bandula, Bilić, Ferić, Gojan, Jerić, Kamatnik, Kralj, Matas, Spudičević, Zuvanin, TORTI, TRASLIĆ zv. Šarić, TRESIĆ, TREURSIĆ, TROCCOLI, TRUMBIĆ zv. Bekac, Bubo, Tarata, Zvizda, Žutac, TUDOR, TUDORIĆ zv Gemo, TVRDE, TVRDIĆ.

SALVI, SARDELIĆ zv. Gale, Kragić, Skutor, SAVO, SENJANOVIĆ zv. Čopo, SIČIĆ, SIMČIĆ zv. Lipe, SIRIŠČEVIĆ, SIROTKOVIĆ zv. Arap, SMAČA zv. Osibov Betica, SMOJE zv. Musoler, SOČIN zv. Malvasia, STELLA, STIPICA zv. Cuko, STIPANOVIĆ, STIPINOVIĆ, STIPULINIĆ, STRIGO, SUIĆ zv. Mikica, SULEČIĆ zv. Kalinić, ŠAKIĆ zv. Gimek, Kapulica, ŠEGVIĆ zv. Andreško, Gaja, Kozlan, Krozo, Perajić, Piko, Samardžija, Starčev, Zorn, Sulje, ŠERIĆ, ŠETKO, ŠEVELJEVIĆ, ŠILOVIĆ zv. Gargata, Gargotina, Slade, ŠINKOVIĆ, ŠITIĆ, ŠKARE, ŠKARIČIĆ zv. Bako, Zulian, Žakan, ŠKOLJAR zv. Jasko, ŠKORIĆ, ŠORE zv. Kandela, Šilenta, ŠULENTIĆ.

VALLE, VELAT, VELIĆ, VENTURA, VESANOVIĆ zv. Barbica, Dvornik, Tadin, VIĐAK zv. Bugara, Zorica, VILIĆ zv. Bilisko, VISKOVIĆ, VLAŠIĆ, VOLPI, VRDOLJAK zv. Mandeta, Manjak, Sbanjak, VUKASOVIĆ zv. Deanović, VULIĆ, VUSIO, VUŠKOVIĆ zv. Remetaš.

UGLJEŠIĆ, UGRIN zv. Šparac.

ZAPPANEO, ZLODRE zv. Lučić, ZNIDARŠIĆ, ZUANELLI, ZUANIĆ zv. Criko, ZUGATO, ŽANKO.

Lična imena tih godina u Splitu kretala su se uglavnom u okvirima tradicije svetačkih i biblijskih imena i strogo je poštivano obiteljsko nasljeđivanje imena po roditeljima oca i majke novorođenčeta. Međutim upravo tih godina počinje upotreba narodnih imena kao što su Ljupko, Ljubomir, Mirko, Tomislav, Vulka, Slavimir, Zvonimir, Danica, Zora, Milica i druga, te hrvatski oblik svetačkih imena Slavko, Vjekoslav, Marica, Dujka i druga.

Po vjeroispovjesti ima najviše rimokatolika, zatim su židovi, te manji broj pravoslavnih (osam), i to najviše doseljenika iz zaleđa s područja između Vrlike i Knina. Oni se upisuju u knjige umrlih i ukoliko se sklapaju mješoviti brakovi. U čitavom tom razdoblju spominje se samo jedan musliman, koji se u Splitu oženio, a ostale vjeroispovjesti iz spomenutih knjiga nisu vidljive.

Po strukturi židovi su Rafael Valenzino, liječnik, Josip Schwager vojni liječnik, Josip Hajon, Samuel Valenzino, Abraham Luzzatto Coen i Pacifik Madino učitelji, Josua Hajon općinski činovnik, Isak Tolentino kontrolor u Hipotekarnoj banci i Jakov Weiner Dorosch činovnik na pošti, a obrtnici Irena Canerini kitničarka i Josip Goldstein fotograf. Spominju se i dva tvorničara sapuna Sabato Levi i Samuel Vital, radnici Abram Luzzato i Samuel Mustachi te trgovci Josua Kurgrock, Salamon Mandter, Abraham Montiglia, David i Josip Morpurgo, Isak Mortera Levi, Abram Stock, Ismail, Lazar, Moise i Tomo Valenzino, trgovački agent je Isak Coen, mešetar Rafael Campos, staretinar Moise Levi a pokućarci su Jakov Lampronti i Samuel Leoni.

Po zanimanju su:

ČINOVNICI	3	TVORNIČARI	2
LIJEČNICI	2	TRGOVCI	12
OBRTNICI	2	UČITELJI	4
RADNICI	2		

Po porijeklu su:

DUBROVNIK — Valenzino 1875. METKOVIĆ — Haim 1877. MOSTAR — Hajon 1873. GALICIJA — Kurgrock 1875. GORICA — Luzatto Coen 1873. KRF Vital 1876. KANJIŽA — Weiner Dorosch 1876. RUMUNIJA — Bund 1878. TRST — Finzi 1874, Levi Martera 1880, Stock 1877. VENECIJA — Bassi Lampronti 1877, Levi 1878. ZANTE — Levi 1875.

U tom razdoblju u židovskoj općini u Splitu vjenčalo se, rodilo i umrlo:

GODINA	VJENČANI	ROĐENI			UMRLI		
		M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO
1870	—	3	3	6	—	4	4
1871	—	3	—	3	3	1	4
1872	—	2	1	3	3	1	4
1873	2	1	3	4	1	2	3
1874	—	4	1	5	2	1	3
1875	5	4	9	13	2	1	3
1876	1	3	2	5	—	2	2
1877	—	5	2	7	3	4	7
1878	1	3	3	6	5	—	5
1879	—	—	—	—	—	2	2
1880	1	3	3	6	1	1	2
1881	—	1	—	1	2	1	3

Osim navedenih doseljenika još se u Splitu spominju slijedeće židovske obitelji: CAMPOS, CANERINI, COEN, EISENSTÄDTER, GOLDSTEIN, JESERUM, LEVINATO, MADENA, MONTIGLIA, MORPURGO, MUSTACHI, STOCK, TEDDIDIA, TOLENTINO.

U župi Grad posebno je velik broj prosjaka i nahoda, dok ih u ostalim župama gotovo i nema. U Varošu i na Lučcu nema djece nepoznatih roditelja, pa ako je i koje rođeno izvan braka, a to je bilo vrlo rijetko, poznato je barem ime majke. Uprav problem nahoda tih godina u Splitu je velik. U bolnici se rađaju otkad se vodi posebna matična knjiga, to jest od 1878. godine, djeca neudatih majki; uglavnom su one iz najsiromašnijeg dijela splitskog zaleđa, a mnogo manje s otoka i ostalih mjesta u Dalmaciji. One najčešće nakon poroda bježe iz bolnice daju krive podatke i ostavljaju djecu, koja nakon toga budu smještena

u nahodište. Krštenja se vrše u bolnici, pa ako nije poznato majčino prezime, djeca dobivaju razna imena koja graniče s ruganjem i pokazuju nehumanost osoblja zaduženih za tu djecu. Tako se pojavljuje kao prezime Mulica, Novembri jer je dijete rođeno u tom mjestu, ime Listopadka, Decembrina i niz drugih još gorih. I smrtnost te djece je velika jer su začeta i rođena u bijedi, što se vidi po matičnoj knjizi. U gradskoj bolnici umire sirotinja, beskućnici, posluga i poneki stranac, najčešće pomorac.

Posebne matične knjige rođenih i umrlih u splitskoj bolnici vode se od 1878. godine:

GODINA	ROĐENI			UMRLI		
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO
1878	28	17	45	49	32	81
1879	20	25	45	61	37	98
1880	27	28	55	38	44	82
1881	27	30	57	25	33	58

Od obrtnika u bolnici su umrli: Ivan Katalinić urar, Prosper Čulić, Antun Mihaljić, Rok Roki i Marin Bonačić postolari, Ivan Deanković kovač, Josua Ruvigo klesar, Sebastijan Döffner i Ivan Ghei drvodjelci, Josip Hainz dimnjačar i Robert Rondello miner. Pomorci su: Šimun Manola, Tomo Salvagno, Antun Devivi, Dujam Šegvić i Jakov Kalebić, učitelji su Tomo Dujmović i Špiro Pavlović, pokućarac je Josip Zennaro, financi Marko Jaman i Antun Škaričić, policajac Ignjac Veitner, te dvije bludnice.

Prema tome u bolnici su umrli od 1878. do 1881. godine:

FINANCI	3	POKUĆARAC	1
NADNIČARI	5	POMORCI	5
NAHODI	93	PROSJACI	199
OBRTNICI	9	UČITELJI	2

Bili su iz raznih mjesta i krajeva:

Belluno 1, Bitelić 1, Blizna 1, Bosiljina 4, Brač 19, Čičla 1, Dicmo 4, Drniš 1, Dubrovnik 1, Dugopolje 5, Fojnica 1, Gospić 1, Herceg-Novi 1, Hvar 2, Imotski 2, Istra 1, Kaštela 10, Klis 2, Knin 2, Korčula 2, Koruška 3, Labin 1, Lovreč 1, Ljubljana 1, Mađarska 2, Makarska 6, Metković 1, Moravska 1, Muć 4, Neorić 1, Ogorje 1, Okrug 2, Omiš 6, Piave 1, Poljica 10, Prapatnica 1, Proložac 2, Prugovo 2, Rijeka 3, Seget 1, Sinj 7, Solin 3, Split 155, Skradin 1, Stobreč 1, Suhi Dol 1, Šolta 5, Trento 1, Trogir 7, Trst 3, Ugljane 1, Venecija 3, Vinjani 1, Vis 4, Vranjic 2, Vrgorac 2, Vrlika 2, Wienernenstadt 1, Zadar 3, Žeževica 1.

[1] G. Novak, Povijest Splita IV, Split 1978.

[2] Vjenčani sv. Duje 1858—1871, 1871—1884; Rođeni sv. Duje 1867—1871; Umrli sv. Duje 1868—1871, 1871—1875, 1875—1877, 1877—1833. — Vjenčani sv. Petar 1858—1881; Umrli sv. Petar 1863—1870, 1870—1877. Historijski arhiv — Split.

Rođeni sv. Duje 1871—1875, 1875—1879, 1879—1884. — Vjenčani sv. Križ 1870—1881, 1881—1882; Rođeni sv. Križ 1869—1872, 1872—1875, 1875—1878, 1878—1884; Umrli sv. Križ 1869—1873, 1873—1877, 1877—1880, 1880—1889. — Vjenčani sv. Petar 1881—1909; Rođeni sv. Petar 1869—1875, 1875—1880, 1880—1884; Umrli sv. Petar 1877—1884. — Vjenčani židovske općine 1855—1933; Rođeni i umrli židovske općine 1855—1932; Rođeni u bolnici 1878—1882, umrli u bolnici 1878—1884. Matični ured — Split.

[3] N. Bezić-Božanić, Stanovništvo Splita 1882. U zborniku: Narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 85—96.

[4] Godine 1876. i 1877. bila je epidemija variole za koje je u Splitu umrlo 199 djece.

[5] Tvorničari orgulja su Josip Bergoni i Ivan de Tianić, tvorničar stolica Ivan Rica iz Verone, tvorničar likera Franjo Tavani, a u ljevaonici zvona radio je Henrik Biliškov.

[6] Bajamonti je kumovao u tom razdoblju 31 put više na krštenjima nego vjenčanjima, a najviše u Velom varošu. Kumovao je samo prvih godina osmog desetljeća, a kako su se godine sve više približavale osamdesetoj, ta su kumstva gotovo nestala.

[7] Sud se spominje pod nazivom Pretura urbana, Pretura tribunale, Giudiziario.

[8] Spominju se samo ona prezimena uz koja ne stoji porijeklo, te ona koja su u Splitu dobila nadimak. R. Vidović, O postanku i značenju splitskih nadimaka. Split. 1965.

N. BEZIĆ BOŽANIĆ

THE POPULATION OF SPLIT DURING THE NATIONAL REVIVAL (1870—1881)

Summary

Reserches of the registers of births, marriages and deaths of the period 1870—1881 of the Split parishes of Grad, Lučac-Manuš, Varoš and Dobri and the Jewish registers give numerous information on the population of Split during a short but tempestous period of its history. At that time Split had about 13.000—14.000 inhabitants, mostly field labourers, craftsmen, sailors, fishmen, office employees and intelectuals. Trade was usually passed on from father to son or other close family member. Usually local yuong men decide to deal with it. House servants and maids, day-labourers, bakers, inn-keepers and petty shop-keepers come from the Split surroundings and the Dalmatian hinterland. The islanders are not mentioned oftenly, and when they are mentioned it is as craftsmen, sailors and fishmen. Government office employees are usually foreigners, while doctors, lawyers, teachers and professors are usually local people and are most oftenly connected with the social, political and cultural life of the town.

The Autonomists tried to penetrate into the Split field-labourers' and craftsmen's families by means of becoming their godfathers and marriage witnesses. Thus they wanted to obtain more votes at elections. Fighting for power, this party also protected foreigners and, thus, during these ten years there are records of seventheen chraftsmen imigrated from Trieste in the parish of Grad (town center) only. They dealt with trades previously unknown in Dalmatia, and according to their weddings and children bearing it is positive that they lived in the town permanently.

Tereza Ganza-Aras

PRILOG UPOZNAVANJU DRUŠTVA SPLITSKOG KRAJA U DOBA POHRVAĆENJA SPLITSKE OPĆINE

Split je bio i u austrijsko vrijeme socijalno-gospodarski centar širokog područja Dalmacije. Njemu je gravitiralo stanovništvo teritorija koji je gospodarski-organizaciono bilo pod splitskom Trgovačko-obrtničkom komorom, a protezalo se do Vrlike, preko sinjskog kraja, Imotskog Vrgorca do bosanske granice, Makarske, Hvara i Visa, pa čak do Korčule i Pelješca. Ova se radnja međutim ograničava na uže područje, tj. na područje splitskog kotara u onom opsegu u kojem je on bio u vrijeme uspona i pobjede narodne stranke na izborima za općinsku upravu Splita. Taj je kotar tada obuhvaćao 4 sudska okruga ili sudske općine: Split, Trogir, Omiš i Brač, 18 tzv. političkih općina, 117 sela, koja su uglavnom bila i porezna mjesta, 7 trgovišta i 92 crkvene župe, od kojih je jedna bila pravoslavna. Status grada imali su Split, Trogir i Omiš. To je bio i po teritoriju i po stanovništvu najveći kotar u Dalmaciji. Na njegovoj površini od 1.889,10 km^2 živjela je 1880. godine 91.151 osoba, a 1890. godine 101.766. Tadašnja pokrajina Dalmacija (s Bokom kotorskom i Rabom) imala je 1880. god. 476.101, a 1890. god. 527.426 stanovnika.[1]

Sam Split imao je 1880. god. 14.513, deset godina kasnije 15.697, a na početku 20. stoljeća 18.547 stanovnika i bio je prvi dalmatinski grad koji je već sredinom 19. st. prešao deset tisuća stanovnika. Zadar, drugi po veličini grad Dalmacije, tek 1880. ima 10.000. Gustoća naseljenosti u splitskom kotaru iznosila je 1880. godine 48 na 1 km^2, a 1890. godine 54. Dalmatinski prosjek gustoće je u 1880. bio 37, a u 1890. god. 41. Splitski kraj je do 1880. bio među gušće naseljenim područjima Dalmacije, a tijekom osamdesetih godina došao je po gustoći na drugo mjesto, odmah iza Hvara.

Međutim što se tempa razvoja tiče i grad Split i njegovo područje rastu podjednako kao i ostali predjeli Dalmacije, osim dubrovačkog i

bokokotorskog, koji u svom razvoju zaostaju. Taj konstantan, teritorijalno jednako raspoređen i ujednačen tempo porasta stanovništva pokazuje da se ni u splitskom području ne događaju veće promjene u načinu privređivanja i življenja. Nema bitnije pokretljivosti stanovništva, napuštanja sela, koncentracije oko nekog središta, neke nove privredne grane ili poduzeća. Nema još ni jedne uočljivije pojave demografske prirode, koje inače prate kapitalistički razvoj. Tek će se tijekom devedesetih godina ubrzati rast stanovništva u Splitu i postati izražajnije određene društvene diferencijacije.[2]

O nerazvijenosti društva svjedoče i drugi pokazatelji. Gotovo polovicu stanovništva splitskog kotara čine mladi ljudi do 20. godine života, a 27% stanovništva je u dobi od 20—40 godina. Neprivrednog, izdržavanog stanovništva do 15 godina i preko 60 bilo je u splitskom kotaru 44,29%, dok istovremeno takvog stanovništva u zadarskom kotaru ima 39,09%. Radnog stanovništva u splitskom kotaru je bilo nešto više od polovice, unutar kojeg je za gotovo 2% više žena, što je također lošija situacija od zadarske.[3] Uobičajena dob za ženidbu u Dalmaciji toga vremena je 18 godina za žene, a 19 za muškarce. Rijetki su bili neoženjeni ljudi. Ženidba je u Dalmaciji, pa i u splitskom kotaru, bila rana i opća.[4] U splitskom kotaru, gledajući u cjelini, bilo je više muškaraca od žena, po čemu taj kotar ide uz bok kninskom, benkovačkom i imotskom kotaru, dakle spada među zaostalije u Dalmaciji. U gradu Splitu i u primorskim predjelima njegovog kotara više je bilo žena, što svjedoči o boljim uvjetima života, pored pomorskih zanimanja muškaraca. Pri iseljavanju, kojeg je u sedamdesetim godinama bilo više nego kasnije, a najviše ga je bilo u početku 20. stoljeća, bila su zastupljena oba spola podjednako.[5]

U uvjetima stanovanja postojala je velika razlika između gradova i sela, te između primorskih naselja i onih dalje od mora. U prosjeku u splitskom kotaru dolazilo je godine 1869. nešto više od 5 ljudi na jednu kuću. Na Braču je taj prosjek čak manji od 5 ljudi, dok se u gradu Splitu, tj. u njegovom centralnom dijelu približava broju 12.[6] Međutim budući da statistički podaci kojima raspolažemo govore o kućama za stanovanje, a ne o stanovima ili — što bi bilo najbolje — o stambenom prostoru u kvadratnim metrima, ne možemo općenito zaključivati o uvjetima stanovanja, ali možemo bar nešto o gustoći gradskog stanovanja. U Zadru je tada prosječan broj ljudi u jednoj kući bio blizu 9, u ostalim gradovima je manji, pa je tako gradska jezgra Splita tada najgušće naseljeni dio Dalmacije. Od splitskih varoši stanovništvo Velog varoša je živjelo najprostranije, gotovo seoski.

Broj kuća za stanovanje, odnosno stanova u Dalmaciji 1880. u odnosu na 1869, porastao je 16,39%, što je među većim porastom u austrijskom dijelu Monarhije (Cislajtaniji). Taj je porast u osamdesetim godinama bio nešto manji, iznosio je 14,90%, ali je bio najveći u Austriji (Cislajtaniji). Broj nenastanjenih kuća u 1890. iznosio je u Dalmaciji čak 26,48% i također bio najveći u Austriji, a takvih je praznih kuća te godine bilo najviše upravo u splitskoj općini.[7] Ta se pojava ne može objasniti iseljavanjem iz pokrajine jer u 80. godinama nema tako jakog iseljavanja. Treba je dovesti u vezu sa stanovitom migracijom iz sela u varoši o čemu će još biti riječi, ali i s općim podizanjem standarda u tom vremenu konjunkture vinske trgovine, koja je omogućila intenzivniju gradnju i napuštanje starih kuća.

Vrijeme učestale i dinamične gradnje stambenih i poslovnih, kulturnih i uopće javnih objekata i otvaranje poslovnih institucija — koje je u austrijskoj historiografiji nazvano vrijeme utemeljenja (Gründerzeit) — obilježava uspon građanske klase i afirmaciju njezinog gospodarsko-socijalnog sistema. To je vrijeme kada se vrši teritorijalna koncentracija poslovnog prostora (skladišta, poslovnica, banaka, dućana, radionica i sl.) usporedno s uvođenjem mašinske proizvodnje, akumulacije novčanog kapitala i njegove koncentracije u bankovnom sistemu, a modernizacija upravno-administrativno-gospodarskog sistema se očituje u vidnom povećanju javnih građevina namijenjenih administrativnim, privrednim ili kulturno-društvenim potrebama, dok se ekonomsko snaženje građanske klase odražava u izgradnji stambenih zgrada i palača, namijenjenih iznajmljivanju.[8] Želja za ovakvom građevnom usmjerenošću došla je u Splitu do izražaja već u planovima općinske uprave za vrijeme Bachova apsolutizma i načelnika S. Michielija Vitturija, a počela se ostvarivati u doba liberalizma i načelnika Ante Bajamontija, pa se, nakon stanovitog zastoja u 80-im godinama, nastavila, o čemu ćemo kasnije nešto više reći.

U pogledu kulturnog nivoa stanovništva splitski kotar nema nekih prednosti u odnosu na ostale dalmatinske kotare. Po pismenosti, odnosno nepismenosti, splitska općina spada među srednje zaostale krajeve Dalmacije. Još 1880. tu je preko 90% nepismenog stanovništva. Najzaostaliji dijelovi Dalmacije, kao npr. Bukovica, imaju tada preko 95% nepismenih, dok one naprednije općine kao Zadar, Hvar, Korčula, Dubrovnik i Kotor imaju oko 85% nepismenog stanovništva. Na taj nivo »pismenosti« doći će splitsko područje desetak godina kasnije. Stanje se bitno poboljšavalo u 90-im godinama 19. st., zahvaljujući pohrvaćenju školstva i općem napretku. Početak 20. st. dočekala je Dalmacija sa 77,05% nepismenih. Godine 1900. u Splitu na njegovih 18.550 stanovnika njih blizu 10.000 zna čitati i pisati, oko 350 samo čitati, dok ih 8.200 ne zna ni jedno ni drugo.[9]

Godine 1872. u splitskom kotaru je oko 60 osnovnih škola: 30 javnih muških, po 2 privatne muške i ženske i 20 do 22 pomoćne škole koje su držali župnici ili kapelani pri župnim uredima. Te godine obavezne djece za školu bilo je u splitskom kotaru 12.177 (6.208 dječaka i 5.969 djevojčica), a školu je pohađalo svega 2.598 djece (1.994 dječaka i 604 djevojčice). U zadarskom kotaru je na 9.000 djece obavezne za školu njih 1.700 išlo u školu, što je nešto bolja situacija od one u splitskom kotaru. S vremenom se otvaraju nove osnovne škole, ali se tek pri kraju stoljeća stanje bitnije poboljšava. Treba međutim naglasiti da se u splitskom kotaru broj muške djece koja pohađaju školu ne povećava u većoj mjeri, dok se naprotiv broj ženske djece u osnovnim školama vidno povećava, što je znak napretka društva.

U splitskoj općini bilo je 1872. ukupno 12 osnovnih škola (javnih 6 muških i 1 ženska, te po jedna muška i ženska privatna i 3 pomoćne) s ukupno 630 učenika (412 dječaka i 211 djevojčica) od 2469 djece oba-

vezne za školu. Sve su te škole, osim pomoćnih, u samom Splitu. Tako Split te godine ima mušku osnovnu školu kod dominikanaca (od 1817) s oko 180 učenika i 6 učitelja, žensku školu otvorenu 1823. sa 144 učenice u 1871, a sa 182 u 1872. godini i sa 5 učiteljica, zatim mušku privatnu školu sa 10 učenika i 1 učiteljem (priznatu 1866), pa mušku u Velom varošu otvorenu 1868. s oko 55 učenika i 1 učiteljem, mušku na Lučcu otvorenu također 1868. sa 40 učenika i 1 učiteljem, te žensku privatnu školu na Dobrom u samostanu sestara Ancelle di Carità (priznatu 1863). U splitskim osnovnim školama bilo je tada oko 440 djece upisane u školu (oko 235 muške i oko 150 ženske djece), a učitelja ukupno s redovnicima i redovnicama 15, od čega državnih izgleda svega 5. Po kvaliteti nastave nisu bile ujednačene, pretežno loše, a uz to i gotovo u cjelini talijanske. Do 1900. otvorene su još po jedna škola u Velom varošu, na Lučcu, na Manušu i Dobrom te proširen broj učionica i učitelja a škole pohrvaćene. Naredba namjesnika Filipovića od 17. X 1866. da se u osnovnim školama treba učiti »ilirski« bila je od strane splitske autonomaško-talijanaške općine dostavljena jedino osnovnim školama u Velom varošu i Solinu.[10]

Djelomično zbog talijanskog obrazovanja učitelja, a djelomično i zbog njihovog stvarnog talijanstva velika većina učitelja još u 70-tim godinama nije bila spremna da održava nastavu na hrvatskom jeziku ni onda kada se to od službene strane tražilo. Otvaranjem hrvatskih učiteljskih škola i općim narodno-preporodnim rezultatima u podizanju nacionalne svijesti i konkretni saborski i drugi zaključci u tom pravcu doveli su do znatnog povećanja broja učitelja kojima je bilo normalno da nastavu održavaju na hrvatskom jeziku. Time se, pored općeg napretka, može objasniti naglo povećanje školske djece u 90-im godinama. Godine 1900. Split ima 10.580 učenika i učenica, što u osnovnim, što u srednjim školama.[11]

Od srednjih škola bila je u Splitu od 1817. gimnazija klasičnog tipa, koja je od 1856. postala osmogodišnja. Godine 1862. otvara se Velika realka, zamišljena kao škola koja nudi »praktično« znanje, pa joj je bila priključena i nautička škola, koja je do tada bila u okviru jedne muške osnovne. Od otvaranja Realke broj đaka Gimnazije je u padu, dok je broj đaka Realke i Nautičke u porastu. Zanimljivo je da je ono malo seljačke i radničke djece koje se upućivalo u dalje školovanje biralo gimnaziju, dok su u Realku išla djeca građanskih obitelji.[12] Mislim da se to ne može objasniti samo činjenicom što je Gimnazija imala i internat (sjemenište), nego i težnjom da se ide u inteligenciju, birokraciju ili duhovno zvanje kad se već napušta svoja društvena klasa a to je ujedno bio i jednostavniji put u traženju novog društvenog položaja. Krajem 19. i poč. 20. st. u Splitu se otvaraju stručne škole, kao obrtna i poljodjelska, viša trgovačka, što je također znak razvitka splitskog građanskog društva.

Godine 1871. splitski kotar je imao 18 liječnika, 2 kirurga, 20 primalja, 5 apotekara, a od toga je u Splitu bilo 10 liječnika, oba kirurga, 4 primalje i nekoliko apotekara. U splitskoj bolnici toga vremena moglo je ležati oko 500 bolesnika, 40 rodilja i biti smješteno oko 100 nahoda.

Grad je do kraja stoljeća imao i dvije ubožnice za stare i nezbrinute ljude (u Velom varošu i Manušu), a u 80-im godinama bio je otvoren i dječji vrtić za siromašnu djecu oba spola do 6 godina.[13]

Onom uskom sloju obrazovanih ljudi stajale su na raspolaganju brojne kulturne institucije: čitaonice, razna muzička i sportska društva, kazalište. Split je imao Narodnu slavjansku čitaonicu od 1862. godine koja je bila sastajalište hrvatske inteligencije. Od godine 1873. ima i društvo Slavjanski napredak, u kojem se okupljalo građanstvo i težaštvo. Slavjanski napredak je u svom okviru držao povremeno analfabetske tečajeve, a imao je i glumačku sekciju. Od godine 1884. djeluje pjevačko društvo »Zvonimir«. Postojala je još i Narodna glazba, subvencionirana od općine, pa filharmonija (La società filarmonica). Godine 1860. obnovljen je Casino, utemeljen još 1770. Talijani su imali od 1862. svoj Gabinetto di lettura, u početku zajedničku čitaonicu splitske inteligencije, talijansko sportsko društvo Bersaglieri, svoju glazbu Banda civica. Split je dakako imao i kazalište od davnine, od 1859—1882. postoji reprezentativni Teatro Bajamonti, a u 90-im se godinama gradi današnje kazalište. Od kulturnih ustanova tu je još i Arheološki muzej s bibliotekom.

U 60-im godinama u druga mjesta splitskog kotara otvaraju svoje čitaonice kao Trogir, Kaštel-Novi, Nerežišća, i Pučišća gdje se čitaonica zvala »Hrvatski skup«. Omiš ima Casino od 1856, a i Cetinsko-mosorsko-dinarsko-slavjansko-narodnu čitaonicu od 1871. sa 44 člana. U Trogiru postoji pored čitaonice još i Gabinetto di lettura i Narodna glazba.

Mnogi su ugledni i bogatiji građani splitskog područja bez razlike na nacionalnu pripadnost bili članovi Matice dalmatinske, čije je središte bilo u Zadru.[14]

Spomenimo ovdje i neka stručna društva, kao Poljodjelska društva u Splitu, Trogiru i na Šolti, koja su bila osnovana na preporuku vlade po cijeloj Dalmaciji radi unapređenja poljoprivrede i stočarstva, ali koja nisu mogla imati u Dalmaciji rezultata. Zbog ekstenzivne poljoprivrede i kolonatskih odnosa uređenje pokusnih i uzornih vrtova nije značilo gotovo ništa i predstavljalo je samo birokratski pokušaj.[15] Strukovno udruženje je Advokatska komora u Splitu, koja je u 70-im godinama imala 11 članova u Splitu, 4 člana u Trogiru, 2 u Sinju, 1 u Imotskom, 2 u Makarskoj i 2 u Hvaru. Godine 1884. osnovano je u Splitu i vatrogasno društvo.

Postojala su i društva humanitarnog karaktera kao Javna dobrotvornost, kojoj je bio na čelu biskup, a direktor joj je bio načelnik općine. Godine 1871. utemeljeno je društvo Casa d'Industria e di Ricovero na osnovu ostavštine braće Martinis Marchi i dobrovoljnih priloga većeg broja uglednih građana Splita, a imalo je za cilj brigu o nezbrinutim starcima i siromašnoj djeci, njihovoj naobrazbi u zanatima i obrtima.[16] Više humanitarno nego stručno bilo je i radničko društvo Società operaia, ali je ono ipak označavalo prvo okupljanje radnika u Splitu i pokazalo postojanje toga socijalnog sloja.[17]

U nacionalnom pogledu[18] stanovništvo splitskog kraja je hrvatsko, a ima Talijana, Srba i nešto Židova. Ako smijemo suditi po broju pravoslavnih, godine 1880. Srba u splitskom kotaru ima 817, a deset godina

kasnije 982, te 1900. godine 1085, što predstavlja umjereni prirodni rast. Nalaze se djelomično u općini Lećevica i u općini Muć. U Splitu ih 1890. ima 73, 1890. 116 i 1900. godine 166, dok ih izvan grada u splitskoj općini do poč. 20. st. nema. Godine 1900. Srba u zaleđu Splita ima 115, vjerojatno došlih iz Lećevice i Muća na rad u tvornice cementa.

Kao Talijani upisuju se u popisu 1880. u splitskom kotaru 8.766 osoba, odnosno toliki se broj izjašnjava da im je talijanski materinji jezik. Iste godine u samom Splitu na 14.500 stanovnika čak ih se 5280 izjašnjava Talijanima, dok je Hrvata 8.628, pravoslavaca 73, a 178 druge vjere, najvećim dijelom židovske. Židovi su svojim radom i kapitalom dosta doprinijeli razvoju Splita. Bilo je još nešto i stranaca, pretežno iz drugih krajeva Austrije, ali i iz inozemstva. Popis stanovnika iz 1880. navodi 542 osobe u Splitu koje svojim materinjim jezikom ne smatraju ni hrvatski ni talijanski, tj. ni jedan od dva jezika koji su tada u Dalmaciji bili domaći. Godine 1900. ima u Splitu 4,5% stanovništva kojemu Dalmacija nije domovina. Među doseljenicima najviše ih je iz Trsta, a i među Splićanima koji odseljuju najviše ih u to vrijeme (80-te i 90-te godine) odlazi u Trst, što upućuje na zaključak o jakim poslovnim vezama između Splita i Trsta.

U vrijeme pobjede narodnjaka nad talijanašima Split ima jedva 60% onih koji su svjesni svoje hrvatske pripadnosti. Jasno je, naime, po daljoj sudbini broja onih koji su se tada smatrali Talijanima, da su se unutar toga broja nalazili najvećim dijelom nacionalno nesvjesni elementi. Već godine 1890, samo osam godina nakon što je splitska općina došla u ruke narodnjaka, u Splitu se kao Talijani upisuje 1.969 osoba (od 5.300 god. 1880!), a ukupan je broj stanovnika Splita veći nego onaj iz 1880. U ostalom dijelu splitskog kotara Talijana također nestaje u 80-im godinama: u Trogiru, gdje je općina došla u ruke narodnjaka tek 1886, broj »Talijana« pada od 2023 na 182; na Braču od 1096 ostaje ih 606; u Omišu od 248 pada na 18 itd. Proces nacionalnog osvješćivanja se nastavljao, pa splitski kotar dočekuje 20. stoljeće sa svega oko 1.500 ljudi koji sebe smatraju Talijanima. U samom Splitu na tadašnjih 18.547 ukupnog stanovništva godine 1900. Talijana ima još svega 1049.

Na prijelazu stoljeća u Splitu je na 1000 ljudi dolazilo 5 onih koji su govorili njemački, što je za splitski kraj novost. Po uvlačenju njemačkog nacionalnog elementa Split od svih dalmatinskih gradova stoji na posljednjem mjestu. Razlog tome je što Split nije bio ni administrativni centar pokrajine kao Zadar, ni vojno središte kao Kotor i Dubrovnik, a njemački poduzetnici su do tada više prisutni u šibenskim rudarskim i industrijskim pothvatima.

Proces razvoja društva, prelaz iz pretkapitalističkog u kapitalističko gospodarsko i socijalno formiranje vidi se donekle i u porastu stanovništva prema granama proizvodnje.[19] Stanovništvo primarne proizvodnje, tj. poljoprivrede, stočarstva i ribarstva u stalnom je padu prema kraju 19. stoljeća, a u porastu je ono koje se bavi prerađivačkim djelatnostima. Paralelno s tom pojavom ide i adekvatan pad stanovništva najmanjih naselja, a rast varošica u 80-im, te gradova u 90-im godi-

nama. Lagana, jedva primjetna migracija stanovništva Dalmacije odvija se tako da prvo jačaju varošice, dok gradovi imaju prirodno očekivani rast, koji ne pokazuje da bi se u njih slijevao višak seoskog stanovništva. Štoviše gradovi u 80-im godinama pokazuju čak stanovito usporavanje u svom porastu, osim Splita, koji te stagnacije nema. [Možda je stagnacija posljedica odlaska vojske iz gradova (Zadra, Dubrovnika, Kotora) u garnizone blizu bosanske granice.] U 90-im godinama veći porast stanovništva od dotadašnjeg pokazuju upravo gradovi i veći gradići.[20] Tada konjunktura vina prolazi, pa gradovi sa svojim većim obrtničkim poduzećima, trgovinama, obnovljenim pomorstvom, tvornicama cementa i likera privlače višak seoskog stanovništva. Kako međutim do kraja 19. st. nema nigdje u Dalmaciji, pa ni u Splitu, veće industrije, to nema ni naglog ni jačeg napuštanja sela i direktnog prelaza iz sela u grad. Migracija o kojoj govorimo je vrlo lagana.

Primarna proizvodnja će za vrijeme Austrije i još dugo poslije biti glavno zanimanje najvećeg dijela dalmatinskog stanovništva. Kako uz to proizvodi od zemljoradnje, osim vinogradarstva i nešto maslinarstva te ponešto od stočarstva i ribarstva, nisu bili namijenjeni tržištu, mora se konstatirati da je vrlo mali postotak dalmatinskog stanovništva bio pravi proizvođač.

Obrtni radovi po selima, posebno u unutrašnjosti, rijetko su bili profesionalnog karaktera.[21]

Mali postotak stanovništva otpada na one djelatnosti koje su karakteristične za gradsku privredu i građanstvo kao socijalnu kategoriju. Još krajem 19. st., odnosno 1900. godine, prerađivačkim zvanjima (obrt, zanat, industrija) bavilo se u Dalmaciji na 10.000 ljudi radnog stanovništva samo 395, a trgovinom i prometom, uključujući pomorstvo i bankarstvo 241 osoba, te neprivrednim djelatnostima 634. Svi ostali, tj. 8.730 su poljoprivrednici i nešto ribari. To je stanje ipak bolje nego što je bilo nekoliko decenija ranije (godine 1890. primarnom proizvodnjom se bavilo 8.914 radnika na 10.000), a trend razvoja bio je na prerađivačkoj privredi do kraja 19. st.[22] U prvom deceniju 20. st. on se premješta u trgovačko-transportne grane.[23]

Za razvoj Splita u zadnjoj četvrtini 19. st. važno je istaknuti i inače poznatu činjenicu da je njegovo područje po površini zasađenoj vinovom lozom bilo najveće u Dalmaciji. Krajem 19. st. splitski vinogradi obuhvaćaju 252,68 km², dok je zadarski kotar, koji nije bio puno manji od splitskog, imao 114,34 km². Ako se pridodaju krajevi koji gravitiraju Splitu, kao Hvar, Vis, Makarska, Imotski, Sinj pa i Korčula, dakle ono područje koje je obuhvaćeno Trgovačko-obrtničkom komorom Splita, onda je splitsko gospodarsko područje imalo preko 350 km² vinograda. Zadarski kraj s Ravnim kotarima i dijelom Bukovice nije imao ni 140 km², koliko je imalo šibensko područje. Šibenski i kninski kraj zajedno imali su 190 km² vinograda i bili administrativno dodijeljeni zadarskoj Trgovačko-obrtničkoj komori, ali oni gospodarski ipak nisu gravitirali Zadru. Dubrovačko područje zajedno s Metkovićem imalo je blizu 40 km² vinograda, a Boka kotorska još manje.[24] Vinogradarstvo je od kraja 50-tih godina 19. st. bilo glavni izvor prihoda.[25]

Split kao grad, a ne samo kao kotar ili šire područje, po društvenoj strukturi predstavlja Dalmaciju u malom. Dok Zadar karakterizira činovništvo i razvijena industrija likera, Dubrovnik tradicija pomorstva i trgovine, Šibenik težaštvo, dotle su se u Splitu našle na okupu sve četiri glavne socijalno-privredne grupacije gotovo u sličnom omjeru kao u Dalmaciji. On ima svoju široku težačku bazu, angažiranu u primarnoj proizvodnji i u istim onim zapletenim agrarnim kolonatskim odnosima poznatim za cijelu Dalmaciju. Iz te baze regrutira se radna snaga za sve ostale tri grupacije tipične gradske privrede, tj. za obrtnike, trgovce i neprivredne profesije. Na drugom mjestu po zastupljenosti su obrtničko-prerađivačke djelatnosti, pa neprivredne, u koje spadaju činovnici, inteligencija, svećenstvo, posjednici, rentijeri, a na četvrtom mjestu su trgovci i pomorci.[26] Koliko je međutim točno u brojkama bilo početkom 80-ih godina po pojedinim kategorijama radnog i izdržavanog stanovništva nismo za sada mogli utvrditi.

Godine 1880. ukupan porez na obrte bio je u Splitu 4.916 fiorina, a u općini 5.402, dok je istovremeno zemljarina za Split iznosila 4.916, a za splitsku općinu 10.413. Usporedi li se to sa Zadrom, koji je po broju stanovnika manji od Splita, vidi se da je tada Zadar bio po obrtu jači od Splita (vjerojatno ne toliko po broju obrtnika koliko po njihovoj ekonomskoj snazi). Grad Zadar je te godine platio obrtarine 5.276 fior., a zadarska općina 5.499. Zadar je u ime zemljarine dao svega 571 fior., a zadarska općina 13.860 fior., ali je ona imala 321 km² zemlje, dok je splitska općina obuhvaćala 130 km². Splitski kotar sa svojih 1889,30 km² platio je zemljarine 68.340 fior., a zadarski sa 1635,74 km² svega 48.410. Obrtarina je u kotaru Split iznosila tada 10.364, a u kotaru Zadar 8.361 fior.[27]

1880. godine:	obrtarina			zemljarina		
	grad	općina	kotar	grad	općina	kotar
Split	4916	5402	10364	4915	10413	68340 fior.
Zadar	5267	5499	8361	571	13860	48410 fior.

Ako se uzme u obzir broj stanovnika i veličina zemlje u pojedinim kotarima Dalmacije i veličina obrtarina i zemljarina, mora se i po tome zaključiti, što se i inače zna, da je obrt svuda podjednako zastupljen, odnosno da se još nigdje nije bitno razvio, te da se dalmatinsko društvo u cjelini uzevši nije maklo od svoje stoljetne socijalne strukture 1880. g.

I u obrtništvu Splita prevladava još uvijek tip srednjovjekovnog majstora sa po kojim naučnikom ili radnikom. Vrijeme naukovanja nije bilo regulirano, dugo je trajalo, a osamostaljenje je bilo prilično kasno, u prosjeku se kretalo oko 35-te godine. To je tipično za obrt, kod kojeg još nije izvršena podjela rada unutar proizvodnog procesa, pa se taj cjelokupni, često vrlo kompliciran proces, uz to i ručno obavljan nalazio u rukama jednog čovjeka — majstora, što je dakako zahtijevalo dugo usavršavanje. Vjerojatno je utjecalo i to što je obrtna

radnja prelazila od oca na sina, pa je sin nasljeđivao obrt tek pošto bi se otac povukao ili umro.

Nizak nivo obrta bio je jedan od najvećih teškoća dalmatinske privrede. O razvoju obrta ovisio je i razvoj industrije s domaćim kapitalom,[28] odnosno od njega je trebao doći poticaj za industrijski rad. Među obrtnicima bilo je u Splitu u 80-im godinama radionica s više radnika,[29] sa suvremenim strojevima i podjelom rada unutar proizvodnog procesa. Takva je bila drvodjelska i tapetarska radionica Vincenza Nakića. U njoj je na suvremenim strojevima radilo više majstora i radnika, a bila je povezana s trgovcima namještaja u Beču. Prodavala je svoje vlastite i tuđe proizvode i popravljala namještaj.[30] Njezina je djelatnost predstavljala razvijeniji oblik obrtništva. Bilo je dakako i onih radionica koje su se osuvremenile samo u pogledu strojeva, ali ne i procesa proizvodnje, kao radionica za izradu crkvenih zvona Cukrov, otvorena 1882.[31] Postojala su konačno obrtna poduzeća, u kojima je proces rada bio obrtnički (majstori pretežna radna snaga), ali je u cjelokupnoj poslovnosti bio prisutan kapitalistički oblik rada: udruženi anonimni kapital, suvlasništvo obrtnika majstora i profesionalno sasvim drugih profila, najčešće trgovaca, ali i neproizvodnih zanimanja (odvjetnika, npr.). Jedno od takvih poduzeća bilo je brodogradilište na zapadnom dijelu grada, osnovano 1856. od Društva za gradnju brodova (Società privata di armatori) s nadom da će otvaranje Sueskog kanala oživiti trgovinu Jadranom. Društvo je 1871. imalo 12 dioničara, a direktor mu je bio Ante Zlodre, kožar.[32] Prava industrija u kojoj bi prevladavala nekvalificirana radna snaga i strojevi nije u Splitu u preporodno vrijeme još postojala. Ipak u 70-im godinama kao industriju možemo navesti tvornicu cementa Gilardi i Bettiza, koja postoji od 1870.[33] i predstavlja početak razvoja one grane proizvodnje koja će najviše pridonijeti gospodarskom napretku Splita. Tu je zatim i tvornica kože prije A. Zlodre, pa od 1879. braće Buj i Prva odlikovana dalmatinska parna destilerija Morpurgo od 1870. Ostale tvornice, kao npr. tvornica sapuna, tvornica kotlova i željezne robe Doimo Savo, nekoliko tvornica likera i konjaka otvaraju se 80-ih i 90-ih godina domaćim splitskim kapitalom i pokazuju jačanje prerađivačkog elementa u socijalnoj strukturi Splita do kraja 19. stoljeća.[34]

U Splitu je trgovina bila najunosnija grana privrede. Ona je donosila u kraćem vremenskom razmaku veću novčanu dobit i omogućavala brže bogaćenje. Poslovno najuspješniji ljudi u Splitu ovog preporodnog doba bili su oni koji su povezivali obrtničku s trgovačkom i pomorskom djelatnošću, pa i s bankarskom. Dat ćemo za to nekoliko primjera s napomenom da istraživanja u tom pravcu tek predstoje, a povezana su s iscrpnijim prikazom uspona moderne građanske klase Splita.

Jaki ekonomski uspon porodice Katalinić, od kojih prvi dolazi u Split kao opančar iz Trogira, započinje zakupom berbe grožđa u splitskoj okolici za nekoliko godina i otpremom vina u Francusku u vrijeme bolesti francuskih vinograda. Time je porodica jako povećala svoje bogatstvo, kupila jugoistočni dio splitske obale, sagradila tamo podrume vina i stambenu palaču opremljenu skupocjenim namještajem. Uz trgo-

vinu vinom bavili su se i posredništvom u trgovini, koja se odvijala na relaciji Split — Hamburg i Split — Pariz, odnosno Rouen. Svoju poslovnu djelatnost proširili su i na parobrodarstvo. Bili su suvlasnici brodova »Nicoletta« (od 1878), »Carlo S« (od 1879), »Giovannina« (od 1881). Zarađivali su i iznajmljivanjem stanova, što je bio nov način privređivanja, nastao u doba industrijalizacije jer je koncentracija radne snage (porast stanovništva na jednom mjestu) dovela do porasta potražnje stambenog jednako tako kao i poslovnog prostora. U pretkapitalističko vrijeme stambene kuće su se gradile gotovo isključivo za vlastitu upotrebu. Ekonomski uspon doveo je Kataliniće u uprave najvažnijih privrednih institucija Splita i onih čije je djelovanje prelazilo okvire splitskog područja i čiji je značaj za cijelu pokrajinu stalno rastao. Tako imaju važnu ulogu u Trgovačko-privrednoj komori, nalaze se u upravi Prve pučke dalmatinske banke, u Prvom vinskom udruženju. Imali su dionice i u Bajamontijevom Associazione dalmatica, pa kako je to društvo poslovalo s gubitkom, bili su uz Bulata protiv Bajamontija. Ulaze i u pravu politiku kao narodnjaci i obavljaju funkciju narodnjačkih gradonačelnika Splita.[35] Ostaju vjerni liberalnim postavkama u ekonomiji i poslovnim orijentacijama i vezama uspostavljenim u ovo vrijeme njihova uspona, pa će na kraju stoljeća uz Morpurga i još nekolicinu tada najbogatijih iz redova splitske buržoazije predstavljati krug ljudi koji u političkoj-nacionalnoj borbi nemaju više što dobiti, pa oponiraju i čak koče onu politiku koja se krajem 19. i poč. 20. st. u Dalmaciji javlja s težnjom da promijeni gospodarski i državnopravni položaj Hrvata u Monarhiji.

U krug onih koji su ekonomski počeli prosperirati u vrijeme liberalizma spada i već spomenuti Vid Morpurgo. Josip Morpurgo se spominje kao fabrikant, a Vid ima destileriju rakije i likera. Oni su dakle obrtnici, kao i prvi Katalinić. Prerada vina i trgovina donosi Vidu znatne materijalne uspjehe pa on širi svoju djelatnost i u Bosnu, otvarajući u Doboju tvornicu bačava, koja je zapošljavala preko dvije tisuće radnika. Morpurgo je jedan od najzaslužnijih ljudi za bankarsko koncentriranje novčanog kapitala Splita toga doba. Dugo godina je vodio Prvu pučku dalmatinsku banku, pa je ta ustanova usko povezana s njegovim imenom. Bio je jedan od najutjecajnijih ljudi u Trgovačko-obrtničkoj komori. Imao je knjižaru, značajnu za kulturni nivo Splita a na političkom polju bila je važna njegova izdavačka djelatnost. Sam je pokušao izdavati godišnjak Annuario dalmatico 1859. i 1861, koji međutim nije bio duga vijeka. Značajnije je bilo to što se oko njega kao izdavača okupio krug intelektualaca, predstavnika upravo ovog u gospodarskom i društvenom pogledu novog sloja građanstva, koji se tada sociološki formirao i gospodarski nalazio u usponu te tražio političku afirmaciju. Morpurgo je objavljivao njihove brošure. To su brošure Lovre Montija, Ignjata Bakotića, Konstantina Vojnovića, Bogoslava Šuleka.[36]

Uz poduzetničku uspješnost Vida Morpurga povezuje se advokat Gajo Bulat. Oni su naime zajedno bili osnovali tvornicu opeka u Splitu 1876, koja je kao gorivo trebala upotrebljavati domaći ugljen iz Siverića. Tvornica je prestala ubrzo raditi prvenstveno zbog neprilika koje joj je pravila Bajamontijeva općinska uprava.[37]

Ante Zlodre je imao tvornicu kože, a dio je svog kapitala stečenog u obrtništvu kože uložio u brodogradnju, u društvo Società privata di armatori. U tom su se društvu nalazili bogatiji ljudi ne samo iz Splita nego i s Brača, Hvara i Šolte. Zlodru također nalazimo u mnogim institucijama javnog karaktera, važnim za gospodarski razvoj. Angažiran je u osnivanju »realne« škole zajedno s Lovrom Borčićem, direktorom Velike realke.[38]

Iz splitskog zaleđa, iz sela Topića blizu Lećevice, potječe Ante Topić, siromašni težački sin, kojega poslovi oko vinarstva dovode na Vis, gdje veletrgovinom vinom stječe kapital, a bavio se trgovinom živežnih namirnica i sitnarije. Njegov sin Serafin s nekolicinom bogatijih ljudi iz Visa i Komiže osniva karatno brodarsko društvo baveći se i dalje veletrgovinom vinom. Ubrzo postaje najjači brodovlasnik u srednjoj, pa i sjevernoj Dalmaciji, a njegovi potomci u inozemstvu nastavljaju taj posao do današnjih dana. Drugo po snazi brodske flote krajem 19. i poč. 20. st. u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bilo je društvo Rismondo. Rismondovi svoj uspon bilježe također od 70-ih godina. Početni kapital dobivaju trgovinom jestivom, kolonijalnom i mješovitom robom, posebno je u tome bio uspješan Petar, koji se bio na neko vrijeme preselio iz Makarske u Split i tu imao trgovačku radnju. Trgovina i brodarstvo su im naročito dobro krenuli u vrijeme nemira u Bosni i Hercegovini kad su svakog tjedna prevozili vojnike, vojnu opremu i raznu građu na liniji Split—Metković. Poduzeće im je napredovalo, širilo linije i trgovačke poslove.[39]

Sopmenimo u Splitu i Grgu Vidovića, koji se obrtom mlinarstva, posuvremenjenog parnim strojevima, bogati i ulazi u isti krug. U 80-im godinama nalazi se među članovima uprave Trgovačko-obrtničke komore i drugih gospodarskih i kulturno-društvenih tijela.[40]

Gospodarski i socijalno istom sloju spada Mihovil Tartaglia. Bio je trgovac a imao je i zastupstvo bečke trgovine sprava potrebnih u vinogradarstvu i vinarstvu. Sudjelovao je u osnivanju Prve pučke dalmatinske banke a radio je i na otvaranju Realke.[41]

Većina ovih ljudi bila je i u upravama »Slavjanskog napretka« i Narodne čitaonice,[42] gdje se susrećemo s intelektualcima, odnosno sa ljudima neprivredne djelatnosti, slična građanskog i težačkog porijekla i istih gospodarskih, socijalnih i političkih shvaćanja. Već spomenuti Lovro Borčić bio je sin splitskog velovaroškog težaka. Kao profesor zalagao se za razvoj praktične naobrazbe, smatrajući da je Splitu i Dalmaciji daleko više potrebno znanje iz prirodnih i matematičko-fizičkih domena nego humanističko-klasičnih. Pravnik Vicko Milić je iz iste velovaroške težačke sredine.[43] Drugi jedan pravnik, Kosta Vojnović, radio je također na otvaranju Realke, a poznat je po svojim narodnjačkim brošurama i istraživanjima stanja i mogućnosti gospodarstva splitskog područja. Porijeklom je bio iz Herceg-Novog. Većina njih nije porijeklom iz splitske gradske sredine nego iz splitske okolice, a u Splitu su u prvom ili drugom, rjeđe trećem koljenu. Katalinići su, rekli smo, iz Trogira, Bulat iz Supetra na otoku Braču, Natko Nodilo s otoka Mljeta, Duje Rendić Miočević iz Supetra porijeklom, a dugo je živio u Sinju, Ivan Danilo je bio iz Kaštel-Starog, Borčić i Milić, kao i mnogi drugi, iz Velog varoša, koji

je bio dugo odvojen od Grada Splita, pa je još sredinom 19. st. imao svoj prastari skromni izgled sa svim karakteristikama sela.

Ti se ljudi povezuju i ženidbenim vezama (Katalinić — Bulat — — Savo — Ilić, Rismondo — Nodilo itd.) tako da i krvnim srodstvom do kraja 19. stoljeća učvršćuju svoj socijalno-politički položaj. Kraj stoljeća dočekuju kao najbogatiji građanski sloj Splita, a to u preporodno vrijeme oni još nisu bili. Tada je krug ljudi na koje se oslanjao Bajamonti, dugogodišnji splitski načelnik, bio sociološki vrh splitskog građanstva, a sastojao se od ostataka gradske zemljoposjedničke aristokracije i građanskog sloja talijanskog obilježja.

Proces nestanka stare povlaštene klase i definitivne uspostave građanske klase kao vodeće u gospodarstvu i politici bio je u Dalmaciji spor, kao i svugdje gdje do te smjene nije došlo revolucionarnim putem. Gradska zemljoposjednička aristokracija je u otporu prema novom vremenu i stvaranju građansko-kapitalističkog društva proklamirala ideju o autonomiji Dalmacije, putem koje je nastojala održati dotadašnje feudalno-komunalne karakteristike dalmatinske uprave, privrede i društva i talijansko kulturno obilježje gradske sredine.[44] Međutim, da je autonomaštvo bilo zagovarano samo od strane tog komunalnog zemljoposjedničkog aristokratskog sloja, ne bi se bilo moglo ni onoliko održati. Taj je sloj bio gospodarski, a time i klasno, već odavno u propadanju, posebno od Napoleonova vremena i promjena društveno-političkih prilika na Jadranu. Nestanak samostalnih državica gradova s druge strane Jadrana i trgovine s njima, uspostava sanitarnog kordoana na granici s Bosnom i definitivan prekid karavanske trgovine iz Bosne preko Splita i drugih dalmatinskih gradova, uvođenje poluvojnog režima u Dalmaciju i proglašenje dalmatinskih gradova zatvorenima, zbog čega je splitska luka zamrla, trgovina splasnula, veliki splitski lazaret pretvoren u druge ustanove (carinarnicu, tamnicu, kazalište, a djelomično i u skladište civilne i vojne robe), revolucionarna zbivanja i nemiri u Monarhiji, samo su dodatne neprilike tijekom prve polovice 19. stoljeća za taj sloj, koji je zapravo u dekadansi kroz čitavo 18. stoljeće. Split je 1845. bio proglašen slobodnim gradom, 1857. je ukinuta unutrašnja carina u Dalmaciji, ali pokušaji ponovne uspostave karavanske trgovine nisu, dakako, uspjeli. Povratak na staro nije više bio moguć. Nekadašnjem socijalno-politički vodećem sloju nisu više mogli pomoći novi oblici poboljšanja gospodarskih prilika i nastojanja u tom pravcu koje je liberalno doba donijelo svojim preporukama, odredbama i zakonodavstvom. Osobe iz te grupacije se ne nalaze u gospodarsko-organizacionim tijelima ili privrednim pothvatima novih oblika i metoda udruživanja kapitala i rada. Ako se koji i nađe, njegova uloga ima više dekorativni značaj, potreban novim društveno-gospodarskim snagama. Ako se pak koji pojedinac iz redova prezivjele privilegirane klase znao adaptirati novim prilikama i uložiti svoj kapital u privredne pothvate, nove po svojoj unutrašnjoj strukturi rada i vanjskim poslovnim vezama, on je tada sociološki gledano prišao novoj vodećoj socijalno-gospodarskoj grupaciji.

Oko autonomaške ideje okupili su se pored starih aristokrata pripadnici suvremene građansko-kapitalističke klase ali talijanske nacionalne orijentacije. Talijanski dio građanske klase Splita i Dalmacije, sastavljen

od veletrgovaca, većih obrtničkih i prvih industrijskih poduzeća, činovničke inteligencije, većim dijelom stvarno talijanskog porijekla, bio je u boljem ekonomskom, socijalnom i kulturnom pa i političkom položaju od početka druge austrijske vladavine i sredinom stoljeća, odnosno još krajem 50-ih godina 19. st. pa i dalje. Stoga oni ulaze u Sabor kao većina, imaju u svojim rukama većinu novina, klubove, sportska i kulturna društva, jače trgovačke firme, upravna i pravosudna tijela, a školstvo je kompletno talijansko po jeziku i po duhu. Autonomaštvo je stoga moglo imati onu političku snagu upravo zato što su ga kao svoj politički program uzeli predstavnici građanske klase talijanske nacionalne svijesti, a ubrzo i oni srpske nacionalnosti.

Predstavnik talijanskog dijela splitskog građanstva bio je A. Bajamonti. Uz njegovo je ime, odnosno uz vrijeme dok je on bio načelnik splitske općine, vezana definitivna afirmacija građanske klase Splita na društvenoj i političkoj pozornici i kapitalističkih oblika u gospodarstvu. U toj preobrazbi prema modernom građanskom društvu u Splitu je političko prvenstvo pripalo talijansko-talijanaškom elementu jer je on imao potrebnu privredno-ekonomsku snagu i povoljniju političko-upravnu poziciju.[45] Bajamonti je i mogao dobiti punu podršku hrvatskih narodnjaka pri izboru za načelnika Splita upravo zato što su pripadajući istoj klasi bili pristaše istih liberalističkih ideja u odnosu na privredu, Beč i Monarhiju. Međutim politički vijek Bajamontijev i njegovih pristaša morao je biti ograničen upravo i zato što su kao predstavnici građanstva bili orijentirani na gospodarski liberalizam, na rušenje lokalnih okvira, stvaranje širokog tržišta, velikog carinskog područja, što je bilo nezamislivo u autonomnim okvirima Dalmacije. Kao što su ti gospodarski zahtjevi novog vremena hrvatsko građanstvo Dalmacije orijentirali prema sjevernoj Hrvatskoj i prema Bosni,[46] a srpsko još i dalje prema Srbiji, tako se talijansko dalmatinsko građanstvo okretalo prema Italiji. Bajamonti je gledao na Dalmaciju kao na kariku spajanja Italije i Istoka. Takvu »širinu« pak nije dopuštala ni Austrija, da i ne spominjemo da u narodu u Dalmaciji nije bilo nacionalne podloge za uspjeh takve orijentacije.[47]

Liberalizam je pogodovao jačanju kapitalističkih poduzetnika. Svojim je reformama izbornog zakona, sudstva, upravnog sistema, financija, carina, otvorio vrata jačem prodoru pripadnika građanske klase u sve pore javnog života. Nastojanja da se oživi privreda postaju organizirana i smišljena. Formiraju se trgovačko-obrtničke komore, prate svjetska ekonomska kretanja, vrši ekonomska propaganda i izmjena informacija putem sve brojnijih agencija, zastupništava, obraća se veća pažnja izgradnji saobraćajnica i poslovnog prostora. Liberalno zakonodavstvo pružalo je pravno-formalno iste uvjete za sve austrijske građane u slobodnoj konkurenciji. U praksi je to u razvoju rezultiralo time da je neobuzdano jačao krupni kapital, prodirao u zaostalija područja, gušio razvoj slabijih privrednih organizacija i državnih područja u koja je spadala i Dalmacija. Liberalističke postavke izazvale su reakciju, zahtjeve da država intervenira u privredna i društvena zbivanja. Državni intervencionizam nastaje nakon izbijanja krize 1873, a poznat je u histo-

riografiji i pod nazivima intervencionalizam, vezane privrede, zbog težnje za što većom koncentracijom i centralizacijom kapitala u pojedinim granama privrede, što u daljem razvoju postaje monopolistički kapitalizam.[48] U početku nije imao veći značaj za privredu, ali je ipak svojim mjerama i zakonima za zaštitu radnika i sitnog obrta povoljno djelovao na razvoj srednje bogatih slojeva, koji su u Splitu bili gotovo isključivo hrvatski. Kada hrvatski dio građanstva Splita jača s vremenskim zaostatkom iza talijanskog, liberalizam je već na izmaku u svom izvornom obliku i trend udruživanja i traženja državnih subvencija i intervencija je na pomolu.

U poslovni i društveni život Splita od uvođenja liberalizma pojavljuju se novi oblici privrednog rada, koji su produbili promjenu njegove socijalne strukture u smjeru stvaranja građasko-kapitalističkog društva. Važan je momenat u gospodarsko-društvenom razvoju Splita, pored konjunkture trgovine vinom, otvaranje Prve pučke dalmatinske banke. Njezino osnivanje je ujedno dokaz postojanja gospodarske potrebe za udruživanjem novčanog kapitala i njegove upotrebe u formi kredita i zajmova. Rad na njezinom utemeljenju započeo je 1870. Cilj joj je bio pružiti novčanu pomoć obrtnicima, zanatlijama i malim industrijalcima. Odbor za utemeljenje sačinjavali su M. Tartaglia, Doimo i Antun Karaman, Nikola Dimitrović, Luka Škarica, Petar Katalinić, Francesco Bollani. Zamisao je bila da se proda 600 akcija po 60 fiorina i tako skupi 36.000 fiorina. Izgleda da se prodalo 1.000 akcija i dobilo 60.000 fiorina. Banka je počela raditi 1. II 1871, a prvi joj je predsjednik bio Gajo Bulat, potpredsjednik Vid Morpurgo i blagajnik Srećko Karaman. Povezala se s bankama Credit-Anstalt i Union—Bank, a po svom je značaju ubrzo prešla splitske okvire. Banka je sudjelovala kao dioničar pri utemeljenju jedne druge također važne privredne institucije Splita i Dalmacije, Prvog dalmatinskog vinarskog društva, formiranog ubrzo nakon otvaranja Prve pučke dalmatinske banke, tj. iste 1871. godine u kolovozu. Vinarsko društvo je imalo za cilj ne samo organizaciju prodaje vina nego i brigu oko unapređenja vinarske proizvodnje. Isti krug ljudi nalazio se u promicateljnom odboru (Doimo Karaman, Vid Morpurgo, Francesco Bollani), ali su uz njih i zemljoposjednici (vlasnici vinograda), što je razumljivo, kao dr Francesco Lanza nobile di Casalanza. Lanza je bio i prvi predsjednik Društva, dok je blagajnik bio Anđelo Katalinić. Akcija ovog Društva imala je vrijednost 100 fiorina, a bilo je izdato 1.000 akcija. Društvo je dakle raspolagalo priličnim fondom pa je privuklo vinogradare i trgovce vinom iz drugih općina. Odmah je započelo graditi veliki podrum, a dobilo je i pomoć od namjesništva u novcu i spravama. Dovelo je i vinskog stručnjaka iz vinorodnog Bordeauxa jer se tada najviše izvozilo dalmatinsko crno vino za križanje u Francusku, zahvaćenu bolešću vinograda. U kolovozu 1871. osnovana je još jedna banka u splitskom kotaru: Trogirska pučka banka. Cilj joj je bio isti kao one u Splitu: udružiti postojeći sitni novčani kapital i pružajući kredite uz povoljne uvjete pomoći »obrtnicima, zanatlijama i malim industrijalcima« da ojačaju svoju djelatnost. U inicijativnom odboru nalazi se i ovdje jedan Katalinić, dr Ante. Akcije i ove banke su bile 60 fiorina, a emitirano ih je 400. Banka je 1872. raspolagala s 30.000 fiorina efikasnog kapitala.[49]

U isto vrijeme se grade bitni poslovni objekti Splita i otvaraju privredne institucije:[50] Lukobran (1871) i željeznička stanica (1877) uz luku. Za izgradnju objekata javnog značaja stvaraju se planovi u općini i formira društvo za izgradnju Splita Associazione dalmatica (1863), u objašnjenju kojeg se također navodi da će svojom djelatnošću doprinijeti razvoju obrta i industrije Splita. Prvi cilj ovog Društva bio je podizanje Prokurativa, zamišljenih da budu poslovno-kulturni centar Splita. Na tom prostoru je već bilo izgrađeno reprezentativno kazalište (1859) Teatro Bajamonti, smješten Gabinetto di letura. Planiralo se da u njegovoj blizini bude ribarnica, gradska klaonica, pazar za prodaju žitarica; do tog prostora je trebala biti izgrađena velika česma, smještene banke, u nadsvođenom prostoru dućani. S izgradnjom željezničke stanice realizira se velikim dijelom i izgradnja vodovoda. Pri izgradnji luke isticalo se da je sudbina privrednog razvoja Splita vezana prvenstveno uz transportnu trgovinu. Uz to su se planirale i gradile ceste od Splita prema unutrašnjosti, a u gradu su se probijali prolazi kojim se olakšavao put od zaleđa do luke. Briga je posvećena i takvim gradnjama koje su uzdizale životni standard i kulturni nivo, kao što su škole, bolnica, plinska rasvjeta, park, već spomenuti vodovod i kazalište, kupališta, poboljšanje poštanskih usluga uvođenjem telefona, otvaranje institucija namijenjenih socijalnoj skrbi siromašnih (prvi vrtić za siromašnu djecu otvoren je 1871, a otvaraju se i jedan za drugim dva doma za stare i nezbrinute osobe), ukidaju se besplatni javni radovi, poboljšavaju uvjeti u zatvoru. Traže se rješenja za izgradnju javnih ureda, kao Općine, Suda, Biskupije, Pošte, Lučke kapetanije, škola, što je sve još uvijek uglavnom smješteno u privatnim kućama. Privatna stambena izgradnja počinje se namjenjivati iznajmljivanju, a kapital se više ne ulaže u zemljišni posjed nego sve više u neki privredni pothvat ili stambenu izgradnju.

U Splitu se otvaraju filijale raznih banaka, osiguravajućih društava, agencije trgovačkih i transportnih poduzeća iz razvijenih dijelova Monarhije (Beča, Praga, Trsta), pa i iz inozemstva. Godine 1880. otvorena je filijala Banke Austro-Ungarica. Još početkom 70-ih godina postoji agencija osiguravajućeg društva »Slovenija« iz Ljubljane, koja se pored svoje osnovne djelatnosti (osiguranja protiv elmentarnih nepogoda) bavila i kreditnim poslovima. Njezinu agenturu u Splitu vodio je Petar Tartaglia. Tu je bilo i Tršćansko-venecijansko osiguravajuće društvo Riunita Compagnia assicurazioni generali, čija se agentura nalazila kod Francesca Michielija de Vitturija. Češko osiguravajuće društvo »Slavija« ima od 1886. svoje zastupstvo u Splitu, a iste godine otvara u Splitu svoje zastupstvo i austro-francusko osiguravajuće društvo. Početkom 20. st. u Splitu će postojati podružnice Ljubljanske kreditne banke, Hrvatske vjeresijske banke, a dvije će tršćanske banke namjeravati otvoriti svoje podružnice. Postoje dakako i Lloydove agencije i agencija Ufficio Veritas austriaco s tiskanim podacima o kretanju domaćih i stranih trgovačkih brodova.

U Splitu su postojale i razne konzularne službe, koje su obavljali domaći ljudi. Tako je postojao vicekonzul Francuske, vicekonzul Turske i konzul Italije.

Bez obzira na to što sve te poslovnice rade za svoje interese i odnose dio domaćeg kapitala izvan Dalmacije, u društveno-gospodarskom pogledu one učvršćuju kapitalističke odnose u dalmatinskoj privredi i pridonose zajedno s domaćim kapitalističkim privrednim organizacijama, preobrazbi u društvenom pogledu. Splitska privreda i društvo izlaze iz okvira gradskog tipa, zatvorenog i oslonjenog na sebe. Prva pučka dalmatinska banka, Prvo vinarsko udruženje, splitska Trgovačko-obrtnička komora prerastaju okvire Splita.[51] Ako se za Dalmaciju još početkom 70-tih godina mora konstatirati da u gospodarsko-privrednom pogledu ne funkcionira kao jedinstvena pokrajina, nego kao spoj triju ili četiriju privredno slabo povezanih cjelina, do kraja 19. st. vrši se proces povezivanja, ispreplitanja i srašćavanja Dalmacije u privredno jedinstveniju cjelinu. Upravo u tom procesu Split postaje centar povezivanja pokrajine u privrednom i u političkom smislu, pa se upravo u krilu njegovog stanovništva javljaju jače izražene nego u drugim dijelovima Dalmacije nove socijalne grupacije s politički organiziranim djelovanjem: moderno hrvatsko građanstvo, radništvo, radnički pokret i seljački pokret.

Dotadašnji pretežno individualistički oblik trgovanja i privređivanja, te po koje karatno udruženje, u kojem se kao partneri udružuju radi poslovne efikasnosti samo privrednici iste privredne grane, prisutni su u Splitu dakako još uvijek, ali se osnivaju dionička društva, vrlo podesna za ekonomski prosperitet srednje imućnih građana jer je za participiranje u profitu jednog privrednog pothvata dovoljno uložiti u taj pothvat jednu određenu, često ne veliku svotu novca, uz nešto poslovne promućurnosti. Tu se udružuje anonimni kapital, a akcionari dioničkog poduzeća ne moraju imati ni stručno znanje o poslovanju tog poduzeća, niti aktivno sudjelovati u njegovom radu. Na taj način uključuje se širi krug ljudi u jedan interes bez obzira na stupanj bogatstva i stvaraju se šire, po imovnom stanju, profesionalnim strukama i kulturi heterogene socijalno-ekonomske grupacije, koje prema drugim takvim cjelinama nastupaju kao političke stranke ili nacije u višenacionalnoj državi. Demokratizira se privredni, pa i politički život, a društvo dobija osobine pluralističkog građanskog tipa, za razliku od nekadašnjeg staleškog.

Bajamontijev krug je bio nemoćan da Split vodi dalje u pravcu modernizacije privrede jer zbog svog talijanstva i talijanaštva nije mogao pokretati privredne inicijative za jačanje srednjih slojeva, a pokušaj političkog oslona na splitske težake bio je samo demagoške prirode, dakle, bez dugotrajnijeg učinka.[52] Bajamontijeva Associazione dalmatica bilo je dioničko društvo formirano pod utjecajem novih ideja o udruživanju kapitala, ali mu je cilj bio još uvijek na rubu tradicionalnih shvaćanja uloge okupljanja bogatih ljudi jednog grada: uljepšati i izgraditi svoj grad. Izgradnja Splita tražila je ulaganje kapitala koji se ne vraća natrag ni brzo ni uvećano. Uopće je čitava zamisao bila negdje između prave kapitalističke poslovnosti koja traži stalni opticaj kapitala, ulaganja u poslove s vidljivom dobiti. Tome se još pridružilo i

autokratsko ponašanje Bajamontijevo izraženo i u neurednom poslovanju, te težnja da se Splitu očuva njegovo talijansko obilježje. U Associazione dalmatica su bili uključeni i Bulat, Morpurgo i Katalinić, ljudi koji su se rukovodili čistim računima, dinamikom poslovanja i realnošću planova. Drukčijeg su poslovnog karaktera bila privredna društva koja su oni otvarali, a u kojima se nisu nalazili ljudi Bajamontijeva socijalnog kruga. Kada je Associazione dalmatica bila likvidirana i Bajamontijev ugled pao, narodnjački privredni krug dobio je općinsku upravu u svoje ruke i tako ovladavši već u destak godina prije glavnim punktovima privrednog života Splita osvojio i njegovu političko-upravnu vlast, te postao u svakom pogledu vodeća snaga Splita. Oni sami, gledajući splitsko društvo u cjelini, još ni izdaleka nisu predstavnici širih socijalnih slojeva,[53] ali se s njihovom afirmacijom svakako proširio krug građanstva splitskog kraja u privrednom, političkom, kulturnom životu grada i njegova područja.

O tome svjedoče i prije izneseni pokazatelji o brojčanom padu stanovništva iz primarnog, seoskog, sektora proizvodnje u korist jačanja ostala tri sektora gradske djelatnosti u Dalmaciji, a u čemu je prednjačio upravo Split. On je u tom vremenu u svim socijalno-gospodarskim područjima u usponu u odnosu na ostale dalmatinske gradove, među kojima međutim na početku promatranog razdoblja nije imao vodeće mjesto. Napred spomenuti migracioni i demografski pokazatelji, situacija u školstvu i kulturi, novi oblici poslovanja u obrtu, industriji i novčarstvu, pojava dioničarskih društava, poslovnih udruženja, agentura, banaka, planovi o izgradnji poslovnih objekata i njihova djelomična realizacija — sve to upućuje također na zaključak, da se društvo Splita i njegovog užeg područja, u periodu preuzimanja dominantne pozicije u poslovnom, političkom i socijalnom životu grada određenog kruga iz dotadašnjeg šireg srednjostojećeg građanskog sloja nad malobrojnim pretežno talijanaškim vrhom splitskog građanstva, nalazilo u dinamičnom razvoju na putu iz ranog u razvijenije kapitalističko društvo. Taj razvoj treba promatrati kao periferni proces industrijske revolucije, koja se iz centralnog dijela Monarhije širi u manje-više koncentričnim krugovima i valovima prema udaljenijim dijelovima države, u koje je spadao Split i Dalmacija. Istovremeno grad Split dobiva osnovne preduvjete za svoju buduću ulogu središnje točke u objedinjavanju dalmatinske privredne poslovnosti u procesu nastajanja integralnog trgovačko-tržišnog sistema, za razliku od dotadašnjeg feudalno-poljoprivrednog, rascjepkanog u mnogo malih, samodovoljnih i međusobno neovisnih cjelina.

BILJEŠKE

[1] Političku općinu Split sačinjavao je grad s njegovim varošima: Veli varoš, Dobri, Manuš i Lučac, a sudsku općinu još i najbliža mjesta: Kaštela — Sućurac i Novi, Klis, Muć, Šolta, Jesenice, Kučine, Mravince, Podstrana, Solin, Kamen, Sitno i Slatine. Broj stanovnika u političkoj općini Split i političkoj općini Zadar.

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Split	12093	12196	14513	15697	16547	21407
Zadar	7819	8292	10125	10977	12154	14056

Porast stanovništva po većim kotarima Dalmacije pred kraj 19. st.:

	Split	Zadar	Šibenik	Dubrovnik	Kotor
1880.	91151	60161	39176	36307	33757
1900.	114687	75322	51296	40939	37096

Statistica generale della Dalmazia edita della giunta provinciale. Divizione IV, Populazione, Zara, 1862. — Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, Venezia, 1868. — Luigi Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia dell'anno 1871. — Isti, Repertorio della località del regno di Dalmazia, Zara, 1872. — Statistika pučanstva u Dalmaciji izdao Zemaljski odbor dalmatinski, Zadar, 1885. — Alois Maschek, Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreche Dalmatien auf Grund amtlicher Daten bearbeitet von Alois Mascek, Zara, 1888. — Oesterreichische Statistik Bd. XXXII/1, Wien, 1892. i druge sveske ove serije. — Poseban popis mjesta u Dalmaciji, nanovno ga preradila i na osnovu rezultata popisa 31. decembra 1890. na svijet izdala c. k. statistička centralna komisija, Wien, 1894. — Općinski glasnik, Split, 1895, br. 2, 3 i 4. — Stanovništvo 1857—1961 po naseljima o dijelovima naselja — Split, Zagreb, 1964. — Mirko Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971, Zagreb, 1979. Vjekoslav Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću, Zagreb, 1959. — Grga Novak, Povijest Splita, knj. III i IV, Split, 1978. — Budimir Pervan i Živko Vekarić, Urbanistički razvoj Splita od antikne Salone do savremenog Splita, u: Zbornik društva inženjera i tehničara u Splitu, 1958, str. 25—34. — Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, 1972, str. 115—138, 266—301.

[2] Napredak urbanizacije akcelerira se industrijalizacijom i deagrarizacijom, te je analiza procesa urbanizacije i dinamika tog procesa važan elemenat u istraživanju razvoja kapitalističke privrede i društva, što nas ovdje zanima, ili uopće industrijalizacije. Vidi: Vladimir Stipetić, Predgovor u Mirko Korenčić, c. dj. — Slavko Muljačić, Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX i XX stoljeću (1806—1958), u: Zbornik društva inženjera i tehničara u Splitu, 1958, str. 61—69.

[3] Maschek, citirani Repertorium iz 1888. — Narodni kalendar, 1875, str. 115—116.

[4] Isto — Narodni kalendar, 1875, str. 108—109.

[5] Oester, Stat., 1893, XXXII/2, — Volkszählung 1910, Wien, 1913, Bd. II, Hf. 2.

[6] Općine Zadar i Dubrovnik imale su nešto preko 5 ljudi na jednu kuću, benkovački kotar gotovo 6, sinjski 6 itd., a dalmatinski je prosjek bio nešto više od 5 ljudi. Splitski kotar dakle u pogledu stambenog prostora i uvjeta stanovanja ne odstupa od dalmatinskog prosjeka. Maschek, Repertorium, 1888. — Oester. Stat. 1893, XXXII/1. — G. Novak, c. dj. IV, 2279. — Tomislav Marasović, Razvoj stambene kuće u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas, u: Zbornik društva inženjera i tehničara u Splitu, 1958, str. 97—110.

[7] Oester. Stat. 1892. XXXII/1, str. XI, tab. IX i str. XII, tab. XI. — Isto, 1903, LXIII/2.

[8] Vidi bilj. 2.

[9] Maschek, Manuale, 1873, str. 275—277 i dalje. — Isti, Repertorium, 1888. — Oester, Stat. 1903. — I. Juras, Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji, Zadar, 1910, str. 12. — G. Novak, c. dj. IV, str. 2323 i dr.

[10] Isto. — Vidi i Arnold Suppan, Die Kroaten, u: Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd III Die Völker des Reiches, 1. Teil, Wien, 1980, str. 703 i dr.

[11] Oester. Stat., 1903, LXIII/2, str. 146—147 i drugdje.

[12] Maschek, Manuale, 1873, str. 263. Isti, Repertorium. — Poseban popis, 1894. — Narod, Split, razni članci o potrebi Realke, god. 1886. — G. Novak, c. dj. IV, 2324—2325.

[13] Maschek, Manuale, 1871. i Repertorium, 1888. — Casa d'industria e di ricovero.

[14] V. Lago, c. dj. — Maschek, Manuale 1871, 1872, 1873. — Narod, razni članci, obavijesti i pozivi, god. 1886. — G.Novak, c. dj., IV, 2332—2334. — Cvito Fisković, Splitsko kazalište do sredine 19. st., u: Dani hvarskog kazališta XIX st., knj. 6. — Danica Božić Bužančić, Kulturni i društveni život Splita u 1. pol. 19. stoljeća, u: isto, str. 380—399.

[15] U Splitu je Comizio agrario bio osnovan 1872. u siječnju s ciljem da se brine za unapređenje poljoprivrede i razvoj industrije vezane za poljoprivredu. Postojala je i Stanica za gajanje svilene bube (Stazione bacologica), kojom je rukovodio Petar Tartaglia. Maschek, Manuale, 1873, str. 322, 324.

[16] Vidi bilj. 12 i 13.

[17] Società operaia imalo je u manje od godinu dana od osnivanja preko 400 članova. Kao svrha Društva bilo je navedeno pobolšanje »morala« i ekonomije« aktivnih zanatilija, obrtnika i malih industrijalaca, te je radi toga Društvo imalo jednu potpornu blagajnu. Maschek, Manuale, 1873, 331.

[18] Sve već citirane statistike i popisi stanovništva donose i brojčane preglede stanovništva prema materinjem jeziku i religiji. — Duško Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split, 1971.

[19] Oester. Stat., 1904, LXVI/1 (Berufsstatistik). — Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 21 i dr.

[20] Stanovništvo 1857—1961 po naseljima i dijelovima naselja, Split, Zagreb, 1964. — Oester. Stat., 1893, XXXII/3, str. II i III.

[21] Oester. Stat. 1892, XXXII/1.

[22] Oester. Stat., 1904, LXVI/1 (Berufsstatistik), tab. III:

na 10.000 zaposlenih godine	1890.	i	1900. dolazi
primarna proizvodnja (A)	8914		8730
zanat, obrt, industrija (B)	341		395
trgovina, transport (C)	261		241
neprivredne djelatnosti (D)	484		634

U postotku na cjelokupno stanovništvo to izgleda prema I. Juras, c. dj. str. 13 ovako:

	1890.	1900.
A	86.12%	83.77%
B	4.58%	5.18%
C	4.08%	4.16%
D	5.22%	6.89%

Vidi i D. Foretić, O ekonomskim prilikama, str. 13—14.

[23] Oester. Stat., 1915, III/6 i 1914, I/2.

[24] Repertorio, 1900. — Pregled svih zemljišnih posjeda (polja, livada, vrtova, vinograda, pašnjaka, šuma, bara, neplodnih) po općinama vidi Dinko Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, tab. II, str. 160—162, za Split i njegov kotar str. 161—162. — Statistika općina Kraljevine Dalmacije, 1882.

[25] O konjunkturi trgovine vinom, u kojoj je u 50-im godinama upravo kaštelanski i trogirski predio najbolje prošao, kao i uopće o važnosti vinogradarstva za dalmatinsku privredu vidi: Stanko Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split, 1955, str. 133—136 i dr. — Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama, str. 16—17. — Bernard Stulli, Ekonomsko-društvene prilike

u XIX stoljeću, Dubrovnik, 1962, br. 3—4, str. 3—4. — Mirjana Gross, O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji, Historijski pregled, Zagreb, 1963, IX, br. 1. — Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Zagreb, 1980, str. 41.

[26] Nevenka Bezić-Božanić, Stanovništvo Splita 1882, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split, 1982, str. 85—95.

[27] Statistika općina Kr. Dalm., 1882. — Za prihode i rashode pojedinih dalmatinskih općina vidi: Dinko Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900), u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, tab. III, str. 163—168, tab. IV, str. 169—173.

[28] I. Karaman, c. dj. — Rade Petrović, Socijalno-ekonomske prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, Godišnjak istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, XVI, str. 62—63. — Dinko Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969.

[29] O položaju radnika u Dalmaciji vidi D. Foretić, Društvene prilike, str. 56—61.

[30] Narod, 1884, reklamne obavijesti radionice Fabbrica Mobili con annesso Lavoratoria da Tappezzire di Vincenzo Nachich.

[31] Isto, 1884. — Muljačić, c. dj., str. 77.

[32] Maschek, Manuale, 1872, 1873. — Oliver Fijo, Splitsko brodarstvo, u: Zbornik Društva inženjera i tehničara, Split, 1958, str. 136—137.

[33] Karaman, c. dj., str. 277. — D. Foretić, O ekonomskim prilikama, str. 23. — Josip Morpurgo, Dalmatinska industrija cementa, u: Zbornik Društva inženjera i tehničara, Split, 1958, str. 561.

[34] I. Karaman, c. dj., 276—280. — D. Foretić, O ekonomskim prilikama. — Ne možemo ovdje dati detaljniju sliku svih postojećih većih i manjih radionica do kraja 19. st., koje su bile ili bi se po nekim elementima mogle tretirati kao industrijska poduzeća. Ovdje nas više zanima oblik poslovanja, odnosno postoje li novi načini u poslovnom životu Splita. Treba ipak napomenuti da Maschek u svom Manualu ne nalazi u Splitu u 70-im godinama nijednu »fabbricu« ni »manifaktturu« a da za Zadar u isto vrijeme navodi šest industrijalaca i za četiri kaže da su vrlo razvijeni. Među vodećim firmama u Splitu navodi samo »commerciante« i »negoziante«, dakle trgovce. Takvih je većih trgovina bilo protokolirano u Splitu 1871. godine 16, a u splitskom kotaru 20, te na čitavom području splitske Trgovačko-obrtničke komore 28. U zadarskom kotaru ih je bilo 25, a na području zadarske komore 52. Osim toga među imenima koje Maschek spominje da se u Splitu bave privrednim poslovima ima određeni broj onih koji nose plemićke ili doktorske titule, čega u Zadru kod istih zanimanja nema, pa i to upućuje na zaključak da je splitsko gradsko društvo tada konzervativnije od zadarskog, što se i po drugim pokazateljima mora zaključiti. — Pri kraju 19. st. Split je imao 4, a Zadar 7 pravih industrijalaca, a to znači da je razvoj općenito, a posebno prerađivačke djelatnosti u zadnja dva decenija 19. st. u Splitu bio intenzivniji nego u Zadru.

[35] Narod, 1884, 1885 i druge godine. — Spisi Trgovačko-obrtničke komore, Historijski arhiv Split. — Stanko Piplović, Porodica Katalinić u splitskom narodnom preporodu, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 1982, str. 22—30; — O. Fijo, c. dj., str. 137. — Isti, Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918, Zadar, 1962, str. 50. — Muljačić, c. dj., 77. — Maschek, Manuale, 1871, 1873.

[36] Narod, 1884. i druge godine. — Spisi Trgovačko-obrtničke komore sv. 191/1902, sv. 200/1905 i drugi, HAS. — Narodni list, jubilarni broj, Zadar, 1912, čl. »Narodna ideja u Splitu«. — Duško Kečkemet, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu (1838—1911), Mogućnosti, Split, 1962, I i 1963, II. (Rad izašao i kao posebno izdanje Muzeja grada Splita, 14, Split, 1963, 1—83). — Isti, Doprinos Vida Morpurga narodnom prepordu Splita, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, str. 9—11. — J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb, 1968, 53—55. — Ivan Pederin, Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878—1918 u svjetlu austrijske putopisne literature, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1982, god. XX, br. 19, str. 285.

[37] Narod, 1884. — Duško Kečkemet, Gajo F. Bulat, Simbol hrvatskog narodnog preporoda u Splitu, u: Hrv. nar. preporod u Splitu, str. 37—40.

[38] Kožarska radionica A. Zlodre imala je 1848. 2 radnika, da bi se do 1860. njihov broj popeo do deset. Karaman, c. dj., 276—277. — Narod, 1886, br. 1, čl. L. Borčića o Realci. — O. Fijo, Brodarstvo Splita, 136—137.

[39] O. Fijo, Parobrodarstvo Dalmacije, str. 40, 36—37.

[40] Karaman, c. dj., 277. — Spisi Trgov.-obrt. komore, sv. iz zadnjih godina 19. st. i prvih 20. st. HAS — Narod, 1885.

[41] Narod, 1885. — G. Novak, c. dj., str. 2281.

[42] Maschek, Manuale, 1871, 1872. — Narod, 1886, reklamni napisi. — O. Fijo, Parobrodarstvo Dalmacije, str. 32.

[43] O Velom varošu vidi: Tomislav Marasović, Razvoj stambene kuće u Splitu, u: Zbornik društva inženjera i tehničara, str. 102,

[44] O dalmatinstvu kod aristokracije i dijela inteligencije vidi: N. Stančić, c. dj., str. 34—39. Na istom mjestu i o »uvjetno nazvanom oligarhijskom sloju« dalmatinskih gradova.

[45] Da su autonomaši još tijekom 60-ih godina bili društveno aktivniji već je uočeno u historiografiji. Vidi: D. Foretić, Društvene prilike, str. 65. — Za autonomaše je također utvrđeno i to, da su bili, bar na riječima, veće pristalice liberalizma od narodnjaka gledajući u cjelini. Tereza Ganza Aras, Pitanje sjedinjenja nakon uspostave dualizma, u: Dalmacija 1870, Zadar, 1972. — O Bajamontijevim gospodskim planovima u duhu liberalizma, G. Novak, c. dj., str. 2160—2161 i dr.

[46] Benedikta Zelić Bućan, Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji, u: Dalmacija 1870, Zadar, 1972. — R. Petrović, c. dj., str. 65. — Karaman, c. dj., str. 270. — N. Stančić, c. dj., str. 36.

[47] Vinko Foretić, Neki pogledi o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji 1870, u: Dalmacija 1870, Zadar, 1972. — Dinko Foretić, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, isto. — T. Ganza Aras, c. dj. — N. Stančić, c. dj., 36—37.

[48] Spomenimo samo neke radove iz historiografske literature koja se ovim problemima bavi: Herbert Matis, Leitlinien der österreichischen wirtschaftspolitik 1848—1918, u: Dle Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd I Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien, 1977, str. 28—67 (posebno dio pod naslovom Interventionalismus und Kollektivismus — Die Übergang von der freien zur gebundenen Wirtschaft, str. 45—53). — H. Matis und Karl Bachinger, Oesterreiche industrielle Entwichlung, isto. str. 105—232 (o vezanoj privredi str. 131—136). — Hungary and eastern Europe, Research Report by F. Szakály, K. Péter, A. Miskolszy, Z. Szász. I. Romsics and Gy. Gyuarmati, Budapest, 1980, posebno prilog Szász-ija, str. 89—113 i dalje.

[49] Maschek, Manuale, 1871, 1872, 1873. — I. Karaman, c. dj., 280 i dr.

[50] Maschek, Manuale, 1873. — Muljačić, c. dj. — Marasović, c. dj. — G. Novak, c. dj., 2158, 2280—2292. — Pervan i Vekarić, c. dj. 28. — Narod, 1884—1894.

[51] Karaman, c. dj., 276.

[52] Bajamonti je mogao imati uza se splitske niže slojeve, zato što je upravljao Splitom u vrijeme provođenja liberalističkih uredaba u Monarhiji. Tada su težaci bili oslobođeni kuluka i uopće besplatnih javnih radova (u koje je spadalo i noćno stražarenje), otvoreno je više osnovnih i srednjiho škola i društava, gospodarski i privredni život je oživio — a od toga je i težak imao koristi. S druge strane je za težaka bila sasvim oubičajena i normalna stvar koristi. S druge strane je za težaka bila sasvim oubičajena i normalna stvar činjenica da vladajuća grupacija govori talijanski. Niži slojevi su dakle opoziciju Bajamontiju doživjeli kao opoziciju napretku i novim povoljnim kretanjima.

[53] Odmah pošto su narodnjaci dobili općinsku upravu u svoje ruke, u njihovim se redovima u samom Splitu, a još više u većim mjestima splitskog kotara, javljaju sukobi pod nazivom »kapa« protiv »klobuka«. Narodnjaštvo je sve manje moglo nastupati u ime širih slojeva.

SOCIAL SITUATION IN THE SPLIT AREA DURING THE LAST QUARTER OF THE 19 TH CENTURY

Summary

The study deals with demographic situation and changes in the Split district during the Austrian era in the period from 1870's till the begining of the 20th century. It deals with number of inhabitants, their movings, birth and death rates, growth- speed, satistics of age, sex and matrimonial status, language and confession.

It gives data on the cultural level of the inhabitants, literacy, situation in schooling and Church institutions. Demographic and cultural development is being followed by decades.

It lists the main occupations of the population of Split, both in town and country. Using these data it depicts the situation in commerce, trade, industry, maritime affairs and traffic of Split. By an anaylises of occupations within the population, the author tries to define what social strata and individuals rose at the end of the last century and introduced new elements into the industrial life of the town and its surroundings.

It shows Split becoming politically and economically leading town of the district in the situation of penetration of the capitalistic social and economic forms of work and production. The author points out its charasteristics and differencies against other Dalmatian towns at the end of the 19th and begining of the 20th century.

Josip Ante Soldo

GRADSKO SVEĆENSTVO SPLITA U ZAVRŠNICI BORBE OKO PONAROĐENJA SPLITSKE OPĆINE

Neposredno nakon pobjede narodnjaka na izborima za splitsku općinu autonomaške novine[1] tvrdile su kako je ukazom kotarskog poglavara baruna Conrada, splitskog biskupa Marka Kalogjere i upravnog komesara Emila Ragazzinija njihovih sto birača, činovnika i svećenika bilo prisiljeno glasati za imenicu narodnih kandidata. Iako ne postoji nikakav pismeni ukaz, ipak je stav tih osoba sigurno djelovao na mnoge da glasaju za narodnjake koji su pobijedili zbog mnogo dubljih uzroka o kojima se piše i u ovom Zborniku.

I

Iako je u drugoj polovici 19. stoljeća Split bio najveći grad austrijske Dalmacije, ipak ga je bacao u sjenu Zadar jer se u njemu nalazilo Namjesništvo s brojnim činovništvom a od g. 1828. i nadbiskupija sa središnjim sjemeništem i bogoslovijom.[2] Crkvena podložnost Zadru sigurno je djelovala dosta na mentalitet splitskog svećenstva, a donekle i građana još uvijek ponosnih na staru slavu splitske crkve.

Mihovil Pavlinović piše kako su tuđinci i izrodi govorili Zadranima da brane »prvostolstvo« a Splićanima »prvenstvo« jer da su oni »cviet od svieta« i stoga»ne daj se pod nikoga«.[3] Sam Kalogjera pisao je g. 1885. đakovačkom biskupu Jurju J. Strossmayeru kako je pokušao da se splitskoj crkvi »starodavno njezino pravo i ime povrati« što je odjeknulo kod onih »koji se davnosti i slave ove Crkve nije zaboravilo«.[4] Na to ga je osobito poticao plodni povjesničar splitske crkve kanonik Petar Manger[5] tako da je g. 1875. pismeno odgovorio papinskom nunciju u Beču kako je splitska biskupija od apostolskih vremena

Splitski biskup Marko Kalogjera

jer ju je osnovao učenik sv. Petra sv. Duje i da je zbog toga prozvana »majkom vjere kršćanske« te je kao metropolija u Hrvatskoj bila ubrojena među četiri najznamenitije metropolije Zapada, obdarena privilegijama od Sv. stolice i hrvatsko-ugarskih vladara.

Povrijeđeno u svom ponosu, splitsko svećenstvo okretalo se prema staroj slavi kad je splitskog prelata resila titula »Primas Croatiae et Dalmatiae«.

Sposobni Ante Bajamonti, dugogodišnji splitski načelnik, unosio je u Split elemente talijanske kulture briljantnim govorima na talijanskom jeziku, velebnim gradnjama među kojima su bile i crkve sv. Petra na Lučcu, sv. Franje na obali, sv, Klare i manja sv. Ante, zapadno od Matejuške, ali i glazbenim djelima pretežno talijanskih skladatelja. Bajamonti je privukao i gradsko svećenstvo a preko njega bratime splitskih varoši a isti duh je vladao i u crkvama. U njima se uglavnom propovijedalo talijanski, pogotovo za vrijeme obreda za građane jer se smatralo kako hrvatski jezik nije sposoban izraziti duboke filozofsko-bogoslovne misli, zborovi su izvodili strane skladbe, često u duhu lošeg ukusa vremena, a za vrijeme mise samo su čitanja bila na hrvatskom i pjevale se pučke popijevke, osim u Velikom tjednu u kojem su se Muke čitale ili pjevale na hrvatskom jeziku i poznati psalam »Ispovidite se . . .« u procesiji Velikog petka.

Na čelu splitske biskupije bio je Marko Kalogjera († 1888).[6] Ovdje nas ne zanima njegov život a ni rad oko uzdizanja klera, ustanovljenje »Lista biskupije« (1878), otvaranje nove zgrade sjemeništa ili njegova briga oko obnavljanja i podizanja novih crkava. Ipak, treba naglasiti njegovu ljubav prema sirotinji — »dobrotvornost« je kao deviza bila urezana na njegovoj burmutici — a to naglašavaju svi njegovi biografi.

Vinko Foretić[7] napisao je da je Kalogjera bio u mladosti narodnjak, ali da je kasnije kao splitski biskup postao autonomaš, bliz Bajamontiju. Iako je taj sud ispravan, ipak ga treba proširiti i obrazložiti.

Kalogjera je 1949. pozdravio imenovanje bana Jelačića za gubernatora Dalmacije te je izvrsno prepjevao na talijanski prigodnu pjesmu Ante Kaznačića.[8] Moto koji je stavio na početak svog prijevoda (»Venit post multos — una serena dies«) svjedoči njegovo tadanje opredjeljenje za odgovor što ga je dubrovačka općina uputila 1848. »obljubljenoj bratji Hervatima i Slavoncima na njihove pozive« za sjedinjenje. Kad je 1853. postao profesor dušobrižništva u Zadru, zahtijevao je da se taj predmet predaje na hrvatskom jeziku a od klerika IV tečaja tražio je da radi vježbanja propovijedaju hrvatski u crkvi trećoredaca glagoljaša sv. Mihovila u Zadru.[9] Nakon uvođenja ustavnog života u Austriji, 1861, u vrijeme propagande za sjedinjenje s Hrvatskom, Kalogjera je kao kotorski biskup primio u goste Jovana Sundečića i Pavlinovića. Zbog aneksionističkog stava bio je izabran među povjerenike koji su se morali dogovarati o uvjetima za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.[10] Svojim ispravnim nastupima, kao i ostalim osobinama, stekao je Kalogjera poštovanje stanovnika Boke kotorske bez obzira na vjeru.

Međutim, došavši u Split (1867), u kojemu su Bajamontija obožavali građani i težaci, uz kanonike uglavnom privrženike »ćaće«, Kalogjera je postao u javnom nastupu suzdržan slijedeći raspoloženje tadanjeg Splita. Simpatizirao je Bajamontija očekujući, kao i Strossmayer, od njega boljitak za grad, a donekle i za splitsku crkvu.

Stoga je na početku biskupovanja bio jako oprezan, na što se tuži 1868. Pavlinović Strossmayeru, proglašavajući ga i »tolomašem«.[11] Njegovi susreti s Bajamontijem mogu se pratiti osobito u vrijeme kad je načelnik bio najsigurniji, nakon ponovnoga jednoglasnog izbora za načelnika (21. 1. 1869). » Narodni list«tužio se na Kalogjeru da agitira za Bajamontija a 29. srpnja piše kako je svećenik Skakoč išao preko Makarske i Vrgorca u Mostar, gdje se nalazio Kalogjera, da bi ugovorio na Kamenmostu kod Imotskog sastanak s Bajamontijem i Koporčićem. Do sastanka je 31. srpnja došlo a trajao je oko pet sati i sigurno se razgovaralo o nekim Bajamontijevim planovima.[12]

Kalogjera je bio praktičan čovjek i nije želio povrijediti splitske građane a još manje težake. Na njegovo je opredjeljenje djelovao, kao i kod ostalih biskupa, način njihova postavljanja na tu čast i službu. Poznato je da je u Austriji apostolski car imenovao biskupima, a i kanonicima osobe koje su slijedile službenu političku liniju. Stoga se većina crkvenih prelata držala u političkim pitanjima oprezno, što znači uz vladin stav, ne opredjeljujući se za pojedine stranke. Kako se sedamdesetih godina počeo mijenjati službeni stav prema autonomašima, kao nosiocima simpatija za Italiju, a nakon neuspjeha »Associazione Dalmatica« i nereda u Splitu, u kojima je došlo do izraza neraspoloženja prema dugogodišnjem splitskom načelniku, Kalogjera je mogao otvorenije djelovati u hrvatskome narodnom duhu i u crkvi, usprkos jakoj oporbi svojih najbližih suradnika — kanonika.

Osamdesetih godina u Splitu su kanonici bili uglavnom iz splitskih obitelji.[13] Nisu bili iz Splita: Silvestar Guina († 1882) iz Skradina, Šimun Zuppaneo († 1880)iz Brača, Mate Zannoni († 1903) iz Trogira, kasniji šibenski biskup, i August Ante Grubišić († 1882) iz Makarske. Ostali su bili iz Splita a potjecali su uglavnom iz nižih slojeva. Jedino su Jeronim Moscovita († 1916) i počasni kanonik Josip Jeličić-Bakić († 1892) bili sinovi posjednika, a Josip Zuliani († 1901) sin ljekarnika. Iz težačkih su obitelji bili Lujo Krstulović († 1889), Antun Vušković († 1894), Andrija Alujević († 1881), Marin Šegvić († 1894), dok je Ivan Dević († 1906) bio sin postolara a Vicko Valle († 1904) sin splitskog zlatara. Pa ipak, većina od njih opredijelila se za autonomaše. Na to nije toliko djelovao odgoj koliko urbana, posebno splitska sredina, zadahnuta divljenjem Bajamontiju, zanesena ljepotom talijanskog jezika i talijanske kulture, ali i zavisnost od države i njene službene politike jer su od nje dobivali visoke prihode.[14] Naprotiv, neki kanonici, ali još više obični svećenici, više povezani s narodom, osobito župnici splitske uže okolice, bili su za narodne težnje.

Neki su se od njih još 1861. opredijelili za hrvatski preporodni pokret i za njegove osnovne težnje, za narodni jezik i sjedinjenje s Hrvatskom. Među njima bio je Moscovita iako tada još nije dobro ni govorio hrvatski. On je potpisao molbu za sjedinjenje carsko-kraljevskom dikasteriju uz druge svećenike među kojima je bio i Stipan Čulić, kasnije počasni kanonik. Moscovita je bio među prvim osnivačima »Slavjanske narodne čitaonice« (1862).[15] S njim su pristupili čitaonici Dujam Meterazzi († 1894) i Vušković, još od mladosti zanesen za preporodni pokret,[16]

te zatim povjesničar Petar Manger († 1877), koji je bio i član »Matice dalmatinske«, te kanonik Zuppaneo.[17] Kapelan bolnice don Ante Katić prisustvovao je poznatoj skupštini autonomaša (1872) i s narodnjacima protestirao protiv Bajamontija. On je 1880. potpisao predstavku šezdeset i devetorice narodnjaka protiv Bajamontijeva neuspješnog novčanog upravljanja.[18]

Međutim, ostali članovi kaptola ili nisu bili zainteresirani za narodna gibanja ili su bili blizi autonomašima. Od tih se posebno isticao učeni August Ante Grubišić. On je još 1848. u Beču s Luigijem Lapennom i Giovannijem Burattijem uputio protest caru protiv sjedinjenja o čemu je vodio diskusiju sa Stjepanom Ivičevićem proglašujući se »Slavo-Dalmata«.[19] U splitskim krugovima više je djelovao arheolog i konzervator Dević, prije profesor na bogosloviji u Zadru. Kao izrazit autonomaš bio je 1868. izabran u autonomaško općinsko vijeće i u njemu djelovao više godina.[20] Franjo Rački tužio se na nj Strossmayeru (1873) jer su mu na njegovu istraživačkom putovanju izlazili ususret i autonomaši »izimlje se jedino Kaptol spljetski« jer mu njegov arhivar Dević nije htio ni pokazati arhiv.[21] Slično su radili Zuliani, Alujević, Valle pa i biskupov kancelar Antun Pavišić. Takvim mentalitetom većine kanonika morao je Kalogjera računati, a osjetio ga je kad je nastojao u crkvi ostvariti težnje narodnjaka. Na to aludira Pisac nekrologa kad piše kako mu je »poštenje« — što je jednako bilo urezano na burmutici — donijelo »gorkih jada«.

U Splitu, u kojem je stanovništvo bilo većinom katoličko, postojale su tri župe, gradska (Sv. Duje), Veli varoš s Dobrim (Sv. Križ) i Lučac s Manušem (Sv. Petar). Osamdesetih godina gradski župnik bio je Dević (1878—87). Odgojen u duhu talijanske kulture s nepovjerenjem se pa i neprijateljski odnosio prema narodnjacima i njihovim željama za što veću upotrebu hrvatskog jezika u stolnici. Sličan je stav imao i župnik Lučca Zuliani, pa i Alujević. Među svećenstvom se isticao kao žestok protivnik narodnjaka upravitelj crkve na Poišanu Antun Aržić (Hržić) sitnim ispadima na Lučcu. Naprotiv, župnik Velikog varoša Antun Vušković bio je jedan od najodlučnijih pristalica Narodne stranke.

Takva polarizacija klera u korist autonomaša smetala je bržem širenju hrvatske narodne misli u Splitu jer su se autonomaši preko župnika ugnijezdili u splitskim bratovštinama i tako utjecali na šire mase.

Osim dijecezanskog svećenstva u Splitu je bilo nekoliko samostana, jedan dominikanski i tri franjevačka: na Obali konventualci i malobraćani na Poljudu i na Dobrom. Iako redovnici nisu ulazili u stranačke borbe, niti su mogli biti birani, ipak su se one odražavale i oko njihovih crkava: oko Sv. Franje koju su Bajamontijeve pristaše smatrali svojom jer se za njihova vladanja obnovila, te oko crkve Gospe od Zdravlja na Dobrom koja je bila izrazito narodnjačko vjersko središte.

II

Godine 1881. u veljači služio je u selu Vojniću kod Trilja mladu misu franjevac Martin Bajić. Njegov stric bio je ugledan seljak i kao narodnjak nabavljao je novine i knjige tako da su mu kuću zvali »Na-

rodna čitaonica«. Nakon ređenja u Splitu stari seljak bio je na ručku kod biskupa i s njim razgovarao. Poslije nekoliko dana, za vrijeme pira u Vojniću, seljak je nazdravio prisutnima ali i odsutnom »biskupu Marku, koji je... postao pravi narodnjak«.[22]

Ponovno pristajanje biskupa Kalogjere uz narodnjake nadošlo je sigurno zbog mnogih uzroka i teško ih je potpuno i iznijeti.[23]

Kalogjera je, makar tako naglašavaju biografi, uvijek bio bliz narodu. Za vizitacija biskupije rado je zalazio u kuće seljaka, slušao njihove razgovore i pjevanje uz gusle. Kao izraziti pastoralac osluškivao je težnje naroda. U njegovo vrijeme širio se vjerski liberalizam i na području splitske biskupije. On to priznaje u okružnici 1878. bacajući krivicu na napredak tehnike — paroplov i tisak — koja rastavlja ljude mjesto da ih zbližava u ljubavi i poštenju jer se preko nje: »... dovode žalibože među nas i toliko učitelja opačini i slobodnjačtvu...«[24] Sigurno mu je još više smetalo što je liberalni Bajamonti preko svojih sitnih pristaša postao uzročnik razdvajanja i nemira po splitskim, ulicama upotrebljavajući i vjerske obrede u stranačke borbe. Kalogjera se pomalo odvraćao od njega i prihvaćao mirnije narodnjake, približavajući se splitskom, ili još točnije puku splitske okolice. U tome je prvenstveno imao pred očima interese crkve. Njegov stav je formuliran 1883. u »Listu biskupije«: »Katoliku crkva i domovina dvie su majke, ona ga vodi vječnomu ova vremenitu blaženstvu...«[25] Između te dvije majke katolik nalazi ovozemni cilj života i rada. Kalogjera luči te dvije kategorije želeći između njih suradnju a ne nadmetanje, vidljivo i u Dalmaciji kod nekih klerikalaca. Ne prihvaćajući stranačke borbe poput Pavlinovića, a još manje don Ive Prodana, što mu ni po službi ne bi odgovaralo, Kalogjera je smatrao da pristupanje narodnjacima može koristiti splitskoj crkvi.

I u tom razdoblju svoga javnog djelovanja Kalogjera je ostao suzdržljiv i oprezan, iako odlučan. Tako, na primjer, kad je 1879. mislio na otvaranje biskupske gimnazije, odbacivao je želje nekih strančara koji su htjeli tu školu iskoristiti za stvaranje novih, svojih kadrova. On je naglasio da će »hrvatskom jeziku podati se ona važnost koja ga idje kao materinskomu jeziku«, ali da zavod neće postati »Muzejom hrvatske literature« nego odgajati službenike Crkve.[26] Pa ni kasnije »iz mudrih razloga« nije dao objaviti propovijed u prigodi blagoslova zastave »Slavjanskog napretka« 1883. Njegovo angažiranje u narodnom preporodu bilo je prvenstveno vjersko-crkvenog značaja. U tome su mu se činili narodnjaci mnogo bliži jer nisu prelazili granice dozvoljenoga, distancirajući se od tobožnjeg klerikalizma što su im ga predbacivali autonomaši: »... bili, jesmo i uvjek ćemo ostati pravi katolici, ali da nigda nećemo zlorabiti našu svetu vjeru, procesije i druge njezine obrede za političke strasti i svrhe, kao što uradiše vođe tolomaške u Splitu, baš ovih dana prigodom svetkovine S. Roka na Lučcu« — piše u Dodatku Narodnog lista 1882.[27]

Prvenstveno se radilo o jeziku propovijedi.

Kad je 1880. u korizmi propovijedao na hrvatskom jeziku dominikanac Anđeo Miškov, varošani i građani su mu spjevali pohvale »u našem milozvučnom jeziku«, dok je talijanski propovjednik govorio čistim toskanskim jezikom koji, naglašava dopisnik, u Splitu malo tko razumije.[28] Slično se ponovilo i godinu kasnije kad je propovijedao franjevac Špiro Tomić, u mladosti bliz družbi »Ne boj se« i poznati narodnjak. U jednom od četiri pjesme napisane u njegovu čast naglašava se kako bi se sve propovijedi morale držati na hrvatskom jeziku.[29] Kalogjera će to nastojati i ostvariti.

U isto vrijeme nastao je pokret za obnavljanje staroslavenskog jezika u liturgiji. Prigoda je bila proslava tisućgodišnje obljetnice sv. Ćirila i Metoda (1880). Ovdje ne ulazimo u njene ekumenske ciljeve i polemike koje su iz toga kod nas nastale. Proslava je u Splitu bila prilika za još veće zbliženje dijela svećenstva s narodnjacima.

Nešto prije te proslave na Dobrome je rekao mladu misu na glagoljici đak sjemeništa u Priku don Mihovil Staničić iz Baške Vode. Izvješćujući o tome »Katolička Dalmacija«[30] pozvala je na obnovu glagoljice jer su u Biskupiji ostala jedva 33 glagoljaša a sam je biskup, naglašava se, ljubitelj »glagoljskog obreda koliko god latinskog«. Međutim, Kalogjera je bio još i prije veliki pristaša glagoljice.

Kad je državna vlast u 1879. ukinula glagoljašku bogosloviju u Priku, Kalogjera se tome suprotstavio.[31] Bio je duboko uvjeren da su popovi glagoljaši, nikli iz naroda, najviše utvrdili vjeru u narodu, najviše učinili da se može »ponositi svojim dubokim katoličkim uvjerenjem i kršćanskim domaćim životom«.[32]

Središnja proslava jubileja Ćirila i Metoda u Splitu bila je 21. lipnja na Dobrom kod franjevaca. Biskupovo prisustvovanje misi, koju je predvodio Vušković a propovijed održao vlč. Bariša Grgić, shvaćeno je kao velik doprinos narodnoj stvari, što je stvarno i bilo. Uvečer, kod mimohoda Narodna glazba svirala je i pred biskupovim stanom a okupljeni su uzvikivali: »Živio Kalogjera!« Biskup je ustanovio i zakladu za klerika koji je trebao studirati u Beču da bi se što brže tiskao glagoljski misal.[33] Protivnici su dobro uočili domašaj tog događaja. Tako »L' Avvenire« razlikuje proslavu u Zadru, održanu u crkvi Sv. Mihovila uz prisutnost Mihe Klaića ali kojoj nije prisustovao nadbiskup Petar Aleksandar Dujam Maupas († 1891) od splitske. Zgraža se što je Kalogjera sudjelovao u Splitu te mu čak podmeće kako želi postati vođa Narodne stranke, što on nije nikada ni pomislio.[34] Kalogjerino zauzimanje za obnovu staroslavenske liturgije učinilo je da se do 1887. broj glagoljaša u splitskoj biskupiji povećao na 77.

Proslave Ćirilu i Metodu, održane u cijeloj biskupiji, bile su prožete narodnim duhom. One su izazivale protivnike. U Splitu je pop Aržić odvraćao vjernike Lučca da ne idu na »hrišćansku misu«, a neki su pisali kako su Sveta Braća bili heretici pa čak da je biskup napustio katolicizam.[35] Međutim, papa Leon XIII je 30. rujna bulom »Grande munus« uveo svetkovinu sv. Ćirila i Metoda u cijeloj Katoličkoj crkvi. Ni takvo autoritativno priznanje slavenskih apostola nije smirilo protivnike u Splitu. Kanonik Alujević je 21. studenog izrugao za vrijeme bratimskog objeda na Lučcu papinu bulu i svećenike glagoljaše.[36] Naprotiv, u podlisku »Narodnog lista« pred kraj godine (29. 12) potiče se

splitski biskup da se uvede liturgija na staroslavenskom u svim crkvama. Nešto kasnije, 9. ožujka 1881, grupa svećenika župnika i učitelja svjetovnjaka, predvođena don Franom Bulićem, izdala je proglas: »Štovanim svećenikom po Dalmaciji« zahtijevajući da se od dana 5. srpnja glagolja po svim crkvama.[37] Vrijeme nije za to bilo sazrelo. Godišnjice Svete Braće nastavile su se slaviti u Splitu nekoliko godina na Dobrom, a kasnije u drugim crkvama, i u njima je uvijek sudjelovao Kalogjera. Sitne politikantske duše proširile su čak po Pelješcu kako se na Dobrom pojavio Antikrist.[38]

Uz biskupa je uvijek nastupao bard narodnjaka župnik Velog Varoša Ante Vušković, neprestano pod udarom autonomaških novina. U Varošu se borba vodila oko biranja bratimskih starješina. U eri Bajamontijevih uspjeha starješine su redovno bile iz redova autonomaša. Međutim, kad je 1881. umro Toma Paić, trebalo je izabrati novog župana i malog suca. Na sastanku 31. listopada jedan bratim, Marin Braević, predložio je samo autonomaše a na intervenciju Vuškovićevu žestoko je reagirao. Ipak, Braevićevi kandidati bili su odbijeni i skupština se razišla. Sutradan se skupilo više bratima i oni su protiv Braevića izabrali za župana Vicka Vrdoljaka a za malog suca Franu Jelavića. Čak su Braevića, koji je bio jedini autonomaš na skupštini, htjeli izbaciti, ali ga je Vušković obranio.[39] Slično je bilo nereda, što su ih stvarali sitni »tolomaši«, za procesija na Tijelovo jer je Vušković počeo umjesto Gradske zvati Narodnu glazbu. Takvih je nemira bilo dosta i u Splitu i u okolici u danima crkvenih godova. Posebno se spominju 1881. oko crkve sv. Frane na blagdan sv. Antuna kad su franjevci konventualci zabranili da se pred crkvom izvjese autonomaške zastave.[40]

Osobito je pop Aržić igrao nečasnu ulogu. On je s još nekoliko istomišljenika učio težačku djecu s Lučca talijanski i tvrdio kako su stanovnici tog predgrađa došli iz Italije.[41] O svetkovini sv. Roka isticao je autonomaške zastave i Bajamontijeve slike,[42] čak je neku ženu, koja mu se suprostavljala, udario a bilo je i drugih ispada nedostojnih ozbiljna čovjeka. Kad je »ćaća« Bajamonti 3. veljače 1880. doživio raspust općine, kanonik Alujević je s nekima s Lučca otišao da mu izrazi žaljenje.[43] Autonomaše je osobito uzbudila proslava Svete Braće 1882. jer su na Dobrome sjemeništarci uz orgulje izveli staroslavensku misu.[44]

Narodni duh, u kojem su se odgajali sjemeništarci, vidi se i iz priredbe što su je 1881. održali za poklade. Naime, na toj zabavi, kojoj su prisustvovali Kalogjera, knez Jerko Kambi, fra Špiro Tomić, sjemeništarci su otpjevali »U boj!«, pa je na zahtjev slušateljstva ponovili, a zatim odigrali komediju »Papirio Tondo«. U njoj se prikazivalo svrgnuće s načelničke stolice, a to je bila aluzija na Bajamontija. Izazov je bio očit, pa sutradan, na reprizi, nije otpjevana »U boj!« nego »Oh, che bella compagnia!«, a umjesto komedije vesela igra »Lakomac«. Ipak, na zahtjev publike, zbor je na kraju zapjevao »U boj!«. To je bio jedan od prvih uspjeha uvođenja hrvatskog jezika u škole jer se, naglašava dopisnik »Narodnog lista«, prije godinu dana nije smjelo hrvatski ni pisnuti.[45]

O izborima u srpnju 1882, na kojima su narodnjaci pobijedili, već je dosta napisano.[46] Bajamonti je sve učinio da pobijedi. Čak je iz Mletaka doveo don Angjela Mariju Nonveillera, koji je 1848. uputio iz Splita pozdrav revolucionarnoj republici u Mlecima,[47] ali je nacionalni klub dokazao da kao talijanski građanin nema pravo glasanja.[48] Pravo glasa izgubili su predstavnik bratovštine sv. Petra, jer »veliki sudac« nije imao punomoć od bratima, te predstavnik crkovinarstva na Lučcu. Slično su autonomaši pokušali zanijekati pravo glasa predstavniku oratorija sv. Filipa a i stolnice te starješinama splitskih samostana dominikanaca, konventualaca i franjevaca s Dobrog.[49]

U izborima posebno su se založili za narodnjake župnici po selima, u Poljicima i u Kaštelima. Među izabranima bili su don Marko Bitanga u Poljicama a u Splitu Vušković. Novoizabrani vijećnici su s brojnim pristašama prisustovali misi zahvalnici u crkvi na Dobrom. Sve je bilo u zanosu pod devizom: moral, red, ekonomija.[50]

Još je jednom u slavlju Narodne stranke sudjelovao Kalogjera, prigodom blagoslova zastave »Slavjanskog napretka« (6. 5. 1883). Kalogjera je u stolnici, nakon blagoslova zastave, održao govor u kojem je razvio misli o devizi izvezenoj na modroj vrpci: »BOG — NAROD — RAD 1880« i pohvalio djelovanje društva u kojem nije bio zanemaren ni vjeronauk što ga je predavao don Andrija Matas.[51]

U svom programu, na trećoj javnoj sjednici 19. ožujka 1883, nova je gradska uprava među ostalim zaključila da se daruje zemljište za gradnju nove biskupske palače i da se pripomogne obnova stolnice i zvonika, što je brzo i ostvareno.[52]

Kalogjera je, međutim, nastojao da poveća broj narodnjaka među kanonicima a i splitskim svećenstvom. Stoga je 1883. Vušković bio imenovan rezidencijalnim kanonikom a 1884. dekanom kaptola. God. 1884. »pošteni Varošanin, vatreni Hrvat« — kako ga naziva splitska novina »Narod«[53] — Mate Dujam Dvornik, profesor na zadarskoj bogosloviji, postao je kanonik i ravnatelj sjemeništa. Još prije je čast počasnoga kanonika bila podijeljena narodnjacima don Anti Miliću i Stjepanu Čuliću a 1887. Duji Meterazzi. U Velom varošu Vuškovića je 1884. zamijenio Milić a gradskog župnika Devića 1888. Dvornik. Zadovoljan tim promjenama Kalogjera se mogao pohvaliti Strossmayeru kako splitski kaptol od 12 članova ima 11 Splićana i vrsno crkovinarstvo sastavljeno »od plemenitih rodoljuba kojim je na čelu dr Rendić od Miočevića«.[54]

Biskup je nastojao povećati broj hrvatskih propovijedi po crkvama. Prije Kalogjere u stolnici se hrvatski propovijedalo preko jutarnje, rane mise nedjeljom i u zapovjedne blagdane a biskup na božićnoj ponoćki, na Staru i Novu godinu. U predgrađima se i u korizmi propovijedalo hrvatski, dok se u samostanskim crkvama hrvatski još više upotrebljavao. Kalogjera je u stolnicu uveo hrvatsku propovijed na Svijećnicu (2. 2) ali i svečano slovo (panegirik) na blagdan sv. Duje. Zbog toga je nastao spor s nekim kanonicima. Naime, 1883 (11. 4) ustanovljena je »Pia fondazione Valle« u visini od 200 for. za koji se novac dobivala dobit od 8,40 for. a davala se propovjedniku panegirika na blagdan sv. Duje.[55] Prve tri

godine on se održao na talijanskom jeziku. Međutim, na biskupovu molbu franjevac Špiro Tomić govorio je 1885. hrvatski a godinu kasnije i Vušković. Kalogjera je čak 31. siječnja 1887. uzakonio takvu praksu.[56] Na to je fondator Valle protestirao tvrdeći kako je zakladu ustanovio za panegirik na talijanskom jeziku a ne na hrvatskom. Glavni mu je razlog, a jednako ga naglašava i gradski župnik Dević, da tako talijanski narod (!) u Splitu neće moći slušati o milostima sv. Duje, dok su hrvatskom dovoljna čitanja što ga kanonici pjevaju uoči blagdana i na sam blagdan rano ujutro.[57] Kalogjera je na to odgovorio tako da je te godine sam propovijedao, i to bez nagrade koja se podijelila siromasima. To je bio jedan od razloga dizanja Devića s gradske župe. Još 1884. Kalogjera je mislio zamijeniti ga, ali nije uspio jer se Dvornik, kojemu je nudio, nije htio tada prihvatiti. Međutim, zbog sve većih sukoba oko propovijedi, zbog uvođenja glagoljice a i zbora »Zvonimir« u stolnicu, Kalogjera je skinuo Devića, postavio privremeno don Marka Karamana te konačno 1888. Dvornika.

Novoosnovani zbor »Zvonimir« (1884) ulazio je pomalo u splitske crkve ne samo zbog nacionalnog repertoara nego još više zbog skladba koje nisu bile toliko operetno-operne. Prvi njegov crkveni nastup bio je već 1884. na proslavi Svete Braće u dominikanskoj crkvi jer je u nju moglo stati vjernika više nego u onu na Dobrom.[58] Iste godine zbor je pjevao na posveti crkve sv. Klare a i na Dobrom na svetkovinu Gospe od Zdravlja.[59] Međutim, najveća afirmacija je zbora bila kad je 1885. pratio crkvene obrede na Poišanu. Tu se održalo proštenje u prigodi 1000. obljetnice smrti sv. Metoda jer je papa bio odredio da se slavenska proštenja održe u Velehranu (Češka) i u Splitu na Poišanu. U toj prigodi »Zvonimir« je izveo s orkestrom »Hrvatsku misu« fra Petra Kneževića († 1768) koju je instrumentirao i preuredio za zbor njihov zborovođa J, Tence (Temec), te Ćirilometodsku himnu Franza Lista i Tenceovo »Janje Božje«.[60] Još veći uspjeh bio je nastup u stolnici na svečanoj proslavi Svete Braće drugog dana Uskrsa (14. 4), što je Kalogjeri čestitao sam Strossmayer koji je budno pratio događaje u Splitu.[61] Nakon toga je »Zvonimir« na drugu godišnjicu blagoslova zastave »Slavjanskog napretka« pjevao glagoljsku misu na Dobrom (3. 5) dok je obrede vodio Dvornik.

Lijepi uspjesi »Zvonimira« pridonijeli su da je Kalogjera početkom 1886. naredio da »Zvonimir« postane katedralnim zborom usprkos suprotstavljanju Devića i nekih bratima.[62] Bajamontijev list »La Difesa« napao je biskupa da crkvenim novcima plaća hrvatske pjevače. »Narod« je na to odgovorio kako orguljaša stolnice plaća kao i prije općina a ne crkva (116 for.).[63] Zbor je te godine prihvatio glazbenik i skladatelj Franjo Serafin Vilhar. On je na blagdan Svete Braće izveo u stolnici svoju staroslavensku misu.[64]

Time su »pohrvaćeni« crkveni obredi u splitskim crkvama oko čega se potpuno založio Kalogjera. U tome je bio odlučan usprkos teškoćama.

Kad je u Crnoj Gori, zaslugom tek imenovanog nadbiskupa Šimuna Milinovića, inače pisca o glagoljici,[65] bila odobrena staroslavenska liturgija, apostolski nuncij u Beču Aloizije Galimberti naglasio je okružnicom 12. svibnja 1887. kako se ta dozvola ne odnosi na Slavene izvan Crne Gore i neka biskupi ne dozvole pisanje molba u Rim za slično odobrenje u Dalmaciji. Kalogjera je te riječi protumačio kako i ne treba za splitsku biskupiju nikakva dozvola iz Rima jer u njoj glagoljica ostaje netaknuta i njome se, kao i do tada, može služiti.[66] Kalogjera je ostao i tada dosljedan branitelj glagoljice iako su drugi biskupi u Dalmaciji zabranili glagoljati, a u tome se osobito istakao metropolita Maupas te je dekretom zabranio širenje glagoljice u nadbiskupiji.

Još više borbi u Splitu Kalogjera je morao voditi oko bratovština koje su bile izgubile svoje staro značenje i postale bastioni autonomaškog politikanstva. One su, zapravo, bile glavna Bajamontijeva uporišta. Čak su i 1887. Bajamonti i Piperata bili na objedu bratovštine na Lučcu jer je ona bila čvrsto u rukama njegovih simpatizera. Za vrijeme objeda Bajamonti im je nazdravio i na kraju su bratimi otpjevali neke zborove iz Verdijevih opera.[67] Ipak, javni nastupi bratima bili su sve slabiji jer je Kalogjera 1885. bio zabranio stavljati Bajamontijeve slike oko crkve sv. Roka na crkveni blagdan, a sam svećenik Aržiš te se godine premjestio iz Splita u Poreč jer nije više mogao nesmetano djelovati po Lučcu.[68]

Najžešća se borba vodila u Velom varošu gdje je Vuškovićev nasljednik don Ante Milić nastavio s njegovom politikom. Međutim, autonomaši, nezadovoljni pročišćenom upravom stare bratovštine u Varošu, stvorili su novu bratovštinu sv. Križa koju biskup nije htio priznati.[69] Nova bratovština je tražila imovinu stare a i privilegije koje je ona imala. Kako Kalogjera nije dozvoljavao da se ti bratimi upliću mimo crkovinarstva u poslove crkve, Namjesništvo je 1885. raspustilo bratovštinu jer da ne služi crkvi nego političkoj stranci. Međutim, »nove« bratime su podržavali bratimi iz drugih splitskim bratovština. Stoga su se osjećali dosta jaki te su apelirali na vrhovni sud u Beču. On je poništio odluku Namjesništva o ukidanju. Ipak, Kalogjera ni dalje nije dozvoljavao sudjelovanje bratima u crkvenim obredima. Zbog toga su se utekli nadbiskupu Maupasu. On je 8. kolovoza 1887. ukinuo Kalogjerinu odluku.[70] Sigurno je i to bio jedan od »gorkih jada« što ih je Kalogjera morao podnijeti jer je radio za narodne interese u Splitu, još uvijek dosta povezanom uz Bajamontija.

Stav i rad Kalogjerin u odlučnim godinama za grad Split bio je pozitivan. U njemu je ostao dosljedan do smrti i stoga je njegov sprovod, 7. prosinca 1888, bio »najveličanstveniji« što ga je Split doživio a nekrolozi ga hvale kao narodnjaka.[71] Sam Gajo Bulat rekao je u toj prigodi na sjednici općinskog vijeća 20. prosinca 1888: »Dok naše slovo bude slovilo neće njegovo ime umrijet, dali će svijetliti u zgodopisjima našeg Splita napose, ko što u onim ukupno naše domovine... Spominjaće se na vijeke da je naš staroslavenski jezik on pod svoje okrilje zaklonio«.

[1] NARODNI LIST 21/1882, br. 61, 9. 8, str. 1.

[2] K. JURIŠIĆ, Bula pape Lava XII »Mjesto bl. Petra« i crkva u Hrvatskoj danas, Kačić 3/1970, str. 101—128.

[3] M. PAVLINOVIĆ, Različiti spisi, Zadar 1875, str. 343 u članku: Autonomija — Talijanština — Naša Nevaljaština.

[4] S. VULIĆ, Strossmajer—Kalogjerà (Dva pisma dvaju velikih hrvatskih biskupa), Jadranska vila 8/1935, br. 11, 145—148.

[5] P. Manger je napisao više djela iz povijesti splitske crkve od kojih spominjemo: Ecclesia spalatensis..., Split 1868. i La chiesa di Spalato, Split 1873.

[6] N. KALOGJERA, Uspomene iz života i rada biskupa Marka Kalogjere st. prigodom 50-godišnjice njegove smrti, Zagreb 1938.

[7] V. FORETIĆ, Prva faza hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (do sredine 19. stoljeća), Kolo, N. S. IV (CXXIV) 1966, br. 8—10, str. 164, bilj. 20; R. PETROVIĆ, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo, 1968. str. 162 i sl.

[8] G. NOVAK, Povijest Splita, IV, Split 1978, str. 1904—1905. Kalogjera se pojavljivao talijanskim prigodnim pjesmama čak još kao klerik u listu »Favilla« i mletačkoj »Gazetti«.

[9] N. KALOGJERA, n. dj., str. 31; D. POLITEO, Marko Kalogjera, u knjizi Izabrani članci, Tuzla (bez godine), 1. dio, sv. 2, str. 59.

[10] N. KALOGJERA, n. dj. citira članak G. Novaka (Don Mijo Pavlinović i pop Jovan Sundečić u Beogradu 1864, Politika 1937, 1—4. 5).

[11] M. S. TRALJIĆ, Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina 19. stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 10, Zadar 1963, str. 407. Što se Pavlinović u drugom pismu tužio na Kalogjeru da progoni klerika Ivana Borića iz Podgore ne bi značilo da je to iz političkih razloga jer se radilo o disciplinarnim propisima, ali je važan Pavlinovićev sud o tadanjem političkom stavu biskupa što se odražava u dvama njegovim pismima (str. 408. i 409).

[12] NARODNI LIST 8/1869, br. 57, 17. 7, str. 3. i br. 61, 31. 7, str. 3 i br. 65, 14. 8, str. 3.

[13] I. OSTOJIĆ, Splitski kaptol u splitsko-makarskoj biskupiji, Split 1977.

[14] I. OSTOJIĆ, n. dj., str. 90. Bulom »Locum Beati Petri« osigurana je stalna plaća kanonicima što je bilo mnogo bolje od često nesigurnih prihoda s dobara. Splitski prepozit je imao 1200 for., dekan 1000 a svaki rezidencijalni kanonik 8000 for. Osim toga kanonici su dobivali nagrade od svećeničkih usluga tako da su financijski bili veoma dobro opskrbljeni.

[15] G. NOVAK, Povijest Splita, str. 2010—11. i 2103.

[16] ISTI, str. 2104. i sl.

[17] L. MASCHEK, Manuale del Regno di Dalmazia, Zadar 1873, str. 220.

[18] F. IVANIŠEVIĆ, Narodni preporod u Dalmaciji — Split u narodnoj borbi, Split 1932, str. 92; G. NOVAK, Povijest Splita, str. 2204—2208.

[19] G. NOVAK, Povijest Splita, str. 1877. i 1923—24.

[20] ISTI, str. 2188.

[21] F. ŠIŠIĆ, Korespondencija Rački—Strossmayer, knj. 1, Zagreb 1928, str. 225—226.

[22] KATOLIČKA DALMACIJA 12/1881, br. 15, 24. 2, str. 4.

[23] Nakon smrti M. Kalogjere osobni spisi i pisma predana su njegovoj rodbini u Blatu na Korčuli. Neka se pisma danas nalaze kod g. Ante Kalogjere, ali ona su obiteljskog karaktera i u njima nema ništa što bi bilo za nas važno. Mogao bih spomenuti da se u stanu Ante Kalogjere u Zagrebu nalazi lijep portret biskupov što ga je po Vlahi Bukovcu napravio dominikanac Vinko Draganja, dok je još jedan od Vergila Dinčić-Meneghela u kući g. Dražana Kalogjere. G. A. Kalogjeri i Stipici Kalogjeri kao i njegovoj dobroj majci, koji su me iscrpno o svemu obavijestili, i ovdje toplo zahvaljujem na uslužnosti.

[24] LIST BISKUPIJE SPLJETSKE I MAKARSKE 1/1878, br. 1, str. 13—14.

[25] LIST BISKUPIJE 6/1883, br. 10, str. 81—82, članak: »Otačbeništvo katolika«.

[26] LIST BISKUPIJE 10/1879, br. 10, str. 98. Da bi se osnovala gimnazija stvorena je zaklada u koju su mnogi župnici uložili svoj prihod. Ipak, to nije ostvareno zbog nedostatka financija ali i zbog pohrvaćenja škola u Dalmaciji. Vidi o tome: I. OSTOJIĆ, Nadbiskupsko sjemenište u Splitu (1700—1970), Split 1971, str. 69—72.

[27] DODATAK NARODNOG LISTA, Split 1882, br. 66—67, 23—30, 8, str. 2.

[28] KATOLIČKA DALMACIJA 11/1880, br. 27, 9. 4, str. 3.

[29] DODATAK NARODNOG LISTA 1881, br. 31—34, 23—30. 4, i 1. 5, str. 1. O Tomiću vidi: S. ZLATOVIĆ, Životopis Otca Špira Tomića, Zagreb 1888.

[30] KATOLIČKA DALMACIJA 11/1880, br. 34, 4. 5, str. 3—4.

[31] L. JELIĆ, Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae (XIX saeculi), Krk 1906, str. 70.

[32] LIST BISKUPIJE 6/1880, br. 6, str. 48.

[33] O tome vidi: NARODNI LIST 19/1880, br. 49, 26. 6, str. 2—3. Na čelu povorke išli su prvaci »Slavenskog napretka« dr Ivan Manger i ravnatelj gimnazije Lovro Borčić a pred njima trobojnica, službena zastava društva. Nad crkvenim vratima bio je natpis: PAPA IVAN VIII — VLADAJUĆI — SVATOPUK — MORAVSKOM KNEŽEVINOM — BRANIMIR — DALMATINSKO-HRVATSKOM — SLAVENIM — NARODNI JEZIK — U OBREDE CRKOVNE — PO ĆIRILU I METODU — UVEDEN — LIPNJA DCCCLXXX — PRIZNA U dopisu se zahvaljuje biskupu koji se pokazao dostojan svojih predšasnika, Vuškoviću i kanonicima, starješini Dobrog fra Stjepanu Bosančiću; KATOLIČKA DALMACIJA 11/1880, br. 46, 25. 6, str. 5 (dodatak).

[34] L'AVVENIRE, organo dei interessi dalmatici, Split 6/1880, br. 72, 23. 6, str. 1—2.

[35] NARODNI LIST 19/1880, br. 71, 11. 9, str. 2; br. 83, 23. 10, str. 4.

[36] ISTI, 19/1880, br. 93, 27. 11, str. 2.

[37] Potpisani su bili svećenici: don Frane Bulić, dušobrižnik iz Makarske Andrija Kurtić, dušobrižnik iz Staroga Nikola Škarica, iz Makarske Ilija Ravlić, iz Splita Ante Bilan, iz Kaštel-Štafilića Josip Deanković, ravnatelj građanske učionice u Makarskoj Kažimir Ljubić, učitelj preparandije Marko Topić iz Kučića, učitelj iz Podgore Mijo Pavlinović te Nikola Šimić iz Igrana, Bartul Grgić iz Vranjica i Toma Morović iz Igrana.

[38] NARODNI LIST 19/1880, br. 55, 20. 7, str. 3.

[39] KATOLIČKA DALMACIJA 11/1880, br. 89, 3. 12, str. 4.

[40] NARODNI LIST 20/1881, br. 45, 15. 6, str. 3.

[41] DODATAK NARODNOM LISTU 1881, br. 14—15, 19—23. 2, str. 1. i br. 30, 16—20. 4, str. 1. piše kako bi bilo da se iz groba ustane dobri don Mate i vrli don Pave i da vide svog unuka Aržića kako je »slijepo ratilo u rukama Talijanaša...«

[42] NARODNI LIST 19/1880, br. 71, 11. 9, str. 2.

[43] ISTO, br. 90, 17. 11, str. 3. Alujević je za Alessanija bio protiv Bajamontija, ali je kasnije postao njegov osobni prijatelj.

[44] NARODNI LIST 21/1882, br. 54, 15. 7, str. 2. piše kako je biskup naredio don Jozi da sjemeništarci nauče pjevati glagoljsku misu.

[45] DODATAK NARODNOM LISTU 1881, br. 18—19, 5—9. 3, str. 2.

[46] G. NOVAK, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882. (prilikom 80-godišnjice), Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1962, sv. 9, str. 18. i sl.; ISTI, Povijest Splita, str. 2217. i sl.; D. FORETIĆ, O nekim nepoznatim i nedovoljno osvijetljenim činjenicama u borbi za splitsku općinu 1865. i 1880/82. god., MOGUĆNOSTI 11/1964, br. 11, str. 1249; J. GRABOVAC, Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za Općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji, u knjizi: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 67—84.

[47] G. NOVAK, Povijest Splita, str. 1939.

[48] NARODNI LIST 21/1882, br. 57, 26. 7, str. 2.

[49] ISTO, br. 59, 28. 7, str. 2. i br. 16. 8, str. 3—4.

[50] KATOLIČKA DALMACIJA 11/1882, br. 57, 27. 7, str. 3. napada splitske autonomaše kao protivnike Crkve i svećenstva, proslava Svete Braće, redov-

nika crkve sv. Franje na blagdan sv. Ante jer nisu htjeli služiti jednoj stranci i da je zbog toga stranka morala propadati.

[51] Uspomeni dana 6. svibnja 1883 kad je Družtvo »Slavjanski napredak« u Splitu slavilo posvetu svojeg barjaka, opis, govori i razni spisi, Split 1883. U toj prigodnoj knjižici naglašava se u uvodu kako je Split uvijek imao »posebni položaj« u Hrvatskoj od »prabiskupa« Lovre jer se u njemu nalaze svugdje hrvatske uspomene; KATOLIČKA DALMACIJA 12/1883, br. 43, 14. 6, str. 2.

[52] KATOLIČKA DALMACIJA 12/1883, br. 21, 19. 3, str. 3.

[53] NAROD 1/1884, br. 39, 21. 5, str. 3; I. OSTOJIĆ, Splitski kaptol, str. 150. God. 1901. Dvornik je postao zadarski nadbiskup. Bajamontijeva »La Difesa« napala je to imenovanje jer je Dvornik »puro sangue croato«.

[54] Š. VULIĆ, n. dj., str. 147.

[55] LIST BISKUPIJE 8/1882, br. 5, str. 40. Fundacija Valle osnovana je za propovijedi na talijanskom a ne kako piše I. Ostojić na hrvatskom jeziku (I. OSTOJIĆ, Splitski kaptol, str. 108—109).

[56] LIST BISKUPIJE 13/1887, br. 3, str. 28.

[57] NADBISKUPSKI ARHIV SPLIT, Poz. 292. i 293.

[58] NAROD I/1884, br. 51, 2.7, str. 4. i br. 54, 12.7, str. 3.

[59] NAROD I/1884, br. 92, 22.11, str. 2. i br. 93, 26.11, str. 3.

[60] NAROD II/1885, br. 27, 8.4, str. 1.

[61] NAROD II/1886, br. 10, 5.2, str. 3; Š. VULIĆ, n. dj., str. 145. i sl. U svom odgovoru Strossmayeru Kalogjera piše kako je osobno vidio posljednjeg ravnatelja sjemeništa u Priku Petra Kružičevića kad je plačući predavao kanoniku Špiru Carrari rukopise i knjige.

[62] LA DIFESA III/1886, br. 9, 1.2, str. 3, i prilog br. 2, 4.2, str. 4. U istom listu (br. 35, 3.5, str. 3) tuže se autonomaši na Kalogjeru da je »pohrvatio« katedralu upravo nastupima »Zvonimira«.

[63] NAROD III/1886, br. 30, 21.4, str. 2.

[64] NAROD III/1886, br. 52, 6.7, str. 1.

[65] Vj. VRČIĆ, O. fra Šimun Milinović, Sinjska spomenica, Sinj 1965, str. 315—328. U »Narodnom listu« je u mnogim brojevima Milinović 1880. pisao o glagoljici a to je i tiskao u posebnoj knjizi: Crtice o slavenskoj liturgiji, Zadar 1886.

[66] LIST BISKUPIJE 9/1887, br. 8, str. 1. donosi okružnicu i ovako je tumači: »Na dalmatinsku glagoljicu okružnica ni ne osvrće se. Po tom glagoljica kod nas ostaje netaknuta i statu quo ante«.

[67] LA DIFESA IV/1887, br. 92, 21.11, str. 3.

[68] ISTO II/1885, br. 102, 21.12, str. 2.

[69] NARODNI LIST 26/1887, br. 45, 8.6, str. 3.

[70] O tome najviše vijesti donosi »La Difesa« jer su autonomaši stajali iza tog spora (I/1884, br. 59, 3.11, str. 3; br. 61, 10.11, str. 3; prilog listu 14.11, 1884; II/1885, br. 28, 6.4, str. 3; III/1886, prilog listu br. 20, 8.11, 1; br. 19, 10.3, str. 1; prilog listu br. 5, 17.3; str. 1; br. 42, 30.5, str. 3; br. 64, 15.8, str. 2; br. 65, 18.8, str. 1—2;br. 66, 22.8, str. 1—2).

[71] O Odjeku smrti biskupa Marka Kalogjere vidi: N. Kalogjera, n. dj., 38—44.

A. SOLDO

THE CLERGY OF SPLIT AT THE END OF THE PROCESS OF NATIONALISATION OF THE COMMUNITY OF SPLIT

Summary

During the latter half of the 19th century Split was »the center of the Autonomists« led by the mayor of Split, Antun Bajamonti. Perhaps the loos of the status of an archibishopic, in 1828, till when the prelate of Split had been the »Primas Croatie et Dalmatie«, influenced behaviour of the citizens who were supporting the Autonomists. The prelate's service was linked by language and culture with Venice and Italy. So in the Cathedral, but in parish churches as well, preaching was in the Italian, while the Croatian was used in liturgy and church singing only.

During a long period of time the bishop, canons and priests were set apart from the Nationalist Party, although there was also a minority who belonged to this party and were even active in the »Slavjanska ćitaonica« (»Slavonic Reading-Club«). But, the change of the official attitude towards the Autonomists and Bajamonti himself changed the attitude of the bishop Kalodjera, a man of folk and a spiritual father, and he comenced Croatising the liturgy. There were two things acting in favour of this. The first was the Autonomists' trying to use religious feasts and services for their political purposes, and the second was the success of preaching in the Croatian language on the occasion of the Millenial of SS. Cyrill and Method in 1880. About the churches, in the town where the parish priest was Antun Vušković, supporter of the Nationalists, as well as in the suburb of Lučac where the clergy was close to the Autonomists, conflicts broke out. Around the year 1880, the bishop Kalodjera began feeling liking the Nationalists who were exposing more moderate ideas. Thus the bishop influenced the elections of 1882 and supported the strugle for nationalisation of his town.

Šime Peričić

DRUŠTVA U SPLITU I OKOLICI OKO 1880. GODINE

Dakako, i prije 1882. godine, u doba zrele faze narodnog preporoda u Dalmaciji, u Splitu je i okolici postojalo i djelovalo nekoliko društava. Međutim, iako ćemo njihov rad spominjati, ona ovaj put nisu predmet našega zanimanja. Naime, nas ovdje zanimaju ona društva splitskog kruga koja su djelovala tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća. dakle u doba borbe za prelazak splitske općine u ruke Hrvata i prvih godina poslije toga čina. Zapravo, nas zanima u prvom redu struktura članstva tih društava — hrvatskih i autonomaških — i njihovo političko djelovanje, točnije doprinos naših društava hrvatskoj svijesti stanovništva, odnosno antihrvatsko djelovanje talijanaško-autonomaških.

Na žalost, mnogi su dokumenti o tome nepovratno nestali, pa ih, dakako, nije moguće iskoristiti. Zato smo prisiljeni upotrijebiti bar ono što je sačuvano, makar i manjkavo, te ono što je o tome uzgred dosad napisano, kada se govorilo o razvitku narodnog preporoda u Splitu i Dalmaciji. Naravno, pri ovome neće biti zaboravljena neka društva iz najbliže okolice grada jer su ona bia u najtješnjoj vezi s onima u njemu.

I

Neposredno prije pobjede narodnjaka u Splitu ovdje je postojalo nekoliko autonomaških i narodnjačkih društava koja su djelovala na razne načine. God. 1880. u gradu postoje ova društva: autonomaški Gabinetto di lettura, Orchestra civica (ne i Banda cittadina kako neki drže), Società del tiro al bersaglio i Società operaia, te narodnjačka Narodna čitaonica, Slavjanski napredak i Narodna glazba.[1]

Dužni smo najprije nešto kazati o tim rivalskim asocijacijama. Naime, splitski su autonomaši poklanjali veliku pozornost društvenom životu u gradu jer su znali da je to sredstvo snažnog upliva na pučan-

stvo. Zato su još 1866. umjesto starog i nedovoljno organiziranog Casina uspostavili Gabinetto di lettura gdje su se čitale knjige, časopisi i novine, a zapravo je to bilo stjecište Bajamontijevih istomišljenika. Orchestra civica je bilo glazbeno društvo koje je sudjelovalo u svim manifestacijama grada, dakako po zadatku autonomaša, pa je zato i bilo financirano od općine na čijem je čelu bio Bajamonti.[2] Prirodno je zato što je ono služilo isključivo interesima autonomaške stranke u gradu. Odmah ćemo naglasiti da je ono 1. svibnja 1883. promijenilo ime u Banda cittadina,[3] te doista griješe oni koji kažu da su to bila dva društva koja su djelovala istodobno; dakle, radi se o istom društvu koje je samo promijenilo ime. Prema novom statutu je funkcija ovog društva bila »širenje glazbene umjetnosti u gradu i povremeno održavanje glazbenih priredbi članstvu i javnosti«.[4] Potrebno je istaknuti da je ono oko 1882. imalo priličan broj članova. Autonomaši su 1872. osnovali spomenuto Radničko društvo (Società operaia), a pet godina kasnije Società del tiro al bersaglio (ili Società del bersaglio kako neki pišu).[5] Ta su društva navodno bila uspostavljena u svrhu sjedinjenja i sloge građanstva, odnosno promicanja moralnih i materijalnih uvjeta života radnikâ, ali su ona uistinu bila isključivo namijenjena podvajanju Splićana svih staleža, prema onoj »podijeli pa vladaj«.

Kao protuteža tim društvima osnivaju se u Splitu najprije Slavjanska čitaonica (1862), a potom Slavjanski napredak (1873) i Narodna glazba (1877), koja su bila glavnim osloncem ovdašnjim narodnjacima u njihovoj borbi za preotimanje općinske uprave iz ruku autonomaša, bolje rečeno njihova čvrsta spona sa širokim masama u gradu.[6] Štoviše, ta su društva s vremenom preotimala članstvo autonomašima, koje se najvećim dijelom sastojalo od splitskih težaka; zato su ona bila izložena čestim napadima i maltretiranju gradskih autonomaša.[7] Prema tome, nasuprot talijanaškom Gabinettu je stajala Narodna čitaonica, nasuprot Orkestri Narodna glazba, a nasuprot bersaglijerima Napredak. Ova su društva bila približnog broja članstva, ali je ono autonomaških društava pomalo jenjavalo na račun onih narodnjačkih. Tada su Čitaonica, Glazba i Napredak bila sastajališta hrvatske inteligencije, građanstva i jednim dijelom težaka Splita, zapravo su to bili »jurišni bataljoni, nacionalna garda, obrana probuđene narodne, hrvatske svijesti u gradu«.[8] Naime, Slavjanski napredak su osnovali neki splitski obrtnici i težaci, čvrsto odani hrvatskoj misli. Četiri godne kasnije to je društvo preradilo svoj pravilnik, kojim je tada bilo određeno da društvena zastava bude narodna, hrvatska trobojnica. Ono je u kratkom roku steklo brojno članstvo, postalo utočište svih slojeva Splićana, pa je zato ubrzo nadmašilo djelovanje Čitaonice.[9] Najviše se Napredak zalagao za širenje hrvatskog književnog jezika među članstvom i izvan njega. Imao je također i kazališnu, diletantsku družinu koja je svake nedjelje u svojoj dvorani davala predstave, narodne komade, ali isto tako i one strane u prijevodu; u stankama je u takvim prilikama svirala Narodna glazba. Dalje, 1879. je pri tom društvu osnovana i večernja škola koju je vodio u prvom redu učitelj Franjo Bradić; nju je ponekad pohađalo i do 150 učenika. Sâmo društvo je znalo brojiti i do 400 članova,[10] te je u tome, čini se, uživalo

primat u gradu. Svake je godine ono priređivalo društveni ples, kojom prilikom je živo manifestiralo svoju hrvatsku svijest.[11] Događalo se također da je ono priređivalo i stanovite političke večeri, razgovore i polemike. Dugo godina je predsjednikom društva bio zasluţni dr Ivan Mander, jedan od narodnih vođa u gradu, dok su odbornicima bili njegovi istomišljenici Bartul Ganza, Lovro Katalinić, Ivan Meteraci, Josip Cindro, Gabrijel Rajčević i Stipe Kolombatović.[12] Njihova aktivnost je davala društvu veliku dinamiku i živost.

U to doba su uprave Čitaonice i Glazbe, razumije se, tvorili narodnjački pravci u gradu: dr Gajo Bulat, Lovre Borčić, dr Srećko Karaman, dr Leonard Tommaseo, Ivan Dešković, dr Eduard Tacconi, dr Ivan Pervan i mnogi drugi, redom odvjetnici, liječnici i prosvjetni radnici.[13] Zato i nije nikakvo čudo što su narodnjaci već 1880. u gradu predstavljali veliku snagu, nasuprot opalom autonomaštvu. Oni su svečanom priredbom upravo te godine proslavili u prostorijama Napretka uvođenje hrvatskog jezika u splitske srednje škole, a Narodna je glazba odigrala značajnu ulogu pri splitskoj proslavi tisućobljetnice glagoljice i braće Ćirila i Metoda.[14] K tome, narodnjaci su organizirali česte izlete u bližu okolicu grada, dakako uz pratnju Narodne glazbe.

No i pored svega toga je Bajamonti uspijevao na svoju stranu privući velik broj splitskih težaka, dok su narodnjaci svoju snagu oslanjali u prvom redu na građane i pučane,[15] prodirući pomalo i među težake splitskih predgrađa. Naravno, autonomaši nisu mogli nikako mirno gledati na uspjehe narodnjaka, nego su to pokušavali priječiti svim silama. Tako su bersaljeri stalno izazivali tučnjave s narodnjacima. Spomenut ćemo ovdje samo dva slučaja. 4. travnja 1880. su autonomaški plaćenici napali Narodnu glazbu dok je ona svirala gradskim ulicama,[16] a 17. kolovoza iste godine su opet izazvali tučnjavu s hrvatskim vojnicima Weberove pukovnije stacionirane u gradu. Ovim zadnjim incidentom se namjesnik Rodić konačno uvjerio da Bajamontijeve pristaše izazivaju nemire u Splitu, imajući pri tome svoju računicu, te je u stanovitom smislu stao na stranu ovdašnjih i pokrajinskih narodnjaka.[17] Međutim, ni istaknuti narodnjački vođe u gradu nisu bili pošteđeni od takvih napada, pa su ponekad bili i u životnoj opasnosti.

Zacijelo su upravo i ovi incidenti pridonijeli pobjedi narodnjaka na izborima za općinsku upravu u ljeto 1882. godine, zahvaljujući u prvom redu dobroj organiziranosti članstva u društvima, koje je bilo spremno na rad i žrtve. Otada Split nosi barjak dalmatinskog narodnog preporoda, pa je i ta činjenica postavljala neke zahtjeve.

Naime, ovim činom nije mogla ni smjela prestati stranačka borba u Splitu, nego ju je trebalo nastaviti i dalje, u slijedećem razdoblju afirmacije narodne, hrvatske misli u gradu i pokrajini. U tu svrhu su i dalje postojala društva obiju strana. Štoviše, neka su kasnije osnivana u svrhu te borbe, dok je bilo i onih koja su bila plod tadašnje narodnjačke pobjede.

To je onda dobar razlog da pratimo djelatnost nekih društava u Splitu i njegovoj okolici tijekom nekoliko slijedećih godina. Politička borba između razbijenih autonomaša i zahuktalih narodnjaka je nastav-

ljena i posredstvom postojećih i novoosnovanih društava, kako u gradu tako i u obližnjim većim naseljima. Narodnjaci su, dakako, likovali. Već u svibnju slijedeće godine je obavljena svečana posveta društvene zastave Napretka, hrvatske trobojnice. Tom je prigodom pjesnik Sundečić ispjevao svečanu pjesmu, u kojoj je veličao taj događaj.[18] Tada je predsjedenikom društva bio još uvijek dr Ivan Mander, a u upravi su bili pored poznatog nam Lovre Krstulovića još dr Vjeko Karaman, Frane Zavoreo i Jakov Jušić;[19] Napredak je i dalje organizirao razne sastanke i zabave,[20] pri čemu se uvijek manifestirala odlučnost za očuvanje stečenih pozicija i pregalaštvo u tom smislu. Godine 1884. ono dobiva potpuno novu upravu: tada predsjednikom postaje trgovac Ivan Senjanović, potpredsjednikom odvjetnik Vicko Mihaljević, tajnikom Stipe Kolombatović, blagajnikom trgovac Ivan Mikačić, a knjižničarem opet trgovac Dujam Biočić.[21] Tada je društvo brojilo oko 400 članova, mnogo za ondašnji Split, a početkom ovoga stoljeća ono broji čak 660 osoba.[22] Naravno, ovo je društvo zato predstavljalo onu snagu koja je bila u stanju provoditi mnoge i značajne akcije u učvršćivanju hrvatske svijesti splitskih stanovnika.

I pored velike aktivnosti Napretka još uvijek djeluje i čitaonica. Njenu su upravu tada tvorili: dr Gajo Bulat kao predsjednik, dr Srećko Karaman kao njegov zamjenik, dr Leonard Tommaseo kao knjižničar, Vinko Lukšić kao blagajnik, a učitelj Jerko Kučić kao tajnik.[23] Međutim, ona nije imala nekadašnji značaj u buđenju i održavanju nacionalne svijesti Splićana jer je Napredak postao izuzetno aktivan u tom pravcu. Kako je spomenuto, 1877. je kao izdanak Napretka osnovana Narodna spljetska glazba,[24] protuteža autonomaškoj Orchestra civica. U doba pohrvaćivanja općine je njen predsjednik bio spomenuti dr Tacconi, zamjenici Vicko Milić i Petar Tartalja, dok su tajnik i blagajnik bili Filip Tudorić odnosno Stipe Kolombatović.[25] Treba kazati i to da su neka narodnjačka društva tada dobivala onu pomoć koju su dotle uživala društva Orchestra i Gabinetto.[26] I tada je biti članom Napretka, Čitaonice ili Glazbe značilo biti izložen neprestanim napadima autonomaških batinaša, nesvjesnih i potkupljenih slugu bivšeg načelnika Bajamontija.

Odmah nakon prelaska općine u ruke narodnjaka u Splitu je osnovano Dobrovoljno vatrogasno društvo, koje je, pored humanitarne u stanovitom smislu odigralo i patriotsku ulogu jer su u njegovoj upravi bili narodnjački vođe;[27] u Zadru je bilo sasvim suprotno, gdje su takvu asocijaciju vodili ljudi bliski autonomašima-talijanašima. Međutim, narodnjački je Split osjećao nedostatak jednog pjevačkog društva, kakva su već bila počela nicati po Dalmaciji. Zato je već 1883. profesor Juraj Jelić Dražojević s nekoliko drugova osnovao inicijativni odbor, koji je sačinio nacrt pravilnika i podnio Namjesništvu u Zadru zahtjev za dozvolu osnivanja pjevačkog društva pod imenom »Zvonimir«.[28] Njegova je zacrtana zadaća bila njegovanje glazbe, navlastito hrvatske. Vlasti su prihvatile taj zahtjev, pa je društvo započelo radom 15. svibnja 1884. god. Ono se u početku služilo prostorijama Napretka; veliki broj podupirajućih članova je omogućio skoru nabavku brojnih glazbala, a mnogi su Splićani odmah pristupili kao aktivni članovi.[29] Prvim predsjednikom

tog društva je postao Petar Tartalja, a zamjenjivao ga je mladi profesor Milan Rešetar. Tajnik je bio profesor Jakov Sirišćević, dok su ostali članovi uprave bili uglavnom iz redova gradskih intelektualaca.[30] Dakako, osnivanje ovog pjevačkog društva je bilo uvjetovano porastom hrvatske svijesti u gradu, ali isto tako i težnjom njenog napretka. »Zvonimir« je već 5. srpnja te godine održao prvi javni koncert, sa 56 članova izvođača,[31] što je značilo njegovo stvarno uključivanje u kulturni život grada. Tako je on među prvim pjevačkim zborovima u pokrajini djelovao kulturno-prosvjetno i domoljubno, što su mu priznali i politički protivnici. Svojim radom je »Zvonimir« doista odigrao značajnu kulturno-političku ulogu u gradu poznijih godina.

Razumije se, ni autonomaši nisu stajali skrštenih ruku. Istina, još početkom 1882. je u gradu osnovana Società filarmonica u cilju širenja glazbene umjetnosti i pružanja povremenih glazbenih zabava građanstvu,[32] kojoj su na čelu bili najvećim dijelom autonomaši. Ipak je u njenoj upravi bilo i talijanaša hrvatske krvi, intelektualaca i posjednika,[33] pa je moguće da ono i nije tada bilo sasvim nenarodno. Dvije godine kasnije je jedan suplent tjelesnog odgoja pri Višoj realnoj školi osnovao Gimnastičko i mačevalačko društvo (Società di ginastica e scherma) kojemu je zadaća bila promicanje opće tjelovježbe među mladeži grada. Njegovim se statutom zapravo predviđalo »zabavljanje duha povećanjem tjelesne snage i stjecanja optimalnog tjelesnog zdravlja članova«.[34] Prvim predsjednikom tog društva je bio Dojmo Savo, njegovim zamjenikom Stjepan Foretić, dok je blagajnik bio Giacomo Bemporath,[35] sve redom pripadnici autonomaške stranke u gradu, pa je, dakako, i njihovo djelovanje bilo usmjereno u tom pravcu, bolje reći odnarođivanju splitske mladeži. Kasnije su njegovu upravu stalno činili ljudi iz redova prvaka Bajamontijeve stranke. Spomenut ćemo da su tih godina uprave drugih autonomaških društava u gradu-Gabinetta i Bersaglia-tvorili također pravci te stranke — sam Bajamonti, Giuseppe Alacevich, Girolamo Alberti, Ercolano Salvi i drugi. Kazat ćemo i to da su članovi Barsaglia i dalje dolazili u sukob s vlastima zbog svojeg neprihvatljivog ponašanja, napose prema stranačkim protivnicima, a da je Banda cittadina njegovala uglavnom stranu glazbu,[36] čime je zorno manifestirala svoju političku usmjerenost.

Dalje, splitski su talijanaši upravo ovdje osnovali prvo društvo »Pro patria« u Dalmaciji. To je, naime, uslijedilo u ljeto 1887. u dvorani Gabinetta, pod vodstvom odvjetnikâ Caflera i Salvija; to je bio izraziti antipod zahuktalom kroatiziranju splitske školske djece.[37] Iste je godine u gradu bio osnovan Klub splitskih lovaca (Club dei cacciatori spalatini),[38] koji je također održavao autonomašku notu među svojim članstvom. Međutim, u upravama tih društava su sjedili i mnogi odnarođeni Hrvati, koji su često bili najžešći tumači autonomaške ideologije, pa time i najveći protivnici hrvatske narodne svijesti u gradu.

II

Društveni i stranački život je u to doba bio vrlo živ i u splitskoj okolici — Kaštelima, Trogiru, Sinju, Omišu i na Braču, pa ćemo ovdje nešto kazati i o tome.

Tako je 1864. u Kaštel-Novom osnovana Narodna kaštelanska čitaonica, naravno u svrhu širenja preporodne misli, koja je svoju aktivnost dugo održala. Krajem 1882. ona je promijenila ime u Hrvatska čitaonica, a za počasnog člana je imenovala tada Davida Starčevića, poslanika Hrvatskog sabora.[39] Sve je to urađeno pod snažnim dojmom narodne pobjede u Splitu. Međutim, iz nepoznatih nam razloga je ta čitaonica već slijedeće godine bila dokinuta.[40] Ipak, početkom te, 1883, tamo je uspostavljeno novo društvo Kaštelanska sloga, kojoj je zadaća bila njegovanje maternjeg jezika, te promicanje naobrazbe i uljudbe među svim staležima tamošnjih naselja. Prvim predsjednikom društva je bio učitelj Ivan Bartulica, a zamjenikom obrtnik Ante Milić, dok su upravu tvorili još posjednik Mate Cipčić, obrtnik Ante Kuzmanić i posjednik Stipan Zaneta.[41] Članom tog društva je mogao biti svatko tko je navršio dvadeset godina života. Isto tako je početkom 1885. u Kaštel-Starom utemeljena Hrvatska čitaonica, koju je uspostavilo nekoliko tamošnjih posjednika, te po jedan svećenik i učitelj. Kako je vlast imala zamjerki na predloženi statut, bio je nadopunjen i ispravljen, te onda tako modificiran konačno odobren od Namjesništva u Zadru.[42] Tako su Kaštela dobila još jedno društvo čija je svrha bila gojenje hrvatskog jezika, promicanje naobrazbe i uljudbe među članstvom, a koje se regrutiralo iz svih tamošnjih naselja. Ta se namjera postizavala čitanjem knjiga i novina, političkih i književnih te raspravljanjem. Svake godine je to društvo priređivalo svečani ples za svoje članstvo i druge ljubitelje zabave. Spomenut ćemo i to da je malo kasnije u Kaštel-Kambelovcu osnovana Kambelovska sloga sa zadaćom širenja i promicanja narodne uljudbe i svakog probitka,[43] pa su Kašetla postala u neku ruku žarište kulturno-prosvjetnog života ovog područja.

Narodna štionica u Trogiru je osnovana 1867, a već su slijedeće tamošnji autonomaši odgovorili narodnjacima uspostavljanjem svog Gabinetta di lettura. Ova su društva nastavila djelovati i u devetom desetljeću prošlog stoljeća. U doba pobjede narodnjaka u Splitu je predsjednik prvog bio dr Ante Puović, liječnik i posjednik, a njegovim zamjenikom je bio dr Ante Katalinić, posjednik i pravnik. Predsjednikom Gabinetta je bio liječnik Juraj Hranuelli, a njegovim zamjenikom posjednik Ivan Dominik Garagnin.[44] Oba su društva tada imala podjednak broj članova — četrdesetak. Narodnjaci su još 1871. tamo osnovali Narodnu glazbu, čiji je predsjednik u tom razdoblju bio spomenuti dr Puović, odnosno njegov brat Špiro, potpredsjednik Petar Sentinela, a upravitelj stolar Mate Munitić; društvo je oko 1880. okupljalo 35—40 članova, od čega je uvijek bilo više od polovine svirača.[45] Ova su društva bila nosioci političkog i društvenog života Trogira, pri čemu su narodnjaci, naravno, uživali prvenstvo.

Međutim, to nije zadovoljavalo narodnjake, nego su oni htjeli još više proširiti svoju društvenu djelatnost. Početkom 1881. su zato pokušali osnovati društvo »Slavjanski napredak«, po uzoru na Split. Prema predloženim pravilima je njegova zadaća trebala biti »širenje i promicanje narodnih načela i napretka« u Trogiru. Vlasti su držale takvo društvo »političkim«, pa su inicijativnom odboru vratile pravila bez pozitivne

potvrde.[46] Naravno, nesuđeni osnivači su se bunili protiv takvog stava vlade u Zadru, ali njenu odluku nisu uspjeli promijeniti.

Tijekom osmog desetljeća 19. st. su u Omišu dokinuta neka tamošnja društva, što nije značajka onog doba. Naime, 1875. je ukinuto autonomaško Società del Casino (osnovano 1856), a 1879. god. pak Narodna slavjanska čitaonica (osnovana 1873). Umjesto Casina su autonomaši osnovali Gabinetto di lettura odmah nakon dokinuća prvog. Ovaj je djelovao desetak godina, dvije godine nakon pohrvaćenja splitske općine.[47] Autonomaši su ovdje 1880. osnovali i Bandu cittadinu, čija svrha nije bila ograničena na davanje glazbenih priredbi, nego je radila i na podizanju višeg stupnja uljudbe među članstvom i građanstvom.[48] Isto tako su, čini se, ovi 1884. osnovali jedno novo društvo — Società Alminium,[49] pa bi se moglo reći da su oni pojačali svoje pozicije u ovom gradu.

Slično je bilo i u Sinju. Tamo je 1873. osnovano društvo Sermonia, u svrhu sjedinjenja i sloge građana i zbližavanja najviđenijih osoba naselja posredstvom razgovora i čitanja novina; oko 1880. je ono okupljalo 30-tak članova.[50] Pet godina kasnije, 1878. je tamo utemeljena od narodnjaka Sinjska vila, čija je zadaća bila podučavanje glazbe, a napose osnivanje gradske glazbe. Već slijedeće godine je ona okupljala pedesetak članova; predsjednikom je bio odvjetnički kandidat dr Augustin Marasović, a njegovim zamjenikom Ivan Božić. Nije međutim poznato kada je i je li ono osnovalo zamišljenu gradsku glazbu, ali je svakako svojim radom njegovalo narodne ideale.

Naročito živ i dinamičan društveno-politički život u navedenom razdoblju se osjećao na otoku Braču, gdje su obadvije strane imale svojih zagovornika, ali je, kako se čini, pri tome prvenstvo uživala narodna. Hrvatski skup je u Pučišću bio osnovan 1868. god., 1872. u Nerežišćima Gabinetto di lettura, a 1874. pak u Supetru Casino sociale i Narodno nerežiško društvo. Krajem toga desetljeća je u Milni osnovano Glazbeno društvo (1878), Milnarsko narodno posijelo (1879), te Pučko hrvatsko društvo u Supetru (1880), odnosno Društvo za pučku poduku. Neka od tih društava su djelovala na liniji autonomaštva, ali su većina ipak bila prohrvatski orijentirana. Tako je svrha Hrvatskog skupa bila promicanje hrvatskog jezika i uljudbe, a Pučkog hrvatskog društva gojenje hrvatskog jezika i promicanje naobrazbe i uljudbe među svim društvenim staležima na otoku.[51] Kratkotrajno Bolsko narodno društvo (osnovano poč. 1879, a dokinuto već slijedeće godine) imalo je za zadatak uzgoj hrvatskog jezika.[52] što je dakako ubrzavalo širenje narodnjačkih ideala među otočkim stanovništvom, nasuprot pokušajima autonomaških zasada. Pored ovih društava je 1883. u Sutivanu bilo uspostavljeno Stivansko društvo, čija je svrha bila gojenje »narodne ćudi i širenje narodnih načela«,[53] pa je ono nastavilo raditi na probitku hrvatske misli na tom otoku. Članstvo ovih društava nije bilo osobito brojno, ali je ono bilo doista aktivno, napose ono hrvatskih asocijacija, što znači da je poslije pobjede narodnjaka u Splitu ovdje hrvatska misao pala na plodno tlo.

Spomenut ćemo pak da je tada bilo slučajeva osnivanja mnogih i različitih društava, ali da njihova djelatnost nije bila zapažena jer su ubrzo bila dokinuta iz nama nepoznatih razloga.

III

Prema tome, u doba najžešćih borbi između splitskih narodnjaka i autonomaša u gradu su i njegovoj okolici djelovala mnoga društva, kulturno-politička, koja su zapravo bila stranačka uporišta obiju strana. Još prije 1882. su narodnjaci uspjeli stvoriti brojnije i aktivnije asocijacije i na taj način autonomašima preoteti prvenstvo u tome. Dakako, to se pozitivno odrazilo na općinskim izborima spomenute godine; nadirući hrvatska svijest je pred sobom rušila sve zapreke i uspjela osvojiti dotle nedostižan bastion-općinsku upravu Splita. Zahuktala svijest je i kasnije održavala svoj intenzitet, ojačavajući ga novim snagama. Štoviše, i neka nepolitična društva su dala svoj prilog toj pobjedi.

Ako se promotri sastav uprava tadašnjih splitskih i drugih društava, stječe se dojam velike prevage onih koji su nosili hrvatsko ime, pa i u autonomaškim udruženjima, te nije nikakvo čudo što su se i ovima s vremenom otvarale oči i oni uviđali gdje im je pravo mjesto. I u bližoj i daljoj splitskoj okolici je bila slična situacija; tamo također nastaju narodnjačka udruženja koja djeluju na osvješćivanju nacionalno zabludjelih ili nesvjesnih Hrvata i utvrđivanja hrvatske svijesti velike većine tamošnjeg pučanstva. Može se reći da su prohrvatska društva mnogo utjecala na osvajanje općinske uprave u Splitu, ali isto tako da je taj događaj uvjetovao još intenzivniji društveni život ovog područja. Tako su postignuti oni ciljevi narodnjaka koje su oni zacrtali u svom programu na početku narodnog preporoda u Dalmaciji.

BILJEŠKE

[1] Grga Novak, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 9, Zadar 1962, 35.
[2] Isti, Povijest Splita, knj. III, Split 1965, 438; isti, kako je došlo, 39.
[3] Historijski arhiv u Zadru (= HAZd), Spisi Registrature Namjesništva, 1883, III/1 J, br. 20/5175/; 1885, III/1, br. 143/18018); G. Novak, Povijest Splita, knj. III, 457; Mirjana Škunca, Trenutak iz splitske glazbene prošlosti, Narodni preporod u Splitu, Split 1982, 102.
[4] HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, str. 579.
[5] G. Novak, Povijest Splita, 454.
[6] Nikola Čolak, Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije, Radovi IJAZU u Zadru, sv. 8, Zadar 1961, 375; Julije Grabovac, Pobjeda narodne misli u Splitu, Mogućnosti, Split 1958, br. 6, 470; Radoje Korlaet, Nešto o ulozi i djelovanju splitskih odvjetnika u narodnom preporodu u Dalmaciji, Narodni preporod u Splitu. 46.
[7] Stanko Piplović, Porodica Katalinić u splitskom narodnom preporodu, Narodni preporod u Splitu, 22.
[8] Duško Kečkemet, Dobrovoljno vatrogasno društvo u Splitu, Split 1953, 12—13. HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/7238/.
[9] G. Novak, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, 35.
[10] Isto, 35.
[11] Isto, 36.
[12] Isto, 36. — Kasnije je to društvo promijenilo ime u Hrvatski napredak.
[13] HAZd, Spisi Registrature, 1880, III/1 J, br. 155/482/; 1881, III/1 J, br. 471.
[14] Frano Baras, Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola, Narodni preporod u Splitu, 52.

[15] Rudolf Horvat, Narodni preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935, 86; Jubilarni broj Narodnog lista za 1912, 76—77.
[16] Narodni list, Zadar, 1880, br. 28; F. Baras, n. d. 54; G. Novak, kako je došlo, 47.
[17] R. Horvat, n. d. 86—87; J. Grabovac, Povijesni značaj pobjede, 73.
[18] G. Novak, Kako je došlo do pobjede Hrvata, 35.
[19] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/732/.
[20] Jubilarni broj Narodnog lista za 1912, 77.
[21] HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/7217/.
[22] HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, 582.
[23] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/9722/; 1885, III/1 J, br. 143/9315/.
[24] N. Čolak, n. d. 376; HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143.
[25] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/9722/; 1885, III/1 J, br. 143/7231/; G. Novak, Povijest Splita, 457.
[26] G. Novak, Povijest Splita, 438; isti, Kako je došlo, 39.
[27] R. Horvat, n. d. 94, bilj. 43; D. Kečkemet, n. d. 13; HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, 590.
[28] Jedinstvo, Split, IV/1897, br. 8; R. Horvat, n. d. 94, bilj. 43; HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, 589; Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/3242, 4205/.
[29] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/12347/; Jedinstvo, IV/1897, br. 8.
[30] HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/7257/; Jubilarni broj Narodnog lista za 1912, 93.
[31] Muzička enciklopedija LZ, sv. III, Zagreb 1977, 769.
[32] HAZd, Spisi Registrature, 1881, III/1 J, br. 471/17533/; Katastar društava u Dalmaciji, sv. II, 697.
[33] HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/5413/. — Godine 1878. je ovdje osnovan a slijedeće godine dokinut »Club Armonia« (HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/18018/.
[34] Isto, 1884, III/1 J, br. 80/14530/; 1885, III/1 J, br. 143/1226/; Katastar društva u Dalmaciji, sv. I, 590.
[35] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/17684/.
[36] La Difesa, Split, 1885, br. 78 i 97.
[37] La Difesa, 1887, br. 68.
[38] HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, 592.
[39] Il Dalmata, Zadar, 1882, br. 89. — Godine 1879. je to društvo brojilo 36 članova; predsjednik društva je bio Josip Deanović, a njegov zamjenik Josip Perat (HAZd, Spisi Registrature, 1880, III/1 J, br. 155/9634/).
[40] HAZd, Spisi Registrature, 1884, III/1 J, br. 80/4049, 9987/; 1885, III/1 J, br. 143/18018/.
[41] Isto, 1884, III/1 J, br. 80/656/.
[42] Isto, 1885, III/1 J, br. 143/2946, 4613/.
[43] HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv. I, 647.
[44] HAZd, Spisi Registrature, 1885, III/1 J, br. 143/6510, 7244/.
[45] Isto, 1880, III/1 J, br. 155/9634/.
[46] Isto, 1881, III/1 J, br. 471/752, 1619, 5296, 6113, 11332/.
[47] Isto, 1880, III/1 J, br. 155/1131/; 1885, III/1 J, br. 143/18018/.
[48] Isto, 1880, III/1 J, br. 155/10301/.
[49] Isto, 1885, III/1 J, br. 143/1226/.
[50] Isto, 1879, III/1 J, br. 230/259/.
[51] Isto, br. 230/6374/; 1880, III/1 J, br. 155/1064/; 1881, III/1 J, br. 471. — Ta su društva imala tada 35—60 članova, a u upravama su bili predstavnici svih društvenih staleža na otoku.
[52] HAZd, Spisi Registrature, 1879, III/1 J, br. 230/736, 1944, 8303/.
[53] Isto, 1882, III/1 J, br. 141/16805/; 1884, III/1 J, br. 80/734/.

CLUBS OF SPLIT AND THE SURROUNDINGS ABOUT THE YEAR 1880

Summary

Even before 1882, in Split and the surroundings, existed several Autonomists' and Nationalists' clubs supporting their parties. Clubs supporting the Italians were Gabinetto di Lettura (Reading-Club), Orchestra civica (Civil Orchestra), Societa 'dell tiro al bersaglio (Archery-Club) and Societa operaia (Workers Club), while Slavjanski napredak (Slavic Progress), Slavjanska (Narodna) čitaonica (Slavic (People's) Reading-Club) and Narodna glasba (People's Orchestra) were meeting places of the Nationalists. On the occasion of elections for the members of the town council in 1882, the Nationalist surpassed the Autonomists. This was, among other, caused by very good social organisation of the Nationalists which also caused that Split took over the leadership of the Dalmatian National Revival.

This did not stop the inter-party struggles in Split, but they were continued even later, during the second period of the Nationalists' struggles in Dalmatia. Naturally, both parties' clubs existed on, even, due to elections results, some new ones were formed. Advancement of the Croatian national conscience was destroying all obstacles on its way and strengthening its positions in the town. Neither the Autonomists gave up, but they could not resist the Nationalists' clubs that were rising and developing the Croatian conscience among those who were misled or nationally unconscious.

All this influenced inhabitants of the surroundings of Split. Here also rose the Nationalists' clubs aiming to developing Croatian conscience with the majority of the local people.

Dinko Foretić

NEKA PITANJA U VEZI S OSNIVANJEM RADNIČKIH DRUŠTAVA ZA UZAJAMNU POMOĆ I O ULOZI AUTONOMAŠKE STRANKE U TOME

U radničkom pokretu Dalmacije i Splita koji se javlja poslije 1860/61. god. kad je Austro-Ugarska postala ustavna država sa pokrajinskim i općinskim samoupravama, pa do izborne reforme 1897. god. kad je prošireno izborno pravo uvođenjem tzv. V kurije, mogu se uočiti dva razvojna perioda. Prvi period traje od 1863. kad je u Zadru osnovano društvo uzajamne pomoći za zanate i obrte, pa sve do 1892. kad se počinju jače ispoljavati socijalističke težnje u redovima još uvijek nerazvijene radničke klase Dalmacije. Ta druga faza radničkog pokreta traje do 1897. kad je u Splitu osnovano »Društvo radnika i radnica« (Società fra lavoratori e lavoratrici) kao sindikalna, a u Zadru »Democrazia sociale« kao politička organizacija socijalističkog radničkog pokreta u Dalmaciji.[1]

U ovom napisu osvrnut ću se na neka pitanja iz navedene prve faze radničkog pokreta u Dalmaciji koja su tek marginalno bila tretirana u historiografiji o Dalmaciji ili su bila ostala gotovo sasvim po strani. To je pitanje odnosa između radničkog pokreta u Dalmaciji, posebno u Splitu, i radničkog pokreta u Evropi toga vremena i pitanje uloge koju je autonomaška stranka odigrala u osnivanju ovih prvih radničkih društava u Dalmaciji. Pokušat ću odgovoriti na pitanje kako je došlo do toga da društvo »Sadruženje i radnja« u Splitu bude proglašeno pokrajinskim komitetom Internacionale u Dalmaciji.

Aktivnost oko osnivanja društava za uzajamnu pomoć bila je posebno zgusnuta u vremenu od 1871. do 1874. god. U osnivanju tih društava, a radi unapređivanja života i rada radnika zaposlenih u obrtničkim i zanatlijskim radionicama i u konačnoj konsekvenciji radi una-

predivanja obrtničko-zanatske djelatnosti učestvovale su snage liberalnog građanstva koje je u Dalmaciji uglavnom podržavalo program autonomaške stranke i njegove institucije, jer prvo takvo društvo osnovano je u Zadru 1863 — godinu dana prije osnutka Prve internacionale (1864) — na inicijativu i nastojanjem Trgovinske komore u Zadru. Uslijedilo je zatim osnivanje sličnog društva u Makarskoj (»La speranza«, »Nada«), Orebićima (za pomorce) i Kotoru. Sva ta tri društva osnovana su tijekom 1871. god. a sudeći prema pravilniku odnosno statutu koji je najprije bio tiskan na talijanskom a zatim na hrvatskom jeziku i nekim drugim oznakama, u njihovu osnivanju bili su angažirani aktivisti autonomaške stranke koja je do tada bila na vlasti u Dalmaciji. Osnivanje svih tih društava teklo je uglavnom normalno. Istina, Namjesništvo koje je odobravalo pravila, znalo je ponekad i dulje vremena otezati s osnivanjem tih društava, vraćajući pravilnike na nadopunu ili ispravak jer se društva nisu smjela baviti politikom već aktivnošću uzajamnog pomaganja i kulturno-prosvjetnog uzdizanja.

Radničko društvo u Splitu »Concordia e lavoro« (Sadruženje i radnja«) inicirano je bilo još 1871, ali je dalji rad na njegovu osnivanju bio prekinut zbog odlučne intervencije Namjesništva pošto je iz Beča dobilo povjerljivu obavijest da se u Splitu osniva komitet Internacionale i s time u vezi provelo rigoroznu istragu koja je dala negativan rezultat. Poslije toga je 1872. god. odobren statut društva iz kojega je uklonjena formulacija da će djelovati u skladu s interesima autonomaške stranke.

U društvu »Sadruženje i radnja« svrha njegova osnivanja bila je »da po zakonitom putu pobolji ćudoredno i materijalno biće zanatlijah, a osobito:

a) da umnoži među njima udruženje i sklad s čestim općenjem na osobitome mistu, gdi se nalaze novine i listovi, koji odgovaraju svrsi njihovog sastanka;

b) da ustroji jednu blagaonicu za izminitu pomoć, što ima se urediti s podobnim pravilom nakon javnog i dotičnog pritresanja, što mora da ovlasti C. K. Vlada, kojoj se pristoji...« U skladu s time, društvo je nešto kasnije (1873) osnovalo svoju blagajnu uzajamne pomoći pod naslovom: Ustanova pineznice zaminite pomoći za Društvo splitskih rabotnikah.«[2]

Dosadašnja nastojanja da se utvrdi je li navedeno društvo doista bilo komitet Internacionale, odnosno je li imalo veze s Internacionalom ili nije, kao što je utvrdila istraga Namjesništva, nisu još dala konačni rezultat, pa još uvijek postoje mišljenja da je osnivanje toga društva ipak bilo u vezi s djelovanjem Internacionale. Takvo mišljenje podržava i činjenica iz 1870. god. utvrđena za vrijeme izbora za Dalmatinski sabor na području Dubrovnika, a neki je s mnogo sumnje dovode u vezu s Internacionalom. To su godine konavoski kmetovi uskratili dati vlasnicima zemlje uobičajena godišnja davanja, a umjesto da svoje glasove kao i ranije dadu narodnjacima ovoga su puta glasovali za autonomašku stranku. »Možda se radilo o nekom dogovoru; možda je neki apostol 'Internacionale' prošao područjem Konavala? Nema toga tko bi mogao pružiti zadovoljavajuće informacije o događaju...« — Tako piše A. degl'Ivellio jedan od aktivista Narodne stranke u Dubrovniku izražavajući između redaka veliku sumnju da su to izazvali autonomaši kako bi u izbornoj borbi dobili glasove Konavljana.[3]

Očito, bilo je nekih razgovora i priča o Internacionali i njenim agentima u Dalmaciji, a gdje je dima ima i vatre, kaže poslovica.

Ne našavši neke nove dokumentacije tamo gdje sam smatrao da ću sigurno pronaći neki novi podatak koji bi bacio više svjetla na taj navodni »komitet« Internacionale, u Splitu, a opterećen i drugim poslovima, napustio sam istraživanje iako me stalno kopkala misao i želja da pronađem tajni kanal koji je vezivao Split s Internacionalom i eventualno ljude ili snage koje bi u tome bile angažirane.

Možda me u tome istraživanju prekinula i činjenica što sam istovremeno dokumentaciju o radničkom pokretu u Dalmaciji koju sam do tada (prije 1958) pronašao, bio ustupio pokojnom Josipu Caziju koji se upravo u to vrijeme veoma intenzivno bavio proučavanjem radničkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Rezultat toga rada bilo je i nekoliko knjiga koje je o tome napisao. U svojoj drugoj knjizi: — Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj« (1880—1895), Zagreb 1958 — on je napisao opširnu studiju o radničkom pokretu u Dalmaciji (1860—1895), str. 259—392. gdje je posvetio posebnu pažnju navedenom društvu koristeći se i nekim drugim meni tada nedostupnim materijalima (»Wolkswille«), gdje nalazi jednog pretplatnika u Splitu (J. Crist, 10 Jägerbat Split.),[4] dok među šefovima Internacionale nalazi i nekog Gustava Kwasnievskog koji je bio rođen na Visu, a djelovao je u centru Internacionale u Berlinu gdje je stigao 1865. god. Sve to ipak nije bilo dovoljno da se utvrdi pravo činjenično stanje, pa se Cazi u svome komentaru ne može sa sigurnošću odlučiti da zaključi kako je to doista bio komitet Internacionale.[5]

U povodu proslave stogodišnjice Prve internacionale Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske izdao je 1965. poseban broj svoje edicije »Putovi revolucije« u kojemu Cvetka Knapić-Krhen[6] spominje navedeni dokument i literaturu o njemu. Iz njenog izlaganja može se zaključiti samo toliko da je taj dokument bio prvi službeni akt vlasti koji upućuje na veze i suradnju socijalista u Hrvatskoj s Internacionalom.

Sudjelovanje na ovom znanstvenom skupu potaklo me da se ponovno vratim na ovu temu kao i na ideju o samoupravi (autonomiji) na kojoj je počivala politička programska orijentacija autonomaša.

Pristupio sam najprije istraživanju kasnije dokumentacije o radničkom pokretu u Splitu, ne bi li našao barem ime nekoga od osnivača društva »Sadruženje i radnja«. Ustanovio sam da se među nosiocima crvene vrpce na pogrebu socijalistu Vicku Biliniću 1898. nalazio i Karlo Pavazza Drelje Dujin. Moglo bi se pretpostaviti da je taj bio sin Duje Pavazze koji je bio jedan od potpisnika traženja da se osnuje društvo »Sadruženje i radnja« i kasnije njegov prvi blagajnik. S njime je bio i njegov brat Ivan Pavazza Drelje Dujin. Bio je još jedan Ante Pavazza »bankir kod kafane Loše.«[7] Toga »bankira kod kafane Loše« drugi dokumenat naziva Dujam Pavazza i to dva puta.[8] Nije li možda na ovom pogrebu bio prisutan čitav muški dio obitelji Pavazza na čelu sa jednim od osnivača društva »Sadruženje i radnja« za koje je iz Beča javljeno

da je »komitet Internacionale«? Nije li on možda bio i jedann od aktera koji su vukli konce između Beča i Splita ili Beča, Trsta i Splita? U svakom slučaju za navedene Pavazze može se nesumnjivo tvrditi da su bili socijalisti iako su se prigodom izbora i inače opredjeljivali za autonomašku stranku.[9]

Na pogrebu Vicku Biliniću sudjelovao je i neki Alois Paparella. Je li on u nekoj rodbinskoj vezi sa Špirom Paparella koji je također bio jedan od osnivača društva »Sadruženje i radnja«? Za sada se kao jedino sigurno može zaključiti da su se prezimena Pavazza i Paparella nalazila u dokumentaciji o radničkom pokretu u Splitu na početku sedamdesetih i na kraju devedesetih godina XIX stoljeća kad je u Splitu već djelovao istinski socijalistički radnički pokret.

Ovo što sam našao nije me zadovoljilo. Trebalo je proširiti istraživanja, a neke nove dokumentacije o tome u Historijskom arhivu u Zadru nije bilo.

Pristupio sam zatim detaljnijoj analizi političkih prilika u Dalmaciji toga vremena i upoznavanju problematike oko osnivanja i djelovanja Internacionale, u onolikoj mjeri koliko sam mislio da će mi biti od koristi u rješavanju slučaja »komiteta Internacionale« u Splitu. Razradio sam i kronologiju zbivanja oko osnivanja navedenog društva i njihov odnos prema ostalim političkim zbivanjima u Dalmaciji, Internacionali i Italiji, a koji su mogli utjecati na osnivanje ne samo ovoga nego i onih radničkih društava u Dalmaciji koja su nastala prije njega (u Makarskoj, Kotoru, Orebićima).

U vremenu kad su se počela osnivati u Dalmaciji društva za uzajamnu pomoć osnovana je, kao što je poznato, Prva internacionala (28. IX 1864). Ona je u tim prvim godinama svoga djelovanja bila veoma aktivna. Od 1866, kad je održan prvi, pa do 1872. održala je 5 kongresa i jednu konferenciju (rujan 1871) koja se posebno bavila problematikom nastalom poslije francusko-pruskog rata i uspostavljanja i propasti Pariške komune (18. III—28. V 1871).[10] U prvi plan svoga djelovanja rukovodstvo Internacionale, pored nastojanja da se širi i razvija posebno je radilo na jačanju i učvršćenju organizacije idejnim ujedinjavanjem raznih strujanja u međunarodnom radničkom pokretu kako bi se bar u temeljnim pitanjima razvoja i djelovanja došlo do zajedničkih pogleda o revolucionarnoj aktivnosti radničke klase u borbi za stvaranje novog besklasnog društva, na zasadama znanstveno-fundirane teorije o razvoju ljudskog društva koju su postavili Marx i Engels. Ta marksistička struja predstavljala je u početku brojno slabiji dio u tom prvom međunarodnom udruženju radnika, pa se po logici razvoja prvenstveno borila da stekne i ojača svoj utjecaj u razvijenim evropskim zemljama. Može se dakle pretpostaviti da utjecaja te marksističke struje u Internacionali kod nas u Dalmaciji, u nerazvijenim ekonomskim i drugim prilikama nije ni bilo ili je bio sasvim neznatan, ako ga je bilo. Valovi tog velikog kretanja — mislio sam — dodirnuli su naše primorje nošeni strujom koja je imala određenih teoretskih mogućnosti da svojom novoćom oduševi neke pojedince koji su se isticali svojim slobodoumljem. A takvih je u Dalmaciji uvijek bilo, posebno, ako su političke prilike dopuštale ili uvjetovale da njihove revolucionarne ideje puste prve klice svoga bitka.

Takvoj aktivnosti tih »izuzetnih« pojedinaca koji su pripadali autonomaškoj stranci i koji su težili realizaciji njenog programa sasvim su odgovarale političke okolnosti u Dalmaciji šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Naime poslije bitke pod Visom (1866) upravo u vrijeme kad se u susjednoj Italiji osjetio prvi jači nalet iredente, autonomaška stranka u Dalmaciji doživljava nekoliko jačih udaraca i neuspjeha. Tu je najprije konstantan porast utjecaja Narodne stranke, posebno na području vanjskih (seoskih) općina, koji se osjetio i u Dalmatinskom saboru gdje su zastupnici Narodne stranke, iako još uvijek u manjini, odlučno istupili protiv politike autonomašima sklonog namjesnika Wagnera. Istovremeno s tim istupanjima odvijala se i dramatična borba krivošijskih ustanika (1869). Suprotno autonomaškim očekivanjima, ovaj je ustanak, uz ostalo, prisilio Austriju da mijenja svoju politiku prema Dalmaciji. I dok su autonomaši demonstrativno napustili Sabor (1869) izražavajući lojalnost austrijskoj upravi, računajući na njenu podršku, Wagner je morao napustiti položaj namjesnika, na koji će nešto kasnije doći Rafael Rodić i s novom koncepcijom upravljanja Dalmacijom koju mu je odredila centralna vlada u Beču. Izbori obavljeni 1870. godine donijeli su pobjedu Narodnoj stranci.

Gubeći sve više pozicije na selu i u gradu, autonomaši su, očito, uočili potrebu da se obrate radničkoj klasi, klasi u nastajanju, pa su se dali na osnivanje društava za uzajamnu pomoć računajući da bi pomoću tih društava mogli ojačati svoje pozicije, ne samo među obrtnicima već i među proletarijatom koji se počinje stvarati sve jačim prilivom seoskog stanovništva u gradove, kad je počela jenjavati prva konjunktura u vinogradarstvu, izazvana bolešću loze u Italiji (vrijeme šezdesetih godina), a počela se približavati i agonija velikih jedrenjača. Ova aktivnost, sasvim nova u Dalmaciji, doživjela je svoj klimaks osnivanjem »komiteta Internacionale« u Splitu, tj. društva »Sadruženje i radnja«.

Kronologija zbivanja u vezi s njegovim osnivanjem počinje 28. X 1871. — nepunih 5 mjeseci poslije propasti Pariške komune (28. V 1871) i mjesec dana poslije konferencije Internacionale u Londonu (rujan 1871). Tada je od Ministarstva unutrašnjih poslova u Beču stigla obavijest namjesniku za Dalmaciju Rafaelu Rodiću da je prema pouzdanom izvoru u Splitu osnovan pokrajinski komitet Internacionale i da se takvi komiteti osnovani i u drugim gradovima Austro-Ugarske među kojima se spominju Gorica, Trst, Ljubljana i Zagreb. Dopisivanje koje se poslije toga vodi između Namjesništva, kotarskog poglavara u Splitu Franza i Ministarstva unutrašnjih poslova u Beču pokazuje da kotarski poglavar u Splitu i pored svestrane i pažljive istrage koju je izvršio, nije ništa saznao o osnivanju ili postojanju takvog komiteta u Splitu.

U svom dopisu od 30. I 1872. poglavar javlja nadležnima da je 28. I 1872. održan u kazalištu za pozvane goste sastanak radi osnivanja radničkog društva za uzajamnu pomoć i da je sastanak odgođen za nedjelju dana kasnije. Poglavar, kojemu su prilike u Splitu bile svakako dobro

poznate, ne nalazi veze između navodnog »komiteta« Internacionale i društva za uzajamnu pomoć koje se osniva. Nadležni tako ne misle, već traže od njega da dobro otvori oči i detaljno izvijesti o tom radničkom društvu za uzajamnu pomoć. U svom opširnom odgovoru kotarski poglavar odgovara da je pažljivo pratio kretanje radnika u vezi s osnivanjem društva i da nije našao nikakvih dokaza da se radi o pristalicama Internacionale. Društvo ima dvije vrste članova, tj. članove prvog i drugog razreda. »U prvom razredu bila su upisana 122 obrtnika i 21 trgovac. Pored njih u prvi razred upisali su se i drugi građani, tako među njima je bio jedan svećenik, jedan liječnik, dva senzala, jedan apotekar, jedan bankar, jedan dioničarski agent (conte Vitturi), sedam brodara, pet pisara i jedan trgovački agent, ukupno 163. Drugu grupu sačinjavali su kalfe i šegrti. U društvu je bilo 151 kalfa i 43 šegrta, ukupno njih 200.« Poglavar nastavlja da društvo očekuje »pomoć i savjet u radu« od akademski obrazovanih ljudi, da je direktor Realke, neki Buzolić, izjavio »da će u društvu besplatno predavati. Većina splitske inteligencije shvatila je za svoju dužnost i potrebu da surađuje s ovim društvom pa će se tako osigurati »da društvo ne skrene s pravog puta«. U izvještaju poglavar ističe da društvo »isključuje sve one koji javno ne pristaju uz stranku, koja formira to društvo. Time je iz društva isključeno otprilike petina radnika i poslodavaca«. Ako Namjesništvo potvrdi pravila društva, ono neće biti samo pod nadzorom policije... jer »Narodna stranka budno prati i mnogo strože nadzire rad novog društva nego policija. Ova stranka neće propustiti ni najmanji događaj, a da to ne prikaže organima vlasti na najgori način. Još se nije društvo ni osnovalo i već na njega jurišaju nacionalisti nazivajući ga sekcijom Internacionale, a članove društva crvenim pariškim komunarima i sl. Stoga se ne bojim da će u radu društva politički organi vlasti bilo što propustiti. Jedno je sigurno, da će i visoko predsjedništvo (misli na Namjesništvo op. D. F.), kao i ja primati anonimna pisma u kojima će biti najmanje sitnice prikazane najcrnje...«[11]

Iz svega ovoga može se kao sigurno zaključiti da su događaji u vezi s Internacionalom i Pariškom komunom dali poticaja za osnivanje navedenog društva te da su u osnivanju društva sudjelovale istaknute osobe iz svih građanskih struktura autonomaške stranke u Splitu. Pored redovnih članova, podijeljenih na »a) prave majstore; b) rabotnike i novake«, društvo je imalo počasne članove, a ti »počastjeni drugovi bivaju oni koje Društvo imenuje za čast svoju: budući da su ljudi puni dostojanstva prema Družtvu, mistu i Državi«.

Osnivanje ovako reprezentativnog društva u kojem osim uzajamne pomoći i kulturnog uzdizanja nema ni trunke neke revolucionarne ili socijalističke misli, u kojem se očito težilo, u skladnoj i harmoničnoj suradnji svih društvenih struktura, ostvarivati ne samo poboljšanje životnih uvjeta radničke klase nego u prvom redu jačati snagu i program autonomaške stranke, nije mogao shvatiti ni Cazi koji piše: »Iz navedene dokumentacije mogao bi se izvući zaključak da je bečko ministarstvo unutrašnjih poslova bilo u potpunosti uvjereno da u Splitu postoji komitet austrijske sekcije Prve internacionale, pa je buđenje radničkog pokreta u Dalmaciji smatralo djelom tog komiteta. Ne raspolažemo drugim materijalima, kao što je to bio slučaj kod rada socijalista, pristalica Prve internacionale u Zagrebu iz 70-tih godina, pa smo stoga to pitanje samo nabacili, tako da ono bude jednog dana rasvijetljeno.

Ukoliko je postojao komitet, vezan za bečku sekciju Prve internacionale, onda on vjerojatno nije sjedio u splitskom radničkom društvu, s obzirom na to, što ni statut društva, a ni pravilnik pripomoćne blagajne ne pružaju onih elemenata, koje u to vrijeme imaju slična radnička društva u svijetu... Iz izvještaja kapetana splitske policije, međutim, mogao bi se izvući zaključak da radničko društvo »Splitskih rabotnikah« i nisu osnovali splitski socijalisti, već buržuji i veleposjednici, humanisti i liberali, trgovci i buržoaska inteligencija, kojima na srcu leži prosvjećivanje radnika i njihovo materijalno uzdizanje.

Sve to samo potvrđuje kao pravilo one okolnosti koje su pratile osnivanje Radničkog društva u Zagrebu, a vjerojatno i drugdje, no, one osvjetljavaju putove kojima je kod nas išao u početku, da bi kasnije postao izrazito socijalistički, naš radnički pokret.«[12]

Cazi je bio sasvim u pravu kad je na osnovu dokumentacije kojom je raspolagao napisao da »društvo nisu osnovali splitski socijalisti« kojih vjerojatno u Splitu toga vremena nije ni bilo. Nije međutim bio u pravu kad je polazeći od pretpostavke da se sve dešavalo na relaciji Beč—Split zaključio da su »okolnosti koje su pratile osnivanje Radničkog društva u Zagrebu« bile slične onima u Splitu kod osnivanja društva »Sadruženje i radnja«. I ja sam tako mislio sve dok nisam naišao na trag koji vodi u susjednu Italiju. No,pođimo redom.

Iz svega što je navedeno proizlazi kao sigurno da su snage autonomaške liberalne buržoazije u Splitu bile osnivači društva, a da su prvi poticaji krenuli iz Internacionale možda prije uspostave, a možda i poslije sloma Pariške komune. Treba odgovoriti na pitanje kakve su to snage ili struje Internacionale i kojim su putem krenule prema Dalmaciji i što je autonomaška buržoazija očekivala od te sprege s najrevolucionarnim snagama toga vremena u Evropi? Ovo posljednje pitanje je veoma važno jer će se na osnovu kritičke analize događaja moći najbolje upoznati i ocijeniti kvalitet autonomaške progresivnosti, tj. jesu li oni to radili zbog toga što im je doista bio na srcu napredak i bolji život radničke klase ili je to bila samo maska, dok bi glavni cilj bio ojačati veoma pokolebane pozicije i barem otežati, ako ne i onemogućiti jačanje Narodne stranke i realizaciju njenih ciljeva.

U traženju odgovora na ova pitanja, a računajući s time da se istinski marksisti u Internacionali, zauzeti punom snagom na jačanju svojih pozicija u razvijenim evropskim zemljama, nisu još mogli pojaviti u Dalmaciji, činilo mi se logično obratiti pažnju na prudoniste, kao struju Internacionale koja bi mogla najprije zagolicati slabim ekonomskim prilikama uvjetovani malograđanski mentalitet autonomaške buržoazije koja se ponosila svojim liberalizmom. Obavljena istraživanja nisu dala zadovoljavajući odgovor, ali su mi pomogla da se okrenem prema drugoj strani Jadrana prema Italiji i tamo pokušam naći odgovor ovoj zagonetki, pa mislim da sam ga u suštini našao.

Pomislivši da su građanske revolucionarne liberalne snage iz Italije koje su i prije vršile znatan utjecaj na dalmatinsku inteligenciju, posebno

u vrijeme risorgimenta, mogle i ovaj put imati udjela u ovoj akciji splitskih autonomaša, među kojima su mnogi bili veliki poklonici strastvenog ali izrazitog građanskog revolucionara-republikanca G. Mazzinija. A Mazzini je širom Evrope razvijao svoju revolucionarnu aktivnost, sanjajući i o evropskoj federativnoj republici i djelujući u tom smislu zajedno sa L. Kossuthom, A. Rugeom i A. Ledru-Rollinom. Njegove pristaše, macinijevci (mazziniani) ili macinisti, a možda i on sam bili su u kontaktu i s Internacionalom. U Enciclopedia italiana[13] našao sam podatak da je Statut Internacionale podnesen na prvom kongresu u Ženevi (1866) dao izvjesne »male koncesije macinijevcima«, koji su se — dodaje se u zagradama — brzo odalečili od Internacionale«. Ne navodi se kad je to bilo. U knjizi Prva, druga i treća internacionala[14] stoji da je u Italiji uspjeh »Udruženja (odnosi se na Internacionalu op. D. F.) omela reakcija koja je uslijedila neposredno poslije zasjede u Mentani«. Tamo je naime general Iani (1867) dočekao u zasjedi Garibaldijeve jedinice i pobijedio ih. Na str. 92 iste knjige stoji: »u Italiji je Lanza zabranio Međunarodno udruženje običnom naredbom«. To je moglo biti najprije 1869. jer je G. Lanza, desno orijentirani liberal, te godine postao predsjednik talijanske vlade i na toj funkciji ostao sve do 1873. Na jednom mjestu u istoj knjizi stoji i to da je »jurski cirkular«, Bakunjinove tajne »Alijanse socijalističke demokracije« (osnovana krajem 1868) imao utjecaj u Italiji i Španjolskoj . . .«. Možda je zbog toga utjecaja Lanza i zabranio djelovanje Internacionale?

O Mazziniju[15] na kraju teksta o njemu stoji da je 1866, dakle iste godine kad bilježimo jače izraženu aktivnost »iredente«, osnovao »L'Alleanza repubblicana« i organizirao revolucionarne udare koji su bili lako svladani. Poslije jednog takvog pokušaja bio je u Palermu (1870) uhapšen, a zatim amnestiran. Poslije amnestije osnovao je 9. II 1871. u Rimu list »La Roma del popolo« u kojem je veoma aktivno surađivao baveći se problematikom organiziranja radničkih društava i obrazovanja radnika, dok je istovremeno polemizirao s Internacionalom. O čemu je to polemizirao s Internacionalom, i o svim drugim pitanjima koja bi trebalo detaljnije razjasniti, istražit ću drugom prilikom jer sve to bitno ne utječe na odgovor, koji, poslije svega što je rečeno logično slijedi na pitanje kojim putem i pomoću kojih snaga su stigli u Dalmaciju odjeci Internacionale i kakve su težnje i namjere željeli ostvariti osnivači tog navodnog »komiteta« Internacionale?

Mazzini i macinijevci, koji su očito utjecali na osnivanje društva »Sadruženje i radnja«, kao izrazito građanski revolucionari nisu mogli prihvatiti marksističku revolucionarnu teoriju i praksu, pa su se povukli iz Internacionale, polemizirajući i dalje s njenim vodstvom, ali su ostali vjerni ideji vodilji iz vremena osnivanja društva »Giovane Italia« kojem je deviza bila »Pensiero e azione« (ne podsjeća li ova deviza na devizu »Unione e lavoro« splitskog radničkog društva?). Ovaj put ideja nacionalnog oslobođenja, koja je iz Italije zapljusnula Evropu snažnim revolucionarnim pokretom, nije više čista. Ona sada nosi u sebi težnje talijanske iredente. Autonomaši Splita, pa i ostale Dalmacije (Kotora, Makarske, Orebića, nešto kasnije iz Dubrovnika itd. gdje su slična radnička društva osnovale snage autonomaške buržoazije) svoj liberalizam, koji se

ne može negirati, upotrijebili su i ovaj put za ostvarenje reakcionarnog cilja: spriječiti razvoj jedne druge narodnosti, isto onako kao što su 1861. progresivnom idejom samoupravnosti, tekovinom revolucionarne 1848. godine, otežali sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Teško je reći »onemogućili« jer povijesno iskustvo govori da Austrija nije nikako htjela da se razvije i djeluje kao država ravnopravnih i sjedinjenih naroda. Moguće je da je Austrija upravo bojeći se takve mogućnosti svoju ustavnost zasnovala na samoupravnosti povijesnih pokrajina samo zato da onemogući sjedinjenje naroda koji su historijskim okolnostima i voljom vladajuće strukture u Austriji bili razjedinjeni historijskim pokrajinama. To dokazuju pored ostalog i događaji od vremena prve francuske revolucije pa sve do 1918. god. te se može s prilično sigurnosti zaključiti da vladajuće strukture u Habzburškoj monarhiji, kako one prije tako i one poslije uvođenja ustavnosti, pa sve do propasti Austro-Ugarske 1918. god. nisu službeno priznavale nacije, o čemu najbolje govori i službena statistika o popisu stanovništva u kojoj nije bilo rubrike i podataka o nacionalnoj pripadnosti osim u popisu iz 1850/51. godine koji uz to nisu bili ni točni.[16]

Uza sve što sam objektivno, na osnovu dokumenata, izrekao negativan sud o djelovanju autonomaša kad su bili u pitanju bitna načela nacionalnog opredjeljenja, mislim da se progresivnijem i boljem dijelu njihove stranke ipak ne može osporiti da su unoseći u Dalmaciju suvremenu, progresivnu evropsku političku misao djelovali pozitivno i na politički razvoj Narodne stranke. Ona je naime, uz časne izuzetke, ispočetka bila veoma opterećena konzervativnom i klerikalnom ideologijom od čega se teško oslobađala, pa je i na razmeđi XIX i XX stoljeća još uvijek u svojoj političkoj aktivnosti nosila u sebi natruhe tih ideologija.

BILJEŠKE

[1] Dinko Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kogresa ujedinjenja 1919. Zbornik 1. Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1970, str. 23—70.

[2] Josip Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1985. Knjiga Druga, Splitski komitet I internacionale i osnivanje prvog radničkog društva u Splitu, Zagreb 1958, str. 277.

[3] Antonio degl'Ivellio; Saggio d'un studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, 1873, str. 274—275; Nada Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, Arhivski vjesnik III, Zagreb 1960, str. 89—117.

[4] Vidi: Cazi, navedeno djelo str. 283. Cazi ne obraća pažnju na adresu. Ne bi li taj pretplatnik mogao biti neko vojno lice koje je služilo u 10. lovačkom bataljonu?

[5] Cazi; navedeno djelo, str. 283.

[6] Putovi revolucije br. 5, Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj str. 213—217. Povodom te stogodišnjice Uprava navedenog Instituta obratila se jednom okružnicom institucijama koje su čuvale arhivsku građu s molbom da ako imaju pošalju kopije dokumenata koji se odnose na Prvu internacionalu. Tada sam im u svojstvu direktora Historijskog arhiva u Zadru poslao kopiju tog

istog dokumenta o komitetu Internacionale u Splitu s naznakom da moja istraživanja nisu dala nekih novih rezultata.

[7] Osnivači i članovi uprave društva »Sadruženje i radnja« bili su: Petar Bedo, Aloiz Kalegari, Mikula Karara, Duje Meneghello, Špiro Nikolić, Špiro Paparela, Duje Pavazza, Stipan Pervan, Marin Protić, Ivan Savo i Ivan Krstitelj Valle. Bit ću zahvalan pasioniranim istraživačima prošlosti Splita ako svojim doprinosom pomognu rješenju ovoga pitanja.

[8] Vidi: Dinko Foretić, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji 1897—1898, Arhivski vjesnik, Zagreb 1958, str. 303—307.

[9] Svakako valja uvijek imati u vidu i riječi »istaknutog« socijaliste Luke Poduje Gjikovića koji je napisao da je pristupio socijalistima kako bi sačuvao talijanstvo u Dalmaciji. (Vidi: D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919, Zbornik 1 IHRPD, Split 1970, str. 33, te bilješka 15, str. 66.

[10] Bosa Pejović, Prva Internacionala, Iz knjige: Priručnik za historiju međunarodnog radničkog pokreta, Beograd 1964, str. 212—213. Pero Damjanović; Pariska komuna. Isti Priručnik, str. 235—278.

[11] Vidi: Cazi, citirano djelo, str. 267—268 i 777. Osim toga i: »Il Nazionale« (Supplemento) br. 12, 15 i 17, 1872. »Narodni list« br. 19, 1872; »Il Dalmata«, br. 14, 1872.

[12] Vidi: Cazi, citirano djelo, str. 280—284.

[13] Sv. XIX, sub voce: Internazionale, str. 394—395. Vidi i ELZ, Zagreb 1958, sv. 3, str. 551—552, sub voce: Internacionala.

[14] Izdao »Rad« — Beograd 1952. U prvom dijelu knjige koji nosi naslov: Prva internacionala — Materijali za proučavanje, str. 1—155, na str. 70 i str. 92.

[15] Enciclopedia italiana sv. XXII, str. 647—654, sub voce Mazzini G., na str. 653.

[16] Opširnije o tome vidi: D. Foretić, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX stoljeću itd. u knjizi: Dalmacija 1870. god., Zadar 1972, str. 63—70.

DINKO FORETIĆ

SOME QUESTIONS REGARDING FOUNDING WORKERS SOCIETIES FOR MUTUAL HELP AND THE AUTONOMISTS' ROLE IN IT

Summary

There are two periods in development of the workers social movement in Dalmatia and Split that lasted from 1860—61 when Austro-Hungaria became a constitutional state with district and community governments, till the electional reform of 1897 when the number of those who had the right of vote was enlarged. The first period lasted from 1863, i. e. from founding the society for mutual help for craftsmen in Zadar, till 1892, i. e. till the first serious socialistic attempts among the, still undeveloped, workers class in Dalmatia. The second period lasts till 1897, when the »Società fra lavoratori e lavoratrici« (»Association of man and women workers«) was founded in Split as a trade union, and the »Democrazia sociale« (»Social Democraty«) was founded in Zadar as a political organisation of the socialist workers movement in Dalmatia.

In this article I shall be dealing with some questions of the first period of the workers movement in Dalmatia as mentioned above, that had been dealt with in the Dalmatian historiography very puerly and some of them not at all. That is the problem of connection of the workers movement in Dalmatia, and particularly in Split, with the workers movement in Europe at the time, and the Autonomist Party's role in founding first workers societies in Dalmatia. I shall try to answer the question how came that the society »Sadruženje i radnja« (»Cooperation and Work«) of Split was entitled to be the district committee of the International for Dalmatia.

Oliver Fio

POMORSTVO SPLITA 1880—1890

I

Pomorska privredna djelatnost poprima one oblike i one značajke koji su uvjetovani ekonomskim, prometnim, prirodnim faktorima nekog grada ili područja. Pri razmatranju pomorstva Splita, bilo kao grada ili kao središta područja, koji ovom gradu i gravitira, opazit će se neke posebnosti, koje, po pravilu, ne nalazimo kod nekih drugih gradova ili područja na našoj obali. Svako središte, svako područje djeluje u posebnim uvjetima, te je prema tome potrebno i posebno ocijeniti i vrednovati doprinos i domet ove pomorskoprivredne djelatnosti. Sve se odvija diktirano jednom logikom činjenica i mogućnosti, naravno sve promatrano u točno određenom prostoru i vremenu. Pomorstvo je omogućilo Splitu, bez obzira na posebne značajke koje se razlikuju od pomorstva ostalih naših mjesta, da prodre u svijet, da postane pomorsko središte jednog veoma velikog područja, da omogući koncentraciju trgovine i akumulaciju, istina još veoma malog i usitnjenog, kapitala. Možda ovaj doprinos pomorstva i mora, kao prometnog puta, ne bi se mogao uočiti kada ne bismo uspoređivali razvoj primorskih ali moru okrenutih središta, s onim neprimorskim, u istim političkim, ekonomskim i ostalim uvjetima i prilikama.

Prošlo 19. stoljeće bilo je u znaku industrijske revolucije. U ovom stoljeću merkantilistička politika Habzburgovaca doživljuje svoj završetak. Nov način proizvodnje, novi izumi, postupci i materijali, stvaraju nove odnose u društvu. Nove proizvodne snage počinju djelovati i uvećavati proizvodnost rada. To je karakteristika industrijske revolucije koja utire put pobjedi građansko-kapitalističkog poretka. Pod industrij-

skom revolucijom razumijeva se tehnička revolucija u proizvodnim snagama kao početni, vidljiv oblik. Prelazi se iz moderne manufakture i kućnog rada na krupnu industriju.[1] Ova industrijska revolucija traje u Hrvatskoj sve do konca 19. stoljeća. To zakašnjenje bilo je uzrokovano time što još nisu bile izgrađene željeznice koje bi Jadran povezivale s Podunavljem te je ova činjenica nepovoljno djelovala na unutrašnje tržište.[2] Posebno se ova retardacija osjetila na području Dalmacije jer je ipak sjeverni Jadran (Trst i Rijeka) bio povezan sa svojim zaleđem.

U Dalmaciji se industrijska revolucija najprije i najviše odrazila na području brodarstva, tada jednoj veoma značajnoj privrednoj grani. Sukob između jedrenjaka i parobroda traje cijelo to vrijeme. Posljedica je te borbe da se sva naša brodarska središta malo pomalo pomiču prema sjeveru, prema Trstu i Rijeci, gdje se stvara koncentracija kapitala. Državni aparat ulaže goleme napore i velika sredstva za unapređenje prometa jer je promet jedan od preduvjeta za proširenje tržišta ne samo u domaćim već i u međunarodnim okvirima. Kapitalu je potrebna ekspanzija kako bi se što prije i što bolje mogao oploditi.[3]

II

Da se vidi značenje Splita kao središta pomorske djelatnosti dovoljno je pokazati koje je područje zauzimala pomorsko-upravna služba. Splitsko pomorsko okružje obuhvatalo je kopneni dio do Trogira preko Makarske sve do Metkovića te sve srednjedalmatinske otoke (Vis, Brač, Hvar i Šoltu). Godine 1853. splitskom su lučkom uredu, kao glavnom, pripadala 23 lučka ureda (ispostave, agencije, odaslanstva). Godine 1874. otvara se lučki ured u Opuzenu, a 1880. otvaraju se lučki uredi i u Metkoviću, Neumu i Gracu. Ovo otvaranje dolazi nakon pošto je Metković bio otvoren kao morska luka za veće brodove. Tada je Neretva osposobljena za pomorski promet koji je bio reguliran posebnim pravilnikom, izdanim u ožujku 1879. Ovo otvaranje plovidbe Neretvom bilo je veoma značajno za razvoj trgovine jer se sada otvorilo novo tržište prema bogatom i još netaknutom bosansko-hercegovačkom području. Ovaj nam podatak ukazuje ne samo na granice i opseg splitsko-pomorskog okružja već daje posrednim putem i sliku o značenju pomorstva za ovaj kraj, posebno kad se zna da je pomorsko-upravna služba funkcionalno povezana s pomorskom privredom.

III

Pomorska privreda, kao i svaka druga privredna grana, sastoji se od sredstava za proizvodnju, kapitala, radne snage, organizacije i tržišta. Istina u pomorskoj privredi posebno je naglašena specifičnost sredstava za proizvodnju, a to su brodovi, radna snaga; to su pomorci, luke i pristani kao spojnice te tržište koje se dijeli, i to veoma detaljno, na ono unutrašnje, domaće (kabotažu) te na ono međunarodno, vanjsko, na dugu plovidbu. Opseg i struktura ovih sredstava daje nam značajku pomorske privrede ovog kraja.

U splitskom lučkom uredu bilo je 1879. registrirano ukupno 165 plovila, brodova i čamaca. Od toga broja tri su broda bila duge plovidbe, dok brodova upisanih u registar velike obalne plovidbe nije bilo. U registar male obalne plovidbe bilo je upisano 57 jedinica, od toga tri na parni pogon. Bilo je zatim 79 ribarica te 26 čamaca. Taj ukupni broj od 165 brodova i čamaca predstavljao je 10% od onog broja koji je bio registriran u cijelom splitskom pomorskom okružju, a koji je te godine iznosio 1613 plovila. Napominjem da je po broju plovila iza Splita dolazila Komiža sa 276 brodova, od kojih je bilo ribarica čak 200. Dalje slijedi Jelsa sa 136, Vis sa 131, Trogir sa 125, Stari Grad i Makarska sa po 100 te Hvar sa 87. Od ovog ukupnog broja oko 10% odnosilo se na ribarice a isto toliko na brodovlje male obalne plovidbe.

Desetak godina kasnije, 1889, broj se brodovlja upisanog u samom Splitu smanjio: od 165 na 146. Nestali su brodovi duge plovidbe, a ribarice su sada brojile 56 jedinica. Ove iste godine, 1889, zabilježen je najveći broj plovila na otoku Visu (Vis i Komiža) i to 424, otok Hvar ima 408, a otok Brač 279 plovila.

Po tonaži brodovlja Split je bio 1879. godine zastupan sa 2715 nrt, odnosno s oko 21% od tadašnje ukupne tonaže cijelog splitskog pomorskog okružja, koja je tada iznosila 12.641 nrt. Od ove ukupne tonaže 39% odnosilo se na ribarice i na čamce, a 16% na brodove male obalne plovidbe. Po tonaži je iza Splita dolazila Jelsa sa 1629 nrt (13%) pa Stari Grad sa 995, Milna sa 846, Vis sa 813, Hvar sa 626 te Makarska sa 546. Deset godina kasnije Split je po tonaži posjedovao ukupno 1021 nrt, znači znatno manje.

Otoci, tradicionalno vezani za brodarstvo na jedra, imali su i brojniju i veću tonažu od Splita. Tako je 1879. godine bilo registrirano u četiri mjesta otoka Hvara (Jelsi, Starom Gradu, Hvaru i Sućurju) 22% po broju i 26% po tonaži od ukupnog brodovlja koje je bilo registrirano u cijelom splitskom pomorskom okružju. Otok Brač (8 mjesta) bio je zastupan po broju sa 15%, a 14% po tonaži. Otok Vis imao je tada 1799 nrt.

Godine 1879. u splitskom pomorskom okružju bio je registriran najveći broj brodova male obalne plovidbe na našoj obali, i to 502. Tada se ovo okružje s ovim brodovima nalazilo ispred Dubrovnika, Malog Lošinja i Trsta.

IV

Statistike tadašnjeg vremena, pored ostalog, bilježe i podatak o broju zaposlenih pomoraca. Podjela je vršena prema pojedinim kategorijama plovidbe koji su i registrirani u registru pojedinog lučkog ureda. Tako su brodovi podijeljeni u brodove duge plovidbe, velike i male obalne plovidbe te u ribarice i čamce. Nije navedeno i porijeklo ovih pomoraca, ali je poznato da su pojedini brodari i brodovlasnici uglavnom zapošljavali na svojim brodovima pomorce iz svoje bliže okoline. Donekle se od ovog pravila odstupalo kad se radilo o jedrenjacima duge plovidbe i o parobrodima. To se može vidjeti i iz činjenice da su brojni splitski pomorci nalazili posao i na brodovima iz drugih pomorskih okružja.[4]

U samom Splitu bilo je 1879. godine registrirano, kako je i prije spomenuto na temelju broja upisanih brodova ukupno 607 pomoraca, od kojeg broja otpada na ribare 337, te na pomorce uposlene na brodovima male obalne plovidbe 182. Ovaj ukupan broj od 607 pomoraca predstavlja oko 11% svih pomoraca koji su bili registrirani u cijelom splitskom pomorskom okružju. U cijelom ovom okružju bilo je ukupno 5436 pomoraca.

Napominje se da neka mjesta ovog splitskog pomorskog okružja bilježe visok broj pomoraca. Tako na primjer Komiža bilježi čak 1205 pomoraca, od kojeg broja otpada na ribare čak 1016. Slijedi Jelsa sa 527, Vis sa 418, Trogir sa 404, Hvar sa 302, Stari Grad sa 297, Makarska sa 272 te Milna sa 193 pomorca.

Pet godina kasnije, 1884, broj se splitskih pomoraca nešto smanjio, na ukupan broj od 544, što predstavlja oko 9% od ukupnog broja (5631) pomoraca splitske pomorske regije (znači više nego 1879. godine). Smanjenje se u Splitu registriralo jer su sada nestali jedrenjaci duge plovidbe, a tako isto i oni male obalne plovidbe (od 182 na 121). S druge strane broj se ribara povećao sa 337 na 357. Inače se opaža da u cijelom ovom splitskom pomorskom okružju opada broj pomoraca zaposlenih na jedrenjacima. Od 1470 pomoraca zaposlenih 1879. godine na brodovima velike i male obalne plovidbe 1884. godine broj se smanjio na 1002 pomorca. Ali se zato povećao broj ribara: od 3077 na 3186, a vlasnika i voditelja čamaca od 833 na 1423.[5]

Ako se uzme da je u tim godinama Split brojio između 12 do 15 tisuća stanovnika, to bi ovaj broj pomoraca predstavljao oko 7% aktivne radne snage ovog grada.[6]

Prema jednom drugom izvoru[7] bio je 1873. godine u Dalmaciji 25.931 obrtnik. Od ovog broja otpadalo je na pomorce 9947, ribare 3202, a na brodograditelje 194 osobe. »Rammendatore Dalmatino« (Zadar, 1861) navodi da je 1861. godine u Splitu,koji je tada brojio 11.175 stanovnika, bilo 225 mornara i 134 ribara. Kao veoma točan izvor može poslužiti registar o izdatim pomorskim knjižicama lučkog ureda u Starom Gradu na Hvaru. Prema ovom izvoru, od prosinca 1870. godine pa sve do kolovoza 1873. godine, bilo je izdano ništa manje nego 1185 pomorskih knjižica.

Naravno da je ovako velik broj pomoraca u Splitu kao i u cijelom splitskom pomorskom okružju ponukao da se tim pomorcima dade i neka školska stručno-pomorska izobrazba. Sve do tada se ta sprema stjecala praksom. Tako je u Splitu od početka 1850. godine pa sve do 24. srpnja 1879. godine djelovala Nautička škola. Za cijelo vrijeme postojanja ove škole, za vrijeme od punih 29 godina rada, bilo je u ovoj školi upisano preko 300 đaka. Za neke školske godine nedostaju podaci.[8]

S obzirom na velik broj pomoraca Trgovačka i industrijska komora u Splitu podnosi Središnjoj pomorskoj vladi u Trstu predstavku datiranu 2. prosinca 1885. godine kojom traži da se pored uspostave baze za popravak brodova u Splitu, uspostave i redovne brodske pruge iz Splita za Levant, osnuje stručna škola za strojare i mornare. Škola za

strojare, navodi se u predstavci, uspostavila bi se kod željezničkog kolodvora, a cilj bi joj bio da osposobi osoblje koje bi vršilo sve popravke Lloydovih parobroda te ne bi trebalo havarirane brodove tegliti sve do Trsta radi popravka. Dalje se predlaže da se osnuje mornarska škola s obzirom na središnji položaj Splita te na brojne pomorce koje daje Split, a posebno okolica. Ova škola bi se dala smjestiti, uz mali trošak adaptacije, na nekom starom i dotrajalom jedrenjaku vezanom u luci. Međutim ova predstavka splitske Trgovačke komore bila je 16. prosinca 1885. godine na plenarnom sastanku komisije, koja je zasjedala u Trstu, odbijena bez obrazloženja.[9]

Luka predstavlja dio produkcijskih cjelina te se njena prava uloga može odrediti samo analizom funkcije koju obavlja na razini širih sistema. Luka je podsistem ukomponirana prije svega u prometni sistem, ali istovremeno predstavlja značajni dio privrednog sistema te socijalnih i društvenih odnosa i potreba. U luci se obavlja djelatnost fizičke distribucije robe i osoba. Poznato je da se uloga luke manifestira u tri temeljna oblika: prometnoj, trgovinskoj i industrijskoj. Sve te tri funkcije nalaze se u međusobnoj tijesnoj vezi. Definicije luke su veoma raznovrsne, ali sve polaze od činjenice da je prometna funkcija luke i njezina najvažnija funkcija i da se na njoj mora zasnivati i sam pojam luke.[10]

Da bi se mogla ocijeniti uloga neke luke u određenom vremenu potrebno je da se uporedi kretanje i broj brodova s kretanjem tereta i osoba. Promet brodovlja je važan indikator. Naime brod će se koristiti nekom lukom samo u tom slučaju ako u njoj može naći pogodan teret ili ako za ovu luku dopremi teret. Ako postoji intenzivna trgovinska razmjena, tada će se to odraziti i na promet brodovlja. Ovaj lučki promet značajan je posebno za Split. Tih godina morski put je bio jedini spoj ovog grada sa svijetom jer su ostale prometne veze bile presahnule, kao na primjer onaj cestovni, karavanski put, a s druge strane još nije postojao odgovarajući željeznički spoj.

Promet brodova (samo otputovalih) po broju i po pogonu (jedro ili para) bio je 1883. te 1888. godine sliejdeći:

Godina	Jedro		Para		Ukupno
	broj	%	broj	%	
1883	918	41,1	1.317	58,9	2.235
1888	1.278	51,0	1.252	49,0	2.530

Uspoređujući promet po broju jedinica u te dvije spomenute godine vidi se da se udio jedrenjaka povećao sa 41,1% na 51%, što bi za ovo doba kada parni pogon snažno zamjenjuje onaj eolski, predstavljalo anomaliju. Dalje, splitska luka je po broju brodova relativno veoma prometna. Tako se tokom 1882. godine prosječan broj brodova koji su dnevno isplovljavali iz ove luke iznosio i do 6 jedinica. Od ovog broja na jedrenjake je prosječno otpadalo 2,5 odlaska, a na parobrode 3,6 dnevno. Pet godina kasnije točnije 1888, broj se dnevnih odlazaka po-

većao na 6,9 od kojeg prosjeka je na jedrenjake otpadalo 3,5, a na parabrode 3,4.

Međutim promet brodova, sada uzet po neto-registarskoj tonaži, za iste godine i s istom podjelom na paru i na jedra daje ovu sliku:

Godina	Jedro		Para		Ukupno
	tona	%	tona	%	
1883	23.427	7,0	303.561	93,0	326.988
1888	43.938	10,0	385.078	90,0	429.016

I kod tonaže se vidi da se udio jedrenjaka nešto povećao: od 7% na 10%, ali se i sveukupni promet povećao: kod broja brodova povećanje iznosi 1,132, a kod tonaže povećanje je izrazitije i iznosi 1,312 puta.

Dnevna frekvencija po ukupnoj tonaži (jedro i para) iznosi 1883. godine 895,85 nrt, te na jedro otpada 64,2 nrt, a na paru 831,6 nrt. Godine 1888. frekvencija po tonaži je ova: na jedro 120,37 nrt, na paru 1.055,01 nrt. Ovi nam podaci kazuju da se prosječna dnevna tonaža i kod jedrenjaka a posebno kod parobroda osjetno povećala, čak za parobrode za 1,27 puta. Znači da se samo u ovim godinama, u razdoblje od svega pet godina, promet u splitskoj luci povećao i po broju i po tonaži. K tome je udio parobroda dominantan jer sudjeluju i s preko 90% tonaže.

Uspoređujući luku Split sa tadašnjim lukama (ne računajući luke Hrvatskog primorja i Rijeke), njih 107, splitska se luka 1883. godine po prometu jedrenjaka nalazila na osmom mjestu, a po prometu parobroda na trećemu. Ispred Splita po tonaži na jedra nalaze se Trst, Mali Lošinj, Piran, Zadar, Portorož, Pula. Iste godine ispred Splita po prometu parobroda nalazi se Trst i Zadar. Pet godina kasnije, 1888, Split zauzima i po prometu jedrenjaka i po prometu parobroda drugo mjesto, odmah iza Trsta. Sada Zadar dolazi po prometu parobroda na treće mjesto, a po prometu jedrenjaka na 8. mjesto. Mali Lošinj je po prometu parobroda na 8. mjestu a po prometu jedrenjaka na petom. Te iste godine splitska luka je u sveukupnom prometu svih tadašnjih luka sudjelovala brojem brodova od 3,68%, a tonažom od 5,13%.

Dalmacija je u drugoj polovici 19. stoljeća bila potpuno izolirana. Cestovni je put bio izgubljen. Preostalo je samo more. Splitska je luka zbog svog položaja prema velikim susjednim otocima Braču, Hvaru i Visu, a jednim dijelom i prema Korčuli, te zbog povoljnog položaja prema Bosni i Lici, stalno privlačila promet.[11] Split je obavljao posredničku ulogu te trgovačko-tranzitnu funkciju za svu tu regiju, bilo kopnenu bilo primorsku. Na otocima je još postojalo razvijeno brodarstvo na jedra, a i prve parobrodarske pruge su te otoke, bez posredovanja Splita, izravno povezivale s Trstom i Rijekom. Trst je, kao središnja točka cijelog tadašnjeg pomorskoprometnog sustava, povezan s austrijskom privredom kopnenim prometnicama, privlačio cijeli robni i putnički promet.

U prvoj polovici 19. stoljeća Split je izrazito izvozna luka. Kasnije, između 1861. i 1863, uvoz je veći od izvoza. Tada je uvezeno robe u vrijednosti od oko 8 milijuna forinti, a izvezlo se u vrijednosti od nešto manje od 4 milijuna forinti.[12]

Temeljna značajka robnog prometa koji se obavljao morskim putem bio je uvoz finalnih proizvoda, a izvoz se sastojao uglavnom od sirovina. Tako se iz Splita izvozilo vino, ulje, stoka za klanje, koža, duhan, lapor, a kasnije i cement, ugljen (iz Siverića), asfalt.

Putnički je promet bio veoma živ, posebno ako se ovi brojevi prevezenih putnika usporede s brojem tadašnjeg splitskog stanovništva. Tako su u razdoblju 1858—1860. stigla u splitsku luku 22.163, a otputovala 21.682 putnika. Godišnji je prosjek iznosio oko 10 do 14 tisuća osoba, ako se uzme u račun i dolazak i odlazak.[13]

U drugoj polovici 19. stoljeća zapaža se veća djelatnost u gradnji luka na cijeloj obali. Obuhvaćene su i veće i manje luke, bilo u primorju bilo na otocima. Novo prometno sredstvo, parobrod, traži i veću obalu, veće dubine, a mijenja se i način manevriranja i privezivanja. Jedrenjaci su se uglavnom sidrili ili su se uz obalu vezivali u četverovez, krmom prema obali.

Splitska luka bila je otvorena i izložena vjetrovima, gotovo iz svih kvadranata, a osobito je bila nesigurna, čak i u ljetnim mjesecima, od vjetrova i mora sa zapada. U Splitu se početkom 1878. godine završila gradnja pristana drvene konstrukcije, u blizini željezničke stanice. Ovaj je pristan imao služiti za prihvat novih Lloydovih parobroda, tipa »Delfino«, građenih u željezu.[14] Između 1887. i 1893. zamjenjuje se ovaj drveni pristan zidanim, a ostala obala kod željezničkog kolodvora se proširuje. Istovremeno se nasipava novi, veliki lukobran, a luka se produbljuje. Splitska je luka 1880. imala površinu od 88.000 četvornih metara, a svega 110 metara operativne obale.[15]

Oprema luke je za ono doba udovoljavala potrebama. U luci je bilo postavljeno čak 8 plutača za privez brodova, koje su bile usidrene na dubinama od 4 do 8,7 metara; težina pak sidrenog tijela kretala se od 1,5 tone do čak 4 tone. Splitska luka bila je opremljena i lučkim svjetlima. Tako su na bivšem Mletačkom gatu bila dva željezna kandelabra, udaljena jedan od drugog 24 metra, postavljena 1889. godine. Na glavi pristana kod željezničkog kolodvora postavljeno je bilo 1878. godine svjetlo na drvenom stupu. Na kraju novog lukobrana, 7 metara od glave nasipa, postavljena je bila 1881. godine željezna kula, koja je, onima koji su ulazili u luku, bila na desnoj strani, a od koje je trebalo proći na udaljenosti ne manjoj od 30 metara kako bi se izbjeglo nasukavanje na nasip lukobrana. Na prostoru između obale kod željezničkog kolodvora te novog lukobrana bile su postavljene četiri plutajuće oznake. One su obilježavale pličinu; 1881. bile su postavljene a 1889. godine izmijenjene.

Sva ta oprema omogućavala je da se poboljša sigurnost luke, posebno da se olakša privez i manevar parobrodima.

VII

Iz iznesenih podataka vidi se da je u splitskom pomorskom okružju bilo upisano najviše brodova velike i male obalne plovidbe. Takvo brodarstvo najbolje je i odgovaralo privredi ovog kraja. Radilo se o brodovima veličine od 15 do 75 tona nosivosti. Zanimljivo je da se već i u prvoj polovici 19. stoljeća daju tim brodovima narodna imena čime se dokazuje, za razliku od razdoblja kada parobrodarstvo naglo napreduje, da se ova djelatnost nalazila u rukama domaćih osoba. Tako se može naći: »Ivanica« (1830), »Mare Draga« (1846), »Kaštelanin Parvi« (1850), »Golubica Lipa« (1850), »Miloš Obilić« (1845), »Marko Kraljević« (1841), »Jabuka« (1848). Ime broda često je odraz političke i kulturne orijentacije, osobnih osjećaja te prilika kod nas i u svijetu.[16]

Obalno brodarstvo na jedra uglavnom je imalo značajku obrta. Kapital se prikupljao među članovima obitelji ili među poznatim mještanima. Karatni se sistem vlasništva dugo prakticirao, a posebno i zato što visina uloženog novca nije, promatrana u odnosu prema visini koja se ulaže u parobrod, bila tako velika. Ipak su za gradnju jedrenjaka duge plovidbe i njihovo poslovanje bili potrebni snažniji financijski izvori. U Splitu se tako 1856. osniva Društvo brodovlasnika s osnovnim kapitalom od oko 300 tisuća forinti. Ravnatelj ovog Društva bio je Ante Zlodre Franjin, trgovac kožom iz Splita. Posjedovali su jedrenjake duge plovidbe, kao na primjer »Mosorsku vilu«, od 596 tona, sagrađenu 1868, »Napried«, bark od 518 tona, sagrađen u Kopru 1872, bark »Junak« od 523 tome, sagrađen 1869. godine.

Interes za brodarsku djelatnost vidi se i iz dva popisa dioničara tadašnjeg najvećeg brodarskog društva na jedra »Pelješkog pomorskog društva«, utemeljenog u svibnju 1865. godine, a čija je likvidacija bila provedena koncem ožujka 1884. godine. Prema popisu iz 1870. godine, nakon četvrte emisije dionica, iz sjeverne i srednje Dalmacije bilo je 55 dioničara (9,1%) koji su posjedovali ukupno 445 dionica, odnosno 7,6%. Prema drugom jednom popisu iz 1871. godine, nakon pete emisije dionica, kad se plovni park povećao na 27 brodova sa 18.364 tone nosivosti, broj se dioničara iz ovih područja Dalmacije povećao na 165 (17,54%), pa su oni sada posjedovali 1372 dionice, što je predstavljalo 16,04% od ukupnog broja dionica. Ovo je značilo da se samo u ovo Pelješko društvo uložilo iz područja Zadra i Splita više od 340.000 forinti.

Nadolazak parobroda mijenja sliku. Da bi se omogućila realizacija ekonomske politike koju je provodila Austro-Ugarska osniva se privilegirano parobrodarsko društvo »Austrijski Lloyd«. Kasnije će se tom društvu priključiti i Ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo. Zadatak je tih društava da koncentrira svu trgovinu na sjeveru, u Trstu i na Rijeci. Ova dva središta nisu samo postala luke preko kojih ide i domaća i vanjska trgovina već postaju i središta brodara, agenata, osiguratelja. Dalmacija, a posebno i Split i Zadar, traže izlaz kako da se oslobode te dominacije. Parobrodarstvo se organizira na dioničkom sustavu, potrebni su veliki kapitali, posebno obrtni, a pomorci su sada najamna snaga. Zato se u prvom redu zamišlja kako da se to brodarstvo zadrži u domaćim rukama. Potreban je bio neki domaći novčani zavod koji bi

bio u stanju financijski pratiti rad brodarstva. Prvi se novčani zavod pojavljuje 1868. godine i on ispočetka djeluje kao privatna zadruga, a od 1871. započinje javno djelovati. To je bila Prva pučka dalmatinska banka u Splitu, za čije je osnivanje bio zaslužan poznati narodnjak V. Morpurgo. Rad te banke bio je usko povezan s razvojem Narodne stranke u Dalmaciji. Domaći ljudi ne prodiru samo u općinska vijeća već i u stručna udruženja, naročito u trgovinske i obrtničke komore, gdje se proučavaju ekonomska pitanja.[17] Baš iz tih krugova dolaze prijedlozi za unapređenje brodarstva, posebno onog na parni pogon. Osamdesetih godina pomalo i veoma skromno i bojažljivo započinje domaći kapital prodirati i u parobrodarstvo. Tada nastaju mala društva za obalni promet u Istri, Hrvatskom primorju (u Senju, Kraljevici, Bakru), u Dalmaciji (Zadru, Šibeniku, Splitu, Makarskoj, Visu, Dubrovniku). Baš je splitska Trgovinska komora nosila prijedlog da se ta mala dalmatinska parobrodarska poduzeća ujedine. Proces je bio veoma dug. Tek će se u prvoj deceniji 20. stoljeća ova zamisao konačno realizirati.[18]

VIII

Pomorci, ljudi praktičari, davali su i u tom ekonomskom rješavanju nacionalnih pitanja svoj značajan doprinos. Taj doprinos bio je naročito značajan zato što su svojim neovisnim ekonomskim položajem, teškom životnom školom na moru, širokim nacionalnim, kulturnim i socijalnim vidicima, omogućili, naročito u početnoj fazi, dati jaku podršku. Kada je nacionalno brodarstvo, poglavito ono na jedra, bilo uništeno, tada je bio uništen i dobar dio i nacionalne ekonomske baze. Koliko su i Austrija i Madžarska pridavale važnosti pomorstvu pokazuje nam i činjenica da se gotovo do propasti bivše dvojne monarhije nije dozvolila upotreba našeg jezika ni u pomorskim javnim školama ni u pomorskoj administraciji iako su gotovo sve osnovne i srednje i stručne škole imale hrvatski kao nastavni jezik ne samo za opće već i za stručne predmete.

More nam je omogućilo i neposrednim i posrednim putem da se slobodarske ideje i pokreti brže i jače razviju. I starija i novija nam povijest pruža dovoljno dokaza da smo najjači bili onda kad smo i na moru bili jaki. A ovaj plodan utjecaj mora nije ostajao ograničen samo na obalni pojas već je prodirao i dalje u svoje prirodno zaleđe.

BILJEŠKE

[1] Dr Rudolf Bičanić »Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam«, Zagreb, 1951, str. 209.

[2] R. Bičanić, oc., str. 228.

[3] Oliver Fio »Mehanizacija brodarstva kao faktor pomorskoekonomskih promjena na Jadranu 1836—1941«, Pomorski zbornik, jubilarno izdanje, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti knjiga II, Zagreb, 1962, str. 1289—1301.

[4] Oliver Fio »Brodarstvo i veze otoka Hvara s Hrvatskim primorjem«, Jadranski zbornik, Rijeka—Pula, sv. II, 1957, str. 517—524;

Oliver Fio »Pomorci sjevernog Jadrana na splitskim brodovima u 19. stoljeću«, Pomorski zbornik, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, knjiga 1, Zadar, 1963, str. 599—607;

Oliver Fio »Pomorsko-poslovne veze Lošinja i Cresa sa Srednjom Dalmacijom«, Zbornik Pomorstvo Lošinja i Cresa, Otočki ljetopis, sv. 13, Mali Lošinj, 1980, str. 243—248.

[5] O. Fio »Odraz suvremenih tehničkih i društvenih promjena na pomorsko zvanje«, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, knjiga 45, 1971, str. 263—277.

[6] O porijeklu i broju radne snage stotinjak godina kasnije vidi: O. Fio »Kretanje radne snage u brodarstvu u splitskom pomorskom okružju u razdoblju između 1947. i 1965. godine«, Prilozi izučavanju pomorskih znanosti, sv. II, Zavod za pomorske znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Split, 1965.

[7] Luigi Maschek »Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1873«, Zadar, str. 317.

[8] Oliver Fio »Još nekoliko podataka o Nautičkoj školi u Splitu«, Slobodna Dalmacija, Split, broj 3086 od 15. siječnja 1955. godine.

Oliver Fio »Prilozi poznavanju pomorskog školstva na našoj obali u 19. stoljeću«, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Jadranske monografije, knjiga 1, Zagreb, 1956.

[9] Oliver Fio »Nautička škola u Splitu«, Slobodna Dalmacija, Split, br. 1063, 1948;

»Processi verbali ed atti della inchiesta per la Marina mercantille Austriaca«, Trst, 1885, str. 414, 418—419;

Oliver Fio »Brodograditelji i brodograđevne škole splitskog pomorskog okružja«, Spomenica desetogodišnjice rada Industrijske škole brodogradilišta »Split«, Split, 1957.;

Da samo postojanje škole stimulira novi pomorski kadar dokaz je rezultat rada Srednje brodostrojarske škole u Splitu. U razdoblju od 1928. pa do 1953. (osnovano 1924/25) završilo je školovanje 319 đaka od kojih 53% iz samog Splita, 33% iz splitske okolice, a iz ostalih krajeva Dalmacije i unutrašnjosti 14%.

[10] Dr Ante Turina »Prometna funkcija morskih luka«, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, posebna izdanja, knjiga 4, Rijeka, 1971;

Dr O. Fio — Mr. T. Delibašić »Male luke kao sastavni dio općeg lučkog sistema«, Zbornik radova »Luka kao sistem«, Zagreb, 1979.

Viktor Cerić »Morske luke u privredi Jugoslavije«, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, posebna izdanja, knjiga 12, Zadar, 1968.

Dr Ivo Rubić »Gospodarski karakter splitske luke«, Jadranska straža, Split, br. 9, 1939, str. 354—357.

[11] Dr Mijo Mirković »Ekonomska historija Jugoslavije«, Zagreb, 1958, str. 258.

[12] Oliver Fio »Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918«, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru, djela, knjiga II, Zadar, 1962, str. 94.

[13] Putnički se promet preko splitske luke stalno povećavao. Vidi: O. Fio »Tendencije i perspektive prometa putnika u luci Split«, Ekonomski institut Split, knjiga 3, 1970, str. 67—125.

U 1980. godini preko splitske luke prošlo je preko 1,5 milijuna putnika. U odnosu na ostvareni putnički promet četriju naših većih luka (Splita, Zadra, Dubrovnika i Rijeke) na Split je 1974. otpadalo 39%, a 1980. godine 52%.

[14] L'Avvenire, Split. br. 6 od 14. 1. 1878.

[15] O. Fio »Parobrodarstvo Dalmacije«, o. c., str. 122.

[16] Oliver Fio »Pomorci i Narodni preporod u Dalmaciji«, Književni Jadran, Split br. 9, 1952;

R. F. Barbalić »Hrvatska imena lošinjskih jedrenjaka«, Anali Jadranskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, sv. II, 1958, str. 367—380;

Oliver Fio »Narodni preporod u Dalmaciji i pomorstvo«, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar, 1961, sv. VIII, str. 171—182;

Oliver Fio »Brodovi s imenom grada Splita«, Slobodna Dalmacija, Split, broj 1875 od 22. 2. 1951, str. 2.

[17] Dujam Mikačić »Narodna ideja u Splitu«, jubilarni broj Narodnog lista, Zadar, 1912, str. 76.

[18] Za iscrpniji prikaz razvoja parobrodarstva u Dalmaciji upućuje se na djelo: O. Fio »Parobrodarstvo Dalmacije«, već citirano u ovom prilogu. Također vidi od istog pisca: »Splitsko brodarstvo u razdoblju od 1800. do 1940. godine«, Zbornik društva inženjera i tehničara, Split, 1958, str. 135—146.

O. FIO

NAVIGATION OF SPLIT 1880—1890

Summary

Economical-navigational affairs take forms and characteristics dictated by economical, traffic and natural elements of a town or district. If analysing the navigation of Split, whether we consider is as the town itself or as the center of the area that gravitates towards it, we shall notice some particularities that we usually do not find with other towns or areas of our coast. Within a particular time and space everything goes on according to a particular logic of facts and possibilities. Navigation, or rather an element of it: shipping, enabled Split to enter the World, to become the maritime and commercial center of a pretty large area. It enabled concentration and accumulation of the first, although small and shopped, capital. New ways of production, new inventions, new treatments and materials make new social relationships. In our parts, especially Dalmatia, there is a strong retardation. It is caused by traffic isolation.

The very first actions made by the new Nationalists' community government and the Chamber of Commerce of Split were orientated just towards finding way ou tof the isolation and towards centers dominating at the time. Thus, it is not so important how many ships and sailors Split had at the moment. What is important is the structure of the fleet that was functionally adapted according to the main concept of elimination of isolation.

The most of the attention was paid to the harbour. Harbour is an element of the production totality and its real roole can be defined only by an analysis of its function within the total sistem. It is a sub-sistem of, first of all, the traffic sistem, but, at the same time, it makes an important element of the economy sistem and social relationships and needs as well.

During these years the First Popular Dalmatian Bank was founded that enabled the shipping cabotage to be run by the locals. The Government and the Chamber initiated the problem of founding local coastal shipping companies as to get rid of the priviledged companies and their monopolies. Navigation gave its important contribution in this case, too, although of a phisionomy different than in other coastal centers of ours. It must be pointed out that investments into the sail-shipping were mostly in local hands. But sail-shipping had characteristics of manufacture and did not need big capital or running investments. Steam-shipping changes the situation. It is a turn towards industrial way of production. Founding of local steam-shipping companies change the situation and form new relationships that helped us make ourselves independent in this field too.

Petar Šimunović

SPLIT/SPLJET — OSVRT NA POLEMIKU S POČETKA STOLJEĆA U POVODU 100-GODIŠNJICE POHRVAĆIVANJA SPLITSKE OPĆINE 1882—1982.

UVOD

Prije stotinu godina kad se stubokom pohrvaćuje politički, društveni, kulturni i jezični sadržaj što ga podvodimo pod ojkonim *Split*, stari, pučki, hrvatski izraz toga sadržaja — *to ime* biva ugroženo.

U ovom gradu je već prije devet stoljeća potvrđeno hrvatsko osobno ime *(Drago, tribunus de Spalato)*,[1] na ovom prostoru je gotovo prije osam stoljeća potvrđen etnik u službi imena mjesta *(Dragota odb spěćanb)*,[2] a prije gotovo šest i pol stoljeća potvrđeno je ime bračke *Splitske (portus Splesca)*[3] izvedeno od osnovnog imena *Splětz*. Kako je toponimu potrebno dugo da se općeprihvati i ustali oblikom, hrvatski lik *Splětz* svakako je na ovom ikavskom području mnogo stariji od prve potvrde u *Povaljskoj listini* iz g. 1184, sačuvanoj i ovjerenoj u prijepisu iz g. 1250.

To hrvatsko ime koje je od nastanka ikavizma u 13. stoljeću kontinuirano supostojalo u svakodnevnoj ali neslužbenoj uporabi s romanskim imenima *Spalato/Spalatro* i sl. prije sto godina postaje službenim imenom i u isto vrijeme izlaže se žestokom ataku tobožnjega književnog lika *Spljet*, koji tadašnja filološka znanost u ime zajedničke hrvatsko-srpske jezične norme nasilno nameće. Poslije osmostoljetne borbe hrvatskog pučkog imena *Split* za prevlast nad romanskim imenom, to narodno ime ulazi u drugu bitku sa *Spljetom*, likom koji je splitskom puku bio također stran i njime on nikad nije zvao svoj grad.

Bila je to posljedica pobjede Karadžićeve reforme književnog jezika i pravopisa u Srbiji od sredine 19. stoljeća, prihvaćanje toga jezika na

narodnoj osnovi s novoštokavskim ijekavskim izgovorom u iliraca i utjecaj ideje toga jezičnog zajedništva u Dalmaciji, u kojoj se dugo opirao braneći hrvatski ikavski izgovor Splićanin *Ante Kuzmanić* u svojem listu »Zori dalmatinskoj« u Zadru.

Stremljenje Hrvata za narodnim, političkim i kulturnim jedinstvom vodilo je neminovno i u jedinstvo književnoga jezika i pravopisa. Tim su jezikom od sredine 19. stoljeća pisana i zemljopisna imena. Uklanjanjem iz jezika svih lokalnih obilježja koja nisu bila u skladu s jezičnom normom, ulazi lik *Spljet* u uporabu nekoliko desetljeća prije vremena o kojem govorimo u naslovu. Na taj način narušavaju se dva osnovna kriterija za utvrđivanje službenog imena: a) *dugovjeka tradicaja* imena *Split* u Splitu i okolici i b) *tadašnja sveopća uporaba* toga imena i od mještana i od okolice koja tom gradu u gospodarskom, kulturnom, zemljopisnom i administrativnom smislu pripada.

Postavlja se već na početku pitanje: je li s onomastičkoga gledišta opravdano ovakvo purističko nasilje nad imenima, koje je u našoj onomastici počelo u drugoj polovici 19. stoljeća i čije posljedice traju do danas?

U hrvatskoj onomastici već krajem 17. i početkom 18. stoljeća *Pavao Vitezović* je, obrađujući antroponimijsku građu u djelu »Lexicon nominum proprium et festorum apud Illyricos celebrorum« unosi imena s likovima kakvi su u narodnoj uporabi: pored *Agatha* bilježi *Jága* i *Jâga;* uz *Anton,* i *Janton* i *Jantol,* i *Ante,* uz *Ambroz* i *Broz* — uočivši već onda kako su imenski likovi pravilni u oblicima kakvi su u pučkoj uporabi i kako imena sadržavaju u sebi, uz dijalekatska, sociološka i nacionalna obilježja. Bile su mu jasne zasade koje su općeprihvaćene tek u današnjoj onomastičkoj teoriji.[5]

Nemoguće je previdjeti srođenost puka sa svojim zavičajnim imenom u koji su utkani prvi, pravi, bitni i sabiti sadržaji prvog poimanja svijeta oko sebe, povijest i sadašnjost, cjelokupno iskustvo i znanje u vezi s tim mjestom, koji se nasljeđuju i stječu življenjem sa svojim zavičajem, čiji je izraz u ovom slučaju — ***Split.*** Održati taj lik Splićanima je bila patriotska ne samo kampanilistična dužnost, pa su svako prekrajanje toga lika doživljavali kao napad na najintimniju vlasnost. Drukčiji stav bio bi nenaravan. U tadašnjim filološkim raspravama pojedini su se filolozi žestoko i bezobzirno do uvreda obarali na puk, pišući kako ti »lippi et tonsores«, dakle ti krmeljivci tupoglavci, brijači i brbljavci, »opančari i kampanilisti, političari i juristi« nemaju šta da odlučuju o liku *Split* ili *Spljet,* jer su oni, filolozi, znanstveno pokazali i dokazali da je jedino ispravan oblik *Spljet,* te samo tako treba zvati taj grad.[6]

Istaći valja da koliko god su mnogo tada jezični stručnjaci pridonijeli objašnjavanju porijekla imena,[7] u kodifikaciji imena imali su s teorijskog i s praktičnog gledišta pogrešan stav. Oni su mnogo zamrsili problem s reperkusijama koje su uzvitlale neuobičajeno žučljivu polemiku, uzbudile širu javnost. Nama se ta polemika s početka stoljeća može pričinjati danas kao štivo za uveseljavanje, a radilo se zapravo o vrlo važnom lingvističkom problemu u vezi s kodifikacijom vlastitih

imena, koji je bio izraz političkih i socijalnih prilika i imao odraza na dalju jezičnu politiku.

Već stoljeće prije osvajanja općinske vlasti u Splitu od autonomaša, predvođenih Antom Bajamontijem, u Dalmaciji se, radi sveopće proširenosti štokavskog narječja u literaturi i početka hrvatskog jezičnog standarda, gasi čakavska književna riječ, odnjegovana na Marulićevim djelima »u versih hrvackih«. Polovicom 19. stoljeća istiskuje se ondje i naziv jezika, gdje je taj naziv najranije i najfrekventnije zasvjedočen kao *hrvatski* (te postaje *slovinski, ilirski, lingua slavo-dalmata* ili posprdno *ligua morlacca).* A krajem stoljeća trebalo je žrtvovati i zavičajno ime ovoga grada, odnjegovano na materinskom idiomu i u pisanoj uporabi od prvih hrvatskih spomenika na ovom prostoru. »Više decenija«, navodi *J. Smodlaka,* vjerojatno malo pretjerano, »nitko u ovom gradu, čak ni u privatnoj prepisci, ne piše Split, jer se to smatralo grijehom protiv književnog jezika«.[8]

Zemljopisna imena u vrlo izdiferenciranim hrvatskim dijalekatskim krajinama upotrebljavala su se u tradicionalnim djalekatskim likovima, jer je hrvatski književni jezik bio zasnovan od samog početka na osnovi narodnih govora, na odnjegovanoj brizi za čistunstvo i sa izgrađenom sviješću o zajedništvu i o prožimanju svih hrvatskih dijalekata. Karadžićeva jezična reforma od sredine 19. stoljeća utemeljila je književni jezik na novoštokavskoj osnovi, ijekavskom izgovoru, s novoštokavskom morfologijom i akcentuacijom i značila je za Hrvate prekretnicu i prekid s prošlošću te stvaranje književnog jezika na živu novoštokavskom govoru narodnih umotvorina. Tom novom kodificiranom književnom jeziku u Hrvata i Srba počeli su se nasilno podvrgavati i vlastita imena, jer je nastao jaz s tradicijom i zazor od dijalekata.

Slijed polemike S p l i t / S p l j e t

U drugoj polovici 19. stoljeća kod učenoga svijeta sve više prodire oblik imena *Spljet.* Osobito od god. 1860, kad je u Carevinskom vijeću zastupnik *A m b r o z V r a n i c a n i zatražio* da se Dalmacija sjedini s ostalom Hrvatskom, u kojoj je to ime *Spljet* ušlo u uporabu prihvaćanjem Daničićevih načela o književnom jeziku. U Dalmaciji je u to vrijeme Narodna stranka vodila nepoštednu borbu za pravo i prevlast hrvatskoga jezika nad talijanskim. Nakon što je g. 1870. Narodna stranka izvojevala većinu na izborima za Dalmatinski sabor, nastala je prekretnica i u jezičnim pitanjima. Sabor je donio odluku po kojoj se hrvatski jezik izjednačuje s talijanskim u uredima i sudovima, ali tu odluku vlada nije poslala caru na sankciju.

Narodna stranka je u svim općinama u kojima je stekla većinu uvodila hrvatski jezik kao službeni. Godine 1872. izašla je naredba o uporabi zemaljskih jezika, po kojoj su se uredi i sudovi trebali služiti onim jezikom kojim se služi stranka koja je na vlasti. Tada se hrvatski jezik izjednačio u vanjskoj službi ureda i sudova, a i predmeti u školama mogli su se predavati na hrvatskom ili na talijanskom jeziku.[10]

Borba za općinsku upravu bila je od golemog značenja za ostvarivanje narodnjačkih ideala nakon saborske pobjede narodnjaka.

U Splitu se za program Narodne stranke ustrajno bori njezin prvak *Gajo Bulat* (Supetar 1836 — Beč 1900), osobito od 1874. kad stupa u stranku i postaje njezinim predstavnikom u Dalmatinskom saboru u Zadru i u Carevinskom vijeću (1879). Uspješno je vojevao protiv jake Autonomaške stranke u Splitu, na čijem je čelu stajao dugogodišnji splitski načelnik *Ante Bajamonti*,[11] koji je uživao jaku podršku u zavedenom puku, pogotovu u Velom varošu. Bulat je u svojem listu koji je nazvao »Split«, a izlazio je kao prilog »Narodnog lista« od 1871.[12] vodio uspješnu izbornu agitaciju koja je god. 1882. dovela do pobjede narodnjaka u Splitu, do pohrvaćivanja Splitske općine; otkad autonomaški pokret gubi svako značenje. Zbilo se to točno prije jednog stoljeća.

Tada zapravo počinje rivalstvo imenskih oblika *Split* i *Spljet*. Splitsko općinsko vijeće uvelo je službeni oblik *Split*, bečka ministarstva i dalje su rabila lik *Spljet*, a ostali kulturni svijet podvojeno rabi — jednu i drugu inačicu imena.[13]

Splitski neuki puk sa svojim zavičajnim imenom *Split* našao se u procjepu između talijanskih »šjora« i mnogih autonomaša koji se služe talijanskim jezikom kao jezikom prestiža i rabe talijansko ime *Spalato* i učenih ljudi koji se povode za filolozima i govore *Spljet* da se ne ogriješe o norme književnoga jezika. Lik *Split* podržava »odabrana i neustrašiva mladost iz seljačkih, građanskih i radničkih slojeva koja je svoje duše i mišice posvetila uspjehu hrvatske stvari u Splitu«.[14]

Istaknuti narodnjak *Dinko Politeo* odlučno piše u »Pravoj hrvatskoj misli«: »*Split* a ne *Spljet!* jer je prvi oblik bio simbol, zastava, bojni poklič u narodnoj borbi s talijanašima Bulatove epohe, jer je on usko vezan o imena narodnih prvaka Bulata, Pavlinovića i Luke Botića, pa bi bilo sveogrđe prema imenu i uspomeni njihovoj mijenjati ga u — *Spljet!*«.[15]

Bili su to emotivni razlozi, doduše važni u kodifikaciji imena mjesta, ali u to doba nedorasli filološkim razlozima koji zahtijevaju *Spljet*, a koji je lik prvi žustro i argumentirano obrazlagao i predlagao mladi Dubrovčanin *Milan Rešetar*,[16] tada gimnazijski profesor u Splitu. On odlučno tvrdi: »Valja ga zvati *Spljet* i nikako drugovačje, jer je vokal u imenu *jat*, te ga tako pisahu jekavci u staro doba, a mi za književni jezik odabrasmo baš jekavski«. On piše kako bi bilo ludo da sad i Riječani traže da »mi pišući jekavski zovemo njihov grad *Reka*... ili Beogragjani da ne diramo u njihovo *Beograd*«. Protivi se, po njemu, zdravom razumu i nauci »ako ko ište da se zabaci u književnom jeziku opravdano *Spljet* na uhar ikakvskom idiotizmu (sic!) *Split*«. Bilo je to prvo filološko obrazlaganje u prilog *Spljetu*. Mladom filologu, štokavcu ijekavcu po rođenju i kasnije velikom poznavaocu štokavskog dijelaketa[17] i sveučilišnom profesoru u Beču, tadašnjem svjetskom slavističkom središtu, nisu bili sasvim u redu njegovi znanstveni argumenti. Rešetar npr. tvrdi kako svi narodi imena mjesta dotjeruju prema zakonima književnoga jezika ili dijalekta koji im je mjesto njega, što nije točno. On smatra da bi se »čudnijeh stvari dogagjalo s našim imenima kad bismo ih pisali kako ih sami mještani zovu, *Stari Grad* bio bi *Stori Grod*, *Hvar* bi bio *For*, *Omiš* bi imao cakavski lik *Omiś*, a *Karlovac* bi bio *Karlovec*, a to nikome nije palo na pamet«. Rešetar je ovdje pomiješao nekoliko kriterija važnih pri kodifikaciji imena, od kojih je prvi narodna tradicija, a po njoj su hvarska imena mjesta bila zasvjedočena odavna kao *Stari Grad* i *Hvar*[18] kod samih mještana, i kriterij da se fonemski sastav imena mora prilagoditi fonemskom sustavu književnoga jezika, a cakavski fonem *ś* u *Omiś* ne nalazi se u književnom jeziku. Što se tiče oblika *Karlovac* (*Čakovac* i dr.), u njima je također izvršeno nasilje kao i nad *Spljetom*, te danas vlada u toj kategoriji imena golema pometnja (usp. danas *Čakovec*, *Vrbovec*, *Kerestinec* itd.). Rešetar to ne vidi, on je uporno dosljedan: »*Spljet* koji je postao od *Spalatum* treba dakle podvesti pod zakone književnoga jezika, jer to nas uči istorija a potvrgjuje filologija, vjerujemo objema!«.[19]

Očito je bilo oporbe na takvo Rešetarovo gledanje, jer god. 1903. kad se pojavljuje borbeni *D. Politeo* člankom »Spljet ili Split!«[19a] u ime tradicije za ime *Split*, odgovara oštro *V. Lozovina* člankom »Split ili Spljet?« u »Jedinstvu« od 31. VII. 1903, braneći Rešetarove stavove.

Pet godina kasnije *Ivan Broz* objavljuje Hrvatski pravopis (Zagreb 1892), a godinu zatim i drugo izdanje u koje uvrštava kao jedino pravilan lik *Spljet*, a oblik *Split* žigoše zvjezdicom i za nj kaže da je dijalektalni oblik. Tako je to pretiskavano od izdanja da izdanja sve do god. 1915, kad 6. izdanje toga pravopisa posthumno uređuje *Dragutin Boranić*.

Rešetarova etimologija kojom dokazuje *jat* u imenu *Split/Spljet* i svođenje potonjeg lika pod pravila književnoga jezika, te pravopisna kodifikacija toga jezika učinili su da se *Spljet* sve više nametao u pisanom liku, dok je *Split* živio u puku, koji naravno nije mogao ni znao učeno raspravljati s filolozima ni na etimološkoj pa ni na ortografsko-normativnoj razini. Puk se zadovoljavao pučkim etimologijama imena; te mu je porijeklo tražio u nazivu biljke *split*, sinonimu »viline kose«, ili u glagolu *spliti se* »skupiti se nanosom vode«, »sleći se«, u kojoj je ipak narod sačuvao povijesnu istinu: da su se stari stanovnici Salone, nakon što je bila porušena, splili u Dioklecijanovu palaču, koju su onda, kaže ta lažna etimologija, nazvali Splitom.[20] Narodni pjevač već je prije doveo u vezu ime *Splita (Speleta)* s glagolom *splesti se*. Na tu se pučku etimologiju ugledaju stihovi splitskoga pjesnika Luke Botića (1830—1863):

»*Spljete grade,... tko te spleo, divno li te spleo!*«[21]

Bilo je i u znanstvenim krugovima protivljenja obliku *Spljet*. Tako *P. Tomić* u prikazu Rožićevih »Barbarizama u hrvatskom jeziku«[22] prigovara ovom jezičnom čistuncu što unosi samo *Spljet*, a *Split* smatra pogreškom. Tomić tvrdi kako treba govoriti i pisati »*Split* a ne *Spljet*, jer inače moramo *Belec* pretvarati u *Bijelac*, *Bela* u *Bijela*, *Belestenec* u *Bijelostijenac*, *Bilaj* u *Bjelaj*«, itd. Na tu bilješku osvrnuo se iduće godine u istom »Nastavnom vjesniku« *Vinko Lozovina*.[23] Njegove su tvrdnje: »*Spljet* se uklapa u jezičnu normu; tako to ime izgovaraju i pišu jekavci« (a oni su, po njemu, mjerodavni, a ne mje-

štani(. »Tomićeva poredba ovoga imena s drugima kao *Belec, Belostenec* i dr.«, tvrdi Lozovina, »nije na mjestu, jer dok se ta imena ni u jednom ni u drugom narječju drugačije ne izgovaraju nego tako, za *Spljet* se to ne može kazati«.[24] Ovdje se unosi kriterij poznatosti imena pojedinog mjesta, pa se tobože za manja mjesta može dopustiti lokalni oblik imena. Ova nejezična razlikovnost jedva može biti kriterijem, jer je nedefinirana, a imena su neustaljena. Njegovi su »neoborivi razlozi« a) oblik *Split* je lokalnoga ikavskoga govora i ne sadržava u sebi nikakve bitne promjene toga imena, b) samoglasnik *i* u *Split* je od *jata*, i to je filološki dokazano, c) naš književni jezik je ijekavski, pa je jedino pravilan oblik *Spljet*. Lozovina ističe kako je to dvojstvo likova *Split/Spljet* i kod naobražena svijeta uzelo toliko maha da stranci zabezeknuto pitaju: kako je zapravo ime tom našem gradu.[25]

Nekako u to vrijeme iznosi svoje mišljenje i Josip Smodlaka, koji se odvojio od narodnjaka i osnovao Hrvatsku pučku demokratsku stranku, priznajući kako je u početku i sam bio zagovornik lika *Spljet*, a onda je odustao, »jer se naučni razlog prof. Rešetara može obavezno primeniti tek onda kad ijekavština bude primljena kao književno narječje u celom području našega jezika«.[26] No kako su u Srbiji, kaže on, prešli na ekavski tip književnog jezika, te Karadžićev i Daničićev *Biograd* vratili na prvotni oblik *Beograd*, on smatra da se istim pravom i razlogom može pisati *Split* u ikavskom govoru.

Ova je polemika svoj vrhunac dosegla oko godine 1908. Narod se nije povodio za porukama filologa, koje su, kako smo vidjeli, upravo za puk bile uvredljive (»lippi et tonsores«). Lik *Split* bio je izrazom njihove intime, njihova materinskog idioma, drago zavičajno ime. Čuvanje toga imena njima je pitanje nacionalnog ponosa u vjekovnoj potčinjenosti toga lika romanskim imenima, koja su bila u službenoj uporabi i imala snagu prestiža.

Za jezičnu svijest goleme većine žitelja ne postoji predodžba značenja kad je riječ o liku dotičnog imena, nego predodžba dotičnog grada, njegove povijesti u najširem smislu i njegove sadašnjosti u svoj ukupnosti života grada i življenja u njemu. Splićanima je to sporno jatovsko *i* u imenu *Split* posve jednako onome u *Sinj, Klis, Solin* ili *Gripe*. U »Slobodi« je tada napisana podsmješljiva ali logična poredba: Kad *Split* valja zvati *Spljetom*, zašto ne bismo *Šibenik* zvali *Šjebenikom!*[27]

Oblik *Split* postaje političko oružje Hrvatske pučke demokratske stranke, koja ovim narodnim imenom stječe sve veći oslonac u »malom puku«,[28] osobito nakon poraza na izborima 1907, otkad postaje sve jača i utjecajnija. Tako *Split* kao narodni oblik imena postaje značajnim adutom u stranačkim nadmetanjima.

Zanimljivo je navesti i ovaj primjer koliko je Splićanima bio tuđ i mrzak nametani lik *Spljet*, da su oni stvorili glagol *splječariti*[29] za one koji govore *Spljet, spljetski, Spljećanin*, pridajući im tako etiketu stranaca, odroda, nadričistunaca i sl.

Iz literature o toj polemici vidljivo je koliko je poznati arheolog don Frane Bulić osjećao taj problem. Sroden s pučkim likom imena, kao dijete splitskog predgrađa, i tragalac za autentičnošću spomenika, kao arheolog, s jedne strane, nije mogao ne uvažavati filološke razloge svojih kolega koji su zagovarali lik *Spljet, s druge strane*. Stoga i sam u dvojbi, predlaže on god. 1909. gradskom vijeću da tu imensku zavrzlamu riješe mjerodavni stručnjaci, da se povede anketa i da konačnu odluku donese Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. To je, po njemu, bio jedino znanstveno opravdan put. Problem se sve više širi, ali se ne demokratizira, jer pravo na riječ u anketi imali bi »učeni« ljudi i oni iz redova došljaka, talijanaša, i oni nekadašnji autonomaši i oni drugi kojima je vrhovni autoritet Jugoslavenska akademija, a svi oni su zagovarali *Spljet*, jer s oblikom *Split* nisu bili ni toliko vezani ni toliko srođeni kao splitski težaci, radnici, đaci tadašnjih splitskih škola i narodnjaci koji su iznijeli pobjedu hrvatskoga Splita nad dotadašnjim autonomašima.

Gradsko vijeće očito je predmnijevalo kakav bi bio »znanstveni« pravorijek, pa je na Bulićev prijedlog odgovorilo tek iduće 1910. godine, navodeći jake isključivo izvanjezične, ali ne i izvanonomastičke razloge:[30] »Ako se po zakonskom propisu i po samoj ljudskoj pristojnosti slična prirodna osjetljivost poštiva u svakoj privatnoj osobi koja ne dopušta da joj se ime iskrivljuje, tim više se ta osjetljivost mora da poštuje čitavu jednom narodu i čitavoj jednoj političkoj općini, radi česa su na pogrešnom putu i sve sudbene, političke, administrativne i školske vlasti koje pišu *»Spljet«*, a ne *»Split«*. Stoga se zabacuje i anketa i pravorijek Jugoslavenske akademije s vidika javnog reda i pristojnosti, da se valjda za ljubav filologiji pojekavči ime *Split*, jer kad bi se išlo za tom purističkom strujom, moralo bi se preinačiti množ imena inih poreznih općina . . .«[31]

Iz ovog odgovora vidimo da gradskom vijeću koje propisuje ime *Split*, i njime se služi, izmiču kontroli uredi, sudstvo i škole, ali da lik *Split* ipak ima oslonca u narodu, u gradu i okolici. To nam, uostalom, potvrđuju još uvijek živi svjedoci tih zbivanja.

Iduće 1911. godine javlja se ponovno M. Rešetar u »Slobodi«,[32] gdje opet na temelju etimologije imena, *jata* u imenu i »pojekavčivanja« imena u duhu književnoga jezika ostaje na svojim pozicijama iz god. 1886/1887. Čini se, međutim, da takva obrazlaganja nisu imala već nikakva izgleda da istisnu imenski lik *Split*, kojiima čvrsti i sve širi oslonac u samim Splićanima i okolici. Štoviše, samo uredništvo »Slobode« u gradskim vijestima oznanjuje da Rešetarov članak donosi samo »radi imena i glasa učenjaka, što ga on uživa«.

Godine 1916. u ovu se polemiku uključuje mladi *Skok* (1881—1956) nenadmašeno ime hrvatske i balkanske onomastike. Karakterističan je naslov njegova članka — *Spljet*.[33] U tekstu redovito rabi likove *Spljet, spljetski, Spljećani*. On u članku raspravlja u prvom redu o etimologiji imena *Spljet*, ali nije u toj zahuktaloj polemici mogao mimoići da ne izloži i svoj stav o *Spljetu*. Skok podržava svojeg starijeg kolegu Rešetara, koji je, kako kaže Skok, taj problem znanstveno riješio, no »kad bi znanstveno rezoniranje u ovakvim stvarima bilo odlučno, zna se zašto bi se trebalo odlučiti«. Potaknut odlučnim odbijanjem splitskog općinskog vijeća i samih Splićana da prihvate taj »filološki« *Spljet*, jer »ču-

vanje svojega lika (Split) smatraju pitanjem časti i pristojnosti i svako mijenjanje toga lika drže atakom na te svoje svetinje«, veliki Skok vidovito rezonira u duhu današnje onomastičke teorije. On naslućuje kako je mijenjanje imena jednog važnijeg grada stvar osjećaja i kako je u tome znanost nemoćna.[35] Rekli bismo danas: *običajnopravna forma imena jača je od jezičnouporabne norme.*[36] Skok, za razliku od Rešetara, zna da i drugi narodi ozakonjuju dijalekatske oblike imena. Tako navodi francuski *Toulouse* (stara *Tolosa),* koja bi se po zakonima francuskoga književnog jezika trebala pisati i izgovarati *Touleuse,* pa nikome u francuskoj »nije palo na pamet zahtijevati da se ime toga grada francezira«.[37] Slično je s furlanskim *Cividale,* koji u furlanskom glasi *Čividal,* u našim glagoljskim spomenicima *Čabdad,* u slovenskom *Čevdad* i *Čedad,* a postalo je od lat. *civittas* (kao i naš *Cavtat).* Kad bi se toskanizirao, glasio bi *Città,* »a onda za jezičnu svijest više ne bi bilo ime mjesta«.[38] Skok poput Rešetara smatra da se tom pitanju pridaje velika važnost, umjesto da se rješavaju važniji lingvistički problemi. »Previše se truda ulaže za tako neznatan uspjeh da se Spljećani prisile da svoj lijepi grad zovu *Spljetom* umjesto *Splitom*«.[39] On zaključuje: »Budući da je Spljećanima *Split* miliji, nemamo ništa protiv toga, da se tako službeno zove. A znanost neka se zadovolji s onim, što se nje tiče, a to je neka se istražuje postanje toga imena. To zanima učeni svijet već preko 950 godina i još uvijek se ne može riješiti«.[40]

Bilo je, dakle, očito da se Splićanima neće moći naturiti »umjetno« ime. Sličnih imena bilo je sve više koja su se opirala jezičnoj normi i na hrvatskoj i na srpskoj strani, gdje je već bio sasvim prevladao lik *Beograd* umjesto *Biograd,* kako su to filolozi tražili od sredine prošloga stoljeća. Rešetar npr. rezignirano utvrđuje »kako nas od ujedinjenja i oslobođenja sve više tjeraju da usvojimo likove *Beograd* i *Split,* jer ih tako zove narod što živi u njima i oko njih«.[41]

Filozofima je preostalo da i pravopisno ozakone takve narodne likove. To je učinio *Dragutin Boranić* u prvom izdanju svojega Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika god. 1921. On na str. 9. unosi pravilo: »Mjesna imena i prezimena iz ekavskog i ikavskog područja čuvaju *e, i* i u ijekavskom govoru; tako npr. piše se *Nemčić, Belić, Delnice, Split* . . .«; a stvarnost ga je prisilila na još liberalniji dodatak: »Vlastita imena ove ruke otimaju se kadšto i o drugih glasovnih zakona; piše se npr. *Livno* mj. *Hlijevno, Foča* mj. *Hoča* (od Hodča), *Gacko* mj. *Gatsko, Raić* mj. *Rajić* itd.«.

Tako se u praksi ostvarilo ono što uči današnja onomastička teorija u vezi s ovim problemom.

Zemljopisno ime pomaže nam da se pravilno i brzo orijentiramo u prostoru, pa mora biti istooblično. U imenima je etimološki sadržaj sporedan, a bitni su istolika postava fonema, istočujni fonijski sadržaj. Mjesna imena pravilna su u likovima koje rabe njihovi nadjevatelji (tradicijski kriterij), kojima se služe njihovi mještani i oni u okolici (topički kriterij) i u kojma se fonemski i prozodijski inventar i njihove distribucije ne protive tim značajkama standardnoga jezika. Vlastita imena

nastaju u zavičajnom govoru, a ne u književnom jeziku i jezični puristi u tom području jedva da imaju što tražiti.

Pa ipak kao da je taština Milana Rešetara nakon četiri desetljeća ustrajnog zagovaranja lika *Spljet* bila povrijeđena. On se još jednom javlja člankom neobična naslova »Beograd — Split«,[42] ali se ne radi, piše o pruzi između glavnog grada i primorskog glavnog grada (za koju se nekoć zalagao načelnik Ante Bajamonti kao jedinom vezom Splita s unutrašnjošću), već o njihovim imenima. On tamo govori da bi s gledišta »jekavskog književnog govora« odobrio likove *Beograd* i *Split* kad bi se svi toga pridržavali i kad bi se radilo o kakvim zabitnim selima što se u javnom životu nikad ne spominju. On dopušta da se kaže: Kačić se rodio u *Bristu* (mj. Brijestu), da se piše *Podsused«,* jer apelativa *podsused* u narodu nema«. U navedenom članku on počinje napadati kajkavske imenske likove na *-ec* i *-ek (Čakovec, Valjavec),* kao nepravilne, »jer štokavcima smeta ono *e* koje se u drugim padežima u štokavaca ne gubi«. Ne uviđa Rešetar, kao ni dotadašnji i tadašnji urednici Akademijina rječnika, da imena nose dijalekatska obilježja i da je nesvrsishodno, kad je riječ o imenima, nametanje jednog dijalekta (štokavskog) drugim hrvatskim dijalektima (kajkavskom i čakavskom). Danas nam je čudna žrtva »za ljubav filologije« Matije Valjavca, urednika Akademijina rječnika, koji potkraj života svoje prezime *Valjavec* mijenja u »štokavsko« *Valjevac.* Rešetar smatra golemom pobjedom književnog jezika što je kajkavski lik *Karlovec*[43] postao *Karlovac* i kajkavski lik *Sisek*[44] *Sisak,* »jer bi inače trebali putovati preko Siseka«. Štokavska prilagodba kajkavskih mjesnih imena sastavni je dio problematike o kojoj raspravljamo. Taj proces trajao je duže i prisutan je djelomično i danas u raspravama o našim imenskim prilagodbama.[45]

Vraćajući se ponovno na problem likova *Beograd* i *Split,* Rešetar je i dalje ostao pri svojem mišljenju: »a) da su *Biograd* i *Spljet* ne samo stari oblici u ijekavskom već su oni u njemu i pravilni i b) svatko tko govori i piše ijekavski m o r a govoriti i pisati stare i pravilne oblike *Biograd* i *Spljet«.* Zgoda koju je ispričao i savjet koji je dao uz te kategorične stavove u vezi sa *Spljetom* i *Biogradom* vrlo su indikativni: »Ako tko uspiše komu u *Biograd,* nek ne zaboravi da na adresi doda 'u Srbiji', jer mu se može dogoditi kao i meni: nijesam toga dodao, pa je pošta pismo poslala u *dalmatinski Biograd«.*[46]

Sudbina tog Rešetarovog pisma pokazuje da je proces sveopćeg usvajanja likova *Splita* (i *Beograda*) završen. Identifikacija zemljopisnih objekata, kako se vidjelo, bivala je sve teža zbog dvojstva imena *(Split/ /Spljet)* ili sasvim onemogućena zbog unificiranja imena koja imenuju različita naselja *(Beograd/Biograd).* Komunikacija je bila prekinuta; govorna praksa izbacila je sama nametnute likove imena iz uporabe.[47]

Analiza

Onomastičari su se tada bavili, a velikim se dijelom i danas bave, etimologijom imena, a ne funkcioniranjem imenskog lika u jeziku. Zaokret je došao sa strukturalizmom kad se i imena promatraju kao sustav znakova kojima se snalazimo u prostoru ili identificiramo u društvu. Ra-

zličiti oblici etimološki istoga imena nose različite sadržaje. Ikavski *Brist* u makarskom primorju, *ekavski Brest* na obroncima Ćićarije i ijekavski *Brijest* kod Osijeka nose tri različita sadržaja, kao *Rika* (staro splitsko ime za rječicu Jadro), *Reka* (kod Koprivnice) i *Rijeka* (kod Titove Korenice), kao *Bela, Bila* i *Bijela,* ili kao *Split* i *Spalaćuni*[48] (dio Splita), *Kašuni* (dio Splita) i *Kaštelet* (dio Splita).[49] Svesti ta i takva imena na isti lik značilo je otežati nekoliko puta onomastičku informaciju. Ista pometnja nastaje i pri pojavi dvojakog imena za isti zemljopisni objekt kao što je bilo 70 godina sa Splitom i Spljetom. Nisu to nevažni problemi kako misle Rešetar i Skok, čija je prvenstvena orijentacija bila na porijeklo imena, a ne na imensku uporabu. »Zavičajno ime svakom je narodu stup najslavniji«, pisali su Splićani; zato se nisu prihvaćala artificijelna imena kakva su se onda redom stvarala: *Dionice* za Delnice, *Bijelac* za Belec, *Crnomerac* za Črnomerec, *Hraštani* za Rašćane itd. Spoznaja da je ime zadano zavičajnim idiomom, da je važna tradicija njegove uporabe u mještana i da je jedino pravilno u obliku u kojem se najčešće upotrebljava od tih mještana u to doba još nije bila prisutna u onomastičkoj teoriji.

Svođenje imenskih likova na pravila književnoga jezika počelo je u nas izradom rječnikā u koje su se ravnopravno s ostalim leksikom unosila i vlastita imena već od sredine XIX stoljeća. Filolozi su ta imena prekrajali katkad do hiperkorektnosti i pogrešaka kao npr. Karadžić koji unosi u Rječnik *Kònāvlje* umjesto narodnog imena *Kònāvli* i *Kàštela* umjesto narodnog (i starijeg) lika *Kaštīla.*[51] Takva su se imena pretiskavala iz rječnika u rječnik dok nisu ustalila svoje krive likove u pravnoj i jezičnoj uporabi. Mijenjala su se imena na -ane (tip *Pakoštane, Koljane)* u *-ani,* imena na *-išće/-išća* (tip *Bobovišće/Bobovišća)* u *-ište,* restituirali su glas *h (Hlijevno, Hraštani* mj. *Livno, Raštane),* skup *čr* mijenjali su u *cr (Crnomerac),*[52] uopće su kajkavske i čakavske likove prekrajali na štokavski dijalekt *(Crkvenica* mj. *Crikvenica, Sisak* mj. *Sisek, Međumurje* mj. *Medimurje* itd.), a pogotovu imena u ikavskom i ekavskom obliku: *Osijek* mj. *Osek,*[52] *Rijeka* mj. *Reka,*[54] *Prijeko* mj. *Priko* (kod Omiša) i *Preko* (kod Zadra) sve do pogrešnom etimologijom stvorenih jekavskih likova kao *Bjelovar* mj. *Belovar* (od mađarskog vladarskog imena *Bela* i imenice *var* »grad«, po tipu *Karlobag, Titograd* i sl.). Kako takvim prekrajanjima nisu bila obuhvaćena sva imena takvih i sličnih obilježja (a mnoga su se i odupirala, kao npr. *Split*), nastala je pometnja u imenima naših naseljenih mjesta: *Osijek* pored *Belog Manastira, Biograd* pa ponovno *Beograd,* a dalmatinskom *Biogradu* ostao je nepotreban dodatak *»na moru«,* brdo *Pelisac* daje poluotoku Ratu novo ime *Pelješac.* Svi oni koji su govorili *Spljet* nazivali su naselja u okolici ikavskim likom: *Splitska* (izvedeno od *Split), Privor, Srinjine, Srijane, Bilobrci, Liska, Crivac* i sl. Prekrojivši Tišnjanima njihovo domaće *Tisno* u *Tijesno* u istoj su općini ostali ikavski likovi *Bilice* i *Slivno.* Promijenivši ekavsko ime *Reka* u *Rijeka,* ostala su ekavska: ime *Rečina* za rječicu koja teče kroz taj grad i koja mu je dala ime, te imena u okolici *Lenci, Orehovica, Plešići, Podbreg* itd.

Krnjila se takvim prekrajanjima spomenička vrijednost toponima, koji — vezani za mjesto, oblikovani dijalekatskim značajkama i ukru-

ćenih likova — neće moći vjerodostojno svjedočiti o protegu izoglosa vrlo važnih za povijest jezika, jer je krivotvorena njihova jezična rasprostranjenost, neće se moći uzimati kao dijalekatski podaci u vezi s proučavanjem migracija, jer mnoge takve likove nisu širili izvorni govornici u selilačkim pohodima nego jezični čistunci u uredima. To je s gledišta čuvanja jezične spomeničke baštine bilo pogubno upravo u Hrvatskoj gdje je dijalekatski pejzaž vrlo izdiferenciran i gdje su izvorni toponomastički podaci prvorazredni jezični spomenici. Kao da se previdjelo da je toponim spomenik kulture i da bi ga trebao štiti *zakonom o zaštiti spomenika.*[55]

Principi svođenja imena na novoštokavski ijekavski lik nisu zadovoljili ni Srbe, koji npr. nisu prihvatili lik *Biograd* (za Beograd), ni Hrvate gdje su se čakavska i kajkavska imena odreda poštokavljivala i ijekavizirala u prvom redu. Taj čin bio je s teorijskog gledišta pogrešan, a trajao je dugo i svako suprotstavljanje proglašavano je (vidjeli smo u Rešetara i drugih) ludošću, provincijalnim hirom, dijalektalnom nagodom, a upravo su tim »mrskim« biljezima označena vlastita imena. Ona nastaju u različitim dijalekatskim krajinama, u raznim povijesnim i jezičnim razdobljima, u različnim socijalnim sredinama na uvijek drukčijim kulturnim i jezičnim tečevinama. Stoga su toponimi, i vlastita imena uopće, odraz povijesne i teritorijalne zbilje kojom su imena motivirana i izraz jezične zbilje koja je prepoznatljiva u njihovim likovima. Ta dijalekatsko-sinkronijska (supostojanje *Split/Spalato)* i povijesno-dijakronijska različitost *(Spálatu → Spáletu → Spáleti → Spéleti → Splêtb → Split; Spalaculo : Spalaćuni),* uvijek drukčiji zvukovni izraz istoga imena, nose bitne razlikovne obavijesti važne i izvan jezičnoga zanimanja. U tom kontekstu očituje se spomeničko značenje izvornog, pučkog imenskog lika.[56] Prekrajanje takvih jezičnih spomenika u ime jezičnog jedinstva bilo je pogrešno i s jezičnoga i s nacionalnoga gledišta.[57]

Nametanje puku imenskih sadržaja nacionalnih ugnjetavača *(Spalato)* i onomastičkih sadržaja koje takvi likovi nose, te potiranje zavičajnog idioma u imenu »artificijelnim« imenom drugoga dijalekta *(Spljet)* čin je jezičnoga nasilja.[58]

Zaključak

Zemljopisno ime je kulturni i jezični spomenik, pouzdani vremenski i prostorni kažiput u identifikaciji migracijskih i kulturnih tokova. Ime ima golemo značenje u istraživanju materijalne i duhovne kulture određene krajine i određenog naroda. Puk je nadijevajući ime izvršio izbor objekata koje valja imenovati i obilježja objekata koje valja pohraniti u imenu. Ime *Split* i splitska toponimija to izvrsno pokazuju. No to je druga tema.

Zemljopisna imena su dokaz materijalne istine o prostoru, kompleksne istine o nadjevateljima i korisnicima imena. U tom smislu i smatram kako je njihovo prekrajanje povreda spomenikā kulture.

Stoga je polemika o kojoj je ovdje riječ imala u nas golem odjek.

Imala je ona i golemo značenje. Učinila je mnogo da se nasilno prekrajanje zemljopisnih imena u nas zaustavi.

To je njezina najveća zasluga!

Na žalost već su mnoga imena bila zamijenjena i prepravljena, i to ona najznačajnijih gradova u Hrvatskoj: *Karlovac, Sisak, Rijeka, Osijek*... Na velikoj većini čin jezičnoga nasilja nije nikada ispravljen Već i ne može biti.

Split je u tome imao prednost. Za taj lik bili su vezani ne samo Splićani nego i šire gravitacijsko područje, kojega je Split kulturno, gospodarsko, političko i upravno središte. Njegova je okolica čisto ikavsko područje. *Rijeka* je naprotiv ekavska, a golem dio okolice ikavski, odnosno ekavsko-ikavski; u starom *Osijeku* živjeli su pretežno ekavci, u okolici ikavci i, kasnije, Srbi ijekavci; *Karlovac* je na tromeđi triju naših narječja, a kajkavski *Sisak* poštokavili su okolišni Posavci i Banijci, koji su ga sve više napučivali. *Split* je u tom smislu bio u povoljnijim prilikama da svoje ime obrani.

Upravo na njegovu primjeru pokazuje se kako je teško mijenjati jezične navike koje su ukorijenjene u puku, kako se upravo toj mijeni opiru zemljopisna imena koja su tom puku spomenici pamćenja i najintimniji izrazi svekolikog sadržaja vezanog za zavičaj.

BILJEŠKE

[1] P. Skok, Postanak Splita, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, Dubrovnik 1952, I/1, str. 9. Ime se spominje g. 999.

[2] *Acta croatica*, V, Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, Zagrabiae 1898, str. 7.

[3] P. Šimunović, Toponimija otoka Brača, Supetar 1972, str. 118, bilj. 169.

[4] To su upravo hrvatski toponimi osnovnog imena *Splětb*, potvrđeni na sučelnom Braču, što je lako objasniti. Brač je jedan od naših rijetkih otoka koji nije razvio grada, a gradovi su na primorju bivali prijenosnici i rasadnici romanskih riječi u hrvatski jezik. Na Braču je romansko-hrvatska jezična simbioza bila nužda, a ne prisila prestižnoga grada. Hrvatska imenska prilagodba ondje je bila izravna; hrvatska imena ondje su rano bila u uporabi i rano zasvjedočena u povijesnim vrelima.

[4a] Svjestan sam da nije sasvim točno navesti kako je lik *Spljet* umjetno ime. Ono se u tom liku pojavljuje u prvim ijekavskim spomenicima u ijekavskoj Bosni, istočnoj Hercegovini, a pogotovu kod Dubrovčana i Bokelja. Svatko je naselja nazivao po svojemu, kao što i danas npr. Korčulani i Hvarani zovu Mljet *Mlitom*, Splićani Rijeku *Rikom*, a Šokci i Bunjevci Osijek *Osikom*. Takva proizvoljnost — *svatko sa svojim imenovanjem* nije svrhovita. Onomastička identifikacija traži istoobličnost, istu fonijsku sliku imena.

[5] Usp radove: V. Putanec, Pavao Vitezović (1652—1713) kao onomastičar i antroponimija u »Lexicon latino-illyricum« (17—18. st.), *Rasprave Instituta za jezik*, I, Zagreb 1968, 45—88; P. Šimunović, Daničić onomastičar (prilog problemu standardizacije mjesnih imena na hrvatskom i srpskom jezičnom području), u: *Zbornik o Đuri Daničiću*, Zagreb—Beograd 1981, str. 433—446.

[6] V. Lozovina, Split ili Spljet?, *Nastavni vjesnik*, sv. 4, Zagreb 1910, str. 279.

[7] O etimologiji imena *Split* pisali su: M. Rešetar, J. Zeiler, G. Marcochia, N. Nodilo, K. Jireček, A. Mayer, H. Krahe, P. Skok, M. Pera, Th. F. Magner i dr. V. Putanec/P. Šimunović, *Retrospektivna onomastička bibliografija hrvatskosrpska* (u tisku).

[8] J. Smodlaka, Splet, Split, Spljet, u svojoj knjizi *Imena mesta meštana na tlu Jugoslavije*, Split 1946, str. 87.

[9] P. Šimunović, Daničić onomastičar... *o. c.*, 435.

[10] Podrobnije u knjizi Nikša Staničić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869). *Centar za povijest znanosti, Monografije* 11, Zagreb 1980, passim.

[11] Usp. K. Bego, Stogodišnjica rođenja dra Gaje F. Bulata, *Novo doba* od 4. I. 1936, str. 3.

[12] Tada je urednikom postao istaknuti narodnjak Juraj Biankini (1847—1928).

[13] Usp. J. Smodlaka, *o. c.*, 87; V. Lozovina, *o. c.*, 278.

[14] K. Bego, *ibidem*.

[15] D. Politeo, Spljet ili Split?, *Prava hrvatska misao*, Zagreb 1903, 1.

[16] M. Rešetar, Ime grada Splita, *Programa Velike gimnazije u Splitu za god. 1886/1887*, Split 1887, str. 12.

[17] Usp. M. Rešetar, Der štokavische Dialekt, *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung*. I. VIII, Wien 1907, 320 stupaca.

[18] Hrvatski ili srpski jezik, kao i ostali slavenski jezici, nisu u svojem ishodišnjem fonemskom sustavu imali */f/*, pa je taj fonem zamijenjen u imenu *Pharos* suglasničkim skupom *hv*.

[19] M. Rešetar, Ime grada Splita, *o. v.*, str. 12.

[20] Takve prividne etimologije ne valja u onomastičkim istraživanjima ne uzimati u obzir, jer kriju katkad zanimljive povijesne istine, koje ne moraju koincidirati s jezičnim istinama.

[21] Slično je narodni pjevač objasnio ime Šebenik: *Šibeniče, šibe te šibale*..., misleći pri tom na ovaj utvrđeni hrvatski grad pred čijim su se zidinama zbile mnoge bitke. J. Smodlaka, *o. c.*, 80.

[22] P. Tomoć, Barbarizmi u hrvatskom jeziku Vatroslava Rožića [recenzija], *Nastavni vjesnik* XVII, sv. 9, Zagreb 1909, str. 700.

[23] V. Lozovina, *o. c.*, 279.

[24] V. Lozovina, *o. c.*, 279—280.

[25] V. Lozovina, *o. c.*, 278.

[26] *J. Smodlaka, o. c.*, 87.

[27] Vidi »Sloboda«, Split, od 1. II. 1911.

[28] P. Skok, Prilog ispitivanju imena mjesta..., *o. c.*, 12.

[29] Usp. *Narodni list*, 50, br. 11 (podlistak); navedeno po Skoku, *o. c.*, 11. Slični satirički nadimački prišvarci česti su narodnom stvaralaštvu kao oružje potlačenog i obespravljenog naspram moćnicima i mogućnicima.

[30] Poznato je da sve što je predmet jezika zadire u predmet onomastičkog istraživanja, a sve što je predmet onomastike nije područje jezičnog proučavanja.

[31] Navedeno po članku P. Skoka, *o. c.*, 12.

[32] Usp. »Sloboda«, sv. 7, br. 71, Split 1911 (podlistak).

[33] P. Skok, Prilozi k ispitivanju imena mjesta, V., Spljet. *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia dalmata*, sv. 50, Split 1916, 1—13.

[34] P. Skok, *o. c.*, 11.

[35] P. Skok, *ibidem*.

[36] P. Šimunović, Daničić onomastičar..., *o. c.*, 435.

[37] P. Skok, *o. c.*, 12.

[38] P. Skok, *ibidem*.

[39] Po njemu bi bilo korisnije da se »u Splitu poduzimlje kakva akcija, da se nastoji stati na put onome silno nepristojnom i raspojasanom psovanju kod mlađeg svijeta, što na strance tako neugodno djeluje«. *O. c.*, 13.

[40] Etimologija još uvijek nije riješena. Usp. bilješku br. 7.

[41] M. Rešetar, Beograd — Split, *Vijenac*, god. I, knj. II, sv. 3, od 2. kolovoza 1923, str. 92.

[42] M. Rešetar, *ibidem*.

[43] Kajkavski glasi *Karlovec* kao i *Karlovec Ludbreški*. Potonjem ojkonimu dodan je atribut da bi se razlikovao od poznatijeg imenjaka na četiri rijeke. Tako je i *Biograd* potkraj stoljeća bio dodan »prirepak« *na moru* da se razlikuje od poznatijeg imenjaka na utoku Save u Dunav, kojemu je tada ekavski lik promijenjen u ijekavski *Biograd*.

[44] *Sisak*, stara *Siscia*. Najranije su hrvatske potvrde u kajkavskom liku: *Sisek, Sissek*, a sežu do u XVI stoljeće.

[45] Usp. Lj. Jonke, Standardizacija imena mjesta, *Prva jugoslavenska onomastička konferencija*. CANU, *Naučni skupovi 2, Titograd* 1976, 43—46.

[46] M. Rešetar, *ibidem*.

[47] Više o tome: P. Šimunović, Mehrnamigkeit und Gleichnamigkeit verschiedener geographischer Objekte, *ONOMA XII*, Leuven 1978, 1—2, *Kongressberichte*, Bern 1975, Bd. III, 340—346; isti, Mehrnamigkeit geographischer Objekte und Sprachgrenzen (dargestellt am Material des östlichen Adriagebiets), *Zeitschrift für slavische Philologie*, XL, 1, Heidelberg 1978, 64—75.

[48] Oba lika su od iste ne još sasvim neutvrđene osnovne riječi. Vidi iduću bilješku.

[49] Lat. *castellione* polazište je objema toponimima, no njihov ulazak u hrvatski jezik i vrijeme njihove integriranosti u tom jeziku različiti su.

[50] P. Šimunović, Daničić onomastičar, *o. c.*, 435.

[51] V. St. Karadžić, Srpski rječnik, istumačen njemačkijem i latinskijem riječima . . ., III, Beograd 1898, s. v. Kâštela, Kònāvlje.

[52] Vidi još takvih primejra u P. Šimunović, Caractère de la toponymie de l'archipel de Dubrovnik, *Bullettino dell'Atlante linguistico mediterraneo*, 13—15, Firenze/Venezia. Ed. Olschi 1976, 303—313. U standardizaciji imena valja poštivati mjesnu tradiciju. Ime kao i svaku riječ valja učiti uvijek iznova i pamtiti zajedno s objektom koji imenuje, jer on je njegov sadržaj. Valja naučiti uporabu imena u jeziku, kao što to činimo danomice s imenima iz svega svijeta koji ulaze u naš jezik i postaju svojina našeg imenskog fonda. Valja dakle naučiti da su imena tipa *Pakoštane* muškoga roda u nominativu plurala, da su imena *Bregi, Livaki* pravilna u tim nesibilariziranim likovima, da su sufiksi *-išće/-išća* pravilni u toponimima *Križišće, Bobovišća*, da u mnogim kajkavskim zemljopisnim imenima na *-(e)c, -(e)k, -ič(e)k* i sl. djeluje nepostojano *e*, da su u imenima mogući suglasnički skupovi *šć* (Sćit), *čr* (Začretje) itd. i da sve te poave nisu dopuštene u običnim imenicama. Usp. P. Šimunović, Na granici toponima i apelativa, *Filologija*, VIII, Zagreb 1978, 299—308.

[53] Potvrde iz XVII st. su *Osek (mađarski Essek);* kasnije kod Relkovića i Kanižlića pojavljuju se ikavski likovi.

[54] Rijeka pripada tzv. liburnijskoj čakavštini. To ime izvorni govornici i dandanas izgovaraju *Rēkā*.

[55] To je bio jedan od zaključaka III međunarodnog onomastičkog kongresa u Bruxellesu 1949, koji je organizirao Međunarodni komitet za onomastiku (pod okriljem *Uneska*). Jugoslavija je članica toga tijela od samog početka njegova djelovanja.

[56] Pred sam 1. svjetski rat književni historičar J. Skerlić zasnovao je bio anketu po kojoj bi se u srpskohrvatski jezik uveli ekavski izgovor i latinička pismo. Ta epizoda vodila je u totalni jezični unitarizam. Bila je kratkoga daha i *nije* dirala u vlastita imena, tj. nije se tražilo da *Split* ili *Spljet* postanu *Splet*. No i taj pokušaj pokazuje kuda bi to moglo odvesti vlastita imena kad bi se ona morala prilagođavati hirovitim književnopravopisnim normama. Imena se po svojoj naravi ne daju izvrtati. Njihov lik mora biti stalan, nepromjenljiv; takva su osobna imena *(Cvitan)*, prezimena *(Bilić)* i zemljopisna imena *(Split)* bez obzira na ekavski ili ijekavski tip književnoga jezika.

[57] Spomenut ću ovdje još jednu mučnu obljetnicu: šezdeset godina od stupanja na snagu Rapalskoga ugovora (26. VI 1922), kad je talijanska iredenta počela redom prekrajati hrvatska osobna imena, prezimena i mjesna imena po Istri i drugim krajevima koji su joj bili dodijeljeni. Do danas traje naš nemar u nevraćanju mnogih talijanskih preinaka starih pohrvaćenih oblika u izvorne, domaće. Ta manipuliranja imenima nisu sitna pravopisna pitanja, već su to, kako kaže Tone Peruško (Razgovor o jeziku u Istri, Pula 1965, 57), u biti politička pitanja.

SPLIT OR SPLJET — A REVIEW OF THE POLEMICS OF THE BEGINING OF THE CENTURY

Summary

The victory of the National Party at elections of 1882 brought the Split town council to the Croats. This act caused basic changes in the use of the Croatian language in public life and, especially, in schools. The new national extasy requested the town name to be legalised too. This caused polemics on choosing between the two forms of the town name: traditional Croatian name *Split* used by the inhabitants for centuries, and *Spljet* as requested by the official rooles of the time based on neo-štokavian form and jekavian speech (i.e. the standard Croatian language).

The form *Spljet* has never been used by the people and the numerous inhabitants of Split, led by the leaders of the Croatian National Pary insisted on the continuity of using the name *Split* which prevailed in the town council too.

The oponents of the traditional name *Split*, led by M. Rešetar and other philologists, insisted on the pretendedly standard form as it was made by the rooles of the government of Vienna. Thus this form was entered into the Broz's rool-book on Croatian ortography as »the only correct one« besides the »local« form Split.

Pushing the artificial form *Spljet* resulted in using both forms for almost half a century. Polemics that were continued in local papers, political and scientific papers were listing numerous reasons for supporting one or the other form but the reasons were rather of an emotional and seudo-scientific nature.

In reviewing this polemics, the author explaines what caused imposing the pretendedly standard form *Spljet*, and why this form founded on neither onomastical nor traditional sorces had to give its place to the only correct, traditional and common form *Split*.

Kruno Prijatelj

SLIKARSTVO U SPLITU U VRIJEME NARODNOG PREPORODA

Govoreći o slikarstvu u Splitu za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda postavlja nam se kao prvi problem koje ćemo vremensko razdoblje obuhvatiti u tom kratkom pregledu. Slijedeći povjesničare koji su s najviše akribije obrađivali tu epohu odlučio sam se za drugu polovicu 19. stoljeća s tim da započnem sa sredinom petoga decenija Ottocenta i završim u sam osvit našega stoljeća. Kada bih htio uzeti dva granična datuma, smatram da ne bih mnogo pogriješio ako bih za početni uzeo godinu 1844. kada je Splićanin dr Ante Kuzmanić osnovao, istina u Zadru, svoju »Zoru dalmatinsku« u čijem je prvom broju Petar Preradović tiskao svoju pjesmu »Zora puca . . .«, a kao zaključni godinu 1901. kada su u Splitu 8. travnja Emanuel Vidović i Josip Lalić otvorili u Foyeru Općinskog kazališta svoju izložbu. U tom se okviru nižu tako i 1848. godina sa svim onim što je ona značila za hrvatske krajeve, a posebno za Dalmaciju i Split bez obzira na to što dalmatinski gradovi nisu još bili sazreli da prihvate ponudu gradova banske Hrvatske za akciju sjedinjenja cjelokupnog hrvatskog teritorija, i razdoblje postepenog buđenja narodne svijesti zaslugom nadahnutih pojedinaca u teškim godinama Bachova apsolutizma, i godina 1861. kada je upravo u Splitu ili od autora Splićana tiskan niz važnih publikacija za razvoj ideje preporoda (Matas, Monti, Kuzmanić, Vojnović), i godina 1862. sa ključnom polemikom u zadarskom narodnjačkom »Nazionaleu« između tada još mladog splitskog profesora i urednika toga lista Natka Nodila i već slavnog Nikole Tommasea, i postepeno pohrvaćivanje školstva, sudstva i uprave, i godina 1870. s pobjedom Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor, i vrhunski trenutak splitske varijante ove epopeje tj. pobjeda narodnjaka na izborima za splitsko Općinsko vijeće 1882. i,

konačno, rezultati nove hrvatske vlasti u prva dva desetljeća uprave na raznim poljima i u raznim oblicima.

Prije nego što prijeđemo na umjetnike i njihova djela, nameće nam se kao prvo važno pitanje da li se narodni preporod odrazio i na umjetničko, a u ovom konkretnom slučaju na slikarsko stvaralaštvo, te na koji način. Mislim da će ispravan odgovor biti da sam preporod nije u toku svoje borbene faze imao većeg odjeka u skromnoj likovnoj situaciji, već da su dapače nosioci te aktivnosti bili u Splitu sve do pobjede narodnjaka ili slikari talijanske narodnosti ili Dalmatinci autonomaških sklonosti, ali da će narodna pobjeda označiti krupnu prekretnicu koja će se manifestirati u novom procvatu i na slikarskom polju kao posljedica nove atmosfere i klime, pa i nove materijalne i društvene situacije. Tu bih posljednju konstataciju ilustrirao već na početku s dva primjera. Da nisu prilike za to bile sazrele, po svoj prilici ne bi tada najpoznatiji hrvatski slikar Vlaho Bukovac bio 1884—1885. došao iz Pariza u Split, ostao toliko mjeseci i naslikao tako velik broj značajnih radova, a isto tako ne bi splitski pučanin Emanuel Vidović bio izabrao slikarski poziv i već za vrijeme školovanja prihvatio najznačajnija likovna kretanja u inače konzervativnim talijanskim središtima i svojim jedinstvenim mladenačkim ostvarenjima došao u rodni grad koji ga je odmah srdačno prihvatio i dalekovidno uočio njegovu vrijednost.[1]

Vraćajući se s ovih sintetičkih uvodnih redaka na početke, moramo se najprije u najkraćim crtama osvrnuti na slikarsku situaciju u Splitu neposredno uoči razdoblja koje ćemo pokušati ilustrirati.

Od dalmatinske klasicističke slikarske trojke povezane s umjetničkim životom Dubrovnika zadnjih dana slobodne republike, vremena francuske vladavine i početka austrijske vlasti (Petar Katušić, Rafo Martini, Carmelo Reggio) dio je života u Splitu proveo Rafo Martini (1771—1846). Nakon školovanja u klasicističkom Rimu i boravka u rodnom Dubrovniku gdje je, nadobudan i mlad, ostvario svoja najbolja djela, ovaj se slikar preselio u Split i bio 1821. godine u okviru prvih akcija oko osnivanja i organiziranja novog Arheološkog muzeja imenovan za njegova čuvara i nadzornika solinskih ruševina.

Zanimljivo je da je, tražeći veću plaću u pismu okružnom poglavaru od 22. 11. 1821, Martini pisao kako je napustio podučavanje nekolicine učenika čime se uzdržavao, iz čega vidimo da je imao u gradu neku vrst slikarske škole, koju možemo smatrati najstarijom poznatom u Splitu. Malo se sačuvalo radova iz slikareva splitskog boravka (koji je trajao do 1839. kad se vratio u Dubrovnik), ali te slike pokazuju da je umjetnik zadržao svoj klasicistički likovni izraz očito opadajući u kvaliteti. To nam pokazuju slike »Sv. Kalo papa« u svečevoj crkvici u Solinu i »Sv. Paskal Baylonski« u franjevačkom samostanu u Sinju, te oštećena pala »Bogorodica s Djetetom između sv. Nikole i sv. Roka« za župnu crkvu u selu Bajagić-Obrovac nedaleko od Sinja. Tko su bili Martinijevi učenici, osim Petra Zečevića (o kojemu će biti kasnije govora), nije nam poznato.[2]

Dok Martini i ne ulazi, osim po učenicima, u razdoblje koje nas zanima, sredinu stoljeća prelazi svojim životom čedan ali zanimljiv splitski slikar amater Antun Barač (1790—1855), koji je najprije služio kao pandurski časnik, a zatim bio činovnik financijske uprave. Tridesetak njegovih akvarela u Arheološkom muzeju u Splitu ilustrira skromnu pojavu ovog slikara koji nije bez razloga okarakteriziran pretečom suvremenih naivaca i koji je s nizom zanatskih nedostataka ali s nekom gotovo djetinjskom neposrednošću i iskrenom poezijom ilustrirao mnoge gradove naše obale, evocirao svečane događaje svoga vremena, sinjsku alku i narodna kola, te prikazao dalmatinske krajolike s nekim tipičnim premda vjerovatno nesvjesnim, romantičnim prizvukom i dva puta sam sebe: prvi put još 1810. u uniformi na konju i drugi 1837. zajedno s djecom kako plače na splitskom Sustipanu nad grobom prerano umrle supruge. Njegove splitske teme od dolaska austrijske carice Karoline praćene flotom u splitsku luku 1818. do nedatirane procesije na splitskom Peristilu i do splitske luke s lazaretima u povodu jedne epidemije u slikarevoj porodici 1850. pokazuju s jedne strane kako u ovog amatera nije bilo s umjetničkog gledišta ni logičnog evolutivnog razvoja ni uspona ni padova, ali s druge strane evociraju neke ugođaje u gradu upravo na početku razdoblja koje pokušavamo u ovom prilogu oživjeti u odnosu na situaciju na slikarskom polju.[3]

Pred sredinu stoljeća bio je ostvario svoja najzanimljivija djela i najznačajniji (koliko god uvijek u skromnim razmjerima) splitski slikar drugog i trećeg decenija prošlog stoljeća Juraj Pavlović (1803—1887), potomak ugledne plemićke obitelji i po zanimanju, do relativno ranog umirovljenja, austrijski časnik. Kao što sam u nekoliko navrata pisao, nije nam poznato gdje se Pavlović školovao i je li uopće imao kakva redovitijeg školovanja, ali je u obitelji postojala tradicija da je boravio u Veneciji, Beču i Parizu, u kojim je središtima mogao imati i nekih umjetničkih susreta više negoli u provincijskoj sredini svoga rodnoga grada, ili u isto tako umjetnički perifernom ambijentu ugarskog Velikog Varadina gdje je, čini se, proveo veći dio svoje oficirske karijere.

Bez obzira na zanatske nespretnosti ovaj je slikar, kojemu se ne može osporiti diskretni talent i neki senzibilitet, najzanimljiviji u svojim ranijim radovima, osobito u skupini portreta članova svoje uže porodice (oca, majke, braće, sestre, nećakâ, a osobito sebe), koji su uglavnom nastali četrdesetih godina stoljeća (kao što nam svjedoči jedini datirani portret brata iz 1839. godine), a u kojima se u impostaciji likova, izrazu lica, izvjesnoj slobodi poteza kistom, diskretnoj svježini kolorita i odjeći i frizuri prikazanih likova osjeća latentan dah suvremenih romantičnih strujanja izražen jednom sordiniranom interpretacijom s provincijskim prizvukom. Portret Antuna Bassa, koji su prema zapisu na poleđini slike, poklonili 25. ožujka 1849. »al loro comandante gli officiali della Guardia naziaonale di Spalato« i u kojemu imamo u prikazanoj ličnosti odjek splitskih četredesetosmaških zbivanja, daje naslutiti slikarev prijelaz u realističku maniru, koja postaje sve očiglednija u brojnim Pavlovićevim portretima iz druge polovice stoljeća, u kojima je prikazao niz uglednih splitskih građana poput Ivana Antuna Rendića Miočevića, Dujma Karamana i njegove supruge, Marina Šperca, Petra Grisogona, Antuna Jeličića i druge slikajući ih solidno i bez originalnije invencije s predo-

minacijom osobne game smeđih, maslinastih, kestenjastih i sivkastih tonaliteta. U nekima od tih portreta taj splitski slikar, koji je u sakralnim kompozicijama i kopijama po starim majstorima ostao na rubu diletantizma, postizava katkad neslućen kvalitet životnošću prikazane ličnosti koja zamjenjuje draž i svježinu njegovih spontanijih mladenačkih radova. Najbolje nam to dokazuje portret Dujma Karamana iz godine 1865. u kojem liku kao da je sintetizirao tipičnog predstavnika splitske buržoazije toga vremena.[4]

U Splitu boravi najvećim dijelom između 1853. i 1857. zadarski slikar Ivan Skvarčina (1825—1891), sin oca padovanskog i majke šibenskog porijekla, koji je s prekidima učio slikarstvo od 1842. i 1853. na Akademiji lijepih umjetnosti u Veneciji. U okviru svog osobnog izraza, u kojemu se spajaju kasnoklasicistička akademizirana tradicija venecijanske Akademije, neki romantični odjeci više u tematici negoli u suštini likovnog izričaja i sklonost k realističkom zapažanju detalja, Skvarčina je upravo u vrijeme tog splitskog boravka stvorio niz radova, a osobito portreta, koji su svojom »bidermajerskom« intimnošću i neposrednošću bliži našem današnjem senzibilitetu negoli njegovi kasniji radovi nastali u Veneciji kamo će se definitivno preseliti nakon trogodišnjeg lutanja 1860. i ostati do smrti, a koje su i on sam i njegovi suvremenici smatrali mnogo vrsnijim i reprezentativnijim. Među te splitske Skvarčinine portrete spomenuo bih posebno one Marijane Cambj, Katarine Buljan Gilardi, Ivana Dinka Ilića, Stanislava Albertija, Dra Franje Bulata sa suprugom, Laure Galvani Paitoni i naročito nekoliko portreta članova obitelji Walach i Nikolić, koji se nalaze u Milanu u vlasništvu nasljednika umjetnikova prijatelja ing. Josipa Walacha, koji ga je materijalno potpomagao čitava života, zbog čega mu je nakon smrti ostavio svoje »životno djelo«, veliko platno »Odricanje Galileja« s kojim je velikim dijelom povezana tragika posljednjih decenija slikareva života. Spomenuti portreti odlikuju se iskrenim pristupom, izražajnošću i životnošću, a zanatska vještina umjetnikova dolazi do izražaja u majstorskoj obradbi detalja kao što su tkanine i dragulji.

I Pavlovićevi i Skvarčinini portreti evociraju nam čitavu galeriju uglednijih i bogatijih Splićana toga vremena, pokazuju njihovu sklonost da ovjekovječe svoj lik vještim slikarskim platnom, te daju zanimljiv doprinos poznavanju mode i ambijenta. Nije, međutim, bez interesa napomenuti da su oba ta slikara, iako se nisu direktno bavila politikom, bila autonomaških sklonosti i daleko od svake uže veze s preporoditeljskim krugovima i s onim nacionalnim vrenjem koje je u gradu upravo u to doba bilo sve više prisutno.[5]

Uz tu dvojicu boljih slikara zaslužuju bar usputni spomen dva skromnija, koja su djelovala u Splitu tih istih godina. Bili su to Petar Zečević (1807—1876), koji je bio — kako smo prije spomenuli — jedini poznati nam splitski Martinijev učenik, a po zanimanju sudski pisar u Splitu i drugim dalmatinskim mjestima (u Supetru, Vrlici), te Franjo Bratanić (1816—1883), po zanimanju liječnik i dugogodišnji ravnatelj splitske bolnice. Zečević je slikao portrete u ulju i akvarelu (dva puta poznatog arheologa Franju Carraru, pa književnika Josipa Čobarnića, kanonika

Špira Carraru, itd.), crteže s likovima istaknutih ličnosti iz povijesti i književnosti, pa crtež splitskog Narodnog trga 1850 (koji je izuzetno značajan za poznavanje izgleda glavnog splitskog trga nažalost velikim dijelom uništenog upravo u prošlom stoljeću zbog neshvaćanja značaja srednjovjekovne arhitekture), ali se možda najneposrednijim njegovim radovima mogu smatrati neki od skromnih akvarela izlijepljenih u jednom »Albumu« u splitskom Arheološkom muzeju s dalmatinskim krajolicima i prikazima spomenika i narodnih nošnja kao i drugih etnografskih predmeta. U tim se akvarelima može — uz njihov neosporni kulturno-povijesni značaj — osjetiti u ponekoj suptilnoj pojedinosti zapretana iskra talenta njihova autora. U manjoj se mjeri to može kazati za Bratanića, kod kojega su također bolji od portreta (portretirao je uz ostale i istaknutog splitskog narodnjaka dra Edoarda Tacconija u minijaturi, danas u Rimu) i od ulja sa splitskim motivima neki crteži i grafike kojima je ilustrirao djela svog prijatelja arheologa Franje Carrara s motivima solinskih antiknih spomenika koje je Carrara sredinom stoljeća otkrivao i kojima je upoznavao evropsku javnost.[6]

U nekim se splitskim obiteljima nalaze portreti iz ovog vremena nepoznatih autora. Dok su neke prikazane ličnosti mogle dati sebi izraditi portret za vrijeme putovanja naročito u Veneciju, Trst ili Beč, nije isključeno da su neki naslikani i u samom Splitu, tim više što imamo indicija da su neki manji slikari povremeno kratko vrijeme boravili u gradu.[7]

Upravo u doba dok se razvijao preporodni pokret, najpopularnije umjetničko ime, često aktivno u raznim gradovima Dalmacije, pa i u Splitu, bio je tršćanski slikar Antonio Zuccaro (1827—1892) rođen u S. Vito al Tagliamento. O tome sam slikaru, koji je bio student venecijanske Akademije a kasnije nastavnik tršćanske gimnazije, pisao svojedobno opširnije pokušavajući rekonstruirati njegov umjetnički profil vještog, dopadljivog i sladunjavog sljedbenika talijanskog akademizma sredine Ottocenta i dajući katalog tada poznatih mi njegovih radova u Dalmaciji od oslikavanja kazališnih interijera do brojnih crkvenih pala, slika s pejzažnom i folklornom tematikom i naročito portreta bogatih građana iz raznih dalmatinskih mjesta od Zadra, Trogira i Splita do Skradina i Visa. Kako sam u ova dva decenija zabilježio još veći broj njegovih djela, dat ću u bilješci dopunu ovome katalogu, a ovdje bih želio posebno spomenuti izuzetno živ i impresivan portret župnika Petra Smoljana iz Ista.[8]

U ovom kontekstu od interesa su dva veća Zuccarova zadatka: oslikavanje unutrašnjosti splitskog kazališta podignutog 1859. od autonomaškog gradonačelnika Antonija Bajamontija, koje je stradalo u požaru 1881, i neostvarena namjera da ukrasi slikama interijer novog splitskog kazališta podignutog od narodnjaka, a koju je omela umjetnikova smrt.

U dekoru Bajamontijeva teatra očito je ostvaren nametljiv ikonografski program zamišljen od Bajamontija i njegova kruga. Zuccaro je tu u suradnji sa splitskim slikarom Josipom Voltolinijem (rođenim u Splitu 1837. ili 1838, učenikom venecijanske Akademije i autorom dekorativnih slikarija iz 1874—1880. na zidovima Strossmayerove katedrale

u Đakovu i interijera nekih bogatih kuća u Dalmaciji, kao kuće Kraljević u Pučišćima, stradale u požaru u posljednjem ratu) i tršćanskim slikarom Zebedeom Piccinijem (čiji su navodno rad danas vrlo oštećene i izblijedjele slikarije na zidovima klaustra samostana male braće u Dubrovniku) oslikao s jedne strane tadašnju Dalmaciju kao ženu koja plače među ruševinama svoje ranije slave iz vremena Rima, Venecije simbolizirane lavom sv. Marka i dalmatinskih komuna sa razdrtim gradskim barjacima, a s druge budućnost dalmatinske regije kao lanca koji spaja »marljivi Zapad i bogati Istok«. Među velikim ličnostima iz dalmatinske prošlosti Zuccaro je prikazao Dioklecijana, sv. Jerolima, Tomu Arhiđakona, Marka Marulića, Markantuna Dominisa, Ivana Luciusa, Andriju Kačića Miošića i tada još živoga Nikolu Tommasea.[9]

Ne znamo koja je bila tematika koju je Zuccaro trebao oživiti u hrvatskom kazalištu, ali možemo pretpostaviti da je bila bliska onoj koju će kasnije realizirati od njega manje vješti umjetnici koji su dobili zadatak ukrasiti novo kazalište nakon Zuccarove smrti, tim više što je zabilježeno da je već bio izradio neke skice i da su izvođači izabrani nakon Zuccarove smrti u sporazumu s njegovim nasljednicima.

O tome da je Zuccaro bio dobio zadatak oslikati novu zgradu splitskog kazališta pisao je već 1951. dr Duško Kečkemet. Zahvaljujući njemu i arhitektu mr Zdeslavu Perkoviću spomenut ću neke podatke i ovdje o tome u splitskom listu »Narod«. U broju od 28. 11. 1890. navodi se tako da je Zuccaro izradio nacrte za unutrašnju dekoraciju kazališta, od 27. 1. 1891. da su uznapredovali pregovori Općine sa Zuccarom za ukrašavanje kazališne zgrade, od 27. 5. 1892. da je »prošle nedjelje umro Antonio Zuccaro koji je bio ukrasio staro splitsko kazalište i poduzeo radnje za ukrašavanje novoga«, te od 4. 10. 1892. da je Općinska uprava uredila odnose s nasljednicima slikara Zuccara, te da su poslove preuzeli prof. Eugenio Scomparini iz Trsta, Napoleone Cozzi, također iz Trsta, i Josip Varivodić rodom iz Dugopolja.

Scomparini je izveo glavne slikarske radove tj. figuralne kompozicije u atriju s prikazima alegorijskih likova Poezije, Glazbe, Komedije i Plesa, te veliku kompoziciju na stropu gledališta koja je trebala — prema Stjepanu Miletiću — simbolizirati narodni preporod. Na njoj su bile prikazane bijela vila »tracima sunčanim« obasjana »koja diže narodni genij u sjajnije visine« okružena drugim vilama (od kojih Bosanka drži tamburicu) i anđelčićima koji kao da simbolično raznose njene pjesme, te ženski lik zagrnut crvenim plaštem koji uz gusle pjeva o narodnoj slobodi. Od druge je dvojice autora Cozzi, koji je imao samo osamnaest godina, izveo dekoracije u atriju u »pompejanskom« stilu, a Varivodić dekoracije u »foyeru« u »rokoko stilu«.

Opis toga stropa dao je pučki pjesnik Juraj Kapić u »Proslovu«, koji je na dan otvorenja uoči blagdana sv. Duje 6. 5. 1893. recitirao poznati hrvatski glumac Adam Mandrović. Stihovi koji se na to odnose glase:

»Ova zgrada prostrana i sjajna
Stat bi mogla sred velikog grada,
Pa svrnite oči, braćo draga,

Gori u nebo ovog divnog hrama.
Pogledajte onu bielu vilu
Gusle ona drži na koljenu,
Drži naše gusle javorove
I hrvatske pjeva sokolove,
Što umriše, al' se proslaviše
Jer na svitu za narod živiše.
Oko vile geniji igraju
Kô angjeli u nebeskom raju,
I raznose na sve četri strane
Što im vila na guslama kaže.«

Nacionalne tematike u dekoraciji teatra — premda izlazi iz ovog okvira posvećena slikarstvu — ima možda najviše luneta na pročelju s kipom muze Talije u sredini oko koje su Vila Mosorka s guslama i Vila Marjanka s tamburicom, koje je skulpture izradio kipar Kozmić iz Trsta.

Ako uporedimo ikonološki program Bajamonitijeva i ovaj Bulatova teatra, ovaj narodnjački djeluje nam mnogo manje pretenciozno i politizirano, te više vezano s umjetničkim zadatkom same zgrade, što mi se čini da nije na odmet istaknuti.[10]

Posljednja dva desetljeća 19. st. koja se poklapaju s hrvatskom općinskom upravom, značajna su za povijest slikarstva u Splitu naročito zbog dvije pojave koje predstavljaju indirektnu posljedicu novih prilika koje su pogodovale i razvoju na likovnom polju. S jedne je strane to Bukovčev boravak u Splitu, a s druge početne faze umjetničkih putova trojice splitskih slikara: Vinka Draganje, Josipa Lalića i Emanuela Vidovića.

Najistaknutiji dalmatinski i hrvatski slikar toga vremnea Cavtaćanin Vlaho Bukovac (1855—1922), čiji se narodni osjećaji mogu već u mladosti vidjeti u promjeni prezimena Fagioni u Bukovac i u vezama s dubrovačkim preporoditeljma, dolazi iz Pariza gdje se školovao i već afirmirao u umjetničkim krugovima i nakon kraćeg boravka u Zadru i u Korčuli u Split početkom studenoga 1884. da bi ostao do kraja rujna 1885. i opet se vratio u francusku metropolu. Došavši dvije godine nakon prelaska općine u hrvatske ruke, Bukovac je bio oduševljeno prihvaćen naročito od narodnjačkih krugova, stvorio je velik broj prijatelja i naslikao brojne slike (u svojoj autobiografiji govori o stotinjak radova, što će biti pretjerano) i priredio u Realci izložbu portreta koji su predstavljali čitavu »impozantnu galeriju Splićana svih dobi i društvenih slojeva« (V. Kružić-Uchytil). Njegove splitske slike bile su najveći umjetnički domet koji je taj grad sreo u Ottocentu, a neke od njih (»Mladi guslač«, »Djeca porodice Katalinić«, »Portret Giustine Tommaseo«) ulaze među najveće domete Bukovčeva opusa u cjelini. Između tih splitskih Bukovčevih portreta, koji su više puta bili u našoj novijoj umjetničkoj historiografiji opisani i analizirani, ističu se oni bankara Frane Bolanija, poduzetnika Dujma Karamana, prepozita splitskog kaptola Vjekoslava Krstulovića, budućeg splitskog gradonačelnika Petra Ka-

talinića i njegove supruge Lujze, splitskog biskupa Marka Kalođere, dra Ante Boglića i njegove supruge Elise rođene Michieli Vitturi, vlasnika kavane i prijatelja umjetnosti Špira Tocilja itd. Htio bih ovom prilikom napomenuti da je nedavno identificiran i portret Špira Marića (člana obitelji koja je za vrijeme splitskog boravka bila u prijateljskim vezama s Bukovcem i iz koje je još portretirao Peru i Anu Marić, te Natalija i Maru Aljinović) i da se sada taj spontano naslikan prikaz mlada čovjeka živahna oka, crne bradice i kapice poput fesa nalazi u Splitu u vlasništvu dra Borbena Uglešića. Također bih katalogu Bukovčevih splitskih portreta dodao one Dra Petra i Delfine Ilić danas kod njihovih unuka u Londonu i Dubrovniku. U vezi s Bukovčevim splitskim boravkom važno je naglasiti da je njegova spomenuta izložba bila prva prava izložbena manifestacija u Splitu.

Kad smo kod Bukovca, a u vezi s narodnim preporodom, nije na odmet spomenuti još jednu vezu toga slikara sa Splitom. Kad je veliki arheolog i hrvatski patriot, tada ravnatelj splitske Klasične gimnazije, don Frane Bulić trebao radi svog narodnjačkog držanja napustiti to mjesto, u želji da pokažu svoju odanost učenici te značajne splitske škole pozvali su 1896. Bukovca u Split da bi potretirao velikog znanstvenika. On ga je prikazao u svećeničkoj odjeći sa fragmentom rimske skulpture pod rukom i starohrvatskim reljefom u pozadini simbolizirajući tako dva glavna polja Bulićevih proučavanja. Na slici, signiranoj i datiranoj u Splitu 1896. god., napisana je posveta »Svom milom ravnatelju Gimnazijalci Spljet 1 siečnja 1897«. Osim ovih slika iz 1884—1885. i Bulićeva portreta iz 1896. nastalih u Splitu, u gradu se čuva još nekoliko vrijednih slika iz pariske, zagrebačke i praške faze ovog istaknutog umjetnika koji je odigrao krupnu ulogu u hrvatskom slikarstvu svoga vremena.[11]

Činjenica da se tri mlada talentirana Splićanina iz pučkih obitelji posvećuju slikarstvu simptom je nove klime u kulturnom životu grada.

Najstariji među njima Vinko Draganja (1856—1926), potomak težačke obitelji i dominkanski redovnik, od najmlađih je dana pokazivao sklonost za slikarstvo. Već u srednjoj školi pohađao je satove risanja kod osrednjeg slikara i mnogo poznatijeg inženjera dra Emila Vecchiettija, koji će kasnije biti i prvi učitelj crtanja Emanuelu Vidoviću i čije će se kćerke Gina (supruga klesarskog majstora Pavla Bilinića, prvog Meštrovićeva učitelja) i Faustina također kasnije baviti slikarstvom. Draganja je zatim nastavio učiti kod slikara i restauratora franjevca o. Josipa Rossija od 1881. do 1883, a pravo je slikarsko naukovanje proslijedio između 1883. i 1887. u Firenci, najprije u privatnom ateljeru prof. Antonia Ciserija, pa na Akademiji lijepih umjetnosti; konačno se vratio u dominikanski samostan rodnoga grada. U duhu svojih učitelja slikao je u okvirima vješto interpretiranoga akademskog realizma dovedenog sad do ruba naturalizma, a sad prožetog nekom neposrednošću i skicoznošću koja je D. Kečkemeta podsjetila na firentinske »macchiaiole«. Kao što je često kod umjetnika koji iz većih centara završavaju u provincijskoj sredini i izgube s njima dodire, i Draganja je ostvario u mlađim godinama tj. do kraja stoljeća svoje najsvježije slikarske trenutke.

Od tih njegovih ranih radova spomenuo bih naročito firentinski »Autoportret« iz 1886. i nekoliko firentinskih motiva (»Piazzale Michelangelo«, »Praonica samostana S. Maria Novella«), a nakon povratka u Split u svoje vrijeme jako hvaljena platna »Jematva u splitskom polju« i »Domaće voće«, te portrete članova obitelji i slikara Josipa Rossija, Emanuela Vidovića i Ante Katunarića. Spominjući ova imena slikara koje je Draganja portretirao, očito vidimo međusobne veze naših umjetnika krajem prošloga i početkom ovog stoljeća ne zaboravljajući da je Draganju 1883. godine portretirao Celestin Medović kad su oba mlada slikara redovnika studirala u gradu na Arnu.[12]

Nešto mlađi od Draganje bio je Josip Lalić (1867—1953), koji se također rodio u Splitu, ali u obitelji protalijanskih tedencija. Studirao je u Veneciji, gdje je prijateljevao s ostarjelim i usamljenim poluslijepim Skvarčinom, putovao je u Milano i Pariz, da bi najprije neko vrijeme živio u Splitu, zatim oko 1900. i 1914. u Dubrovniku, te konačno u Rimu gdje je proveo najveći dio svog života i umro u poodmaklim godinama. I Lalić je slikao u okviru akademskog realizma s izrazitom sklonošću za sladunjavu sentimentalnost, a kasnije i s diskretnim zakašnjelim prodorima impresionističkih svjetlosnih rješenja svoje dopadljive vješte portrete, krajolike s varijacijama dubrovačkih motiva i genre-scene s likovima u dalmatinskim i crnogorskim narodnim nošnjama. Bez obzira na ograničeno značenje Lalićeva slikarstva, kapitalno je važan za umjetnički život u Splitu datum 8. travnja 1901. kad je zajedno sa svojim mlađim kolegom Emanuelom Vidovićem otvorio izložbu koju smo na početku spomenuli.[13]

Najveći od te trojke i najznačajniji slikar kojega je Split dao u hrvatskoj umjetnosti njegova vremena, Emanuel Vidović (1870—1953) rodio se u srcu Veloga varoša i u rodnom je gradu pohađao pučku školu i Veliku realku, koju je prekinuo 1886. da bi privatno učio slikarstvo kod spomenutog Vecchiettija koji mu je prethodno predavao risanje u školi. Poticajem Vecchiettija, koji je bio uočio njegov talent, pošao je krajem 1887. u Veneciju gdje se upisao na Akademiju. Uočivši konzervativnost te ugledne stare škole, prekine i tu 1890. svoje školovanje i započne slikati sam. Odlazi zatim u Milano, gdje pohađa satove slikanja u udruženju »Famiglia artistica« i gdje će prvi put javno nastupiti na izložbi »Esposizioni riunite« 1894. na kojoj su izlagali uz ostale Giovanni Segantini i Ettore Tito. Te iste godine, čini se, prvi put ide u Chioggiu radi slikanja, a 1895. ponovo izlaže u Milanu. Vraća se zatim u Split gdje druguje sa spomenutim Lalićem i s mlađim slikarima Virgilom Meneghellom Dinčićem (1876—1944) i Antom Katunarićem (1877—1935), koje ovdje nećemo obuhvatiti jer se u stvari pojavljuju kao slikari tek početkom stoljeća. U Splitu Vidović izlaže prvi put jednu svoju sliku 1896. u izlogu splitskog trogovca Ševeljevića, odlazi ponovo i opetovano u Chioggiu i pošto je 1897. izlagao devet slika na međunarodnoj izložbi u Kopenhagenu u paviljonu »Croatia« — biva 1898. imenovan suplentom crtanja na Velikoj realci. Godine 1899. oženio se u Chioggi Amalijom Baffo, a 1901. priređuje s Lalićem spomenutu izložbu historijskog značenja.

S pravom je I. Zidić u povodu Vidovićevih retrospektivnih izložaba u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu 1971. i u Galeriji umjetnina u Splitu 1982. pisao da s Vidovićem započinje »hrvatski slikarski modernitet«. To mladenačko Vidovićevo slikarstvo je, naime, ne samo dokaz izuzetnog talenta tog umjetnika već pokazuje kako je on znao upravo u tom posljednjem deceniju 19. st. u relativno konzervativnoj talijanskoj umjetničkoj sredini osjetiti i prihvatiti prvi kod nas na svoj osebujan i originalan način suštinu nove poruke impresionizma i prvih postimpresionističkih kretanja. Ažuran s vremenom i osoban u izrazu on je ta nova strujanja na jedinstven način znao interpretirati slikajući motive rodnog Splita i obližnjih Solina i Vranjica s jedne, a Venecije, Chioggie i Torcella s druge strane.

Nije ovdje mjesto detaljnije govoriti o mladom Vidoviću, a mnogo je toga i već rečeno. Za ovu je prilliku važno istaknuti da je mali provincijski Split znao shvatiti, prihvatiti i cijeniti već od početka svog slikara i ne ulazeći možda u bit, suštinu i pravi podtekst njegove likovne poruke. Kad bi samo to bila jedna od posljedica kulturnog procvata nastalog prelaskom općine u narodne ruke, bilo bi jako mnogo.[14]

BILJEŠKE

[1] O slikarstvu 19. stoljeća u Dalmaciji pisao sam u više navrata. Posljednje pokušaje sinteze dao sam u članku »Problemi i ličnosti slikarstva 19. stoljeća u Dalmaciji«, Dani hvarskog kazališta — XIX stoljeće, Split 1979, str. 472—485, te u referatu »Osnovni tokovi slikarstva 19. stoljeća u Dalmaciji«, Zbornik radova II kongresa Društva povjesničara umjetnosti SFRJ, Celje 1978, str. 63—68. Za likovne umjetnosti u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda v. K. Prijatelj, Likovna umjetnost u Dalmaciji u doba narodnog preporoda, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 275—278 i K. Prijatelj, Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja, Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII, Zagreb 1961, str. 219—229.

[2] O R. Martiniju v.: A. Vučetić, Nicolò Raffaele Martini, L'Epidauritano — Lunario raguseo 1912, Dubrovnik 1911, str. 76—88; K. Prijatelj, Klasicistički slikari Dalmacije, Split 1964 (s glavnom prethodnom literaturom); K. Prijatelj, Prilog dalmatinskom slikarstvu prošlog stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, str. 193—214; K. Prijatelj, Posljednji rad Rafa Martinija, Mogućnosti XIX/1, Split 1972, str. 102—103; C. Fisković, O zaštiti solinskih spomenika početkom XIX stoljeća, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975, str. 25—31; K. Prijatelj, Dvije pale iz dalmatinskog Ottocenta, Zbornik za likovne umetnosti 15, Novi Sad 1979, str. 381—386.

[3] O A. Baraču v. K. Prijatelj, Splitski slikari XIX stoljeća katalog, Split 1959; K. Prijatelj, Dubrovački akvareli Antuna Baraća, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, str. 289—296.

[4] O J. Pavloviću v. K. Prijatelj, Split 1962 (sa svom ranijom literaturom).

[5] O I. Skvarčini v. K. Prijatelj, Ivan Skvarčina, Split 1963 (sa svom ranijom literaturom), K. Prijatelj, Nepoznati portret Ivana Skvarčine, Peristil 20, Zagreb 1977, str. 103—104; K. Prijatelj, Dvije pale iz dalmatinskog Ottocenta, o. c. (2). Katalogu Ivana Skvarčine treba dodati i sliku sv. Jurja u crkvi sv. Ciprijana na Visu. Taj podatak zahvaljujem kolegici Zoraidi Demori Staničić.

[6] O P. Zečeviću i F. Brataniću v. K. Prijatelj, Splitski slikari XIX stoljeća, o. c. (3). O Zečeviću v. još C. Fisković, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, Peristil I, Zagreb 1954, str. 76—80, a o Brataniću K. Prijatelj, Dr. Franjo Bratanić — splitski liječnik slikar, Liječnički vjesnik, Zagreb 81/1959, br. 7—8, str. 535—536.

[7] U Splitu je, na primjer, boravio slikar Giuseppe Candelari iz Ancone, koji je na slici »Posljednje večere« u refektoriju franjevačkog samostana u Omišu, koja predstavlja lošu kopiju prema Leonardu, zapisao da ju je slikao u Splitu 10. prosinca 1843. Slikar je očito pripadao umjetničkoj obitelji iz Ancone jer se slika Pietra Candelare iz istoga grada iz godine 1679. nalazi u Orebiću. V. C. Fisković, Candelara, Dorffmeister i Pollastrini restaurirani na Orebićima, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975, str. 153—155.

Veza s arheologom F. Carrarom očito govori i o vjerovatnom splitskom boravku tršćanskog slikara francuskog porijekla Vicka Poireta (1813—1868), koji boravi u Dalmaciji sredinom stoljeća. Njegovi akvarelni portreti članova obitelji Definis, nekoć u kući te ugledne porodice u Sutivanu, sada su u Splitu kod prof. dra Ranka Štambuka. O Poiretu v. C. Fisković, Slikar Vicko Poiret, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 11, Split 1959, str. 164—190.

U Splitu je djelovao i osrednji napuljski slikar Raffaello Mele koji je uživao veliku podršku splitskog biskupa A. M. Pinija, na što su se žalili spomenuti slikar Ivan Skvarčina i slikar-amater iz Makarske Franjo Cayer (Kaer).

Na ovom bih mjestu spomenuo i dva niza portreta splitskih nadbiskupa iz 17. i 18. st. rađenih uglavnom sredinom 19. st. prema starim predlošcima: jedan rađen za Biskupsku palaču (koji počinje s nadbiskupom M. A. Dominisom i završava biskupom Pinijem), a drugi izveden za Sjemenište (u kome su i neki prelati zaslužni za tu instituciju, a završava biskupom P. K. Miošićem). O tim portretima i predpostavkama o njihovim autorima ću uskoro pisati kao i o portretu gradonačelnika Leonarda Dudana (1799—1864) koji se čuva kod mr. A. Celio - Cege u Zagrebu, a veže se uz ovaj prvi niz. Na tom se portretu sam Dudan, inače izraziti autonomaš i osrednji pjesnik, naziva na pismu koje drži u ruci »pittore«, ali nisam mogao naći potvrde za tu njegovu aktivnost.

U tom sam članku bio donio i popis tada poznatih mi Zuccarovih radova u Dalmaciji. Tome bih popisu dodao još slijedeće radove:

1. pala »Sv. obitelji« u Varoškoj crkvi u Šibeniku (1864),
2. pala »Krštenja Kristova« u Varoškoj crkvi u Šibeniku (1864)
3. pala »Sv. Jurja« u crkvi sv. Jurja u Kruševcu kod Obrovca (1867),
4. pala »Bogorodice i četiri sveca« u župnoj crkvi u Žmanu na Dugom otoku (1867),
5. Pala »Sv. obitelj i sv. Roko« u župnoj crkvi u Žmanu,
6. Pala »Raspelo između Bogorodice i sv. Ivana Evanđelista« u župnoj crkvi u Žmanu,
7. pala »Bezgrešno Začeće između svetaca Nikole i Sebastijana« u župnoj crkvi u Žmanu,
8. pala »Gospe od Karavađa« u svetištu Gospe od Karavađa kod Tisnoga,
9. pala »Silaska sv. Duha« (prema slici Antonija Zone) u župnoj crkvi u Tisnome (1878),
10. Portret župnika Petra Smoljana u vlasništvu obitelji Smoljan u Istu, (1871),
11. portret gđe Karaman u vlasništvu ing. Žarka Plančića u Splitu,
12. portret Katarine Šperac u vlasništvu obitelji Šperac u Splitu (1888).

Zuccaro je bio izradio prema slici u olovci i portret Nikole Tommasea, koji je skupina Dalmatinaca u Trstu bila nabavila kod slikarevih nasljednika i darovala dalmatinskoj bratovštini sv. Jurja i Tripuna u Veneciji (v. V. Miagostovich, Alla Memoria di N. Tommaseo I Il Natalizio — Lettera accompagnatoria d'un ritratto di N. Tommaseo che alcuni Dalmati residenti a Trieste offrirono in dono per questo giorno alla Scuola dalmata di Venezia. All'Illmo Signore Dott. Domenico F. Scopinich direttore della Scuola de'SS. Giorgio e Trifone di Venezia — Trieste 7 ottobre 1892, Il Nuovo cronista di Sebenico, II, Trieste 1894, str. 34—36).

Na osnovu pouzdanih podataka možemo utvrditi da se Zuccaro rodio u S. Vito al Tagliamento 23. travnja 1827, a da je umro u Trstu 22. svibnja 1892.

[9] O dekoru Bajamontijeva kazališta v. (Giovanni Battista Brainovich), Illustrazione del Teatro Bajamonti in Spalato, Split 1860 (tipografia V. Olivetl i Giovannizio); A. Dudan, La Dalmazia nell'arte italiana, II, Milano 1922, str. 415—416, 460.

[10] Proslov Jurja Kapića tiskan je u člancima »Svečano otvorenje novoga kazališta«, Narod X, 34, Split 9. svibnja 1893, str. 2, te »O otvorenju hrvatskog glumišta u Splitu — Proslov — spjevao Juraj Kapić, govorio Adam Mandrović«, Vienac zabavi i pouci XXI, 19, Zagreb 13. svibnja 1893, str. 301. O dekoru kazališta v. S. Miletić, Novo hrvatsko glumište, Vienac zabavi i pouci, ibidem, str. 301—304. Vidi također i V. Rabadan, Otvorenja splitskog kazališta 1893—1921—1940, Spomenica prigodom svečanog otvorenja Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, Split 1940; D. K(ečkemet), Šezdeset godina splitskog kazališta, Spomenica Narodno kazalište Split 1893—1953, Split (1953). Za podatke zahvaljujem Bogdanu Buljanu, povjesničaru umjetnosti i članu HNK u Splitu.

[11] O Bukovčevu boravku u Splitu v. V. Bukovac, Moj život, Beograd 1925, str. 146; M. Tripković, Bukovčeve slike u Splitu, u K. Prijatelj—M. Tripković, Prilozi o slikama splitske Galerije, Split 1954, str. 17—24; V. Kružić—Uchytil, Vlaho Bukovac — Život i djela, Zagreb 1968, str. 23—25, 81—85, 191—241.

[12] O V. Draganji v. D. Kečkemet, Vinko Draganja, Split 1975.

[13] O J. Laliću v. A. Dudan, La Dalmazia nell'arte italiana, o. c. (9), str. 428—429; 100 godina moderne umjetnosti u Dubrovniku — katalog izložbe u Umjetničkoj galeriji u Dubrovniku, Dubrovnik 1978, br. kat. 77—89. Lalić je portretirao dva puta dra Gaju Bulata i ti se portreti čuvaju u splitskoj Galeriji umjetnina i u Muzeju grada Splita. Nekoliko se njegovih slika nalazi u posjedu splitskih porodica, a nedavno je Muzej grada Splita dobio na poklon od obitelji Dešković dva njegova portreta koji prikazuju članove obitelji Ilić.

[14] O E. Vidoviću v. D. Kečkemet, Emanuel Vidović — Život i djelo, Zagreb 1959; I. Zidić, Emanuel Vidović 1870—1953, retrospektivna izložba u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu — katalog, Zagreb 1971. (sa svom literaturom); I. Zidić, Emanuel Vidović 1870—1953, retrospektivna izložba — slike i crteži (1895—1953), katalog, Galerija umjetnina, Split 1982.

Za izložbe u Splitu v. N. Bezić, Likovne izložbe Splita 1885—1945, Split 1962. godine.

G. Sabalich spominje i dva Zuccarova portreta kod obitelji Borelli u Zadru. O Zuccarovim slikama na zadarskom teritoriju v. I. Petricioli, Bilješke o umjetnosti XIX st. u Zadru, Zbornik »Zadar«, Zadar 1964, str. 586.

Zuccarove slike u župnoj crkvi u Skradinu naslikane su po oporučnoj želji Antuna Marasovića 1875. i blagoslovljene 1879. godine.

K. PRIJATELJ

ART OF PAINTING IN SPLIT DURING THE PERIOD OF THE NATIONAL REVIVAL

Summary

In the first part of his study, the author depicts circumstances in which the art of painting existed in Split during te fighting phase of the National Revival till passing the town council over to the Croats and points out the leaders of the humble artistic activity: the painters Juraj Pavlović and Ivan Skvarčina, among others and also worth mentioning Antun Barać, Petar Zečević, Franjo Bratanić as well as some foreigners who acted in Split from time to time. Artistic activity of these painters was generally of no closer connection with the vivid political activity of the time.

Te second part of the study makes an iconographical analysis of painted decorations of the two theaters of Split, the first one erected by the Autonomist mayor Bajamonti, and the later one built by the Nationalists led by Gajo Bulat. On this — including a noticeable role of the Trieste painter Antonio Zuccaro — there are several interesting comparative observations.

The third part stresses the great florishing of painting after the Nationalists' take over of the town government. It is particulalry noticeable in the fruitful stay of Vlaho Bukovac in Split 1884—1885 and in the appearance of young Split painters Vinko Draganja, Josip Lalić and Emanuel Vidović. The first activity of the last mentioned one, who is keeping a superior place in the Croatian painting of the period, can be concidered as the greatest result of the reanimated culture life in the twon governed by the Nationalists.

Cvito Fisković

SPLITSKI GRADITELJ IZ DOBA NARODNOG PREPORODA VICKO MARINOVIĆ

Među uglednijim splitskim narodnjacima bio je u drugoj polovici 19. stoljeća graditelj Vicko Marinović. O njemu se do sada vrlo malo znalo iako bijaše zaslužni javni djelatnik. Smatram stoga da je potrebito zabilježiti njegov život i rad, koji doprinose upoznavanju kulturnih dometa i umjetničkih stremljenja Splita u doba narodnog preporoda.

Rođen je u ožujku 1822. u Splitu kao sin Pave Marinovića Antunova doseljenika iz Podgore, mornara Lučke kapetanije u Splitu[1] gdje se oženio Trogirkom Vicom Milić. Od svog oca koji je u Split stigao iz Podbiokovlja i stekao kuću,[2] te majke potomka starih hrvatskih rodova,[3] mali je Vicko zarana baštinio svijest o svojoj narodnosti. U splitskoj osnovnoj školi kod nastavnika Jakova Rossija već se 1830-ih godina isticao i dobio odličnu ocjenu u računstvu i crtanju,[4] pa ga je stoga njegov skrbnik, graditelj Jerolim Mazzoni Grgurov, koji se oženio njegovom majkom nakon smrti Pavla Marinovića, lakše mogao uputiti u graditeljski zanat. Mazzoni je kao očuh preuzeo potpunu skrb nad njim, to lakše što bijaše dobrostojeći građanin uvažen kao protograditelj u Splitu i Trogiru. Tom iskusnom poduzetniku povjeriše i izvan sredine njegova življenja popravak omiške župne crkve.[5] Pretpostavljam stoga da je mladi Vicko upućen u graditeljsku vještinu od svog očuha, a vjerojatno mu pri tome pomagaše i istaknuti splitski arhitekt i konzervator Vicko Andrić, koji mu je kumovao na krštenju, pa se po ondašnjem običaju brinuo i dalje za svoje kumče. Možda je njegovom zaslugom Marinović spoznao pravila gradnje i pomodne oblike klasicističkog sloga u kojem je zatim i sam izvodio nacrte za svoje građevine. Iako je u toku njegova života taj slog već bio u opadanju, ipak se — kako se i iz njegovih radova vidi — zadržavao u našoj pokrajinskoj sredini u kojoj jednom uvriježeni građevinski oblici teško ustupahu pred novima i u 19. stoljeću.

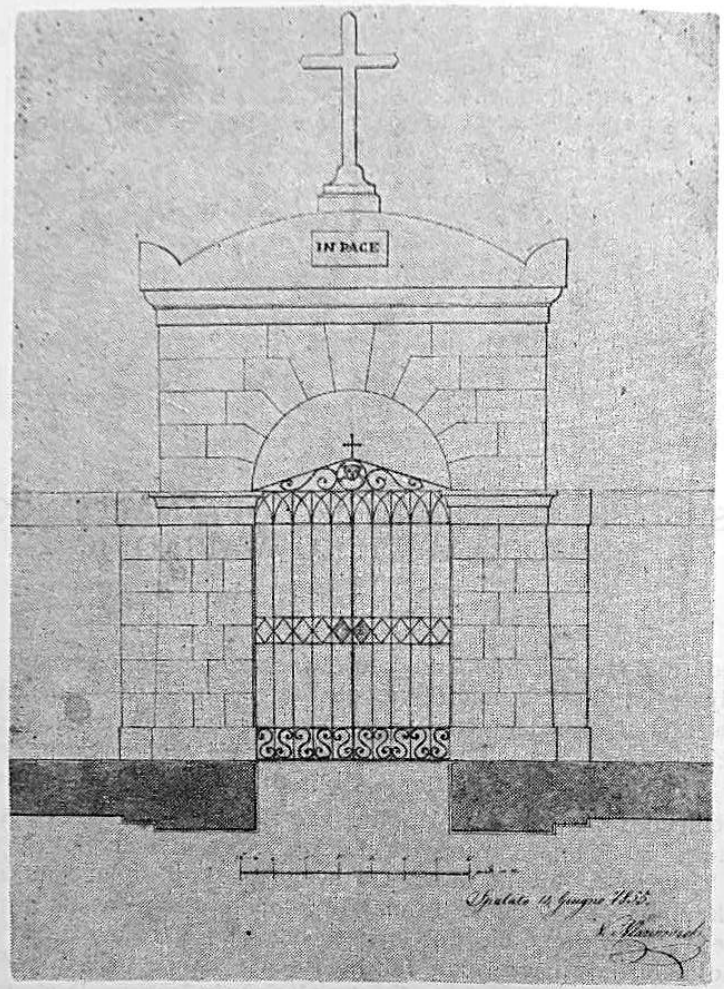

V. MARINOVIĆ: Nacrt grobišnog ulaza

U petom desetljeću tog stoljeća dvadesetogodišnji je Vicko Marinović pouzdano ovladao graditeljskim znanjem, pa mu je općinski načelnik Dudan u travnju 1851. godine izdao uvjerenje da »već od nekoliko godina radi u Splitu kao majstor graditelj« i da je »vješt i sposoban u svojoj struci«.[6] Iste godine bio je imenovan majstorom za gradnje putova i mostova u okružju Vrlike, a zatim Sinja i Splita.[7] Bavio se međutim u tom vremenu i izradbom namještaja, pa se iz 1854. godine sačuvao njegov nacrt za ormar, stol ograđen stupićima i pisaći stol u klasicističkom slogu, vjerojatno za pisarnicu Okružnog građevinarskog ureda.[8] Pravio je i nacrte za nadgrobne spomenike onda pomodnog izgleda. Slijedeće 1855. godine izradio je nacrt za ulaz u groblje davši mu monumentalni, čvrsti oblik.[9] Izvodio je i nacrte za kamene sarkofage pseudo-

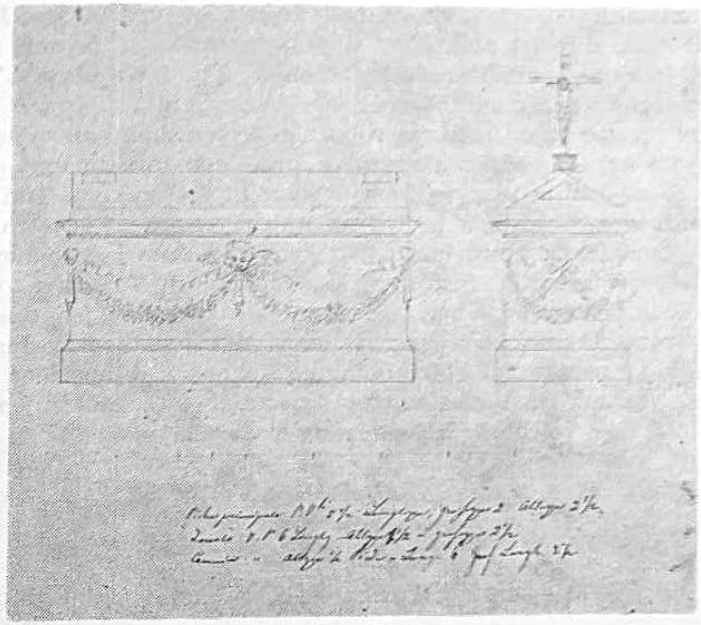

V. MARINOVIĆ: Nacrt za sarkofag

klasicističkog izgleda s poklopcima antičkog uzorka okićene reljefnim vijencima, sagnutim bakljama i krilatim glavama anđela koji onda bijahu omiljeli. Ti su nacrti točno izrađeni s označenim mjerama koje odaju onodobne skladne odnose u spomeničkim djelima. Nažalost, danas se ne može saznati da li bijahu izvedena sva tri sarkofaga koje je Vicko Marinović smislio,[10] vjerojatno za neku obitelj, jer je uništeno staro splitsko groblje na Sustipanu, vezano čvršćim uspomenama s narodnim preporodom i njegovim ličnostima, usprkos prosvjedu konzervatora pa i žaljenju Miroslava Krleže izraženom u »Zastavama«.

Vicka Marinovića je zbog ugleda sposobnog majstora i čestitog građanina kakav je uživao u svom zavičaju, osobito pošto je vratio dugove svog siromašnog oca, splitski Okružni sud imenovao sudbenim vještakom zidarom 1856. godine i on procjenjivaše građevine i građevinske poslove.[11]

Godine 1858. bio mu je povjeren zadatak proširenja stare jednobrodne crkve u omiškoj Lokvi Rogoznici. Iz njegovih sačuvanih nacrta, tlorisa, poprečnog i uzdužnog presjeka, pročelnog i bočnog vanjskog izgleda gradnje, koje je on potpisao u Splitu u prosincu 1858, kao »perito muratore, progettò«, vidi se stvaralačka vještina točnog i čistog crtanja, a ujedno i osjećaj za sklad i uravnoteženost omjera, raspored otvora i usklađenost vanjskih obrisa i unutrašnjeg prostora crkve. On je u taj nacrt čak unio tloris starije jednobrodnne crkve, a dobivši zadatak da sruši njen stražnji dio s apsidom vješto ju je uklopio u novu proširenu gradnju. Cjelini dade oblik suzdržanog latinskog križa s kro-

vovima natkritih bočnih krakova nad kojima se uzdiže središnji dio. Svi su nacrtani dijelovi prekriveni drvenim stropom, a prozori su nadsvođeni i imaju romaničko-renesansni oblik, kao i tri ulaza s ravnim profiliranim nadvratnicima. Kroz dvoja bočna vrata ulazi se izravno u poprečni prostor lađe i pristupa pobočnim žrtvenicima koji se ne podređuju smjeru kapela već su okrenuti k pročelnom pristupnom prostoru usklađujući se svojim usmjerenjem s glavnim žrtvenikom. Tim je rješenjem proveden jedinstven pogled na njih. Pročelje crkve s trokutnim zabatom, romaničkim prozorima poput križa u kolutu i baroknom lunetom djeluje jedinstveno. Stražnjem apsidalnom dijelu crkve, vješto i neupadno, ne remeteći cjelinu, nadodana je sakristija s jedne a zvonik s druge strane. Čednoj starijoj crkvi on je tim dodatkom, jednako kao pojedinostima, polukružnim trijumfalnim lukom nad apsidom, zidnim vijencima, vratima pa i niskim stubištem, a osobito uzdizanjem središnjeg dijela dao velebniji izgled čvrste povezane cjeline, bez suvišna

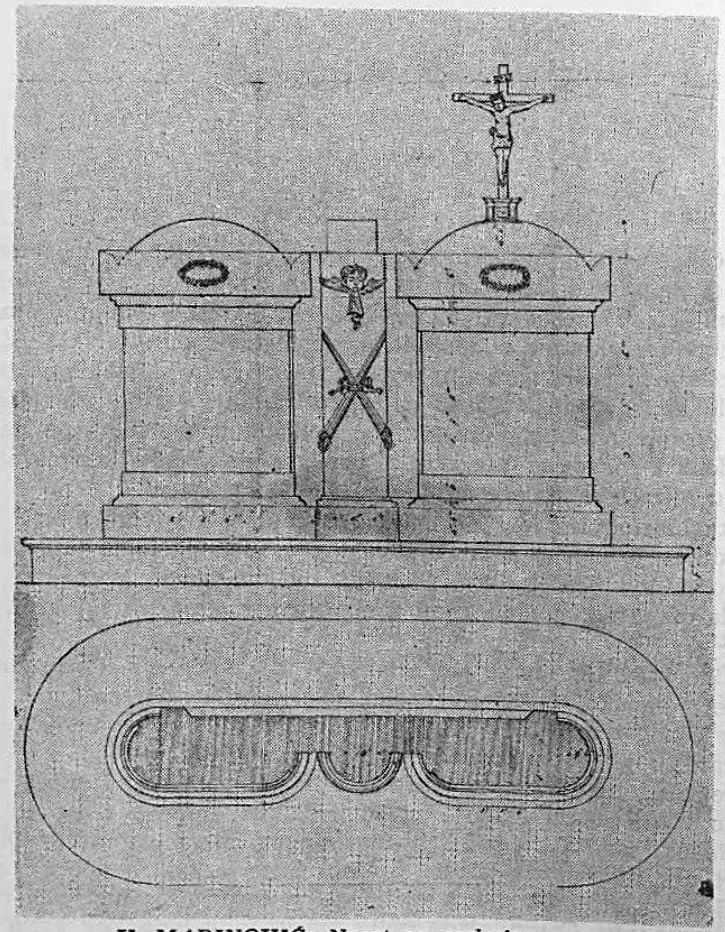

V. MARINOVIĆ: Nacrt za sarkofage

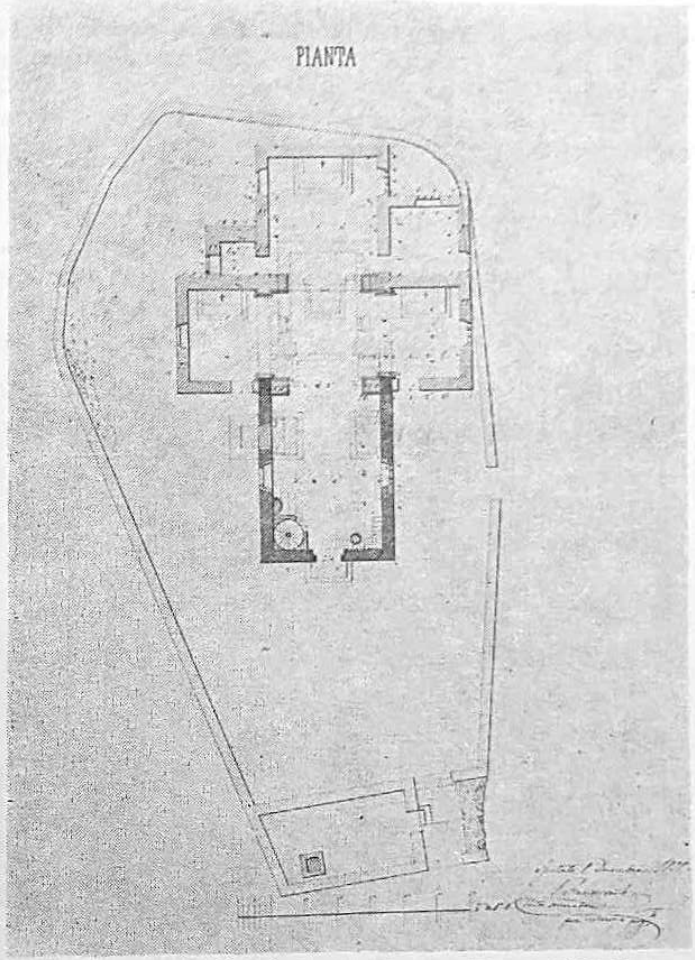

V. MARINOVIĆ: Tloris za crkvu u Rogoznici-Lokvi

ukrasa i ishitrenih oblika. U toj jednostavnoj zamisli on se predstavio kao graditelj svoga vremena, čednog zahvata, ali istančana ukusa i temeljita poznavanja prostornih odnosa u graditeljstvu.

Stara crkva Marijina uznesenja u Rogoznici Lokvi spominje se u spisima službenih pohoda splitskih nadbiskupa Pacifika Bizze i Ivana Luke Garanjina sredinom 18. stoljeća. U izvještaju o crkvama 1804—1816. godine za doba francuske uprave za nju je bosančicom napisano: »... crkva parokijanska pod imenom Blažene Gospe od Uznesenja ograđena po sridi puka, sagrađena u stara davnena vremena... navodi se u stanju tvardu od zida i pokrova, more primiti vas puk od sela...« Ali u dopisu Dekanata omiškom nadbiskupskom uredu navodi se iz

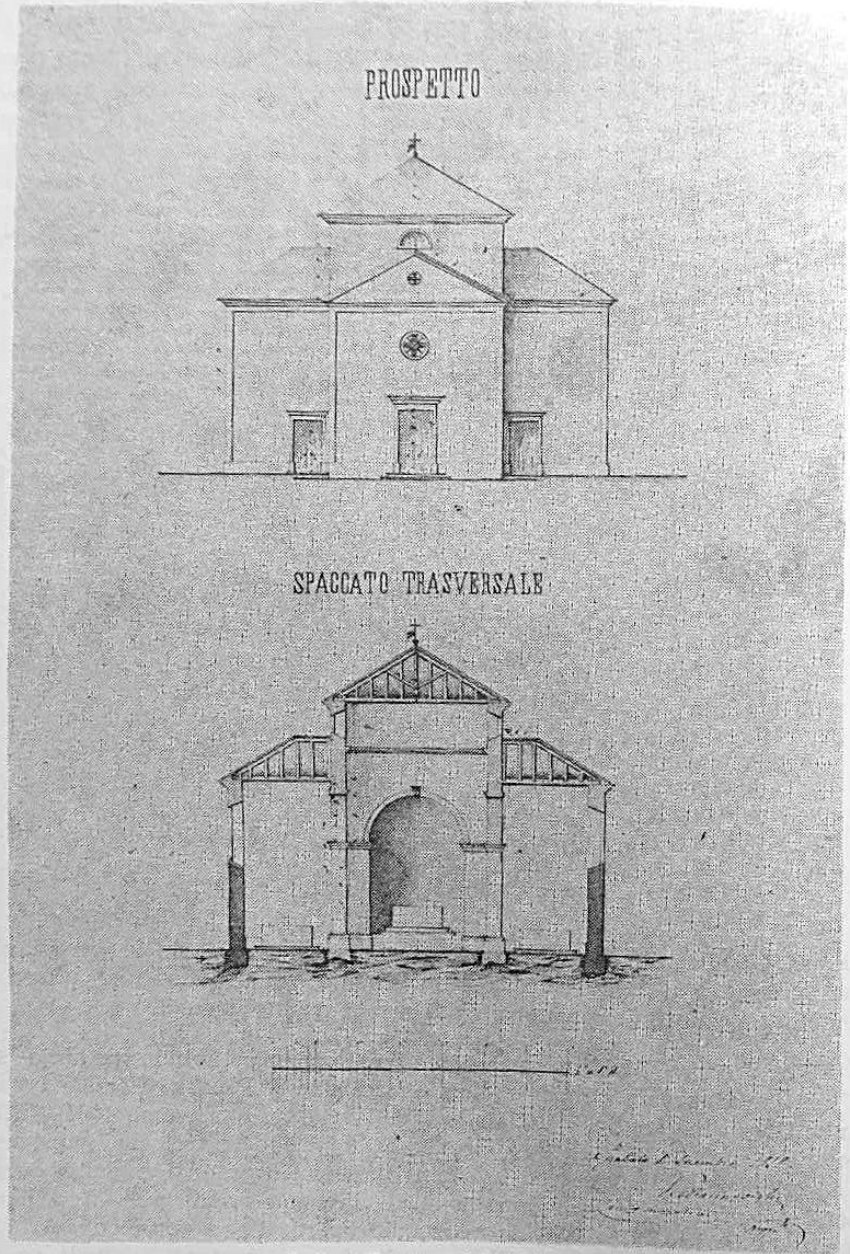

crkvu u Rogoznici-Lokvi

Rogoznice 9. srpnja 1850. da je narušena od potresa i izvještava se o mišljenju seljaka za mjesto gradnje nove crkve. Neki se izjasniše da se gradi na položaju Počivalište između Konca i Dobarča, ali većina ipak odluči da se po ustaljenom običaju podigne na mjestu stare, pa i Marinović nacrta njen tloris u nacrtu za novu koja se sagradi 1867. godine, ne promijenivši, naravno, ime.[12]

Pri gradnji su izmijenjeni neki dijelovi Marinovićeva nacrta. Među ostalim crkvi nisu napravljena dvoja vrata poprečnog broda, već mjesto njih otvoreni prozori. Trokutni uokvireni zabat s prozorčićem na središnjem dijelu pročelja nije reljefno uokviren, a i glavna vrata su promijenjena u načinu romaničkog sloga pojačanim okvirom, lukom otvora i trokutnim zabatom sa završnim vijencem i križem. Unutrašnjost je također promijenjena, nije natkrita stropovima, već poluoblim svodovima

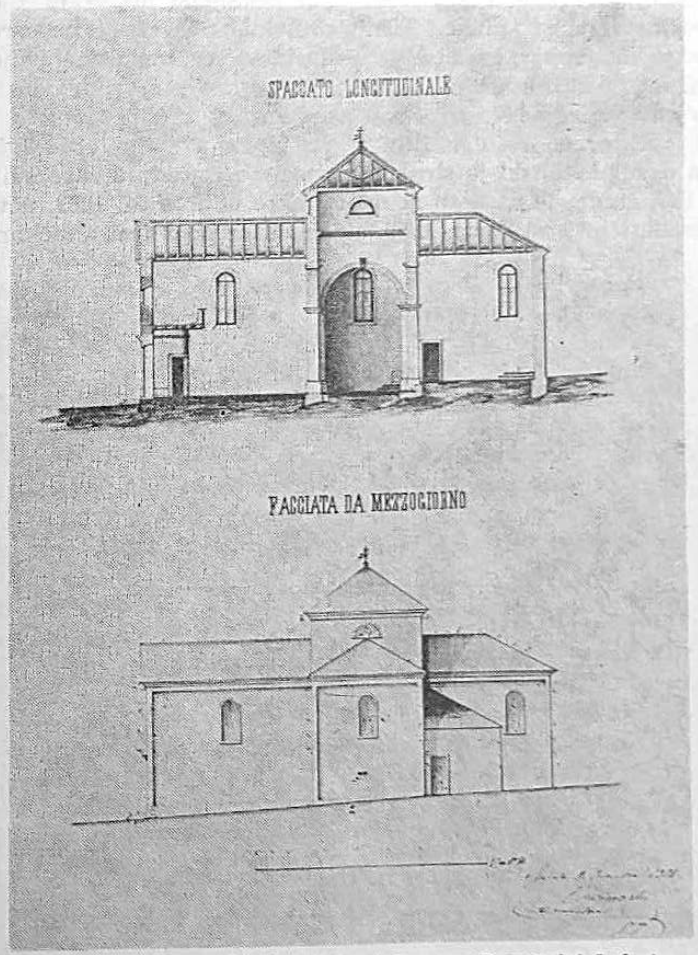

V. MARINOVIĆ: Nacrt za crkvu u Rogoznici-Lokvi

od kojih je središnji križni poput kupole. Pobočni žrtvenici nisu podignuti u osi kapela ni uporedo s glavnim. Iz Marinovićeva nacrta, dakle, uklonjena su, na žalost, naprednija građevinska rješenja, cjelovitost i plastičnost, uravnoteženost dijelova, te povezanost natkrivenih i vanjskih prostora. Možda su pri toj Marinovićevoj zamisli, a u splitskoj nadbiskupiji rijetko zamišljenog ili ostvarenog crkvenog plana u obliku križa, on i naručitelji bili potaknuti i nadahnuti, u ono doba buđenja narodne svijesti, planom starohrvatske crkve sv. Križa u Ninu, prvom političkom a i crkvenom središtu dalmatinske Hrvatske. Ali bez obzira na tu spoznaju važno je utvrditi da je Marinović u sustavu prostorne i plastične razrade jedne obredne građevine nastojao provesti naprednu zamisao njenog spajanja sa selom i prostranom okolinom, ali su pri izvedbi uklonjeni bočni ulazi u smjeru pročelja. Tim je zanemarena izvorna zamisao jednosmjernog sagledavanja unutrašnjosti, a pobijena dinamičnost središnje ustrojene crkve. Osim štednje te promjene otkrivaju i okorjeli ukus sredine koja se, unatoč težnji projektanta, vratila neposrednijim inačicama pokrajinskog graditeljstva. Marinović će, međutim, svoje pobude na planu prostorne obrade graditeljstva provesti na drugim zadacima, u svjetovnoj zgradi i za osobnu namjenu.

Kao majstor za cestogradnju u vrličkom, a zatim 1854. godine u sinjskom okrugu splitski je stručnjak nadzirao izgradnju zagorskih cesta. Godine 1860. radio je na cesti između Vrlike i Ribarića, 1863. učvršćivao je kraljevsku cestu za Omiš, 1859. zidao obalu pred franjevačkim samo-

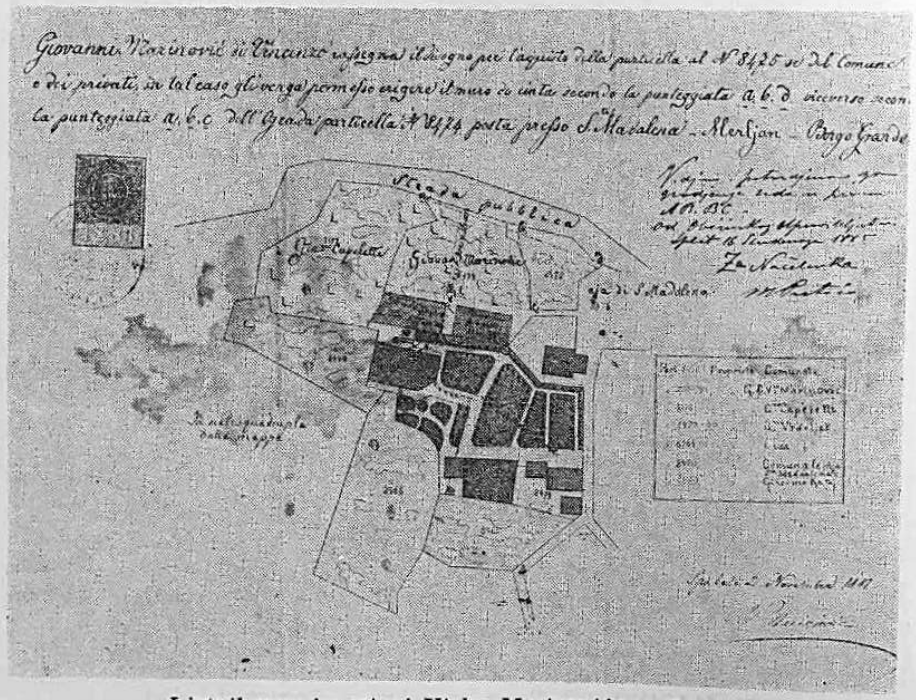

Ljetnikovac i perivoj Vicka Marinovića u Splitu

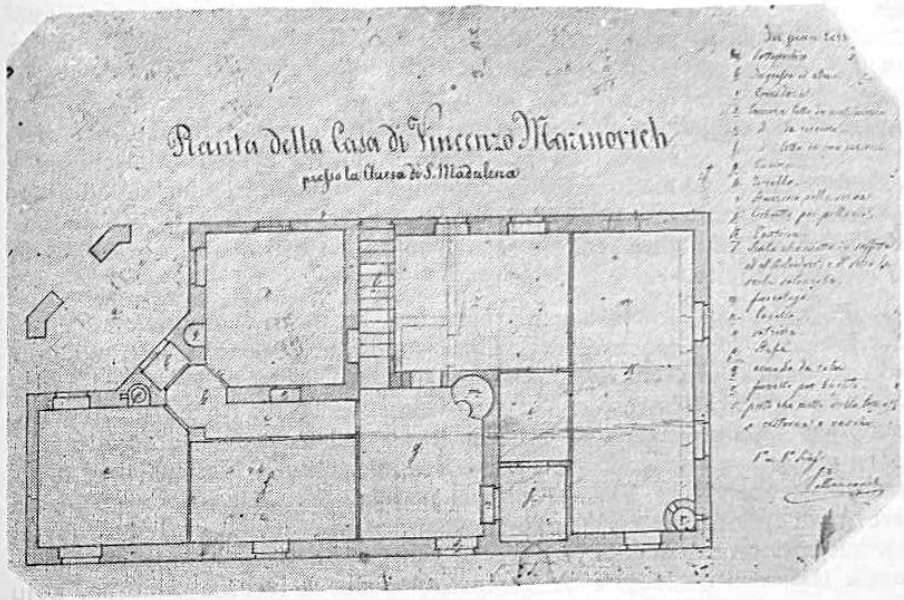

V. MARINOVIĆ: Tloris ljetnikovca

stanom u splitskoj luci, a 1861. popravljao most u Trilju. Uporedo poduzimaše radove na različitim zgradama diljem srednje Dalmacije; godine 1858. na bazani u Sinju i na zdravstvenom lučkom uredu u Supetru na Braču, 1859. na kazalištu A. Nutricija u Trogiru[13] i na gradskoj bolnici i nahodištu u Splitu, a 1960. na lučkoj kapetaniji tog grada, pa na zvoniku pravoslavne crkve u Dragoviću i crkve u Podgori. Godine 1863 — 1864. obnavljao je kuću Grgura Grisogona u kojoj bijaše splitska gimnazija, gdje je sazidao cisternu prema tuđem nacrtu, obnavljao dućan Primi u kući Javne dobrotvornosti; 1865. gradio je vrtlarski staklenik i terasu Dujmu Karamanu, a potom još obnavljao kuću Bassa i kuću Javne dobrotvornosti zaklade Martinis. Godine 1867. poduzeo je s graditeljem Antunom Karamanom radove na kliškoj tvrđavi, a obnavljao Mateljanovu kuću u Kaštel-Lukšiću. Slijedeće 1868. izveo je plan za podizanje kuće Magdalene Brajević u njenom dvorištu u Splitu, a u ožujku 1870. izradio nacrt za kuću Petra Puhalovića u Visu.[14]

Iz tih i ostalih pothvata ovaj predani poslenik pokazuje svoju svestranu vještinu u gradnji cisterna, cesta, mostova, crkvenih i svjetovnih zgrada, sobnog namještaja i vrtnih staklenjaka, kojih je u Splitu onda bilo, te u kazališnim i bolničkim zgradama.[15] Rasprostro je svoje umijeće u zavičaju, u bliskoj i daljoj njegovoj okolici, zapošljavao kao graditelj i poduzetnik mnogo radnika, zidara i njihovih pomoćnika, zagoraca i primoraca, seljaka i građana pa je sa svima dolazio u prisni dodir. U tom poslu sa širokim narodnim slojevima on je ojačao svoju nacionalnu svijest, a ujedno i nudeći im poslove i zapošljavajući ih djelovao na buđenje njihovih osjećaja služenja dobrobiti naroda. Bijaše to tim va-

žnije što je u to doba svemoćni demagog, splitski načelnik Antonio Bajamonti, razvijajući građevinsku djelatnost u Splitu, obmanjivao i zavodio puk otuđujući ga od njegove korjenitosti, i to najviše u Velom varošu gdje mu se tiho ali sustavno suprotstavljaše i Vicko Marinović. Kao uvjereni narodnjak je shvatio da se pristaše Narodne stranke, obrtnici, osobito graditelji i građevni poduzetnici, moraju svojom djelatnošću i okupljanjem radnika i zanatlija oduprijeti Bajamontijevim zavodljivim pothvatima i radovima koji su se u neku ruku mogli smatrati i podmićivanjem savjesti glasača, koje je mogao i zapanjiti svojim djelovanjem u izgradnji Splita.

Pučanin, sin siromašnog mornara koji je umro u dugovima, Vicko Marinović se nije dao zavesti tim inače unosnim poslovima i stupio je u redove narodnjaka, što onda bijaše pogibeljno za osobni život, a i skopčano s mogućnošću neuspjeha u poslovanju i dobitku. Rođen sred Splita, saživljen s Dioklecijanovom palačom kao svaki izobraženi građanin njegova grada i suvremenik svog kuma već spomenutog klasicističkog arhitekta i konzervatora Vicka Andrića, podigao je u klasicističkom duhu svoj mali ljetnikovac na sjevero-istočnoj padini Marjana kraj srednjovjekovne crkvice Sv. Mande, vrh Velog varoša koji je pristajao uz autonomaša Bajamontija. Bijaše to Vickova slobodna i izvorna zamisao, koju je ostvario 1872. godine. U smještaju te prizemnice, sred padine, sa koje se širi pogled na Kaštelanski zaljev, Kozjak i Mosor, u osoju koji nije izložen ljetnoj vrućini, a okružen zazelenjenim, prostranim i slobodnim prostorom, njen je graditelj ostvario sve prednosti ladanjskog graditeljstva, kupujući pojedine zemljišne čestice, minirajući stijene i poravnavajući zemljište, pružajući šetnice, dubeći tri cisterne i kućni podrum kojemu je dno ispunio pijeskom za hlađenje izabranog vina, a u koji se spušta kroz skroviti ulaz u podu. Okružio je zgradu terasama koje podiže vrh krova i pročelja, a i uzduž sjevernog zida, tako da se posve stopio s prigradskom okolinom. Time se kuća, sa čijih se terasa i završne visoke krovne vidilice ili altane pruža široki pogled na more, spinutsko i poljudsko polje te okolne udaljene planine, potpuno rastvorila prirodi i sljubila s krajolikom. Zaljubljen u nju njen marljivi gospodar je okružio cvjetnjakom, povrtnjakom i vinogradom, pa je, iako malena, dobila u toj pitomoj prostranosti viši, uzdignuti izgled i to s izvornim pročeljem, obrisom a i rasporedom prostorija.

U tlocrtu, naime, sve je podvrgnuto trima uporednim zidovima i suviše čvrstim za prizemnicu. Možda mu to nalagaše njena uzdignutost na prirodnoj hridi koju je obzidao podgradnjom s dva luka, ali je takva gradnja omogućila izuzetno uzdizanje vidilice vrh dvoslivnog opruženog krova. Shodno općem izduženju kuće unutrašnjost je spretno podijeljena na prostorije za dnevni život vezane uz terase s ulaznim stubištem sa sjeverne strane. Tu je smještena kuhinja i prvotno predviđena krušna peć s blagavaonicom, ujedno ulaznom popločanom prostorijom, na koju se vezuje i najprostranija soba gospodara u najtoplijem, jugozapadnom kutu. Kroz uski hodnik ovaj dio saobraća s reprezentativnim, gostinjskim dijelom kuće sačinjenim od dvije sobe, manjom sjevernom a većom južnom, za spavaonice, te prostorijom za primanje u sjeveroistočnom kutu. Ona

osim istočnog prozora ima i vrata sa sjeverne strane zaštićena žaluzijama (persianette) kojima se izravno izlazi na šetnicu uzdignutu nad dvorištem i spojenu s navedenom terasom. Na četvrtastim stupovima, kojima je završetke u obliku piramide klesao brački majstor Štambuk,[16] granala se odrina vinove loze, pod kojom su ozidane klupe sa središnjim stolom i krunom cisterne za pitku vodu. Zid sa zapadne strane omeđuje gospodarski dio dvorišta, a kako je ovaj dio ostao zahvaljujući izuzetno spretnom iskorištenju reljefnog tla uzdignut nad vrtovima prema starom putu k sjevernim padinama Marjana, vladao je dalekim pogledom na Kaštelanski zaljev preko onda nesagrađenih predjela Spinuta, Poljuda i Lore.

Ljetnikovac V. MARINOVIĆA (crtež G. Nikšić)

Podan te višestruko razvedene terase popločane kamenim pločama ili oblucima usađenim u zemlju, te oplemenjene jarulama za cvijeće, dvije su cisterne, jedna za natapanje vrta a druga za pojenje konja, s kamenim koritom, zatim spremište za alat i još trijem za sklanjanje kočije, dakle, sve predviđeno za domaći, obiteljski život vlasnika. S druge pak strane nad povrtnjakom i voćnjakom od reprezentativnih vratiju pristupa se, drugim stubama i kroz perivoj zasađen lovorom i šimširom, glavnom ulazu u mali ljetnikovac. Poput zatvorene galerijice trapezoidnog tlocrta, a sa tročlanom arkadom oblikovano je ovo pročelje skošeno naprama kutu cjelokupnog pravokutnika građevine. Time je vješto naglašen pristupni utisak ugodne dobrodošlice u niskogradnju, kojoj su glavna vrata tek unutar te ostakljene prostorije s lunetom popunjenom kićenom rešetkom od kovana željeza oko slova M (Marinović) i brojki godine 1872. Osim vanjskih lučnih otvora sa žbukanim profilima i nad njima uvučenih polja položenih pravokutnika, nekoć popunjenih islikanim ukrasom, svečani dojam ulaznog dijela pojačavahu dvije stepenasto uzdignute terase koje prekidaju volumen kuće. Prva s niskom ogradom izravno natkriva donju rastvorenu galerijicu, omogućavajući ugodan boravak u popodnevnoj sjeni, a druga se uzdiže vrh sljemena krova poput vidilice s visokom ogradom. Prvoj se prilazi kroz tavan, te je služila samome vlasniku za sušenje voća i slično, a drugoj kroz usko stubište usječeno u krovište i naslonjeno na središnji zid kuće. Tako su se gosti uvodili iz vrta i uspinjali uskim i zbijenim stepenicama, da im se odjednom s visine pokaže privlačna ljepota splitskog krajolika koja se odatle široko sagledavala od podmosorskih sela s Klisom, obrisima i padinama Kozjaka, rascvjetalim u proljeće žukom, i obalom Kaštela sve do Trogira. Zahvaljujući toj izuzetno maštovitoj gradnji znatno je pojačan plastički utisak pročelja, a iz samog ljetnikovca osvojeni prostrani vidokruzi slikovite splitske okolice koju opjeva i Marinoviću onda omiljeli splitski pjesnik Luka Botić.

Čitava je zgrada, dakle, domišljato razrađena u svojoj poglavito ladanjskoj namjeni, a konstrukcijski i prostorno razvijena po načelu povezivanja s pažljivo uređenom okućnicom. Iz prizemnice se lako i izravno saobraća s dvorištem, a kako blagovaonica i soba za primanje imaju zasebna vrata na sjevernoj strani, podvučena je ugoda ljetnog boravka. Stoga je obavljena pažljiva razrada priključenih vanjskih prostora koji se oblikovahu u skladu sa sadržajem, ali i s naglašenom težnjom za uljepšavanjem i oplemenjivanjem. Estetski dojam također pojačavaju raznovrsne tehnike građenja s primjenom različite građe. Čitava vanjština kuće je ožbukana u tamnom cinoberu, okviri vrata i prozora od kamenih pragova, a ograde u perivoju od suhoziđa i nepravilno ozidane. Stubište u vrtu i u slikovitom dvorištu je kameno kao i pretežno popločenje okućnice u koju se umeću površine od nabijenih oblutaka. Rubne ograde stepenastog zemljišta su željezne s mjedenim završnim kuglicama, željezna je odrina pred blagavaonicom te rukohvati stubišta, a donji pojasi podgradnji sa sjeverne strane izvedeni su u hrapavoj žbuci da bi se u rustičnom dojmu stopile s tlom iz kojeg kuća nenametljivo raste. U raznorodnosti građe ipak je dosta prisutan cement kao ondašnje novo sredstvo

građenja iako su pod žbukom neki zidovi kao i stupovi odrine od cigle. Ona je ostala nepokrivena na donjoj kućici sa spremištem, jednosobnim stančićem za čuvara te trijemom za kočiju na još nižem zemljištu gdje je i široki pristupni ulaz. Taj je omeđen stupovima od izmjeničnih pojasa kamena i cigle s dvije završne kamene kugle uobičajene već u barokno doba. Na željeznoj rešetki otvora su nenametljivo postavljena slova vlasnikova imena V M, dok je na glavnim vratima kamenog klasičnog okvira kroz koja se s istoka ulazilo iz grada uzidan renesansni grb stare trogirske obitelji Štafilića s čokotom i grozdom vinove loze. Taj je ukras Vicko Marinović nabavio i postavio na ulazu svojeg imanja radi vinogradskog znamena plitkog reljefa trogirske klesarske škole 16. stoljeća.

Nedaleko od tog ulaza a uz ogradu imanja stajala je mala konoba dijelom ukopana u zemlju radi povoljnijeg pohranjivanja vina iz uzgojenog vinograda, koje se tu i tiještilo na malom drvenom tijesku. Podalje je bila i štala za konja s prostorijom za sijeno na katu, a uz nju skrovit u lovorju bliže kući otvoreni nužnik — dokaz više da sve bijaše namijenjeno ljetnom boravku jer je Marinovićeva obitelj dugo provodila zimu u jugozapadnom dijelu grada. U tom kutu dvorišta skupljao se gnoj za vinograd i voćnjak zasađen plemenitim vrstama voćaka: kajsija i jabuka, bresaka, krušaka, limuna, murava i smokava koje je njegovao vrtlar vlasnika parka Vitturi,[17] te trajno njegovani povrtnjak u kojem su rasli bob, grašak, rajčice, kapula i ostalo za što su se sve redovito nabavljale sadnice. Među tim korisno obrađenim površinama posebna se pažnja poklanjaše površinski malom ali po starim uzorima dalmatinske vrtne kulture uređenom perivoju. Pored nasada šimšira, koji se podrezivaše u pravilnim geometrijskim nacrtima kao u francuskim i talijanskim parkovima, lovorika je puštena da se grana u obliku prirodnog grma i krošnjastih stabala. Posebno je pak važno da je Vicko Marinović u te ozelenjene površine slijedom klasicističkog ukusa donio dva vitka antička izljebana stupa, vjerojatno iz rimskih ruševina Salone, te jedan stupić jednostavnog profila domaće gotičko-renesansne radionice, te ga podgradio šupljikavim stijenjem s morske obale. Uz spomenuti grb Štafilića time je osvjedočena njegova romantičarska ljubav prema starim kamenarskim radovima, ali i suvremeni mu smisao za njihovo uklapanje u gradnje njegova stoljeća, koje bijaše u Solinu i u Splitu uobičajeno. Kamene vaze za cvijeće klasicističkog oblika također ukrasivahu perivoj.

Potanje praćenje suvremenog ukusa istančane razine odaju nam nekadašnje zidne slikarije sobâ Marinovićeva ljetnikovca. Ulazna galerijica bijaše išarana razgranatim, prepletenim i procvalim biljkama, na kojima su se krilile ptice kao u predsoblju Foretićeva ljetnikovca u Korčuli, Dudanova i Celio-Cege u Kaštelima. Zidovi soba bijahu oblijepljeni pri dnu papirnim pojasima na kojima su vodenim bojama bile islikane ravne tamnobojne crte s poredanim bijelim kuglicama. Neki komadi se svojim svježim šarama sačuvaše, ali su slikarije u većini soba istrošene zbog kasnijih prebojavanja. Ovakva prebojavanja stropova a i zidova ukrašenih različitim motivima, nažalost, u dalmatinskim su kućama i nekim palačama sve češća, tako mjesto da im se trošnost popravi, vlasnici i stanari uništavaju te slikarije koje dočaravahu ugođaj unutrašnjosti i kul-

turu stanovanja u 19. stoljeću. Sačuvaše se one u biskupskoj palači u Dubrovniku, u kući dra J. Škarića u Postirima, u nekim kućama u Trpnju i kućama Cvitković — Flori, Mimbelli — Župa i Danka Štuka na Orebićima. Na stropu Marinovićeve sobe za primanje naslikane su istančano i prema predlošcima iz perivoja kite šarena cvijeća i sirene upletene u groteskne vijuge i prepletene ukrase, a u sredini znamenja graditelja: kutomjeri, ravnalo, šestar i trokuti okićeni cvjetovima i tananom hrvatskom trobojkom kao izrazom političkog uvjerenja vlasnika ljetnikovca. On je u ono borbeno doba, ispunjeno sukobima između narodnjaka i autonomaša, upravo na rubu Velog varoša napučenog zavedenim Bajamontijevim pristašama, u svojem prisnom i skladnom ljetnikovcu okupljao istomišljenike iz svoje stranke, pripremajući ,a zatim i slaveći pobjedu.

Sred stropa blagovaonice bijaše naslikan pladanj s različitim voćem, a u prostranoj susjednoj sobi sred okvira, koji se svija u kutovima i sred ravnih crta u groteksne ukrase, u lovor lišću su knjige, dok je strop manje sobe za spavanje bio oivičen groteskním ukrasima s crnačkim maskama u kutovima, maštovito u slogu neobaroka. I osmerostrani ispust hodnika bijaše oslikan ukrasima koji se podudarahu sa šarenim cementnim pločicama, pločnika, crvenim, crnim i smeđim poredanim zvjezdoliko i u geometrijskim oblicima. Možda ih je slikao neki slikar Aleksandar čije je ime Marinović zabilježio pri isplatama.[18] Sve te slikarije usklađene s prostorom soba bijahu vješto izvedene odajući raskoš prostorija ispunjenih kasnobaroknim i klasicističkim namještajem iz prve polovice i sredine 19. stoljeća. Komode, naslojnači, barokno klecalo, zrcalo s raskošnim pozlaćenim okvirom u slogu Brustolonove mletačke škole i empire satovi odsijevahu pri blagom svjetlu koje je kroz zelene persijane prodiralo iz zazelenjelog perivoja ili uvečer pri blagoj svjetlosti mjedenih lukjernara, dajući svemu ugođaj sklada, otmjenosti a i obiteljske prisnosti pod niskim stropom. Oprema gostinjske sobe dopunjena je peći sagrađenom u opeci u okruglom, cilindričnom obliku pojačana postolja i istaknuta profiliranog vijenca pri ravnom vrhu. Ožbukana je bijelom žbukom po kojoj su razigrane plavkaste crte koje oponašaju mramor. Smještena je obzirno a i zbog pojačanja topline, kojoj doprinose i drveni podovi, u polukružnu zidnu udubinu, predviđenu već u Marinovićevu tlorisu ljetnikovca u kojemu je kao i u dubrovačkim renesansnim i baroknim ljetnikovcima bilo, dakle, predviđeno i grijanje. Oprema građanskog stana dopunjena je i vlasnikovim portretom koji je naslikao Petar Zečević u skučenom crtežu i boji.[19]

Marinović je dugo tetošio planove ove svoje gradnje, mijenjao ih, nadopunjao, predviđao je i kao jednokatnicu, različito joj oblikovao pročelni trijem i krovnu vidilicu,[20] dok je konačno nije završio u današnjem obliku. Na rubu i povišenom mjestu perivoja, s izgledom na blagu padinu marjanskog podnožja, a uz crkveno dvorište Sv. Mande, podignuta je bila i sjenica, glorijet, spominjan u troškovniku gradnje a i ucrtan u tlorisu perivoja 1885. godine. Pod sjenicom se moglo prisustvovati nesmetano crkvenim obredima u susjednoj crkvici. Nije, dakle, trebalo, zidati vlastitu kapelu kao što je radio Capogrosso na Mejama,a i još neki, osobito dubrovački plemići u renesansnim ljetnikovcima.

Marinović je oko ove i ostale gradnje okupio nekoliko majstora zidara i klesara, drvodjelaca, vrtlara i pomoćnih radnika iz poznatih splitskih,[21] bračkih i zagorskih zanatlijskih obitelji. Godine 1872. ljetnikovac je uglavnom dovršen i Vicko je u željeznoj rešetki nad glavnim ulazom, jedinim koji je osiguran čvrstim drvenim vratnicama, dao u željezu skovati slovo M, koje označuje njegovo prezime, i tu godinu, svjestan da je poljepšao jedan kameniti, opori dio marjanske padine na kojoj se u srednjem vijeku uz crkvu sv. Mande i Lazara nalazilo odbojno sklonište za gubavce, leprozorij, po kojemu sve do jučer taj nekoć ogoljeli kameni predio zvahu »Pod uboge«. Tu gdje su u 18. stoljeću pastiri na zapuštenom groblju pasli ovce, a psi raznosili mrtvačke kosti,[22] Marinović je rasprostro svoje zelene površine ukrasivši ih kamenim cvjetnim vazama klasicističkog sloga, iźljebanim salonitanskim i gotičko-renesansnim stupovima koje već spomenuh, te romantičnim klupama čije ograde od lijevanog željeza imahu oblike okljaštrenih grana. Ukrasio je istočna kamena vrata perivoja kamenim grbom trogirskih Štafilića s reljefnim grozdom vinove loze, nabreklim kao i oni kojima su spinutski vinogradari kitili obližnju srednjovjekovnu crkvicu sv. Mande svakog srpnja, iznoseći i goli naslikani lik svete pokajnice da im plodinu zaštiti od oluja. Po toj se crkvici, iz koje je iščezlo ime sv. Lazara, cesta uz nju zvala Mandalinski put.

Tu se u proljetnom travnju prigodom imendana »meštre Vice« okupljahu narodnjaci, pijući njegovo vino i jedući pršut koji mu je tom zgodom slao iz Sinja jedan od njihovih prvaka Duje Rendić Miočević.[23] U tim predvečerjima neki ratoborni velovaroški autonomaši, koji su fizički napali i Marinovića, mogahu čuti iz njegovog zasjenjenog perivoja rodoljubne pjesme i počašnice pa i onu koju je on 11. studenog na Martinje 1878. spjevao nespretnim pučkim stihom u kojoj nazivlje ne samo Talijane i autonomaše već i Austrijance varalicama, a svoje Splićane pozivlje na slogu, otpor tuđincu, ljubav prema puku i materinjem jeziku. Iako jednostavno sročena ta kratka pjesma sažeto sadrži i otkriva iskreno, neusiljeno i hrabro opjevan politički nacrt konačnog cilja narodnjaka, pa djeluje kao molitva više negoli budnica:

Bratijo sbratimo se
Sloghu slidimo,
Tuđinu nedajmo se.
Narod zagherlimo,
Jezik materinski
Na srcu nam stoji,
Bariak Narodnaski
Za vik se goji.
Od sebe odbijmo
Varalice autonomaše.
Narodnjače Martine sveti
Pomozi da Isus propeti
Bratimstvo i narod sastavi,
Varalice, nimce i lazmane
Od nas rastavi.[24]

Vicko se isticao svojim rodoljubljem, čestitošću a i poznavanjem svoje struke. Njegove su narudžbe, obračuni i isplate čisti i uredno vođeni, dopisivanje uljudno pisano pravilnim onda u trgovini uobičajenim talijanskim jezikom. Uredno je vodio poslovanje s radnicima, vrlo ispravno bilježeći i najmanju svotu pa i napojnicu koju im je redovito isplaćivao. Bijaše član društva »Slavjanski napredak«,[25] u kojemu se okupljahu većinom splitski pučani iz redova narodnjaka, težaci, obrtnici i omladina. Jedan od njegovih članova Duje Mikačić pisao je o tom društvu: »Upisati se u Napredak i u Narodnu glazbu značilo je u ono doba svrstati se u četu koja je bila izvrgnuta svakom udarcu i napadaju, ali koja je bila spravna na sve i koja je vjerovala u svoj zadatak«.[26] Bijaše uvaženi dobrotvor Dobrovoljačkog vatrogasnog društva,[27] Zaklade dalmatinskih vojnih invalida.[28] Sukobio se s gradonačelnikom Antoniom Bajamontijem, vođom autonomaša, zbog svoje lože, koju je bio kupio u drugom redu Bajamontijeva kazališta 1859. godine skupa s prvim dioničarima.[29] Uvidjevši da se služe kazališnim predstavama i priredbama radi potalijančivanja Splita već 1861. godine prodao ju je Duji Karamanu.[30]

Godine 1871. općinska uprava izdala je Marinoviću uvjerenje da uživa »najcjelokupniji glas i najboljeg je čudorednog vladanja«.[31] Uživajući, dakle, trajni ugled u građanstvu, stekao je zbog svog rodoljublja i povjerenje među narodnjacima. U srpnju 1881. potpisao je s njima, a na čelu s Gajom Bulatom i svojim prijateljem Dujom Rendićem Miočevićem, podnesak Općinskom vijeću protiv nepravilnosti rada Bajamontijeve općinske uprave.[32] Slijedeće 1882. godine on je izabran za vijećnika prve hrvatske općine u Splitu.[33] Djelovao je među ostalima od rujna 1886. kao član općinskog Povjerenstva za ukras[34] i kao čovjek dobra ukusa doprinio poljepšanju grada, a kao vještak bivao članom za rješavanje sporova među baštinicima. Posebno je snabdijevao Split portland-cementom, drvenom građom i ostalim potrepštinama dobavljajući ih u svoje osigurano skladište iz Trsta i Senja tijekom predzadnjeg i zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća. Teretnice, putni listovi i dopisivanje Vicka Marinovića s tršćanskim i senjskim tvrtkama i trgovcima mogu poslužiti kao vrijedan prilog proučavanju brodarskog, parobrodarskog prometa i pomorske trgovine Splita tog vremena.[35]

U zadnjem desetljeću prošlog stoljeća Vicko Marinović ožalošćen neizlječivom bolešću svog jedinca sasvim je oronuo.[36] Umro je u sedamdeset četvrtoj godini svog života sredinom srpnja 1896. ispunivši potpuno želju svog pokojnog oca mornara Pavla, koji je u svojoj oporuci 15. veljače 1828. želio i preporučio supruzi da dobro odgoji njihova jedinica, a sinu da se brine za nju i da ne postane razuzdanik ni rasipnik.[37] Jedinicu Marčelu preporučio je Vicko svom prijatelju dru Duji Rendiću Miočeviću i on joj bijaše skrbnik sve dok nije u studenom 1896. postala punoljetna.[38] Pokopan je u grobu na Sustipanu koji bijaše sagradio za svoga sina Ljubislava, u čijem se hrvatskom obliku imena, tek onda uobičajenih, vidi također Marinovićevo rodoljublje,[39] pa je ono tako ispisano i na posjetnicama tog tragičnog mladića. Uspomenu mu počastiše dobrovoljnim prilozima Javnoj dobrotvornosti dr Duje Rendić Miočević, Duje B. Mikačić, Vjekoslav Hatze, Ivan Šore, Jakov Cukrov i drugi.[40] Splitska novina »Jedinstvo«, glasilo hrvatske narodne stranke, objavi 21. srpnja 1896. vijest

o njegovoj smrti: »† Vicko Marinović obće ljubljeni naš sugrađanin bivši ob. vijećnik umro je na 17. o. m. Priređen mu bješe sjajni sprovod. Pokoj mu duši!«.

Ljetnikovac je naslijedila Marinovićeva kćerka Marčela udata za gradskog agronoma Andriju Radmilovića, potomka starog velovaroškog roda.[41] Oni ne mijenjahu vanjski izgled ljetnikovca i tek mu nadodaše sanitarne prostorije sa zapadne strane, ali staru prizemnicu dvadesetih godina našeg stoljeća u naglom razvitku zapadnog dijela Splita nadvisiše i okoliše novogradnje, prekinuvši joj pogled na more i Kaštelanski zaljev. Ljetnikovac se više ne ističe u krajoliku i jedva se primjećuje među čempresima i lovorikama, pa je sjeta njegovih sjenovitih krošnja nadahnula Jerolima Mišu jednim akvarelom u kojem se odrazi i njegovo raspadanje, a Tinu Ujeviću pri silascima s njegovih večernjih šetnja po Marjanu izazvala stihove:

Zelenu granu s tugom žutog voća
u kakvom starom spljetskom perivoju
Sanjarim s mirom dok mi duša nòćā
i vlaga snova hvata dušu moju;

Sve su to uspomene, na zaboravljenog Vicka Marinovića i sjećanja na njegov stari, trošni ljetnikovac u kojemu sam i ja proživio radosne godine ali i tjeskobne trenutke umiranja njegove unuke a moje supruge Linde Radmilović, u čiji sam spomen napisao ove bilješke.

BILJEŠKE

[1] Li sei (6) Aprile mille ottocento ventidue/1822. Vicenzo Giuseppe figlio di Paolo Marinović e di Vincenza Milich sua legittima consorte. nato li 21 Marzo p. p. ed oggi battezzato da D. Luca Ciulich Parroco del Borgo Lucaz licenza dal Reverendissimo Arciprete. Compare fù il Signor Vincenzo Andrich coll' assistenza di Giovanni Mutarello. Libro XVIII p. 44 N° 49.

Dalla Parrochia della Cattedrale di Spalato li 21. Febbrajo 1850.

(Pečat) P. Manger C. Par.

Vickov otac bio je sin Antuna Marinovića i Antice Rosandić, a rođen je 13. XII 1779. u Podgori.

Arhivska ostavština V. Marinovića (dalje AVM.).

[2] Provincia di Dalmazia.

Il giorno di Dominica guindeci (15) del mese di Febraio dell' anno mille ottocento ventidue (1822) Spalato . . .

Conferitomi io Natajo infrascritto alla Casa di Paolo Marinovich posta in questa Città nella prima calle del giardino, vicina li bagni Seleban, contrada di San Spirito . . .

Tu kuću je V. Marinović prodao 1895. godine Vjekoslavu Hatzeu, ocu skladatelja Josipa.

A V M

[3] *C. Fisković*, Prilog razvitku pomorstva u Splitu početkom 19. stoljeća, **Kulturna baština, XIII Split 1982.**

[4] ATTESTATO

Marinovich Vincenzo nativo in Spalato allievo della Quarta Classe II°: Corso nella I. R. Scuola ELEMENTARE MAGGIORE di SPALATO, è intervenuto con incostanza alla Scuola nel Secondo Semestre dell' anno Scolastico 1834/35 ha dato prove di Buoni costumi, ed ha imparato le materie sottondicate prescritte dal Regolamento...

Aritmeca... Ottimamente
... Disegno... Ottimamente

Giacomo Rossi di Disegno
AVM

[5] Dichiaro io Sottoscritta che mediante il già affettuato incaso della C. R. Tesoreria Camerale di fiorini 100 K. 6.... **per conto del Signor Girolamo Mazzoni** quall' imprenditore de ristauri della chiesa Parrocchiale di Almissa... vengho a ricevere la complessiva somma di fiorini **400 quattrocento e ciò a saldo del prezzo di vendita di una casa posta in Spalato in luogo detta Brecchia** venduta dal defonto mio genitore Niccolo Seleban all' or pur defunto Paolo Marinovich, ed ora passata in potere del su nominato Mazzoni. Zara li 5. 9bre 1833.

Marietta Seleban vedova Catani
A. V. M.

Provincia di Dalmazia
Spalato li 9 nove decembre 1867 mille ottocento sessantasette...
Avendo stabilito di mettere in chiaro i miei rapporti di dare ed avere verso Vincenzo Marinović fù Paolo da me tutelato per qualche tempo durante la di lui minorità trovo in coscienza di dichiarare che il debito di fiorini 400 quattrocento verso Nicolò Seleban fù pagato da me... e poscia a me restituiti e difusi da Vincenzo Marinović fù Paolo...

† Croce di Girolamo Mazzoni fù Gregorio.

Grgur Mazzoni također bio protomajstor u Trogiru u 18 stoljeću. 30. IV 1777 je popravljao u stolnoj crkvi svetohranište: Contadi al signor Protto Gregorio Mazzoni per incolare e sicurare le colonette dell Tabernacolo T. 26. Računska knjiga operarija Vicka Garanjina 1776—1778. Arhiv Garanjin-Fanfongna u Trogiru. U popisu dugova Paola Mrinovića od 7. ožujka 1829. Mazzoni je nazvan protomajstor:

Debiti... al Proto Girolamo Mazzoni fiorini 400.

A V M

U Splitu u to doba radi i poduzetnik Juraj Mazzoni. *D. Kečkemet*, Rušenje komunalne i kneževe palače u Splitu, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 4—5, Zagreb 1979, str. 291, 292.

[6] No 731

Si restituèce certificandosi per parte di questa Congregazione Municipale **che il supplicante Vincenco Marinovich** abile, e capace nell'esercizio della professione di maestro muratore, **che da parecchi** anni esercita in questo Capoluogo.

Spalato. 24 aprile 1851.

Il Podestà
Dudan

A V M

[7] Lične isprave, imenovanja i molbe V Marinovića.

A V M

[8] **Nacrt s bećkim mjerama: Tavolo, Scrittoio, Armadio. Dall' I. R. Ufficio,** Distrettuale Edile, Spalato 31. agosto 1854 Nisiteo.

V. Marinovich.
A V M.

[9] Nacrt iz 14 srpnja 1855. A V M.

[10] Nacrti u A V M.

[11] No 2916

Al signor Vincenzo Marinovich q. Paolo a Spalato. Da accesione della sua Istanza 28 Ottobre p. p. No 2553 viene da parte di questo Tribunale nominato esso Vincenzo Marinovich in perito giudiziale muratore, ed in tale qualità dovra esatamente adempire i doveri di legge.

Lo si averte d'insinuarsi alla sottoscritta Presidenza nel dì 30 Decembre corente alle ore 10. a. m., onde prestare il relativo giuramento.

L' assente signor Presidente
(potpis nečitljiv)
Dall' I. R. Tribunale Circolare
Spalato 13 Decembre 1856.
(potpis nečitljiv)
A V M.

[12] Spisi pohoda nadbiskupa P. Bizze 1752, str. 195, nadbiskupa I. L. Garagnina 1767; Izvještaji o crkvama itd. 1804—1816. br. 105 sveščić XXV; Spisi br. 1180; Status personalis et localis episcopiae Spalatensis et Makarensis 1899, str. 58. Zahvaljujem g. Slavku Kovačiću, arhivaru Nadbiskupskog arhiva u Splitu, u kojemu se nalaze spomenuti spisi, na susretljivosti koju mi je pružio pri radu u arhivu.

[13] U njegovoj računskoj knjizi o gradnjama ne spominje se da je to kazalište bilo u Trogiru. Međutim članovi obitelji Nutrizio se spominju i u 19. stoljeću u Trogiru. *F. Heyer*, Wappenbuch des Königreichs Dalmatien, Nürnberg, 1873, str. 65. Tada je postojalo u Trogiru i staro kazalište. *R. Slade - Silović*, Staro trogirsko kazalište, Narodna starina, br. 2, Zagreb, 1922, str. 321.

[14] Nacrt u A V M.

[15] Svi su ti radovi koje sam ovdje nabrojio u različitim mjestima spomenuti u Marinovićevoj računskoj knjizi s obračunima plaćanja građe, majstora i radnika. Ovdje ih je nemoguće u cjelini objaviti zbog skučenog prostora ovog zbornika. Donosim im stoga samo naslove:

Impresa del Casello Sanitario al San Pietro della Brazza; Impresa di No 12 Klafter di ripa e di presa sotto S. Francesco; Impresa del lavoro della Bazzana di Sign; Lavoro fabbrica di Giovanni Supancich; Lavoro intonachi a f. l. 40 col Conte Michele Tartaja; Introito del lavoro del teatro Nutrizio; Impresa lavori occorenti all' ospidale Civile ed Orfanotrofio Spalato; Impresa lavori di ristauro Occorenti all'Ufficio di Porto Sanità in Spalato; Impresa Klaf. lo ripa occidentale sotto S. Francesco; Lavoro del campanile di Podgora contratatto f 2200; Impresa due tratti Strada nuova fra Ribarich e Verlicca; Lavori dell' ospidale Civile nell' anno 1861; Lavoro ristauro Ponte di Trigi deliberato 19 agosto 1862; Per reparazione intonaco ed inbianchiadura alla chiesa di Podgora; Impresa erezione tondini e muro di sostegno sopra la regia strada litorale d' Almissa...; Impresa ristauro della Casa Conte Gregorio ad uso della Scuola Ginnasiale e deliberata l'auta giorno 2 Settembre 1863; Impresa della nuova Cisterna nella Corte del Signor Conte Gregorio Grisogono, ad uso delle Scuole Ginnasiali; Impresa del Campanile di Podgora Contratto f. 2200.—; Lavoro del granaio pel Signor Milosevich in casa Cindro; Ristauro della casa Danilo presso S. Chiara; Lavoro impreso del ristauro Bottega Primi di Publica Beneficenza; Erezione di una serra nel Giardino del Signor Dojmio Caraman; 1866 Lavoro di ristauro della Casa; Eredi Bassa **convenuta col Signor Andrea Milossevich** giusta le sue descrizioni per fiorini 500; Lavoro nella Casa Martinis Beneficenza; Lavoro terrazza del signor D. Caraman; Lavoro di Clissa in società col signor A. Caraman; Lavoro a castel Vitturi Casa Matteglian; Selciatura della chiesa di Dobrich; Prosecuzione del lavoro in fortezza di Clissa in società con Ant. Caraman; Notazione spesa per l'orto S. Mandalena.

A V M

[16] Taj je klesar izrađivao i još neke dijelove lukova zidnih vijenaca, glavica na vratima i kući:

N° capitelli di pietra per le colonne al Stambuk fiorini 9; Per la fassia di pietra del belvedere al Stambuk fior. 8.55; arco sopra la porta al tagliapietra Stanbuch fior. 3; N° Due Capitelli del Portone da F. Stambuch fior. 15; Cantoni 8 di pietra del portone al Stambuch fior. 16.

A V M

[17] Acquisto di 20. gelsi dal Conte Fanfogna fior. 7.20. Fava N° a 20 fior 1. Cipolla f. 3. Frutti milanesi fior, 3 Pomi d'oro fior. 2. Fighi fior. 2.

Albicocchi
N° 1 di Tours. (7) 1
„ 1 di Elsazia (7) 1

„ 1 di Berlino (12) 1
„ 1 di Saluzzo (16) 1

Pomi
Belle Beaute (9)
Caville d' hiver (13
Coint rouge (32
Imperale (21

Peri
N° 1. Bellissime d' ete (37
1. de la Pentecote (44)
1. Beuree Antoniette (53)
1. Beuree Blam (59)

Percisi
N° 1. Admirable (3
1. Bellegarde (11
1. Incomparable (31
1. Belgedaine rouge (35

Una pianta limone fior. 1.
1877. Pergolate per le viti e colonne di pietra
1873. all Ortolano di Vitturi per piante e lavoro fior. 10.

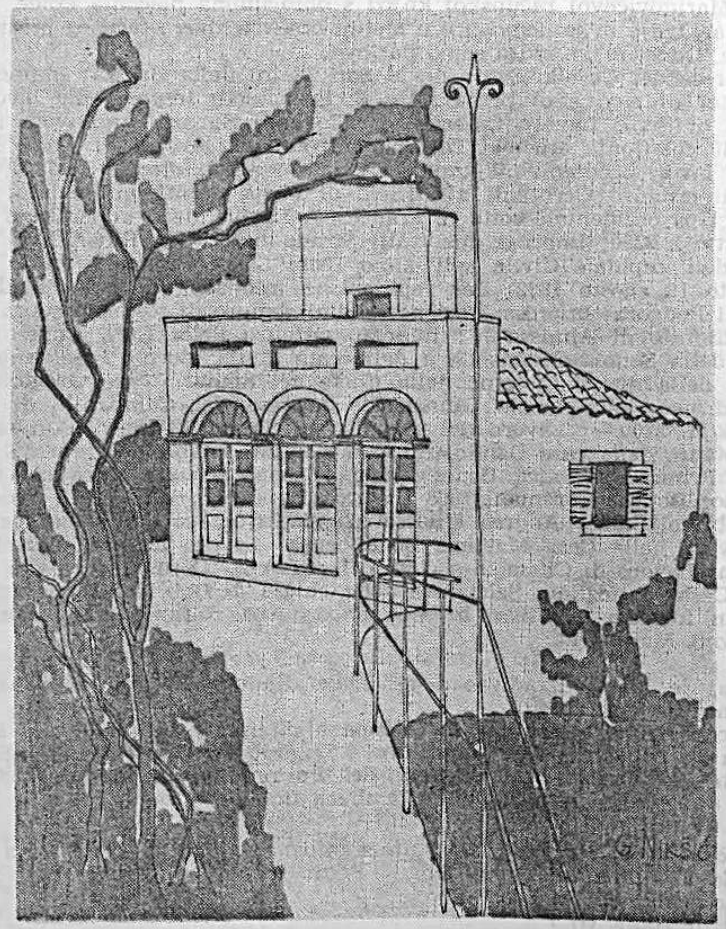

Ljetnikovac V. Marinovića (crtež G. Nikšić)

[18] Al pittore Allesssandro contati f. 25 + f. 20 + 5 + 15 + 37.62 = 102.62
Detto ad olio 3.70
Più al Pittore Allesandro in più f. 15.

A V M

[19] O Zečeviću, *C. Fisković*, Dubrovački sitnoslikari, u *C. Fisković - K. Prijatelj*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku, Split, 1950, str. 16, bilješka 15. Marinovićev portret objavio *K. Prijatelj*, Splitski slikari XIX stoljeća, Split, 1959, str. 14, 29, sl. 14.

Na drvenom okviru potreta je zapis: Rittrato di Vincenzo Marinovich nato in Spalato li 21 marzo 1822 nell' età di anni 35 alli 15 maggio 1857. Verlicca P. Zecevich.

[20] Različite inačice pokazuju nacrti u A V M.

[21] Ive Tudor, Toma Craglich, Kovacich, Martazza, Ante Marassovich, Toni Micacich, Simeone Sore, Pavazza, Pasquale Scogliar, Marin Missudin, Diomo Meneghello, Carlo Rossandich. Oni nose naslov mistro. A V M.

[22] *C. Fisković*, Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII i prvih godina XIX stoljeća. Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga zbora liječnika Hrvatske. Zagreb 1954, str. 250; *C. Fisković*, Splitski lazaret i leprozorij. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae III, br. 1—2 1963.

[23] Posjetnica Dr D. Rendić Miočevića, na poleđini: Carissimo signor Vice nell' inviarle le più cordiali felicitazioni pel di Lei onomastico, voglia aggredire un prosciutto che gustera in mia memoria assieme alla di Lei signora e figlia Sinj 4/4 95

[24] *C. Fisković*, o. c. (Splitski lazaret...) str. 23. i A V M.

O pogrdnom imenu lacmani kojim naši Zagorci zvahu Talijane P. Nutrizio-Grizogono piše: »... Kad nekoga hoće uvrijediti nazivlju ga lacmanin što znači Talijan pridajući mu tim što se više može oznaku divljaštva, laži, razuzdanosti, jednako tako mrsko ime kao što bijaše ono Rimljanin kod barbarskih naroda.« Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia, Trevigi, 1780, str. 176. Naziv je, dakle, iz 18. stoljeća, a možda i raniji, a trajao je sve do kraja 19. stoljeća.

[25] Upraviteljstvu Slavjanskog napredka
u
Spljetu

S mojom velikom neugodnošteom usilivansam odustat kano
Drug Slavjanskog Napredka, uzrokom neredna postupanja.
Upraviteljstva, neizirsivanja Pravilnika, a navlastito u smislju da to Upraviteljstvo popravlja grob Njegovoga Slavnoga Imena za kojega ja bi prvi sakupnik Drugova za utemeljit ga.

Spljet 7 Veliače 1883.
Visko Marinović

A V M

Nije označeno jeli pismo upućeno.

[26] *D. Kečkemet*, Hrvatski narodni preporod u Splitu (12), Vjesnik, Zagreb, listopad 1982.

[27] DOBROVOLJAČKO
VATROGASNO DRUŽTVO
SPLIT

Podpisano, smatra svojom dužnosti najtoplije Vam se zahvaliti na ime cielog tiela na daru od fo. Trideset što nam ga blagodarno podariše za obranu Vašeg skladišta od požara, koji je dne 23 Prosinca 1885 uništio bližnju Vam radionicu stolara J. Granića.

Od Upraviteljstva Dobro. Vatro. Družtva
Split 21 Siečnja 1866
Predsjednik
A. Bezić
Blagajnik
Stipe Kolombatović

Blagodarnom Gospodinu
Vicku Marinoviću
Mjesto

U svom skladištu, koje bijaše osigurano kod Compagnia di assicurazioni generali u Trstu, Marinović je prodavao cement, drvenu građu, pa i sijeno U Almanacco spalatino 1889 oglasio ga je:

Deposito cemento Portland
dell i. r. Fabrica di Perlmoos
legnami ed altri materiali di Fabbrica
presso
Vincenzo Marinović
Fieno di buona qualità a f. 5 per cento kilo
Spalato — Beccharia Vecchia — Spalato

Međutim Vicko je prodavao i boje. God. 1886. vodio je rasprave protiv slikara Antuna Bellottija koji mu nije platio boje i ostalu građu. Taj Antonio Bellotti »pittore da Spalato« nije nam poznat, pa ne znamo da li bijaše soboslikar i ličilac. Bio je osuđen da plati Vicku »a titolo di colori e generi somministratigli«. Josip Barišković, klesar ili graditelj žrtvenika (Giuseppe Bariscovich Altarista da Spalato), po presudi gradske preture bio je osuđen da plati Vicku 13.60 fiorina duga za prodatu mu građu 25. ožujka 1892. Ni taj nam majstor do sada nije pozjnat.

A V M

[28] I. R. Luogotenenza Dalmata
N° 4078

970

Quest' I. R. Luogotenenza Le accusa ricevimento e le porge i più sentiti ringraziamenti per l'importo di fiorini quaranta qui trasmesso a mezzo dell' I. R. Capitanato Circolare di Spalato e derivante da introito fatto in una festa publica da ballo nella sera dei 26. febbrajo p. p. il quale importo, giusta la volontà manifestata da Lei e da soci venne unito ai capitali della fondazione Invalidi Militi Dalmati.

Zara li 11 Marzo 1862.
Mamula
Al Signor Vincenzo Marinovich
in
Spalato
A V M

[29] A V M.

[30] ..... Contratto

1° Vicenzo Marinovich vende a Doimo Caraman, che compera il palchetto di facciata numero undeci 11 nel secondo II ordine del Teatro Bajamonti, costrutto in Spalato, sopra una parte del fondo comunale, appellato piazzale o Giardino Marmont, posto fra confini a levante e ponente il Dr Bajamonti e Socii, a mezzodi e tramontana lo stesso residuo fondo comunale....

Spalato li 20 gennajo 1861

Io sottocritto Doimo Caraman dichiaro di avere ricevuto da Vincenzo Marinović la somma di fiorini 700 settecento a qual prezzo di ricupera palchetto di facciata N° 11 nel II ordine del teatro Bajamonti che esso Marinović mi aveva venduto col diritto alla ricuperazione...

Doimo Karaman
A V M

[31] L' amministrazione comunale di Spalato certifica che il Signor Vincenzo Marinović fù Paolo di questa Cittè gode integerrima fama ed e di buonissima condotta morale.

Spalato 2 Settembre 1871
Pel Podestà assente
Dr Radman
pečat L' assessore
B. Savo

[32] *G. Novak*, Povijest Splita, Split 1978, str. 2208.
[33] Ibid, str. 2220.
[34] Br. 4215

Občinsko Opraviteljstvo
Split

Gosp. Vicku Marinoviću
Ovdje

Osobita je čast pišućemu da javi Vašemu Gospodstvu, da Vas je ovo Občinstvo Vieće u svojoj redovitoj XVIII sjednici držanoj dne 2 Rujna teg imenovalo članom Povjerenstva za ures u ovom gradu u smislu §§ 62 i 64 novoga građevnog pravilnika za Dalmaciju, proglašena dne 10 Travnja tg

Toliko za Vaše znanje i ravnanje.

Split 16 Rujna 1876
Načelnik
Bulat
Prisjednik
V. Morpurgo
A V M

[35] Poznata trgovačka tršćanska kuća kemijskih proizvoda Fratelli Faber, drogheria, colori e prodotti chimici mu je isporučivala gips, kistove, laneno ulje, zemljane boje i ostale kemijske proizvode, osobito u toku 1886—1892. g. iz Trsta jedrenjacima peligom »Demetrio« (zapovjednik Juraj Pobor), »Due soci« (zapovjednik Vicko Grigilo), »Duma« (zapovjednik Antun Vidulić), »S. Antonio miracoloso«, (zap. Marijan Mazarović), parobrodom »Fratelli Rismondo«, Lloydovim parobrodima, »Barone de Pino«, »Isea«, brodom »Fortunato« kojim zapovijedaše Petar Pavaca i onim kojim upravljaše Pavao Lončarić.

Te su svote prema ostalim isplaćenim radovima velike pa nije isključeno da je majstor Aleksandar, čije prezime ni porijeklo Marinović ne bilježi, slikao zidove i stropove. Prema predaji sačuvanoj u obitelji Vickova kći Marčela mu je brala cvijeće u vrtu, a on ga slagao u kitice i slikao na stropu.

Tvrtka Hoerner e Honsell, također iz Trsta, dostavljaše mu 1889—1892, ili kako on piše, više od petnaest godina, portland i perlmoos cement u drvenim bačvicama opasanim željeznim obručima peligom »Maria Cometta« pod zapovjedništvom kapetana Ive Smoje, »Antonio e Felice« pod zapovjedništvom Ivana Marinovića, Rismondovim i Lloydovim parobrodima. V. Marinović je smatrao da je taj cement najbolji u Evropi.

Drvenu građu mu je dostavljao jednako iz Trsta Giacomo Gentilomo, Lloydovim parobrodima »Fiume«, »Iris«, »Tritone« i dubrovačkim parobrodom »Epidauro«. Tu građu, daske, gredice i ostalo mu isporučivaše iz Trsta Demetrio Marco, Laurić e comp., L. Alimonda e C°, Sim. Metzeles 1890—1891. a iz Senja Nicolo Rivosechi i Ivan Mladineo, osobito bukovinu. Staklo mu je iz Trsta slao 1888—1889. A. D. Schmitz e Comp., a željezo Kevesić i Milovčić »commissioni e spedizione«. Godine 1884. tvrtka Ermano Turek et C. nudila mu je rimski cement a Feisttriker Cement Fabrik iz Klagenfurta svoj cement, ali ih je on odbio pouzdavajući se u portland i perlmoos koji je dobijao i od Giov. Battista Schiavon Fabbrica materiali in cemento portlantico, rappresentanza e deposito I. R. premiata fabbrica cemento Portland di Perlmoos e calce idraulica di Kufstein. Deposito materiali di costruzione iz Pule 1885. 1887. 1891. godine, primajući i cementne pločice. Svi ti nabavci se vide iz njegova dopisivanja i iz teretnica koje je uredno čuvao. Crvene, crne i sivosmeđe pločice, oblikovane u geometrijske nacrte sačuvaše se u hodniku Marinovićeva ljetnikovca.

[36] Spalato, 5/2 95....

Caro Frattello!

.... Il nostro Padre sono nove mesi che non sorte fori di Casa e desidera averti in compagnia onde ti presti coi affari di casa perche lui non puo moversi...

affettosa sorella
Marcella

S. L. Marinović

Al Ospedale provinciale
Racomandata
Al Madre Superiore
A V M

[37] Provincia di Dalmazia il giorno di Domenica quindici (15) del mese di Feb.° dell' anno mileotto cento ventinove (1829) Spalato..... Raccomando a mia moglie di educar ed allevar bene il mio figlio, acciò faccia una buona riuscita ed al figlio raccomando di rispettar la Madre, ubbidirla e non diventar discolo, e dissipone coll' andar degli anni, ne malignar il proprio ma viver colla Madre, che si è meco assieme affatticata per il nostro stato, nè altro ho a dire....

Croce + di Paolo Marinovich illeterato
A V M

[38] Br 5625

Grad:
Fili udovici Vicka Marinovića
Spljet

.... Vidiv da mater i štitnica File ud Vicka Marinovića i suštitnik Dr Dujam Rendić izjaviše da pristaju izričito na molbu budući da je malodobna kadra upravljati sobom i sa njezinim stanjem.... Ovaj c. k. Okružni sud kao nadležno sirotinsko sudište; dozvoljući molbi nazočnom odlukom dozvoljava malodobnoj Marceli Marinović p. Vicka iz Splita oprost malodobnosti i ju proglasuje punoljetnicom....

C. K. Predsjednik
(potpis nečitljiv)
Spljet 7 Novembra 1896

[39] Nadgrobna ploča s natpisom:
VLASTNIK
LJUBISLAV
18 VICKA 85
MARINOVIĆ - a

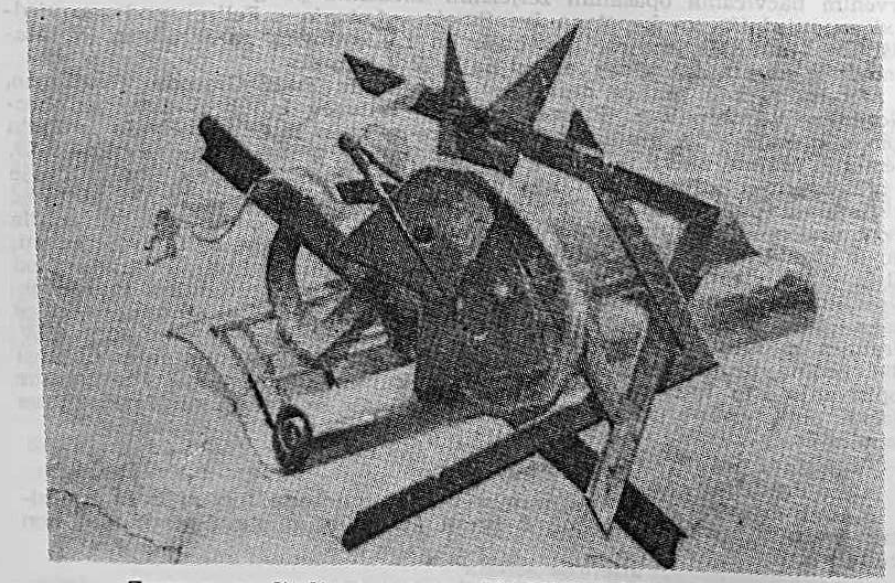

Znamen graditelja na stropu MARINOVIĆEVA ljetnikovca u Splitu.

je zagubljena pri prenosu na novo groblje Lovrinac, a grob s ostalima uništen.

[40] A M V. Izkaz dobrovoljnih prinosa za Javnu dobrotvornost u Spljetu u zamjenu dupliera pri sprovodu
Gosp. Vincenzo Marinović
Preminuloga 16/7 1896

[41] *C. Fisković*, Dubrovački sitnoslikari u *C. Fisković - K. Prijatelj*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku, Split, 1960, str. 15, bilješka 14.

Zahvaljujem ing. arh. Goranu Nikšiću na crtežu, a fotografu Živku Bačiću ra fotografijama.

CVITO FISKOVIĆ

VICKO MARINOVIĆ, THE HOUSE BUILDING UNDERTAKER OF SPLIT OF THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Summary

Among the supporters of the Croatian National Revival in Split stands out Vicko Marinović, little known house builder of Split, who was elected for a member of the Croatian Town Council of his town in 1882. He was born and lived in Split where he studied building skils instructed by the well known neo-classicist architect and conservator of ancient art monuments, Vicko Andrić.

As an undertaker, Marinović took part in road building, undertaking buildings and rebuildings of houses, other various building and family vaults in Split and surroudings.

There is his project for building the parochial church in the village of Lokva Rogoznica, near Omiš, from 1858. The project was not made in details but, nevertheless, proves Vicko Marinović to be a skilfull undertaker working, behind his time, in the neo-classicist style of the middle 19th century.

On the northern slope of the hill Marjan in Split, Marinović built in 1872 a little ground-floor neo-classicist villa. It has all the qualities of country holiday architecture: it is built at a suitable, not too hot, place, matches with the surrounding landscape and gives a view onto the Bay of Solin, the Field of Split and the surrounding mountains. The villa is airy, surrounded by park and a garden planted with decorative plants, trees and vagetables according to the rooles of the Mediterranean horticulture. In the large garden there were also small farm houses, shelter for the coachman, gardener and coach, water tank and stable for horse.

On the villa façade there was a gallery supporting a terrace with a high neo-classicist belvedere, and next to the villa there were terraces with pergolas and broad views onto the gentle and pictoresque surroundings.

By its façade and fine interior the villa is, although a small one, one of the few villas of the 19th century neo-classicist style in Dalmatia.

Ivan Bošković

ODJEK POBJEDE NARODNJAKA IZ GODINE 1882. U SPLITSKOM GLAZBENOM ŽIVOTU

I.

Pobjeda narodnjaka na općinskim izborima godine 1882. nije označila samo početak razoblja korjenitih promjena u splitskom političkom, nacionalnom i društvenom nego i u kulturno-umjetničkom životu, navijestivši njegovu novu renesansu i temeljitu obnovu u duhu preporodnih ideja Narodne stranke. Te promjene nisu mogle mimoići ni glazbeni život grada, koji u znatnoj mjeri bijaše razvijen već u srednjem vijeku, a čiji svestrani razvoj i plodni rast, zahvaljujući brojnim dokumentima, te sačuvanim skladbama i teorijskim djelima, možemo pratiti u neprekidnom slijedu od XVI. stoljeća do naših dana.

Osnovni ton splitskom glazbenom životu u minulim stoljećima daje prvostolna crkva sv. Dujma. Ona je mjesto gdje se glazba izvodi, poučava i čuva, u kojoj tijekom više stoljeća djeluje čitav niz domaćih i inozemnih glazbenika, i za koju veliki broj skladatelja sklada na stotine različitih duhovnih skladbi, od kojih su mnoge do danas sačuvane.[1]

Uz prvostolnicu, znatnu ulogu u glazbenom životu grada imali su i splitski samostani, osobito onaj franjevaca — konventualaca na Obali, u kojem od 1620. do 1648. živi i djeluje najveći majstor hrvatskog glazbenog baroka *fra Ivan Lukačić* (1585—1648), skladatelj čiji se moteti vjerojatno izvode u Splitu, a i u Europi.[2]

Značajnu ulogu imala je i svjetovna glazba, osobito u XVIII. stoljeću, kad se u starom kazalištu izvode ulomci ili čitave opere, daju koncerti i prigodne akademije. Ta praksa nastavit će se i u XIX. stoljeću u Veselkovićevom, a osobito u Bajamontijevu kazalištu.[3]

Umjetnička je glazba bila sastavni dio društvenog[4] i privatnog života[5] staroga Splita, a ne zaboravimo uz to da i pučka pjesma (varoškog i zagorskog tipa) stoljećima odjekuje splitskim ulicama, trgovima i domovima.

Međutim, skladbe pisane za prvostolnicu zbog svoje osnovne liturgijske namjene bile su na latinskom, iako se tu i tamo poneka od njih ponekad izvodila i na hrvatskom jeziku. U splitskim pak kazalištima operne su izvedbe bile na talijanskom jeziku. Na materinjem jeziku većine splitskih građana i pučana pjevane su uglavnom, a moglo bi se reći gotovo i jedino, pučke, narodne pjesme. Dakako, može se pretpostaviti da su podoknice i druge renesansne pjesme, ispjevane u »versih hrvackih«, također pjevane na narodnom jeziku. Tim prije i tim više je neobično važna djelatnost *Alberta Visettija*, dugogodišnjeg orguljaša i kapelnika prvostolnice, kapelnika glazbe Narodne garde i dirigenta Bajamonitjeva kazališta, inače relativno plodnog skladatelja,[6] koji — u vrijeme načelnikovanja *dra Antonija Bajamontija* i potpune autonomaško-talijanaške prevlasti i u političkom i u kulturnom životu grada — piše svjetovne skladbe na hrvatske stihove, od kojih su neke rodoljubnog sadržaja i značaja, kao, na primjer, zbor *»Veselje društveno«:*

S veseljem pjevajmo, braćo,
Slovinskog nas je naroda
Čista ljubav užegla,
Iz ljubavi iztekla
Sveta sloga i žar.
Ter u bratimskoj ljubavi
U nas sunce stiže,
Iz serdca nam se diže
K nebu veseli glas.

Slavimo, braćo, slavimo
Radostni dan ovi,
Nek nam se duh ponovi,
Pravi nek reste sklad.
Veselo, braćo, veselo,
Nestat će tmina svaka,
Narodnost bo je jaka
Protivnu silu strt.

Danas znademo za pet Visettijevih hrvatskih skladbi (vjerojatno ih je bilo i više), i to za solo-pjesme ***»Narodnost« i »Slovinkin celov«***, dvopjev *»Perivoj«*, te zborove *»Veselje društveno«* i ***»Vapaj i odziv«***. Solo-pjesme i dvopjev bili su izvedeni na koncertu u splitskoj Slavjanskoj narodnoj čitaonici 26. prosinca 1865.[7], a zbor *»Veselje društveno«* na velikoj akademiji 30. listopada 1870.[8] Štoviše, dvopjev *»Perivoj«*, koji je skladatelj posvetio *»Slavnoj Spljetskoj čitaonici«*, Visetti je objavio u Milanu nepoznate godine kod izdavača *Gio(vannija) Cantija.*[9] Od navedenih skladbi sačuvane su *»Perivoj«*, *»Veselje društveno«* i *»Vapaj i odziv«*.[10]

Gornjim podacima treba dodati da se Visetti, Talijan rodom i odgojem, *»nastojanjem rodoljuba Petra pl. Tartaglie priklonio (. . .) hrvatskoj narodnosti«*.[11] Potvrda tomu su i njegove skladbe na hrvatskom jeziku.

Nije na odmet usputno napomenuti da je i u XVIII. stoljeću jedan splitski skladatelj napisao skladbu na hrvatske stihove (a možda i više njih). Bio je to *dr. Julije Bajamonti*, koji je godine 1797. po želji makarskog biskupa *Fabijana Blaškovića* za potrebe njegove crkve skladao dvopjev *»Vas izgubljen, smeten, tužan«*.[12]

Spomenuti koncert u Čitaonici nije zanimljiv samo zbog Visettijevih skladbi, pa niti zbog jedne solo-pjesme *Franza Schuberta*, koja je pjevana na hrvatskom jeziku, nego i zbog samog programa, tiskanog u dvije jezične verzije, u čemu se — kako ističe *Mirjana Škunca*, koja je i upozorila na tu glazbenu priredbu — ogleda trag *»postignute slobode u ravnopravnosti jezika«* (iako će se ta ravnopravnost ostvariti znatno kasnije, odnosno tek godine 1880. kad se hrvatski jezik uvodi u splitske škole),[13] a hrvatska verzija predstavlja i dragocjeni lingvistički dokument *»kao pokušaj pronalaženja odgovarajuće glazbene terminologije na hrvatskom jeziku.«*[14] Naime, mjesto pojmova opera, duet, tercet, arija, finale, varijacije, pianoforte itd. u hrvatskoj verziji susrećemo nazive: *pievoskaz, dvopjev, tropiev, piev, zaglav(a), raznoglasba, glasovir* — i to punih deset godina prije pojave Kuhačeva prijevoda Lobeova *»Katekizma glasbe«*, u kojem je naš zaslužni entnomuzikolog pokušao stvoriti hrvatsko glazbeno nazivlje.[15]

* * *

Nasuprot talijanskom opernom repertoaru Bajamontijeva kazališta i talijanaškom karakteru službene gradske glazbe *(Banda cittadina)* i orkestra *(Società filodramatica)*, koje su kao općinske ustanove bile u rukama autonomaša, godine 1877.[16] u Splitu se osniva i *Narodna glazba*, koja za kapelnika dobiva Čeha *Ivana Jedličku*, pod čijim vodstvom sudjeluje u nizu narodnih slavlja, izvodeći ***»narodne davorije«***,[17] s narodnjacima odlazi na izlet u Vranjic i Solin,[18] priređuje podoknicu splitskom biskupu *Marku Kalogjeri* s *»narodnim komadima«* (skladbama),[19] nastupa na proslavi tisućobljetnice sv. Čirila i Metoda,[20] ali i biva kamenovana i batinana od strane autonomaša.[21] Treba se, međutim, prisjetiti da je još prije osnutka splitske, trogirska Narodna glazba uspjela godine 1874. ***»da prvi put splitskim ulicama svira narodne popijevke i davorije.«***[22] Ne smije se, također, zaboraviti ni prigodne koncerte u splitskim narodnjačkim društvima, kao što je bio, na primjer, onaj u Slavjanskoj narodnoj čitaonici 26. prosinca 1865. i mnogi drugi.

Visettijeve hrvatske skladbe, nastupi glazbi s narodnim davorijama, te povremene glazbene priredbe prožete rodoljubnim duhom bijahu ipak samo usamljeni primjeri. Glazbeni život grada većim je dijelom bio pod utjecajem talijanskog stvaralaštva, posebno opernoga. Taj je utjecaj bio toliko jak da su čak i u vrijeme narodne uprave gradom splitski kanonici zahtijevali od kapelnika prvostolnice da preko mise na orguljama izvode najprofanije arije iz talijanskih opera. Onaj tko se nije pokoravao njihovim željama padao je u nemilost, kao što je bio slučaj s *Franjom Serafinom Vilharom*.[23] Ne zaboravimo da se to događa punih pedeset godina poslije prvih začetaka hrvatskog nacionalnog glazbenog stvaralaštva i deset godina poslije pokretanja *»Sv. Cecilije«* (časopisa za duhovnu glazbu) i širenja cecilijanskog pokreta u Hrvatskoj, koji je težio k obnovi crkvene glazbe u skladu s njezinom liturgijskom ulogom i značajem.

S obzirom na te i takve prilike pobjeda narodnjaka i preporoditeljske ideje Narodne stranke morale su imati i imale su odjeka i u splitskom glazbenom životu. Taj odjek bijaše snažan, trajan, svestran i plodotvoran.

II.

Nije mi poznato je li sama pobjeda kao povijesni događaj potakla kojeg skladatelja da je u glazbi ovjekovječi, premda to nije isključeno, ali da je glazbeni život grada nakon izbornog uspjeha i trijumfa narodnjaka krenuo drugim putovima, to je sasvim razumljivo. Ubrzo poslije prijelaza općine u hrvatske ruke i u splitskom glazbenom životu osjećaju se bitne promjene, koje će mu postepeno dati snažna obilježja njegove prave i izvorne nacionalne pripadnosti.

Već na sam dan ustoličenja prvog načelnika ponarođene općine *dra Duje Rendića-Miočevića* dne 9. studenoga 1882. Narodna glazba izvodi mu *»prigodni koncert podoknicu«* na čijem se rasporedu nalazi i koračnica *»Živio Spljet«* Ivana Jedličke, a *»kolege vijećnici«* poklanjaju mu *»umjetnički izrađen i ispisan, s motivima hrvatske trobojnice, program koncerta . . .«*[24]

Godine 1884. osniva se *Pjevačko društvo »Zvonimir«* (kasnije nazvano Splitsko muzičko društvo »Zvonimir«), u čijoj će dugogodišnjoj i svestranoj djelatnosti pobjeda narodnjaka imati svoj najsnažniji i najtrajniji odjek, koji će ostaviti trag ne samo u splitskom glazbenom životu nego i u hrvatskom glazbenom stvaralaštvu jer će čitav niz naših skladatelja tijekom gotovo šezdesetogodišnjeg postojanja i djelovanja tog društva na njegov poticaj i za njegove potrebe skladati različita vokalna i vokalno-instrumentalna djela, među kojima su neke skladbe vrhunskih umjetničkih vrijednosti, kao, na primjer, *»Muka Gospodina našega Isukrsta«* *Borisa Papandopula.*

Prema jednom nepotvrđenom podatku, godine 1884. u Splitu je osnovana i *Hrvatska filharmonija,* koja je s Narodnom glazbom, *»služeći narodnom preporodu i buđenju narodne svijesti«,* potiskujući postepeno talijanaške glazbene ustanove, koje početkom XX. stoljeća potpuno nestaju iz splitskog društvenog i kulturnog života, sve do početka I. svjetskog rata priređivala javne koncerte na tadašnjem Gospodskom, današnjem Narodnom trgu,[25] koji, usput budi rečeno, danas — punih sto godina poslije pobjede narodnjaka i uvođenja hrvatskog jezika u škole i u javnu uporabu — splitsko *hrvatsko* i *narodno* kazalište službeno nazivlje — *Pjacom,* a Trg narodnog preporoda pretvara u — *Voćni trg.*[26]

U danas pristupačnim izvorima nisam uspio naći potvrdu navedenom podatku o osnutku Hrvatske filharmonije u godini 1884. Vjerojatno je pisac članka »Razvitak filharmonije u Splitu« *Slavko J. Sirišćević* pod Hrvatskom filharmonijom mislio na orkestar Narodne glazbe, ali taj je osnovan tek godine 1889.[27]

U godini svog osnutka »Zvonimir« pripređuje prve javne nastupe i koncerte, koji pobiru opće priznanje i oduševljenje rodoljubnog građanstva i kao uspješne umjetničke priredbe i kao prvorazredne nacionalne manifestacije gotovo spektakularnog obilježja, kakav je, na primjer, bio

nastup 18. kolovoza 1884. u večernjim satima, kad su »zvonimirci« pjevali u gradskoj luci na Kataliničevu brodu, *»koji je bio fantastično razsvietljen gorećim kugljicam«* i *»bengaličnim vatrama«,* a *»sviet bi se sgrnuo na kraj obale, da sluša one liepe patriotične pjesme kao 'u boj', 'Jadransko more', 'noćni stražari', 'ljepa naša domovino' itd. — liepe pjesme, ukusno i umjetnički uglasbljene, a vješto izpjevane.«* Samo dvije godine prije takav je prizor u Splitu bio nezamisliv, što ističe i izvjestitelj splitskog *»Naroda«* u osvrtu na tu priredbu: *»Tko da ne uvidi gorostasni napredak hrvatske misli? — U Splitu, gdje koju godinu nazad nisi smio ni prozvati se Hrvatom, a da na te ne navale, u tom Splitu, danas uz narodnu glasbu, hrvatsko družtvo javno pjeva — da tako rečemo — najhrvatskije pjesme — občinstvo mu se divi i sa obale pljeskanjem ruku i zanosnim uzklicim: 'Živio Zvonimir'!«*[28]

O tom »gorostasnom napredku hrvatske misli« na području splitskog kulturnog života slično će pisati isti izvjestitelj u pismu *Eugenu Kumičiću* u povodu prvih »Zvonimirovih« koncerata od 22. i 23. studenoga 1884, koje je objavljeno kao opširni prikaz ne samo spomenutih priredbi, nego i cjelokupnog tadašnjeg kulturnog života grada. Uspoređujući prilike iz vremena Kumičićeva boravka u Splitu godine 1873—1874. s onima iz godine 1884, nepotpisani pisac piše:

»Kad ste vi bili u Splitu, biste bili mogli promisliti da u Split dođe hrvatsko dramatično družtvo i da javno predstavlja? — Ipak smo to mi vidili. Biste bili mogli promisliti na stotine članova napredka gdje kroz grad, uz narodnu glasbu, predvođeni divnom zastavom, idu na blagoslov te zastave-trobojnice? — A ipak smo to vidili. Biste bili mogli promisliti na pjevačko družtvo, koje mirno na brodu, pred obalom punom svieta svake ruke, pjeva najhrvatskije — da tako rečem — pjesme? — Ipak se je to sbilo.

I sve to dok služi na čast požrtvovnosti Splitskih rodoljuba, svjedoči nam o vještini i samozataji vodstva.«[29]

O promjenama što ih je donijela velika izborna pobjeda Narodne stranke, uz »Zvonimira« snažnu potvrdu daju i koncerti Narodne glazbe, na kojima se izvode rodoljubne skladbe, kao na primjer, *»Koračnica BULAT«* Jedličke starijega, Meneghellova mazurka *»Uspomena N. P. Blažekovića u hrvatskom Splitu«,* Hajekove koračnice *»Na spljetskoj obali«* i *»Živio Trogir«,* galop *»Viška bitka«* itd. Narodna glazba sudjeluje u svim javnim političkim i nacionalno-kulturnim manifestacijama, osobito pak u godišnjim proslavama blagoslova društvene zastave Slavjanskog napretka, kad uz hrvatsku trobojnicu predvodi svečarsku povorku ulicama i trgovima grada, izvodeći *»naške davorije«,* koje odzvanjajući *»starim Dioklecijanovim zidinam«* ističu *»duh i značaj sadanjega hrvatskog Splita«,* kako to naglašava izvjestitelj splitskog »Naroda«.[30]

U ožujku 1885. mladi slovenski skladatelj i prvi dirigent »Zvonimira« *Jakov Tencé* za proslavu tisućobljetnice sv. Metoda, koja je održana 6. travnja u crkvi Gospe od Poišana, sklada *»Hrvatsku misu«* na napjev sinjskog franjevca *o. Petra Kneževića,* dodajući joj vlastiti *»Jaganjče Božji«,* i instrumentira himnu s hrvatskim tekstom *»U slavu sv. apostola Ćirila i Metoda«* glasovitog *Franza Liszta,*[31] a u svibnju 1885.

sklada »*Društvenu himnu Slavljanskog napredka v Spljetu*« na stihove *Jovana Sundečića*.[32]

Iste godine (1885) Splićanin *Armando Meneghello-Dinčić*, čiji skladateljski, reproduktivni i pedagoški rad površno poznajemo, sklada za glasovir »*Polku Bulat*«, koju mu u listopadu 1885. izdaje tiskom Glazbeni zavod Dragutin Schmidl u Trstu.[33] Potrebno je napomenuti da u to vrijeme Meneghello ima svega — dvanaest godina.[34] Iako je tu skladbu napisao »*u ranoj mladosti i posvetio načelniku Bulatu nadom, da će se zauzeti kod pozvanih faktora na novčanu potporu, da uzmogne pohadati kakav konzervatorij*«,[35] nije isključeno da su ga na skladanje potakla i rodoljubna čuvstva, što potvrđuju i neke njegove kasnije skladbe pisane ili na temelju hrvatskih narodnih napjeva ili na hrvatske stihove.[36]

U međuvremenu biskup *Marko Kalogjera* uvodi pjevače »Zvonimira« u prvostolnicu kao stalni crkveni zbor, prisiljava kapelnika i skladatelja *Eligija Bonamicija*, Talijana po narodnosti i pristašu talijanske stranke, da napusti službu, a na njegovo mjesto brzojavno pozivlje iz Siska hrvatskog skladatelja slovenskog podrijetla *Franju Serafina Vilhara Kalskog*, koji će u Splitu ostati pune tri godine (od 1. svibnja 1886. do 1. srpnja 1889), obavljajući dužnost kapelnika i orguljaša prvostolnice, dirigenta »Zvonimira« i gimnazijskog nastavnika.[37]

Uz reproduktivnu i pedagošku, Vilhar u Splitu nije zapostavljao ni svoju skladateljsku djelatnost, u kojoj svoje mjesto nalaze i splitske teme. Tako 6. lipnja 1886. skladba »*Geslo hr. pj. družtvc 'Zvonimira' u Spljetu*« za muški zbor na vlastite stihove:

Pjevajmo, braćo, junačku pjesmu,
Slavljanske slave u širi sviet:
Živila zemlja Kralj Zvonimira,
Živio nam naš hrvatski Spljet![38]

Vjerojatno je iz iste godine i njegova »*Koračnica 'Zvonimira'*« za mješoviti (?)[39] zbor, a može se pretpostaviti da je sam napisao i riječi:

Zvonimirci pjevajmo,
Srca si ogrievajmo
Za hrvatski mili dom,
Naš slavni dom.
Neka čuje cieli sviet
Rodoljuban da je Spljet,
Da smo oduševljeni Slavljani.
Na obali našeg mora
Pjesme naše ori glas,
Sveta ljubav, sveta sloga
našem rodu bude spas.[40]

Godine 1887. za proslavu dvadeset i pete obljetnice Narodne čitaonice spjevao je i uglazbio slavospjev »*Oj divni Spljete, grade slavni*«.[41]

U Splitu je Vilhar počeo pisati i svoju prvu operu »*Zvonimir*« na vlastiti libreto (godine 1886). Skladao je samo prvi od zamišljena tri čina. Libreto za ostale činove trebao je napisati skladateljev pobratim

Silvije Strahimir Kranjčević, ali zbog pjesnikove bolesti i prerane smrti od te zamisli nije bilo ništa. Sâm je Vilhar u svojim uspomenama napisao da je opera ostala nedovršena zbog toga što je kasnije uvidio povijesnu pogrešku u svom libretu: kralj Zvonimir nije mogao vjerovati u slavensku mitologiju jer je bio kršćanin. U operi se, naime, javljaju Živa, boginja ljubavi; Rusalka, povodnja (!) vila u koju se zaljubljuje Zvonimir; Henil, bog pastira, te povijesne osobe Petar Svačić i nadbiskup Lovrinac. Vilhar, međutim, nije uočio drugu veliku povijesnu grešku, to jest da Zvonimir nije mogao po želji kralja Krešimira krenuti u boj protiv Turaka, jer Turaka jednostavno u to doba nije bilo u Hrvatskoj. Čini se da je »Zvonimir« skladan pod dojmom Zajčeva »*Zrinjskog*«, pa otud vjerojatno i potječu Turci u Hrvatskoj XI. stoljeća. Inače, neke dijelove iz »Zvonimira« Vilhar je kasnije upotrijebio u svojoj drugoj operi »*Smiljana*«, dovršenoj godine 1896. u Zagrebu.[42] »Bojnu pjesmu« iz nedovršene opere imalo je na repertoaru Pjevačko društvo »Zvonimir«, tako i u nacionalnom pogledu *Da se* (na »Zvonimirovim« koncertima) *isključivo hrvatski pjeva, prevodio sam sâm tekstove.*« — ističe u svojim uspomenama[45] a samo je malo trebalo pa da — razočaran razinom muziciranja u prvostolnici — odmah nakon dolaska spakuje kovčege i vrati se natrag. »*Da nisam imao obitelji, najradije bih odmah otišao iz Splita. Što da uradim? Gospoda kanonici navikli su slušati u crkvi najprofanije i najotrcanije arije iz predpotopnih talijanskih opera. Pošto se nisam mogao niti htio tomu pokoravati, tužili su me biskupu. Da im barem donekle udovoljim, orguljao sam odlomke iz raznih klasičnih djela, no oni nisu bili niti time zadovoljni. Pao sam u nemilost osobito kod onih, koji se nisu osjećali Hrvatima. I bio sam kod njih u nemilosti, sve dok nisam otišao iz Splita.*«[46]

Unatoč toj neugodnoj uspomeni Vilhar je kao skladatelj i nakon odlaska ostao vezan uz Split, a »Zvonimir« je na svojim koncertima češće izvodio i njegove skladbe.[47]

Poslije Franje Serafina Vilhara dirigentsku palicu »Zvonimira« preuzimlje *Nikola Faller*, kasniji dirigent Zagrebačke opere. Istodobno mu je ponuđeno mjesto orguljaša prvostolnice, ali i on je morao polagati »prijemni ispit« pred splitskim kanonicima. Na tom je ispitu propao jer je na orguljama svirao — *Johanna Sebastiana Bacha*. Dovoljan razlog za neprolaznu ocjenu. Upozoren od *don Bare Poparića* i *don Marina Kuzmića*, da kanonici ne vole klasičnu glazbu, zamolio je da mu se još jednom omogući »pokusno orguljanje«, te pošto mu je odobren »popravni ispit«, svirao je ulomke iz »*Traviate*«, »*Trubadura*«, »*Ernanija*« i »*Aide*« i dvopjev iz »*Fausta*«, oduševio je svoje ocjenjivače i bio primljen u službu.[48]

Faller je u Splitu ostao nepune dvije godine (od 15. listopada 1989. do 1. kolovoza 1891), djelujući kao dirigent »Zvonimira«, orguljaš prvo-

stolnice, učitelj pjevanja u realnoj i klasičnoj gimnaziji, te kapelnik Narodne glazbe. Uz to je napisao nekoliko većih duhovnih skladbi, koje su izvođene u crkvi sv. Dujma, a redigirao je i više djela starih splitskih skladatelja.[49] Za svečanost otkrića spomenika *fra Andriji Kačiću-Miošiću* skladao je prigodnu himnu, koju su u Makarskoj izveli »Zvonimir« i splitska Narodna glazba.[50]

U vrijeme njegova djelovanja zbio se događaj koji s jedne strane pokazuje da su autonomaši — i usprkos pobjedi narodnjaka — na određene krugove imali još uvijek jak utjecaj, a s druge strane dokazuje da je s obnovom glazbenog života rasla i nacionalna svijest splitskih glazbenika. Govoreći, naime, o svom radu u Splitu, Faller bilježi slijedeću (ne)zgodu:

»Kako su Zvonimirci bili zajedno i crkveni pjevači, to sam bio njihov učitelj na dvije strane: na koncertu i u crkvi. Dvije sam godine sa svojim Zvonimircima obavljao tu službu u najljepšem redu i s velikim uspjesima sve dok nije nadošlo ustoličenje pok. biskupa Filipa Nakića dne 16. III. 1890. Kako je Nakić slovio kao Hrvat, bilo je očekivati, da će svoju 'omeliju' kod intronizacije izreći u hrv. jeziku. Na silno zaprepaštenje svih Hrvata, biskup je počeo svoj govor talijanski. Talijani bili su s time vrlo zadovoljni, a Hrvati osjećali su se razočarani i potišteni tako, da su i moji Zvonimirci ostavili note i otišli iz crkve. Ostao sam sâm s tenoristom Šilerom, koji nije smio apsentirati, jer je primao za pjevanje stalnu nagradu. (...) Meni je bilo to vrlo neugodno, pogotovu, što su mogli preuzeti pjevanje u stolnoj crkvi pjevači talijanske filharmonije. Zato sam nagovorio Zvonimirce, da se opet vrate, što su oni i učinili, no samo meni za ljubav.«[51]

Pogubni utjecaj ne toliko autonomaške politike, koliko talijanske opere u crkvenoj glazbi osjetio je i nasljednik Fallera skladatelj i pedagog *Vjekoslav Rosenberg Ružić*, koji neposredno nakon završetka studija na bečkom konzervatoriju dolazi u Split 1. kolovoza 1891, da preuzme dužnosti zborovođe »Zvonimira«, orguljaša prvostolnice i srednjoškolskog nastavnika pjevanja. Već kod prvog susreta sa Splitom i on je, kao i njegovi prethodnici, razočaran splitskim glazbenim (ne)prilikama (neugledne i neodgovarajuće orgulje prvostolnice; blasfemično sviranje mjesnih »orguljaša« po splitskim crkvama; izvođenje misa pisanih u stilu talijanske komične opere i sl.).[52] Stoga će tijekom svog četverogodišnjeg djelovanja (od 1. kolovoza 1891. do 1. kolovoza 1895) nastojati da u prvom redu uskladi repertoar prvostolnice sa zakonitostima i posebnostima crkvene glazbe, a muziciranje dovede na veću estetsku razinu. Što se tiče rada u »Zvonimiru« tu mu je posao bio znatno olakšan jer je ispred sebe imao nacionalno svjesne i glazbeno uglavnom obrazovane članove, a programska politika društva već je ranije bila jasno određena i dosljedno provođena.

Kao i njegovi prethodnici i Vjekoslav Rosenberg Ružić u Splitu je, uz reproduktivnu i pedagošku djelatnost, i skladao, pa je tako — uz duhovne skladbe — nastala i njegova *»Svečana uvertira«*, koja je izvedena prigodom otvaranja splitskog Općinskog kazališta dne 6. svibnja 1893.[53]

III.

Sasvim je razumljivo da je otvaranje Općinskog kazališta, kao jednog od najznačajnijih uspjeha narodnjaka i tadašnjeg gradonačelnika *dra Gaje Bulata* u ostvarivanju kulturne politike, dalo novi poticaj i splitskim glazbenim krugovima da prošire granice djelatnosti i iskušaju svoje snage u najsloženijem glazbeno-scenskom obliku — u operi. Dakako, od otvorenja kazališta pa do prve operne izvedbe splitskih glazbenika — *Blodekove* jednočinke *»U zdencu«* — proteklo je dosta vremena: gotovo puna dva i po desetljeća.[54] U međuvremenu ponarođeni Split mogao je dojučerašnjim upraviteljima grada, koji su se zaista mogli pohvaliti cijelim nizom vrlo uspjelih izvedaba gostujućih talijanskih opernih družina s najsuvremenijim talijanskim repertoarom, davanih u »Teatro Bajamonti«, pokazati i dokazati da ni Hrvati ni Slaveni ne zaostaju u toj grani glazbene umjetnosti. Naime, godine 1894. u Bulatovu kazalištu gostuje češka operna trupa iz Budjejovica, godine 1896. Pištekova operna trupa iz Brna, godine 1898. češka opera iz Plznja, a godine 1901. na višednevno gostovanje dolazi Zagrebačka opera, koju je splitska općina željela dovesti još godine 1893, i tom prigodom izvodi i operna djela hrvatskih skladatelja: *»Porin«* Vatroslava Lisinskog, *»Nikolu Šubića Zrinjskog«* Ivana Zajca i *»Andriju Ćubranovića«* Vladimira Berse.[55]

Od navedenih gostovanja nesumnjivo je najvažnije bilo ono Zagrebačke opere zbog manifestacije nacionalnog jedinstva i prezentacije domaćeg opernog stvaralaštva, a tom su prigodom Splićani za dirigentskim pultom mogli pozdraviti svog starog znanca i bivšeg sugrađanina Nikolu Fallera.[56] Međutim, posebno je zanimljiva Pištekova trupa, koja uz djela čeških skladatelja, te Čajkovskog, Wagnera, Meyerbera, Flotowa, Bayera, Rossinija i Verdija dne 10. i 14. svibnja 1896. izvodi i operni prvijenac mladog *Vladimira Berse*, starijeg brata daleko poznatijeg i za hrvatsku glazbu značajnijeg skladatelja *Blagoja*. Prva splitska izvedba (10. svibnja 1896) Bersine operne jednočinke *»Cvijeta«*, za koju mu je libreto napisao stariji brat *Josip* (libretist Vladimirovih opera »Andrija Čubranović« i »Mozartova smrt«) prema istoimenom romantičnom epu *Meda Pucića*, bila je zapravo *praizvedba* tog djela, koju su i publika i kritika toplo pozdravile.[57]

U vezi s gostovanjem Pištekove operne trupe došlo je do polemike između splitskog polutjednika *»Jedinstvo«* i zadarskih listova. »Jedinstvo« predbacuje *»Narodnom listu« »koji je 25 dopisa od dva a i 2 1/2 stupca donosio proti nama kad je pjevalo talij. družtvo* (gostovanje operne trupe iz Milana u travnju i svibnju 1895, op. I. B.), *sad kad smo velikim žrtvama nabavili ovo izvrstno češko družtvo napisao je u sve 40 redaka, a 'Kat. Dalmacija' ni slova.«*[58] Također ispravlja netočnu tvrdnju »Narodnog lista« da je vlast zabranila izvedbu Zajčeva »Zrinjskog« u Brnu i preporučila Pištekovoj trupi da ga ni u Splitu ne pjevaju, a splitski oportunisti to spremno prihvatili. Istina je da »Zrinjski« nije bio nastudiran (posebno zborovi) i zbog toga nije izveden na gostovanju te

trupe u Splitu.[59] Inače, zabrana redarstvenih vlasti nije se odnosila na Zajčevu operu, nego na »*Prodanu nevjestu*«. Naime, vlasti u Brnu zabranile su tamošnjem opernom društvu da prije odlaska u Split neke opere pjeva na hrvatskom jeziku s obrazloženjem »*da Česi ne razumiju hrvatski*«.[60] Međutim, viša je vlast tu zabranu ukinula, pa je »Prodana nevjesta« u Brnu pjevana na hrvatskom, što je publika srdačno pozdravila i klicala: »*pozdrav braći hrvatskog Splita.*«[61]

»Jedinstvo« je u nekoliko navrata predbacivalo zadarskom »Dalmati« na neobjektivnom izvješćivanju i potcjenjivanju čeških umjetnika, ističući svoj korektan odnos prema talijanskim opernim trupama, koje su gostovale u Splitu, a koje su po svojim kvalitetama bile znatno ispod umjetničke razine Pištekove trupe.[62] Splitski je list donio i nekoliko članaka na talijanskom jeziku svog »političkog protivnika«, koji se potpisuje *Picche*, u kojima se kritizira nestručno i neobjektivno, strančarsko pisanje splitskog »kritičara« zadarskog »Dalmate«.[63]

* * *

Osim opernih i, dakako, dramskih predstava, u novootvorenom kazalištu priređuju se i brojni koncerti, među kojima su posebno zapaženi i osobito dobro posjećeni oni što ih priređuje SMD »Zvonimir«. Interes za »Zvonimirove« koncerte, koji se nakon otvaranja kazališta redovito održavaju u foyeru, tijekom vremena postaje sve veći, pa već u listopadu 1894. kritičar »Jedinstva« konstatira, da će se uskoro te priredbe morati održavati u dvorani.[64]

Od koncertnih priredaba održanih u kazalištu (i to u dvorani, a ne u foyeru) posebno treba spomenuti onu što je priređena u lipnju 1893. nakon povratka hrvatskih pjevačkih društava s proslave otkrića spomenika *Ivanu Gunduliću* u Dubrovniku. Tom prigodom zajedno su nastupili »*Kolo*« iz Zagreba, splitski »Zvonimir« (i to sa svojim muškim i ženskim zborom i tamburaškim orkestrom), Orkestar splitske Narodne glazbe, guslač Armando Meneghello Dinčić i dirigent Nikola Faller, a sudjelovao je i *Franjo Kuhač*.[65]

Na ovom mjestu, naravno, nije moguće opširnije govoriti o svim značajnijim koncertima, održanim u splitskom kazalištu, kao, uostalom, ni o svim opernim sezonama, koje su Splićane upoznavale s opernim stvaralaštvom raznih europskih naroda, a ne samo talijanskoga. Zadovoljimo se stoga samo tvrdnjom da je Općinsko kazalište, uz njegovanje domaće dramske riječi, omogućilo i još veći, svestraniji i plodonosniji razvoj i splitskoga glazbenog života.

IV.

O hrvatskom narodnom preporodu u Splitu ne možemo govoriti samo kao o povijesnom zbivanju u vremenski ograničenom razdoblju, nego moramo polaziti od stanja i događaja koji su mu prethodili, uzimajući u obzir i ono što se zbivalo ne samo neposredno poslije pobjede narodnjaka, nego i u godinama i desetljećima koja su slijedila nakon učvršćenja općinske vlasti u hrvatskim rukama, da bismo mogli valjano ocijeniti njegovo povijesno značenje. Kad je riječ o glazbi mora nas

zanimati sve ono što se zbivalo u razdobljima, u kojima pobjeda narodnjaka već bijaše relativno daleka prošlost. Je li se onaj rodoljubni žar, kojim je bio prožet i glazbeni život grada u prvim godinama narodne uprave, i dalje rasplamsavao, ili se postepeno gasio, pretvarao u pepeo? Je li započeto nastavljeno, ili — silom prilika — prekinuto u razvoju? Jer, moglo je biti i tako. Sjetimo se samo prve faze hrvatskog narodnog preporoda, one »ilirske«, kad mladi glazbenici, oduševljeni preporodnim idejama, polažu temelje našeg glazbenog stvaralaštva nacionalnog pravca, što rezultira i pojavom prve hrvatske *nacionalne* opere,[66] da bi ubrzo zatim sav taj zanos pod diktatom krute političke stvarnosti (čitaj *Bachova apsolutizma)* splasnuo, a hrvatsko glazbeno stvaralaštvo skrenulo na drugi kolosijek, u drugo ozračje i okružje, u kojem »zvuci domovine« bijahu odveć tihi, da bi ih se moglo čuti, preveć »prosti«, da bi ih se moglo njegovati. Povijest se, srećom, nije ponovila.

Unatoč otporu poraženih, pa i pokojem prividnom uspjehu protivnika, kao, na primjer, talijanskoj propovijedi biskupa Filipa Nakića godine 1890, ili izgonu iz Splita *o. fra Frane Dobrovića*, gvardijana samostana Sv. Frane i pjevača prvostolnice, koji je, zbog sudjelovanja u hrvatskom političkom životu godine 1891. »premješten« u Padovu,[67] ili bojkotu koncerta Armanda Meneghella Dinčića od strane splitskih talijanaša iste godine,[68] ili zabrane ravnatelja gostujuće talijanske pjevačke družine članici te družine, inače rođenoj Hrvatici, da u Splitu pjeva na hrvatskom jeziku godine 1893.[69] itd., Splićani su iz dana u dan postajali sve svjesniji svoje nacionalne pripadnosti, upoznavali povijest vlastitog naroda, čemu su, među ostalim, pridonosila i arheološka iskopavanja i otkrića u bližoj i daljoj splitskoj okolici, kad su na svjetlo dana izlazili kameni ali neokamenjeni spomenici hrvatske prošlosti, u kojoj je i Split igrao i te kako značajnu ulogu. Cjelokupni život grada bivao je sve više prožet preporoditeljskim duhom i sviješću o zajedništvu s prekovelebitskim Hrvatima, što često ističu i splitski listovi, pa je umjetna i izmišljena granica između sjeverne i južne Hrvatske postepeno nestajala i u svijestima i u odnosima istokrvne braće. Split se sve više otvarao i okretao prema Zagrebu i u političko-nacionalnom i u kulturnom životu, pa stoga — kad je riječ o glazbi — ne začuđuje činjenica da hrvatski skladatelji, koji žive i rade u Zagrebu ili čak i dalje (u Madžarskoj) znaju da u Splitu postoji glazbeno društvo »Zvonimir«, koje na samom izmaku XIX. stoljeća u proljeće godine 1900. raspisuje natječaj za nove skladbe, potičući tako domaće glazbeno stvaralaštvo. Na natječaj se javilo sedam skladatelja *(Srećko Albini, Josip Canić, Josip Novak, August Remec, Julije Svoboda, Franjo Serafin Vilhar* i *Ivan Zajc)* s ukupno osam skladbi, od kojih je šest (Albinijeva, dvije Novakove, Svobodina, Vilharova i Zajčeva) skladano na isti tekst, to jest na stihove rodoljubne pjesme »*Povrh Splita*« pučkog pjesnika, prosvjetnog i kulturnog radnika *Jurja Kapića*,[70] u kojoj je opjevan krajolik Splita i okolice kao središte zbivanja najznačajnijih događaja iz stare hrvatske povijesti:

Povrh Splita biela grada
Na Marjanu trobojnica,
Hrvatska nam miljenica,

Dika ju je pogledat.
S one strane sinje more,
Kaštelansko nad njim polje,
Tu ja vidim biele dvore
Starih naših kraljeva!

Ispod Klisa tvrdog grada
Solinska je prodolina,
Nazad mnogo tu godinâ
Z v o n i m i r se krunio!

Tu je G o s p a o d O t o k a
Grob kraljice tu J e l e n e;
Svete to su uspomene
Našeg roda hrvatskog! —

O Splićanke, ranoranke,
Po Marjanu ber'te cmilje
I kitite naše milje,
Trobojnicu, barjak naš!

Kaštelanke, jele tanke,
Povisokih ispod gora,
Naših kralja oko dvora
Uhvatite kolo sad!

A Solinke, naše milke,
Rumen-ruže i ljubice
Posadite na grobnice
Hrvatskih nam kraljeva![71]

Potrebno je napomenuti da se Kapićeva pjesma i danas pjeva, ali na melodiju nepoznatog (splitskog?) autora, s ponešto izmijenjenim stihovima i redoslijedom kitica, a poznata je pod nazivom *»Podno Klisa«*.[72]

Kad već spominjem Albinija, skladatelja popularne operete *»Barun Trenk«*, nije na odmet spomenuti da je — osim navedene — uglazbio još jednu pjesmu na splitsku temu — *»Himnu Hrvatske radničke zadruge u Spljetu«*,[73] a i osobno je bio u Splitu godine 1901. prigodom gostovanja Zagrebačke opere u svojstvu njezina ravnatelja.

* * *

Tijekom vremena splitski se glazbeni život sve više oslobađao prevlasti talijanskog stvaralačkog i talijanaškog ideološkog utjecaja, sve je više bivao narodni, narodskiji i nacionalniji. Tomu je, dakako, najviše pridonosio »Zvonimir«, koji je — kao *glazbeno* društvo — nastojao da taj život bude na što većoj umjetničkoj i estetskoj razini; da u njemu sudjeluju, to jest da ga ostvaruju školovani glazbenici, pa je stoga godine 1889. i otvorio svoju glazbenu školu,[74] koja je postepeno prerastala u pravi konzervatorij s velikim brojem polaznika različitih odjela i s vrsnim skladateljima i pedagozima kao nastavničkim osobljem.[75]

Kao *nacionalno* društvo »Zvonimir« dosljedno njeguje rodoljublje svojih članova, i to prvenstveno izborom djela iz domaćeg glazbenog stvaralaštva, ne zanemarujući i ne potcjenjujući skladatelje drugih naroda, pa ni talijanske. Ali jezik na kojem se u tom društvu pjeva u prvom je redu hrvatski.

Svojom *demokratičnošću* »Zvonimir« unapređuje i društveni život, ujedinjujući članove u ljubavi prema glazbi i prema vlastitom narodu i povijesti, ne gledajući na podrijetlo i stališku, odnosno klasnu pripadnost, pa tako u njegovu zboru jedan do drugog stoje *»kraj zemljoradnika plemić, kraj zidara profesor, uz obrtnika činovnik«*.[76] Upravo tu demokratičnost kao jednu od najplemenitijih osobina »Zvonimira« i svoju najdražu uspomenu na rad u tom društvu navode gotovo svi njegovi dirigenti — od Franje Serafina Vilhara[77] do Borisa Papandopula.[78]

Niklo kao jedan od prvih plodova pohrvaćene općine, SMD »Zvonimir« postalo je ubrzo središte i žarište glazbenog života grada, koje je ne samo okupljalo ljubitelje glazbe, školovalo mlade glazbenike, priređivalo brojne koncerte nego uspijevalo za svoj pult dovoditi istaknute umjetnike, koji su pridonosili umjetničkom rastu društva i vrsnoj razini izvedaba, a djelujući ujedno i kao pedagozi i što potpunijem glazbenom obrazovanju njegovih članova. Budući pak da su »Zvonimirovi« dirigenti od reda bili i skladatelji, svojim su stvaralačkim radom obogaćivali ne samo repertoar društvenog zbora, nego i hrvatsku glazbu. Uz to ne smijemo zaboraviti da je uz »Zvonimira« neraskidivo vezana i djelatnost novijih splitskih skladatelja *Armanda Meneghella Dinčića, Josipa Hatzea, Ive Paraća* i *Jakova Gotovca;* da je njegov zbor često izvodio skladbe starijih splitskih skladatelja *Julija Bajamontija, Ivana Jeličića, Giuseppea Lamperinija, Domenica Baroccija, Alberta Visettija* i *Eligija Bonamicija,* te da su iz njegovih redova izašli mnogi kasnije poznati glazbenici, kao, na primjer, operni pjevač *Marko Vušković.*[79]

* * *

Uz glazbena društva, brojne koncertne priredbe, operne predstave, plodnu stvaralačku djelatnost tolikih skladatelja i stručan pedagoški rad, razvoju i napretku glazbenog života grada nakon pobjede Narodne stranke nemali prinos dali su i splitski listovi »Narod« i »Jedinstvo«, koji ne samo da sustavno prate sve što se na tom području zbiva u Splitu, brižljivo bilježeći i ocjenjujući sve glazbene priredbe, te time udaraju temelje splitske koncertne i operne kritike na hrvatskom jeziku, nego pišu i o svim značajnim događajima iz glazbenog života Banske Hrvatske, ustajući, među ostalim, protiv ukidanja Zagrebačke opere,[80] komemorirajući smrt *Gjure Eisenhutha,*[81] registrirajući jubilej *Ivana Zajca*[82] itd., itd. Naći ćemo u tim listovima i različite vijesti iz glazbenog života raznih europskih zemalja, pa čak i podatak da je *Pietro Mascagni* promijenio nakladnika,[83] kao i osvrte na važnija glazbena zbivanja u svijetu, kao, na primjer, opširno izvješće o praizvedbi Verdijeva *»Falstaffa«* u Milanu, 9. veljače 1893,[84] a prigodom gostovanja opernih trupa u Splitu, »Narod« i »Jedinstvo« donose, uz osvrte na izvedbe, članke o skladateljima i o pojedinim opernim djelima, te tako uz kritiku utemeljuju i splitsku glazbenu publicistiku.

V.

Iako na ovom mjestu nije bilo moguće obuhvatiti sva važnija zbivanja u splitskom glazbenom životu nakon pobjede narodnjaka, ipak i iz ovog nepotpunog prikaza mogu se uočiti neke bitne značajke, promjene i novine u tom životu koje su neposredan odjek izbornog trijumfa Narodne stranke. Ta je pobjeda omogućila svestrani i plodonosni razvoj splitskog glazbenog života, dajući mu ujedno jasna obilježja njegove izvorne nacionalne pripadnosti, ali ga istodobno nije odvela u nacionalističku isključivost i zatvorenost prema drugima. Naprotiv, učinila ga je otvorenim prema svima i dostupnim svima, znajući da umjetnost ne poznaje i ne priznaje nikakve granice osim etike i estetike.

Odjek što ga je pobjeda narodnjaka imala u glazbenom životu grada bijaše zaista tako snažan i djelotvoran, da na prijelazu stoljeća, nepunih dvadeset godina poslije pohrvaćivanja općine, Split i u glazbenom životu bi preporođen i ponarođen, oslobođen tuđinske prevlasti i isključivosti, zadojen ljubavlju prema umjetnosti vlastitog naroda, ali i otvoren prema svim istinskim stvaralačkim vrednotama. Taj odjek s mjenom vremena nije uminuo. Naprotiv, što je povijesna i odlučna pobjeda narodnjaka sve više postojala prošlost, dalekost, Povijest, on je bivao jači, jasniji, čujniji i trajniji. I još uvijek traje! Traje u djelima naših stvaralaca, koji su svojim radom i djelom vezani uz taj naš grad, grad njihovih stvaralačkih nadahnuća i umjetničkih dostignuća, u kojem su ostavili neizbrisivi trag svoje svestrane djelatnosti, kojom su izgrađivali i kultivirali njegov glazbeni život. Trajat će u djelima skladatelja, koji su u jednoličnoj pjesmi guslara, oporom glasu gorštaka, raspjevanoj popjevci varošana, ojkanju seljaka i arhaičnoj melodiji »kantadura« znali raspoznati tragove i korijene autentične umjetnosti vlastitog naroda, umjetnosti koja im je bila i ostala trajno nadahnuće, izvor i uvir, put i putokaz; umjetnosti po kojoj su to što jesu i po kojoj nas svijet raspoznaje i priznaje. Pitanje je samo bi li u Splitu bilo tako da nije bilo pobjede narodnjaka one sad već daleke godine tisuću osamstotina osamdeset i druge.

BILJEŠKE

[1] O glazbi, glazbenicima i glazbenim prilikama u splitskoj prvostolnici, te o njezinoj ulozi u glazbenom životu grada opširnije vidi u slijedećim člancima, studijama i radovima:

Niko Kalogjerà: *Povjesne crtice o glazbenim prilikama splitske stolne crkve*, »Sv. Cecilija«, g. XVIII, Zagreb, 1924, br. 3, str. 89—90; br. 4, str. 126—128; br. 5, str. 160—163; Dr. Dragan Plamenac: *Toma Cecchini kapelnik stolnih crkva u Splitu i Hvaru u prvoj polovini XVII stoljeća*, Rad JAZU, knjiga 262, Zagreb, 1938, str. 77—125; Ana Urukalo: *Dr. Julije Bajamonti i njegov rad na području muzičke umjetnosti*. Zagreb, 1954 (diplomski rad u knjižnici Muzičke akademije u Zagrebu); Albe Vidaković: *Izvještaj o radu na sakupljanju muzičkih neumatskih kodeksa i o pregledu knjižnica u Splitu, Trogiru i Hvaru*, Ljetopis JAZU, knjiga 61, Zagreb, 1956, str. 501—511; Ivan Bošković: *Novi podaci o starim splitskim orguljašima*, »Sv. Cecilija«, g. XLIII, Zagreb, 1973, br. 3, str. 78—82; isti: *Nepoznati splitski orguljaši XVII i XVIII stoljeća*, »Arti musices«, sv. 6, Zagreb, 1975, str. 85—98; isti: *O orguljama splitske stolnice iz godine 1702.*, »Sv. Cecilija«, g. XLVI, Zagreb, 1976, br. 3, str. 72—76; isti: *Splitski orguljaš Francesco Gasparini*, »Arti musices«, sv. 8/2, Zagreb, 1977, str. 123—136; Stanislav Tuksar: *Glazbeni arhiv splitske stolne crkve sv. Dujma*. Izvještaj o sređivanju i katalogiziranju izvršenom u razdoblju od 1973. do 1975. godine. »Arti musices«, sv. 8/2, Zagreb, 1977, str. 171—190; Petar Zdravko Blajić: *Giulio Bajamonti musicista*, Roma, 1978 (doktorska disertacija u knjižnici Papinskog instituta za crkvenu glazbu u Rimu); Ivan Bošković: *Glazbenik i skladatelj Angelo Bonifazij*, »Marulić«, g. XII, Zagreb, 1979, br. 2, str. 135—140; Joško Belamarić: *Metastasijevi stihovi u skladbama iz Glazbenog arhiva splitske katedrale*, »Arti musices«, sv. 11, br. 2, Zagreb, 1980, str. 157—201; Ivan Bošković: *Prinosi životopisu Josipa Raffaellija (1767—1843)*, »Arti musices«, sv. 13, br. 1, Zagreb, 1982, str. 17—31.

[2] O životu i radu Ivana Lukačića, posebno o njegovoj djelatnosti u Splitu, te o njegovom mjestu u hrvatskoj i u europskoj glazbenoj umjetnosti opširnije vidi u slijedećim važnijim radovima i studijama:

Dragan Plamenac: *Ivan Lukačić, Odabrani moteti* (predgovor), Hrvatski glazbeni zavod, Zagreb, 1935; isti: *Nepoznat hrvatski muzičar ranog baroka: Šibenčanin Ivan Lukačić (1574—1648) i njegovi moteti*, Magazin Sjeverne Dalmacije, Split, 1935, str. 80—86; Dušan P. Berić: *Kada je rođen Ivan Lukačić*, »Zvuk«, 1962, br. 52, str. 190—194; Ćiril Petešić: *Nekoliko priloga poznavanju naše muzičke prošlosti*, Rad JAZU, knjiga 337, Zagreb, 1965, str. 199—219; Lovro Županović: *Umjetnost Ivana Lukačića Šibenčanina*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 13—14, Zadar, 1968, str. 377—400; Dragan Plamenac: *Tragom Ivana Lukačića i nekih njegovih suvremenika*, Rad JAZU, knjiga 351, Zagreb, 1969, str. 63—90; Lovro Županović: *Četiri moteta Ivana Lukačića iz zbirke Promptuarium musicum Johanna Donfrida*, »Zvuk«, 1969, br. 91, str. 32—37; Josip Andreis: *Ivan Lukačić i njegova umjetnost*, uvodna studija u izdanju Ivan Lukačić, Šesnaest moteta, Muzikološki zavod Muzičke akademije, Zagreb, 1970, str. VII—XL; Ivan Bošković: *Novi podaci o Ivanu Lukačiću*, »Sv. Cecilija«, g. XLVII, Zagreb, 1977, br. 2, str. 34—41.

[3] Cvito Fisković: *Stara splitska kazališta*, u knjizi istog auktora »Baština starih hrvatskih pisaca«, sv. 2, Matica hrvatska, Split, 1971, str. 168—211.

[4] Ivan Bošković: *O jednom splitskom koncertu iz XVIII. stoljeća*, »Kulturna baština«, g. IV, Split, 1976, br. 5—6, str. 58—65.

[5] Cvito Fisković: *Pjesma o Marku Maruliću Pečeniću*, u knjizi »Baština starih hrvatskih pisaca«, sv. 1, Matica hrvatska, Split, 1971, str. 134; Ivan Bošković, *Marko Marulić i glazba*. Uz 450. obljetnicu smrti. »Marulić«, g. VII, Zagreb, 1974, br. 4, str. 1—10; isti: *Bajamontijeva pjesma o proslavi blagdana sv. Cecelije*, »Marulić«, g. XIII, Zagreb, 1980, br. 5—6, str. 506—509.

[6] Niko Kalogjerà, navedeni rad, str. 160; Albe Vidaković, n. r., str. 506; Grga Novak: *Povijest Splita*«, knjiga III, Matica hrvatska, Split, 1965, str. 437.

[7] Mirjana Škunca: *Trenutak iz splitske glazbene prošlosti*, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Društvo prijatelja kulturne baštine, Split, 1982, str. 104.

[8] *Coro /Veselje Društveno/ del Maestro /Alberto Visetti/ esuguito nella grande Accademia del /30 8bre 1870 in/ Spalato* — natpis na partituri (autografu) u Glazbenom arhivu Male braće u Dubrovniku, sign. 990/35.

[9] Nekoliko primjeraka te skladbe sačuvano je u Glazbenom arhivu Male braće, u glazbenom arhivu SMD »Zvonimir« i u glazbenoj zbirci Gjure Nazora u Muzeju grada Splita.

[10] Partitura (autograf) skladbe *»Vapai i Odziv* /Glasbeni Sbor/ za /Ten. i Bas. [i glasovir]« sačuvana je u glazbenom arhivu »Zvonimira«, Historijski arhiv — Split (dalje: HAS), sign. 874/XXXVII.

[11] Zapis Gjure Nazora u njegovoj glazbenoj zbirci u Muzeju grada Splita (dalje: MGS).

[12] Ivan Milčetić: *Dr. Julije Bajamonti i njegova djela*, Rad JAZU, knjiga 192, Zagreb, 1912, str. 143. i 230.

[13] Frano Baras: *Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola*, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Društvo prijatelja kulturne baštine, Split, 1982, str. 52—58.

[14] Mirjana Škunca, n. r., str. 104.

[15] Prvo izdanje Kuhačeva prijevoda Lobeova *Katekizma glazbe* izašlo je u Zagrebu godine 1875, a drugo, također u Zagrebu, 1889. Usporedi Andreisovu »*Povijest hrvatske glazbe*«, Liber — Mladost, Zagreb, 1974, str. 261.

[16] Dosad se u literaturi navodilo da je splitska Narodna glazba osnovana godine 1880. Međutim, dr. Šime Peričić je na temelju dokumenata u zadarskom Historijskom arhivu utvrdio da je Narodna glazba osnovana godine 1877. Usporedi njegov referat *Društva Splita i okolice oko 1880. godine*, objavljen u ovom zborniku.

[17] Frano Baras, n. r., str. 54.

[18] Na istom mjestu.

[19] Duje Rendić Miočević: *Uz stotu obljetnicu ustoličenja pohrvaćene općine.* Jedna obiteljska uspomena na djeda Duju Rendića Miočevića. Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Društvo prijatelja kulturne baštine, Split, 1982, str. 82.

[20] Grga Novak, navedeno djelo, sv. III, str. 337—338.

[21] Frano Baras, n. r., str. 54.

[22] Duško Kečkemet: *Hrvatski narodni preporod u Splitu.* Zbivanja i likovi. Uz 100. godišnjicu pobjede narodnjaka nad autonomašima. »Vjesnik«, 23. listopada 1982, str. 8.

[23] Niko Kalogjerà, n. r., str. 161.

[24] Duje Rendić Miočević, n. r., str. 80.

[25] Slavko J. Sirišćević: *Razvitak filharmonije u Splitu* (rukopis).

[26] Usporedi plakate za festivalske izvedbe Marulićeve »Judite« godine 1979, 1980, 1981. i 1982, kao i programe Splitskog ljeta u navedenim godinama.

[27] *Orhestar*, »Narod«, g. VI, br. 37, 24. svibnja 1889, str. 3; Prilog »Narodu«, br. 38, 31. svibnja 1889, str. 2.

[28] *Večeri 18 kolovoza*, »Narod«, g. I, br. 65, 20. kolovoza 1884, str. 3.

[29] »*Zvonimir*« *u* »*Napretku*«. Jeniu Sisolski-u u Zagrebu. »Narod«, g. I, br. 93. 26. studenoga 1884, str. 2—3.

[30] *Slavljanski Napredak*, »Narod«, g. VI, br. 34, 14. svibnja 1889, str. 3.

[31] *Tisućnica*, »Narod«, g. II, br. 26, 4. travnja 1885, str. 3; *Metodova svečanost u Splitu*, »Narod«, g. II, br. 27, 8. travnja 1885, str. 1.

[32] Partitura (autograf) te skladbe sačuvana je u glazbenom arhivu »Zvonimira« (HAS), sign. 804/XXXV.

[33] Jedan primjerak te skladbe sačuvan je u glazbenoj zbirci Gjure Nazora (MGS).

[34] *Polka* »*Bulat*«, Narod, g. II, br. 92, 2. prosinca 1885, str. 4.

[35] Zapis Gjure Nazora (MGS).

[36] U glazbenom arhivu »Zvonimira« (HAS) sačuvane su Meneghellove skladbe za mješoviti zbor »*Vino pije Dojčin Petar*«, »*Smilje brala*«, »*Na obali na vrbovih lančićih*«, »*Liepa Pava u kovilju spava*« na hrvatske narodne napjeve (sign. 546/XXI), te »*Molitva*« za muški zbor (sign. 545/XXI).

[37] Niko Kalogjerà, n. r., str. 160—161.

[38] Partitura (autograf) te skladbe sačuvana je u glazbenom arhivu »Zvonimira« (HAS), sign. 887/XXXVIII.

[39] Skladba je vjerojatno izvorno napisana za muški zbor, a za mješoviti ju je jamačno preradio Nikola Faller. U doba Vilharova djelovanja »Zvonimir« je, naime, imao samo muški zbor.

[40] Glazbeni arhiv »Zvonimira« (HAS), sign. 883/XXXVIII.

[41] Niko Kalogjerà, n. r., str. 161.

[42] Dr. Hubert Pettan: *Hrvatska opera.* Zajčevi suvremenici I (Eisenhuth, Vilhar-Kalski, V. Bersa). Vlastita naklada. Zagreb, 1969, str. 21—23.

[43] Glazbeni arhiv »Zvonimira« (HAS), sign. 867/XXXVII.

[44] *Dopis iz Makarske*, »Narod«, g. V, br. 39, 29. svibnja 1888, str. 3.

[45] Niko Kalogjerà, n. r., str. 161.

[46] Na istom mjestu.

[47] U glazbenom arhivu »Zvonimira« nalazi se dvadesetak Vilharovih skladbi s umnoženim dionicama, a iz tadašnjih splitskih listova (»Narod«, »Jedinstvo«, »Naše jedinstvo«, »Novo doba«) može se lako utvrditi koje je sve skladbe tog skladatelja »Zvonimir« izvodio na svojim koncertima.

[48] Niko Kalogjerà, n. r., str. 161.

[49] Uz nekoliko Fallerovih skladbi, u Glazbenom arhivu splitske prvostolnice sačuvano je više njegovih preradbi ili obradbi djela starih splitskih skladatelja (među ostalim i Julija Bajamontija).

[50] *Himna*, »Narod«, g. VII, br. 54, 8. srpnja 1890, str. 3; *Kačićevo slavlje*, »Narod«, g. VII, br. 68, 27. kolovoza 1890, str. 2—3.

[51] Niko Kalogjerà, n. r., str. 161.

[52] Niko Kalogjerà, n. r., str. 162.

[53] *Svečano otvorenje novoga kazališta*, »Narod«, g. X, br. 34, 9. svibnja 1893, str. 1—2.

Napomena: Rosenberg-Ružićeva skladba izvedena prigodom svečanog otvorenja splitskoga Općinskog kazališta u literaturi se dvojako nazivlje: uglavnom kao »*Svečana uvertira*«, ali i kao »*Simfonija*«.

[54] Ivo Tijardović: *Kazalište na hrvatskom Jadranu.* O splitskom napose. Spomenica prigodom svečanog otvorenja Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, Split, MCMXL, str. 9—10); Ivan Bošković: *Sjećanja maestra Jakova Gotovca na rad u SMD* »*Zvonimir*«, »Sv. Cecilija«, g. L, Zagreb, 1980, br. 4, str. 97.

[55] D. K.: *Šezdeset godina Splitskog kazališta*, Narodno kazalište Split 1893—1953 (spomenica), str. 14—16.

[56] Na istom mjestu, str. 16.

[57] Dr. Hubert Pettan, n. dj., str. 94—95.

[58] *Zvonik Sv. Stošije*, »Jedinstvo«, g. III, br. 39, 15. svibnja 1896, str. 1.

[59] »*Nar. List*«-*u*, »Jedinstvo«, g. III, br. 42, 29. svibnja 1896, str. 3.

[60] *Gdje je klin — slavenskoj uzajamnosti*, »Jedinstvo«, g. III, br. 26, 31. ožujka 1896, str. 3.

[61] *Hrvatska operna predstava u Brnu*, »Jedinstvo«, g. III, br. 27, 3. travnja 1896, str. 3.

[62] »*Dalmati*« *na ugodno znanje*, »Jedinstvo«, g. III, br. 37, 8. svibnja 1896, str. 2; *Na izazive — odzivi*, »Jedinstvo«, g. III, br. 38, 12. svibnja 1896, str. 1—2.

[63] Picche: *Un po'di musica*, »Jedinstvo«, g. III, br. 34, 28. travnja 1896, str. 3: isti: *Kritičaru* »*Dalmate*«, »Jedinstvo«, g. III, br. 38, 12. svibnja 1896, str. 3; isti: *Musicalia*, »Jedinstvo«, g. III, br. 42, 29. svibnja 1896, str. 3; isti: *Com'é gentil . . .!*, »Jedinstvo«, g. III, br. 49, 23. lipnja 1896, str. 2.

[64] *Koncerat* »*Zvonimira*«, »Jedinstvo«, g. I, br. 26, 9. listopada 1894, str. 1—2.

[65] *Izletnici iz Banovine u Splitu*, »Narod«, g. X, br. 49, 30. lipnja 1893, str. 1—2; *Občinsko Vieće*, »Narod«, g. X, br. 59, 4. kolovoza 1893, str. 1—2.

[66] Na temelju arhivskih podataka i radova Milana Rešetara (*Stari dubrovački teatar*, Narodna starina, I, 1922, str. 97—106), Dragoljuba Pavlovića (*Melodrama i počeci opere u starom Dubrovniku*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga II, Beograd, 1952, str. 243—252), Miroslava Pantića (*Arhivske vesti o dubrovačkom pozorištu u doba Gundulića i Palmotića*, Pitanja književnosti i jezika, knjiga IV, sv. 1, Sarajevo, 1958, str. 65—75) i Miha Demovića (*Palmotićeva Atalanta prva je hrvatska poznata opera*, »Marulić«, g. VIII, Zagreb, 1975, str. 35—56) suvremena hrvatska muzikologija smatra da su Hrvati prve opere imali već u XVII. stoljeću, pa »Ljubav i zlobu« Vatroslava Lisinskog ne možemo nazivati *prvom* našom operom, nego prvom hrvatskom *nacionalnom* operom, što ona po svom sadržaju i povijesnom značenju i jest. (Usporedi Andreisovu »*Povijest hrvatske glazbe*«, Liber — Mladost, Zagreb, 1974, str. 68—69. i »*Stoljeća hrvatske glazbe*« Lovre Županovića, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 113—116.)

[67] *Otac Frane Dobrović*, »Narod«, g. VIII, br. 62, 4. kolovoza 1891, str. 3.

[68] K. Z. T.: *Koncerat A. Meneghella*, »Narod«, g. VIII, br. 79, 2. listopada 1891, str. 3.

[69] *Nepristojno pjevačko družtvo*, »Narod«, g. X, br. 55, 21. srpnja 1893, str. 3.

[70] Dr. Zdravko Mužinić: *Agilni prosvjetni i kulturni radnik Juraj KAPIĆ*, »Školski vjesnik«, g. 31, Split, 1982, br. 1, str. 50—53.

[71] J/uraj/ KAPIĆ: *Povrh Splita*, »Pučki list«, g. X, br. 23, II. izdanje, Split, 6. prosinca 1900, str. 1.

[72] »*Split, more i pjesma*« (pjesmarica). Izdali bogoslovi Bogoslovskog sjemeništa u Splitu za isključivu kućnu upotrebu. Split, 1968, str. 5; »*Naj moja popevka zvoni*« (pjesmarica). Izdaje: Nadbiskupsko bogoslovsko sjemenište (Zagreb — Kaptol 29) za isključivu kućnu upotrebu. II. izdanje. Vijenac, Zagreb, 1970, str. 27.

[73] Glazbeni arhiv »Zvonimira« (HAS), sign. 14/1.

[74] *Zvonimir*, »Narod«, g. VI, br. 77, 15. listopada 1889, str. 3.

[75] *Škola glazb. družtva »Zvonimira«*, »Narod«, g. VIII, br. 86, 27. listopada 1891, str. 3.

[76] Niko Kalogjerà, n. r., str 162.

[77] Isto, str. 161.

[78] Ivan Bošković: *Sjećanje maestra Borisa Papandopula na rad u SMD »Zvonimir«* (rukopis).

[79] O radu SMD »Zvonimir«, njegovoj svestranoj glazbenoj djelatnosti, značenju i ulozi tog društva u splitskom glazbenom životu, o njegovim dirigentima i školi itd. opširnije ću i potpunije pisati u posebnoj monografiji, a u povodu stote obljetnice »Zvonimirova« osnutka.

[80] *Ukinuće opere u Zagrebu*, »Narod«, g. VI, br. 17, 8. ožujka 1889, str. 1.

[81] †*Gjuro Eisenhut*, »Narod«, g. VIII, br. 28, 7. travnja 1891, str. 1—2.

[82] *Jubilej maestra Zajca*, »Jedinstvo«, g. I, br. 40, 27. studenoga 1894, str. 3.

[83] *Mascagni i Sonzogno*, »Narod«, g. XI, br. 25, 30. ožujka 1894, str. 3.

[84] *Verdijev »Falstaff«*, »Narod«, g. X, br. 11, 14. veljače 1893, str. 2.

Žarko Dadić

NASTOJANJA ZA OBJAVLJIVANJE PRIRODOZNANSTVENIH RADOVA NA HRVATSKOM JEZIKU U DRUGOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA U SPLITU

Borba za hrvatski nastavni jezik, hrvatske školske udžbenike i znanstvene rasprave na hrvatskom jeziku bila je donekle različita u sjevernim hrvatskim krajevima i na hrvatskom jugu, naime u Dalmaciji i Istri. Već nakon god. 1848. u sjevernoj Hrvatskoj postoje stalna nastojanja u tom smislu, pa je te godine i uveden hrvatski jezik u škole. Ta nastojanja stalno traju uz prekid nekoliko godina za vrijeme apsolutizma.

Prema austrijskoj reformi školstva donesenoj god. 1849, a ubrzo primijenjenoj i u Hrvatskoj, objavljivale su škole krajem svake školske godine izvještaje u kojima su profesori bili dužni pisati rasprave. Ovo je bilo vrlo korisno jer je to poticalo na stručni i znanstveni rad. Ti izvještaji su dapače u cijeloj Hrvatskoj, sjevernoj i južnoj, bili dugo jedino mjesto na kojem su se objavljivale znanstvene i stručne rasprave. U sjevernoj Hrvatskoj su se pojedine rasprave u tim izvještajima počele pojavljivati na hrvatskom jeziku čim su se ti izvještaji počeli tiskati, naime već nakon god. 1850. Nekoliko godina za apsolutizma počevši od god. 1855. rasprave u školskim izvještajima u sjevernoj Hrvatskoj morale su se pisati na njemačkom jeziku, dok su se one nakon god. 1860. sve pisale na hrvatskom jeziku.[1]

U Dalmaciji se je talijanski jezik mnogo duže zadržao kao nastavni jezik u školama, pa su i udžbenici bili na talijanskom jeziku. U Splitu je hrvatski jezik uveden kao nastavni u gimnaziju i realku tek god. 1880,[2] ali su ipak i ranije postojala nastojanja da se rasprave u izvještajima tih škola pišu i hrvatskim jezikom. Dapače bilo je nastojanja da se i matematičke i prirodoslovne rasprave također pišu hrvatskim jezikom, iako je takvih rasprava pisanih talijanskim jezikom bilo znatno

više. Prva četiri rada iz tih znanosti na hrvatskom jeziku[3] napisao je u izvještajima velike gimnazije *Antun Karlo Bakotić* (1831—1887) od god 1872. do 1875, a u izvještajima realke je prvi rad iz matematike na hrvatskom jeziku napisao god. 1874. *Juraj Kolombatović* (1843—1908) Bakotićevi radovi imali su za tematiku elektricitet i magnetizam, a jedan je bio iz astronomije. Juraj Kolombatović je po struci bio matematičar, pa je na splitskoj Realci predavao geometriju, geometrijsko crtanje, matematiku i nacrtnu geometriju.[4] Zato i nije neobično da je svoj prvi rad u izvještaju Realke u Splitu, kao i uopće svoj prvi rad, napisao iz matematike. U tom radu je on pisao o nekim svojstvima pravilnih poliedara.[5] Kasnije se Kolombatović bavio biološkim istraživanjima, pa svi ostali njegovi radovi imaju biološku problematiku. Mnogi od njih objavljeni su i u izvještajima splitske Realke, ali u početku talijanskim jezikom.[6]

Antun Karlo Bakotić je već prije dolaska u Split kao profesor gimnazije u Rijeci objavljivao radove na hrvatskom jeziku. Već god. 1864. bio je član pododbora za hrvatsko nazivlje iz fizike, matematike, strojoslovlja, opisnog mjerstva, crtanja i graditeljstva.[7] Taj pododbor bio je jedan od onih koje je osnovao Franjo Rački u cilju sustavne izrade hrvatske znanstvene terminologije. U Rijeci je prema talijanskom autoru A. Cimi napisao prirodoslovno djelo *Pojavi iz prirode za pouku prostoga naroda polag talijanskoga A. Cima-e*, koje je na hrvatskom jeziku izašlo u Zagrebu godine 1864. Istodobno je surađivao i u zagrebačkom znanstvenom časopisu *Književnik* radovima iz svoje struke na hrvatskom jeziku god. 1864. i 1866. Ravnatelj Velike gimnazije u Splitu postao je godine 1871.

Tri njegova rada objavljena u tim izvještajima god. 1872, 1873. i 1875. čine cjelinu i odnose se na neke probleme elektriciteta i magnetizma. U prvom Bakotić opisuje svoje pokuse o rotaciji magneta ispod kojega se okreće neka kovina. On pravi pokuse koji su se razlikovali od pokusa drugih autora, pa kvantitativno određuje promjene i ovisnosti te pokušava naći i teoretsko obrazloženje pojave. U slijedećem radu Bakotić opisuje svoje pokuse koje je pravio u Rijeci, gdje je ranije službovao na gimnaziji. Zastupa i dokazuje mehaničku teoriju elektriciteta koja je tada već bila raširena u znanosti. U trećem radu pokušava objasniti električnu influenciju na temelju položaja molekula. Sve tri rasprave predstavljaju originalna Bakotićeva istraživanja i zaključke, pa su stoga te tri rasprave važne i za upoznavanje znanstvenih istraživanja u preporodno doba. One su ujedno i odraz određenih fizikalnih mogućnosti u Splitu u to doba.

Četvrti rad, objavljen u izvještaju Gimnazije u Splitu god. 1873/74, drugačijeg je karaktera i ima, više za cilj preporodna nastojanja nego znanstvena istraživanja. To je opsežni Bakotićev tekst o astronomiji koji ima preko pedeset stranica i ima naziv *Fizika neba ili zviedarstvo*. Ovaj je tekst pisan vrlo popularno i namijenjen je učenicima, pa se Bakotić u njemu stalno obraća djeci. Ipak, taj je tekst cjeloviti prikaz temeljnih pojmova astronomije, pa tako predstavlja priručnik iz astronomije mada je objavljen u izvještaju Gimnazije. U doba kad je taj tekst napisan

nije još u Dalmaciji bio napisan ni jedan udžbenik iz prirodnih znanosti na hrvatskom jeziku, a iz astronomije nije još tada postojala posebna knjiga ili udžbenik u cijeloj Hrvatskoj. Ovaj Bakotićev tekst tako je prvi cjeloviti tekst na hrvatskom jeziku iz astronomije. Upravo zato je od velike važnosti za preporodna nastojanja te za stvaranje hrvatske astronomske terminologije. Važnost mu je pak još veća jer je nastao u Splitu u okviru Gimnazije na kojoj je još talijanski jezik bio nastavni.

Zbog tih razloga potrebno je da se opširnije osvrnem na taj tekst On počinje nekim temeljnim pojmovima astronomije, pa tu utvrđuje da je Zemlja okrugla i da se okreće oko Sunca i oko svoje osi. Opisuje kako nastaje dan i noć, godina, objašnjava što je ekliptika, polovi, zemaljska staza, vrijeme. Opisuje Mjesec i Mjesečeve promjene, zatim plimu i oseku, pomrčine Sunca i Mjeseca, zvijezde, udaljenost zvijezda, zviježđa, planete, repatice, asteoroide, Keplerove zakone i zakon opće gravitacije.

Bakotićev tekst je zanimljiv i zbog nekih stavova o fundamentalnim pitanjima. Bakotić se tu osvrće na tvrdnju starijih teologa da je svijet stvoren pred šest tisuća godina, što se zastupalo i u mnogim školskim udžbenicima njegova doba. To je gledište bilo velika smetnja prodiranju suvremenih astronomskih pogleda u nastavu. Bakotić tvrdi da se svjetlost širi od pojedinih zvijezda do Zemlje u različito vrijeme jer joj je potrebno da prijeđe različit put. Kad bi sve zvijezde bile stvorene odjednom prije šest tisuća godina, broj bi se vidljivih zvijezda na nebu povećavao jer bi postepeno do nas dolazila svjetlost i od udaljenijih zvijezda koje prije nisu bile vidljive. Međutim, poznato je da se broj zvijezda odkad postoje astronomski podaci nije promijenio. Dapače zna se da su neke sitne zvijezde od nas udaljene toliko da bi svjetlost koja dolazi od njih trebala putovati devet tisuća godina. Osim toga Mliječni Put je toliko udaljen od Zemlje da bi od njega svjetlost morala putovati pet tisuća godina, a to znači da bi se on mogao vidjeti tek u našoj eri, što nije točno. Da bi se riješilo ove teškoće, smatra Bakotić, mora se odbaciti uvjerenje da je svijet stvoren prije šest tisuća godina i uzeti da je nastao najmanje pred deset tisuća godina. Iako Bakotić samo pomiče granicu postanka svijeta, ipak odbacuje granicu koja je bila zagovarana i tako otvara mogućnost novom pomicanju te granice te omogućava i negativan odgovor na njegovo pitanje jesu li zvijezde najedamput stvorene.

Ovaj Bakotićev rad je zanimljiv i u terminološkom pogledu. On tvori hrvatske nazive za gotovo sve astronomske pojmove, pa ih nastoji stvoriti prema značenju pojma koji predstavljaju. Isto tako postupaju i autori u sjevernoj Hrvatskoj u Bakotićevo doba, a osobito Bogoslav Šulek.[8] Ako se usporede Bakotićevi nazivi sa Šulekovim, vidi se da je Bakotić čak i dosljedniji od Šuleka u tom pogledu. Tako Šulek zadržava i neke međunarodne izraze kao *ekliptika*, dok Bakotić ima i za taj pojam hrvatski naziv *sunčanik* koji tvori u skladu s činjenicom da se Sunce prividno giba po ekliptici. Ponekad Šulek dopušta uz hrvatski naziv i međunarodni. Tako on preporuča uz hrvatski naziv *poldnevnik* i međunarodni *meridijan*, dok Bakotić upotrebljava samo hrvatski naziv

poldnevnik. Ipak Bakotićevi nazivi nisu neovisni o onima koje su preporučivali u sjevernoj Hrvatskoj jer je Bakotić i sam sudjelovao u komisiji za nazivlje u Zagrebu. Ali oni imaju i nekih specifičnosti. Takve različitosti postojale su i kod raznih hrvatskih autora u sjevernoj Hrvatskoj, osobito prije pojave Šulekova rječnika znanstvenog nazivlja objavljenog u dva dijela god. 1874. i 1875. Bakotićevi terminološki napori svakako se u cjelini nalaze u okviru općih hrvatskih napora u tom pogledu. Da bi se vidjelo kakve razlike postoje između Bakotićevih naziva u radu *Fizika neba ili zviedarstvo* (1874) i Šulekovih u *Rječniku znanstvenog nazivlja* (1874—1875) evo nekoliko naziva jednog i drugog autora:

Latinski naziv	Bakotićev naziv	Šulekov naziv
solstitium	suncostaj	suncovrat, suncostaja
aequinoctium	ravnonoćje	jednač dana i noći
zodiacus	zvierovac, zvierski krug	suncopas
horizon	obzorje	obzorje, obzor
polus	skrajnik	stožer
ecliptica	sunčanik	ekliptika
astronomus	zviezdoznanac	zvjezdar, zvjezdoznanac
meridianus	poldnevnik	poldnevnik, meridijan
aequator	polovnik	polovnik, polutnik
gravitas universalis	sveopća teža	obćenita teža, sutež

Iako su u izvještajima Velike gimnazije u Splitu objavljeno sedamdesetih godina 19. stoljeća četiri rada iz prirodnih znanosti na hrvatskom jeziku, a u izvještajima Realke samo jedan, ipak je s obzirom na karakter škole u izvještajima Realke u cjelini bilo mnogo više prirodnoznanstvenih i matematičkih radova nego u izvještajima Gimnazije. Tako je od školske godine 1866/7, kad je tiskan prvi izvještaj Realke, do školske godine 1878/79. objavljeno u njima devet radova iz prirodnih i matematičkih znanosti, ali svi na talijanskom jeziku, osim spomenutog Kolombatovićevog članka god. 1873/74. Prvi rad je objavio August Vierthaler o proizvodnji joda i analitičkim istraživanjima o nekim dalmatinskim algama.[9] Isti autor piše i o mogućoj kemijskoj industriji u Dalmaciji.[10] Tri rada piše Juraj Dražoević Jelić i to o analizi pet glavnih dalmatinskih asfalta, zatim vađenju joda iz dalmatinskih morskih alga, te konačno o filokseri.[11] Svih tih pet radova imaju praktični karakter. Pored njih Ivan Sloković je napisao rad iz fizike o momentu inercije,[12] a Ante Zlendić i Ante Ströll napisali su po jedan rad iz matematike.[13]

U ovom razdoblju počeo je služiti na splitskoj Realci profesor fizike *Lovro Borčić* (1845—1911). God. 1864. on je na splitskoj Realci postavljen za suplenta, 1867. za pravog učitelja i tu je radio do 1873. kad je postavljen za privremenog upravitelja Realne gimnazije u Šibeniku. Međutim, on se nakon četiri godine, naime god. 1877. vratio na splitsku Realku kao privremeni upravitelj, a slijedeće godine 1878. postao je definitivni upravitelj, i to je ostao do svog umirovljenja god. 1899.[14]

Borčić nije u izvještajima splitske Realke objavio nijedan rad na hrvatskom, a ni na talijanskom jeziku. Međutim, on je ipak mnogo

doprinio u nastojanjima objavljivanja tekstova na hrvatskom jeziku. Naime, on je napisao prvi udžbenik iz fizike na hrvatskom jeziku u Dalmaciji pod nazivom *Načela fizike osnovane na temelju uzdržavanja sile, I. dio, Mehanika, Akustika*, koji je tiskan u Kraljevici bez naznake godine, ali je Bogoslav Šulek naveo da je ta knjiga objavljena god. 1875.[15] Borčić je te godine bio privremeni upravitelj Realne gimnazije u Šibeniku, ali s obzirom na to da je knjiga izašla svega dvije godine pošto je Borčić iz Splita došao u Šibenik, možemo držati da ju je već sastavljao dok je prije toga u Splitu predavao fiziku.[16] Očito je dakle da su već početkom sedamdesetih godina u Splitu Bakotić, Kolombatović i Borčić poduzeli prve pokušaje pisanja i objavljivanja radova iz matematičkih i prirodnih znanosti na hrvatskom jeziku.

U doba kad je Lovro Borčić pisao taj udžbenik fizike nastava se na Gimnaziji i Realci u Splitu održavala na talijanskom jeziku, a udžbenici koji su se upotrebljavali bili su talijanski. Slično je bilo i u drugim dalmatinskim školama, a osobito pomorskim. Zato udžbenik koji je pisao Borčić nije mogao biti namijenjen školskoj upotrebi. Upravo zato i nije na njemu naznačeno da je to udžbenik za neki razred Gimnazije ili Realke, pa čak ni da je to uopće udžbenik. Kad ga je Borčić pisao, imao je pred sobom isti cilj kao Bakotić kad je pisao svoju popularnu astronomiju objavljenu na hrvatskom jeziku u školskom izvještaju Gimnazije u Splitu god. 1874. On je naime želio da postoje hrvatski tekstovi iz prirodnih znanosti po kojima bi bilo moguće izvoditi nastavu. Doduše moglo se udžbenike iz sjeverne Hrvatske preuzeti u Dalmaciji, ali postojanje hrvatskih tekstova dalmatinskih profesora pokazivalo je nešto mnogo važnije, naime da su oni sami sposobni pisati i predavati na hrvatskom jeziku prirodne znanosti. Nastojanja pisanja neslužbenih udžbenika na hrvatskom jeziku bila su još mnogo važnija za pomorske škole na koje se nisu mogli protegnuti udžbenici iz sjeverne Hrvatske jer tamo takvi nisu postojali.

Istodobno su se na splitskoj Realci upotrebljavali talijanski udžbenici, pa je tako za fiziku bio propisan udžbenik *Schabus, Fisica sperimentale* i *Münch, Fisica* koji je s njemačkog preveo na talijanski *Mora*. Ako nije bilo dobrog talijanskog udžbenika, upotrebljavao se radije njemački tekst nego hrvatski. Tako u izvještaju Realke za god. 1878/9. stoji da kako nema dobrog talijanskog teksta iz nacrtne geometrije, to se u nastavi upotrebljava njemački Schnedarov tekst.[17] Godine 1880. kad je u splitsku Realku uveden hrvatski nastavni jezik, hrvatsku je nastavu imao samo prvi razred jer se hrvatski jezik uvodio postupno. Cijela Realka je imala hrvatski nastavni jezik tek god. 1886/7. Za hrvatsku nastavu udžbenici iz prirodnih znanosti, pa tako i fizike, preuzeti su iz sjeverne Hrvatske. Tako u izvještaju Realke za god. 1882/3. stoji da je za treći razred u kojemu je nastavni jezik hrvatski, obvezan hrvatski prijevod Majerova udžbenika iz fizike, koji je u Peksiderovom prijevodu bio obvezan u školama sjeverne Hrvatske. Za razrede s talijanskim nastavnim jezikom od četvrtog do sedmog razreda propisani su i dalje tekstovi Schabusa i Münch-Mora.[18] Postepeno su uvedeni svi udžbenici na hrvatskom jeziku za matematičke i prirodoslovne predmete

koji su se upotrebljavali u sjevernoj Hrvatskoj. Borčićev priručnik iz fizike nije ni kasnije bio propisan u splitskoj Realci iako je sam Borčić na njoj predavao fiziku. Dapače nije se nalazio ni u profesorskoj školskoj knjižnici, pa ga nema još ni god. 1897. iz koje je godine sačuvan popis knjiga u splitskoj Realci.[19]

Kad je hrvatski jezik uveden kao nastavni u splitsku Realku, nisu se u izvještajima škole pojavili odmah radovi na hrvatskom jeziku iz prirodnih znanosti, iako je takvih radova bilo dosta. Pa i Juraj Kolombatović, koji je još god. 1874. napisao u izvještaju Realke u Splitu rad iz matematike na hrvatskom jeziku, počeo je svoje tekstove iz zoologije objavljivati na talijanskom jeziku. Prvi takav rad objavio je 1880. o pticama Dalmacije.[20] I slijedećih godina, naime 1881, 1882. i 1884, objavljuje Kolombatović radove iz zoologije na talijanskom jeziku.[21]

Godine 1885. objavio je Kolombatović imenik kralježnjaka Dalmacije na hrvatskom jeziku.[22] U tom radu Kolombatović je dao latinske i hrvatske nazive za sisavce i ptice, ali je napisao i napomenu na francuskom jeziku u kojoj stoji da će se strani čitaoci moći koristiti tim člankom po latinskim nazivima. Ovaj rad se uklapa u preporodne napore hrvatskih prirodoslovaca općenito u Hrvatskoj jer je u njemu Kolombatović sakupio hrvatske nazive za sisavce i ptice što je bio prilog sakupljanju i stvaranju hrvatskog znanstvenog nazivlja. Slijedeće godine 1886. Kolombatović objavljuje nastavak tog rada i to za vodozemce i gmazove.[23] Ali iste godine u istom izvještaju objavljuje Kolombatović i rad samo na talijanskom jeziku.[24] Slijedeće godine pojavljuje se u izvještaju Realke također Kolombatovićev rad na talijanskom jeziku.[25] God. 1888. objavljuje on katalog dalmatinskih kralježnjaka na latinskom jeziku s latinskim predgovorom. Kolombatovićevi radovi poslije 1890. pisani su hrvatski i talijanski kao dva istovjetna teksta u dva stupca. Rjeđi su njegovi članci samo na hrvatskom jeziku, ali od tada se više ne javljaju tekstovi samo na talijanskom jeziku.

Istih godina je u izvještajima Realke u Splitu objavljivao svoje radove i profesor prirodopisa i kemije na realci u Splitu *Rikard Gasperini*. I on je 1887. objavio na talijanskom jeziku rad o geološkom poznavanju dalmatinskog diluviala.[26] Slijedeći svoj rad 1891. o paucima piše Gasperini samo na hrvatskom jeziku,[27] dok jedan kratki rad o jednoj novoj vrsti objavljuje u izvještaju iste godine na latinskom.[28] Slijedeće godine piše opet rad samo na hrvatskom, a tako i 1902. i 1903. godine.[29] U međuvremenu piše Gasperini jedan svoj rad samo na talijanskom jeziku 1901.[30]

To su bili svi radovi iz prirodnih znanosti objavljeni u izvještajima splitske Realke do početka 20. stoljeća. Opaža se da su se rasprave u tim izvještajima objavljivale talijanskim i hrvatskim jezikom, a da je također bilo francuskih i latinskih tekstova. Talijanski jezik zadržao se duže nego bi se očekivalo. Međutim, razloge za to ne bi trebalo tražiti u davanju prednosti talijanskom jeziku. Pravi razlog se nalazi u Kolombatovićevom postupku upotrebe raznih jezika u različitim slučajevima. On je hrvatskim jezikom objavljivao referativne radove, kao što je bio i onaj iz matematike objavljen god. 1874, te radove koji su imali izrazito preporodni značaj, kao radovi u kojima je objavljivao hrvatsko prirodoznanstveno nazivlje. Ali i za ove posljednje radove je želio da budu pristupačni stranoj javnosti, pa im je u jednom slučaju dodao francusku napomenu, a u drugom latinski predgovor. One radove koji su sadržavali znanstveni doprinos pisao je talijanskim, odnosno stranim jezikom, da bi bili što pristupačniji stranim znanstvenicima. I Gasperini je postupio slično, pa je rad o eksperimentalnoj nastavi botanike koji je objavio 1903. pisao hrvatski, ali je zato one radove koji su mu bili znanstveno važniji pisao talijanskim jezikom, a jedan čak i latinski. Ipak su i Kolombatović i Gasperini nastojali naći način da u izvještajima splitske Realke pišu što više i hrvatski jer je to bilo u interesu narodne stvari, pa tako Kolombatović pronalazi sretno rješenje da piše radove na oba jezika, dvostupačno. Naslov rada je bio na hrvatskom jeziku, pa je tako tom jeziku dao prednost. Prvi stupac je bio na hrvatskom, a drugi je sadržavao u cijelosti talijanski tekst rada. Da je glavna svrha pisanja znanstvenih rasprava talijanskim jezikom bilo predočivanje vlastitih istraživanja stranom svijetu pokazuje i nastojanje Kolombatovića i Gasperinija da upotrijebe čak francuski i latinski jezik ako se tim postizavalo taj cilj.

Ovu tvrdnju potvrđuje i slučaj *Glasnika Hrvatskoga naravoslovnog družtva* koji je izlazio u Zagrebu. Pojava prirodoslovnih rasprava u Glasniku na talijanskom jeziku bila je česta pojava, pa su mnogi autori svoje rasprave u tom časopisu pisali ne samo talijanskim jezikom nego i njemačkim i francuskim. To je bio jedinstveni slučaj u sjevernoj Hrvatskoj jer se tada i u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* pisalo isključivo hrvatskim jezikom. Spiridion Brusina, urednik Glasnika, postavio je međutim u svoj program pisanje prirodoslovnih rasprava i na stranim jezicima ako se radilo o važnijim problemima, i to sa željom da bi domaći znanstveni rezultati bili dostupni i stranim stručnjacima. Za svoj postupak je bio dosta kritiziran u kulturnim krugovima sjeverne Hrvatske, ali su usprkos tomu mnogi prirodoslovci tako postupali i objavljivali u Glasniku na stranim jezicima pa i na talijanskom.[31]

Talijanskim jezikom pisali su u Glasniku pretežno Dalmatinci jer su taj jezik dobro poznavali. Tako je postupao i Kolombatović, pa je sve svoje radove u Glasniku objavljivao na talijanskom jeziku, osim jednog dvojezično.[32] Gasperini je također objavljivao svoje rasprave talijanskim jezikom i u drugim publikacijama koje su izlazile u Dalmaciji.[33] Sam Kolombatović je objavio god. 1882. u Splitu jedan rad na njemačkom jeziku o ribama.[34] Bakotić je također neke svoje važnije radove objavljivao na talijanskom jeziku u Rijeci i u časopisima u Italiji.[35] Njihova nastojanja bila su dakle ista kao i Brusinina, pa se jedino na takav način može protumačiti njihovo objavljivanje znanstvenih radova u izvještajima splitske Realke i na talijanskom jeziku. Izgleda da u njima nije talijanski jezik izgledao toliko opasan za preporodna i narodna nastojanja ako se radilo o čisto prirodoznanstvenim raspravama. Oni su problem jezika kojim su bile pisane prirodoznanstvene rasprave shvaćali drugačije nego što su ga shvaćali u kontinentalnoj Hrvatskoj. U Splitu su u takvim slučajevima manje zazirali od talijanskog jezika

nego što su na primjer u Zagrebu zazirali od njemačkoga. Iako su dakle spomenuti profesori splitske Realke nastojali što više afirmirati hrvatski jezik i kao jezik prirodoznanstvenih rasprava, ipak su istodobno upotrebljavali i talijanski kad se radilo o međunarodnoj razmjeni znanstvenih rezultata.

Pisanje važnijih prirodoznanstvenih a i drugih znanstvenih rasprava hrvatskim jezikom u sjevernoj Hrvatskoj doista je imalo svoje posljedice jer je taj postupak vodio na određeno znanstveno zatvaranje. Da se za mnoge važne znanstvene rezultate objavljene u sjevernoj Hrvatskoj u inozemstvu vrlo slabo znalo pokazuje jedno pismo koje je god. 1867. uputio Šimi Ljubiću iz Berlina Theodor Mommsen. On tu ističe da su nova otkrića u Hrvatskoj i Slavoniji, zapravo u kontinentalnoj Hrvatskoj, slabo poznata stranim znanstvenicima jer se autori u sjevernoj Hrvatskoj služe dosljedno svojim jezikom koji je u stranim zemljama nepoznat, pa tako oni što tiskaju sakrivaju umjesto da objave.[36] Mommsenovo mišljenje ima još veće značenje ako se istakne da je Šime Ljubić bio prijatelj Antuna Karla Bakotića i Spiridona Brusine.

A da su spomenuti profesori splitske Realke doista nastojali u raznim vidovima afirmirati hrvatski jezik i kao jezik prirodoznanstvenih tekstova pokazuje nastojanje Rikarda Gasperinija da napiše hrvatskim jezikom priručnik iz kemije. Ta je knjiga pod nazivom *Analitička kemija* izašla god. 1896. u Splitu.

Slično kao Borčićeva *Fizika* i Gasperinijeva *Analitička kemija* nije bila propisani školski udžbenik. Na Gasperinijevoj knjizi isto kao i na Borčićevoj ne stoji da je ona udžbenik za određeni razred. Ali zato na njoj ipak stoji da je Gasperini, »profesor na spljetskoj Realci«, sastavio to djelo »na temelju poštovane ministarske naredbe 19. jula 1894, br. 1352.« Iako ta knjiga nije bila propisana kao školski udžbenik, ipak je bila službeno odobrena kao priručnik iz kemije na hrvatskom jeziku. Gasperinijeva knjiga ipak nije bila upotrebljavana na splitskoj Realci jer se ne nalazi u popisu propisanih udžbenika u izvještaju Realke u Splitu za god. 1899/1900. Iako je sam Gasperini tada na toj školi predavao kemiju. U splitskoj Realci su se u to doba upotrebljavali udžbenici iz kemije kao i u sjevernoj Hrvatskoj. Možda ta knjiga i nije bila namijenjena nastavi na Realci jer se njezin sadržaj nije ni podudarao s nastavnim programom. Ipak tu je knjigu posjedovala profesorska knjižnica Splitske realke.[37]

Važno se osvrnuti na kemijsko nazivlje upotrijebljeno u Gasperinijevoj knjizi. To nazivlje pokazuje znatna odstupanja od Šulekova nazivlja upotrijebljenog u Rječniku znanstvenog nazivlja 1874. i 1875. Što se tiče naziva elemenata Gasperini velikim dijelom napušta Šulekove nazive i upotrebljava nazive koji imaju međunarodni korijen. Tako je Šulek upotrebljavao naziv *svjetlik* za fosfor. Gasperini nema takva naziva i upotrebljava međunarodni izraz fosfor koji ima i Žulić.[38] Međutim, za neke vrlo raširene elemente, kao kisik, vodik i ugljik upotrebljava iste nazive kao Šulek i Žulić. Ti su nazivi bili u Gasperinijevo doba potpuno prihvaćeni, a zadržali su se i do danas.

U nazivima kiselina Gasperini upotrebljava nazive koji su bliži Žulićevim, a znatno različiti od Šulekovih. Dapače on sasvim napušta

Šulekovu tvorbu naziva kiselina. Šulek pravi nazive za kiseline dočetkom *-ovina*, npr. *solovina*, a Žulić sasvim drugačije, pa istu kiselinu naziva *solikova kiselina*. Gasperini, koji je bliži Žuliću, tu kiselinu naziva *solna kiselina*, isto kao što se naziva i danas. Da bi se bolje vidjelo sličnosti i razlike evo usporedbe Šulekova, Žulićeva i Gasperinijeva naziva za neke kiseline:

Šulek, 1874/75.	Žulić, 1866.	Gasperini, 1896.
sumporovina	sumporova kiselina	sumporova kiselina
dušikovina	dušikova kiselina	dušikova kiselina
solovina	solikova kiselina	solna kiselina

Utjecaj Žulićev na Gasperinija u tom pogledu je dakle očit. Ali na Gasperinija je Žulić utjecao i u drugim slučajevima. Žulić je god. 1877. objavio svoju novu kemijsku terminologiju i nomenklaturu,[39] koja se znatno razlikuje od Šulekove, pa i od njegove vlastite iz god. 1866. Tako Žulić god. 1877. upotrebljava mnogo više međunarodnih naziva i dočetaka, pa imena aniona pravi s dočetkom *-id*, *-it*, *-at*, npr. sulfid, sulfit, sulfat. Takvu tvorbu prihvaća i Gasperini, pa se i kod njega nalaze tvorbe:

-id sulfid, klorid, bromid, jodid ...

-it sulfit ...

-at sulfat, nitrat, fosfat, kromat ...

Pokazuje se dakle da je Gasperini u terminološkom pogledu pod znatnim utjecajem Žulićeve kemije, a i da je potpuno napustio Šulekovu tvorbu i većinu naziva. Međutim Žulićeva terminologija i nomenklatura je bila općenito prihvaćena i u djelima koja su pisana krajem 19. stoljeća i u sjevernoj Hrvatskoj.

Očito je i u Splitu tijekom druge polovine 19. stoljeća bilo nastojanja da se prirodoznanstvene rasprave i djela pišu hrvatskim jezikom. Bez obzira na neke specifičnosti ta nastojanja su se u potpunosti uklapala u opće težnje i napore cjelokupne Hrvatske. A spomenuti splitski prirodoslovci koji su bili narodnjaci smatrali su i ova nastojanja dijelom svoje političke borbe.

BILJEŠKE

[1] Žarko Dadić, Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, knjiga II, Zagreb 1982, str. 86. i 165.

[2] Tomo Matić, Crtice iz prošlosti C. K. Velike realke u Spljetu, Godišnje izvješće o C. K. Velikoj realci u Splitu koncem školske godine 1900—1901, Spljet 1901, str. IX—XX; Grga Novak, Povijest Splita, III knjiga, Split 1965, str. 450.

[3] Antun Karlo Bakotić, O magnetičnom navodu proizvedenom za vrieme kolanja kovnih pločah, ili kojekakvih drugih tielesah, Programma dell' I. R. Ginnasio superiore di stato in Spalato alla fine dell' anno scolastico 1871—72,

Spalato 1872, str. 3—18; Analiza njekojih pojavah Elektrologije, osnovana na posebnih pokušajih, Programma ... 1872—73, Spalato 1873, str. 3—17; Fizika neba ili zviezdarstvo, Programma ... 1873—74, Spalato 1874, str. 3—58; Munjina po navodu, Programma ... 1874—75, Spalato 1875, str. III—X.

[4] Sesto programma dell' I. R. Scuola reale superiore e riunita I. R. Scuola Nautica in Spalato, 1878—79, Spalato 1879, str. 41—43.

[5] Juraj Kolombatović, Njekoja svojstva pravilnih višeplošaca, Terzo programma dell' I. R. Scuola reale superiore e riunita I. R. Scuola Nautica in Spalato, 1873/4, Spalato 1874.

[6] Vidi popis Kolombatovićevih radova u: Aug[ust] Langhoffer, Juraj Kolombatović, Glasnik Hrvatskoga prirodoslovnoga društva, god. XXI, prva polovina, Zagreb 1909, str. 130—132.

[7] Žarko Dadić, Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, knjiga II, Zagreb 1982, str. 148.

[8] Bogoslav Šulek, Rječnik znanstvenoga nazivlja, I—II, Zagreb 1874—75.

[9] August Vierthaler, Studio sulla fabricazione del jodio e investigazioni analitiche sopra parecchie alghe dalmate, Primo programma ... 1866/7, Spalato 1867.

[10] August Vierthaler, Lo studio della chimica e l'industria chimica possibile in Dalmazia, Secondo programma ... 1870/71, Spalato 1871.

[11] Juraj Dražoević-Jelić, Analisi dei cinque principali asfalti dalmati, Terzo programma ... 1873/4; Estrazione del jodio dalle alghe marine dalmate, Terzo programma ... 1873/4; Phylloxera vastatrix, Quarto programma ... 1874/5.

[12] Ivan Sloković, Dei momenti d'inerzia, Quarto programma ... 1874/5.

[13] Ante Zlendić, Della superficie anulare e di alcune delle principali sue sezioni piane, Quinto programma ... 1875/6, str. 5—16; Ante Ströll, Trajettoria, Sesto Programma ... 1878/9, str. 3—9; Ante Ströll, La spirale logaritmica, Sesto programma ... 1878/9, str. 10—27. — Oba Ströllova rada čine jednu cjelinu.

[14] Vidi popis profesora Realke u: Godišnje izvješće o C. K. Velikoj realci u Splitu, 1900—1901.

[15] Bogoslav Šulek, Naš napredak u prirodnih znanostih za minulih 50 godinah, Rad JAZU, knj. 80, Zagreb 1885, str. 115.

[16] O tom udžbeniku vidi: Žarko Dadić, Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, knjiga II, Zagreb 1982, str. 125—126. i 140.

[17] Sesto programma dell' I. R. Scuola reale superiore e riunita I. R. Scuola Nautica in Spalato, 1878—79, Spalato 1879, str. 66—67.

[18] Godišnje izvješće o. C. K. Velikoj realci u Splitu 1883/84, Split 1884, str. 42—43. — Godišnji izvještaj za godinu 1882/83. nije izašao, pa se u onom iz god. 1883/84. nalaze podaci i za prethodnu školsku godinu.

[19] Melko Lucianović, Katalog učiteljske biblioteke, Godišnje izvješće ... 1896—1897, Split 1897.

[20] Juraj Kolombatović, Gli uccelli della Dalmazia, Settimo programma ... 1879—80, Spalato 1880.

[21] Juraj Kolombatović, Pesci delle acque di Spalato, Godišnje izvješće ... 1880—81, str. 3—29; Mammiferi, anfibi e rettili, e pesci rari e nuovi per l'Adriatico caturati nelle acque di Spalato, Godišnje izvješće ... 1881—82, str. 3—35; Aggiunte ai »Vertebrati«, Godišnje izvješće ... 1883—84, str. 5—28.

[22] Juraj Kolombatović, Imenik kralješnjaka Dalmacije, I dio: Sisavci i ptice, Godišnje izvješće ... 1884—85, str. 2—26.

[23] Juraj Kolombatović, Imenik kralješnjaka Dalmacije, II dio: Dvoživci, Gmazovi i Ribe, Godišnje izvješće ... 1885—86, str. III—XX.

[24] Juraj Kolombatović, Seconde aggiunte ai vertebrati della Dalmazia; Aggiunte agli Uccelli, Godišnje izvješće ... 1884—85, str. 27—38; 3e aggiunte ai Vertebrati, Godišnje izvješće ... 1885—86, str. XXI—XXXII.

[25] Juraj Kolombatović, Sui Pleuronectes Boscii (Risso) e Megastoma (Donov.), Godišnje izvješće ... 1886—87, str. 27—33.

[26] Rikard Gasperini, Secondo contributo alla conoscenza geologica del diluviale dalmato, Godišnje izvješće ... 1886—87, str. 3—26.

[27] Rikard Gasperini, Prilog fauni dalmatinskih pauka (Araneae et Opiliones), Godišnje izvješće ... 1890—91, str. 31—46.

[28] Rikard Gasperini, Tenthredinidum species nova, Godišnje izvješće .. 1890—91, str. 47.

[29] Rikard Gasperini, Prilog k dalmatinskoj fauni (Isopoda — Myriopoda — Arachnida), Godišnje izvješće ... 1891—92, str. 23—46; Geološki prijegled Dalmacije, Godišnje izvješće ... 1901—1902, str. III—XLVII; Eksperimenti pri podučavanju botanike u višim razredima srednjih škola, Godišnje izvješće ... 1902—1903, str. III—LVI.

[30] Rikard Gasperini, Notizie sulla fauna imenotterologa Dalmata, Godišnje izvješće ... 1900—1901, str. XXIX—XLIX.

[31] Žarko Dadić, Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, knjiga II, Zagreb 1982, str. 225.

[32] Juraj Kolombatović, Nova vrst babice dalmatinskog mora. Nuova specie di bavosa dal mare adriatico, Glasnik Hrvatskoga prirodoslovnog društva, god. VII, Zagreb 1892, str. 107—112.

[33] Npr. u Annuario dalmatico 1886. i Bolletino di Archeologia 1887.

[34] Juraj Kolombatović, Fische, welche in den Gewässern von Spalato beobachtet und überhaupt im adriatischen Meere registrirt wurden, Spalato 1882.

[35] Antun Karlo Bakotić, La Macchina Winter, Fiume 1869; Sulla più facile maniera di bucare il vetro mediante l'elettricità, Il nuovo Cimento di Pisa 1870.

[36] Pismo od 22. ožujka 1867, Historijski arhiv Zadar, Ljubićeva ostavština. 11/VIII, br. 287. — Zahvaljujem dru Ivanu Pederinu na upozorenju na ovaj podatak.

[37] Melko Lucianović, Katalog učiteljske biblioteke, Godišnje izvješće ... 1896—1897, Split 1897. — Gasperinijeva Analitička kemija nalazila se pod br. 764.

[38] Pavao Žulić, Obća kemija za male realke, Zagreb 1866.

[39] Pavao Žulić, Uputa u kemiju za velike realke, dio I, Anorganička kemija, Zagreb 1877.

Ž. DADIĆ

EFFORTS OF PUBLISHING WORKS IN NATURAL SCIENCES IN THE CROATIAN LANGUAGE DURING THE LATTER HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

Antun Karlo Bakotić wrote four works in the Croatian language in the Split Grammar School Reports (1872—1875). One of them was a survey of the basic knowledge of astronomy. The terminology of Bakotić was an element of the general efforts in Croatia in this activity. Lovro Borčić wrote the first learn-book in physics in the Croatian language in Dalmatia (1875). Juraj Kolombatović and Rikard Gasperini were writing works in natural sciences in the Split Grammar School Reports. They wrote papers and educational works in the Croatian language and more important works in the Italian language as to make them understandable abroad. Gasperini wrote his »Analytic Chemistry« (Split 1896) in the Croatian language, while terminologically he was influenced by Žulić. The mentioned natural scientifics of Split were the Nationalists and considered writing works in naturas sciences in the Croatian language to be an element of their political struggle.

Ivan Pederin

POVIJESNO-POLITIČKI MITOVI NARODNE STRANKE U SPLITU

Dioklecijanovu palaču uočili su 1764. Britanac Robert Adam i francuski graditelj C. Clérisseau, koji su je crtali i rekonstruirali s mnogo mašte, pa je ta palača odigrala ulogu u evropskom klasicizmu, a svakako ona je tada svrstana među građevinske spomenike od najvećeg značenja i ugleda u svoj Evropi.[1] U kulturnom prestižu, koji je ova građevina tada stekla, ne mogu se nazreti nikakvi politički ni ideološki razlozi.

Austrija je bečkim kongresom konačno stekla Dalmaciju, pa je car Franjo I. 1818. krenuo na put u tu pokrajinu i taj put opisao u svom putnom dnevniku pod naslovom »Bereisung meines Königreiches Dalmatien, dann Croatiens Militär-Grenze und dessen Provinciale«.[2] Car je bio političar i vojnik, u Dalmaciju je došao da prouči moguću vojnu ekspanziju Austrije u istočnom Sredozemlju i na Balkanu koju je savjetovao austrijski geograf merkantilističkog usmjerenja Joseph Marx von Liechtenstern djelom »Reise durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818« (2 sv. Meissen, 1822. pod inicijalima R. von H . . . g). Franjo I bio je međutim čovjek dobrog političkog ukusa. Bio je odgojen u Firenzi pa se zanimao za arheologiju. To nije u Beču bilo nešto novo. Kad je 1765. dvor otputovao u Innsbruck radi svadbe princa, kasnijeg Leopolda II s jednom španjolskom princezom, članovi pratnje i dvora zanimali su se za arheološke nalaze u okolici.[3] God. 1766. postao je predstojnikom »Dipartimento d'Italia«, jednog odjela Dvorske kancelarije Joseph von Sperges. On je bio u vezi s istaknutim duhovima sjevernotalijanskog prosvjetiteljstva kakvi su bili Tartarotti, Baroni i Cresseri, čitao je djela Maffeija i Muratorija. U Beču je Sperges bio zaslužan za razvitak likovne akademije i rascvat klasicizma pa je predstavnike ovog pravca uveo u akademiju.[4] Car Franjo I. bio je blizak ovoj tra-

diciji, pa je na put u Dalmaciju poveo i arheologa Antona Steinbüchela von Rheinwall, ravnatelja carskog muzeja u Beču,[5] a sam je pokazao vrlo živo zanimanje za Dioklecijanovu palaču i za Solin. Kad je 12. svibnja 1818. stigao u Split, vrlo je pažljivo pregledao Dioklecijanovu palaču, a slijedećeg dana je odjahao u Solin da bi pogledao ostatke najvažnijeg rimskog grada na istočnoj obali Jadrana, opisavši sve što je vidio vrlo podrobno u svom dnevniku. Na ovaj dio dnevnika i na njegovo značenje za razvoj rimske arheologije u Dalmaciji osvrćem se na drugom mjestu. Ovdje ću se pozabaviti ideološkim i političkim značajem careva pristupa rimskoj arheologiji u Splitu i njegovim odnosom prema njoj.

Franjo I bio je do 1806. rimski car (kao takav bio je Franjo II). Kulturne konotacije ove palače bile su evropske, rimske, imperijalne i kozmopolitske u najvećoj mjeri. Doba poslije Bečkog kongresa nije bilo ideološko nego operativno doba pa je car činovništvu dao ulogu koju je inače nosila politika.[6] Konzervativci su sve do 1848. bili kozmopolitski raspoloženi za razliku od liberala koji su djelovali rodoljubno i nacionalistički.[7] U tim prilikama Dioklecijanova palača mogla je postati političkim simbolom koji će bolje nego išta drugo ostvariti organsku vezu habsburškog cezarizma, ne samo s prošlošću već i s prošlošću Istoka, koji neće biti islam, Balkan i južnoslavenski folklor, već Istočnorimsko Carstvo, ugled Rima, a time i Evrope i Habsburgovaca u istočnom Sredozemlju. Ta građevina mogla je postati zalogom kontinuiteta i legitimiteta carske vlasti, evropske misli i austrijske ekspanzije na jugoistok,[8] jer ta je palača bila kao malo koja druga prožeta istočnjačkim duhom i ukusom, pa je mogla postati i novom dimenzijom evropske misli i mentaliteta pri čemu bi se Austrija pojavila u svojstvu punomoćnika Evrope.

Car je sve ovo uočio, a poznavao je, čini se, i Adamove grafike pa je išao čak tako daleko da je savjetovao da se u Splitu poruši sve što je sagrađeno poslije Dioklecijana da bi se palača mogla restaurirati. To je bilo neizvedivo jer bi za srušene kuće bilo trebalo platiti odštetu, a toliko novaca Franjo I, koji nije bio široke ruke, ne bi bio mogao smoći. No ovo nam ipak kaže da je car išao za ostvarenjem organskog kontinuiteta svoje vlasti s rimskom ne pokazujući nimalo smisla za južnoslavenski folklor kao ni za gotiku i romaniku stare splitske gradske jezgre. Drugim riječima, car je sa svojim inače besprijekornim političkim ukusom bio bliži J. J. Winckelmannu, nego Jakobu Grimmu ili Karlu Savignyju, što nije bilo bez političkih razloga jer Dioklecijanova palača nije imala neposrednih nacionalnih, hrvatskih ili talijanskih odnosa, ni konotacija, nije mogla lako postati težištem nekog samostalnog talijanskog centrifugalnog rodoljubnog pokreta, ali je mogla postati zalogom austrijskog kulturnog posredništva između Evrope i starog Istoka,[9] pa je car odmah dao poticaja da se u Splitu ustanovi Arheološki muzej koji je osnovan odlukom namjesništva u Zadru 20. kolovoza 1822.[10]

Dioklecijanova palača ipak je imala nekog odnosa prema talijanskoj kulturi, pobliže prema inače jako kozmopolitskoj Arcadiji, koja je talijansku kulturu vidjela kao najstariju kćerku Rima. Tako su prvi ravnatelji Arheološkog muzeja u Splitu postali Vincenzo Solitro, pa Carlo Lanza, a onda dalji i bliži potomci talijanskih doseljenika u Splitu zadojeni talijanskom kulturom — Francesco Carrara. Oni su u dalmatinskim

Talijanima vidjeli ne doseljenike već nasljednike Rima, dapače, izravne potomke rimskih doseljenika, a u klasičnoj naobrazbi oni su vidjeli europeizaciju Balkana. Tanki sloj Talijana u Dalmaciji ojačan je baš tih godina doseljenicima iz sjeverne Italije, dobar dio novog suvremenog činovništva najprije Dandolove, a onda austrijske uprave pristigao je s Poluotoka. Ovo činovništvo vidjelo je u sebi naobraženi sloj koji će zastupati narod, što spada u okvir liberalizma i ulogu grčke demokracije u liberalizmu. Tako liberalizam, slijedeći pojam ograničenog građanstva, u grčkoj demokraciji vidi zastupanje naroda ne kao povlasticu, već kao vrlo ozbiljnu dužnost nezamislivu bez dobre naobrazbe u kojoj će poznavanje klasične starine igrati važnu ulogu.[11] Arheološki muzej u Splitu postao je središtem iz kojeg će se širiti poznavanje te dobre, klasične naobrazbe, a ta će odigrati ulogu u liberalnom protalijanskom pokretu jednog dijela dalmatinskih intelektualaca u predožujsko doba i 1848, pa je Francesco Carrara u predavanju »De scavi di Salona nel 1846« (Padova 1847, pročitanom u sekciji talijanskih učenjaka u Mlecima 20. rujna 1946) opisao Salonu kao grad u kojem se krojila sudbina Rima i mnogih rimskih velikana kakav su Metellus, Cosconius, August, Tiberij, Gabinus, Pompej, pa i sam Cezar. K tome je Salona igrala važnu ulogu u rimskoj trgovini, bila je grad koji je volio Dioklecijan pa je u njegovoj blizini sagradio palaču. Ukratko rečeno Salona je za Carraru zalog veze Dalmacije s Poluotokom na rimskoj osnovi, a i zalog veze Dalmacije s Evropom, pa su u Dalmaciji stigli brojni putopisci iz Evrope želeći vidjeti Dioklecijanovu palaču i Salonu. F. Carrara, koji je bio Talijan, nigdje nije spomenuo Italiju kao nacionalnu državu u nastajanju, Solin i Dioklecijanova palača za nj su čimbenici od evropskog značenja. Valja još reći da je Carrara bio prijateljski raspoložen prema ilircima, cijenio je Gajev pravopis i osuđivao Kopitara koji je potcjenjivao Gaja, pa je pod Carrarinim utjecajem Kopitar postao umjereniji prema Gaju.[12] A i sam Bartolomej Kopitar znao je talijanski i bio oduševljen klasičnom starinom. Carrara kao arheolog evropskog glasa mogao mu je to reći i imati utjecaja na nj.[13]

U ovim spisima ideologija je nazočna jedino toliko koliko se kulturne konotacije Solina i Dioklecijanove palače diskretno kanaliziraju u ideološkom smjeru. Do jačeg prodora ideologije dolazi tek u »Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia« Šime Ljubića (Beč, 1856). Ljubić je bio zaokupljen pitanjem odnosa Dalmacije, Rima i Grčke u čemu je Dioklecijanu pridavao ulogu. Tako je Ljubić u uvodu svoje knjige pisao o prastanovnicima Dalmacije Pelazgima koji su po njemu bili kulturni narod pa su od njih Grci i Italija primili prvo sjeme znanja (»ebbero i primi semi dell'umano sapere«, str. III),no August je iz Dalmacije odnio mnoge kodekse pisane na grčkom i na drugim starim jezicima pa je tim opljačkanim blagom osnovao knjižnicu u Rimu (str. IV). Ipak, Dalmacija je uvijek bila vezana s Italijom kulturnim vezama (»comuni i vincoli del sapere e dell' ingegno« str. V.).

Ovakav odnos prema Rimu nije u našim prilikama bio nov. Ivan Kreljanović Albinoni je opisao vlast Rima u Dalmaciji kao savez Liburna s Rimom koji se nikad nije miješao u unutrašnju autonomiju zemalja na istočnoj obali Jadrana, pa su Rimljani i Liburni združenim snagama

širili kulturu, čak su i Mlečići poznavanje brodogradnje naslijedili od Liburna.[14] Ljubić, kao uostalom i Carrara, prima kao pozitivnu kulturu što nam stiže s Poluotoka, ali je ne doživljuje kao nacionalnu, već kao rimsku, evropsku ili naprosto univerzalnu, i u tom nema ni krivo jer se talijanska nacionalna kultura onda još nije bila ni konstituirala kao što se ni talijanska država nije bila stvorila, a i kad se stvorila, ta nacionalna talijanska kultura liberalnog građanstva bila je u disproporciji s kulturnim naslijeđem koje je često bilo rimsko, firentinsko, mletačko ili crkveno. Tako je recepcija Rima i klasične starine kod nas i dalje tekla smjerom koji je 1818. dao car i pobrinuo se za njegovo provođenje osnivnjem Arheološkog muzeja u Splitu. Iako je taj smjer izgledao jedinstven, ipak je krio brojne klice razvitka nacionalne ideologije koje će se razvijati u drugoj polovici stoljeća.

U životopisu pod naslovom »Diocleziano Cajo Valerio Aurelio« (str. 107—110) Ljubić je opravdao Dioklecijana od optužbi da je bio okrutan, da je progonio kršćane, na što ga je (tako Ljubić) nagovorio Galerius, čime je lik ovog cara znatno približio građanskom čitatelju. Potom je istakao Dioklecijana kao organizatora i zakonodavca koji je sustavom utvrda osigurao carstvo od barbara, unaprijedio znanstveni i književni rad o čemu svjedoče brojne građevine koje je podigao. Tako je Ljubić opisao Dioklecijana kao nekog suvremenog apsolutističkog građanskog monarha koji modernizira državu, uvodi suvremeno, znanstveno naobraženo činovništvo, izvodi javne radove i pogoduje razvitku znanosti.[14a] A mjesto koje je tako veliki državnički um izabrao da ideološki nadahne svijet bio je upravo Split, kamo se car povukao, ali ne da šuti, već da djeluje preko svojih namjesnika. Značaj Dioklecijana i njegove palače univerzalan je po svome kulturnom dometu, no Split je u toj univerzalnoj kulturi sudjelovao ne manje nego Rim, a to znači da Split i Dalmacija nisu nikakvi pasivni receptori kulture koja stiže s Poluotoka, već ravnopravni sudionik u razvitku te kulture. Ovaj nazor bio je svakako jedan od kamena temeljaca kasnijeg nauka Narodne stranke, a osobito Ljubićeva prijatelja Ivana Kukuljevića Sakcinskog.

Drugo važno polazište Ljubićevo u »Dizionariju« bilo je da povijest n a š e g identiteta u Dalmaciji počinje već sa Pelazgima pa je prema tome Dioklecijan sa svojom palačom n a š. Doseljenje Hrvata kao početak naše povijesti i time našeg identiteta Š. Ljubić je opisao u svom »Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži« (Rijeka, 1864. i 1869). No takav početak povijesti Ljubić ne opisuje kao neki obrat ili početak novog doba za Dalmaciju. U uvodu prvog dijela pod naslovom »Staro-Slavjanska književnost« piše da su Hrvati došli u Dalmaciju s vlastitim pisarima, a onda je Ćiril stvorio glagoljicu, pismo različito od ostalih (str. 12, 16). U uvodu drugog dijela pod naslovom »Nova jugoslavjanska književnost« piše kako su Hrvati izagnali divlje Obre, pokrstili se i time stupili u »prijateljska odnošenja s ono malo stanovnika rimskog pokolienja, što se bijaše kroz Obričko opustošenje na bližnje otoke spasilo i sahranilo« (str. 95) izbjegavši iz Solina. Time su Hrvati postali spasiteljima i nastavljačima antičke kulture na tlu Dalmacije čiju tradiciju je čuvala splitska crkva. Ovu crkvu darivao je

Trpimir 852, a ta je povelja k tome »najstariji diplomatički spomenik, koi nam se sačuvao od propasti vriemena« (str. 100).

Nazor da su počeci hrvatske povijesti organski srasli s antičkom kulturom, te da je doseljenje prekretnica samo u etničkom pogledu, dok je u kulturnom pogledu dopuna, važna je ideološka stečevina Ljubićeva koja će ostati trajnom svojinom nauka Narodne stranke. Mjesto gdje su hrvatske tradicije i antička kultura najčvršće srasle upravo su Solin i Dioklecijanova palača. Druga važna stečevina ove Ljubićeve knjige, koja će odigrati ulogu u budućnosti je njegov životopis Marka Marulića kao prvog hrvatskog pjesnika (na str. 367—368, knj. II). Ljubić je tu prenio elemente njegova životopisa iz Daniela Farlatija, Marka Dumanića i Francesca Carrare, ali ih je ideologizirao. Tako Marko »Primiv se nauke, još momčetom posta toli vješt latinskomu jeziku da mu se je mnogi ondašnji književnik divio, kadno je Duždu Nikoli Marcelu (1473) pohvalu sastavio.« U Padovi mu je učiteljem bio Picentin pa Colla Firmian, Tideo Acciarense i Jerko Genesio. Iako je odgojen u stranoj kulturi on je pobudio »jugoslavjanskomu narodu ljubav za vlastiti jezik kao Dante Talijanima, a Goethe Nijemcima, a k tome je bio i vrlo pobožan pa je imanje podijelio siromasima.« S ovim životopisom Ljubić je stvorio arhetip hrvatskog intelektualca. To je čovjek koji dobro poznaje evropske književnosti i filozofiju i u njoj sudjeluje, a isto tako njeguje i nacionalnu kulturu. Evropa su za nj zapravo zapadna i južna Evropa, nikako srednja. Njegova pobožnost djeluje stabilizatorno i osigurava ravnotežu jedne i druge komponente rada ovog pjesnika i filozofa.

Tu se radi o procesu osvjetovljenja sličnom onom kod mladog Franje Račkog, koji nije proistekao izravno iz prosvjetiteljstva i protuklerikalnog stava prosvjetiteljstva, već više posredovanjem evropskog nacionalizma nastalog proširenjem ideje slobode i narodne zajednice.[15]

Iste godine kad je izišla II knjiga Ljubićeva »Ogledala« (1869) pokrenut je i »Vijenac« kao organ širenja »narodne znanosti«. Jedan od pokretača bio je Ljubićev prijatelj Kukuljević. God. 1874. izišla je u »Vijencu« i pjesma Ivana Trnskog »Spljećankam«[16] u kojoj je Trnski polazeći od Ljubićevih ideoloških stečevina opisao Split kao »grad Dukljanov« i time vrlo otmjen. No te »gospe« i prababe današnjih »Spljećanki« osjećale su nacionalno, pa Trnski piše:

Gdje se »gospe« vi zovete,
Nek Hrvatstvo z a g o s p o d i!
To, Spljećanke, da hoćete,
Svanulo bi i slobodi.

Vas gospodstvu h r v a t s k o m u
Vele bi se poklanjale,
Na nebu nam liepu domu
Zviezdami bi vi se sjale.

Umjetnička vrijednost ove pjesme mala je, pa je ona izbjegla pažnji književne znanosti. Ideološka vrijednost veća je. Tu je Trnski, polazeći od Ljubićeva ideologiziranog lika Dioklecijana i Marka Marulića pod-

sjetio na kulturnu i nacionalnu tradiciju Splita, a potom spojio hrvatstvo s pojmovima demokracije i »gospodstva«, ta dva ideala našeg onovremenog liberalnog građanstva koje se borilo za ostvarenje nacionalne države i suradnju Južnih Slavena.

God. 1872. izišle su u ciklusu »Hrvatski grobovi« dvije pjesme I. Kukuljevića — III. »Grgur Ninski« i IV. »Grobovi kraljeva«.[17] U prvoj pjesmi Kukuljević je opisao Grgura kako kao vođa hrvatske stranke ustaje protiv rimske u stolnoj crkvi u Splitu:

»Tad zagrmi Grgur, kao Method drugi:
'Svi narodi, božjoj u zadrugi,
Svojim slovom k nebu vapit smjedu.
Nit će Hrvat, dok je božja vjera,
Svoj iz crkve jezik da iztjera!«

»Božja zadruga« zapravo je pojam ravnopravnosti naroda izražen u jeziku, pa Grgur govori poput nekog suvremenog političara Narodne stranke. Drevnost i čast staroslavenskog jezika i njegova ravnopravnost s latinskim u ono doba opravdanje su i legitimacija borbe za hrvatski jezik u sadašnjosti. Katolicizam ima u toj borbi znatnu ulogu. Ne valja zaboraviti da je niže i srednje svećenstvo u XIX. st. bilo uz Narodnu stranku u kojoj su glavnu riječ opet vodili svećenici kao Franjo Rački, J. J. Strossmayer, Šime Ljubić, Mihovil Pavlinović. Kršćanski moral igrao je ulogu u razradi nauka te stranke i nije kod nas bio u suprotnosti s idejama Francuske revolucije.[18]

U slijedećoj kitici Kukuljević opisuje

»Uz Grgura narod sav pristane
Od boljara do seljana prosta«.

Odluku dakle donosi volja suverenog naroda, a Kukuljević zamišlja sinodu u stolnoj crkvi splitskoj kao neki politički zbor s izborima.

U drugoj pjesmi »Grobovi kraljeva« Kukuljević opisuje Solin kao zemljopisno presudno mjesto preko kojeg stara hrvatska država ostvaruje vezu s Evropom preko mora.

»Nu od kada S o l i n rimski nestà,
Otvori se tud Hrvatom cesta
Kopnom i po moru u nov sviet.
Kraljevstvo se diže, zemlja cvate,
Sloboda se širi uz Hrvate,
Za nju i za dom svoj svak zna mriet.«

S ovim stihovima Kukuljević je od Ljubića i Kreljanovića preuzeo kult trgovine koja nosi blagostanje i slobodu, a k tome i kult mora i pomorske trgovine kojom smo stvorili državu:

»Kojoj otet nemogaše slavu
Hitar Bizat, niti lukav Rim«.

U XIII pjesmi iz istog ciklusa pod naslovom »Marulić Marko 1450—1524«[19] I. Kukuljević je slijedeći Ljubića opisao Marulića kao buditelja narodne svijesti:

»Sâm tvoj grieh starinski Hrvatom dojadi,
Kad jezik slovinski ti izda zloradi,
Al mržnja nemila i sve zlo usahnu,
Kad h r v a t s k a vila pjesmom te nadahnu,
Kad sunce žarko, pomoliv se danu,
Tvoj Marulić Marko srid tebe ogranu,
Sa svojom Juditom i čistom Susanom,
Sa svetim uzhitom i riečju izbranom,
Kad narod probudi, sklonivši Hrvate:
Što nose u grudi, u pjesmi da shvate, —
Kad Marko tvoj mudro napisa nauke,
Sav učen sviet udre s pohvalom ruke.«

Marulić nije samo rodoljubni intelektualac već je k tome još i evropski priznat filozof.

God. 1873—1874. izlazila su u »Vijencu« i »Hrvatske uspomene u Dalmaciji« franjevca Šimuna Milinovića.[20] On je opisao provalu Obra koji sad ulaze u unutrašnje borbe Rima. Car Kajo i njegova kći Aleksandra pokrstili su se, ali Galerio snuje kako da uz pomoć Obra vrati poganstvo. Sve se rješava dolaskom Hrvata koji hrabrošću suzbiju divljaštvo Obra i osiguraju prevlast kršćanstva i kulture. No Hrvati koji su pobijedili Obre još su pogani. Ipak car Kajo pod zaštitom hrvatskih četa ulazi u Dioklecijanovu palaču u Splitu, hrvatski knez prosi Aleksandru, no mora se pokrstiti da bi dobio njezinu ruku. On se krsti u crkvici sv. Kaja u Kaštelima koja je preživjela sva ratna pustošenja i haranja. Krstio ga je Ivan Ravenjanin. Kneževa sestra Vuga da sazidati samostan sv. Marije u Kaštelima u kojem se najodličnije kćeri uče kršćanskim krepostima i rodoljublju.

Šime Milinović razradio je, zapravo romantizirao i mitologizirao Ljubićeve ideološke stečevine i time razvio karakter Dioklecijanove palače i Solina kao nacionalnog simbola pridodavši im još i Kaštela. Značaj tog simbola je da su te građevine mjesto gdje se doseljeni hrvatski narod sljubio s antičkom kulturom. Milinović je nastavio s opisom I. »Davni Spljet«, i II. »Spljetska okolica« 1874. i tu je idološki dogradio Ljubića. Opisao je Split kao krunidbeni grad hrvatskih kraljeva i mjesto gdje su ti kraljevi dijelili povelje, potom kao mjesto gdje je propjevao Marulić kao prvi hrvatski pjesnik. Tome je dodao Klis kao bojište što je Marulić gledajući borbe oko Klisa s Marjana opjevao.

Važno je da je Milinović, koji je pokazao nepovjerenje prema francuskom i karbonarskom liberalizmu, zato što su bili nacionalni, a ne internacionalistički, istakao da su Hrvati spasili Rim koji je bio nezahvalan pa su se Toma Arciđakon i mnogi drugi Hrvati, dokopavši se prosvjete polatinili tako da je hrvatska povijest postala poviješću borbe protiv latinštine koja se vodila književnim sredstvima.

Kao jedno poglavlje borbe protiv talijanske kulture Milinović je opisao »Poljodjelsko društvo« osnovano 15. kolovoza 1787. i u tome nije imao potpuno pravo. Ovo društvo, kao i fiziokratski pokret u Dalmaciji uopće, bio je pokret zapadnoevropskog tipa koji je išao za tim da pregradi društvo slijedeći načela Johna Lockea, pa da stvori naciju kao klub slobodnih zemljoradnika iz čijih će organskih potreba niknuti industrija kao komplement poljodjelske proizvodnje i slobodna trgovina umjesto državno usmjerene trgovine. Filološko i povijesno rodoljublje nije u ovakvim pokretima igralo uloge, za francuske revolucije nije npr. osnovana katedra za francuski jezik i književnost u Parizu.[21]

Pa ipak, poznata je rodoljubna i folklorna orijentacija Julija Bajamontija[22] Radoš Ante Michieli Vitturi je u spisu »Saggio epistolare sopra la republica della Dalmazia« (Mleci, 1777) pozdravljao što se u nas razvija književstvo i knjižnice »delle cose nostrali« — naših stvari.[23] Vođa ovog pokreta hvarski biskup Ivan Dinko Stratiko pisao je u pismu bez nadnevka R. A. Michieliju Vitturiju kako ga je Bog napravio duhovnim vladarom naroda koji zna samo hrvatski, pa je šteta što naobraženi znaju slabo taj jezik. Poslije Ardelija Della Belle valja još raditi na proučavanju hrvatske gramatike i sintakse, u tome mu pomaže njegov kanonik Marko Dobrošić, poznavatelj glagoljice i Karamanova misala pa trogirski biskup Ante Belglava. Svrha ovog rada je prema Stratiku stvaranje lijepog i pročišćenog narodnog jezika koji će imati čvrste norme pri čemu će valjati prije svega oslanjati se na dubrovački dijalekt. Kad se hrvatski jezik normira, on će postati lijep kao jezik Horacija, Cicerona, Voltairea ili Ronsarda. Crkva ima ulogu u naobrazbi naroda. Svrha normiranja i pročišćavanja jezika je njegova opća razumljivost u svim slojevima nacije i uključenje nacije u tokove evropske uljudbe.[24] Tako se biskup Stratiko potrudio da izda spis Klementa Grubišića »In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici vulgo hieronymiani« (Mleci, 1766). R. A. Michieli Vitturi prihvatio je protureformacijsku diskusiju o jeziku time što je izdao spis Karamanova suradnika Mate Sovića »Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia« (Mleci, 1787), a sam je napisao »Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia« (Mleci, 1787) u kojem je istakao da se »slavenskim« jezikom govori od Jadrana do Sjevernog Mora, ali da taj jezik znaju još jedino zadarski svećenik Mihovil Ljubenović pa splitski nadbiskup Nikola Dinarić (umro 1764) i Ivan Luka Garagnin, koji je umro 1783, pa Ivan Paštrić. Kao starije filologe on je spomenuo još modruškog biskupa Šimuna Kožičića Benju, Zadranina, Rafaela Levakovića, Bartula Kašića, Antu Belglavu, a i franjevca Tomu Babića kao pisca pučkih djela na narodnom jeziku. Smatrao je da nije dobro prezirati vlastiti jezik, koji svećenstvo mora osposobiti da postane nacionalnim jezikom. Nećemo se dublje baviti ovim pitanjem jer o njemu postoji opširna literatura. Spomenuli smo ih tek toliko da kažemo da Š. Milinović nije imao krivo kad je napisao da je splitsko »Poljodjelsko društvo« bilo prožeto narodnim duhom, što dosad nije bilo poznato. No jezična pitanja nisu bila središnja u fiziokratskom pokretu, pa se Michieli Vitturi i Stratiko nisu ni bavili mnogo filološkim pitanjima. Za njih je jezik bio političko pitanje kojim će se ostvariti integracija države shvaćena kao

gospodarski klub zajedničkih interesa i svakako i slobodno tržište. U tom pogledu naš fiziokratski pokret nije ni bio izuzetak. Tako mletački fiziokrat Giammaria Ortes piše da je jezik prvi okvir nacije u kojem se ostvaruje mogućnost potpunog međusobnog komuniciranja.[25] Melchior Cesarotti je smatrao da nema po sebi uljuđenih i barbarskih jezika jer svi nastaju na isti način, u početku su barbarski, a onda se uljude. Vlast nikad nije osnovala jezik, već obratno.[26] I. D. Stratiko je polazio sa posve sličnih pozicija kad je tražio njegu i normiranje našeg jezika, odnosno kad je uočavao da narod govori samo hrvatski.

Pa ipak, mi u ovim razmatranjima možemo opaziti dvije tradicije. Jednu (Kukuljevićevu) srednjoevropskog porijekla, koja u jeziku vidi oznaku naroda, pa je sloboda pitanje afirmacije naroda, a time njegovog duha, i drugu, dalmatinsku, odnosno zapadnoevropsku za koju jezik nije glavni sadržaj nacije, već samo sredstvo integriranja te nacije, a glavni sadržaj joj je razvitak kulture i demokracije. Tako u Milinovićevom viđenju nastanka nacije u času propasti Rimskog Carstva nije težište na jeziku kojim su ondašnji Hrvati govorili, već na spasavanju rimske kulture kojom kršćanstvo daje okvir. Kršćanstvo je tu samo nešto poput kulturnog instituta.

God. 1877. izlazi članak Franje Račkoga pod naslovom »Stolna crkva u Spljetu«.[27] U uvodu Rački je usporedio tu crkvu sa Sta. Maria dei Martiri u Rimu da bi analogijom pokazao evropski prestiž splitske stolne crkve: »Dojam taj mogao bi prispodobiti samo onomu, koj učini na mene 'pantheon' ili sadanja crkva 's. Maria dei Martiri' u Rimu, koliko god se puti nadjoh pred njom. U obih se spomenicih rukuju dva svieta, dvie dobe, dvie prosvjete. Ako splitski i nije toli veličajan koliko rimski, ali on predstavlja nam sustav, kojemu ne ima na rimskom ni traga; pa je osim toga za svakoga Hrvata još poučniji tiem, i miliji, jer je na spljetskom velik diel hrvatske prošlosti privezan« (str. 122). Ta »dva svieta« bili su rimski i kršćanski jer obje građevine su otprilike u isto doba postale kršćanske crkve. No kršćanstvo Jupitrova hrama očituje se u dogradnjama u doba hrvatskih narodnih vladara koji su splitsku crkvu smatrali osobito važnom i često je darivali. Antika i hrvatska nacionalna umjetnost neposredno se sreću i sljubljuju baš u toj crkvi i to je njezina najveća važnost. Tu Rački slijedi ideološke postavke koje je dao Šime Ljubić u »Dizionariju«, a Rački je i inače smatrao da tok »zapadne prosvjete« nije u Hrvatskoj nikad presušio.[28] Takvo sudjelovanje u univerzalnoj kulturi bilo je pak moguće jer »je naš narod, dok je svoj bio, ravno uz druge napredne koracao u prosvjeti« (str. 144). Bio je to poziv Račkoga da se ponovno osnuje naša nacionalna država slična onoj hrvatskih narodnih vladara jer su narodi Carevine bili, prema Račkome, povijesne i etničke individualnosti.[29] Tek kad budemo imali svoju državu, moći ćemo opet »uz druge napredne narode koracati«, to je osnovna poruka ovog članka. No ovaj prilog lijepo zasvjedočuje koliko je kultura bila često i ispred filoloških i folklornih pitanja sadržaj suvremenog narodnjačkog rodoljublja u čemu je vidan baš doprinos Dalmacije.

Pobjedu narodnjaka na općinskim izborima 1882. pozdravio je Božidar Kukuljević Sakcinski pjesmom pod naslovom »Preporod Spljeta«:

»Što prenu tebe, sjeno Zvonimira,
Od tisućljetna sna; što tvoja lica,
Oj Maruliću, jeknu usred noći;
Što i ti iz tvog groba hladnog skoči
Junače divni Hrvojo naš slavni;
Što kliknu Spljete, grade starodavni?«[30]

U ovoj pjesmi pisac je evocirao rezultate dotadašnjih povijesnih istraživanja i oživio njihova semantičko-ideološka polja. Uskoro je izišao i životopis Gaje Bulata[31] »kojemu mora toliko zahvaliti Hrvatska, da je najslavniji hrvatski grad, najzadnji i najčvršći bedem talijanštine, povraćen svojoj majci«. U članku se daje prikaz borbe narodnjaka, Duje Rendića Miočevića, Vida Morpurga, Koste Vojnovića, L. Borčića, Jerolima Cambja, župnika A. Vuškovića, Tacconija, P. Kambera, J. Mangera, Srečka Karamana. No pobjeda je bila moguća tek onda kad je uz klobuk prionula kapa, dakle kad je građanska rodoljubna inteligencija zainteresirala seljake.

Kad je 4. prosinca 1888. umro splitski biskup Marko Kalogjera, u njegovu nekrologu našla se opširna informacija o staroslavenskoj službi Božjoj u splitskoj biskupiji,[32] koja je 1688. od 36 izvanjskih župa imala samo 8 latinskih, sve ostale su bile staroslavenske i glagoljaške. Kalogjera se u tom nekrologu opisuje kao biskup, koji je, pošto je 1880. zatvoreno sjemenište u Priku, podupro staroslavensku službu Božju protiv koje su bili autonomaši. Njegu glagoljice pisac nekrologa vezuje uz encikliku pape Lava XIII »Grande munus« 1881. kojom se priznaju i štuju Ćiril i Metod, a sve se opet vezuje uz mit Grgura Ninskoga. Još se ističe da je Lav XIII na sveučilištu sv. Apolinara u Rimu bio otvorio katedru sa staroslavenski.

Ako ove članke što su se pisali osamdesetih godina usporedimo s člancima i pjesmama sedamdesetih godina, vidjet ćemo da su ovi drugi snažno ideologizirani i u tom smislu povezani sa svojim dobom. Tako Marko Marulić kao prvi hrvatski pjesnik svojom djelatnošću znači neposredni poziv da se odbaci talijanski, a uvede hrvatski u javne urede, Grgur Ninski kao neki stranački vođa ili pučki tribun djeluje na glasače svojim govorom. U članku o stolnoj crkvi splitskoj krije se neposredan poziv Račkoga za osnivanje suvremene hrvatske nacionalne države. Stolna crkva, Grgur Ninski i Marko Marulić time postaju mitovima liberalizma i nacionalnim simbolima. U osamdesetim godinama preteže objektivna ili učena informacija kao u životopisu Gaje Bulata odnosno nekrologu biskupa Kalogjere. Ona slijedi ideološke smjernice sedamdesetih godina, ali ideologija više nije aktivna i ne stvara nove nacionalne simbole. Slično se može reći i o pjesmi Vladislava Vežića »Sedam Kaštela«[33] gdje pjesnik opisuje ljepotu kaštelanskog krajolika, loze, masline, smokve, voćke i ostalo sredozemno bilje, lijepe narodne nošnje, sve u folklornom Kačićevom stihu:

»... ali narod za vlastelom slavnom
obranio slobodicu zlatnu, ...
(...)

Nigdje nije uspomena davna
još se tako uzdržala živa
o narodnoj nekada slobodi
i narodni čisti običaji,
kao što no u Kaštelim ravnim.
Tu je narod do nedavna v'jeka
svetkovao uspomenu časnu
krunisanje svojijeh vladara,
i u pjesmi spominjao bolno
staru slavu svojega plemena,
dok mu kruta u Mlecima vlada
ne zabrani uspomene svete.«

U ovoj pjesmi nova je ideološka stečevina narod kao kolektivno pamćenje. No predmet pjesme su hrvatski narodni vladari kao nacionalni mit šezdesetih i sedamdesetih godina i uspomena na njih odvojena, pa udaljena od sadašnjice, toliko udaljena da se u pjesmi »bolno« spominju. Ovi stihovi spjevani u Kačićevoj maniri nemaju umjetničkih svojstava. stih služi samo da olakša recepciju i popularizira znanstveno istraživanje.

God. 1901. izišao je broj »Vijenca« posvećen Marku Maruliću. Tu se nalazi pjesma Vladimira Nazora pod naslovom »Spljećaninu Marku Maruliću, osnivaču hrvatskoga umjetnoga pjesništva«.[36] Nazor opisuje Marulića kako silazi s Marjana gledajući Kaštelanski zaljev i Klis koji drže Turci:

Sa rta Mrljana rodnog tihana i spora kroka
Zamišljen silazi pjesnik u cik večernje zore
Dugo je motrio do sad lijepo kaštelansko more,
Hume kršnoga Brača, Mosora rebra visoka.
Turobno bliedi suton mirisnog proljetnog dana;
Gvozden i krvav je obruč bijele dvorove Spljeta
Stisnuo sa triju strana.

Turčin — na timoru orô — reži sa strmoga Klisa,
Vreba sa poljičke liti, sa golog mosorskog visa;
A trošne zidine gradske branit će mletačka četa.

Sve ovo nije više od izlaganja vojne i kulturne situacije u povijesti koja je pravi junak ovih stihova. No onda Nazor naglo odstupa od deskriptivnog uz pažljivo praćenje povijesnog vremena:

Tako je Mojsije jednom niz brdo stupao; tako
I Zaratustra se mudri spuštao sa gorske špilje.

Marulić sad odjednom postaje sličan Mojsiji i Zarathustri, osnivačima religija. Ovim postupcima Nazor ukida povijesno vrijeme i pjesmu usmjeruje prema budućnosti jer osnivači religija ljudi su koji djeluju

u budućnosti, u ovom slučaju književni znakovi za ukidanje vremena i usmjerenje prema onom što će doći, pa Nazor nastavlja:

Je li: sa litice one, pjesniče, vidio ti si
Utvare budućih dana? Vidio buduće borbe,
Polete, zablude, ljute osvade, jad i oporbe?
Ti znadeš o čemu konačna pobjeda visi;
Ti si na litici gori vidio sve što nas čeka;
(...)
Prvu nam hrvatsku pjesmu nosiš na usnama zvučnim,
Gizdavu hrvatsku pjesmu. Začarat ona će naše
Oloferne; ko vječna Judita nad domajom bditi.

Ova pjesma iznenađuje obnovom svog ideološkog sadržaja i baš taj ideološki sadržaj čini osnovu njezine umjetničke strukture i potpunosti jer ova pjesma je za razliku od one Trnskoga, Kukuljevićeve i Vežićeve znatno umjetničko djelo. Kukuljević i Trnski, kao i Vežić, služe se stihom da bi popularizirali povijesne istine, povijest je kod njih uvijek svedena prema sadašnjosti i politici, stih poštuje jedno i drugo pa zbog toga ne može razviti umjetnički zanos. Nazor se izdiže nad povijest i vrijeme, sve pojedinosti i momentalne stranačke odnose time što u strukturu pjesme odjednom uvodi Mojsiju i Zarathustru, a mi ne znamo je li to onaj stvarni, osnivač religije ili Nietzscheov lik. Religiozni odnosi daju pjesmi intenzitet i udaljenost od pozitivnog intelektualizma, a vremenska udaljenost pomoću koje se ukida vrijeme daje totalnost Marku Maruliću kao obnovljenom nacionalnom simbolu.

Dinko Politeo je u članku »K 400-godišnjici Marka Marulića«[35] istakao da književnost nije osamljena pojava u razvitku naroda, valja je razmatrati u kontekstu s društvenom i političkom poviješću. Tako se u Dalmaciji razvilo pjesništvo jer je tamo vladao mir. Borba protiv Turaka bila je nadahnuće Marulićeva pjesništva koje je djelovalo na evropsko pjesništvo, odatle njegova pobožnost. No za razliku od sedamdesetih godina, kad je Split bio autonomaški, u Marulićevo doba bio je hrvatski, a Marulićev hrvatski jezik bio je jezik Varošana koji sedamdesetih godina nisu pravo smjeli u grad. Politeo je time hrvatsku narodnu svijest ukorijenio u puku, i to sitnom puku, no do izraza ta svijest dolazi u intelektualcu Maruliću koji je učenjak i filozof evropskog glasa koji je za Hrvatsku učinio više negoli Dante za Italiju.

Ideološki je Politeo kao kritičar privrženik starih stajao posve na građanskim pozicijama i Marulić je kao nacionalni simbol za nj bio metaforizacija naobraženog građanstva što stojeći u dodiru s narodom preko jezika vodi naciju. Ovaj Politeov članak može pokazati njegov idealizam, privrženost Evropi i katolicizam, što je kod njega osobito snažno došlo do izražaja poslije Hrvatskog katoličkog kongresa 1900,[36] odatle naglašavanje Marulićeve pobožnosti.

Đuro Šurmin je 1901. u članku »Marulićev književni rad«[37] pisao da je njegovo latinsko stvaranje bilo namijenjeno svijetu, hrvatsko pjesništvo bile su »mrvice« s bogatog latinskog stola« — jer čemu naobrazba

i duh i snaga, ako ne služi onomu narodu, iz kojega je ponikla?« Problem odnosa hrvatskog pjesništva i sudjelovanja u evropskoj kulturi, koji je postavio Ljubić, živ je kod Šurmina, koji ipak piše da Marulić nije imao uzorâ u hrvatskoj književnosti jer je onda nije ni bilo, pa ih je morao tražiti u talijanskoj. Time istraživanje književnosti postaje poviješću traženja utjecaja u smislu komparatističke svijesti doba u kojoj mali narodi i književnosti nisu imali drugog prava, već da te utjecaje primaju a znanstvenici su ih s velikim marom, a ponekad i suhoparnošću tražili.

Josip Pasarić je 1901. u članku »Marulićeva latinska djela«[38] tražio njihov smisao u pozivu Evropi da nas štiti od Turaka pa je nastavio tražeći evropske paralele za njegova latinska djela.

Branko Drechsler je 1903. u osvrtu na »Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku« Milorada Medinija,[39] koji je pisao za srednju publiku, nadopunio pisca time što je dodao da je Marulić važan kao filozof etičar koji se zatvara u samoću i produktivno radi. Kao takav Marulić je tip našeg južnog čovjeka.

Svi ovi članci polaze od Ljubićeve ideologizirane obnove Marulićeva lika. Čak i ovaj tip južnog čovjeka koji stvara u samoći na udaljenom posjedu ima uzor kod Ljubića, to je Petar Hektorović,[40] koji piše u udaljenom Tvrdalju. Zapravo taj lik odražava čežnju naših pisaca za nezavisnošću u doba apsolutizma kad su pisci ovisili o vlasti i živjeli u strahu od otpuštanja, a mnogi su i bili otpušteni kao Ljubić sam. No Marulićev lik sada se dograđuje, on postaje savjest borbe protiv Turaka, a za zapadnu uljudbu, našim zastupnikom te borbe na zapadu, intelektualcem kroz kojega progovara narod, i to baš mali splitski puk, Varošani, svojim jezikom. Split i Solin kao politički mit Narodne stranke sad se dopunjuju mitom Klisa kao nacionalnim simbolom borbe protiv Turaka.

Sve se sada povlači u znanost, zatvara i ograničava, nema više lika Grgura Ninskog uz kojeg pristaje narod ni široko zamišljenog poziva Račkoga za stvaranje nacionalne države. Ideologija nije više aktivna i sve ostaje na objašnjenjima pojava. No Nazor ipak prelazi u radikalnost tako što apsolutizira lik pjesnika Marka Marulića.

Vjera u naciju kao zajedništvo mentaliteta i kulture i klub predvođen od naobraženih, što će u zajednici ostvariti napredak, dolazi u pitanje devedesetih godina, a na početku XX st. doživljava krizu. Tada se razgrađuje narodnjački mit Dioklecijanove palače.

Godine 1903. izlazi u »Vijencu« članak Ivana Križanića o Frani Buliću.[41] Tu se ovaj splitski arheolog opisuje u prvom redu kao radnik i organizator, stožer znanosti u Dalmaciji. Njegov značaj je lokalan, što osobito kaže njegova knjižnica, a onda evropski jer ga posjećuje vrlo mnogo uglednih znanstvenika iz sve Evrope, on objavljuje u Njemačkoj i Austriji. Znanost u ovom članku jedva ima odnosa prema naciji, ona se stapa s vjerom pa don Frane postaje zapravo »svećenikom znanosti«. U članku »Dioklecijanov carski dvor u Splitu« isti pisac[42] uvodno ističe svjetski karakter ove palače koja se uspoređuje s Dioklecijanovim građevinama u Aleksandriji, Antiohiji, Nikomediji, Palmiri, Milanu i Kartagi. Za Križanića je ova palača odraz državne moći, ona nije kao Hadri-

janov dvorac u Tivoliju djelo ljubitelja kulture, već djelo cara vojnika, ozbiljna i mrka vladara, koji je vladao svijetom.

Stapanje univerzalne državne moći i kulture bilo je dakle ideal ovoga pisca koji je pisao u doba monopolističkog kapitalizma i imperijalizma i nije osjećao nacionalno, već prije svega kršćanski. Tako Križanić samo uzgred spominje starohrvatske pletere na krstionici, a široko opisuje pobjedu kršćanstva nad imperatorom koji je kršćane progonio, što je osobito lijepo vidljivo baš u njegovu mauzoleju koji je postao crkva, pa se upravo kršćanstvu zahvaljuje što je ovaj znatan spomenik uopće očuvan.

Dioklecijanova palača u Splitu, koja je stekla evropski ugled u doba klasicizma, postala je političkim simbolom u dnevniku cara Franje I. On je u njoj gledao organski kontinuitet svoje carske vlasti koja nije nacionalna. Za Francesca Carraru ova građevina a također i solinske razvaline bile su dokazom da Rim nije ograničen na Italiju, te da smo i mi sudionici antičke kulture koja je u Solinu našla mjesto svoje manifestacije.

Do jače ideologizacije prikaza Dioklecijana dolazi kod Šime Ljubića koji je ovog imperatora prikazao kao nekog prosvijetljenog apsolutističkog vladara koji reorganizira državnu upravu i pobuđuje kulturno stvaranje. I baš Dioklecijan, koji je kod nas sagradio palaču, dokazom je našeg sudjelovanja u univerzalnoj kulturi. Glavna stečevina ovog Ljubićevog mita jest da on jezik nije napravio glavnim sadržajem, a tim i ograničenjem narodnjačkog nacionalnog mita, već kulturu i napredak pa je zbog toga narodnjacima bilo moguće da hrvatski nacionalni mit sljube s Antikom i Evropom. U tom smislu je Ljubić adaptirao Dioklecijanov lik, pa lik Marka Marulića i drugih pisaca.

Ta misao osnova je ideološke supstrukture niza članaka i pjesama koje su narodnjaci pisali sedamdesetih godina. Tu se Hrvati opisuju kao spasitelji Rima od barbarstva Obara, čuvari rimske baštine, a naša nacionalna kultura opisuje se kao organski nastavak antičke od koje je ne dijeli nikakav jaz. Uvjet za obnovu te kulture u suvremenim prilikama je pak nacionalna država. To su članci Šimuna Milinovića i Franje Račkoga.

U pjesmama Ivana i Božidara Kukuljevića Sakcinskog, pa Ivana Trnskog Grgur Ninski i Marko Marulić postaju liberalnim nacionalnim simbolima zahtjeva za obnovom hrvatskog jezika i književnosti. No tu djeluje filološka tradicija sjeverne Hrvatske s osloncima na bečku slavistiku i uopće rodoljublje srednjoevropskog tipa u kojem je jezik izraz narodnog duha, svrha i sadržaj demokracije.

Osamdesetih i devedesetih godina ideologija nije više aktivna i ustupa mjesto učenoj informaciji o njezi staroslavenske službe Božje u splitskoj crkvi i političkoj borbi narodnjaka u Splitu. Krug nacionalnih simbola proširuje se na Kaštela gdje narod još pamti krunidbu hrvatskih narodnih vladara.

Na početku XX st. dolazi do novog opadanja ideološkog sadržaja u opisu lika Marka Marulića u člancima Đure Šurmina, Dinka Politea i Branka Drechslera. Marulić se sad opisuje kao skroman pisac i nacionalni pedagog koji adaptira stečevine talijanske književnosti, a u stra-

nim književnostima sudjeluje svojim latinskim djelima kao zastupnik svog naroda koji živi u turskoj opasnosti. No u pjesmi Vladimira Nazora lik Marka Marulića apsolutizira se i izdvaja iz povijesnog vremena. Tada Klis postaje simbolom otpora protiv Turaka.

Istodobno se u članku Ivana Križanića i Dioklecijanova palača lišava nacionalnih predznaka i vidi kao potvrda univerzalnog kozmopolitizma i imperijalizma koji prožimlje kršćanstvo.

BILJEŠKE

[1] Frane Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Prilog »Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku«, god. 1924. — 25. str. 13. Duško Kečkemet, Robert Adam i Dioklecijanova palača u Splitu, Split, 1964.

[2] Teško čitljiv carev koncept i čistopis koji je prepisao neki dvorski pisar nalazi se u bečkom Haus-, Hof- und Staatsarchivu u Beču, Familienarchiv, Hofreisen, Kart. 35—37. Dnevnik je bio nepoznat u našoj i stranoj znanosti. Ja sam objavio dva ulomka — Franjo I u Zadru 1818. godine, Kačić, 1975. str. 105—122, pa Putni dnevnik cara Franje I o Dubrovniku (1818. g.), Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, sv. XVII (1979) str. 431—464. Vidi još o posjetu: Stjepan Antoljak, Doček Franje II. i njegove supruge u Karlovcu i Zagrebu 1818. god. »Nastavni vjesnik«, 51 (1943) str. 171—178. D. Kečkemet, Opis Splita u prigodi posjeta Franje Prvoga 1818. Kulturna baština, VI, 1979. br. 9—10, str. 59.

[3] Karoline Pichler, Denkwürdigkeiten aus meinem Leben, Erster Band, Beč, 1844, str. 24—25.

[4] Franz Pascher, Joseph Freiherr von Sperges aus Palenz und Reisdorf (1725—1791), Österreich in Geschichte und Literatur, X (1966), Heft 6, str. 539—549.

[5] On je napisao rad pod naslovom »Dalmatien, Eine Reiseskizze, Jahrbucher der Literatur, Beč 1820. br. XII. Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst, Literarische Notizen.

[6] Henry A. Kissinger, A World Restored, Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812—1822, Boston, 1973.

[7] Peter Viereck, Conservatism from John Adams to Churchill, Toronto—New York—London, 1956, str. 3.

[8] Takvo je konzervativno shvaćanje društva prema F. J. C. Hearnshawu, Conservatism in England, An Analytical, Historical, and Political Survey, London, 1933, str. 23, 25.

[9] Ivan Pederin, Starine Dalmatinske Hrvatske kao nadahnuće austrijske putopisne književnosti biedermeiera, romantike i realizma, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti, XIII (1975) str. 273—297.

[10] Spomenica Arheološki muzej u Splitu 1821—1951.

[11] William Aylott Orton, The Liberal Tradition, A Study of the Social and Spiritual Condition of Freedom, New Haven, 1946, str. 37—39.

[12] F. Carrara, La Dalmazia descritta, Zadar, 1846, str. 126.

[13] Sergio Bonazza, Bartholomäus Kopitar, Italien und der Vatikan, München, 1980, str. 19. O Carrari Ivan Pederin, Francesco Carrara i njegovi odnosi s austrijskim vlastima, Crkva u svijetu, X (1975), br. 2, str. 150—159.

[14] Memorie per la storia della Dalmazia, Zadar, 1809, sv. 1, str. 55—56, 245 i dr.

[14a] Njemački režiser Eduard Devrient pisao je u to doba: »Alles, was die Menschheit bilden und veredeln soll, muss vom Staate gestützt, vom blossen Erwerbe unabhängig gemacht werden; das gilt von der Kunst, wie von der Schule und der Kirche«, u: Das Nationaltheater des neuen Deutschlands, Eine Reformschrift, Leipzig, 1849, str. 21.

[15] Franjo Zenko, Osvjetovljenje povijesnog mišljenja u (mladog) Račkog, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU (1979), vol. 9, str. 125.

[16] »Vienac« VI (1874), br. 43, str. 680.

[17] »Vienac«, IV (1872), br. 10, str. 148 i br. 11, str. 164. Ove pjesme pojavile su se opet u Kukuljevićevoj zbirci »Poviestne pjesme«, Zagreb, 1974.

[18] Mirjana Gross, »Ideja jugoslavjanstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860—1862), Hist. zbornik, Šidakov zbornik, XXIX—XXX (1976—1977), str. 331—345.

[19] »Vienac«, V (1873), br. 20, str. 309.

[20] »Vienac« V (1873), br. 11—14, 32—36, 40—41 i VI (1874) br. 36—39.

[21] Hans Kohn, The Idea of Nationalism, A Study in its Origins and Background, New York, 1946. str. 230—231. D'Alembert vidi na pr. u francuskom samo »langue vulgaire« i žali što se napušta latinski kao jezik znanosti.

[22] Duško Kečkemet, Život i djelo Julija Bajamontija, u: Julije Bajamonti, Zapisi o gradu Splitu, Split, 1975. Ivan Milčetić, Dr Julije Bajamonti i njegova djela, Rad JAZU, knj. 192 (1912), str. 97—250. Žarko Muljačić, Splitski književnik Julije Bajamonti, Mogućnosti 2 (1955), str. 795—800, isti, Novi podaci o splitskom književniku Juliju Bajamontiju, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 27 (1961), sv. 1—2, str. 45—53, Vito Morpurgo, Incontri e dialoghi tra Alberto Fortis e Giulio Bajamonti, Studia romanca et anglica zagrabriensia 1970—1971, br. 29—32, str. 481—492. Arsen Wenselides, Narodnjak XVIII stoljeća, Savremenik, 8 (1912), br. 10, str. 601—604.

[23] Fabio Luzzatto priznaje da ovaj pisac nije bio talijanski orijentiran, Scrittori dalmati di politica agraria nel secolo XVIII, Archivio storico per la Dalmazia, VI (1928), Fasc. 30, str. 4. Vidjeti o fiziokratskom pokretu Ivan Pederin, Fiziokratski pisci u Dalmaciji krajem XVIII. st., Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. XXX.

[24] Lettera di Gio. Domenico Stratico, vescovo di Lesina al nobil signor conte Rados Michieli Vitturi sulla vera lingua illirica e necessità di studiarla con metodo, Naučna biblioteka u Zadru, MS 513. Prijepis G. Gurata iz XIX st.

[25] Biblioteca dell'economista, prima serie, trattati complessivi Vol. III trattati italiani del secolo XVIII, Genovesi, Verri, Beccaria, Filangeri, Ortes, Torino, 1852. Giammaria Ortes, Dell'economia nazionale, Torino, 1852. »Anzi stando alla natura e al fatto, parrebbe che la comun favella o i dialetti in esso notabilmente diversi dovessero esser indizio della divisione di ciascuna nazione delle altre; giachè la conformità di linguaggio nel popolo pare esser quella che denoti il bisogno più particolare di comunicare insieme, e la diversità di linguaggio pare indicare all'incontro il poco o niun bisogno d'intendersi per supplire gli uni alle occorenze degli altri«, str. 794.

[26] Opere dell'abate Melchior Cesarotti Padovano, Vol. I. Saggi sulla filosofia delle lingue e del gusto, Pisa, 1801, str. 1—4.

[27] »Vienac«, IX (1877), br. 8, str. 122—127. i br. 9, str. 140—144.

[28] Franjo Zenko, Franjo Rački kao filozofski pisac i teoretik »narodne« znanosti, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, I (1975), br. 1—2, str. 47.

[29] M. Gross, »Ideja jugoslovjenstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860—1862), Hist. zbornik, XXXIX—XXX (1976—1977), str. 335.

[30] »Vienac« XIV (1882), br. 32, str. 514.

[31] L. B. Dr Gajo Bulat, »Vienac« XV (1883), br. 9, str. 145—146.

[32] Marko Kalogjera, biskup spljetsko-makarski, Piše F(rane) I(vanišević), »Vienac«, XXI (1889), br. 8. str. 122—124.

[33] »Vienac«, XXV (1893), br. 35, str. 553—554.

[34] »Vienac«, XXXIII (1901), br. 42, str. 827—828.

[35] »Vienac«, XXXIII (1901), br. 42, str. 842—846.

[36] Antun Barac, Hrvatska književna kritika, Zagreb, 1938, str. 122. Još o Politeu Ivo Frangeš, Kritika u doba hrvatskog realizma, Forum, XIV (1975). br. 3. str. 373—374.

[37] »Vienac«, XXXIII (1901), br. 42, str. 851—855.

[38] Ibid, str. 855—856.

[39] »Vienac« XXXV (1903), str. 579—81.

[40] Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske, Rijeka, 1869, II, str. 375—76.

[41] Don Frane Bulić, Portrait, »Vienac« XXXV (1903), str. 331—340.

[42] Ibid. str. 349—357.

Ivan Pederin

THE PALACE OF DIOCLETIAN, SALONA AND OTHER POLITICAL MYTHS OF THE POPULAR PARTY IN SPLIT

SUMMARY

The Palace of Diocletian in Split acquired world wide culturale prestige in the classicism. The emperor Francis I. made this palace a political symbol seeing it as an organic continuation of his supranational imperial power. For the archaeologist Francesco Carrara this building and also the nearby Salona proved that Rome is not limited on Italy only, we participated also in the Roman civilisation which chosed Salona for its cultural manifestations.

The emperor Diocletianus was ideologized in the biogaphy of Šime Ljubić who described this emperor as a illuminated absolutist who modernized the state administration an fostered cultural activity. The fact that he built a palace in Split proves our participation in the universal culture. Roman and Croat civilisation are connected in Croatia. Šime Ljubić adapted in a biography the poet Marko Marulić to be a national symbol as this poet wrote the first poem in Croat.

These thoughts are the base of the ideologic contents for a number of articles written by Croat liberals (Narodna stranka — Popular Party). There the Croats are described as the rescuers of Roman civilisation in struggle against the barbaric Obres and the custodes of this civilisation being the organic continuation of it. The precondition for the further continuation of this culture is the reestablishing of a national state. This is the content of the articles by Šime Milinović and Franjo Rački.

In the poems by Ivan and Božidar Kukuljević Sakcinski the bishop Grgur Ninski and Marko Marulić became liberal national symbols for the request to the reintroduction of the Croat language in the administration and the rebirth of the literature.

In the eighties and nineties the ideology is not active so we read informative articles on the paleoslavic Mass in the Church of Split and the political struggle of the liberals. But the national symbols are extended to Kaštela where the peasants allegedly still remind the crowning of Croat dukes and kings.

Early in the XXth century a further ideological erosion of the myth of Marko Marulić can benoted in the articles by Đuro Šurmin, Dinko Politeo and Branko Drechsler. They describe Marko Marulić as a modest poet adapting the results of Italian literature for Croat verse and the attorney of our war against the Ottoman Empire in Europe, so far his Latin books are concerned. In the

poem by Vladimir Nazor the figure of Marko Marulić is radicalized and exempted out of the historic time. The fortress of Klis becomes a symbol of the resistence against the Ottoman Empire.

In the article by Ivan Križanić the Diocletian Palace is seen not as a national but imperial and imperialistic symbol of the state overpowered by Christianity.

Zdravko Mužinić

NIKOLA IVANOVIĆ — BORAC ZA HRVATSKI JEZIK U »VELIKOJ GIMNAZIJI« U VREMENU PREPORODA

Kad govorimo o narodnom preporodu u Splitu, obično zanemarujemo zanimljivu i važnu činjenicu, a to je da su pobjedi preporoda doprinijeli pa i sudjelovali u nekim važnim akcijama tog rodoljubnog pokreta i neki prosvjetni radnici . . .[1] No dok ističemo javni rad i djelovanje tih ljudi,[2] onaj njihov tihi i skriveni ali vrlo važni rad u razredu, tj. buđenje narodne svijesti kod njihovih učenika odnosno buđenje ljubavi prema svom narodu i našem hrvatskom jeziku, a u krajnjoj liniji i borbu za afirmaciju hrvatskoga jezika uopće u tim obrazovnim ustanovama, uglavnom manje ističemo ili čak sasvim zanemarujemo. A to zato što o tom dijelu svog rada u načelu oni sami nisu govorili — smatrajući valjda to svoje zalaganje u razredu tih presudnih godina sasvim normalnim — a i zato što o tome nisu uglavnom govorili ni njihovi učenici . . .

A koliko je tek bilo tih godina još prosvjetnih radnika, profesora i učitelja, po splitskim školama, kako na dvjema srednjim, tako i po pučkim, koji su jednako zdušno i gorljivo radili u svojim školama ulijevajući u srca svojih učenika ljubav prema svom narodu i našem hrvatskom jeziku i na taj način su se značajno založili za ideale preporoda, a za njih uopće i ne znamo?! . . . A ne znamo očito zato što nisu djelovali na javnom planu nego samo u razredu, radili tiho i bez pompe, iako više ili manje djelotvorno i uspješno, no o tome nisu govorili, a taj njihov nesebični rad mimoiđoše i njihovi učenici . . .

I još nešto s ovom temom u vezi! Naime, pohrvaćenje »Velike gimnazije« i »Velike realke«, tada jedinih srednjih škola u našem gradu, nije bilo završeno samim uvođenjem hrvatskoga jezika kao nastavnoga u te škole g. 1880. Štoviše, ne samo da nije bilo završeno nego je tada

zapravo tek počinjalo... Jer trebalo je sada, uz opću rodoljubnu izgradnju učenika, sustavnije a i djelotvornije nego dotada učiti mlade ljude našem jeziku kako bi kasnije mogli oni, kao gotovi ljudi, u javnom životu definitivno afirmirati taj jezik. A svojevrsni je paradoks da ni tih godina, pa čak ni poslije pobjede narodne ideje 1882, nije, čini se, bilo u tim školama mnogo nastavnika hrvatskoga koji bi dobro poznavali naš jezik, a uz to i imali ljubavi za nj. U tom nas smislu iznenađuju svakako i neki tadašnji učenici »Velike gimnazije« kao dr Ivan Bulić[3] (iako je već bio završio prvi razred, on je 1880, kad je ta škola bila pohrvaćena, ponovo upisao isti razred, samo da može pratiti nastavu na hrvatskome) koji s tim u vezi pozitivno apostrofira samo svoja dva nastavnika hrvatskoga (druge nastavnike toga jezika te škole ne spominje): Nikolu Ivanovića i Milana Rešetara,[4] dok Vladimir Nazor (koji je nešto kasnije također ušao u istu školu) u uvodu novele »U magarećoj klupi« (u toj se noveli, uz njega kao učenika, javlja i spomenuti profesor Ivanović)[5] izriče porazne riječi o stanju nastave hrvatskoga jezika u tom zavodu tih godina (»Najmanje učimo hrvatski jezik. Profesori se toga predmeta samo mijenjaju...«).[6] Očito, nije zaista nimalo pretjerano reći da se dobri i gorljivi nastavnici hrvatskoga u splitskim srednjim školama tih godina mogu nabrojiti na prste i tim rijetkim nastavnicima, ili možda entuzijastima, koji su na svojim leđima iznijeli najveći teret pri pohrvaćenju splitskih srednjih škola, treba odati najveće priznanje. Kako vidjesmo iz letimične izjave bivšeg učenika te škole dra Ivana Bulića, — a o tome će u nastavku biti još riječi, — jedan od najvrsnijih i najagilnijih nastavnika hrvatskoga u toj školi, a zacijelo i inače tih godina u našem gradu, bio bi spomenuti Nikola Ivanović, što ne znači da se ne bi našao još koji takav nastavnik, samo što o njima nemamo konkretnih svjedočanstava.[7]

Rođen je taj vrsni i agilni nastavnik a, čini se, i simpatičan čovjek u Imotskom 10. rujna 1835 (prema nekim izvorima 10. rujna 1836. odnosno 10. listopada 1836) pa je vršnjak nekolicine ostalih preporoditelja. Završio je franjevačku gimnaziju u Sinju a potom i bogoslovlje i postao franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja. Diplomiravši naknadno klasičnu filologiju i slavistiku u Beču, vratio se u Sinj u franjevačku gimnaziju, koju je i sâm učio, gdje će godinama djelovati kao profesor istaknuvši se kao nesvakidašnji nastavnik a uz to — u vremenu političkih borbi između narodnjaka i autonomaša u tom gradiću — i kao izuzetan rodoljub. God. 1871. postao je »pravi učitelj«, a 1879. prelazi u svjetovne svećenike. U listopadu iste 1879. ulazi u splitsku »Veliku gimnaziju« gdje će se zadržati do kraja radnog vijeka tj. do 1899. Uz hrvatski, tijekom službovanja predavao je i latinski, nekih godina i grčki pa i talijanski. Jednu je školsku godinu — 1896/97 — bio i ravnatelj tog zavoda. Umro je u Splitu 5. prosinca 1925. u 90. godini.[8]

Njegovu je smrt zabilježio tadašnji splitski dnevni tisak,[9] a u »Splitskom almanahu za god. 1925—26«, gdje je, među ostalim značajnim događajima iz g. 1925, zabilježena i njegova smrt, piše za nj »dugogodišnji i zaslužni nastavnik mjesne gimnazije«.[10]

Iako je dotični profesor došao u »Veliku gimnaziju« tek 1879, dakle neposredno uoči uvođenja hrvatskoga kao nastavnoga u tu školu, ipak

se ne može reći da je stigao tu kasno ili pak da je stigao pet minuta prije dvanaest jer je — kako rekosmo — u stvari tek tada započinjala prava borba za afirmaciju tog jezika u tom obrazovnom zavodu, pa je svaki dobar znalac tog jezika i entuzijastičan nastavnik, a pogotovo ako je pri tome bio i pravi rodoljub, dobro došao... Sudeći po dragocjenim i za nj vrlo povoljnim izjavama njegovih učenika, novi je nastavnik zdušno i gorljivo pristupio poslu i radio ono što je morao raditi nacionalno svjestan nastavnik a nastavnik hrvatskoga posebno tih godina: budio je rodoljubnu svijest svojih učenika a s druge je strane budio kod njih i ljubav prema hrvatskome učeći ih meritorno pravilima našega jezika i uopće pravilnom i lijepom izražavanju, pri čemu ni rezultati

Prof. Nikola Ivanović

nisu, naravno, mogli izostati. Riječ je — bez pretjerivanja — zaista o nastavniku kakav se u tom presudnom vremenu konfrontacije hrvatstva i talijanstva na ovim obalama mogao samo poželjeti...

Evo kako npr. vrlo pozitivno ocjenjuje stručne jezične kvalitete, jezik uopće kao i način izražavanja svog profesora spomenuti dr Ivan Bulić. »Poznavao je — kaže taj javni radnik — savršeno narodni govor i izražavao se prirodno i slikovito kao pučki guslar. Riječ mu je tekla pučki i prirodno... A znao je da priča i slikovito i duhovito, sasvim po narodnu...«[11]

Sasvim razumljivo da je svojom ljubavlju za hrvatski jezik kao i osebujnim načinom izražavanja morao taj nastavnik izvršiti pozitivni jezični utjecaj i na svoje učenike. »Nakon što smo se oslobodili — na-

stavlja isti dr Bulić — neprirodne nam talijanštine, njegova čisto pučka riječ nas je krijepila i opajala kao narodna pjesma . . .«[12]

Volio je uopće taj čovjek bezgranično materinski jezik i u nastojanju da ga što brže i što više afirmira u toj školi nije priznavao nikakve granice, pri čemu je i pretjerivao, pa bi, na primjer, kako nas uvjerava isti svjedok i očevidac dr Bulić, i autonomašku djecu, kad bi im, naime, »izletjela« koja talijanska riječ, kažnjavao klečanjem.[13]

Zanimljivo je, dalje, i to da se nesvakidašnji profesor za rodoljubni odgoj učenika koristio i — latinskim . . . »Učili smo — citiramo opet dra Bulića — latinski iz Divkovićeve čitanke za gimnazije u Hrvatskoj sa primjerima prve deklinacije i konjugacije »Croatiam amo«. Sa osobitom je nasladom don Nikola na glas skandirao taj primjer, a mi svi u zboru za njim, pak s nama i ono malo ‚autonomaške' djece. U Bajamontijevu Splitu bio je to izazov. Autonomaši su se zato srdili na don Nikolu, te su mu se i neki profesori znali da narugaju, da je ‚Morlak'. A on bi im, pred svima nama, po pučki okresao ‚ćaću lacmanskoga' . . .«[14]

Svoju ljubav prema svom narodu nije rodoljubni profesor ispoljavao, najzad, samo na planu jezika nego i inače. »Mene je jednom — dajmo još jednom riječ dru Buliću — iz škole poslao kući izmijeniti kapu, što su mi u sjemeništu bili dali, i da dođem u crven-kapici. »Što su ti stavili to, beretunine?', reče mi oštro; gdje ti je narodna crvena kapa, sa kojom si došao iz Vranjica?«[15]

Tako dr Ivan Bulić o tom markantnom rodoljubnom profesoru.

Uz dra Bulića, blagotvorni jezični ali i širi rodoljubni utjecaj dotičnog profesora na se — a sigurno i na druge učenike — posvjedočio je još jedan njegov učenik: Vladimir Nazor u spomenutoj noveli »U magarećoj klupi«.

Njega je, na primjer, — a zacijelo i ne samo njega jedinog — zadivio već u početku njegov profesor izražajnim recitiranjem narodne pjesme »Predrag i Nenad«. Evo kako pjesnik evocira profesorovo sugestivno recitiranje te pjesme. »Izrekao je — kaže pjesnik — riječ ‚hrani' udišući duboko, kao da uvlači u grlo neku mekanu dobru hranu, pa mu u prsima i nešto trepće, a od milja. A kad je kazao ‚majka', kao da je slatko uzdahnuo. Kad reče ‚dva nejaka sina', onaj mu je ‚i' izašao dug i umiljat, i meni se pričinilo da vidim bio mlaz mlika što ga ona majka dava svojoj sitnoj dici . . .«[16]

To recitiranje kao i inače nov i nekonvencionalan pristup tog profesora hrvatskom pa zalaganje u radu s učenicima a prije svega njegova ljubav prema našem jeziku rezultiralo je tim da je mladi Nazor — a zacijelo i ne on sam — počeo osjećati ljepotu tog jezika s kojim se, zapravo, tada on tu u »Velikoj gimnaziji« prvi put susreće. »I ja napokon osjetih — izriče pjesnik u nastavku jedno laskavo priznanje svom profesoru — da je i hrvatski jezik nešto lijepo«.[17]

A od uvjerenja da je i hrvatski — a ne samo talijanski — lijep do rađanja ljubavi prema njemu odnosno prihvatanja tog jezika kao svog nije bio dug put. »Slušao sam — evo još jedne u tom smislu značajne pjesnikove izjave — toga čovjeka nekom pobožnošću; nisam više htio govoriti ni s kime talijanski; išao sam na pazar da slušam Zagorce koji

su prodavali kokoši, žabe i jaja, a Čitanku sam držao uvijek otvorenu na svome stocu. Sad sam se i opirao tetki, kad bi se počela rugati svemu onome što je ‚morlački' ili vlaški . . .«[18]

Kako se može zaključiti iz citiranih izjava vjerodostojnih svjedoka, nesvakidašnji se profesor zaista svojski trudio da svoje učenike nauči hrvatskom, ali i da taj jezik prihvate kao svoj, materinski u punom smislu riječi, a i da preko jezika, a i inače, djeluje rodoljubno na njih, u čemu je očito imao uspjeha. Sve u svemu, stvarno nastavnik kakvog smo tih godina ovdje baš trebali . . .

Iako to za našu temu i nije važno, kazat ćemo ipak da svog profesora Nazor doživljuje — a i opisuje — kao dobrodušnog, vedrog i šaljivog čovjeka, a što je u ovom slučaju posebno važno, i dobrog pedagoga. Zadužio je on mnogo našeg pjesnika time što ga je kao učenika prvog razreda premjestio iz sramotne »magareće klupe« (u koju ga je smjestio nastavnik latinskoga) u njegovu prijašnju klupu, kad mu je bojažljivi a bogme i prilično izgubljeni dečko napisao lijepu zadaću iz hrvatskoga. Da nije bilo tog profesora, možda bi se Nazorov pokušaj — a i želja njegovih roditelja — da se školuje, izjalovio, a možda bi time on i kao pjesnik bio izgubljen za hrvatsku književnost. Štoviše, nije pretjerano reći da je i duševno zdravlje osjetljivog dječaka došlo u pitanje jer je nakon bezuspješnih pokušaja da uhvati korak u latinskom s ostalim drugovima bio zapao u apatiju i potištenost. I zaista tko zna kako bi sve to bilo svršilo da im tada nije došao taj novi nastavnik — profesor Ivanović — kojemu će, eto, mladi pjesnik napisati lijepu zadaću . . . To Nazor nije cijelog života zaboravio svom profesoru tražeći ujedno načina kako da mu se oduži što ga je oslobodio sramotne klupe, a ujedno mu ulio i ljubav prema hrvatskome jeziku, a i dao mu prva sustavna — i njemu kao pjesniku kasnije toliko potrebna znanja iz hrvatskoga. Učinio je to kad se u jesen svog života počeo snažno okretati svojim davnim danima i prisjećati se zaboravljenih doživljaja iz djetinjstva i mladosti. Napravio je tada ono što može najviše učiniti svom nekadašnjem nastavniku njegov učenik koji je postao književnik: svom je bivšem profesoru podigao književni spomenik — posvetio mu jednu vrijednu novelu . . . I s pravom jer je profesor Ivanović to s više razloga zaslužio . . .

Važno je istaknuti još — da se vratimo našoj temi — da se rodoljubni profesor nije ograničio na to da svoje rodoljublje izražava samo u razredu nego i u javnom životu uopće, o čemu nam je ostavio zanimljivo svjedočanstvo političar dr Josip Smodlaka. ». . . U narodnoj čitaonici — kaže poznati političar — gdje se svakog dana poslije podne sakupljala hrvatska elita svi su govorili samo talijanski. Ostao je nezaboravan komični prizor koji se često ponavljao kad bi u društvenu dvoranu ušao profesor don Nikola Ivanović, stari Imoćanin, koji se nije bio otuđio svome jeziku kao sva ostala splitska gospoda. On je ulazeći stalno običavao da ih u šali pozdravi riječima ‚Da ste zdravo latinska gospodo slovinskoga roda i plemena!' Na to bi mu jedan ili drugi od gospode sa svojega kartaškoga stola, također u šali redovito odgovorio: ‚Taži Morlako'!«[19]

Tako, eto, uz afirmativna svjedočanstva o nastojanju tog izuzetnog nastavnika u razredu, imamo i jedno dragocjeno svjedočanstvo i o njegovim javnim rodoljubnim istupima.

S obzirom na sve što smo rekli, možemo zaključiti slijedeće:

— Nikola Ivanović najistaknutiji je ili svakako jedan od najistaknutijih nastavnika hrvatskoga jezika u Splitu posljednja dva desetljeća prošlog stoljeća, profesor koji je, uz opći rodoljubni utjecaj na više generacija učenika »Velike gimnazije«, posebno snažno utjecao na njih u smislu prihvatanja hrvatskoga jezika ali i buđenja ljubavi prema tom jeziku i time značajno doprinio afirmaciji hrvatskoga jezika a time i hrvatstva uopće u Splitu tih godina,

— tim svojim ne malim zaslugama, kako za preporod, tako i inače za narodnu stvar posljednjih desetljeća prošlog stoljeća u našem gradu, nesvakidašnji nastavnik zavređuje ugledno mjesto u povijesti naših splitskih i dalmatinskih rodoljubnih hrvatskih nastojanja.[20]

BILJEŠKE

[1] Evo (abecednim redom) splitskih profesora koji su u nekom smislu doprinijeli stvari preporoda (za neke od njih saznajemo iz članka »Profesori u narodnom preporodu« D. Mangera): Miroslav Alačević, Ante Bakotić, Lovro Borčić, Frano Bulić, Vicko Buzolić, Juro Dražoević-Jelić, Mihovil Glavinić, Nikola Ivanović, Jure Kolombatović, Melko Lucijanović, Slavomir Milković, Ivan Mischiato, Jerolim Moscovita, Ante Nisiteo, Natko Nodilo, Josip Peričić Milan Rešetar, Mate Zannoni, Ante Zlendić, a to nisu zacijelo i jedini. Svi su oni manje-više nastojali oko rodoljubne izgradnje svojih učenika, pri čemu su izvukli najveći posao rijetki — stručni — nastavnici hrvatskoga, ali ni nastavnici ostalih pa i tzv. egzaktnih predmeta (zanimljivo je da među njima ima i nekoliko nastavnika fizike odn. matematike, pa kemije, deskriptive, prirodopisa pa čak i vjeronauka) nisu stajali skrštenih ruku. Zbog svojih rodoljubnih stavova i uvjerenja neki su od njih bili i šikanirani pa i otpuštani iz službe — jedan od tih, iako sigurno ne i jedini, bio je npr. J. Peričić. U nizu tih nastavnika značajno mjesto pripada posebno rodoljubnim ravnateljima dviju splitskih srednjih škola tih godina (Bakotić, Borčić, Bulić, Buzolić, Glavinić itd.) koji su davali rodoljubni — da rečemo — ton tim zavodima u tim presudnim vremenima — u tom je smislu zanimljiv slučaj Antuna Bakotića (kako navodi I. Perić u knjizi »Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva...«, str. 104) koji je samoinicijativno odredio da se hrvatski jezik u I i II razredu uči samo iz gramatike pisane hrvatskim jezikom, da se latinski jezik u I i II razredu predaje uz isključivu upotrebu hrvatskog, a grčki jezik u III razredu uz pomoć hrvatskog i talijanskog, zbog čega je nadzornik Stjepan Carić tražio da ga se zbog toga ukori.

Kad govorimo o udjelu splitskih profesora u preporodu, treba reći da neki od spomenutih nastavnika, a uz njih i još koji nastavnik, djelovahu rodoljubno već oko 1860. pa i prije tih godina. Jedan od tih prvih rodoljubnih nastavnika i to hrvatskoga »Velike gimnazije« (V. članak »Iz povijesti Klasične gimnazije« J. Posedala, Spomenica..., str. 16) bio bi Mate Ivčević koji je još oko polovine XIX stoljeća podnio molbu tražeći da mu se omogući predavati ilirski jezik tj. materinski (madre lingua). Ivčević bi bio vjerojatno prvi splitski nastavnik koji je odgajao đake u rodoljubnom duhu, što nastaviše poslije njega, uz spomenute, i neki drugi, među kojima ne bi, uostalom, trebalo mimoići ni nesretnog Lovru Mahniča — »prijana Lovru« koji je za kratkog boravka u splitskoj »Velikoj gimnaziji« 1865. (iako nije predavao baš hrvatski) djelovao izrazito rodoljubno i pri tome se ubrzo slomio. — U »Velikoj realci«, uz neke spomenute, ističi treba još jednog koji je djelovao oko 1864, i to baš kao nastavnik hrvatskoga: bio je to Josip Bunić koji je o svojim rodoljubnim nastojanjima pri predavanju hrvatskoga kao i rezultatima koje je pri tom postizavao pisao V. Bogišiću (V. I. Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva..., str. 54). — Sigurno ih je bilo i još koji su djelovali oko 1850. pa i prije, štoviše koji su predavali i samim preporoditeljima jer oni ne bi, bez njih, bili postali ono što su postali samim upoznavanjem talijanskog preporoda (štoviše, nije isključeno da su na njih izvršili golem utjecaj već i njihovi učitelji u pučkoj školi za koje, osim A. Stazića, zapravo uopće i ne znamo).

[2] U tom smislu na prvo mjesto dolaze svakako Nodilo i Borčić, no i ostali splitski nastavnici bjehu u nekom smislu tih godina agilni, bilo kao pokretači i istaknuti članovi nekih rodoljubnih institucija kao što je npr. »Slavjanska narodna čitaonica« (gdje je djelovao npr. M. Glavinić) kao i nekih drugih rodoljubnih društava, odnosno kao potpisnici »Adrese...« iz 1861, pa kao suradnici »Narodnog lista« i najzad angažirajući se prigodom izbora 1882.

[3] Dr Ivan Bulić (1869—1950), splitski odvjetnik i javni radnik; uz druge preokupacije, bavio se osobito privrednom, političkom, kulturnom i književnom poviješću Splita i Dalmacije; sudjelovao je u nekim važnim proslavama i manifestacijama i tiskao nekoliko brošura, među kojima i knjižicu sjećanja na školovanje u »Velikoj gimnaziji« pod naslovom »Uspomene sa splitske gimnazije (1880—1888)«, Split, 1938, koju ćemo još citirati.

[4] V. I. Bulić, n. d., str. 12, 13. i 14; str. 19, 20, 21, 22, 23. i 24. Rešetar je došao u »Veliku gimnaziju« 1883. i ostao tu do 1890.

[5] Dotičnog profesora Nazor tu ne imenuje, ali da je riječ baš o profesoru Ivanoviću, pokušali smo dokazati u radu »Nazor — đak i suplent u Splitu«, Školski vjesnik (Split), 7—8/1968.

[6] V. V. Nazor »Sabrana djela«, Proza IV, 1977, str. 234. Zanimljivo je da u toj noveli Nazor spominje nastavnika za kojega se može pretpostaviti da je Rešetar.

[7] Osim o Ivanoviću i Rešetaru ima — koliko znamo — afirmativnih izjava još o Glaviniću (bio je arheolog, ali je predavao i hrvatski) i Peričiću, što ih je ostavio D. Politeo, nekadašnji učenik splitske »Velike gimnazije«.

[8] Biografiju N. Ivanovića rekonstruirasmo na osnovi više izvora: Matičnog ureda općine Split (podaci o rođenju), nekrologa, knjige »Odjeci...« V. Vrčića, »Programa C. K. Velike gimnazije« u Splitu itd.

Zanimljivo je da namjesnik Rodić u svom izvještaju Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu od 25. II 1875 (V. I. Perić, n. d., str. 107) predlaže, uz neke druge nastavnike iz Dalmacije koji bi mogli prevesti najbolje udžbenike sa njemačkog na hrvatski, i našeg Ivanovića.

Evo riječi kojima je 1899. ispraćen u mirovinu (»Program C. K. Velike gimnazije« za 1899/1900): »Vis. Min. odl. 4. studenoga 1899. br. 29732... bi postavljen profesor Nikola Ivanović,... na vlastitu molbu koncem studenoga 1899. u trajno stanje mira, te mu bi ovom prigodom izraženo od Vis. c. k. P. Š. V. potpuno priznanje za njegovo mnogoljetno i uspješno djelovanje na polju javne obuke...«.

[9] V. Nekrolog, Novo doba (Split), 1925, 6. XII.

Evo par riječi iz tog nekrologa:

»...ugasio se je život zaslužnog nastavnika, koji je za dugi niz godina prije u sinjskoj franjevačkoj a kasnije na državnoj gimnaziji u Splitu obavljao službu profesora klasičnih nauka i hrvatskoga jezika. Njegovo je ime skopčano sa pohrvaćenjem naše gimnazije iz godine 1880. Tom prigodom on je kao dobar poznavalac hrvatskoga jezika bio pozvan u Split da uputi sa prvim razredom hrvatsku gimnaziju na kojoj je on podučavao dugi niz godina sve do umirovljenja...«.

[10] V. »Splitski almanah za god. 1925—26«, str. 207. (tu je, međutim, omaškom naznačeno da je N. Ivanović umro 4. prosinca i to u 95. godini).

[11] V. I. Bulić, n. d., str. 12.

[12] V. isto.

[13] V. isto, str. 12. i 13.

[14] V. isto, str. 13.
[15] V. isto, str. 12.
[16] V. V. Nazor, n. d., str. 243.
[17] V. isto.
[18] V. isto.
[19] V. J. Smodlaka »Zapisi dra Josipa Smodlake«, JAZU, 1972, str. 32.
[20] U najvećem broju monografija i radova o narodnom preporodu u Splitu i Dalmaciji — s izuzetkom članka »Pohrvaćenje Klasične gimnazije D. Bodulića — taj se rodoljubni prosvjetni pregalac značajnije ne ističe, u najboljem slučaju ako se tu i tamo samo, kao npr. u članku »Profesori u narodnom preporodu« D. Mangera, letimično spomene (N. Ivanović koji se navodi u knjizi »Povijest Splita« III G. Novaka, str. 206, vjerojatno nije naš Ivanović jer 1861. taj još nije bio svjetovni svećenik — a nismo uostalom sigurni ni je li naš Ivanović te godine i službovao kao župnik na Braču — nego redovnik franjevac). Slabo je prošao taj izuzetni nastavnik i u knjizi »Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918« I. Perića jer su i tu zanemarena njegova rodoljubna prosvjetna nastojanja, štoviše nisu navedena ni afirmativna sjećanja I. Bulića na nj, dok s druge strane autor npr. navodi sjećanja D. Politea na M. Glavinića i J. Peričića.

LITERATURA

D. Manger, Profesori u narodnom preporodu, Novo doba (Split), 1932, 24. XI.

G. Novak, Povijest Splita III, Split, 1965.

I. Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918, Zagreb, 1974.

J. Posedel, Iz povijesti Klasične gimnazije, Spomenica 150. godišnjice Klasične gimnazije, Split, 1967.

. . ., Nikola Ivanović (nekrolog), Novo doba, 1925, 6. XII.

Programi C. K. Velike gimnazije u Splitu, osobito od 1879. do 1899. (kad je, naime, u toj školi službovao prof. N. Ivanović).

I. Bulić, Uspomene sa splitske gimnazije (1880—1888), Split, 1938.

V. Nazor, Sabrana djela, Proza IV, Zagreb, 1977.

D. Bodulić, Pohrvaćenje Klasične gimnazije, Spomenica . . .

V. Vrčić, Odjeci 250. godišnjeg rada imotske župe, Imotski, 1967.

S. Smodlaka, Zapisi dra Josipa Smodlake, JAZU, Zagreb, 1972.

Z. Mužinić, Nazor — đak i suplent u Splitu, Školski vjesnik (Split), 7—8, 1968.

Z. Mužinić, Nikola Ivanović — nesvakidašnji splitski nastavnik s kraja XIX stoljeća, Školski vjesnik, 2, 1980.

Z. Mužinić, Dva nastavnika iz dvije Nazorove splitske novele, Hrvatski narodni preporod, Društvo za zaštitu kulturne baštine, Split, 1982.

Z. MUŽINIĆ

NIKOLA IVANOVIĆ — STRUGGLER FOR THE CROATIAN LANGUAGE AT THE »GREAT GRAMMAR SCHOOL« AT THE TIME OF THE REVIVAL

Summary

In this paper, the author calls attention to an extraordinar Split teacher, patriot, superior and devoted lecturer of the Croatian language at the »Great Grammar School« of Split from 1879 till 1899, i.e. at the time after introduction of the Croatian language as the lecture language in the two secondary schools of Split, when a great effort was to be made for their actual and de facto Croatisation and definite estabilishing of the Croatian language in them. There are commendations on this teacher and his efforts by former pupils of that school and later well known men, attorney and civic leader Dr. Ivan Bulić and writer and poet Vladimir Nazor. The importance of this unusual teacher is even greater if we know that such superb and entusiastic lecturers of the Croatian language at the two secondary schools of Split were very few.

Tihomil Maštrović

GOSTOVANJE ZAGREBAČKOG »DRAMATIČKOG DRUŽTVA NARODNOGA ZEMALJSKOG KAZALIŠTA« U SPLITU 1893. GODINE

1875. god. »Dramatičko družtvo Narodnog zemaljskog kazališta iz Zagreba« odlazi na značajno gostovanje u Dubrovnik i to je ujedno prvi boravak zagrebačkog kazališta na hrvatskom jugu kojim je započela snažnija povezanost središnje hrvatske kazališne kuće sa gradovima na našem primorju u kojima se, u XIX stoljeću, sa pozornica kazališnih zgrada čula isključivo talijanska riječ. Idućih godina slijedili su brojni pokušaji organiziranja gostovanja u Zadru, Splitu, Šibeniku i Dubrovniku, uz obostrane inicijative, ali sve te brojne akcije završavale su neuspjehom jer su kazališne uprave držali autonomaši za koje je kazalište bilo, uz kulturne svoje ciljeve, i politički poligon i dokaz supremacije talijanske kulture nad slavenskom.

Prva kazališna veza između Zagreba i Splita ostvarila se 2. srpnja 1888. god. kada su istaknuti članovi zagrebačkog kazališta Andrija Fijan i Adam Mandrović održali u dvorani »Slavjanskog Napretka« »dramatično čitanje« izazvavši izuzetno zanimanje općinstva, uz povoljne ocjene njihovih »riedkih umjetničkih sposobnosti« u onodobnom tisku.[1] Najznačajniji događaj splitskog kazališnog života u prošlom stoljeću zbio se pet godina kasnije: *6. svibnja 1893*, ansambl zagrebačke drame otvorio je novo, hrvatsko kazalište, izvedbom Demeterove »Teute«, čime je ostvaren glavni preduvjet razvoja nacionalnog glumišta u gradu, ali i šire shvaćeno, u cijeloj pokrajini. Gostovanje zagrebačkih umjetnika pretvoreno je u veliko narodno slavlje i jednu od najvećih i najznačajnijih manifestacija hrvatskog narodnog preporoda u Splitu.

Split je grad stoljetnih kazališnih tradicija. U XIX stoljeću u njemu dominiraju talijanske *stagione*, posebno od 1859. god. kada je tadašnji

načelnik i zastupnik talijanaške, autonomaške stranke Antonio Bajamonti dao podići lijepu kazališnu zgradu u kojoj se međutim nije nijednom čula hrvatska riječ i u kojoj je domaćim amaterima bilo onemogućeno nastupanje. Na taj način uskraćena im je mogućnost da u tehnički dobro opremljenoj Bajamontijevoj kazališnoj zgradi dobiju stanovite profesionalne elemente u sustavu rada, kao što se to recimo zbilo u odnosu između hrvatskog i njemačkog kazališta u Zagrebu.[2] Ti elementi, uz samo donekle točnu činjenicu da je nedostajalo hrvatske dramatike lokalnih obilježja, učinili su da među splitskim kazališnim amaterima izostanu želje za kazališnim profesionalizmom koji bi se imao bazirati na sustavno određenim temeljima organizacije i djelovanja, tim više, što im je kao nužni preduvjet bila potrebna jedna široka, politička, moralna i materijalna podrška mjesnih vlasti koju hrvatski kazališni djelatnici Splita nisu imali sve do pobjede narodnjaka na općinskim izborima 1882. godine. Od tada, zahvaljujući pravilnoj kulturnoj i političkoj akciji dra Gaje Bulata i splitskih narodnjaka, bilježimo sve veći broj kazališnih predstava narodnosnih obilježja bilo da ih izvode domaći amateri ili putujuće kazališne družine, hrvatske i srpske. I vjerojatno nismo daleko od istine kada tvrdimo da su upravo ta učestala gostovanja kazališnih družina i pojačani rad dramskih amatera motivirali splitsku općinsku upravu da se odluči na izgradnju novog, izrazito nacionalnog, kazališta u Splitu,[3] kazališta u kojem će glumci govoriti jezikom razumljivim pučaninu i težaku.

Zamisao izgradnje kazališta u Splitu koje će služiti hrvatskoj scenskoj umjetnosti javlja se već 1882. god. Ona se konkretizira 1888. odlukom da se zgrada kazališta podigne na Dobrom, a ne da se obnavlja Bajamontijevo kazalište i 1890. godine kada je vlada odobrila općinsku odluku. 4. travnja 1891. općinski načelnik Gajo Bulat polaže kamen temeljac Općinskog kazališta, nakon čega je počela izgradnja kazališne zgrade po nacrtima Splićana Emila Vechiettija i Ante Bezića. Dvije godine kasnije, 1893, svi su radovi bili završeni i zgrada se mogla svečano otvoriti.[4] Listajući brojeve »Naroda« iz onog splitskog proljeća razabire se da je cijeli mjesec travanj te, 1893. godine, bio u znaku neke posebne nervoze, nestrpljenja, užurbanosti. »Možemo reći da se u Splitu o drugome i ne govori nego o kazalištu« piše »Narod« od 2. svibnja 1893. Svi su znatiželjno i uzbuđeno očekivali toliko željenu premijeru nacionalnog kazališta u svome gradu.

Splićani su znali da njihovi amateri nisu u stanju osigurati solidan početak rada novoosnovanog narodnog kazališta, pa je u tu svrhu pozvano Hrvatsko narodno kazalište iz Zagreba. Međutim zagrebačkim tiskom pronijela se vijest da vlada na Markovom trgu nije dozvolila da kazališna trupa ide u Dalmaciju. »Narod« je to demantirao, Bulat se ljutio. ukratko vladala je velika nervoza i iščekivanje.[5] Narodnjačka uprava Splita nasuprot ništa nije htjela prepustiti slučaju. U Kazališnom arhivu Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU u Zagrebu čuva se nekoliko dopisa i brzojava Gaje Bulata upućenih Dragutinu Khuenu Hedervaryju, banu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, iz kojih se vidi da je Bulat osobno intervenirao kod bana da dozvoli gostovanje zagrebačkih umjetnika, a u tom smislu je i kasnije pismenim molbama ažurirao stvar i utanačio datum gostovanja. [Vidi priloge br. 1 i 2] Splitska općina je 13. travnja 1893. god. banu uputila brzojav u kojemu ga izvještava da je »artistički ravnatelj« Adam Mandrović stigao iz Zagreba da utanači gostovanje članova zagrebačkog Narodnog zemaljskog kazališta, kojom prigodom bi se imalo otvoriti tamošnje Općinsko kazalište, te ga moli za dozvolu da zagrebački umjetnici mogu nastupiti u Splitu 6. svibnja 1893, na dan otvorenja [vidi prilog br. 3] Napori su urodili plodom. Zagrebački glumci najavili su dolazak, i dobili za to odobrenje vlade, a kazališna zgrada završena i svečano ukrašena bila je spremna za veliku narodnu svečanost.

Ravnatelj Mandrović je u Splitu utanačio gostovanje od 27 predstava koje je imao izvesti ansambl od 40 članova, s time da se prikazuje svakog dana osim petka. Interes je bio velik pa se očekivao i dobar posjet kazališnim predstavama. Svoje posjete su najavili brojni izletnici iz cijele Dalmacije, a razumljivo najviše iz okolice Splita. Veliku propagandu posebno je razvio urednik »Naroda« Kamilo Zajčić pišući brojne članke o nacionalnom teatru, o potrebi našeg ali dobrog kazališta koje bi se moglo održati sistemom turneja, te o potrebi obrazovanja kazališne publike kao uvjetu postojanja dobrog glumišta. Zajčić zna da je to težak posao. »Ako pođem u teatar, hoće li mi se što dati?« pitao je pučanin i težak, uzimajući stvar kazališta isto kao i stvar izbora: Bulatova politika. Uostalom, nije se skrivalo da se u tom času želio u prvom redu politički, a onda umjetnički teatar.[6] Da je tako potvrdili su i događaji oko dolaska zagrebačkog kazališta, a i svi oni govori na otvorenju, te brojni napisi, redovito politički intonirani, oko samog gostovanja. Uoči otvorenja ne samo splitsko stanovništvo već i cjelokupna hrvatska javnost posvećuje cijelom događaju izuzetno veliku pažnju, a općina nastoji da sve akcije oko organiziranja priredbi imaju što svečaniji ton. Tih dana stranice zagrebačkih, zadarskih i splitskih novina pune su na vidnim mjestima dopisa o splitskom kazalištu, o Gaji Bulatu i narodnjacima, izvještavajući svoje čitatelje i o najsitnijim pojedinostima, pa je tako, vjerojatno iz senzacionalističkih razloga, izbila i polemika oko lažne vijesti objavljene u zagrebačkoj »Hrvatskoj« da je biskup zabranio posjećivanje novog kazališta. Zabrana s biskupove strane je postojala, ali ne za posjećivanje Općinskog kazališta, već Troccolijevog »Orfea« gdje su gostovale razne talijanske družine sa svojim često vrlo sumnjivim programom.[7]

Split je tada mali primorski gradić K. u. K. monarhije sa svega 16 tisuća stanovnika, sa svojim specifičnim životom, mediteranskom atmosferom, sa svojom provincijskom idilom. »Pod zapuštenim Marjanom na prašnjavoj razrovanoj rivi rastu murve i dječurlija ratuju »bovanima«, sa primitivnog brodogradilišta pod Tomića stinama miriši katran, a nad šarenim jedrima ćozotskih lađa u luci gradski krovovi ne sežu daleko od glomaznih skela, u koje je zatvoren zvonik sv. Duje, da se obnovi. Po uskim ulicama, gdje naveče pospano žmire plinske svjetiljke, važno se prepričavaju u dijalektu venecijanskih piljarica »ćakule« poštovanih građana, koji na Pojišan idu na jednodnevan izlet, a za ljetovanje imaju ville na — Solinskoj cesti. Kao najveći društveni događaji pamte se »plesni vjenčići« u dvorani Grande Orfeo, koncerti »Narodne glazbe« i »Zvonimira«, te priredbe »Slavenskog Napretka«... Ipak u tom privid-

nom patrijarhalnom miru bilo Splita kuca burnim ritmom. Dok dubok socijalni jaz dijeli »Gospodski trg« od »varoša« na periferiji, među autonomašima i narodnjacima bijesni ogorčena borba...«[8] Takav Split je jedno svibanjsko jutro 1893. osvanuo oblijepljen plakatima (tiskanim u zagrebačkoj tiskari Albrecht) koji su najavljivali svečano otvaranje kazališta. Cjelokupno zagrebačko novinstvo na vidnim mjestima objavljuje brojne članke u kojima se ističe veliki kulturni, politički i nacionalni značaj prvog gostovanja zagrebačkog kazališta u Splitu. Raspoloženje cjelokupne tadašnje hrvatske kulturne javnosti primjereno ilustrira uvodnik uglednog »Obzora«, od 2. svibnja 1893: »Otvorenje hrvatskog kazališta u Splitu, to je epohalni događaj, koji bi, uz stanovite uvjete, mogao biti preludijem nove ere u razvitku hrvatstva na Jugu. (...) I otvara ga dramatsko družtvo naše priestolnice! (...) Pošto, ako na kojoj točki slavenskog Juga u obće, a hrvatstva napose, kazalište je zvano, da bude ne samo na zabavu, nego i za veliku kulturnu i narodnu misiju, to je u Splitu, gdje se zapad preko mora spaja s iztokom; u Splitu, gdje ono mora biti pred našima, pred tuđima i pred otuđenima svjedokom naših kulturnih sposobnosti i dokazom, da se i na umjetničkom polju možemo natjecati sa prosvijetljenim narodima; u Splitu odakle mora buditi hrvatsku sviest i širiti hrvatsku ljubav; u Splitu gdje za cielo naše Primorje mora biti moćnim faktorom razvitka naše knjige, našega jezika i naše umjetnosti, življem rada, života, oduševljenja, duha, ponosa u najčišćem hrvatskom smislu, a za drugu obalu vidljivim monumentom, da smo drugi narod, narod kulturni, narod sviestan svojih prava i svoje zadaće, narod jedan u Splitu i u Zagrebu, sa istom tendencijom, sa istim idealima — narod voljan i željan da sa onim druge obale živi u najljepšem skladu.« (...) Na kraju članka uvodničar, koristeći se prilikom, potcrtava svoja politička zapažanja a također patriotska osjećanja prema Splitu: »Koji je to Hrvat kome srdce u grudima ostaje mirno, kad pomisli na značaj, koji u sebi imade okolnosti, što dramatsko družtvo današnje hrvatske priestolnice svečano otvara kazalište stare hrvatske priestolnice, gdje su se kraljevi hrvatski krunili, gdje se zastava vije na kuli, koju je sagradio bosanski Hrvoje, gdje je hrvatska knjiga, u doba tmine za cieli naš narod, prije no u samom slavnom Dubrovniku, bila našla svog Marulića?«[9]

Dugo očekivan dan otvorenja kazališta napokon je osvanuo.

Prije izvedbe Demeterove »Teute« u foyeru kazališta gradonačelnik Bulat održao je zanosni preporodni govor u kojem je istakao da je kazalište podignuto — ne sa praznim namjerama da se narodu poklone puke zabave, već da bude kulturni hram gdje će puk, a navlastito mladi naraštaj, naučiti kako valja ljubiti domovinu. Poslije burnog odobravanja i klicanja Bulatu, hrvatskoj preporodnoj misli i zagrebačkim glumcima pročitao je Adam Mandrović prigodno sastavljen rodoljubni proslov pučkog pjesnika Jurja Kapića u kojemu se veliča hrvatstvo Splita i tumači alegorijska grupa s mosorskom i marjanskom vilom na pročelju kazališne zgrade, a zatim je započela izvedba Demeterove tragedije. U publici je sjedio i Stjepan Miletić, budući intendant zagrebačkog kazališta, koji će zagrebačku kazališnu zgradu inaugurirati tek dvije godine poslije splitske, 1895, i koji je iskreno ushićen u »Viencu« ovako opisao tu historijsku večer: »...digne se po prvi put zastor i prve hrvatske riječi zamrješe novim hramom Talijinim. Vidjesmo u tom času mnogu suzu, što se je zacaklila u očima ozbiljnih muževa. (...) Prvi je čin općinstvo slušalo jošte nekim nemirnim zanimanjem. (...) Ali od prizora do prizora raslo je oduševljenje, koje je iz glumišnih prostorija prelazilo i na narod, što je pred glumištem stajao i zabavljao se gledanjem sjajnog vatrometa. Prvi pljesak izvojšti dični naš Fijan, a zatim se mnogo povladivalo g Milanu i Mandroviću i gdici Sobjeski i drugim nosiocima znatnijih uloga. (...) Općinstvo bivalo je sve više i više razdragano. Gotovo iza svake promjene morao se je zastor nebrojeno puta dići, a još prije svršetka predstave stekoše Splićani uvjerenje, da naše zagrebačko glumište stoji na kud i kamo savršenijoj umjetničkoj razini od talijanskih društava, koja ih do sada obilažahu. To priznanje moradoše našoj glumi izreći i najokorjeliji Talijanaši. Vrijedni naši umjetnici po tome nijesu samo nosioci rodoljubne ideje, nego i svećenici prosvjete i dramskog umijeća.«[10]

Zagrebačko kazalište doputovalo je na čelu s prvacima Adamom Mandrovićem, Marijom Ružičkom Strozzi, Andrijom Fijanom i Ljerkom Šram, a u brojnom ansamblu bilo je i drugih vrsnih glumačkih sila. Spomenimo tako još i M. Dimitrijevića, P. Branija, H. Šumovsku, N. Milana, I. Sajević, G. Sobjesku, V. Antona, T. i G. Savića. Zagrepčani su izveli sve najbolje što su tada imali na repertoaru — djela priznatih hrvatskih dramatičara, klasika i suvremenih evropskih pisaca. Osim Demeterove *Teute* prikazivana su i djela slijedećih domaćih pisaca: Freudenreichovi *Graničari*, Tomićev *Barun Franjo Trenk*, Vojnovićeva *Psyche*, Kumičićeve *Sestre*, Derenčinova (Primorčeva) *Slijepčeva žena*, *Primadona*, *Tri braka*, te Fijanovo i Dimitrijevićevo djelo *U dobar čas*. Od klasičnog repertoara izvedena su tri Shakespeareova djela *Hamlet*, *Othello*, *Mnogo vike ni za što* i jedno Calderonovo: *Sudac zalamejski*. Slijedi zatim čitav niz suvremnih francuskih pisaca (Dumas Otac, Scribe, Delavigne, Augier, Augier i Sandeau, Ohnet, Sardou), dok je njemačku dramu zastupao Sudermann, a komediju Moser. Izvedeno je 27 dramskih predstava, dakle jedna cijela kazališna sezona — na hrvatskom jeziku — prva u kazališnoj povijesti Splita.

U svakoj povijesti kazališta izrada repertoara smatra se neophodnim uvjetom svih ostalih teatroloških istraživanja, stoga u nastavku nalazimo važnim donijeti preciznu rekonstrukciju repertoara gostovanja zagrebačkog glumišta u Splitu te važne 1893. godine, koji nas s jedne strane informira o tome što su Splićani imali prilike vidjeti, a s druge govori o ozbiljnosti kojom je uprava zagrebačkog kazališta pristupila ovom gostovanju.

REPERTOAR GOSTOVANJA ZAGREBAČKOG »DRAMATIČKOG DRUŽTVA NARODNOGA ZEMALJSKOG KAZALIŠTA« U SPLITU 1893. GODINE

Kod rekonstrukcije repertoara koji su Splićani imali priliku vidjeti prigodom gostovanja zagrebačkog kazališta 1893. godine oslanjali smo se prvenstveno na plakate s ovoga gostovanja[11] te, u jednom slučaju, na novinska izvješća u tekućem tisku. Uz osnovne podatke svake repertoarne jedinice navedena je i oznaka je li predstava izvedena u okviru predbrojke, kao repriza, i slično.

6. svibnja 1893.

1. *Demeter*, Dimitrija: TEUTA. Tragedija u pet činova.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Izvedba na svečanom otvorenju Općinskog kazališta u Splitu.

7. svibnja

2. *Demeter*, Dimitrija: TEUTA.
   — Repriza

9. svibnja

3. *Ohnet*, Georges: VLASNIK TALIONICA (Le maitre de forges). Komedija u četiri čina. Preveo Ivan Krst. Švrljuga.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Prva predstava u predbrojci.

10. svibnja

4. *Sardou*, Victorien: DOBRI PRIJATELJI (Nos intimes). Vesela igra u četiri čina. Preveo Spiro Dimitrović Kotaranin.
   Redatelj: Nikola Milan.
   — Druga predstava u predbrojci.

11. svibnja

5. *Calderón de la Barca*, Pedro: SUDAC ZALAMEJSKI (El Alcalde de Zalamea). Drama u tri čina. Preveo Ivan Trnski.
   Redatelj: Nikola Milan.
   — Treća predstava u predbrojci.

13. svibnja

6. *Shakespeare*, William: HAMLET (Hamlet, Prince of Denmark). Tragedija u pet činova. Preveo August Harambašić.
   Redatelj: Andrija Fijan.
   — Četvrta predstava u predbrojci.

14. svibnja

7. *Fijan*, Andrija i *Dimitrijević*, Miša: U DOBAR ČAS. Izvorna komedija u tri čina.
   Redatelj: Andrija Fijan.
   — Peta predstava u predbrojci.

15. svibnja

8. *Moser*, Gustav: KNJIŽNIČAR (Der Bibliothekar). Vesela igra u četiri čina. Preveo Đuro Galac.
   Redatelj: Nikola Milan.
   — Šesta predstava u predbrojci.

16. svibnja

9. *Vojnović*, Ivo: PSYCHE. Komedija u tri čina.
   Redatelj: Andrija Fijan.
   — Sedma predstava u predbrojci.

17. svibnja

10. *Shakespeare*, William: MNOGO VIKE NI ZA ŠTO (Much Ado About Nothing). Komedija u pet činova. Preveo August Šenoa.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Osma predstava u predbrojci.
   — Izvedba »u čast Njegove Preuzvišenosti Gospodina Namjestnika F. M L. Emila Davida pl. Rhonfelda«.

18. svibnja

11. *Kumičić*, Eugen: SESTRE. Izvorna drama u tri čina.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Deveta predstava u predbrojci.

19. svibnja

12. *Augier*, Emile i *Sandeau*, Jules: U VATRI SE ZLATO KUŠA (La pierre de touche). Vesela igra u pet činova. Preveo Ivan Krsto Švrljuga.
   Redatelj: Nikola Milan.
   — Deseta predstava u predbrojci.

20. svibnja

13. *Sardou*, Victorien: FEDORA (Fédora). Drama u četiri čina.
   Preveo Josip Miškatović.
   Redatelj: Nikola Milan.
   — Jedanaesta predstava u predbrojci.

21. svibnja

14. *Tomić*, Josip Eugen: BARUN FRANJO TRENK. Pučki igrokaz s pjevanjem i plesom u četiri čina. Glazbu skladao Ivan Zajc.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Dvanaesta predstava u predbrojci.

22. svibnja

15. *Dumas*, Alexandre Otac: KATARINA HOWARD. Drama u pet činova (osam slika). Preveo Franjo Ciraki.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Trinaesta predstava u predbrojci.

24. svibnja

16. *Scribe*, Eugene: ČAŠA VODE (Le Verre d'eau ou Les Effets et les causes). Vesela igra u pet činova. Preveo Vladislav Vežić.
   Redatelj: Andrija Fijan.
   — Četrnaesta predstava u predbrojci.

25. svibnja

17. *Sardou*, Victorien: DOMOVINA (Patrie!) Drama u pet činova. Preveo Sava Rajković.
   Redatelj: Adam Mandrović.
   — Izvan predbrojke.

26. svibnja

18. *Sudermann*, Hermann: ČAST I POŠTENJE (Die Ehre). Igrokaz u četiri čina. Preveo Petar Brani.
Redatelj: Adam Mandrović.
— Petnaesta predstava u predbrojci.

27. svibnja

19. *Ohnet*, Georges: GROFICA SARA. Drama u pet činova.
Preveo Ivan Krsto Švrljuga.
Redatelj: Nikola Milan.
— Šesnaesta predstava u predbrojci.

28. svibnja

20. a) *Derenčin*, Marijan: SLIJEPČEVA ŽENA. Izvorna drama u jednom činu
Redatelj: Andrija Fijan.
— Na plakatu autor je označen pseudonimom M. Primorac.
b) *Derenčin*, Marijan: PRIMADONA. Izvorna komedija u tri čina.
Redatelj: Adam Mandrović.
— Na plakatu je autor označen pseudonimom M. Primorac.
— Sedamnaesta predstava u predbrojci.

29. svibnja

21. *Shakespeare*, William: OTHELLO (Othello the Moor of Venice). Tragedija u pet činova. Preveo Ivan Trnski.
Redatelj: Andrija Fijan.
— Osamnaesta predstava u predbrojci.

30. svibnja

22. *Augier*, Émile: FOURCHAMBAULTOVI (Les Fourchambault).
Komedija u pet činova. Preveo Milovan Zoričić.
Redatelj: Adam Mandrović.
— Devetnaesta predstava u predbrojci.

31. svibnja

23. *Scribe*, Eugène i *Legouvé*, Ernest: ADRIENNE LECOUVREUR. Drama u pet činova. Prevela Marija Ružička Strozzi.
Redatelj: Andrija Fijan.
— Dvadeseta predstava u predbrojci.

24. *Delavigne*, Casimir-Jean-François: LJUDEVIT XI (Louis XI). Tragedija u pet činova. Preveo Adam Mandrović.
Redatelj: Adam Mandrović.
— Predstava izvan predbrojke.

3. lipnja

25. *Derenčin*, Marijan: TRI BRAKA. Izvorna komedija u pet činova.
Redatelj: Nikola Milan.
— Na plakatu autor označen pseudonimom: M. Primorac.
— Predstava izvan predbrojke.

4. lipnja

26. *Freudenreich*, Josip: GRANIČARI. Izvorni pučki igrokaz u tri čina s pjevanjem i plesom. Scenska glazba: Franjo Pokorni.
Redatelj: Nikola Milan.

— Predstava »u korist članova Narodnoga Zemaljskog Kazališta u Zagrebu«.
— Predstava izvan predbrojke.

5. lipnja

27. *Tomić*, Josip Eugen: BARUN FRANJO TRENK.
— Repriza. Predstava izvan predbrojke.
— Na plakatu stoji i ovo: »Po svršetku predstave reći će gospođa Marija R. Strozzi oprosni govor.«

* * *

Kod utvrđivanja kvalitete izvedenih kazališnih predstava jedan od najvažnijih oslonaca svakom kazališnom povjesničaru i teatrologu su kazališne kritike. Njih je kod gostovanja zagrebačke drame bilo doista mnogo, ali redovito su to panegirici pisani neuporedivo više iz rodoljubnih čuvstava i političkih intencija nego kao rezultat umjetničkog doživljaja. Atmosferi oko gostovanja podlegao je i sam Stjepan Miletić koji u svom članku povodom tog događaja isključivo ističe političku važnost tih kazališnih svečanosti, zaboravljajući valorizirati umjetničke čimbenike.[12] Poznavajući međutim kvalitetu ansambla i repertoar zagrebačkog kazališta nalazimo shodnim ustvrditi da su predstave izvedene 1893. godine u Splitu bile vrhunac onodobne hrvatske scenske umjetnosti.[13]

Sve su kazališne predstave bile izvanredno dobro posjećene. Taj veliki odaziv građanstva vredniji je ako znamo da je tada u Splitu, koji je brojio oko 16 tisuća žitelja, 50% otpadalo na slabo prosvijećene slojeve a od druge polovice stanovit dio na autonomaše koji su, dakako, apstinirali. I ne samo to, kao politički protivnici služili su se najtrivijalnijim sredstvima da odgovore publiku od posjeta; štampali su pamflete, širili glasine da će se novo kazalište pod teretom publike srušiti, spominjale su se čak i sablasti koje se navodno pojavljuju u teatru, a autonomaška mladež je pred kazalištem prijetila publici jajima i čađom.[14] Sve to nije obeshrabrilo Splićane. Vrijedi istaći kao impozantan podatak da su za 27 predstava prodane 13.444 ulaznice, dakle prosječno 498 po večeri![15] što govori da u toku gostovanja interes kod publike uopće nije jenjavao premda su predstave bile svakodnevno, a ova impozantna brojka postala je čvrstim dokazom da je Split napokon postao istaknutim hrvatskim kazališnim gradom.

Uz prvi nastup zagrebačkog kazališta u Splitu vezana je i jedna zanimljivost koja na svoj način učvršćuje uzajamnost dvaju gradova. Naime na predstavama je sa zagrebačkim glumcima nastupio i jedan mladi splitski glumac, Juraj Dević, koji je za kratko vrijeme dobro savladao neke uloge pa se mogao uklopiti u izvježbani ansambl. Zadovoljna njegovim učešćem uprava ga je pozvala da se priključi zagrebačkom kazalištu, šta je on rado prihvatio, pa je već u rujnu iste godine nastupao u Zagrebu, ostavši kao stalni član Hrvatskog narodnog kazališta sve do umirovljenja 1927. godine.[16]

Na posljednjoj predstavi u Splitu, 5. lipnja (*Barun Franjo Trenk*) od splitskog općinstva u ime zagrebačkoga kazališta oprostila se prvakinja Marija Ružička Strozzi recitiranjem svog pozdrava Splitu, koji je publika pozdravila klicanjem, a predstava je završila himnom »Lijepa

naša domovino« i ovacijama Gaji Bulatu i zagrebačkim glumcima. Otvaranje narodnog kazališta u Splitu uz sudjelovanje središnje hrvatske kazališne kuće bio je jedan od najznačajnijih i najsvjetlijih datuma epohe narodnog preporoda u Splitu. Talijanaši su doživjeli konačni udarac i sva su njihova priželjkivanja i nade srušene trijmufom narodne kulture i narodne svijesti. Vjerovanja da u Dalmaciji ne može postojati ikakva kultura — osim talijanske, potopljena su u moru narodnog oduševljenja.[17]

Gostovanjem Drame HNK iz Zagreba u Splitu 1893. završava niz gostovanja ovog ansambla u XIX stoljeću, koja nisu samo važna u afirmaciji kazališne umjetnosti već je njihov značaj puno širi. Odlazak zagrebačkog kazališta u Dubrovnik ili u Osijek, u Vukovar ili u Split, bio je, uz dužno poštovanje našoj dramskoj umjetnosti koja se upravo budila iz stoljetnog mrtvila, u prvom redu čin promicanja narodnog jezika, narodne kulture, i razvijanje osjećaja zajedništva u hrvatskim krajevima koji su u prošlom stoljeću bili izloženi pritisku odnarođivanja.[18] Dolazak zagrebačke drame 1893. godine u Split nesumnjivo je značajan povijesni čin i jedna od najboljih manifestacija naše kazališne i kutlurne uzajamnosti u burnim, preporodnim događajima druge polovice prošlog stoljeća,

PRILOG BR. 1:

[DOPIS]

Njegovoj Preuzvišenosti
Grofu Dragutinu Khuenu-Hedervary
Banu Kraljevina Dalmacije, Hrvatske,
Slavonije itd. itd. itd. u

ZAGREBU

Vaša Preuzvišenosti

Molbom 14 Veljače t. g. br. 781 ovdašnje se je Općinsko Upraviteljstvo obratilo Visokoj Kr. Zemaljskoj Vladi u Zagrebu molbom, da izvoli dopustiti članovima Narodnoga Zemaljskog Kazališta, da dođu na gostovanje u Split cieli mjesec Svibanj t. g. za otvorenje novoga Općinskoga Kazališta u ovom gradu.

Odtada je prošao evo mjesec dana a da Općinsko Upraviteljstvo nije dobilo nikakova odgovora na ovu molbu, unatoč najljepšim nadam, koje su bile povećane i kod nas uzhitno pozdravljenim riečima Vaše Preuzvišenosti.

Sjećajuć se prijaznih izraza Vaše Preuzvišenosti u ovom predmetu kada sam imao čast osobno posjetiti ju predlani, ne dvojim ni najmanje o uvaženju molbe Ovoga Općinskoga Upraviteljstva, nu, pošto se približava doba u kojoj bismo želili otvoriti Kazalište, uzimam slobodu obratiti se Vašoj Preuzvišenosti ponavljajuć moju osobnu prošnju za što pospješniji i povoljniji odgovor Visoke Zemaljske Vlade u ovom predmetu — toliko više, što valja da konačno odlučimo kada i kako će se otvoriti naše Kazalište najmanje mjesec dana prije otvorenja, koje bismo željeli da bude najdulje na 6 Svibnja t. g.

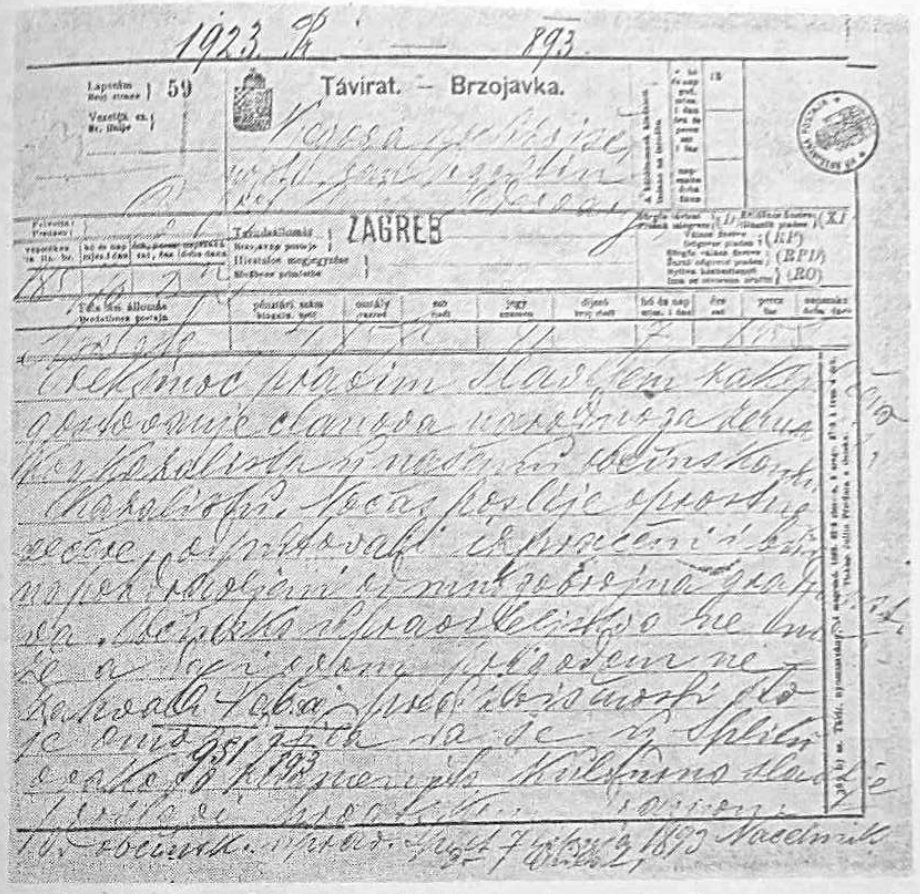
1923 R. — 893.
59
Távirat. — Brzojavka.
ZAGREB

Brzojav splitskog načelnika Gaje Bulata hrvatskom banu Khuenu Hedervaryju o uspjelom gostovanju Narodnog zemaljskog kazališta iz Zagreba

Uvjeren da mi Vaša Preuzvišenost neće zamjeriti, što se usudih upravno Njoj obratiti, osobita mi je čast zabilježiti se najdubljim poštovanjem i uvaženjem.

Split, 18 Ožujka 1893

Vaše Preuzvišenosti

Preponizni

Dr. Bulat

[Na poleđini spisa dopisan je slijedeći tekst:]

Prim[ljeno]: 22/3. 893. [Br.] 951. Pozivom na rješitbu kralj. zemaljsko vladnog odjela za unutarnje poslove od 25. ožujka 1893. broj 14103. Ad acta Zagreb dne 30/III 1893. [Potpisi nečitki.]

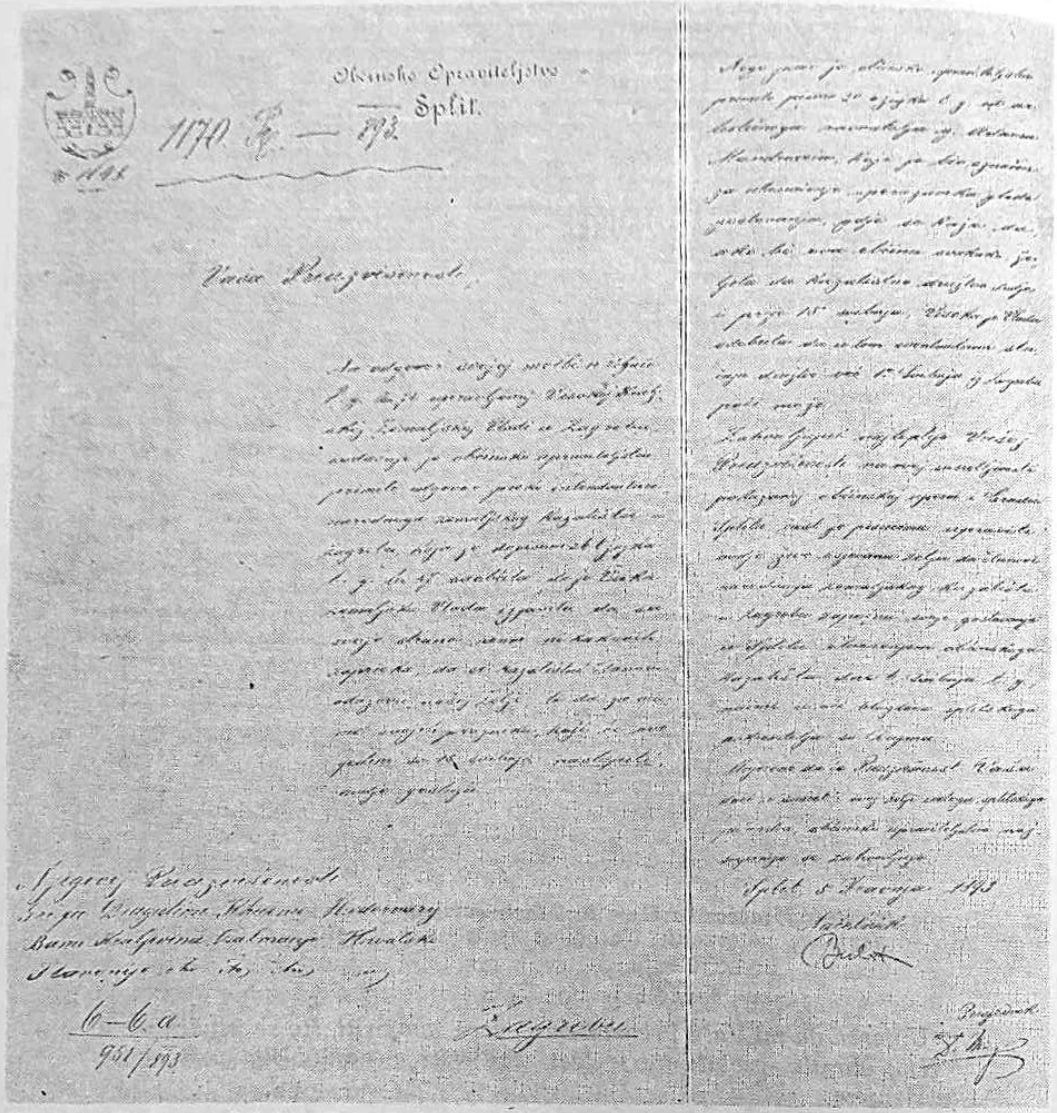

Pismo splitskog načelnika Gaje Bulata hrvatskom banu Dragutinu Khuenu Hedervaryju uoči gostovanja Narodnog zemaljskog kazališta u Splitu od 6. svibnja 1893.

PRILOG BR. 2:

[Dopis]

[U gornjem lijevom uglu otisnut je grb grada Splita, a u desnom je otisnut tekst zaglavlja: »Občinsko Upraviteljstvo S p l i t«.]

Njegovoj Preuzvišenosti
Grofu Dragutinu Khuenu Hedervary
Banu Kraljevina Dalmacije, Hrvatske,
Slavonije itd, itd, itd, u

ZAGREBU

Vaša Preuzvišenosti,

Na odgovor svojoj molbi 14 Veljače t.g. Br. 781 upravljenoj Visokoj Kraljevskoj Zemaljskog Vladi u Zagrebu, ovdašnje je občinsko upraviteljstvo primilo odgovor preko intendanture narodnoga zemaljskog kazališta u Zagrebu, koja je dopisom 26 Ožujka, t. g. br. 87 saobćila da je Visoka Zemaljska Vlada izjavila da sa svoje strane nema nikakovih zaprieka, da se kazališni članovi odazovu našoj želji, te da za vrieme svojih praznika, koji će ove godine sa 15 svibnja nastupiti, *ovdje gostuju.*

Nego jučer je občinsko upraviteljstvo primilo pismo 30 ožujka t. g. od artističnoga ravnatelja g. Adama Mandrovića, koji je bio označen za utanačenje sporazumka glede gostovanja, gdje se kaže da, ako bi ova občina svakako željela da kazališno družtvo dođe i prije 15. svibnja, Visoka je Vlada odobrila da u tom eventualnom slučaju družtvo već 1.a Svibnja iz Zagreba poći može.

Zahvaljujuć najtoplije Vašoj Preuzvišenosti na ovoj susretljivosti pokazanoj občinskoj upravi i Gradu Splitu, čast je pišućemu upraviti ovdje živo osjećanu želju da članovi narodnoga zemaljskog kazališta u Zagrebu započnu svoje gostovanje u Splitu otvaranjem občinskoga kazališta dne 6 svibnja t. g., naime u oči blagdana splitskoga pokrovitelja sv. Dujma.

Uvjereno da će Preuzvišenost Vaša doći u susret i ovoj želji cieloga splitskoga pučanstva, občinsko upraviteljstvo najsmjernije se zahvaljuje.

Split, 5 Travnja 1893.

Načelnik
Bulat

Prisjednik
Dr. Manger

[Na poleđini spisa dopisan je slijedeći tekst:]

Prim[ljeno] 10/4. 893. [Br.] 1170. Videat kratkim putem g. intendant nar. zem. kazališta, Kneisel, da neima zaprieke da dramatičko družtvo gostuje u Spljetu počam od 6. Svibnja 1893. Vidio [nečitak potpis] zatim A d a c t a. Zagreb dne 14/IV 1893.

PRILOG BR. 3

[Brzojav]

Njegova preuzvišenost / Ban grof Dragutin Khuen Hedervary

[P. ž.: Split, 13. IV. 1893.]

Artistični ravnatelj Mandrović stigao da se utanači odnosno gostovanje članova narodnoga zemaljskog kazališta u Zagrebu za otvorenje našega Občinskoga kazališta. Ustanoviti ništa konkretna nemožemo dok se ne odredi dan otvorenja. Obzirom na želju splitskoga pučanstva i okoliša, pošto na sajam sv. Dujma dne sedam svibnja dovrvi ovdje otmjeniji sviet iz ciele pokrajine koji bi rad tom prigodom slušati čla-

nove zagrebačkoga kazališta, najtoplije umoljavamo vašu preuzvišenost za dozvolu da članovi zagrebačkoga kazališta budu mogli nastupiti svoje gostovanje u Splitu, otvorenjem općinskoga kazališta dne 6 svibnja Uhvamo se u blagonaklonost Vaše preuzvišenosti, koja nam se je toli susretljiva pokazala a istodobno molimo da nam se prepuste dekoracije i odiela Teute, da otvorenje bude moglo slieditи ovim komadom. Prosimo za izvjestan odgovor prije odlazka Ravnatelja Mandrovića, koji odlazi sjutra večer.

Občina

[Na poleđini brzojava dopisan je slijedeći tekst:]

Pošto je intendant nar. zem. kazališta shodno upućen A d a c t a. Zagreb, 14/IV 1893.

PRILOG BR. 4:

[Brzojav]

Njegova Preuzvišenost ban Dragutin grof Khuen Hedervary

[P. ž.: Split, 7. VI. 1893.]

Preksinoć pravim slavljem zaključeno gostovanje članova narodnoga zemaljskog kazališta u našem Općinskom kazalištu. Noćas poslije oprostne večere, odputovali izpraćeni i burno pozdravljeni od mnogobrojna građanstva. Općinsko upraviteljstvo ne može a da i ovom prigodom ne zahvali Vašoj preuzvišenosti što je omogućila da se u Splitu ovakovo znamenito kulturno slavlje proslavi hrvatskom dramom.

Od Općins[kog] uprav[iteljstva]. Split, 7. lipnja 1893. Načelnik: Dr. Bulat.

BILJEŠKE:

[1] *Narod*, X, Split, 2. VII 1888; *Narodni list*, XXVII, br. 51, str. 3, Zadar 1888.

[2] Nikola Batušić, Povijest hrvatskoga kazališta, Zagreb, 1978, str. 309.

[3] Usp. N. Batušić, n. dj., str. 309—310.

[4] Šimun Jurišić, Kazališni život u Splitu. *Pozorište*, XXII, br. 1—2, str. 97—98; Tuzla, januar-april 1980; Bogdan Buljan, Otvorenje općinskog kazališta u Splitu god. 1893. i prvo gostovanje zagrebačke drame. *Kulturna baština*, VI, br. 9—10, str. 84—91; Split, 1979.

[5] *Narod*, X, Split, 28. III 1893. Kako je ovaj list te godine mnogo pisao o događajima oko otvorenja kazališta, koristili smo se tim izvorom u opisu atmosfere oko gostovanja zagrebačkog kazališta. Brojne su vijesti donosile i zagrebačke novine *Obzor* i *Vienac*, te zadarski *Narodni list*.

[6] Č. Š.: Zagrebački teatar u Splitu pred 40 godina. *Novo doba*, br. 104, str. 2; Split, 5. V 1933.

[7] Davor Šošić, Kako je prije šezdeset godina otvoreno Splitsko kazalište. *Slobodna Dalmacija*, X, Split, 31. XII 1952.

[8] Vojmil Rabadan, Otvorenje Splitskog kazališta 1893—1921—1940. *Spomenica prigodom svečanog otvorenja HNK u Splitu*, Split, 1940, str. 16—19.

[9] Anonim, Hrvatsko kazalište u Splitu. *Obzor*, XXXIV, br. 100, str. 1—2; Zagreb, 2. V 1893.

[10] Stjepan Miletić, Novo hrvatsko glumište u Splitu. *Vienac*, Zagreb, 1893. br. 19, str. 301—304; istovjetan članak objavljen je i u: *Obzor*, XXXIV, br 109, str. 1—2; Zagreb 13. V 1893.

[11] Svi plakati s gostovanja sačuvani su i nalaze se u Kazališnom arhivu Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU u Zagrebu.

[12] S. Miletić, isto.

[13] Slavko Batušić, Vlastitim snagama. (Prvo gostovanje u Splitu.) *Enciklopedija HNK*, Zagreb, 1969, str. 111.

[14] V. Rabadan, isto.

[15] Anonim, Posjećivanje općinskog kazališta. *Narod*, X, Split, 1983, br. 44. str. 2.

[16] Juraj (Đuro) Dević (Split, 1869 — Zagreb, 1930). U Splitu je završio gimnaziju a u Zadru pohađao teologiju koju napušta nakon tri godine. Kraće vrijeme je službenik splitske općine, a 1891. stupa u putujuću družinu Milivoja Barbarića, da bi se 1893. priključio zagrebačkom ansamblu. U Zagrebačkom kazalištu do penzioniranja radi kao glumac, pjevač i šaptalac.

[17] D[uško] K[ečkemet], Šezdeset godina Splitskog kazališta, *Narodno kazalište Split (1893—1953)* Split, 1953, str. 7—13.

[18] Tihomil Maštrović, Gostovanja profesionalnog hrvatskog kazališta iz Zagreba u Hrvatskoj XIX stoljeća. *Dani hvarskog kazališta* (XIX stoljeće). Split, 1979, str. 343.

TIHOMIL MAŠTROVIĆ

GUEST-ENGAGEMENT OF THE CROATIAN NATIONAL THEATER COMPANY OF ZAGREB IN SPLIT IN 1893

Summary

The Croatian National Theater Company of Zagreb performed in Split for the first time in 1893. Their performance of the play »Teuta« by Demeter, on July 6, 1893, was the opening performance of the newly built Split theater house, the biggest one with us at the time — bigger even then the new theater house of Zagreb that was to be built later. The Zagreb artists, led by Adam Mandrović, Marija Ružička - Strozzi and Andrija Fijan, played the best they had on the repertoire. Staying in Split for a whole month, they played 27 performances, i.e. a complete theater sezon repertoire.

The founding of the national theater in Split was enabled by the mayor of Split, Dr. Gajo Bulat, who supported the left and nationally orientated party of the Nationalists, and, of course, the general political climat in the town of Split and whole district.

This engagement closed a series of guest-engagements of the Zagreb Theatar Company in the 19th century that played a much more important roie in our cultural history then being merely an afirmation of the performing arts. Engagements of the Zagreb Theater Company in Dubrovnik, Osijek, Vukovar or Split were, beside the due respect for the Croatian art of drama that was just rising up to its feet, first of all an act of developing the national language, culture and the feeling of community in the parts of Croatia that had been exposed to denationalisation during the last century.

The guest-engagement of the Zagreb Theater Company in Split in 1893 is, no doubt, an important historical event and one of the superior events of our theater and cultural interaction during the tempestous events of the latter half of the last century.

Dragutin Pavličević

ODJEK POBJEDE SPLITSKIH NARODNJAKA 1882. U BANSKOJ HRVATSKOJ

UVOD

O narodnom preporodu u Dalmaciji postoji više radova,[1] također i o pobjedi splitskih narodnjaka na izborima u srpnju 1882. godine,[2] ali o odjeku te pobjede u drugim hrvatskim zemljama ne postoje izvorne rasprave.[3]

U želji da potaknem istraživanja na tom području pregledao sam objavljenu korespondenciju Mihovila Pavlinovića[4] te Račkoga i Strossmayera,[5] zatim sva četiri zagrebačka dnevnika,[6] sušačku pravašku »Slobodu«,[7] vukovarski »Sriemski Hrvat«,[8] tršćansku, zapravo istarsku »Našu Slogu«[9] i književne časopise »Vienac«[10] i »Hrvatsku vilu«.[11]

Navedena glasila i časopisi pratili su pomno sve što se događalo u susjednoj Dalmaciji, odnosno »Prekovelebitskoj Hrvatskoj« — kako su je tada nazivali. To se poglavito odnosi na razdoblje nakon ukidanja neoapsolutizma u početku šezdesetih godina koje se vremenski poklapa s početkom narodnog preporoda u Dalmaciji i prvim dostignućima na tom polju u početku sedamdesetih godina.

S obzirom da je 1860. pokrenut u Zagrebu »Pozor«, 1862. godine zadarski »Il Nazionale« (»Narodni list«), a za njima i druge novine, sve više se u kulturnom pogledu povezuju uža Hrvatska i Dalmacija i tako se pripremaju za ostvarenje najvažnijeg političkog programa druge polovice 19. stoljeća — ujedinjenja. Borbu za sjedinjenje poveo je 1860. J. J. Strossmayer, iste godine tu težnju formulirao je Franjo Rački, a službeno ju je pokrenuo Hrvatski sabor 1861. i pozvao neke političare iz Dalmacije kao zastupnike ili goste na sjednice.[12]

Od tada veze postaju sve češće i sve brojnije, a u tome se ističu posebice dalmatinski političari i znanstvenici koji su službovali u Zagrebu.[13] Nakon otvaranja zagrebačkog sveučilišta 1874. sve je veći broj studenata iz Dalmacije. Razmjenjuju se knjige i udžbenici, raste korespondencija i broj međusobnih posjeta. U tome prednjače narodnjaci s jedne i druge strane, osobito Strossmayer, Rački, M. Mrazović, I. Kukuljević Sakcinski, te Miho Klaić, Mihovil Pavlinović, Gajo Bulat i drugi.

1. STROSSMAYER, RAČKI I »ASSOCIAZIONE DALMATICA«

Nakon prvih neuspjeha u borbi za sjedinjenje Dalmacije šezdesetih godina Strossmayer nije odustajao, nego je uz pomoć Račkoga samo promijenio taktiku. Pomagao je sve preporodne pokušaje, djelovao je snagom svoga autoriteta, ali je i financijski pomagao pojedine ljude i pothvate. Jedan od takvih pokušaja je ulaganje dionica u izgradnju Splita u okviru društva »Associazione Dalmatica« u koje je Strossmayer uložio 40 000 forinti. Bilo je to u vrijeme dok je postojao tzv. liberalni savez i splitski načelnik Antun Bajamonti djelovao samo s autonomaških a ne i protalijanskih pozicija. Tomu treba dodati i slabo poslovanje toga društva i Strossmayerovo nastojanje da izvuče od uloženih sredstava, koje su bile namijenjene Jugoslavenskoj akademiji, makar i manji dio.

Odnose u Splitu i u tom društvu pokazuju pisma koja su izmjenjivali Rački i Strossmayer. I dok su još 1865. Pavlinović, Strossmayer i Rački raspravljali o tome da Bajamontija izaberu u Hrvatski sabor,[14] a 1873. Rački javlja da mu je prilikom boravka u Dalmaciji i Bajamonti išao na ruku,[15] već 1879. piše Rački kako je odvjetnik Gajo Bulat preuzeo zastupanje i biskupa i Akademije u »Associazione Dalmatica« i kako nastoji »da se spasi, što se može spasiti«.[16] Ali će to ići teško jer je Bajamonti »jači od nas, a vlada ga izravno ili neizravno podupire, dočim dopušta da se društvena pravila vrijeđaju«.[17]

U proljeće 1880. Strossmayer piše Račkom da bi se rješenjem pitanja oko »Associazione Dalmatica« riješili i autonomaša u Splitu kao »kuge koja u Spljetu truje naš narod . . .«[18] Rački odgovara da je s tim upoznao i Gaju Bulata i Mihu Klaića, a ovaj je o tome razgovarao i s predsjednikom zajedničke vlade E. Taaffeom. Međutim, i predsjednik se boji »zabosti prste u ono stršenovo gnijezdo u Spljetu«.[19] Kad je 1880. raspušteno splitsko gradsko vijeće i Bajamonti razvlašten, Rački potkraj listopada najavljuje mogućnost lakšeg rješavanja pitanja oko »Associazione Dalmatica«.[20] Uskoro dodaje da je i M. Klaić bio u Zagrebu, ali je odmah otišao natrag u Split i to »ponajviše radi promjena u Spljetu« koje će imati za posljedicu »da će autonomaška Bajamontijeva stranka još više oslabiti«.[21]

U početku 1881. namjeravao je Strossmayer putovati u Italiju i tom prilikom posjetiti Dalmaciju. Rački piše da bi se tako »ispunila jedna od najvrućih želja naše braće u Dalmaciji«[22] da u svojoj sredini pozdrave biskupa. Međutim, strahovali su od autonomaša i njihovih mogućih demonstracija, osobito od »zadarske fukare«.[23] U svibnju 1881. Klaić je predložio da se Strossmayerov put u Dalmaciju odgodi za godinu dana

jer će, kako je točno predviđao, »Spljet biti u narodnih ruku, a kad Spljet dospije do narodnih ruku, onda je sva Dalmacija naša«.[24]

Strossmayer je pokušao još na jedan način što više povezati bansku Hrvatsku i Dalmaciju. Predložio je da se neki najistaknutiji Dalmatinci prime za članove Jugoslavenske akademije, ponajprije M. Pavlinović i Jovan Sundečić.[25] Pa iako je Rački izvršavao sve što je biskup zaželio, ovaj put je nastojao obraniti znanstveni prestiž Akademije i odgovorio

Portret Gaje Bulata u »Viencu« 1883, br. 9.

je da ova dvojica nisu pravi znanstveni radnici.[26] Kad su napokon doznali da je Narodna stranka u Splitu pobijedila na općinskim izborima, Strossmayer i Rački su se iskreno radovali. O tome je odmah pisao Račkom: »Ovaj čas dobih od vas radosni brzojav, da je Narodna naša stranka u Spljetu pobijedila. To mi je isto javljeno također i iz Spljeta . . . Ja sam Bulatu čestitao. Valjda će sad teda negda i stvar od 'Associazione Dalmatica' na čisto izići.«[27]

Na primjeru prepiske između Račkog i Strossmayera može se vidjeti kako su veze između Dalmacije i Hrvatske bile stalne i prilično opširne, a to će, vjerojatno, potvrditi i buduća istraživanja ostavštine ostalih prvaka s obje strane. Isti zaključak možemo donijeti ako pregledamo godišta »Narodnog lista«, »Katoličke Dalmacije«, te »Obzora« »Pozora«. »Narodnih novina«, »Vienca« i dr.

2. ODJEK BORBI ZA SPLITSKU OPĆINU OD RASPUŠTANJA OPĆINSKOG VIJEĆA DO IZBORA (1880—82)

Od izbijanja bosansko-hercegovačkog ustanka i početka velike istočne krize 1875. do 1882. kad su upriličeni splitski izbori prošlo je samo sedam godina, ali su se za to vrijeme zbili događaji koji su politički i gospodarski približili sve hrvatske zemlje. U odnosu na ustanak u susjednoj Bosni i Hercegovini, pomoć ustanku i u primanju i smještaju bjegunaca i hrvatski i dalmatinski narodnjaci bili su jedinstveni.[28] To se isto odnosi na zahtjev za okupaciju tih pokrajina i dobivanje zaleđa hrvatskim lukama[29] i na sudjelovanje jedinica iz ovih krajeva i njihove gubitke u Bosni 1878.[30] S dalmatinske strane oduševljeno je pozdravljeno sjedinjenje Vojne krajine s banskom Hrvatskom s uvjerenjem da je to prvi korak u sjedinjenju čitave Hrvatske.[31]

Međutim, unutar hrvatskih zemalja nije bilo bitnih promjena koje bi najavljivale bolje dane. U Hrvatskoj je 1880. Mažuranića zamijenio na banskoj stolici unionist Pejačević, za ravnatelja financija došao je Mađar A. Dávid koji je počeo mađarizaciju državnih ustanova, a to je dovelo do rascjepa u Narodnoj stranci 1880. i odvajanja Strossmayerovih Neodvisnih u posebnu stranku. Slijedilo je razdoblje agrarne krize i opće mađarizacije koje su izazvale narodni pokret 1883. i dolazak K. Héderváryja.[32] U Dalmaciji dolazi do polarizacije između Hrvata, Srba, talijanaša, odnosno Talijana i oštrih borbi za pohrvaćivanje pojedinih komuna i završetak narodnog preporoda.

U takvim prilikama u banskoj Hrvatskoj se s radošću očekivao svaki događaj koji bi označio početak nekih unutrašnjih promjena. Izvjesne nade nakon razočaranja oko nedobivanja Bosne podgrijao je bokeljsko-hercegovački ustanak s kraja 1881. i početka 1882. godine.[33] U rješavanju toga problema pokazali su veliki interes hrvatski i dalmatinski političari, a među njima se isticao u austrijskoj delegaciji Miho Klaić čije su govore opširno prenosile sve hrvatske novine.[34] U drugoj polovici 1882. izvanredno povoljno su odjeknuli u Hrvatskoj pobjedonosni splitski izbori i slom talijanaštva duž čitave obale kao i neka pozitivna preporodna kretanja u Istri i borba za narodni jezik u Sloveniji. U tom trokutu između mađarizacije, talijanizacije i germanizacije hrvatskih i slovenskih zemalja pobjeda splitskih narodnjaka i pohrvaćivanje najveće dalmatinske gradske komune bilo je dočekano s oduševljenjem, možda većim nego što je taj događaj objektivno i značio. U banskoj Hrvatskoj je splitska pobjeda ocijenjena kao završetak četvrtstoljetne borbe za nacionalno preporađanje Dalmacije, ali i kao najava jednog novog razdoblja emancipacije hrvatskog naroda u kojem će definitivno završiti

proces integracije hrvatske nacije i njeno fizičko i duhovno sjedinjavanje. Međutim, vrijeme je odbacilo ta previše optimistička predviđanja i znatno usporilo taj proces, ali se suvremenicima, s obzirom na objektivne prilike, pobjeda splitskih narodnjaka činila većom i značajnijom nego što je ona objektivno bila i što je u ono doba mogla biti.

U banskoj Hrvatskoj su pomno pratili sve ono što se zbivalo u svim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama. To se posebno odnosi na Dalmaciju, Istru te Bosnu i Hercegovinu s kojima su sve tri stranke djelimice računale kao sa sastavnim dijelovima jedne buduće ujedinjene Hrvatske. U izvještavanju iz Dalmacije prednjačile su opozicijske novine, posebice »Pozor« i »Sloboda«, a nisu mnogo za njima zaostajali »Sriemski Hrvat« i »Naša sloga«, dok su službene »Narodne novine« i njima bliski »Agramer Zeitung« uglavnom obavještavale i mnogo manje komentirale

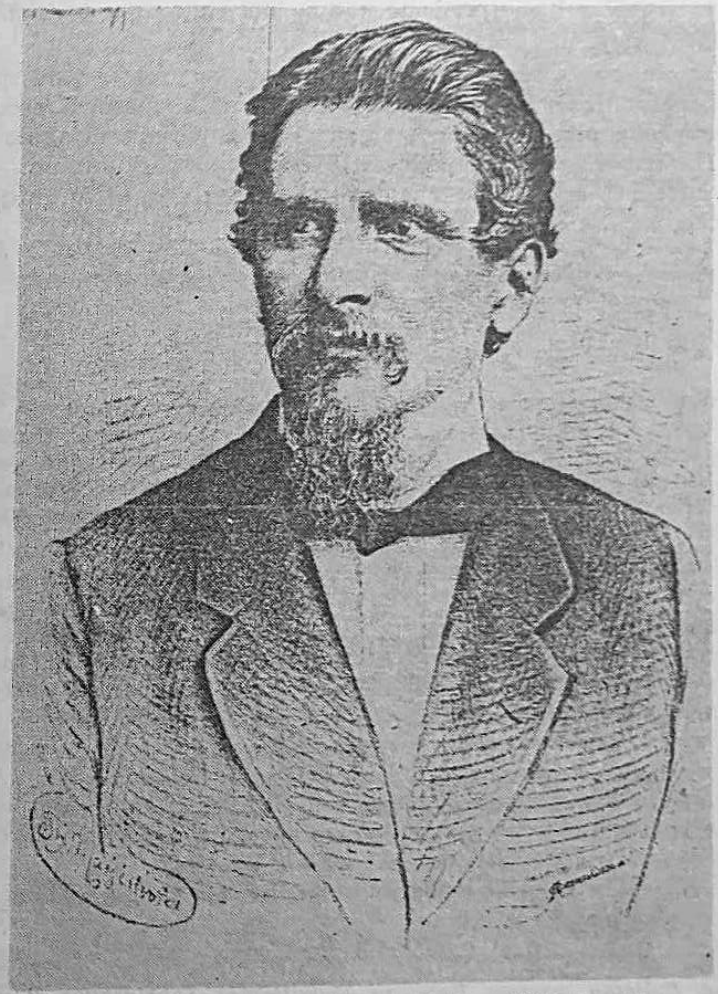

Portret Mihovila Klaića u »Vienca« 1877, br. 11.

događaje. Glavni im je izvor vijesti bio zadarski »Narodni list« čije su članke prenosile sve novine u Banovini, ali su neka glasila imala i svoje ljude koji su izvještavali iz Dalmacije ili slali brzojave uredništvima ili pojedincima.

Budući da su splitski narodnjaci jačali i brojno i organizacijski, počeli su 1880. istupati otvorenije, organizirati svoje veselice i proslave na kojima je nastupala narodna hrvatska glazba. Tako je bilo prilikom proslave 1000. godišnjice Ćirila i Metoda i zatim uz proslavu 2. obljetnice bitke kod Banje Luke gdje su 14. kolovoza 1878. prilikom okupacije Bosne i Hercegovine stradali dalmatinski domobrani iz pukovnije »Weber«. Budući da su domobrani nosili hrvatsku trobojnicu napali su ih talijanaši, pa su izbili neredi o kojima je opširno pisalo hrvatsko novinstvo.[35] Isto tako je prokomentirana ostavka narodnjaka Lovre Montija na mjesto zastupnika u Dalmatinskom saboru jer će na njegovo mjesto doći srpski političar i to u vrijeme kad su oni »stupili u podpuni savez s bajamontijevcima«.[36]

U pripremama za izbore u splitskoj općini sve je više rasla spoznaja da je za narodnjake i autonomaše pobjeda u najvećem i središnjem gradu Dalmacije pitanje života i smrti. To mišljenje prevladalo je i u banskoj Hrvatskoj pa tako u početku 1881. piše »Obzor« o tome: »U obće po Dalmaciji još neshvaćaju znamenitost splitskog pitanja, niti znadu

Preporod Spljeta.

Spjevao Božidar Kukuljević Sakcinski.

Što prenu tebe, sjeno Zvonimira,
Od tisućljetna sna; što tvoja lira,
Oj Marulићu, jeknu usred noći;
Što i ti iz tvog groba hladnog skoči
Junače divni, Hrvojo naš slavni;
Što kliknu, Spljete, grade starodavni?

Otvoriše se, nuto, rajska vrata,
Zaori Vječni vili svih Hrvata:
„Čuj, tisuć ljeta Hrvat spas svoj ište,
Za drevnom slavom i slobodom pište
I sjene ove njegovih prvaka:
Nad Spljetom sunca spasa sini zràka!“

I sunce sinu, Hrvatica vila
Sa Mosor-brda trže od mrtvila
Te sokole nam sive, kliču gore
I radostnicu pjesmu pjeva more:
Tudjinstva kletog popucaše lanci.
Hrvatstva Spljetu radjaju se danci!

Gle, kako tudjin k domu svomu hrli,
Da ne vidi, gdje brat se s bratom grli
I ne čuje, gdje zvono glasno javlja:
Gledj, sviete, dana hrvatskoga slavlja,
U priestolnici staroj iz groba pusta
Na novi život sviest hrvatska usta!

Oj diž' se, zlatni Zvonimirov priesto.
I uzvišeno slavno ovo mjesto,
Zasjedni ti sad, hrvatska nam sviesti,
Tudjinstva nam se pomozi otresti; —
A ti, oj sunce, što nam zasja Spljetu.
Ded zasjaj cielom hrvatskomu svietu!

»Preporod Spljeta«, pjesma Božidara Kukuljevića Sakcinskoga u »Viencu« 1882, br. 32.

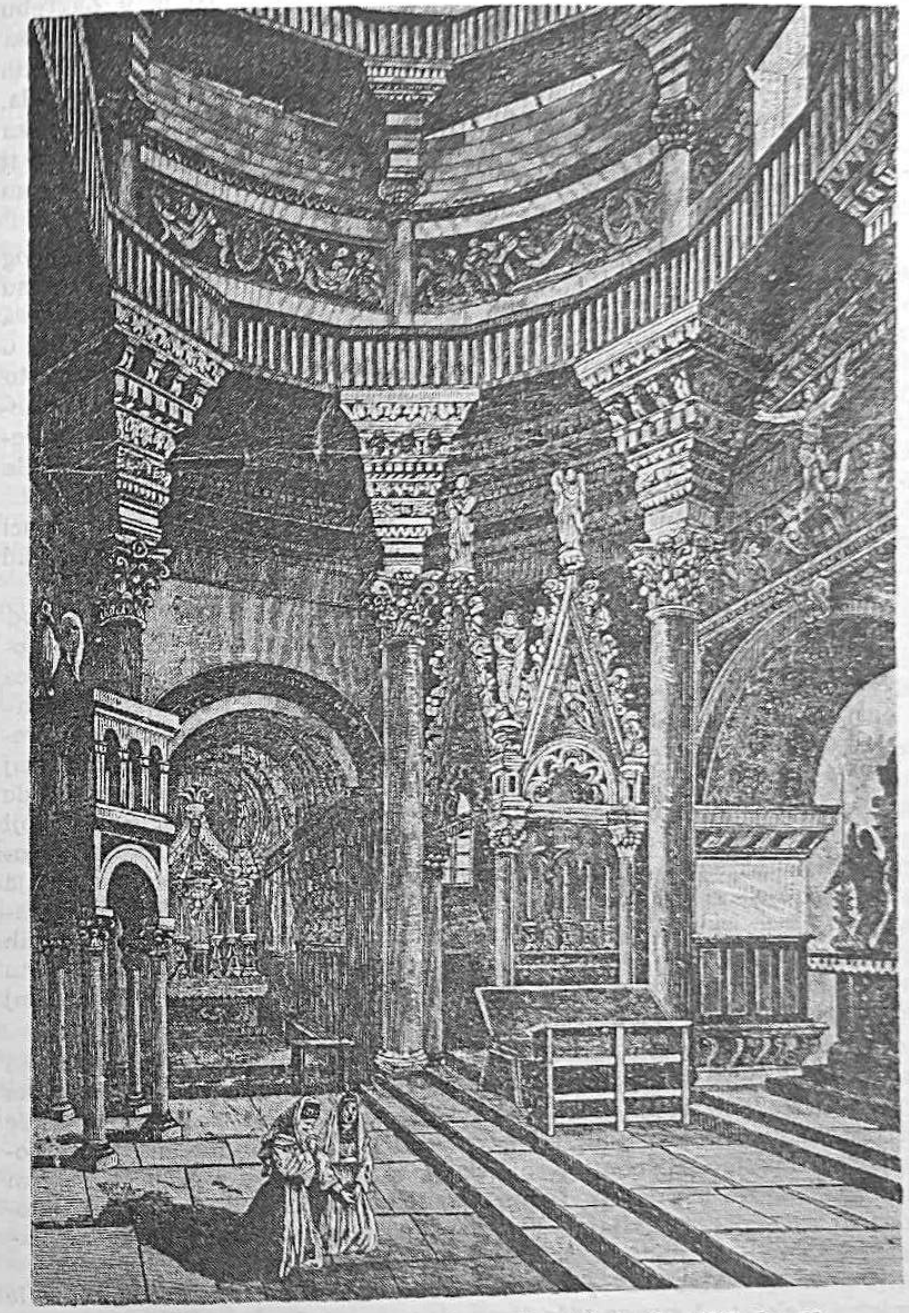

Unutrašnjost splitske katedrale u »Hrvatskoj vili« 1882, br. 12.

procieniti što bi to značilo, kad bi općina splitska, prva općina u Dalmaciji, došla u ruke narodnih ljudi.«[37]

Već tada se zapazilo da borbe, previranja i neredi u Splitu nisu samo osobni antagonizam ni borba za prestiž između Gaje Bulata i Antuna Bajamontija nego da je to mnogo veće i šire pitanje. To je u Zagrebu istaknuto i nepunu godinu dana prije odlučnih izbora u izvještaju sa sjednica Dalmatinskog sabora: »Nedokučive su sbilja posljedice splitskih izborah, te bi ovi imali privući k sebi pažnju i zanimivost svega naroda, pa bi se i štampa van pokrajine imala nešto baviti o Splitu. Ako splitska općina, kao što se je nadati, dođe u hrvatske ruke, propadoše svi ti protuhrvatski savezi!... Čast svim gradovima Dalmacije, ali ni jedan ko Split nema svojstva potrebita da moralno vodi Dalmaciju.«[38]

U Hrvatskoj su bili upoznati i s paljevinom splitskog Bajamontijevog kazališta u svibnju 1881. za koji su bili okrivljeni narodnjaci iako su svi građani »bez razlike stranke priskočili u pomoć«.[39] Oštra rasprava između Bajamontija i Bulata u rujnu 1881. bila je prokomentirana u novoizašlom »Pozoru« (zapravo preimenovanom »Obzoru«; D. P.)[40] i to vjerojatno zbog činjenice da je Bajamonti morao priznati kako je »nepravilnosti i pogrješke učinio, ali je htio da ih opravda dobrim namjerama«.[41] Opraštajući se od dalmatinskog namjesnika generala Gabrijela Rodića,[42] junaka bitke kod Custozze, »Pozor« piše povoljno o »Hrvatu Rodiću« koji je raspustio Općinsko vijeće u Splitu i tako Narodnoj stranci omogućio da zakonitim putem »osvoji za Hrvatsku najznamenitiji grad svoga Primorja«.[43]

Nešto prije izbora u Splitu »Pozor« objavljuje seriju članaka pod zajedničkim nazivom »Nešto o položaju u Dalmaciji« gdje piše o zastupničkom radu pojedinih narodnjaka u Zadru i Beču te brani M. Klaića od napada talijanaškog lista »L'Avvenire«, »Dalmate« te »Srpskog lista« i djelimice »Katoličke Dalmacije«.[44] Neposredno pred izbore isti zagrebački dnevnik piše uvodnik »Izbori u Splitu« i u njemu ističe kako taj događaj ne zanima samo Split nego i čitavu Hrvatsku. U slučaju pobjede narodnjaka, kojoj se svi nadaju, porasla bi još više važnost Splita koji je ionako imao povijesnu ulogu kao »naš stari grad, grad narodnih uspomena; grad pozvan da uz Dubrovnik bude najglavnijom točkom spojenja među morem i našom braćom u Bosni i Hercegovini — grad, koji povraćen hrvatstvu, zauzet će u nekoliko vrieme odličan položaj u kolu naših gradova, te, ma bio Zadar koliko se hoće službeni glavni grad, Splitu će pripadati moralna prednost, Split će voditi ostale naše gradove, u nj će se ugledati naše občine...«[45]

Iz hrvatskih novina doznajemo također o sigurnosnim pripremama za splitske izbore, o pojačanju vojničke posade, dovođenju čete oružnika i to zato što bajamontijevci »biesne i priete, a njihov vođa prieti da će ići po gradu i buniti puk, pa ga posprdno nazivaju novim Hadži Lojom.«[46] I dok je Bajamonti tvrdio da je u Split došao i general Stjepan Jovanović, novi namjesnik Dalmacije, navodno zato da pomogne autonomašima, »Pozor« javlja da je on pozvao Splićane da glasaju za narodnjake.[47]

Pravaška »Sloboda« piše uoči izbora kako su njene ideje prešle »snježni Velebit« i sve se više šire »po posestrimi nam Dalmaciji« pa su

najdublji korijen dobile u Kaštelima između Splita i Trogira. Pohvalili su »divno rodoljublje« tih sedam sela koja su prosvjedovala u zadarskom »Narodnom listu« kad ih je jedan »srbsko-autonomaški listić« nazvao Srbima.[48] Zbog toga su proglasili Kaštelane »uzorom hrvatstva«.[49]

3. SPLITSKI IZBORI 1882. U HRVATSKOM NOVINSTVU

Nema novina u hrvatskim zemljama koje nisu pisale i uglavnom pozitivno ocijenile pobjedu splitskih narodnjaka i pohrvaćivanje općinske uprave. Toj pobjedi je osim jačanja nacionalne svijesti pridonijela i činjenica da je i službeno stajalište u Beču bilo donekle naklonjeno narodnjacima, a ne više autonomašima koji su se sve više okretali Italiji i njenom iredentizmu. Pa iako zemaljska vlada i dalmatinski namjesnik nisu izravno pomogli pobjedi narodnjaka, nego samo omogućili da obje strane budu u ravnopravnim pozicijama, to je išlo u korist brojnijim i tada već bolje organiziranim narodnjacima koji su imali potporu već pohrvaćenih općina i čitavog hrvatskog zaleđa.

Splitski izbori i izvanredna pobjeda Bulatovih narodnjaka bili su rijedak događaj koji su i službeni i opozicijski organi s odobravanjem pozdravili. Ipak, način na koji su ga pozdravili nije bio jednak. Za pravaše je to prijelomni događaj koji obećava nove, bitne promjene, za neodvisne je to jedna vrlo važna pobjeda, a za vladajuću Narodnu stranku i njene »Narodne novine« to je jedna, više moralna pobjeda na lokalnim izborima i ništa više. Zato ćemo najprije govoriti o reagiranju službenih i poluslužbenih novina, zatim onih umjerene oporbe, o pisanju krajnje opozicije i njihove »Slobode«, te na kraju dodati dva lista koji su izlazili na periferiji Hrvatske i reagiranje književnih časopisa.

a) »Narodne novine« i »Agramer Zeitung«

Službene »Narodne novine« izvijestile su korektno ali vrlo oskudno o pobjedi splitskih narodnjaka. Nije u njima bilo mnogo vijesti o Dalmaciji i Splitu, ali i ono što je bilo nije imalo značaj samostalnih članaka ili komentara, nego više u okviru drugih rubrika i manjih vijesti. Samo jednom su »Narodne novine« dalmatinsku problematiku stavile na prvu stranu i to baš nakon pobjedonosnih izbora, ali i tada bez ikakvog vidljivog naslova ili podnaslova. O toj pobjedi pišu suhoparno i bez ikakva većeg oduševljenja, ali ipak priznaju da je ona znamenita jer »gradsko zastupstvo u Splietu bijaše središte dalmatinskih talijanskih autonomašah«. Od njih je dolazilo sve što se protiv Hrvatske u Dalmaciji poduzimalo, a na izborima ih je Narodna stranka pobijedila i »razbila to leglo neprijateljskih elemenata u posestrimi kraljevini.«[50]

Konstatira se ipak da je splitska pobjeda i u Dalmaciji »događaj velikog zamašaja« jer će nakon gubitka te važne točke pasti i autonomaški Trogir i neke manje općine po otocima. Međutim, to je samo velika »moralna pobjeda hrvatstva proti talijanskom duhu« i njoj se ne može davati »političke važnosti« jer se njom »ne mogu mijenjati postojeći politički odnošaji« u zemlji. Prema tome, ta pobjeda je značajna samo za »narodno-kulturni momenat«.[51]

O protestima u Rijeci u vezi s isticanjem hrvatske zastave na dalmatinskim brodovima usidrenim u riječkoj luci, kad su čuli za splitsku pobjedu, izvijestile su »Narodne novine« ukratko i bez ikakva komentara.[52] Bacanje bombe u doba izložbe u Trstu ne povezuju s iredentističkim bijesom nakon gubitka Splita,[53] nego samo blago osuđuju dotadašnju naklonost carske vlade prema talijanašima,[54] a fizičke napade na Bulata, Conrada i dra Karamana u jesen 1882. u Splitu opisuju samo kao nemire i izgrede autonomaša nakon poraza na izborima.[55]

Slično, ali u znatno manjoj mjeri pišu o Splitu i njemačke novine u Zagrebu »Agramer Zeitung«, ali ipak ističu »sjajan rezultat (izbora) za narodnu stvar«, opće oduševljenje u Splitu i brojne brzojave koji stižu sa svih strana.[56] Dodaju da su »dalmatinski Hrvati postigli u Splitu sjajnu izbornu pobjedu« i čestitaju »našim prijateljima s one strane Velebita na toj pobjedi«.[57]

b) Neodvisni »Pozor«

Neodvisni »Pozor« iza kojega su stajali Strossmayer, Rački Matija Mrazović i Dalmatinci Kosta Vojnović i Šime Mazzura je uz pravašku »Slobodu« najviše pisao o Dalmaciji i Splitu. Nije samo prenosio čitave članke iz zadarskog »Narodnog lista« i ponekad iz »Katoličke Dalmacije« nego je donosio i vlastite dopise, članke i uvodnike. Već 21. kolovoza 1882. donio je prve vijesti o pobjedi u Poljicama[58] i brzojav: »Danas Hrvati sjajno pobiedili«.[59] Odmah zatim slijede razni podaci o izborima i komentar »Spljetski izbori« s pozivom svim čitateljima da čestitaju brzojavno »Slavjanskoj čitaonici« u Splitu.[60] Tu je i brzojavno priznanje Kosti Vojnoviću: »Djelo narodnog preporoda s Vami započeto, danas je... na vieke obezbieđeno. Hrvatski Spliet slavi svoje uzkrsnuće«.[61]

Odmah zatim »Pozor« donosi veliki uvodni komentar »Narodna pobjeda u Splitu« koji je jedan od najboljih i najpotpunijih članaka u hrvatskom tisku o tom događaju. Pisac (vjerojatno Mazzura ili Vojnović) dobro poznaje prilike u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj. Ističe tugu koja je zbog radnih neuspjeha obuzela srca Hrvata u Banovini, pa im je stoga pobjeda u Splitu došla kao »kiša nade«. Opisuje zatim tvrđavu talijanaštva u Splitu i oko Splita, uspoređuje ih s trakavicom kojoj treba uništiti glavu, tj. Split, odnosno Bajamontija koji je »okretan, odlučan, neumoran, u besjedi i na peru lahak, čas fin, čas neotesan... teatralan vazda i svuda, pravi Talijanac više u manah nego u vrlinah«.[62]

Pošto je opisao Narodnu stranku u Splitu i sve njene ustanove i društva (Pučku banku, Vinarsko društvo, »Slavjanski napredak« i Narodnu glazbu), komentator veliča izbornu pobjedu splitskih narodnjaka i uspoređuje ju s pobjedom nad talijanskom mornaricom kraj Visa 1866. i zaključuje: »Dan 22. srpnja 1882. ostati će ništa manjim od 20. srpnja 1866. u ljetopisih hrvatske poviesti... Poslje šest stoljeća nadovezuje se kod razvalina prastare hrvatske priestolnice nit hrvatskih tradicija u zemlji Tome arciđakona, Marulića i Botića. Sad stoprv može se reći, da je Hrvatska zaposjednula u Dalmaciji staru djedovinu.«[63]

Idući dan »Pozor« biblijski uspoređuje Split s izgubljenim sinom koji se sam vratio, zatim odbacuje netočnu vijest stranih novina o navodnoj pobjedi autonomaša[64] i uspoređuje oružani poraz bokeljsko-hercegovačkog ustanka s mirnim izbornim porazom »autonomističkih Krivošija« u Splitu.[65] Potkraj srpnja objavio je »Pozor« veliki uvodnik »Pobjeda u Splitu« u kojemu euforično opisuje uspjeh narodnjaka i daje mu značenje »pobiede čiste hrvatske ideje« jer su Srbi tada bili u tzv nakaznom savezu s autonomašima,[66] odnosno talijanašima, i to od Klaićeva izbornog poraza iz 1879. godine.[67]

Nakon izbora najviše se pisalo o Gaji Bulatu pred kojim je Bajamonti »pao kao sgnjeten« i zato »nek ime Bulatovo, s ove i s one strane Velebita svaki spominje s harnošću i štovanjem«.[68] I nedavno sjedinjena Vojna krajina šalje »Pozdrav preporoditeljem hrvatske sviesti u Splitu« i ističe da će i krajišnicima, koji će imati prve slobodne izbore u svojoj povijesti, splitska izborna pobjeda biti putokaz i poticaj. I već tada, s obzirom na sjedinjenje Krajine i splitsku pobjedu, autor članka kliče »cjelokupnoj Hrvatskoj« smatrajući da do nje nije put više tako dalek.[69]

Od ljeta do kraja 1882. »Pozor« je još nekoliko puta pisao o Splitu i Dalmaciji. Najprije je odgovorio novosadskoj »Zastavi« koja je među prvima objavila vijest o tobožnjoj pobjedi autonomaša, a zatim osuđuje suradnju srpskih političara u Dalmaciji s talijanašima.[70] Tu je i Bulatovo pismo kojim zahvaljuje »Pozoru«[71] i usporedo s tim vijest o izbornoj pobjedi istarskog političara Vjekoslava Spinčića koji je uspio u Kopru i Buzetu jer su ga podržali Slovenci.[72] Ovaj list osuđuje iredentističke izgrede u Starom Gradu na Hvaru i Splitu,[73] ističe pobjedu narodnjaka

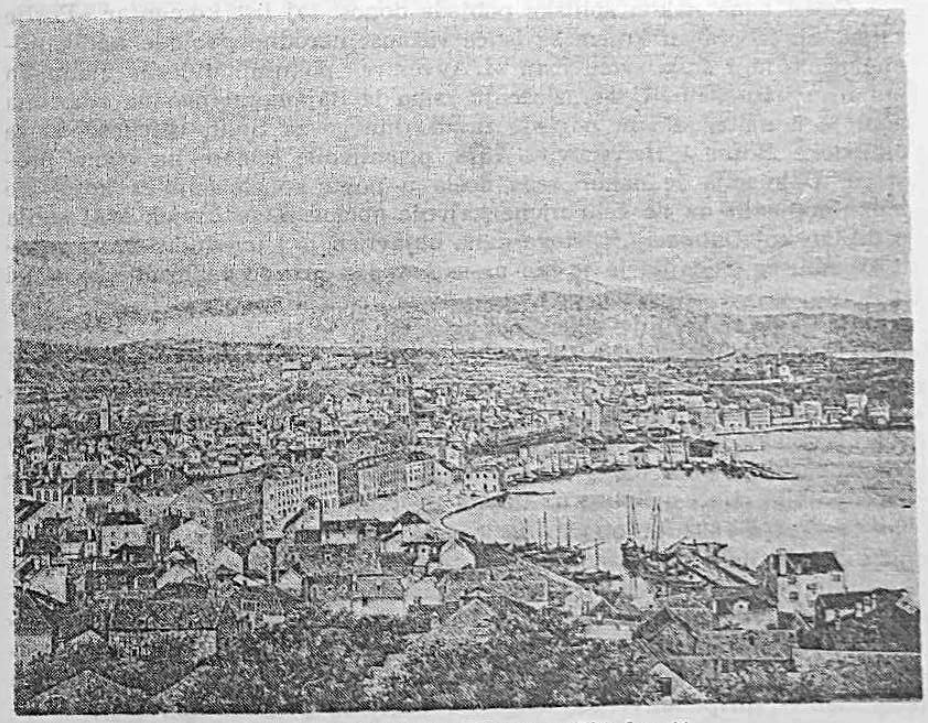

Panorama Splita u »Vijencu« 1881, br. 41.

na Korčuli[74] i zatim donosi niz članaka Mihovila Pavlinovića »Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od god. 1848. do god. 1882.«[75]

Iz navedenog možemo zaključiti da je neodvisni »Pozor«, kao i njegovi pokretači i suradnici (Strossmayer, Rački, Mrazović, Vojnović, Mazzura) ,i te kako bio obaviješten o dalmatinskim zbivanjima i o njima vrlo opširno i korektno obavještavao.

c) *Pravaška »Sloboda«*

Stranka prava bila je 80-ih godina 19. stoljeća u stalnom usponu i u to doba pokazivala je sve više zanimanja za hrvatske krajeve izvan Banovine, posebice za Vojnu krajinu, Dalmaciju, Istru i neke dijelove Bosne i Hercegovine. Budući da je Stranka prava imala sva zastupnička mjesta u Hrvatskom primorju od Sušaka do Karlobaga, osim Novoga Vinodolskog, nastojala je proširiti svoj utjecaj i na južnije dijelove jadranske obale. Zbog toga »Sloboda« poklanja posebnu pozornost i zbivanjima u Dalmaciji i Splitu, odnosno njegovoj bližoj okolici. Nakon izborne pobjede u Splitu »Sloboda« piše: »Odsele Zvonimirova prvostolnica mora se brojiti među čisto hrvatske obćine«.[76] Istodobno izvještava o isticanju hrvatske trobojnice na Rijeci jer očekuje da će za Splitom krenuti i Rijeka i da će sunce izborne splitske pobjede zasjati i na Rječini.[77] Hrvatski Sušak je u čast splitske pobjede priredio iluminaciju i bengalsku vatru koju pokoji uzvik »Eljen!« iz mađarske Rijeke nije mogao utišati.[78]

Četiri dana nakon splitske pobjede donosi taj list komentar »Poslje spljetskih izbora« u kojem se ističe važnost narodne pobjede nad autonomašima koji su u svom listu »L'Avvenire« pokušali uvjeriti vladu da oni nisu iredentisti. U obrazloženju zašto je Bajamonti pao na izborima iako je u materijalnom pogledu uradio mnogo za Split, ističe se da je okupacija Bosne i Hercegovine 1878. promijenila odnose na ovom prostoru. Dalmacija je nakon toga došla u novu konstelaciju u kojoj ne može dopustiti da na čelu njene najveće općine bude čovjek koji sanja o talijanskoj Dalmaciji.[79] Istoga dana objavljen je i uvodnik »22. srpnja« u kojemu se ističe da je to bio ne samo »dan preporoda hrvatske stvari u Splitu, već je odjeknuo po svuda, diljem ciele Hrvatske«. To je »bojna trublja« koja najavljuje »skore pobjede«.[80]

U čast splitske pobjede i mladi, gotovo bismo mogli reći dežurni pravaški pjesnik, August Harambašić, napisao je pjesmu »22. srpnja« koju je »Sloboda« odmah objavila. U njoj se slavi izborna pobjeda, najavljuju nove pobjede i kraj ropstvu i prevlasti stranaca u Hrvatskoj.[81] Harambašić je tada bio i urednik pravaške »Hrvatske vile« u kojoj je također bilo riječi o Splitu uz ilustracije (Split, crkva sv. Duje).[82]

Do kraja 1882. »Sloboda« je još nekoliko puta pisala o Splitu. Najprije je donijela popis svih novoizabranih splitskih općinskih vijećnika i osudila one čija čisto hrvatska imena govore o kakvim se »talijanašima« zapravo radi,[83] zatim se suprotstavlja zadarskom »Srpskom listu« koji je, navodno, jedini zažalio što Split više nije u autonomaškim rukama,[84] a potkraj godine je dodala da Splitu, pošto je pao »paroh, ćaća Bajamonti«, pripada velika uloga »u razvitku pravoga hrvatstva«, naravno onog pravaškog i u mnogočemu isključivog hrvatstva.[85]

Prema tome možemo zaključiti da je i »Sloboda« pomno pratila sve ono što se zbivalo u Splitu, vrlo pozitivno pisala o izbornom uspjehu i u njega polagala veće nade nego što je taj događaj objektivno mogao pružiti.

d) *Vukovarski »Sriemski Hrvat«*

U Vukovaru, središtu srijemske županije, izlazio je pod uredništvom Frana Večerine spomenuti opozicijski list, izrazito katoličko-velikohrvatske orijentacije. Nakon narodne pobjede u Splitu on piše parole poput one: »Vam s Puljizcima!«[86] i ističe kako će nakon izbornog poraza u Splitu iredenta morati sa svoga programa izbrisati Dalmaciju zato što njihova stranka »preko mora u Italiju gleda«.[87] Uz to dodaje i uvodnik pod naslovom »Spliet redivivus« u kome prenosi članak iz zadarskog »Narodnog lista«, ali dodaje da pobjeda splitskih Hrvata »spada med najljepše u ustavnoj borbi hrvatskog naroda u novije doba«.[88] Pisac članka smatra da je to početak jednog novog lanca sličnih pobjeda jer će ova splitska »ohrabriti cio narod u zemlji . . .«[89] Mislili su da je tada bila na redu Rijeka, koju ugarska vlada ne može odvojiti kineskim zidom od njena hrvatskog zaleđa, pa zato oni misle da dolaze bolji dani hrvatskom narodu na čitavoj istočnoj jadranskoj obali.[90]

I »Sriemski Hrvat« tršćanske bombe pripisuje iredentistima,[91] osuđuje terorističke napade na Bulata, Conrada i Karamana u Splitu i naziva ih autonomaškim atentatima. Zatim predlaže da ljude kojima su sredstva borbe nož, bomba i revolver treba baciti u Jadransko more, pa nek preživi onaj tko ispliva na susjednu, talijansku obalu.[92] I ovaj list prenosi Pavlinovićeve članke o hrvatsko-srpskim odnosima u Dalmaciji kao i »Pozor«.[93] To je u ono doba bilo aktualno ne samo s obzirom na te odnose u Dalmaciji nego i na područje Vojne krajine i u istočnoslavonskom, odnosno srijemskom prostoru gdje se »Sriemski Hrvat« najviše raspačavao.[94]

e) *Istarska »Naša sloga«*

Ovaj tršćanski list istarskih Hrvata pod uredničkom rukom književnika Mate Bastijana bio je vrlo blizak Neodvisnoj narodnoj stranci i njenom »Pozoru«. »Naša sloga« nakon splitske pobjede piše kako su Južni Slaveni u posljednje vrijeme imali dvije značajne pobjede. Jedna je ostvarena u splitskim izborima, a druga u Kranjskoj gdje je u srednje škole uveden slovenski jezik.[95] U posebnom uvodniku »Spljet spašen« urednik ističe kako je to pobjeda splitskih Hrvata »proti zajedničkoj talijansko-srbskoj stranci«. On smatra da će ta pobjeda djelovati mnogo i na preporodnu borbu istarskih Hrvata i Slovenaca protiv talijanske iredente, pa kad se narod probudi i osvijesti u Istri kao u Dalmaciji, izgubit će talijanaši i tu bitku. U zaključku toga članka povezana je sudbina dvaju talijanaških središta Splita i Rijeke: »Do pred par godinah Spljet je stao na čelo neprijateljah hrvatskoga naroda. Spljet se putem svoga »Avvenira« rukovao s odmetnicom Rijekom i njezinom »Bilanciom«. Odanle je lukavi Bajamonti upravljao cielom Dalmacijom već na desetke godinah i nigdje ništa propustio što bi moglo na škodu ili sramotu hrvatskog naroda izpasti.«[96]

f) Književni časopis »Vienac«

Donedavno Senoin književni časopis je i nakon njegove prerane smrti bio vrlo aktualan i kako je netom prije donosio slike i opise iz bokeljsko-hercegovačkog ustanka 1881—82, tako je u ljeto 1882. počeo više pisati o Splitu i Dalmaciji. Najprije je objavio opis rada i sliku dra Gaje Bulata uz konstataciju da njemu »mora toliko zahvaliti Hrvatska, da je najslavniji hrvatski grad, najzadnji i najčvršći bedem talijanštine, povraćen svojoj majci«.[97] Kad je otišao Kosta Vojnović u Zagreb gdje je dobio katedru na Sveučilištu, naslijedio ga je na čelu Narodne stranke u Splitu dr Gajo Bulat koji je rastao i mijenjao se zajedno sa svojom strankom i gradom Splitom. O tome »Vienac« piše: »Kad je došao u Spljet, nije ni za nevolju znao pisnuti rieči hrvatske, dočim sad govori i piše ko malo koji ovdje. Koliko počitanja uživa kod ovdašnjih rodoljuba, najbolje dokazuju časti, koje ga zapadoše: osim zastupstva na saboru i na carevinskom vijeću, još je predsjednikom čitaonice, prve pučke dalmatinske banke, prvog vinarskog društva i prvim prisjednikom općine.«[98]

»Vienac« je objavio i sliku (crtež) Splita iz toga vremena s pogledom na grad s Marjana[99] i pjesmu Božidara Kukuljevića Sakcinskog »Preporod Spljeta« u kojoj slavi preporod grada u kome se krunio kralj Zvonimir, vladao Hrvoje Vukčić Hrvatinić, stvarao Marko Marulić i živio pjesnik Luka Botić.[100] I ovaj stihotvor kao i spomenuta pjesmica A. Harambašića pune su nacionalnog patosa i romantike i zahtjev su određenoga političkog trenutka, zapravo pragmatički prilog književnosti onoga doba nacionalno-oslobodilačkoj borbi. S obzirom na to da su i drugi književnici ishitrili neke literarne radove o splitskoj pobjedi, možemo opravdano govoriti i o odjeku toga događaja u književnosti dalmatinske i banske Hrvatske.[101]

4. NEPOSREDAN ODJEK U BANSKOJ HRVATSKOJ

Odjek splitske pobjede obradio je ukratko samo Grga Novak u spomenutoj »Povijesti Splita«. On je napisao: »Pobjeda Narodne stranke, zapravo pobjeda Hrvata na općinskim izborima u Splitu odjeknula je po cijeloj Dalmaciji i Hrvatskoj kao tada najkrupniji nacionalni događaj.«[102] Općem raspoloženju pridonio je najviše »Narodni list« koji je opširno izvještavao o svim zbivanjima u Splitu i oko njega i donosio sadržaje brojnih brzojava iz svih krajeva. Gotovo da i nije bilo istaknutijeg pojedinca, ustanove ili društva koji nisu brzojavom izrazili svoje oduševljenje. To se posebno odnosi na prvake Neodvisne stranke i Stranke prava. Tako npr. Strossmayer piše: »Vaša pobjeda — pobjeda je istine, časti i poštenja.« [103] Rački dodaje: »Split sebi povraćen neka predvodi Dalmaciju k narodnom jedinstvu.« Kosta Vojnović, koji je bio jedan od začetnika narodnog preporoda u Splitu i Dalmaciji ,javlja: »Ovo je najveseliji dan mojega života«. Njemu su iz Splita brzojavili: »Djelo narodnoga preporoda s Vami započeto, danas je, ako Bog da, na vieke obezbiđeno.«[104]

Svi listovi koje smo spominjali poslali su također brzojavne čestitke Narodnoj stranci u Split, a nisu izostala ni društva kao što su: Matica hrvatska, Hrvatski književno-pedagogijski zbor,[105] Dionička tiskara iz Zagreba, Tipografsko pjevačko društvo »Sloga« iz Zagreba, Hrvatska čitaonica iz Zagreba, »Kolo«, Hrvatski sokol, društvo »Hrvatská« iz Graza,[106] te Riječani, Senjani, Karlovčani, Ogulinci i dr.[107]

Među čestitarima našla su se najistaknutija imena ondašnje banske Hrvatske poput književnika i političara Ivana Kukuljevića, povjesničara Tadije Smičiklasa i Radoslava Lopašića, zatim književnici Josip Eugen Tomić, Đuro Deželić, Franjo Marković; znanstvenici Blaž Lorković, Mijo Kišpatić, Đuro Pilar, Ivan Kostrenčić i dr. Bilo je i rijetkih čestitara kakav je bio bivši namjesnik Dalmacije Gabrijel Rodić kojega su autonomaši okrivljavali kao izrazitog pristašu Narodne stranke. Našao se tu i Ilija Guteša, poznati srpski trgovac iz Zagreba koji je i u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. pomagao izbjeglice i zastupao slogu i bratske odnose između Srba i Hrvata. Nisu izostali ni brzojavi iz Istre, npr. od zastupnika Dinka Vitezića i nekih svećenika.[108] Ako bismo analizirali imena onih koji su čestitali Splićanima, dobili bismo pretežno članove opozicijskih stranaka, dakle pravaše i neovisne. I među mjestima iz kojih su stigli kolektivni telegrami ima više onih u kojima su djelovale stranke opozicije, poglavito pravaši, npr. Senj. Uostalom i njihova glasila, »Pozor« i »Sloboda«, obraćala su splitskim zbivanjima od 1880. do 1882. mnogo veću pozornost. I zato se možemo složiti s G. Novakom koji u odlomku o odjeku pobjede splitskih narodnjaka u drugim hrvatskim krajevima piše: »Split je sada osjećao da su s njim i oko njega svi Hrvati, da se svi raduju njegovoj pobjedi, da je on živ: član te zajednice, da su pale sve brane koje su ga do sada od nje dijelile.«[109]

ZAKLJUČAK

Veze između dalmatinske i banske Hrvatske počele su jačati 60-ih godina 19. stoljeća kad je počeo preporod u Dalmaciji i nastojanje Hrvatskog sabora za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja. Tom povezivanju pridonijelo je i novinstvo, poglavito novopokrenuti listovi kao što su bili »Pozor« u Zagrebu i »Il Nazionale — Narodni list« u Zadru. Istodobno jačaju i osobni dodiri između političara, znanstvenika i književnika, razmjenjuju se knjige, udžbenici, časopisi i raste korespodencija. U tome prednjače narodnjaci s jedne i druge strane, a ističu se M. Klaić, M. Pavlinović, K. Vojnović, te Strossmayer, Rački, Mrazović, Kukuljević i dr. Strossmayer je čak uložio dionice namijenjene Jugoslavenskoj akademiji u splitsko Bajamontijevo društvo »Associazione Dalmatica« i tako se preko svoga odvjetnika Gaje Bulata izravno uključio u splitska zbivanja. Posebnu ulogu u približavanju južnih i sjevernih predjela Hrvatske imali su sve brojniji Dalmatinci koji su službovali u Zagrebu, kao što su bili K. Vojnović, Š. Mazzura, N. Nodilo i dr. te studenti koji su nakon otvaranja Zagrebačkog sveučilišta 1874. studirali u Zagrebu.

Nakon prvih preporodnih uspjeha u Dalmaciji 70-ih godina i istočne krize 1875—78, koja je započela bosansko-hercegovačkim ustankom a

završila okupacijom tih pokrajina te sjedinjenjem Vojne krajine s Hrvatskom 1881. i bokeljsko-hercegovačkim ustankom 1881—82, dobivao se dojam da je završena prva faza preporoda i da navedene političke promjene, prema kojima su hrvatski i dalmatinski narodnjaci imali gotovo jedinstveno stajalište, omogućile ne samo kulturno i političko nego i fizičko povezivanje, odnosno ujedinjavanje hrvatskih zemalja.

Tada se smatralo da prije treba uzeti autonomašima sve preostale općine, a poglavito najveći, središnji grad Split i da tada neće biti prepreka završetku preporoda i ujedinjenju s Hrvatskom. Zbog toga su sve hrvatske stranke i njihova glasila pokazivali izuzetno zanimanje za Split i čitavu Dalmaciju. U tome su prednjačili neovisni i njihov »Pozor«, a nisu zaostajali pravaši sa »Slobodom« koji su tada postigli prve uspjehe u Dalmaciji. Interes za Dalmaciju porastao je nakon prvih nemira u Splitu i raspuštanja Općinskog vijeća 1880. godine. Zbog toga u razdoblju međuvlašća od 1880. do 1882. hrvatsko novinstvo vrlo pomno prati sve ono što se zbiva u Splitu i oko njega, a opozicijski organi opravdano ističu presudnu ulogu Splita u borbi za pohrvaćivanje čitave Dalmacije.

Pobjedu splitskih narodnjaka na srpanjskim izborima 1882. prihvatio je sav hrvatski tisak s velikim oduševljenjem, ali »Pozor« i »Sloboda« vide u tome odlučan korak k novim pobjedama u integraciji hrvatske nacije, dok službene »Narodne novine« prihvaćaju taj događaj realno i bez veće euforije. Za njih je to samo pobjeda na jednim doista važnim ali ipak lokalnim izborima koji neće poremetiti dotadašnje ravnovjesje snaga ni u Hrvatskoj ni u Austro-Ugarskoj.

Splitski izbori i njihov konačni ishod imali su izuzetno velik odjek u svim hrvatskim zemaljama, poglavito u središnjoj Hrvatskoj sa Zagrebom te u Hrvatskom primorju i sjevernoj Lici, a mnogo manji u Slavoniji i na području Vojne krajine. Osim Dalmacije osjetio se učinak pobjede narodnjaka i u Istri, Rijeci, pa i u Sloveniji. Osim novinstva pisali su o tome i književni časopisi, a nisu zaostajali ni pokrajinski listovi kao što su istarska »Naša sloga« i vukovarski »Sriemski Hrvat«. Veliki broj telegrama najistaknutijih ličnosti banske Hrvatske te pojedinih društava i gradova, kao ni uz jedan događaj do tada, pokazuju oduševljenje kojim je pobjeda narodnjaka primljena. A zbog teških političkih prilika u banskoj Hrvatskoj u doba mađarizacije, ekonomske i društveno-političke krize hrvatskog društva, pobjeda narodnjaka i pohrvaćivanje splitske općine je u cijelosti precijenjeno i dato mu je ono mjesto u hrvatskoj štampi i javnosti koje ono objektivno nije moglo imati.

BILJEŠKE

[1] Vidi popis literature u knjizi N. Stančića, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, Zagreb 1980.

[2] G. Novak, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, Radovi 9, 1962, 7—54; J. Grabovac, Pobjeda narodne misli u Splitu, Mogućnosti V, 1958, 466—474; D. Foretić, O nekim nepoznatim i nedovoljno osvijetljenim činjenicama u borbi za splitsku općinu 1865. i 1880/82, Mogućnosit XI, 1964; Isti, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900). Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri (zbornik), Zagreb 1969.

[3] G. Novak, Povijest Splita IV, Split 1978, prvi je pisao o odjeku splitske pobjede izvan Dalmacije.

[4] A. Palavršić - B. Zelić, Korespondencija M. Pavlinovića, Split 1962.

[5] F. Šišić, Korespondencija Rački — Strossmayer I—IV, Zagreb 1928—1931.

[6] To su službene »Narodne novine« — glasilo vladajuće Narodne stranke, »Obzor«, odnosno »Pozor« koji je od 1881. bio glasilo umjerene opozicije okupljene u Neodvisnoj narodnoj stranci koju su vodili Strossmayer, Rački, M. Mrazović i drugi, te vladi blizak »Agramer Zeitung« koji je u Zagrebu izlazio na njemačkom jeziku.

[7] Sloboda« je tada najradikalniji opozicijski list, a jedan od njenih najistaknutijih suradnika bio je Ante Starčević.

[8] Bio je to konzervativan listić što ga je izdavala tzv. Katolička stranka Srijema.

[9] Bilo je to glasilo istarskih narodnjaka, a uređivao ga je književnik Mate Bastijan uz materijalnu pomoć biskupa Dobrile, Strossmayera i dr.

[10] »Vienac« je do svoje smrti (1881) uređivao A. Šenoa, a nakon njega F. Folnegović. Osim literarnih priloga bilo je tu i aktualnih članaka i slika s opisima, npr. Split i dr.

[11] »Hrvatska vila« je pravaški književni časopis koji je počeo izlaziti 1882. u Sušaku, a prvi mu je urednik bio književnik A. Harambašić pa E. Kumičić.

[12] Tada su bili izabrani za zastupnike u Hrvatskoj L. Botić i N. Pucić, a sjednicama su bili nazočni i M. Pucić, S. Ivičević, V. Milić, V. Tripković, M. Klaić i M. Pavlinović.

[13] Najistaknutiji među njima bili su: Š. Ljubić, N. Nodilo, Š. Mazzura i K. Vojnović.

[14] F. Šišić, Korespondencija Rački — Strossmayer I, 31 (dalje u tekstu skraćeno KORS).

[15] Isto, 25.

[16] KORS 2, 223 (o tome v. više u prilogu D. Kečkemeta).

[17] Isto. Bajamonti je raspolagao imovinom društva prema svome nahođenju i često bio na rubu stečaja.

[18] Isto, 274.

[19] Isto, 275.

[20] Isto, 326.

[21] Isto, 331. U vezi s društvom Rački prema Klaićevu mišljenju piše da će se tek sada vidjeti »pravo stanje njegovo« i da će kuću u Splitu koje posjeduje »bar koju korist nositi dioničarom«, a kad se računi srede, onda će se vidjeti što će dalje biti s »Associazione Dalmatica«.

[22] Isto, 351.

[23] Isto, 385.

[24] Isto, 385—86.

[25] Šišić, KORS 3, 1.

[26] Isto, 2.

[27] Isto, 32—3.

[28] Usp. o tome moje radove: Odjek bosanskog ustanka (1875—1878) u sjevernoj Hrvatskoj, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Radovi 4, Zagreb 1973, 121—196. i Odbori za pomaganje i bosanski prebjezi u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878, Radovi 7 istog Instituta, Zagreb 1975, 219—248. te J. Grabovac, Dalmacija prema

oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje, Mogućnosti 10, Split 1964. Isti autor je o toj temi obranio u Zadru disertaciju koja se priprema za tisak.

[29] Usp. o tome zbornik Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. god. u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka BiH, pos. izd. knj. XLIII, Odj. društv. nauka, knj. 8, Sarajevo 1979.

[30] Isto. Hrvatske i dalmatinske jedinice imale su najveće gubitke.

[31] O tome je pisao M. Valentić, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1848—1881, Zagreb 1981.

[32] V. D. Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980.

[33] U Sarajevu je u listopadu 1982. održan poseban znanstveni skup uz 100. godišnjicu hercegovačkog ustanka, ali na njemu, nažalost, nije obrađen i odjek u susjednoj Dalmaciji.

[34] V. T. Macan, Miho Klaić, Zagreb 1980. O odjeku u banskoj Hrvatskoj referirala je na sarajevskom osim mene i B. Pribić iz Zagreba. Klaićev govor objavio je gotovo u cjelini zagrebački »Pozor« br. 32, 9. 2. 1882.

[35] O napadu na vojnike i neredima u Splitu pisali su »Obzor« i »Sloboda«, br. 194 i 198, 25. i 30. 8. 1880, odnosno 97, 27. 8. 1880. O boju kod Banje Luke vidi moj rad »Hrvatsko novinstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku krajinu i Banja Luku u doba okupacije 1878. godine«, Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945), Banja Luka 1878, 36—55.

[36] »Obzor« 38, 17. 2. 1881.

[37] Isto.

[38] Isto, 201, 1. 9. 1881.

[39] Isto, 117, 23. 5. 1882.

[40] Nakon raskola u Narodnoj stranci Neodvisna stranka je i dalje zadržala taj list ali pod nazivom »Pozor«.

[41] »Pozor« 7, 23. 9. 1881.

[42] Na njegovo mjesto je zbog gušenja bokeljsko-hercegovačkog ustanka došao general Stjepan Jovanović koji se i 1869. istaknuo pri gušenju krivošijskog ustanka.

[43] »Pozor« 51, 15. 11. 1881.

[44] Isto, 128, 6. 6. 1882. Raspravljalo se i o Klaićevu radu u austrijskom parlamentu gdje su svi dalmatinski predstavnici stupili u klub slavenskih zastupnika osim srpskog, dalmatinskog zastupnika Ivanića koji je ušao u klub njemačkih predstavnika (»Pozor« 135, 15. 6. 1882).

[45] »Pozor«, 157, 12. 7. 1882.

[46] Hadži Lojo je bio glavni agitator za protuaustrijski otpor prilikom okupacije Bosne i Hercegovine, osobito u Sarajevu (Usp, bilj. 29).

[47] »Pozor« 157, 12. 7. 1882.

[48] »Srpski list« koji je počeo izlaziti 1880. u Zadru.

[49] »Sloboda« 70, 11. 6. 1882.

[50] »Narodne novine« 167, 24. 7. 1882.

[51] Isto, 168, 25. 7. 1882.

[52] Isto, 170, 27. 7. 1882.

[53] Isto, 178, 5. 8. 1882. U to vrijeme održavala se u Trstu gospodarska izložba na kojoj je u vlastitom paviljonu nastupala i banska Hrvatska.

[54] Isto, 179, 7. 8. 1882.

[55] Isto, 262, 15. 11. 1882.

[56] »Agramer Zeitung« 171, 27. 7. 1882. Iz toga lista doznajemo da je za očuvanje reda i mira potrošeno 1 000 for. i da je okupljeno 800 vojnika, 80 žandara, jedan ratni brod itd.

[57] Isto. 169, 25. 7. 1882.

[58] U Podstrani su glasovali Jesenice, Podstrana i Žrnovnica, dakle, Poljica.

[59] »Pozor« 166, 22. 7. 1882.

[60] Isto, 167, 24. 7. 1882.

[61] Isto.

[62] Isto, 167, 24. 7. 1882.

[63] Isto.

[64] Isto, 168, 25. 7. 1882. To je članak »Slava preporođenom Splitu« koji je preuzet iz zadarskog »Narodnog lista«.

[65] Isto. Ustanak je počeo u gornjem dijelu Boke koji se zove Krivošije, a Boka je tada bila u sastavu Dalmacije.

[66] Isto, 172, 29. 7. 1882.

[67] Usp. T. Macan, n. dj., 275—282 (Klaićev izborni neuspjeh).

[68] »Pozor« 172, 28. 7. 1882.

[69] Isto, 175, 2. 8. 1882.

[70] Isto, 176, 3. 8. 1882. Vijesti o navodnom porazu narodnjaka bilo je i u drugim novinama, ali su one odmah demantirane.

[71] Isto, 179, 7. 8. 1882. Bulat tvrdi da će izborna pobjeda »začeti dobu preporođenja splitskoga hrvatskog puka«.

[72] Isto, 183, 11. 8. 1882. Taj članak je karakterističan zbog toga što je i to bila »pobjeda hrvatske misli nad talijanskom premoći« koja, doista, »nije od onolikog domašaja kao u Splitu, al po svojih posljedicah oba su pojava jednako znamenita . . .« Ističe se namjerno suradnja Hrvata i Slovenaca u koparsko-buzetskom kraju za razliku od hrvatsko-srpskih razmirica u Dalmaciji.

[73] Isto, 191, 22. 8. 1882. Starigradski talijanaši nazvani su »podružnicom splitske irredente« koja je priredila »vandalski izkaz« protiv »mirnoj hrvatskoj stranci«.

[74] Isto, 209, 13. 9. 1882. Svih 36 izabranih općinskih zastupnika na Korčuli pripada »hrvatskoj stranci«. I tolika »hrvatska sviest u Dalmaciji« je jedina radost u »tugaljivih odnošajih uže nam hrvatske domovine« (misli se na bansku Hrvatsku; D. P.). U članku »Bezdjela u Splitu« »Pozor« 266, 18. 11. 1882. osuđuje nerede autonomaša koji ne mogu podnijeti poraz pa »grizu poput divlje zvijeri« i služe se metodama »kalabreških bandita«. To je bio napad na Bulata, vladinog činovnika Conrada i dra Srećka Karamana, splitskog odvjetnika. Dr Karaman je bio otac istaknutog povjesničara umjetnosti dra Ljube Karamana.

[75] »Pozor« je od br. 192 do 237/1882. objavljivao te članke prema zadarskom »Narodnom listu«. Pavlinović je tu pokušao objasniti i suradnju dalmatinskih Srba i autonomaša činjenicom da je Bajamonti jednom izjavio da mogu eventualno postati Srbi, ali Hrvati nikada. Ta izjava zapravo glasi: »Slavi (tj. Slaveni a ne Srbi; D. P.) domani, Croati giammai!«

[76] »Sloboda« 88, 23. 7. 1882.

[77] Isto. Zastavu su izvjesili dalmatinski mornari u luci, ali je riječka policija naložila da je skinu.

[78] Isto, 89, 26. 7. 1882. *Éljen* na mađarskom znači živio.

[79] Isto.

[80] Isto.

[81] Isto. Dvije strofe iz te pjesme glase:

»Raka se lomi, padaju lanci,
Sto su nam svaki svezali sglob,
Raka se lomi, sdvajaju stranci,
Zvonimir pušta stoljetni grob.
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Dolje s tuđinci,
Hrvatski sinci,
Bolji nam evo svanuli danci,
Ljepša i vami svanula kob!
Raka se lomi, padaju lanci,
Hrvat već nigda nebude rob.«

[82] Slično kao i u »Vijencu« o kojemu će biti riječi.

[83] »Sloboda« 90, 28. 7. 1882. To su: Stefano Speraz (Šperac), Marino Peros (Peroš), Nicolo Mitrović, Francesco Radman, Savo Giovanni, Mario Seguich (Šegvić).

[84] Isto, 92, 2. 8. 1882. Naziva ga zadarskim »kaluđerskim listom«.

[85] Isto, 146, 6. 12. 1882.

[86] Puljiz je dalmatinski izraz za Talijana kao i Čozot, a znači čovjeka iz pokrajine Apulije, odnosno iz grada Foggie.

[87] »Sriemski Hrvat« 58, 22. 7. 1882.

[88] Isto, 59, 26. 7. 1882.

[89] Isto.

[90] Isto.

[91] Isto, 62, 5. 8. 1882. Nakon splitskog poraza uzbunila se iredenta po čitavoj jadranskoj obali koju su namjeravali, pišu te novine, anketirati Italiji

[92] Isto, 92, 18. 11. 1882.

[93] Od br. 69/1882. dalje.

[94] O hrvatsko-srpskim odnosima nakon sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom usp. moju knjigu »Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj«, Zagreb 1980.

[95] Do tada je službeni i nastavni jezik bio isključivo njemački, odnosno u Slovenskom primorju i talijanski.

[96] »Naša Sloga« 15, 1. 8. 1882.

[97] »Vienac« 9, 1883, 145—146.

[98] Isto.

[99] Isto, 41, 1881.

[100] Isto, 32, 1882, 514. Prva i posljednja strofa te pjesme glase:

»Sto prenu tebe, sjeno Zvonimira,
Od tisućljetna sna; što tvoja lira,
Oj Maruliću, jeknu usred noći;
Što i ti iz tvog groba hladnog skoči
Junače divni, Hrvojo naš slavni;
Što kliknu Spljete, grade starodavni.
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
Oj diž se, zlatni Zvonimirov priesto.
I uzvišeno slavno ovo mjesto,
Zasjedni ti sad, hrvatska nam sviesti,
Tuđinstva nam se pomozi otresti;
A ti, oj sunce, što nam zasja Spljetu,
Ded zasjaj cielom hrvatskomu svietu.«

[101] Prema G. Novaku, Povijest Splita, 4, 2226—27 pisali su još i Juraj Kapić, Vid Vuletić Vukasović i Ilija Despot (uglavnom su to svečarske pjesme prigodnice).

[102] Isto, 2220. Tu je i poseban odlomak »Odjek odlučne pobjede splitskih narodnjaka u Dalmaciji i Hrvatskoj«, 2221—2227.

[103] Isto, 2220.

[104] I povjesničar Šime Ljubić brzojavio je iz Zagreba: »Slavna vaša pobjeda, najsjajnija je zvijezda na preporod hrvatstva. Živio Split! Osvijestili se imoji Starograđani!« (Isto, 2225).

[105] Danas: Pedagoško-književni zbor.

[106] Bilo je to studentsko društvo.

[107] Među onima koji su izrazili lijepe želje Splićanima bila su i manja mjesta, npr. Mrkopalj, Jezerane, Brinje, Kastav, Topusko, Križ i sl. Gotovo i nema brzojava iz Slavonije, a iz inozemstva su stigli samo od Hrvata, npr. E. Barčića, G. Rodića, Strossmayera. U Dalmaciji je odjek bio još jači pa gotovo i nema imalo značajnijeg mjesta koje nije uputilo čestitku u Split.

[108] G. Novak, n. dj., 2222—2225.

[109] Isto, 2226.

ECHOES OF THE VICTORY OF THE SPLIT NATIONALISTS IN 1882 IN THE NORTHERN CROATIA

Summary

In the first part of the article, there have been depicted conditions in the Northern Croatia in 1880's and connections between the Dalmatian and Northern Croatian politicians. The stress is on the initiatives by Strossmayer and Rački, especially regarding the activity of the »Associazione dalmatica«

Further on, there are analyses of political conditions in Dalmatia 1880—1882, especially the political changes in Split and their echoes in the newspapers of the Northern Croatia (»Narodne novine«, »Pozor«, »Sloboda«, »Vienac« and others). At the end, there are poems by Croatian poets supporting the Croatisation of the community of Split. Also there are analyses of influences of the victory onto the national struggle of the Istrian Croats. In the concluding part of the article, there has been stressed the importance of the Split national victory and its positive echoes in all Croatian countries.

Vinko Foretić

ODRAZ POBJEDE NARODNJAKÂ U SPLITU G. 1882. I VREMENSKI BLISKA ZBIVANJA U KORČULANSKOM I DUBROVAČKOM PODRUČJU

Pogled u politička zbivanja u Dalmaciji daje nam Dalmatinski sabor od 1861. dalje. To ipak nije bio demokratski sastavljeni sabor jer su prednost imali privilegirani staleži. Zastupnici za nj birali su se po takozvanim kurijama. Kurija veleposjednika birala je 10 zastupnika, kurija trgovačko-obrtničkih komora 3 zastupnika, kurija gradova 8 zastupnika, a kurija vanjskih općina 20 zastupnika. No ni u gradovima i vanjskim općinama nije postojalo opće pravo glasa, već su izbornici bili oni koji su plaćali stanoviti porez i osobe intelektualnih zanimanja. Ipak možemo reći da su zastupnici gradova i vanjskih općina donekle predstavljali narod, a oni veleporeznika i trgovačko-obrtničkih komora mali broj ljudi privilegiranog staleža. Ako uzmemo omjer od 28 zastupnika gradova i vanjskih općina prema 13 zastupnika veleporeznika i trgovačko-obrtničkih komora i 2 virilista, vidimo zaista da su privilegirani staleži bili zaista u sastavu Dalmatinskog sabora povlašteni.

Budući da je težište na ovom znanstvenom skupu postavljeno na godinu 1882, zanimat će nas političko-stranački sastav Sabora prije te godine i nakon nje. Sastav zasjedanja 1876—1883. rezultat je izborâ u godini 1876. Sastav pak zasjedanja 1883—1889. rezultat je izborâ u godini 1883. Narodnjaka je 1876. izabrano 30, a autonomaša 11. God. 1879—1880. Srbi su se otcijepili od Narodne stranke te osnovali posebnu Srpsku stranku, koja je nastupila na saborskim izborima 1883. Narodnjaka je izabrano 25, zastupnika Srpske stranke 8, dakle Hrvata i Srba ukupno 33, a autonomaša 8. Značenje ovih izbora iz 1883. kasnije ćemo posebno istaknuti.[1]

Uzeo sam kao temu svojeg predavanja korčulansko i dubrovačko područje zbog toga što sam se njome kao meni bližom više bavio, ali i zato što su se u tadašnjoj političko-upravnoj razdiobi i izbornoj geometriji donekle poklapali. Kao dubrovačko područje u tradiciji naroda u širem smislu smatralo se i danas se još smatra teritorij nekadašnje Dubrovačke Republike, naime na kopnu od krajnjeg rta poluotoka Pelješca na sjeverozapadu, naime Punte od Kumana ili Lovišta, do Oštrog rta na jugoistoku pri ulazu u zaljev Boke kotorske; tome su pripadali veći otoci Lastovo i Mljet te neki još manji. Korčulansko područje sastoji se od otoka Korčule.

Prema austrijskoj političko-upravnoj razdiobi stvorenoj 1868, koja je i dalje trajala sve do 1920, postojao je kotar Korčula s Lastovom i većim dijelom poluotoka Pelješca, a kotar Dubrovnik je obuhvatao ostali dio nekadašnje Dubrovačke Republike, s time što mu je od poluotoka Pelješca pripadao onaj najistočniji dio bliže Stonu i otok Mljet. Iako je od 1868. politička vlast bila odijeljena od sudbene, svaki političko-upravni kotar obuhvatao je manje sudbene kotare.

U izbornoj geometriji ima također stanovitog poklanjanja jer se izborni kotari, zvani i srezovima, nisu u svemu podudarali s političko-upravnim kotarima. U kuriji veleposjednika birali su kotar Korčula i kotar Dubrovnik skupa *dva* zastupnika. Trgovačko-obrtnička komora u Dubrovniku obuhvatala je osim kotara Dubrovnika kotar Korčulu te čak i kotar Kotor, a birala je *jednog* zastupnika. U kuriji gradova Dubrovnik je birao *jednog* svog zastupnika i grad Korčula *jednog*. U kuriji vanjskih općina bila su dva izborna sreza. Jedan je obuhvatao dubrovački i cavtatski sudbeni kotar (općine Dubrovnik, Rijeku, Zaton, Lopud, Šipan i Cavtat s Konavlima), a jedan sudbene kotare Korčulu, Orebiće i Ston (općine Korčulu, Blato, Orebiće, Janjinu, Kunu, Ston, Lastovo, Slano i Mljet). Politička situacija je bila prema izborima 1876, dakle uoči pobjede narodnjaka u Splitu, ovakova:

U kuriji veleporeznika *oba* zastupnika su bili *narodnjaci*, u kuriji trgovačko-obrtničke komore *narodnjak*, u kuriji vanjskih općina *oba* zastupnika su bili *narodnjaci*, u kuriji gradova zastupnik Dubrovnika *narodnjak* a zastupnik grada Korčule *autonomaš*.

Važno je znati kakvo je bilo političko stanje u općinama. Ni u općinama nije postojalo opće pravo glasa. I tu su imali pravo glasa poreznici i osobe intelektualnih zanimanja, a vladao je također kurijalni sistem privilegiranih ekonomski jačih slojeva: *prvo tijelo* najjači poreznici s najmanje izbornika, *drugo tijelo* srednji poreznici, *treće tijelo* najslabiji poreznici s najvećim brojem izbornika. Uza sve to svako tijelo je dobijalo jednaki broj općinskih vijećnika. Ona stranka koja bi dobila dva tijela imala bi većinu u općini i gospodarila njome. Znalo se dogoditi da bi odnosna stranka stekla prva dva tijela s manjim brojem glasova ukupno uzetih i tim dobila općinu, iako je bila u manjini, a druga protivna stranka, koja bi dobila treće tijelo, pa prema tome i najveći broj glasova ukupno uzetih, dakle je bila većinska, ne bi dobila općinu.

Znatan broj općina je već od vremena prvih općinskih izbora 1865—1867. i negdje kasnije, pa neprekidno i dalje, bio u narodnim rukama. To

su u užem dubrovačkom području bile: Rijeka, Šipan, Zaton, Slano i Ston (ova od g. 1867), a na poluotoku Pelješcu Janjina i Kuna te otočna općina Lastovo. Gradska općina Dubrovnika (sa selima Župe dubrovačke) bila je u narodnim rukama od 1869. dalje, Trpanj od razdoblja 1870—1875, a općina grada Korčule (s okolnim selima) od 1871. dalje. Za općinu Blato na otoku Korčuli možemo reći da je sigurno 1879. čvrsto u narodnim hrvatskim rukama, no na nju ćemo se još osvrnuti.[2]

Smatram potrebnim posebno se osvrnuti na prilike u Dubrovniku. One pokazuju zaista neke osobitosti koje drugdje ne vidimo, no one su ipak u vezi s općim prilikama u Dalmaciji, pa moramo i na njih ukazati.

Od 1860. narodni preporod u Dalmaciji je bio u znaku sloge Hrvata i Srba, pa iako se ponegdje ističe posebno hrvatska a posebno srpska nacionalna svijest, ipak se većinom nastupa pod zajedničkim *slavjanskim imenom*. No sedamdesetih godina, naročito od 1877, počinju se javljati, makar i osamljeno, stanovite trzavice, koje su kulminirale u tome što su 1879. prigodom izbora za Carevinsko vijeće u Beču u izbornom kotaru vanjskih općina Zadra, Paga, Raba, Benkovca, Obrovca i Kistanja Srbi glasovali za autonomaškog kandidata Gustava Ivanića protiv narodnjačkog kandidata Mihe Klaića, te je stoga njegov izbor propao, a izabran je autonomaš. Godine 1880. se i formalno konstituirala u Dalmaciji Srpska stranka. Miho Klaić, vođa hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, rodio se u Dubrovniku u porodici koja potječe iz sela Popovića u Konavlima.[3]

U Dubrovniku se narodni preporod razvijao naročito pod slavjanskim imenom, no kao politički činilac javljaju se i Srbi. U ovom gradu bilo je u novije vrijeme doseljenih pravoslavnih Srba iz susjedne Hercegovine i Bosne te ostale Dalmacije, ali je i jedan manji dio katolika, naročito iz redova inteligencije, prihvatio srpsku narodnu misao. No u Dubrovniku Hrvati i Srbi nastupaju zajednički i u tom zajedničkom nastupu oduzeli su autonomašima 1869. dubrovačku općinu. Općinski načelnik bio je od 1869. do 1878. Rafo Pucić a od 1878. do 1882. Pero Čingrija, obojica istaknuti hrvatski političari jugoslavenske orijentacije. Ipak počeše se i u Dubrovniku sedamdesetih godina javljati među Hrvatima i Srbima stanovite međusobice, no bilo je nastojanja i sa strane Hrvata i sa strane Srba, željnih sloge, da se one u Dubrovniku a i u ostaloj Dalmaciji uklone. Tim pravcem išao je književni ali ipak politički obojen časopis *Slovinac*, koji je g. 1878. pokrenuo profesor Luko Zore. Iako je časopis mijenjao odgovorne urednike, za cijelo doba njegova izlaženja njime je rukovodio Zore. List je polazio s gledišta narodnog jedinstva Južnih Slavena, uključujući i Bugare, ali je posebno naglašavao potrebu zajedništva Hrvata i Srba. Kao najprikladnije zajedničko ime za Južne Slavene časopis je zagovarao naziv *Slovinac*, pa ga je Luko Zore tako i nazvao. Iako se Luko Zore, po vjeroispovijesti katolik, osjećao Srbinom, ostao je u Narodnoj stranci i onda kad su se Srbi 1879—1880. od nje otcijepili. I nakon tog rascjepa dubrovački Hrvati i veći dio Srba i dalje zajednički nastupaju. No prigodom općinskih izbora u Dubrovniku u studenom 1881. protiv zajedničke liste Hrvata i Srba ustao je Mato Natali, dubrovački Srbin katolik, sa svojom listom, za koju se činilo da je

lokalistička i personalna, ali u stvari je imala političku pozadinu. Ipak pobijedila je opća zajednička lista Hrvata i Srba, a općinskim načelnikom postade ponovo Rafo Pucić. Časopis *Slovinac* se u svojoj rubrici »Sitnice« osvrtao ponekad s malo riječi i na političke prilike, pa tako u broju 22. od 16. studenog 1881. i na ove izbore pišući neutralistički i ne zanoseći se ni za jednu od dvije postavljene liste. No makar i uvijeno ipak ova vijest ima pasus iz kojeg se vidi da je u gradu bilo nezadovoljstva protiv posebne liste Natalijeve. Taj pasus glasi: »... o komu se govorilo ovih danâ po gradu, da je maknuo narodnom vjerom, zato što, uz dva-tri političara istomišljenika, združio se je sa svojim političnim protivnicima prigodom ovih općinskih izbora«. Prigodom biranja načelnika i prisjednikâ u mjesecu siječnju 1882. Slovinac je u br. 2. od 11. siječnja donio samo kratku šturu vijest od četiri retka. Ipak je pobjedu narodnjaka u splitskoj općini 1882. časopis Slovinac popratio ovim riječima:

»Spljetski općinski izbori obaviše se onomadne u potpunom redu sa pobjedom narodne stranke, koja će u srcu Dalmacije i u najvećem gradu pokrajine dignut napokon zastavu jezika i narodnosti srpsko-hrvatske poslije dugovječna sna i mrtvila. Mi vjerni našem programu, iz srca se radujemo ovom dogogjaju jer vidimo da se naše primorje malo po malo otkupljuje, kako je i pravo. Punoljetni smo više, i ne treba nam talijanskog skrbnika, da nas za ruku vodi, ako prem smo mu harnost dužni za naše odgojenje: koju harnost okazaćemo i unaprijeda učeći i gojeći talijanski jezik radi našeg položaja i našijeh potrebâ, ali naš jezik ima biti prvi i poglaviti«.[4]

Općinski načelnik Dubrovnika Rafo Pucić pozdravio je pobjedu narodnjaka u Splitu ovom brzojavkom: »Čestitam Vam i prijateljima, uvjeren da ćete istom vrlinom uzdržati i upotrebiti sjajnu pobjedu«.[5]

Iz Dubrovnika bilo je i drugih brzojavnih pozdrava upućenih u Split. Dubrovačka štionica brzojavlja ovako: »Najsrdačnije čestitanje što se Split, grad narodnih uspomena i srdce Dalmacije, povratio nakon tolike vjekovâ u slovinsko kolo«. Dubrovačko radničko društvo poslalo je ovu brzojavku: »Držimo rieč zadatu vam pri izboru Rendića, radujući se s vama da se Split nakon toliko vjekovâ povratio u narodno kolo!«[6]

Dobiće splitske općine 1882. imalo je s više aspekata svoje značenje, pa i s gledišta ponarođenja škola u Splitu. Od školske godine 1880/1881. počeo se postepeno od prvog razreda uvoditi hrvatski kao nastavni jezik u splitskoj gimnaziji a, što je gotovo neshvatljivo, talijanski jezik kao nastavni ostao je još u pučkim školama. Naravno, čim je pohrvaćena općina, poradila je da i pučke škole budu pohrvaćene. Dubrovački *Slovinac* u 36. broju od 1882. o tome piše ovako: »Ponarogjenje pučkih škola u Spljetu već je odlučeno u onom narodnom općinskom vijeću, što nas je u velike obradovalo. A i prijeka je potreba bila te rodoljubne odluke, jer srednje škole na narodnom jeziku a pučke na talijanskom bješe velika anomalija«. Ipak, prošlo je neko vrijeme dok se nije ostvarila odluka narodnog općinskog vijeća.

Inače glavnu borbu protiv Antuna Bajamontija i za dobiće općine u hrvatske ruke vodio je uz Gaju Bulata i Miho Klaić.

Godinom 1882. počinje u jačoj mjeri djelovanje Srpske stranke u Dubrovniku i s tim u vezi međusobice, ali one još ne dolaze do izražaja pri izborima za Dalmatinski sabor g. 1883, i tada biva izabran za zastupnika grada Dubrovnika Pero Čingrija. Ipak, pristaše Srpske stranke u Dubrovniku bili su politički okretniji, pa su u doba dok se još plivalo u slovinstvu, uspjeli steći upravu u dubrovačkim narodnim društvima, naime Narodnoj štionici, Dubrovačkom radničkom društvu i Građanskoj muzici. I u Dubrovniku su se održavale opće borbe u Dalmaciji, pa su bili napadani vođe narodne stranke Pero Čingrija i Rafo Pucić. Njima je to bilo vrlo žao jer su bili i dalje zagovaratelji zajedništva Hrvata i Srba. Do konačnog razlaza dolazi u Dubrovniku g. 1885. Uprava Narodne štionice prigodom prijenosa kostiju u Beču umrlog Stefana Ljubiše poslala je svog izaslanika i vijenac. Protiv toga je ustao Pero Čingrija smatrajući da Ljubiša zbog svojeg političkog držanja od 1873. dalje i afere u vezi s koncesijom za gradnju pruge Split—Knin to ne zaslužuje. Uprava Štionice se pravdala time da je izaslanika i vijenac poslala Ljubiši ne kao političaru već kao poznatom književniku. Pero Čingrija se nije time zadovoljio te je s ostalim Hrvatima narodnjacima istupio iz Štionice.[7] U takvim prilikama prestao je izlaziti časopis Slovinac već 1884, a pri novim općinskim izborima 1886. nastupili su sami narodnjaci i pobijedili, te je općinskim načelnikom postao narodnjak Vlaho De Giulli.[8] Na ustuk Štionici Pero Čingrija je osnovao 1887. Narodnu čitaonicu, u kojoj su se okupljali Hrvati, te se kasnije i prozvala Hrvatskom čitaonicom. U to vrijeme su pristaše Srpske stranke i autonomaši nastupali kao saveznici protiv Narodne stranke. To je došlo do jačeg izražaja 5. srpnja 1889. prigodom izbora gradskog zastupnika Dubrovnika za Dalmatinski sabor. Zajednički kandidat pristaša Srpske stranke i autonomaša Frano Gondola je pobijedio, a Pero Čingrija, kao kandidat Narodne stranke, podlegao. Svega je izboru pristupilo 312 birača, a od tih je za Gondolu glasovalo 170, a za Čingriju 142. No Čingriji je izborni odbor u Splitu ponudio kandidaturu predstavnika veleporeznika, gdje je on bio i izabran te tako ipak ušao kao zastupnik u Dalmatinski sabor. Narodna stranka se 1889. i formalno prozvala Narodna hrvatska stranka. Stojeći pod dojmom minulih događaja, pri novim općinskim izborima 1890. Narodna stranka je apstinirala, te su združeni pristaše Srpske stranke i autonomaši osvojili općinu i slavili to kao veliku pobjedu. Sami po sebi jedni i drugi ne bi imali prevagu, ali su narodnjaci, bojeći se da će ta saveznička prevaga doći na izborima do izražaja, apstinirali. Tu je apstinenciju narodnjaka osudio i zadarski Narodni list i vođa stranke Miho Klaić, koji je isticao da se u svakom slučaju mora ustrajati u borbi. Ovaj ponovni uzlaz autonomaša u Dubrovniku, makar i ne samostalno već u savezništvu s drugima, značio je nazadak narodne stvari. Ohrabreni autonomaši baš u ovom deceniju stvaraju svoja društva. Autonomaški Casino bijaše propao 1880, a obnovio se 1893. kao Gabinetto di lettura.[9] Godine 1894. otvoriše Circolo filarmonico Raguseo i podružnicu društva »Lega nazionale«. Gabinetto je počeo 1895. izdavati svoj kalendar »L'Epidauritano«, koji je izlazio čak do 1914. Ovaj spomenuti savez između autonomaša i pristaša Srpske stranke trajao je deset godina, od 1889. do 1899, ali ta njihova

prevaga bila je labava. Već 1889. Gondola je imao ne baš veliku većinu od 170 glasova prema 142 za Čingriju. Godine 1890. je bila pak, vidjesmo, apstinencija Narodne stranke. Godine 1894. pri općinskim izborima nastupila je Narodna stranka, te ako uzmemo ukupno sve glasove svih triju tijela, dobila je znatnu većinu, no ona je poticala od broja glasača trećeg tijela, ali budući da su združeni pristaše Srpske stranke i autonomaši dobili prva dva tijela, ostala je i dalje općina u njihovim rukama. Naime I i II tijelu dobiše združeni autonomaši i pripadnici Srpske stranke skupa 181 glas, a hrvatska Narodna stranka u III tijelu 545 glasova. Već 1895. pri izborima za Dalmatinski sabor Peru Čingriju je izabrala kao zastupnika trgovačko-obrtnička komora, a za gradskog zastupnika Dubrovnika pobijedio je hrvatski kandidat Vlaho De Giulli, no kad je on umro, 1898. na novim izborima izišao je Vlaho Matijević, dubrovački Srbin katolik, u stvari podrijetlom iz sjevernog Hrvatskog primorja. Bilo je u gradu Dubrovniku dakle političkog lutanja, a moramo reći da je s obzirom na to da su birači morali plaćati stanoviti porez, bio mali njihov broj, i među njima pak mnogi nisu ni sudjelovali u glasovanju. Inače novi zamah hrvatske narodne misli počeo je Frano Supilo svojim listom »Crvena Hrvatska« od 1891. dalje. Pri novim općinskim izborima 1899. pristaše Srpske stranke i autonomaši su se ustegli od sudjelovanja, pa je sa znatnim brojem glasova pobijedila hrvatska lista združenih narodnjaka i pravaša; tada je općinskim načelnikom postao Pero Čingrija, a 1901. pri gradskim izborima za Dalmatinski sabor izišao je Hrvat narodnjak Pero Klaić. U međuvremenu su neke labave općine dubrovačkog kraja, o kojima i ne znamo pobliže, došle u narodne ruke, i tako se mogu, ako ne prije a ono Cavtat 1884, Mljet možda već 1883 a stalno 1887. i Lopud 1890. sigurno uzeti kao narodnjačke. Možemo dakle zaista reći da je konačno i trajno u gradu Dubrovniku i dubrovačkom kraju već i prije znatno jaka 1899. pobijedila hrvatska narodna misao. Otada dalje i sve općine i svi zastupnici dubrovačkog kraja stalno su sve do najnovijeg vremena u hrvatskim rukama. Iako smo se ovim razlaganjem znatnije odmakli od 1882, smatrali smo potrebnim u pogledu Dubrovnika zaokružiti sliku njegova političkog razvoja. Naravno, sve smo ovo uzeli kao konačan rezultat, no iz ranijeg razlaganja smo vidjeli kako je hrvatska narodna misao u Dubrovačkom kraju vrlo živa, i da su već pri prvim općinskim izborima 1864—1867. razne općine došle u hrvatske narodne ruke, a zastupnik izbornog sreza vanjskih općina Korčula—Orebići—Ston bio je od 1861. neprekidno Hrvat.[10]

Nije možda dosad ni evidentirano tko je sve iz dubrovačkog područja izvan grada pozdravio pobjedu narodnjaka u Splitu 1882, ali znamo sigurno da su uputili čestitke općina u Orebićima i općina Kune. Iz Orebića je pozdrav poslalo i društvo »Narodna sloga« ovim riječima: »Naše najsrdačnije čestitanje za slavodobitne izbore. Živila prva narodna občina Splitska! Živila uzajamnost hrvatska! Molimo javite naša čuvstva i narodnom odboru«. U Narodnom listu evidentirani su pozdravi iz Trpnja i Janjine.[11] U broju 74 od 23. rujna 1882. Narodnog lista imamo i ovu vijest: »Rodoljubi Lopuda kod Dubrovnika, dobrovoljnim prinosim nabaviše veliku hrvatsku trobojnicu i svečano je razviše uz gruvanje mužarâ dne 8 tekućega. Živili«.

Od 1903. započela je politika novog kursa, u kojoj vidno sudjeluje i Pero Čingrija, a koja je među ostalim uspostavila slogu između Hrvata i Srba, ali to je već novo poglavlje, koje prelazi okvir tematike ovog predavanja.

Spomenuli smo narodnu općinu u Orebićima 1882. g., koja je pozdravila pobjedu u Splitu. Korisno će biti ipak pobliže nešto reći o Orebićima, tim više što se u isto doba kad se vodila borba za ponarođenje općine u Splitu vodila i ona za ponarođenje Orebića, pa iako je Split bio veći grad a Orebići manje mjesto, ipak ima i nekih analogija. Poznato je pelješko pomorstvo naročito Orebića, u 19. stoljeću jer su jedrenjaci sve do sedamdesetih godina uza sav izum parnog stroja imali veliko značenje. Kulminacija je bila u osnutku dioničkog Pelješkog pomorskog društva 1865. Glavni čovjek koji je radio na osnivanju i unapređenju društva bio je liječnik dr Ivan Ivanišević iz Starog Grada na Hvaru, koji se oženio iz orebićke obitelji Krša i pri tome postao sudionikom njezina bogatstva. Bio je predsjednikom društva od njegova osnutka 1865. do svoje smrti 1881. Geslo Društva je bilo »Concordia res parvae crescunt« (Slogom rastu male stvari), no on ga je tumačio tako da se njemu i njegovim bližim suradnicima svi ostali moraju pokoravati. Bio je žestoki autonomaš i vođa njihov u Orebićima, koji je i Društvu želio dati takav pravac dobivajući stjecajem okolnosti većinu, iako je prema vani zauzimalo neutralistički stav, koji je dolazio do izražaja i u tome što su brodovi imali imena starozavjetnih proroka u arhaičnom obliku. No pojedini zapovjednici brodova vijali su na prvom jarbolu hrvatsku narodnu zastavu. U širem području Pelješca Ivanišević se nije mogao politički afirmirati te je pri kandidiranju za zastupnika vanjskih općina baš i na istom Pelješcu propadao, no uspio je imati općinu u Orebićima, zahvaljujući među ostalim, i apstinenciji birača, pa je npr. 1871. od 336 upisanih glasovalo samo njih 46. No počela se u Društvu javljati i nacionalna opozicija to više što je ono nakon početnih sjajnih uspjeha počelo oko 1872. nazadovati. Opozicija se vodila ne samo nacionalnim već i ekonomskim razlozima jer je pronalazila da Ivanišević nije dovoljno racionalno vodio Društvo te i da je zbog toga ono nazadovalo. Ekonomska i politička zbivanja se isprepliću. Godine 1880. se nasuprot autonomaškom Casinu osniva narodno društvo Sloga, u krugu nacionalne opozicije se 1881. javlja pomisao o likvidaciji Pomorskog društva. Iste godine Ivanišević je umro. Narodnjaci su zbog toga zagovarali likvidaciju Društva kako bi se naočigled potpunog pada spasilo ono što bi se spasiti dalo. Nakon Ivanišević smrti narodnjaci preuzimaju upravu Pomorskog društva, a u isto doba dok se u Splitu u vremenu 1881—1882. vodi borba oko općinskih izbora, vodi se ona i u Orebićima, no u ovom mjestu izbori su provedeni ranije, te općina prelazi u narodne ruke, pa se tako ukazuje prilika da pozdravi pobjedu narodnjaka u Splitu. Mimogred spominjemo da je Pomorsko društvo u Orebićima prestalo postojati 1889.[12]

Uza svu političku Bajamontijevu propast u Splitu ostao mu je i do novijeg vremena stanoviti nimbus slave, a tako i Ivaniševiću, koji nije kao Bajamonti vidio svoj pad jer je umro ranije. Priznajemo, i Bajamonti u Splitu i Ivanišević u Orebićima imaju stanovitih zasluga za napredak

svoga kraja, ali te su se zasluge preuveličale, a moramo kazati da su Bajamontija ekonomski pomagali mnogi, pa čak i isti Strossmayer, ali da je i njegovo privredno društvo »Associazione dalmatica« propalo a i općinske financije došle u derutno stanje, pa je narodna općina nakon 1882. muku mučila da bi ih, i to s uspjehom, sredila.[13] Novija istraživanja razvoja Pomorskog društva u Orebićima pomračila su nimbus Ivanišević eve slave, a treba objektivno prikazati i Bajamontijevo financijsko poslovanje. Bilo bi dobro istražiti financijsko poslovanje i ostalih dalmatinskih općina, a mogu kazati da mi je poznato što je bilo u Dubrovniku i Korčuli. I prvo narodnjačko osvojenje općine u Dubrovniku 1869. pokazalo je kako je bilo slabo financijsko poslovanje autonomaške općine, a i razdoblje ortaštva autonomaško-gondolina 1890—1899. pokazalo je također slabo vođenje financija. U Korčuli je općina, koju su narodnjaci osvojili 1871, našla također financije u derutnom stanju.

U gradu Korčuli autonomaši su bili dugo vremena vrlo jaki, općina je došla u narodne ruke i takvom se održavala i dalje najviše zahvaljujući selima, koja su bila zadojena hrvatskim narodnim duhom. Godine 1882. pobjedu narodnjaka u Splitu je pozdravio općinski načelnik Rafo Arneri zanosnom brzojavkom.

Posebne prilike su bile u općini Blata, koja je obuhvatala zapadni dio otoka Korčule. Raniji izbori su bili više na bazi lokalističkih tendencija, te općina nije bila izrazito narodnjačka, ali je u općinskom vijeću bio veliki broj vijećnika narodnjaka. Kad se 1868. na otoku Korčuli raspravljalo da li nastavni jezik u realnoj gimnaziji grada Korčule ima biti talijanski ili hrvatski, većina blatskih općinskih vijećnika s jednim prisjednikom (naime 18 od njih ukupno 32) dali su izjavu u prilog hrvatskom jeziku, a uz to iznijeli zahtjev da se narodni jezik uvede u sve urede i škole u Dalmaciji. Stanovništvo i jezik tu se izričito nazivaju hrvatskim nekoliko puta kao npr.: »Pučanstvo gradsko i seosko, hrvatskoga su plemena i jezika«; dalje: »Sviedočimo ovo za da se Vlada uvjeri da ne spadamo na talijanski narod, jezik, duh i nade, — dali na oni hrvatski narod«. Za učenike realne gimnazije u Korčuli se veli: »... da isto Upraviteljstvo onoga Zavoda, prošaste godine, obćeno zasvjedoči, da učenici jesu hrvatskoga jezika«. Godine 1879. vidimo kao općinskog načelnika Blata Anta Kunjašića, i možemo reći da je općina već izrazito hrvatska.[14] Načelnik Kunjašić poslao je 1882. prigodom narodnjačke pobjede ovu brzojavku: »Splitu gnijezdu slvih sokolova i slavnih junačkih branioca svetih narodnih hrvatskih prava, općina Blatska kliče: Slava!«. Blatska čitaonica uputila je pak ovakovu brzojavku: »Pobjeda Splita pobjeda je naša. Neumornim boriocem slava!«. Zastupnik vanjskih općina sudbenih kotara Korčula—Orebići—Ston svećenik Bačić, nalazeći se tada u Blatu, i prijatelj mu Šeman, upraviše ovu brzojavku: »Preporođenom Splitu, junačkim boriteljem za hrvatsko pravo slava! — kliču za narodnu stranku Blatsku«.[15] Petar Bačić bio je zastupnik za razdoblje 1876—1883. a u Stonu je bio 1863—1881. župnik i dekan te je bio naročito djelatan 1875—1876. u korist ustanikâ za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka protiv Turaka.[16]

Vela Luka je bila tada još u sklopu općine Blata pa je tek 1898. postala samostalnom općinom. Iz Vele Luke je odaslalo u Split 1882. brzo-

javku deset potpisnika sa seoskim glavarom Ivom Petkovićem i župnikom Frano Cetinićem na čelu: »I svijetlo bi! Radujemo se sjajnom uspjehu. Splitu, Dalmaciji i Hrvatstvu krasnije još nije ciklo. Živili slavni borci! Vaša imena vrieme neće izbrisati. Pred Marulićem i potomcima, dakako moralo je tuđinstvo podlegnuti. Živili«.[17]

Vid Vuletić Vukasović, rodom iz dubrovačkog sela Bersečina, književnik i povjesničar, tada nastavnik Građanske škole u Korčuli, našao se pobuđenim da u zadarskom Narodnom listu objelodani pjesmu pod naslovom i podnaslovom »Luki Botiću kad mu se Spljet preporodio. (Posvećuje Vid Vuletić Vukasović Narodnoj čitaonici u Spljetu)«, s datumom pri kraju »U Korčuli, dne 25. julija 1882«.[18]

Iz Blata na Korčuli bio je Marko Kalogjera, 1856—1866. kotorski biskup, a od 1866. do svoje smrti 1888. splitski biskup. Za vrijeme boravka u Splitu kao »Slavjanin« naginjao je najprije k Bajamontiju, ali uskoro prijeđe otvoreno u hrvatski narodni tabor te je i on svojim radom pridonio da je splitska općina 1882. dospjela u narodne ruke.[19]

U istoj 1882. kad su se obavljali izbori u splitskoj općini, obavljali su se i negdje nešto ranije a negdje nešto kasnije izbori i u ostalim općinama u Dalmaciji. Nakon općinskih izbora u Splitu obavili su se oni u općini Korčule. U gradu Korčuli je još dugo bilo brojnih pristaša autonomaštva, ali zahvaljujući okolnim selima, koja su vrlo rano zaplamsala hrvatskom narodnom sviješću, a skupa sa hrvatski orijentiranim građanima sačinjavala većinu u drugom i trećem izbornom tijelu, općina je došla rano, već 1871, u narodne ruke. Bilo je ipak velike borbe to više što je vlast kotarskog poglavarstva kušala silom i prevarom proturiti autonomaše na općinu. To je uspjelo 1868, ali ne 1871. i 1876. kad je narod bio pripravan i silom se oduprijeti nasilju. Veliku akciju su razvili autonomaši i pri općinskim izborima 1882. Razvijali su veliku propagandu, čak i po selima, izazivali i pravili nerede. U raznim gradovima autonomaši su od posebnih pokvarenjaka znali organizirati malobrojnu ali grlatu rulju koja je kušala terorizirati hrvatski orijentirane ljude. To je bilo i ovaj put. Našli su ponekog pristašu u Žrnovu, ali je i tu golema većina bila uz narodnjake te svi seljaci iz drugih sela. Poneki učitelj i parok držao se podaleko. Dopisnik Narodnog lista iz Korčule 26. srpnja 1882. piše o prilikama u Korčuli: »Ko što je Splitska pobjeda uzhitila svako pošteno srdce, po svemu slavjanskome svietu, tako je ožalostila ono malo izrodicâ što još kod nas biva«. Tada je građanska glazba bila još zajednička cijelom građanstvu. Narodnjaci su htjeli da i ta glazba proslavi pobjedu u Splitu, ali neki autonomaški glazbari su to omeli. U dopisu od 1. kolovoza se veli kako se u nekoj krčmi klicalo Bajamontiju. Kaže se: »Tu se je napijalo nekoliko deranâ propalomu Bajamontu, s ludom nadom da će vlada uništiti izbore Splitske, i da će on opet zasjesti na općinu«. Možda i pretjerano ali dopisnik iz vremena nakon izbora kaže u dopisu od 11. rujna 1882, pisanom na talijanskom, da su izbori u Korčuli bili od protivne strane obilježeni kao polje odlučnih bitaka. Talijanski dalje kaže: »Curzola doveva redimere la sconfitta di Spalato!« (Korčula je trebala otkupiti poraz u Splitu). Toliko su se autonomaši bili ponadali pobjedi u Korčuli da se čak u bečkom »Neue freie Presse«

proturala vijest o njihovoj pobjedi. Na kraju pak se dogodilo da pri izborima, osjećajući se ipak slabima, nisu ni postavili svoju listu. Dopisnik Narodnog lista 13. rujna 1882. kaže: »U Korčuli naprotiv pobjedi prošle sedmice u izborima hrvatska narodna misao . . .« Račišćani su pak 8. rujna 1882. poslali u povodu događaja u Korčuli oduži patriotski dopis.[20]

Iako je pri izborima 1882. još poneka rijetka općina u Dalmaciji ostala u autonomaškim rukama, ipak se iz svega vidi da je u ovoj našoj pokrajini tada po ugledu na nastojanje splitskih narodnjaka bio uložen veliki napor da se osvoje nove općine a održe one već predobivene. U Korčuli se eto na općini održaše narodnjaci, a ni u Dubrovniku 1881. nije tada uspio pokušaj da se naruši narodna sloga. Pobjeda u Splitu bez sumnje djelovala je na podignuće hrvatskog narodnog duha i u ostaloj Dalmaciji, pa je to našlo znatnog odjeka i na Korčuli.

Iako je već 1871. korčulanska općina došla u hrvatske narodne ruke, još se neko vrijeme općinska administracija vodila na talijanskom jeziku, pa su se tako i zapisnici općinskog vijeća pisali talijanski. Tek 2. siječnja i 12. kolovoza 1881. sastavljeni su zapisnici i na hrvatskom i talijanskom, napokon od 9. ožujka 1883. vode se samo na hrvatskom, a 14. rujna iste godine stvara općinsko vijeće ovaj zaključak: »Bi ovlašćeno Občinsko Upraviteljstvo, da postavi po svome izboru imena gradskih ulicâ i varošâ i to samo u hrvatskom jeziku.«

Godine 1883. osniva se »Korčulansko pjevačko društvo svete Cecilije«, i to je prvo hrvatsko pjevačko društvo u Dalmaciji. Prvim predsjednikom mu je bio dr Jerko Arneri, odvjetnik, koji je uz svoga brata Rafa Arnerija, glavnog vođu Hrvata u Korčuli, također politički djelovao i iste godine izabran zastupnikom u izbornom kotaru vanjskih općina Korčule, Orebićâ i Stona. U pravilniku se među ostalim ovim riječima ističe »da učenjem i gajenjem narodnog hrvatskog pjevanja oplemenjuje srce mjesnoj omladini, da joj podgrijava čuvstvo prama jeziku svojemu i prama običajima, da joj zasadi u dušu tvrdo osvjedočenje kako je dužna da čuva i brani narodne svetinje, da bude svojim u svojoj zemlji, a tuđina da štuje po starom hrvatskom običaju, kao gosta svoga«. Društvo stupa u kontakt s ostalim hrvatskim pjevačkim društvima pa tako i sa zagrebačkim »Kolom«. O tome piše list »Pozor«, organ neovisne Narodne stranke, u broju 154. od 7. srpnja 1883, te među ostalim kaže: »Ugledali se u Korčulane ostali gradovi dalmatinski, te nastojali u svakom ovećem mjestu ustrojiti hrvatsko pjevačko društvo, jer su pjevačka društva ponajbolje sredstvo da se hrvatska narodna svijest budna uzdrži«. I zaista to korčulansko pjevačko društvo mnogo je pridonijelo širenju hrvatskog osjećaja, a tijekom vremena osnovalo i kazališnu sekciju i tamburaški zbor. Tada se i u Splitu ustrojilo hrvatsko pjevačko društvo »Zvonimir«, pa je i ono uputilo pozdrav korčulanskom. Prvi koncert je pjevačko društvo u Korčuli priredilo 30. siječnja 1884, a među ostalim otpjevalo je koračnice Ivana Zajca »U boj, u boj« i »O Hrvati«.[21]

Godine 1883. i 1884. važne su bile u političkoj povijesti grada Korčule jer se tada vodila borba za zastupnika grada u Dalmatinskom saboru. Ta borba je bila dosta teška jer je Dalmatinski sabor poništio prve izbore kao nepravilne, pa i kasnije se prigodom verifikacije o tome ras-

pravljalo. O toj stvari već sam opširnije pisao u članku »Iz narodnog preporoda na Korčuli od 1860. dalje« (u časopisu »Dubrovnik« dvobroj 3-4 g. 1962), pa ne želim sada to ponavljati. Ukratko mogu reći da je kandidat Narodne stranke bio dr Josip Zafron, a autonomaški dr Ivan Smrkinić, nekoć čovjek slavenskih osjećaja, koji se nakon 1861. pod utjecajem Bajamontija iščahurio u Talijana. Pobijedio je Zafron sa 73 glasa nasuprot 71 glasu za Smrkinića. Otada je Zafron kao Hrvat sve do svoje smrti 1910. bio zastupnik grada Korčule, a nakon 1910. naslijedio ga je dr Dinko Giunio, također Hrvat. No zbog historijske objektivnosti dobro će biti upozoriti na neke okolnosti. Zafronova pobjeda 1884. bila je zaista uska pobjeda. Godine 1889. pri novim izborima autonomaši, osjećajući se slabijima, nisu postavili svoga kandidata. No kad su 1891. bili izbori za bečki parlament, Korčula se našla u velikom izbornom kotaru od nekoliko gradova i zadarske trgovačko-obrtničke komore, pa je tada u njoj više glasova dobio autonomaški nego hrvatski kandidat. To je ohrabrilo autonomaše, pa su prigodom novih pokrajinskih izbora 1895. postavili Zafronu kao protukandidata Natala Trojanis, korčulanskog mitronosnog opata, koji je znatno utjecao na dio korčulanskog gradskog stanovništva. Zafron je dobio 70 glasova a Trojanis 60. No kod novih izbora za bečki parlament 1897. grad Korčula je dao Hrvatu Šupuku 61 glas a autonomašu Bondi 81. Dakle, od 1884. do 1897. vidimo stanovito kolebanje. No iste godine 1897. Hrvati su se sjajno afirmirali u općinskim izborima dobivši i u gradu Korčuli većinu. Otada dalje Hrvati su u pretežnoj većini a autonomaši se ne pojavljuju na svim izborima. Radi općeg pregleda važno je spomenuti da su autonomaši nakon poraza u općinskim izborima 1882. doživjeli drugi poraz u Splitu. Sve do 1883. bio je zastupnik grada Splita dr Ante Bajamonti, a te je godine pri novim pokrajinskim izborima izabran narodnjak. Tako je bilo i dalje.

Osamdesetih godina vidimo na Korčuli znatan nacionalno-kulturni zanos. Općinsko vijeće 11. kolovoza 1884. jednoglasno zaključuje da se odboru za podignuće Gundulićeva spomenika u Dubrovniku podijeli svota od šezdeset forinti. Poznato je da je taj spomenik podignut 1893. U zapisniku Općinskog vijeća od 6. ožujka 1885. zapisano je doslovno ovo: »Jednoglasno je zaključeno, da u ime ciele ove Političke Občine ima se iz Občinske Blagajne dati za podignuće spomenika Slavnomu pjesniku Kačiću svotu od fiorini sto (f. 100)«. Spomenik Kačiću u Makarskoj podignut je 1890. Na sjednici Općinskog vijeća od 19. kolovoza 1885. prihvaća se inicijativa nekih građana za osnivanje »Domorodnog muzeja« i određuju se ravnatelj i tajnik, koji će funkciju obavljati besplatno. Uistinu stvorila se bila u atriju općinske zgrade neka zbirka kamenih spomenika, ali Muzej je osnovan tek za naših dana g. 1957. U Dalmaciji se 1886. počelo raditi na osnivanju takozvanih općinskih *povjerenstvâ za ures*, koja su se imala baviti brigom oko lijepog izgleda mjesta i čuvanja umjetničkih spomenika. O tome je i Zemaljski odbor za Dalmaciju izdao okružnicu br. 2301 od 12. ožujka 1886. Dana 30. lipnja 1887. Općinsko vijeće Korčule prihvatilo je pravilnik tog povjerenstva za grad Korčulu. Osamdesetih godina pojavila se kod građana inicijativa za podignuće spomen-ploče, dotično spomenika korčulanskom hrvatskom pjesniku Pet-

ru Kanavelića.[22] Općinsko vijeće 5. srpnja 1890. odlučuje da se doprinese za Kanavelićev spomenik petsto fiorina, i to u pet godišnjih obroka, svaki od sto fiorina. Svakako 1890. postoji Središnji odbor za podizanje spomenika Petru Kanaveliću, i taj se 27. veljače, s potpisom Rafa Arnerija kao predsjednika, obratio Peru Čingriji u Dubrovniku moleći ga da i on postane članom odbora.[23] Iako je taj odbor postojao decenijima i prikupljali se prilozi, spomenik nije nikada podignut; tek je 1953. na njegovoj nekadašnjoj palači podignuta skromna spomen-ploča, a 1967. je u katedrali gdje se nekada nalazio njegov grob, postavljena također ploča u spomen. Korčulanska općina je znatno pomagala već spomenuto pjevačko društvo osnovano 1883. i hrvatsku glazbu, koja se zvala i općinska, osnovanu 1892.

Sedamdesetih godina pohrvaćene su na Korčuli sve pučke škole. Napokon je 1877. ukinuta u gradu niža realna gimnazija, koja je tek uz neke manje koncesije narodnom jeziku bila talijanska, a iste godine osnovana je hrvatska građanska škola. Tek kasnije je (1904) naklonošću austrijske vlasti novootvorena talijanska škola društva »Lega nazionale« donekle oživjela talijanstvo, koje je bilo u stalnom opadanju. Pri Građanskoj školi je 1881. otvoren bio strukovni tečaj za brodogradnju i kamenarstvo, koji je doživljavao organizacione promjene, ali je bio naročito važan zato što su se u tečaju za kamenarstvo otkrivali umjetnički talenti te su iz tog tečaja uz težak rad u vrničkim kamenolomima izišli naši renomirani korčulanski kipari starije generacije Frane Kršinić, Petar Palavičini, Trpimir Ivančević i Ivo Lozica.[24]

Uza sve već navedne oscilacije u gradu Korčuli važna je činjenica da je od 1884. zastupnik grada Korčule u pokrajinskom saboru bio neprekidno Hrvat. Uzmimo i to u obzir da je 1883—1885. posljednji autonomaški zastupnik, i to onaj trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku (nehajem doduše narodnjaka) bio Lujo Serragli. I tako eto od 1885. u Dalmatinskom pokrajinskom saboru, osim zastupnika biranih u Zadru, nema više autonomaških zastupnika. Kako to pak da je Zadar imao autonomaške zastupnike? Tu su došli do izražaja privilegirani slojevi. Kurija zadarskih veleporeznika birala je *četiri* zastupnika, trgovačko-obrtnička komora *jednog* i grad Zadar *jednog*. Sve su to bili do krajnje izborne godine 1908. autonomaši. K tome je i zadarska općina neprekidno sve do prvog svjetskog rata bila u autonomaškim rukama. Posebno pitanje za povjesničara i političkog pisca može biti kako je glavni grad hrvatske pokrajine Dalmacije ostao u sferi autonomaštva, pogotovo ako uzmemo u obzir da je u Zadru hrvatska stvar pri općinskim izborima 1870. bolje stajala nego u istom Splitu jer su treće tijelo, u kojem je većina birača, dobili bili narodnjaci, a pri saborskim izborima je za zastupnika trgovačko-obrtničke komore u Zadru bio izabran narodnjak. Trebalo je uložiti napor da i drugo biračko tijelo dođe u narodnjačke ruke, a taj se napor propustio.

Razvojem prilika razni dalmatinski autonomaški političari ostali su u svojem kraju bez mandata. Zadar sa svojih šest mandata privilegiranih staleža ostao im je utočište. Tako je i korčulanski odvjetnik Stefano Smrkinić bio 1895—1912. zastupnik zadarskih veleposjednika iako se bio čak

iz Korčule preselio u Trst ne vidjevši više političkog prosperiteta u zavičajnoj Korčuli. Bajamonti, propali splitski načelnik, našao je utočište u Saboru kao zastupnik zadarske trgovačko-obrtničke komore od 1886. do svoje smrti 1891, a tada ga je naslijedio splitski odvjetnik Ercolano Salvi, kojeg se mi stariji još sjećamo iz svojih mlađih dana. Bajamonti je želio razvijati (premda ga narod nije bio izabrao za zastupnika već zadarska trgovačko-obrtnička komora) djelatnost i u Dalmatinskom saboru pa je držao duge govore na talijanskom jeziku i isticao prednost i pravo talijanske kulture u Dalmaciji te u to ime nastojao da se uzdrži povlašteni položaj talijanskog jezika. S njime su polemizirali razni hrvatski zastupnici, među ostalim i Dubrovčanin Pero Čingrija. Pobuđen Čingrijinim govorom u Dalmatinskom saboru, jedan od već ostarjelih vođa dubrovačkih autonomaša Lujo Serragli napisao je članak »Ragusa e la coltura italiana« u zadarskom autonomaškom glasilu »Dalmata« br. 2 od 1888. Čingrija mu je odgovorio člankom u splitskom listu »Narod« od 24. siječnja 1888. Taj Čingrijin članak je učinio velik dojam, pa mu je i Lovro Monti iz Knina, iako već politički povučen, čestitao.[25]

BILJEŠKE

[1] Stenografski zapisnici Dalmatinskog sabora počevši od prvog zasjedanja 1861. do posljednjeg 1912. objelodanjivali su se pod varijantnim naslovima tiskom u Zadru. Studiju o njemu Ivo Perić: Dalmatinski sabor (1861—1912) (1918), Zadar 1978.

[2] Detaljna studija o općinama Dinko Foretić: Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900) (u zborniku »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969«).

[3] Opširnu studiju o njemu izdao je Trpimir Macan: Miho Klaić, Zagreb 1980.

[4] Slovinac V, g. 1882, br. 22.

[5] Narodni list XXI, br. 58, od 29. srpnja 1882.

[6] Vidi brzojavke u Narodnom listu XXI, br. 51, od 2. kolovoza 1882.

[7] O tome među ostalim u listu Glas Dubrovnika I, br. 5, od 1. novembra 1885.

[8] Vidi među ostalim Narodni list, 1885, br. 2 i 1886, dvobroj 100—101.

[9] O svojedobnoj propasti Casina Slovinac III, 1880, br. 14.

[10] Dokumentacija o političkim prilikama u Dubrovniku od 1868. do 1901. može se naći među spisima Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku i arhiva općine Dubrovnika (jednog i drugog u sklopu Historijskog arhiva u Dubrovniku). U arhivu Čingrije (također u sklopu Historijskog arhiva u Dubrovniku) važna je dokumentacija u poziciji »Politička zbivanja i prilike g. 1861—1914«, signatura X—7. Kao izvori mogu se smatrati i dopisi iz Dubrovnika u listu Il Nazionale počevši od 1860. i Narodnom listu, autonomaškom zadarskom Il Dalmata 1866—1916, Srpskom listu od 1880. dalje i Srpskom glasu od 1888—1904. Časopis Slovinac kao književni ali politički obojen 1878—1884. već smo spomenuli. Osamdesetih godina izlazili su u Dubrovniku kratkotrajni srpski listovi Gušterica 1882—1883, Glas dubrovački 1885—1886. i Radnik 1887. Od 1891. izlazi »Crvena Hrvatska« a na ustuk njoj srpski list »Dubrovnik«.

Političke prilike u Dubrovniku od 1861. dalje dosta su dobro obrađene u novijoj povijesnoj literaturi. Među ostalim vidi: Stijepo Obad, Spomen-dani iz narodnog preporoda u dubrovačkom kraju (časopis Dubrovnik dvobroj 3—4 g. 1962); Miljenko Foretić, Prelazak dubrovačke općine u narodnjačke ruke (časopis Dubrovnik X g. 1967. br. 2); Ivo Perić, Politički lik Rafa Pucića (Rad

Jugoslavenske akademije 375 g. 1978); isti, Politički portret Pera Čingrije (Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 12 g. 1979); isti, Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja Frana Supila (Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije u Dubrovniku XVII g. 1979).

[11] Narodni list XXI, 1882, br. 58, 59, 60, 62.

[12] O političkim prilikama u Orebicima ima dosta dopisa u Narodnom listu, među ostalim u broju 62 od 1882. Arhiv Pelješkog pomorskog društva nalazi se u sklopu Pomorskog muzeja u Dubrovniku, ali pojedini razasuti dijelovi nalaze se i drugdje. (O njemu ima osvrt Bruna Moravca: Kratki pregled arhiva Pelješkog pomorskog društva, Pomorski zbornik 4, 1966). Inače o historijatu Društva dosta se pisalo. Vidi među ostalim Jelka Perić, Pelješko pomorsko društvo u Orebićima za vrijeme narodne borbe u Dalmaciji (Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VI—VII, 1957—1959); Stjepan Vekarić, Postanak i razvitak Pelješkog pomorskog društva (Pomorski zbornik 4, 1966); Miljenko Foretić, Osvrt na Pelješko pomorsko društvo (isti zbornik); Vinko Foretić, Kroz prošlost poluotoka Pelješca (Spomenica Gospe od Anđela u Orebićima 1470—1970, Omiš 1970, na str. 322—324). Važna je i rasprava Cvita Fiskovića: Citaonice i kulturna društva na Pelješcu u XIX i početkom XX stoljeća (Građa za povijest Dalmacije 9, 1977).

[13] Među ostalim vidi Korespondencija Rački-Štrosmajer I. g. 1928, str. 307, 326, 333; II, 1929, str. 223, 326, 379; III, 1930. str. 56.

[14] Narodni preporod na Korčuli obradio sam dosta opširno u radnji »Iz narodnoga preporoda na Korčuli od g. 1860. dalje« (časopis Dubrovnik, dvobroj 3—4, 1962) te na odnosnim mjestima u radu »Presjeci kroz prošlost Korčule« (Zbornik otoka Korčule 2, Čakovec 1972), u kojima sam citirao izvore. U ovome referatu iznosim još neke nove momente, pa ću izvore o tome navesti. Sretna okolnost je ta što su u Gradskom muzeju Korčule očuvani zapisnici korčulanskog općinskog vijeća. O prilikama u općinama Korčule i Blata vidi Dinko Foretić: Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, 1865—1900, str. 120 i 137. Brzojavka korčulanskog načelnika Rafa Arnerija u Narodnom listu, 1882, br. 58.

[15] Brzojavke iz Blata u Narodnom listu, 1882, br. 59.

[16] Vidi Marko Vego: Korespondencija ustaničkih vođa u hercegovačkom ustanku 1875—1876 god. s don Perom Bačićem iz Stona (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XI 1956).

[17] Brzojavka u Narodnom listu, 1882, br. 60.

[18] U istom broju Narodnog lista.

[19] Historijskim izvorom smatramo posmrtni članak »Marko Kalogjera« Dinka Politea objavljen u zagrebačkom Obzoru u prosincu 1888. Vidi i u Politeovoj knjizi »Izabrani članci I dio II svezak, Tuzla 1894.« Vidi i Niko Kalogjera: Uspomene iz života i rada biskupa Marka Kalogjere st. prigodom 50-godišnjice njegove smrti, Zagreb 1938.

[20] O svemu tome Narodni list, 1882, br. 59, 60, 67, 70, 71, 73, 74 i zadarski autonomaški list »Dalmata« br. 70. od 1882. U isto vrijeme pisao je o tome i splitski autonomaški list »Avvenire«.

[21] Arhiv Pjevačkog društva se stjecajem prilika rasuo na razne strane. Među ostalim dio se nalazi u Opatskom arhivu Korčule, a nešto kod Stijepa Ivančevića u Korčuli. U znatnoj mjeri dotakao se Pjevačkog društva C. Fisković u članku »Kazališne i glazbene priredbe u Korčuli u XIX stoljeću (Mogućnosti, XXII, broj 1, gdje donosi i dosta arhivskih dokumenata o društvu).

[22] Vidi među ostalim i V. Vuletić Vukasović: Slovinstvo na otoku Korčuli (Slovinac III, 1880, br. 18, str. 351).

[23] Arhiv Čingrija X, 9, 1—3.

[24] O pitanju školstva dosta sam progovorio u radu »Iz narodnog preporoda u Korčuli od g. 1960. dalje »s navodom izvorâ Izvorom za Dalmaciju može se smatrati brošura »Antun Ströll, Pučko školstvo u Dalmaciji od g. 1814. do god. 1900, Zadar 1900«. Novija obrada »Ivo Perić, Borba za ponarođenje dalmenotesanje (Zora — učenički časopis — Zadar III g. 1886, br. 2—8). Inače ter izvora ima prikaz Frana Radića: Jednogodišnji tečaj za brodogradnje i ka-

menotesanje (Zora — učenički časopis — Zadar III g. 1886, br. 2—8). Inače vidi i Frano Klisura: Škola za radnička zanimanja u razdoblju 1864—1974, Korčula 1974. (na šapirografu). Klisura je počeo s godinom 1964. jer je tada osnovana niža realna gimnazija imala u programu nastavu s obzirom na korčulanske obrte.

[25] Arhiv Čingrija X, 7 C, n 1.

VINKO FORETIĆ

REFLECTIONS OF THE VICTORY OF THE NATIONALISTS IN SPLIT IN 1882 AND CONTEMPORARY EVENTS IN THE AREAS OF KORČULA AND DUBROVNIK

Summary

The victory of the Nationalists in Split in 1882 had a strong echo in the areas of Korčula and Dubrovnik. It was greeted by the mayor of Dubrovnik Rafo Pucić, the National Reading Club of Dubrovnik, the Workers Association of Dubrovnik and the review »Slovinac«; by the communities of Kuna and Orebići, the latter one getting the Nationalists' government even before Split. There were more greetings from Janjina, Trpanj and Lopud. From the community of Korčula, that had passed over to the Nationalits in 1871, it was greeted by the mayor Rafo Arneri, and from the community of Blato, on the island of Korčula, by the mayor Ante Kunjašić. The greeting from Vela Luka was signed by several people, the village headman and the parish priest among others.

The political situation in Dubrovnik developed in a particular way. In the town there were imigrated Ortodox Serbs but there was a group of Catholic Serbs too, mostly among the intelectuals. The Croats and the Serbs acted jointly in the Nationalist Party naming themselves »the Slovins«, and thus the Nationalists got the town goverment in 1869. But in 1885 appeared some quarelings between them on one side and the supporters of the Serbian Party and the Autonomists allied between themselves on the other. As the Croats abstained from the community elections in 1890, the government was won by the allied Serbian Party and te Autonomists. But the Croats, led by Pero Čingrija and Frano Supilo, editor of the paper »Crvena Hrvatska« (»Red Croatia«), initiated a large action and the government came to their hands in 1899 to remain there permanently.

The victory of the Nationalists in Split made a loud echo in Korčula, in the politics and the culture as well. In 1883, there was founded the Singing-Club of St. Cecilia, the first Croatian singing-club in Dalmatia. Finally, in 1884, the Autonomist candidate for the delegate of the town failed and since that time the town delegate of Korčula was a Croat.

Nevio Šetić

ODJEK POHRVAĆENJA SPLITSKE OPĆINE U LISTU »NAŠA SLOGA«

Veze između Istre i Dalmacije tijekom prošlih stoljeća, napose u doba hrvatskoga narodnoga preporoda, u povijesnoj su znanosti slabo obrađene.[1] S obzirom na to da je splitska narodnjačka pobjeda imala odjeka gotovo u svim hrvatskim krajevima, osobito u Dalmaciji, želim u kratkim crtama upoznati Skup kako je istarska »Naša sloga« pratila na svojim stranicama proces pohrvaćenja splitske općine.

»Naša sloga«[2] prati narodno preporodno gibanje u Dalmaciji, osobito u razdoblju od raspuštanja splitske općine (1880) do njezina prijelaza u ruke narodnjaka godine 1882.[3] O tome, u nepotpisanom članku, ovako izvještava: »U Spljetu, tom starinskom hrvatskom gradu, događali su se dulje vremena neredi. Dalmacija bila je mnogo i mnogo godina u rukuh Talijanah tako, da su ju mnogi više talijanskom nego hrvatskom smatrali. I službeno je tako izgledala. Činovnici bili su tuđinci ili domaći, odrođenici, obiji neprijatelji hrvatskoga jezika. I odgoj, to jest škole su bile talijanske. Narod se je morao godine i godine boriti, da izvojuje svoja narodna prava, da pokaže, da Dalmacija nije talijanska, nego hrvatska. Muževi boreći se za narodnje svetinje trpili su mnogo. I službe bile su njim uzete. I seliti su se morali iz svoje zemlje. Ali oni se nisu prestrašili. (...) Dosegli su, što su želeli. Prikazali su Dalmaciju, kakova jesi, tj. zemljom hrvatskom. (...)

Spljet bijaše jedini, koji je imao njekakvo lice talijansko. Sva talijančad Dalmacije kako da se je tamo stekla. Tu je još svoje poslijednje sile napinjala. Na čelu njoj bijaše spljetski glavar Bajamonti. Uzanj pristajalo je i činovnikah državnih. Sviestniji građani daleko su se držali od njega. Išli su stopom svojih predjah Hrvatah, išli su uzastopce sa narodom Dalmacije. Okolica bila je sviestna. I na višem mjestu uvidjelo

se, da su Talijanaši Spljetu samo kričači, koji se utapljaju. Gimnazija realka spljetska ima biti hrvatska — rekao je car i kralj lani. Talijančad hoće da pobiesni. Šilje i njekakve spomenice, hoće radje njemačke neg hrvatske škole. Psuje, riže, bljuje, osobito u svom glasilu »Avvenire«. Koprca se. Zamiće kavgu i sa vojnici. Konačno se protegnù, uzdahnù, svrši. Raspustom zastupstva gradskoga, koj se je pr. mjeseca dogodio, zadan je posljednji udarac talijanstvu u Dalmaciji.

Mnoge novine i izvan Dalmacije zanimale su se sa dogodaji u Spljetu još prije neg bijaše zastupstvo raspušćeno. I »Vaterlandu« listu u Beču, pisalo se je iz Spljeta pismo. Iz njega vidimo sliedeće crtice, koje moraju i nas Hrvate u Istri zanimati.

Kratke bi pameti bio, veli se tu, koji bi smatrao posliednje događaje kod nas kao nješto prelazna. Oni su jedno razdoblje one borbe, koje se bije izmedu većine narodah Dalmacije i izmedu ostanci narodnosti, koje gospodstvo je pritiskalo ovu zemlju mnogo stolećah načinom prokletim. Da' načinom prokletim, jer se nijednim izrazom nemože bolje označiti gospodarstvo »prejasne« republike, tj. benečanske, nad Dalmacijom. (...) Da uzdrži taj posjed benetaške vlade glavna svrha bijaše mnoga stoljeća ta, da osiromaši Dalmaciju i da ju uzdrži u vječnoj nevolji. Za siromašnu pokrajinu nitko njoj nije zavidio, siromašnu zemlju bijaše lahko držati na uzdi sa neznatnimi sredstvi. Stabla su padala pod benetačkom sjekirom. Gore se je ogolilo, a posljedica bijaše siromaštvo i nevolja. (...) I silom suprostavila se je, ako je vidjela, da bi mogla i za hip svanuti bolja vremena za tu siromašnu zemlju. Zloglasan je list u povjesti Venecije, da se blagostanje narodnje povećava radi nečestih provalah turskih, dala nalog, da se razvidi, nebi li se tu pogibelj ostranilo s ispiljenjem i izčuvanjem voćkah i ulikah Ako je već to zazorno, da se najme prieči blagostanje pokrajine, okrutno je upravo, da se narod umno zatire i da mu se preči umni razvoj. Stroge kazne bile su prepisane za one, koji bi bili htjeli širiti nauku među stanovništvom hrvatskim. (...) Konačno počela je pucati zora bolje budućnosti. »Venezia« pade i malo za tim uze siromašnu pokrajinu orao austrijski pod svoja dva krila.

Posao koji je Austrija poduzela bijaše veoma težak; preduboka, preneizličiva bijahu zla: nebijaše nade, da će se u kratko vrieme nadomjestiti ono, što se je stoleća zanemarilo. Pod zaštitom dobro nakanih namjestnikah počeo se preporođaj, koj, ako i ne tako brzo, a ono će se ipak dovršiti. Iz helotah mljetačkih stvorio se narod sviestan sebe. (....) Koliko se je ljubezno pobrinula Austrija za Hrvate Dalmacije, toliko se je brinula i za svoje podložnike, koji govore talijanski, Austrija uzdržavala je onaj birokratički aparat. (...) Sa vjerskom pobožnošću gojila je običaje i jezik talijanski. (...)

Hrvati Dalmacije znadu najbolje, što je vlada austrijska za njihov razvoj učinila. Mi Hrvati u Istri ćutimo i danas, što se za naš razvoj čini. (...) Zapamtimo si dobro što je Mljetačka s nas učinila. (...)

Ugledajmo se u našu braću u Dalmaciji. Udarimo drugu modu. A prosimo, neznamo koga nego vladara, da nas postavi pod zaštitu dobro nakanih namjesnikah.«[4]

Konačnu pobjedu ovako prikazuje: »U ovo petnaest danah mi južni Slaveni doživismo dva velika domaća događaja. Jedno je pobjeda hrvatske narodne stranke prigodom općinskih izborah u Spljetu u Dalmaciji a drugo uvedba slovenskog jezika u srednje škole u Kranjskoj, gdje je dosad gospodovao izključivo njemački jezik. (...) Vele, da se je g. Bajamonti, voda talijanske u Dalmaciji stranke, uslied te hrvatske pobjede, misli preseliti u svoju staru domovinu Italiju, otkad su tamo se bili nekada doselili njegovi predi. Uvedba narodnog jezika u četiri niže razrede srednjih školah u Kranjskoj jest nam porukom, da se o iskrenosti Taaffejeve vlade nismo prevarili, pa da se i mi Hrvati u Istri možemo nadati boljoj budućnosti. Mi se u Istri nalazimo u onih istih okolnosti, u kojin se nalaze naša braća u Kranjskoj i Dalmaciji, pa što vriedi za nje, za što da nevriedi i za nas? Ako uspjevaju hrvatske gimnazije u Dalmaciji, zar nebi uspjela jedna i u Istri?«[5] »U Spljetu se u Dalmaciji Talijanaši tako razljutili i uzrujali, što je ona općina došla u hrvatske ruke, da su strieljali na samoga kotarskog predstojnika Konrada, ali ga srećom ne pogodili, što je tobože p magao hrvatskoj stranci do pobjede koja im ide po broju i dično probudenoj narodnoj sviesti«.[6]

Iz citiranog zaključujemo da je borba splitskih narodnjaka s autonomašima bila poticajna i za istarske narodnjake iz koje su izvlačili korisne pouke, primjerice: »Ugledajmo se u našu braću u Dalmaciji. Udarimo drugu modu.«[7] Ta »druga moda« bila bi izravnija borba s Talijanima i talijanašima i bolja suradnja s Austrijom. »Ako uspjevaju hrvatske gimnazije u Dalmaciji, zar nebi uspjela jedna i u Istri?«[8] Možda je to vizija kasnije pazinske gimnazije.

U istarskom i dalmatinskom preporodnom pokretu zajedničko je to da se proces nacionalne integracije u početku odvija pod jugoslavenskim a kasnije pod hrvatskim imenom, ali u jugoslavenskom političkom okviru. U Istri je taj proces znatno sporiji nego u Dalmaciji. U istarskim gradovima i gradićima ekonomsku moć i političku vlast imao je oligarhijski sloj Talijana i talijanaša kao u Splitu i ostaloj Dalmaciji.

Pobjeda splitskih narodnjaka imala je odjeka, uglavnom, u malobrojnoj istarskoj inteligenciji, pretežno kod svećenika, ali i na selu.

BILJEŠKE

[1] Šime Peričić, Doprinos Dalmacije Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru, Istarski mozaik, Pula 2/1969, str. 78—84, Stijepo Obad, Hrvatski narodni preporod na Cresu i Lošinju i Ambroz Haračić, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb 1981, str. 167—179. i Vjekoslav Maštrović, Rikard Katalinić Jeretov i Zadar, Radovi instituta JAZU u Zadru, Zagreb, II/1955, str. 333—359.

[2] »Naša sloga« je gospodarski i politički list. Izlazio je u Trstu dva puta mjesečno od 1870. do 1915.

[3] »Naša sloga« br. 244, 1880, br. 199, 1881, br. 222, 1881, br. 88, 1882, br. 155, 1882, i br. 222, 1882.

[4] Isto, br. 24, 1880.

[5] Isto, br. 15, 1882.

[6] Isto, br. 22, 1882.

[7] Isto, br. 24, 1882.

[8] Isto, br. 15, 1882.

ECHOES OF CROATISATION OF THE SPLIT TOWN COUNCIL IN THE NEWSPAPER »NAŠA SLOGA«

Summary

Connections between Istria and Dalmatia have been delt with by our historiography very puerly. This also includes the period of the Croatian National Revival. Here we wish to say something more of the echoes of Croatisation of the Split town cuncil as it was covered by the Istiran economical, educational and political newspaper »Naša sloga«.

»Naša sloga« was covering the events in Split sistematically, especially during the period from dissolving the town council of Split in 1880 till its pass into the hands of the Nationalists in 1882. These events echoed mainly among the few Istrian intelectuals, mostly clerical, but in the rural communities it was read about too. We may state with certainty that the Split Nationalists' fight against the Autonomists invigorated the Istrian Nationalists, too, who were drawing lesons from it, such as: »Let's take example by our Dalmatian brethren. Let's start in a new mode.« The new mode should be a more direct fight against the Italians and their supporters and better cooperation with the Austrians.

Duško Kečkemet

BIBLIOGRAFIJA NARODNOG PREPORODA U DALMACIJI

O narodnom preporodu u Dalmaciji napisano je tijekom posljednjih stotinu godina vrlo mnogo. U tom mnoštvu radova teško se snalaziti jer je veći dio i znanstvenicima nepoznat ili nepristupačan, pa se često ponavljaju iste teme i isti podaci, dok drugi ostaju potpuno neobrađeni. Željeli smo na ovom znanstvenom skupu o hrvatskom narodnom preporodu u Splitu obraditi novije i manje poznate ili nepoznate teme i podatke. Što se onih već obrađivanih tiče — bilo znanstveno bilo popularno i bez obzira na vjerodostojnost njihove obrade — htjeli smo ih navesti u bibliografiji, kao dodatku tema obrađenih na simpoziju.

Popisujući tu bibliografiju radova o narodnom preporodu u Splitu naišao sam na poteškoće odvajanja radova što obrađuju isključivo narodni preporod u Splitu od onih što šire obrađuju narodni preporod u Dalmaciji, a u kojima su uključena i splitska preporodna previranja. Stoga, uočivši pomanjkanje jednog takvog šireg pregleda literature o narodnom preporodu u Dalmaciji, smatrao sam korisnim da bibliografiju proširim na preporod u cijeloj Dalmaciji.

Uzeo sam uglavnom u obzir zbivanja između 1860—1880, ali i ona značajnija uoči i nakon toga razdoblja, značajna za temu preporoda u Dalmaciji.

Uzimao sam u obzir objavljene radove od novinskih članaka, sastava u časopisima i zbornicima, povijesne preglede i posebne monografije ličnosti i događaja, bez obzira na popularan ili znanstveni način obrade. Nisam navodio aktualne sastave iz obrađivanog razdoblja, angažirane u preporodnoj borbi, koji su više dokumenti nego povijesni pregledi tih zbivanja.

Iako objavljujem veliki broj naslova svjestan sam da neke radove nisam uspio zapaziti i registrirati, ali vjerujem da su oni bitniji popisani.

Osim pregledavanja knjiga, brošura, zbornika, časopisa i novina pomogao sam se i već objavljivanim djelomičnim bibliografijama toga razdoblja u djelima naših povjesničara i obavljenim bibliografijama djela pojedinih naših znanstvenika.

Bibliografija je prvenstveno praktičnog, a ne strogo bibliografskog značaja, pa sam navodio samo najnužnije podatke o pojedinom djelu.

BIBLIOGRAFIJA NARODNOG PREPORODA U DALMACIJI

A. N., Buđenje narodne sviesti na Braču. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 79.

Alačević N., Mihovio Pavlinović, apostol hrvatske misli u Dalmaciji. Hrvatstvo II/1905, br. 113.

Alačević N., Slavni i zaslužni muževi. Makarska i primorje. (M. Pavlinović) Split 1910, str. 8—12.

Alfirević S., + Juraj Biankini. Jadranska straža 1928, str. 97.

Ante Kuzmanić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62.

Ante vitez Šupuk. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62.

Antoljak S., Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944.

Antoljak S., Godina 1848. i Split. Istorijski zapisi VII/1954, knj. 10, sv. 1.

Antoljak S., Pokret za decentralizaciju dalmatinske pokrajinske uprave god. 1848/9. Časopis za hrvatsku poviest br. 3/1943, str. 277.

Antoljak S., 1848. i Split. Istoriski zapisi (Cetinje) VII/1954, knj. X, str. 119—144.

B., Sveučilišno pitanje. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 94.

B. P., Josip Peričić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 38—39.

Badalić H., Mihovilu Pavlinoviću. Narodni list 1887, br. 51.

Bajamonti A., Composizioni poetiche inedite. (Predgovor: D. Mangjer, G. Marcocchia), Split 1904.

Bakotić L., Srpski narod u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja, Beograd 1939.

Bakotić V., Dragutin Ante Bakotić. (Predgovor knjizi: D. A. Bakotić, Raja, Zagreb 1891).

Barač J., Josip Tončić. Novo doba 16. XI 1927.

Barač J., Spomenica tridesetogodišnjice smrti hrvatskog pjesnika Luke Botića Spljećanina, Zagreb 1893.

Barač J., Zadnji fišeci protiv splitskoj gimnaziji. Jadranska pošta 24. XII 1932.

Baras F., Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 52—58.

Baras F., Teror splitskih autonomaša. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 973—990.

Barbalić R. F., Pomoci u narodnom preporodu. Riječka revija, Rijeka 1962, br. 5—6, str. 56—59.

Barun Metel Ožegović. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 61—62.

Bego K., Samonikli izvori narodnog preporoda. Obzor 1931, br. 118, str. 2.

Bego K., Stogodišnjica rođenja dra Gaje F. Bulata. Novo doba 4. I 1936.

Begonja I. — Gamulin J. — Palčić Z., Splitske varoši u drugoj polovini 19. stoljeća. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 120—128.

Belas A., Narodna stranka na izborima 1885. Jadranski dnevnik 9. XI 1935.

Belić R., Zadar u narodnom preporodu. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 84—87.

Bendiš I., Dva pisma Miha Klaića iz g. 1875. u vezi s hercegovačkim ustankom. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 415—417.

Berić D., Dva datuma iz života pjesnika Luke Botića. Mogućnosti 1963, br. 10, str. 1112.

Berić D., Iz književne prošlosti Dalmacije, Split 1956.

Berić D., Iz korespondencije kap. Nike Dubokovića. Radovi Pedagoške akademije Split 5/1963.

Berić D., Omladinsko društvo »Prvenac« i narodni preporod u Dalmaciji. Mogućnosti 1963, br. 4, str. 407—416.

Beritić N., Iz korespondencije Miha Klaića. Arhivski vjesnik III/1960.

Beritić N., Iz korespondencije Nika Velikog Pucića. Arhivski vjesnik III/1960.

Beroš J., Kako je došlo do osnivanja lista »Il Nazionale«. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, str. 267—274.

Beroš J., Liberalni savez. Zadarska revija 1961, br. 4—5, str. 351—367.

Beroš J., Narodna pobjeda na saborskim izborima 1870 — prekretnica u životu Dalmacije. Zadarska revija XIX/1970, br. 5, str. 445—471.

Beroš J., Pojava aneksionista i autonomaša. Iseljenički kalendar 1962.

Beroš J., Stav carskog dvora prema sjedinjenju Dalmacije. Historijski pregled 1962, str. 164.

Beroš J., U povodu sedamdesetgodišnjice hrvatske pobjede na općinskim izborima u Splitu. Narodni list 29, 30. XI 1952.

Bersa J., Dubrovačke slike i prilike (1800—1880), Zagreb 1941.

Bezić A., Uloga splitskih vatrogasaca u borbi za narodna prava i slobodu. Narodno vatrogastvo (Zagreb) 1953. br. 6. str. 9.

Bezić-Božanić N., Stanovništvo Splita 1882. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 85—95.

Bezić-Božanić N., Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1109—1120.

Bezić J., Nosioci zadarskog muzičkog života u odnosu na narodni preporod u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 295—308.

Bezić S., Svećenički lik Mihovila Pavlinovića. Crkva u svijetu XIII/1978.

Biankini A. Juraj Biankini. Novo doba 4. V 1920.

(Biankini J.) Dr Miho Klaić. Narodni list 1896. br. 2.

Biankini J., Dr Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 1—3.

Biankini J., Dr Pero Klaić. Narodni list 1910, br. 47.

B(iankini?) J., Dr Vicko Ivčević. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 87.

(Biankini J.), + Dr Vicko Mihaljević. Narodni list 1911, br. 51.

Biankini J., Manfred knez Borelli Vranjski. Narodni list 1914, br. 6.

(Biankini J.?), Mihovio Pavlinović. Narodni list 1887, br. 40.

Biankini J., Narodni preporod u Dalmaciji. Almanah Jadranske straže 1927, str. 29—93.

Biankini J., Narodni preporod u Dalmaciji, Beograd 1927.

Biankini J., Strossmayer za sjedinjenje Dalmacije. Narodni list 1905, br. 29, prilog.

Biankini J., + Vicko Milić. Narodni list 1910, br. 34.

Bibliografia Tommaseiana. Atti e memorie della Società dalmata, Roma V/1966, str. 539—546.

Bodulić D., Pohrvaćenje Klasične gimnazije. U: Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Split 1967, str. 20—25.

Bogdanov V., Borba za ujedinjenje s Dalmacijom u Hrvatskome saboru iz godine 1861. Zadarska revija 1961, br. 4—5.

Bogdanov V., Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958.

Bogdanović D., Dopisivanje J. A. Brlića i Stjepana Ivičevića, NVZ XVII/1908—1909, str. 391—395.

Borba za hrvatski Split i naši pučani. Jadranska pošta (Split), 16. IV—10. V 1932.

Bošković I., Zaslužni rodoljubi. Sedamdeseta obljetnica smrti Dra Gaje Bulata. Slobodna Dalmacija 23. XII 1970.

Botić L., Djela (Uvod J. Ravlića), Zagreb 1949.

Botić L., Pjesme, (Uvod M. Pavlinovića i F. Markovića). Zagreb 1885.

Božitković F. J., Dopisivanje Stj. Ivičevića sa Strossmayerom. Nova revija (Makarska) XIII/1934, str. 61—63, 155—156.

Božitković F. J., Dopisivanje Vojnovića i »Zvonimira« s fra Ivanom Despotom. Nova revija (Makarska) XIV/1935, str. 355—356.

Božitković F. J., Pismo Mihovila Pavlinovića prijatelju Stjepanu Ivičeviću Nova revija (Makarska) X/1931, str. 72—73.
Brajević V., Juraj Biankini. Almanah Jadranske straže 1928—29, str, 558.
Bujas A., Narodni preporoditelj Božidar Petranović. Glas Zadra 14. II 1959.
Bujas A., Vjekoslav Fichert i preporod u Dalmaciji. Glas Zadra 31. I 1959.
Bujas G., Ivan Despot prevodilac. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 195—218.
Bujas G., Makarski kotar u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Zadarska revija X/1961, br. 3.
(Bulić F.), Dva Bulićeva pisma Pavlinoviću. Obzor 1935, br. 215, str. 1—2.
Bulić F., Iz mojih zapamćenja sa Don Mihom Pavlinovićem. Savremenik 24/1931, br. 5, str. 1.
(Bulić F.), Iz uspomena don Frane Bulića. »Pour le prestige de la Nation«. Novo doba 30. III 1929.
Bulić I., Kad se splitska gimnazija privodila hrvatskom jeziku. Novo doba 25. XII 1925.
B(ulić) I., O prvom pohrvaćenom razredu splitske gimnazije. Novo doba 24, 25. VII 1922.
Bulić I., 50-god. smrti dra Ante Bajamontija. Novo doba 19. I 1941.
Bulić I., Splićanin Ante Kuzmanić (1803—1879). Novo doba 17. IV 1938.
Bulić I., Uspomene sa splitske gimnazije. Split 1938. (Pretiskano iz Novo doba 25. XII 1938).
(Bulić I.), Značenje jubileja Općine Splita. Novo doba 10. XI 1932.
Buljan B., Otvorenje općinskog kazališta u Splitu godine 1893. i prvo gostovanje zagrebačke drame. Kulturna baština 1979, br. 9—10, str. 84—91.
Butorac P., Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848. Rad JAZU 260.

C. kr. dalmatinska državna željeznica. (Historijat). Avvenire (Split) 1—10. X 1877.
Caburi F., Italiani e Jugoslavi in Adriatico, Milano 1917.
Car M., Natko Nodilo. Republika (Beograd) 1. IV 1952.
Car M., Uspomene na Ivana Vrankovića. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 15.
Carić J., Jelsa i kap. Niko Duboković. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 77—79.
Casella M. E., Alcune lettere inedite di Antonio Bajamonti (1876—1890). Rivista Dalmata XI/1929, I, str. 44—50.
Cecić V., Jedan iz prvih redova: Vinko Milić. Zadarska revija X/1961, br. 4—5, str. 330—350.
Cecić V., Nodilo prema rimokatoličkoj crkvi i prema klerikalizmu. Republika (Zagreb) 1954, br. 10, str. 800—912.
Cecić V., Pred devedeset godina otvorena je »Slavjanska narodna čitaonica« u Splitu. Slobodna Dalmacija 25. XI 1952.
Cecić V., Rađanje rimokatoličkog klerikalizma i Natko Nodilo. Zadarska revija 1959, br. 4, str. 357—376.
Cecić V., »Slava preporođenom Splitu«. Naprijed 28. XI 1952.
Cecić V., Za naučni stav prema preporodu u Dalmaciji. Vjesnik 28. IX 1952.
Cepelić M. i Pavić M., Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, Zagreb 1904.
Cikojević A., Don Miho Pavlinović. Nova revija X/1931, br. 1, str. 3—29.
Ciliga V., O političkim koncepcijama i djelatnosti Samostalne Narodne stranke 1863—1865. Časopis za suvremenu povijest VII/1975, br. 2.
Ciliga V., Slom politike Narodne stranke (1865—1880), Zagreb 1970.
Cippico A., Ercolano Salvi. Archivio storico per la Dalmazia 1928, str. 419.
Cvitanić A., Prilog proučavanju uloge odvjetnika u narodnom preporodu Dalmacije. Odvjetnik 9/1968, str. 253—275.
Cvjetković B., Dubrovnik u našem političkom i kulturnom preporodu od 1861. do danas. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 70—73.

Čakić Š., Mihovio Pavlinović. Jugoslavenski glasnik II/1931, br. 116, str. 7, br. 117, str. 14.

(Čedomil) Čuka J., Spomen biskupa J. Jurja Strossmayera. Hrvatsko kolo 1905. str. 200—215.
Čelik D., Mihovio Pavlinović. Napredak (Sarajevo) VI/1931, br. 1—2, str. 9—10.
Ćićin-Šain Ć., Mladi dani Vita Morpurga. Novo doba 7. V 1938.
Ćićin-Šain Ć., Prva splitska štampa. Novo doba 24. IV 1937.
(Ćićin) Š(ain Ć.), Prvi splitski časopis uoči Narodnog preporoda. Novo doba 29. VI 1935.
Čokorilo Đ., Tajna istorija austrijske politike, Beograd 1906.
Čolak N., Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 345—413.
Čolak T., Dva priloga o Nikoli Tomazeu. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 24/1958, 1—2.
Čolak T., Prilog biografiji Ante Kuzmanića. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 24/1958, 1—2.
Čolak T., »Zora Dalmatinska« (1844—1849). Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu IV/1958, 2.
Čović M., Marin Pavlinović: Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji ... Jadranski dnevnik 20. II 1937.
Črnja Z., Tommaseo i Hrvati. Književnik 1960, II, str. 7.
Čulinović F., Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja, Zagreb 1961.

D'Alia A., Aneddoti ed episodi dell'irredentismo italiano in Dalmazia, Roma 1930.
D'Alia A., La Dalmazia nella storia, nella guerra, nella politica, nella pace, Roma 1928.
Deanović M., Talijani i hrvatski preporoditelji. Hrvatska revija 1935, str. 648—660.
Delich S., Antonio Bajamonti. Dalmazia italiana, Nuovo convito, Roma 1919.
Delich S., L'irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti della polizia austriaca, Roma 1925.
Desnica U., + Dr Gajo Bulat. Država (Split) 23. III 1927.
Despot I., Dr Kosto Vojnović. Novo doba 9. V 1944.
Despot I., Likovi preporoda u Dalmaciji. Novo doba 1944, br. 122, 139, 156, 178.
Despot I., Uspomene na Tomu Didolića. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62—63.
Dijana D., Dvije Nodilove diplome iz Muzeja grada Splita. Kulturna baština 1981, 11—12, str. 143—146.
Dinko Politeo. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 9—10.
Dizdar I., Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 43.
+ Don Nikola Šimić. Narodni list 1913, br. 67.
dr. A., Glagolica i »Narodni list«. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, br. 25—26.
Dr B. P., Josip Peričić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 38—39.
Dr. Božidar Petranović i osnutak Matice Dalmatinske. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 39.
Dr. Dinko Vitezić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62.
Dr. G. F. Bulat. Jedinstvo 21. I 1896.
Dr. Juraj Pulić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 14.
Dr. Kosto Vojnović. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 17—18.
Dr. Miho Klaić. O stogodišnjici rođenja 1829—1929. Hrvatska revija 1929, br. 8, str. 503—504.
Dr. Miho Klaić (Spomen knjiga), Split 1897.
Dr. Šime Mazzura. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 16.
Dr. Vicko Mihaljević. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 77.
+ Dr. Vicko Mihaljević. Sloboda (Split) 28. VI 1911.
drsv, Borba za splitsku općinu god. 1882. Novo doba 16—19. XI 1943.
+ Dujam Mikačić. Jadranska pošta 16—18. VIII 1933.
+ Dujam Mikačić. Novo doba 15, 18. VIII 1933.
Dulibić B., Časni poslanik Pavlinović. Hrvatska prosvjeta XX/1933, br. 5, str. 195—196.

Dva arbanaška rodoljubna svećenika (J. Krstić, M. Vukić). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62.
Dvie adrese. (1870. i 1871.). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 89—90.
Dvije zvijezde preporoda narodne svijesti u Splitu (G. Bulat, M. Kalogjera). Jugoslavenski narod (Split) 19. XI 1922.

Đorđević V., Ispisi iz bečkih državnih arhiva. Srpska akademija, Beograd 1913.

E., Pop Vicko Perišić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 84.
Eterović K., Nekoliko pisama don Mije Pavlinovića ocu Stjepanu Zlatoviću. Nova revija X/1931, br. 1, str. 30—40.

F. P., Dr. Ante Bajamonti. Sloboda 18. I 1911.
Fi(j)o O., Narodni preporod u Dalmaciji i pomorstvo. Radovi Instituta JAZU, Zadar VIII/1961, str. 171—182.
Fio O., Odjek pomorske bitke kod Visa iz 1866. godine u tadašnjim novinama. Pomorski zbornik 4, Zadar 1966.
Fio O., Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1919, Zadar 1962.
Fi(j)o O., Pomorci i Narodni preporod u Dalmaciji. Književni Jadran 9/1952, str. 7—8.
Fi(j)o O., Prilozi za poznavanje pomorskog školstva na našoj obali u XIX stoljeću, Zagreb 1956.
Fijo O., Splitsko brodarstvo. Zbornik Društva inženjera i tehničara, Split 1958, str. 135—148.
Fisković C., Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu u XIX i početkom XX stoljeća. Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Split 9/1977, str. 5—55.
Fisković C., Dopisivanje Stipana i Mate Ivičevića. Mogućnosti 12/1962, str. 1179—1204. Pretiskano: Isti, Baština starih hrvatskih pisaca, II, Split 1971.
Foretić D., Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji. »Dubrovnik« 1964, br. 4.
Foretić D., Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900). Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969, str. 87—190.
Foretić D., Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969, str. 46—76.
Foretić D., Izbori za Sabor Dalmacije 1870. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Foretić D., Marginalije uz odnose Vuka Karadžića s Dalmacijom. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru IV/1962—1963.
Foretić D., O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata. Hrvatski preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969, str. 9—45.
Foretić D., O etničkom sastavu stanovništva u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Foretić D., O nekim nepoznatim i nedovoljno osvijetljenim činjenicama u borbi za splitsku općinu 1865. i 1880—82. god. Mogućnosti 1964, br. 11, str. 1146—1155, br. 12, str. 1249—1259.
Foretić D., Radnički pokret u Dalmaciji do Kongresa ujedinjenja. Zadarska revija VIII/1959, str. 171—195.
Foretić D., Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi. Učiteljska škola Zadar 1866—1956, Zadar 1956.
Foretić M., Miho Klaić. Dubrovački vjesnik 1965, br. 792—3.
Foretić M., Prelazak dubrovačke općine u narodnjačke ruke. »Dubrovnik«, X/1967, br. 2.
Foretić V., Iz narodnoga preporoda na Korčuli od g. 1860. dalje. »Dubrovnik« 1962, br. 3—4.
Foretić V., Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu Dalmacije. Narodna svijest XIII/1931, br. 5, str. 4.
Foretić V., Neki pogledi o Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.

Foretić V., Pogled prema Anti Bajamontiju. Mogućnosti, 1982, br. 11—12 str. 1032—1040.
Foretić V., Presjeci kroz prošlost Korčule. Zbornik otoka Korčule 2, Čakovec 1972.
Foretić V., Prva faza hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. Kolo 1966, br. 8—10, str. 158—169.
Franchi B., Per la Storia della Dalmazia nel Risorgimento. Rivista dalmatica 1938, III, str. 7; IV, str. 3; 1939, I, str. 3.
Friedjung, Die österreichische Balkanpolitik seit 1866. Oester. Rundschau, Wien XLIII/1915, br. 1.
Fulgosi K., Narodni preporod u Trogiru. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 83—84.

Ganza Aras T., Dr Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. Zadarska revija br. 3, 1970, str. 297—303.
Ganza Aras T., Pitanje sjedinjenja nakon uspostave dualizma. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Ganza Aras T., Radovi Zlatka Vince o povijesti književnog jezika i pravopisa u Dalmaciji. Historijski zbornik, XIX—XX, Zagreb 1966—1967, str. 559—569.
Ganza Aras T., Zadar u narodnom preporodu. Zadarska revija 1964, str. 534.
Gogala N., O splitskim pučanima puntarima. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1050—1058.
Grabovac J., Borba Dalmatinske Hrvatske za sjedinjenje sa Banskom Hrvatskom. Hrvatski dnevnik 11. VI 1939.
Grabovac J., Dalmacija prema oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875—1878). Mogućnosti, 1964, br. 10, str. 1020—1035.
Grabovac J., Dalmacija prema ustanku herceg-bosanske raje. Radovi Pedagoške akademije Split 1/1975, str. 203—217.
Grabovac J., Jedan dokument o naporima oko sjedinjenja opozicionih stranaka u Hrvatskoj 1902. godine. Mogućnosti, 1957, str. 372—378.
Grabovac J., Narodne čitaonice. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969, str. 191—218.
Grabovac J., »Narodne čitaonice« i njihova uloga u narodnom preporodu u Dalmaciji (1862—1870). Zadarska revija 1963, br. 5, str. 363—373.
Grabovac J., »Narodni list« (»Il Nazionale«) i njegova uloga u Narodnom preporodu Dalmacije. Slobodna Dalmacija 1. III 1962.
Grabovac J., Narodni pokret u Hrvatskoj 1903. i njegov odraz u Dalmaciji. Mogućnosti 1954, str. 171—178.
Grabovac J., Natko Nodilo i nacionalni pokret u Dalmaciji. Mogućnosti 1961, br. 5, str. 415—422.
Grabovac J., Odraz političkih previranja u habsburškoj monarhiji na proces narodnog buđenja u Dalmaciji (1813—1870). Mogućnosti XI/1962, str. 1070—1079.
Grabovac J., Pobjeda narodne misli u Splitu. Mogućnosti 1958, br. 6, str. 466—474.
Grabovac J., Pobjeda narodne misli u Splitu. Narodni kalendar 1960, str. 66.
Grabovac J., Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 67—78.
Grabovac J., Preporod u Šibeniku i afera »Monzambano«. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Grabovac J., Trijumf narodne misli u Splitu, odlučna prekretnica u procesu hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 949—963.
Grabovac J., Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. Zbornik Zadar, Zagreb 1964.
Grabovac J. — Rismondo V., Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom preporodu. Radovi Pedagoške akademije Split 3/1961; Posebni otisak Split 1961.

Grgić I., Birokracija i autonomaška stranka. Zadarska revija VI/1960, str. 442—445.
Grgić I., Bivša sabornica. Zadarska revija X/1961, br. 4—5, str. 405—409.
Grgić I., Iz doba narodnog preporoda. Zadarska revija IX/1961, str. 36—44, 122—126.
Grgić, I., Kad se organizirala Narodna stranka. Zadarska revija 1960, str. 41—44.
Grgić I., Klaićeva pisma Rafi Arneriju. Zadarska revija 1961, br. 4—5, str. 299.
Grgić I., Lovro Monti. Mogućnosti 1962, br. 2, str. 178—195.
Grgić I., Lovro Monti, dva poglavlja političke biografije. Zadarska revija 1961, br. 4—5, str. 317—329.
G(rgi)ć I., Monti, Lovro. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 159.
Grgić I., O autorstvu triju programatskih napisa Narodnog preporoda iz g. 1961. Zadarska revija 1959, br. 3.
Grgić I., O pravu udruživanja i o pravu zbora i dogovora. Zadarska revija 1960, br. 5.
Grgić I., Oko postanka Nazionala — Narodnog lista. Zadarska revija 1960, br. 4, str. 278.
Grgić I., Slika s terena u vrijeme prvih saborskih izbora. Zadarska revija 1960, br. 1.
Grgić I., Stranački sastav Dalmatinskih sabora u prva četiri saziva po kurijama i izbornim jedinicama. Zadarska revija 1960, br. 2.
Gross M., Historijski pregled, Zagreb 1963.
Gross M., »Ideja jugoslovjenstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860—1862). Historijski zbornik XXIX—XXX/1976—1977.
Gross M., Ideja jugoslovenstva u XIX stoljeću i »dogmatski nacionalizam«. Jugoslovenski istorijski časopis 1975, br. 3—4.
Gross M., O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji. Historijski pregled 1963, str. 11—18.
Gross M., Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973.
Guić J., Pobjeda splitskih narodnjaka pred zadarskom porotom. Jadranski dnevnik 11. IV 1936.
Guić J., Prije šezdeset godina. Jadranski dnevnik 20. IV 1935.
G(uić) J., Splićanin preteča fašizma. (O. Randi, Antonio Bajamonti . . .). Jadranski dnevnik 28. VII 1934.
Guić J., Stogodišnjica rođenja dra Gaje F. Bulata. Jadranski dnevnik 24. XII 1935.

Herceg J., Don Miho Pavlinović. Luč (Zagreb) XXIV/1928—1929, br. 9—10, str. 319—323.
Horvat J., Povijest novinstva Hrvatske, Zagreb 1962.
Horvat R., Borba Hrvata s talijanašima za Split. Jutarnji list 1931, br. 7115.
Horvat R., Don Mihovil Pavlinović i hrvatski preporod u Dalmaciji. Omladina XXIII/1940, br. 5, str. 109—111.
Horvat R., Don Mihovio Pavlinović. Omladina (Zagreb) XIV/1930—31, br. 6, str. 2—6.
Horvat R., Dr Miho Klaić. Obzor 1926, br. 9.
Horvat R., Hrvatski preporod u Dalmaciji. Novosti 1931, br. 51—54.
Horvat R., Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935.

I. R., Vrboska. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 79.
Ilijić S., Don Mijo Pavlinović. Obzor 1931, br. 11, str. 2—3.
Ilijić S., Don Mijo Pavlinović. Svijet VI/1931, knj. 11, br. 3, str. 69—91.
Ilijić S., Dr Miho Klaić. Hrvatska revija 1929, br. 8, str. 503—504.
Ilijić S., Ivan Danilo. Obzor 1930, br. 258.
I(lijić) S., Split u borbi za narodnu svijest. Obzor 1931, br. 80.
Ivan Danilo. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 9.
Ivanišević F., Juraj Biankini. Novo doba 28. III 1928.
Ivanišević F., Juraj Biankini. 1848—1922. Novo doba 31. VIII 1927.
I(vanišević) F., Marko Kalogjera, biskup spljetsko-makarski. Vienac XXI/1889, br. 8, str. 122—124.

Ivanišević F., Miho Pavlinović. Jugoslavenski list XIV/1931, br. 22, str. 1.
Ivanišević F., Mihovil Klaić i Narodna stranka. Novo doba 1929, br. 209.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Almanah Jadranska straža 1928—1929, str. 568—577.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Mladost, almanah, 1917, str. 7—52.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Novo doba 18. V 1927, br. 115, str. 3.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Novo doba 1931, br. 22, str. 6.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. (Pretiskano iz »Mladosti«), Split 1917.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović — prigodom 30-godišnjice njegove smrti, Split 1971.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Pučka prosvjeta II/1922, br. 5, str. 74—75.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Pučka prosvjeta XI/1931, br. 2, str. 34—35.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović. Pučke novine, Split 1911, br. 10, str. 93.
Ivanišević F., Mihovio Pavlinović, Split 1917.
Ivanišević F., Narodni preporod u Dalmaciji. Split u narodnoj borbi, Split 1932.
Ivanišević F., O književnoj ostavštini Mihovila Pavlinovića. Narodni list 1917, br. 61.
Ivanišević F., Splitska okolica u borbi god. 1882. za narodnu općinu. Novo doba 7. XI 1932.
Ivčević V., Ivan Vranković. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 14—15.
Ivčević V., Vicko Mihaljević, Vicko Milić . . . Narodni list 1908, br. 44.
Iz dopisivanja s dr. M. Klaićem. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 88—89.

Jablanov S. S., Makarske uspomene i don Miho Pavlinović, Spljet 1895.
Jakić-Cestarić V., Ivan Danilo — političar i kulturni radnik, gramatičar i dijalektolog. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 135—169.
Jedan redak jubilej. Pedesetogodišnjica novinarskog rada Jurja Biankinia. Život, Split 6. X 1921.
Jedno poglavlje splitske prošlosti. (Knjižara Morpurgo). Jadranski dnevnik 30. VII 1938.
Jelić I., Korespodencija Mihovila Pavlinovića. Historijski zbornik 1964,
Jelić I., Novi prilozi o narodnom preporodu u Dalmaciji. Historijski zbornik 1963, str. 291—301.
Jonke Lj.: Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik u Hrvata u 19. stoljeću. Radovi Slavenskog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu 3/1959.
Jubilej Narodne pobjede na Splitskoj općini. Novo doba 9. IX 1922.
Jubilej Općine Splita. Novo doba 9, 10. IX 1932.
Juraj Biankini. Jubilej 50-god. novinarskog rada. Novo doba 6. X 1921.
Juraj Biankini. Narodni list 1920, br. 39.
+ Juraj Biankini. Novo doba 27. III 1928.
Juras I., Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji, Zadar 1910.
Jurišić B., + Don Ivo Prodan. Hrvatska revija 1933, br. 4, str. 262—264.
Jurišić B., Pavlinovićeve veze s pravašima. Odnos Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića. Napredak (kalendar) XXIII/1934, str. 79—84.
Jurišić B., Strossmayer iza kulisa. Hrvatska revija 1929, br. 3, str. 146—159.
Jutronić A., 80-godišnjica pobjede narodnjaka na izborima za općinsko vijeće. Slobodna Dalmacija 24. XI 1962.

Kalogjera N., Uspomene iz života i rada biskupa Marka Kalogjere st. prigodom 50-godišnjice njegove smrti. Zagreb 1938.
(Karadžić V. S.), Vukova prepiska, III, Beograd 1909.
Karaman D. S., Kuzmanić dr. Ante. Narod (Split) 25. VIII 1893.
Karaman I., Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972.
Karaman I., Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom. Mogućnosti VI/1965, br. 6, str. 640—661.
Karaman I., Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habsburškoj Monarhiji 1850—1918. Prilozi Instituta za istoriju (Sarajevo) 1973.
Karlić P., Kraljski Dalmatin (1806—1810), Zadar 1912.
Karlić P., Matica dalmatinska, Zadar 1913.

Karlo Antun Bakotić, Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 84.
Karuc N., Natko Nodilo i dalmatinski narodnjaci. Mogućnosti II/1955, br. 6, str. 496—498.
Kasandrić J., Il giornalismo dalmato dal 1848. al 1898, Zadar 1899.
Kasandrić P., Dr Miho Klaić, Smotra dalmatinska, Zadar 1896, br. 2.
(Kasandrić P.), Ivan Vranković. Smotra dalmatinska 1900, br. 100.
Katalinić Jeretov .R., Mihovilu Pavlinoviću. Narodni list 1908, br. 40, str. 1.
Katušić I., Vječno progonstvo Nikole Tommasea, Zagreb—Rijeka 1975.
Kažimir Ljubić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 9.
Kečkemet D., Bibliografija o Splitu, II knj., Split 1956.
(Kečkemet D.), Dobrovoljno vatrogasno društvo u Splitu. 70 godina humanog i patriotskog rada, Split 1953.
Kečkemet D., Doprinos Vida Morpurga narodnom preporodu Splita. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 9—11.
Kečkemet D., Gajo F. Bulat, simbol hrvatskog narodnog preporoda u Splitu. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split, 1982, str. 37—40.
Kečkemet D., Gajo F. Bulat u preporodu Splita i Dalmacije. Slobodna Dalmacija 3. IV 1971.
Kečkemet D., Hrvatski narodni preporod u Splitu. Vjesnik, Zagreb 16—31. X 1982.
Kečkemet D., Ivan Rendić, Supetar 1969.
Kečkemet D., Narodna zastava nad splitskom vijećnicom. Slobodna Dalmacija 1—2. V 1962.
Kečkemet D., Neobjavljena dalmatinska bibliografija Vida Morpurga za 1861 godinu. Radovi Instituta JAZU u Zadru 10/1963, str. 427—443.
Kečkemet D., Patriotski lik Ivana Rendića u doba preporoda. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1041—1049.
Kečkemet D., Splitsko groblje Sustjepan. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU IX/1961, str. 143—151.
Kečkemet D., Vid Morpurgo. Jevrejski almanah 1961—1962. (Beograd), str. 58—67.
Kečkemet D., Vid Morpurgo i Narodni preporod u Splitu, Split 1963. (Pretiskano iz: Mogućnosti 1962, br. 11, str. 1044—1070; br. 12, str. 1156—1179; 1963, br. 1, str. 57—85).
Kečkemet D., Židovi u povijesti Splita. Split 1971.
Kečkemet D. — Batistić I. — Zupa B., Narodno kazalište Split 1893—1953, Split 1953.
Keršovani O., Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije. Mogućnosti 1964, br. 11, str. 1135—1146.
Kisić V., Jedan vijek štampe u Dalmaciji. Novo doba 29. VIII 1921.
(Kis)ić (V), Juraj Biankini. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 7—9.
(Kisić V.), Kažimir Ljubić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 9.
Kisić V., Listajući stare godišnjake. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 97—108.
Kisić V., Osvit u Dalmaciji, Zadar 1909.
Kisić V., Politički pregledi Mihovila Pavlinovića. Hrvatska njiva I/1917, br. 24, str. 412—414.
Kisić V., Vinko Milić. Narodni list 1. II 1911.
Kod »Narodnog lista«. Iz memoara bivšeg člana redakcije. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 13—14.
(Klaić M.), Dunav i Jadransko more. Narodne novine 1862, br. 64—65.
Klaić (M.), Program za ujedinjenje državopravnih odnošajah između Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 90.
Koharić J., Natko Nodilo, Split 1901.
Kojaković V., Dr Miho Klaić, vođa Narodnog preporoda u Dalmaciji. Narodna svijest, Dubrovnik 1930, br. 1—2.
Korlaet R., Gajo Bulat, splitski odvjetnik i javni radnik. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1027—1031.
Korlaet R., Nešto o ulozi i djelovanju splitskih odvjetnika u narodnom preporodu u Dalmaciji, Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 41—51.

Korlaet R., Sjećanje na svijetle likove advokata bivše Splitske komore. Odvjetnik, Zagreb 7—8, str. 233.
Kortšek J., Dujam Mikačić, Split 1963.
Korunić P., Natko Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji do 1867. Historijski zbornik 1974—1975, str. 95—138.
Kosor K., Drniš u ogledalu tiska za hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (1860—1921). Kačić, Split VIII/1976, str. 5—134.
Kosor K., Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine. Zbornik: Sinjska spomenica 1715—1965, Sinj 1965.
Košćina M., Narodni preporod u Dalmaciji, Zagreb 1911.
Kovačić M, Jedno važno razdoblje u životu Dalmacije. Don Mihovil Pavlinović i drugovi u radu za preporod Dalmacije i njezino sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom. Hrvatski list (Osijek) XVI/1935, br. 168, str. 7—8.
Krekić N., L'opera di Ercolano Salvi nella Dieta di Dalmazia. Rivista dalmata 1931, III, str. 27.
Krestić V., Srbi u Hrvatskoj od 1850. do 1868. godine. Jugoslovenski istorijski časopis 1975, br. 3—4.
Kržanić K., Pavlinović i Strossmayer. Nova revija (Makarska) XIX/1941, br. 1, str. 1—28.
Kržanić K., Pavlinovićeva načela o vjeri i politici. Hrvatska prosvjeta XIX/1932, br. 3, 49—54; 4, 73—76.
Kuničić P., Iz mojih »Uspomena«. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 50—51.
Kuničić P., Stjepan Buzolić — spomenknjiga, Zagreb 1894.
Kuzmanić A., Spomeni iz moga dnevnika. Narodni list 1873—1876.

L. B., Dr Gajo Bulat. Vienac/XV 1883, br. 9, str. 145—146.
L'irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti della polizia austriaca La Rivista dalmata XIV/1933, fasc. III.
La commemorazione di Antonio Bajamonti nel XX anniversario della morte.
Il nuovo schiesone spalatino... per l'anno 1912. (Split) 1911, str. 57.
La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848—1849. Udine 1950. (Zbornik).
Lahman I., Ličnost Jurja Bijankinija. Jadranska straža 1928.
Lahman O., Juraj Bijankini. Slobodna Dalmacija 30. III 1953.
Lapenna L., Položaj u Dalmaciji, Zadar 1885.
Leontić LJ., Dr Pero Čingrija. Rad (Dubrovnik) 1921, br. 86, 87.
Lovrenčić R., Politeo, Dinko. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 531.
Lovrić B., O Mihovilu Pavlinoviću. Obzor 1917, br. 234, str. 2.
Lozovina V., Dalmacija u hrvatskoj književnosti, Zagreb 1936.
Lučić J., Suradnja Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Balda Bogišića 1856—1868. Zadarska revija XIV/1965.
Lučić J., Veze Miha Klaića i Ivana Kukuljevića 1862. godine. »Dubrovnik« VIII/1962, br. 3—4, str. 79—90.
Lukas F., Pavlinović o Bosni. Hrvatsko kolo XXII/1941, str. 6—18.
Lukas F., Strossmayer i hrvatstvo, Zagreb 1926.
Lunaček (V.), Mihovio Pavlinović. Obzor 1917, br. 134, str. 3.

Ljubiša S. M., Životopis, Beč 1878.

M., Vis. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 81.
M. P., Vid Morpurgo. Novo doba 25. IX 1931.
Macan T., Ivan Kukuljević i narodnopreporodni razvitak Dalmacije. Historijski zbornik XXVII—XXVIII/1974—1975.
Macan T., Iz korespondencije Miha Klaića. Historijski zbornik 1968—1969, str. 455—500.
Macan T., Miho Klaić, Zagreb 1980.
Macan T., Talijanska pisma Miha Klaića. Arhivski vjesnik XIII/1970.
Mac(an) T., Vojnović, Konstantin. Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, str. 530.

Madirazza F., Storia e costituzione dei comuni dalmati, Split 1911.
Manger D., Aneksija i Split. Narodna odbrana (Beograd) 1933, br. 49.
Mang(j)er D., Deputacija dalmatinskih općina u Beču god. 1861. Sloboda (Split) 3. I 1912.
Mang(j)er D., Dr. Lovro Monti. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 37—38.
Manger D., Društveno-politički život u Splitu koncem prošlog vijeka. Hrvatski glasnik 18. III 1939.
Manger D., Dujam Mikačić. Novo doba 19. VIII 1933.
Manger D., (Iz historije borbe za narodni preporod u Splitu). Općinsko kazalište. Novo doba 18. X 1932.
Manger D., (Iz historije borbe za narodni preporod u Splitu). Pohrvaćenje srednjih škola. Novo doba 14. X 1932.
Manger D., (Iz historije borbe za narodni preporod u Splitu). Prva pučka dalmatinska banka. Novo doba 5. XI 1932.
Manger D., (Iz historije borbe za narodni preporod u Splitu). »Slavjanski napredak«. Novo doba 22, X 1932.
Manger D., (Iz historije borbe za narodni preporod u Splitu). Zastava »Slavjanskog napretka« u Zagrebu. Novo doba 28. X 1932.
(Manger D.) dm, Iz nacionalne historije Splita. Narodni ples »Slavjanskog napretka«. Novo doba 21. II 1933.
Manger D., Juraj Bijankini. Novo doba 31. III 1927.
Manger D., O stogodišnjici Miha Klaića. Novo doba 1929, br. 202.
Mang(j)er D., Pitanje sjedinjenja i splitska »Congregazione municipale«. Sloboda 1911, br. 2, 9.
Manger D., Politički rad odvjetnika u Splitu u drugoj polovini prošloga vijeka. Hrvatski glasnik 6. V 1939.
Manger D., Prilozi za političku istoriju u Dalmaciji. Novo doba 1933, br. 175.
Manger D., Profesori u narodnom preporodu Splita. Novo doba 24. XI 1932.
Manger D., Prva borba za narodni jezik u Dalmaciji. Novo doba 25. XII 1925.
Manger D., Slavjanska narodna čitaonica. Sloboda 28. IX 1912.
Manger D., Slavjanska narodna čitaonica u Splitu ... Novo doba 30. IX 1932.
Manger D., 100-godišnjica rođenja Natka Nodila. Jadranski dnevnik 4. VII 1934; Novo doba 4. VII 1934.
Marcocchia G., Sessant'anni di storia della scuola in Dalmazia. La Rivista dalmata X/1928, fasc. II—III.
Marcocchia G., Spalato e la sua italianità, Roma 1919.
Marinović A., Kosta Vojnović, jedan od prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. »Dubrovnik« VII/1962, br. 3—4, str. 13—27.
Marinović M., Proslava »Narodne slavjanske čitaonice« u Splitu. Pravda (Beograd) 1932, str. 315.
Marković F., Knez Medo Pucić. Rad JAZU LXVIII/1883.
Martić G., + Mihovil Pavlinović. Smotra I/1887, sv. V, str. 300—305.
Martić G., Mihovio Pavlinović na hrvatskom saboru. Obzor XXVIII/1887, br. 116, str. 1—2.
Martinović N. S., Odjeci preporoda u Crnoj Gori. Zadarska revija X/1961, br. 4—5, str. 392—397.
Marušić F. D., Uspomene na »Narodni list«. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 39.
Maschek L., Associazioni: Associazione dalmatica. Prima Banca popolare dalmata in Spalato. Società operaja ... Gabinetto di lettura. Narodna slavjanska čitaonica. U: L. Maschek: Manuale del Regno di Dalmazia 1871—1877, Zadar 1871—1878.
Mašić V., Dalmatinski sabor. Uspomene bivšeg saborskog stenografa. Zadarska revija 1966, br. 1, str. 65.
Maštrović Lj., Povijesni pregled školstva u Zadru. Zbornik Zadar, Zagreb 1964.
Maštrović Lj., 150 godina zadarske gimnazije. Zadar 1954.
Maštrović T., Gostovanje profesionalnog hrvatskog kazališta iz Zagreba u Hrvatskoj XIX stoljeća. Mogućnosti, 1979, br. 2—3, str. 294—303. Isto u knjizi »Dani hvarskog kazališta« (XIX st. — Eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru), Split 1979.

Maštrović V., A short summary of Zadar past. — Through Yugoslavia, 1954 br. 2, str. 2—5.
Maš(trović) V., Annuario Dalmatico. Enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 1955, str. 117.
Maštrović V., Bibliografija knjiga (XIX i XX st.) pomorstva Jugoslavije. Pomorski zbornik JAZU, jub. 1962, str. 1917—1951.
Maštrović V., Bibliografija knjiga izdanih u Zadru od 1797. do 1814. godine. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, I/1952, sv. 1, str. 385—416.
Maštrović V., Bibliografija književnih radova Petra Preradovića kao i pjesama, članaka i rasprava o njemu objavljenih u Zadru. Zadar, 1952.
Maštrović V., Bibliografija rasprava i članaka (1945—1962) pomorstva Jugoslavije. Pomorski zbornik JAZU, 1963, str. 1—303.
Maštrović V., Crtice iz prošlosti Naučne biblioteke. Glas Zadra, VII/1956, br. 254, str. 7.
Maš(trović) V., Dalmata. Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1956, str. 649—650.
Maštrović V., Devedesetgodišnjica izlaska »Narodnog lista«. Zadarska revija, I/1952, br. 1, str. 63.
Maštrović V., Doprinos Zadra u hrvatskoj kulturi (X—XIX st.). Radovi Instituta JAZU Zadar, 1965, sv. XI—XII, str. 109—142.
Maštrović V., Dva primjera odnosa austrijskih vlasti prema umjetninama u prvoj polovini XIX st. u Dalmaciji i Istri. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. (Fiskovićev zbornik I), 21/1980, str. 657—664.
Maš(trović) V., Glasnik dalmatinski. Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1958, str. 471.
Maštrović V., Glasnik Matice dalmatinske u Zadru (1901—1904). Zadarska revija I/1952, br. 1.
Maštrović V., Grad Nin i naše pomorstvo. Zadar 1969.
Maštrović V., Hrvatska društva u Zadru. Zbornik Zadar 1964, str. 471—486.
Maštrović V., Hrvatski pravnički časopis »Pravdonoša« u Zadru. Vjesnik, Zagreb. XI/1951, br. 2015, str. 2.
Maštrović V., Istaknuti hrvatski pravni znanstvenik napose iz bilježničkog prava — Vladimir Pappafava (1850—1927). Radovi Instituta JAZU Zadar, 1981, sv. XVII/XXVIII, str. 71—106.
Maš(trović) V., Danilo Ivan. Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, str. 663.
Maštrović V., Ivan Danilo političar i filolog. Zadarska revija, V/1956, br. 4, str. 283—284.
Maštrović V., Izdavačka djelatnost na hrvatskom jeziku u Zadru od 1800—1960. Zbornik Zadra, 1964, str. 737—760.
Maštrović V., Jadertina croatica, I, Zagreb 1949, II, Zagreb 1954, Zadar 1977.
Maštrović V., Jedinstvenost Jadrana. Slobodna Dalmacija, XXI/1964, br. 5970, str. 6.
Maštrović V., Jedna nedovršena akcija za skupljanje narodnog blaga u vezi s našim pomorstvom i Primorjem. Zbornik za narodni život i običaje, 1971, sv. 45, str. 551—567.
Maštrović V., Jelić Luka, povjesničar i arheolog. Pom. enciklopedija, 3, Zagreb, 1976, str. 298—299.
Maštrović V., Jezično pitanje u doba Narodnog preporoda u Dalmaciji. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, str. 219—242.
Maštrović V., Jezično pitanje u pomorstvu i narodni preporod u Dalmaciji. Pomorski zbornik Društva ..., 1966, knj. 4, str. 447—460.
Maštrović V., Kalendarski zbornici Matice dalmatinske i Hrvatske knjižarnice u Zadru (1863—1910). Radovi Instituta JAZU Zadar, 1957, sv. III, str. 271—315.
Maš(trović), V., Kasandrić Petar. Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, str. 220.
Maš(trović) V., Kuzmanić Ante. Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, str. 461.
Maš(trović) V., La Dalmazia Costituzionale. Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1956, str. 655.

Maš(trović) V., La Dalmazia. Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1956, str 655.
Maštrović V., Matica dalmatinska. Narodni kalendar, III/1960, str. 53—56.
Maštrović V., Najvažnija lica i događaji u hrvatskoj povijesti. U knjizi »Drugi koraci skauta«. Zagreb 1933, str. 63—69.
Maštrović V., Naučna biblioteka u Zadru. Zbornik Zadar, 1964, str. 695—700.
Maštrović V., Nazor i Zadar. Glas Zadra, VIII/1957, br. 305, str. 10.
Maštrović V., Neke obljetnice zadarskih listova. Zadarska revija, IV/1955, br. 1, str. 57.
Maštrović V., Novinstvo u Zadru prije 1918. Narodni list, (Zadar), I/1946, br. 5, str. 2.
Maštrović V., Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme. Radovi Instituta JAZU u Zadru 1961, str. 45—63.
Maštrović V., Osnivanje Ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. god. Radovi Instituta JAZU u Zadru, XXI/1974, str. 29—55.
Maš(trović) V., Osservatore dalmato. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 395.
Maštrović V., Petar Biankini. Zadarska revija, IV/1955, br. 4, str. 299.
Maštrović V., Početak parobrodarstva na našoj obali. Pomorstvo, XXIII/1968, br. 1—2, str. 11.
Maštrović V., Pod utjecajem zadarske sredine 1853. god. Preradović propjevao na hrvatskom jeziku. Slobodna Dalmacija, XI/1953, br. 2484, str. 3.
Maštrović V., Pomorstvo Zadra u XIX st. (od 1797—1920). Pomorski zbornik JAZU, jub. 1962, str. 1615—1636.
Maštrović V., Povodom osamdesetogodišnjice smrti Petra Preradovića. Glas Zadra, IV/1953, br. 85, str. 3.
Maštrović V., Povodom 50-godišnjice smrti dr Mihe Klaića. Narodni list, (Zadar), I/1946, br. 1, str. 2.
Maštrović V., Povodom stogodišnjice Naučne biblioteke. Glas Zadra, VII/1956, br. 254, str. 6.
Maštrović V., Pravnički časopisi u Zadru. Glas Zadra, VII/1956, br. 280, str. 3.
Maštrović V., Pravnik svjetskog glasa. Vjesnik, XLIII/1982, br. 12360, str. 7.
Maštrović V., Prilog bibliografiji o jezičnom pitanju u Dalmaciji (1867—1913). Radovi Instituta JAZU u Zadru, 8/1961, str. 457—477.
Maštrović V., Prilog povijesti hrvatske kazališne umjetnosti u Zadru. Zadarska revija, II/1953, br. 4, str. 158—170.
Maštrović V., Pripreme za izdanje »Zore Dalmatinske« u Zadru god. 1842. i 1843. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1959, sv. IV/V, str. 85—116.
Maštrović V., Prirodne znanosti u Zadru u 19. stoljeću. Zbornik radova Drugog simpozija iz povijesti znanosti. Prirodne znanosti u Hrvatskoj u XIX st., Zagreb 1980, str. 49—57.
Maštrović V., Prirodoznanstvena baština Zadra u XIX st. Mogućnosti XXV/1978, br. 4, str. 454—462.
Maštrović V., Prvi naš pravnički časopis. Povodom stogodišnjice izlaska zadarskog »Pravdonoše«. Glas Zadra, I/1951, br. 26, str. 2.
Maštrović V., Prvi zadarski periodik poslije »Kraljskog Dalmatina«. Vjesnik bibliotekara, XVIII/1972, br. 1—2, str. 57—64.
Maštrović V., Pučke knjižnice na zadarskom području prije 1918. god. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, VI/1960, br. 3—4, str. 33—42.
Maštrović V., Radovi o Zadru i okolici. Zbornik Zadar, 1964, str. 763, 806.
Maštrović V., Razvoj Naučne biblioteke u Zadru 1850—1950. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, I/1951, br. 1—3, str. 127—139.
Maštrović V., Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću. Zagreb 1959.
Maštrović V., Rikard Katalinić Jeretov i Zadar. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1955, sv. II, str. 333—357.
Maštrović V., Rivista Dalmatica. Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb 1968, str. 84.
Maštrović V., »Seljak« — gospodarski časopis u Zadru. Glas Zadra, III/1952, br. 81, str. 3.
Maštrović V., »Smotra dalmatinska« i Petar Kasandrić. Jadranski zbornik, 1958, sv. III, str. 371—384.

Maštrović V., Spomendani grada Zadra. Zadar 1946, knjiga, br. str. 143 + XVII tab.
Maštrović V., Sto godina gospodarske štampe u Zadru. Vjesnik, XIV/1953, br. 2423, str. 4.
Maštrović V., Stodeseta godišnjica »Zore Dalmatinske«. Zadarska revija, III/1954, br. 1, str. 67—68.
Maštrović V., Stogodišnjica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Ogromna znanstvena djelatnost. Narodni list, XVII/1966, br. 789, str. 5.
Maštrović V., Stoljeće djelovanja Naučne biblioteke u Zadru (1899—1955). Zadar, 1956, str. 32 + II i tab. Knjiga.
Maštrović V., 150 godina zadarske štampe. Zadarska revija, V/1956, br. 4, str. 238—244.
Maštrović V., Što je kao prvo ušlo u našu povijest kulture baš iz Zadra. Narodni list. (Zadar), I/1946, br. 11, str. 2.
Maštrović V., Težaćki Poučatelj. Zadarska revija, I/1952, br. 3, str. 62—63.
Maštrović V., Tri zaslužna Androvića. Radovi Instituta JAZU u Zadru, XXVI/1979, str. 25—45.
Maštrović V., Udio pravnika u hrvatskoj kulturnoj djelatnosti u Zadru. Mjesečnik, LXXI/1945, br. 1—2, str. 23—26.
Maštrović V., Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972, str. 159—178.
Maštrović V., Uvođenje hrvatskog jezika u sudovima Dalmacije u prošlome stoljeću. Mjesečnik, LXX/1944, br. 9, str. 426—428.
Maštrović V., Za podizanje spomenika Petru Preradoviću u Zadru. Glas Zadra, IV/1953, br. 86, str. 1.
Maštrović V., Zadar i osnivanje Jugoslavenske akademije s osvrtom na Franju Račkog. Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, Institut centra JAZU, Zagreb, 1980, sv. 9, str. 243—257.
Maštrović V., Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX i početka XX stoljeća (Jadertina croatica). Zagreb 1979.
Maštrović V., Zadarska »Zora Dalmatinska« 1. I 1844. Glas Zadra, V/1954, br. 134, str. 4.
Maštrović V., Zadarski odvjetnik dr Vladimir Pappafava (1850—1927) hrvatski pravni znanstvenik svjetskog značenja. Odvjetnik, LV/1982, br. 5—6, str. 25—29.
Maštrović V., Zadarsko sokolstvo 1885—1920. i Hubert Borelli Vranski. Povijest sporta, VIII/1977, br. 31, str. 2677—2702.
Maštrović V., Zaslužna kulturna i znanstvena djelatnost akademika dr Božidara Petranovića. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1971, sv. 18, str. 537—541.
Maštrović V., Završna faza uvođenja narodnog jezika u dalmatinsko sudstvo i slučaj dra Jurja Ferrija. Radovi Instituta JAZU u Zadru, X 1963, str. 67—87.
Matić T., Crtice iz prošlosti C. k. velike realke u Spljetu. U: Program C. k. vel. realke u Spljetu, Split 1901.
Matutinović A., Duh Mihovila Pavlinovića. Narodni list 1887, br. 49.
Medini M., O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920.
Michel E., Elenco di documenti relativi alla Dalmazia nell'archivio della polizia di Vienna. Archivio storico 1940, str. 243.
(Mikačić) Adamov D., Splitska čitovnica. 1862—1919. Novi list 10—13. VI 1922.
(Mikačić D.), Narodna pobjeda u Splitu. Novo doba 13—16. XI 1922.
Mikačić D., Naša narodna ideja u Splitu. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 74—76.
(Mikačić D.), Adamov, Splitska čitovnica 1862—1919. Novi list (Split) 10—13. VI 1922.
(Milaš) E. N., Pravoslavna Dalmacija, Novi Sad 1901.
(Milić V.), Prigodom 25-godišnjice razvića narodne zastave u Splitu. Narodni list 1908, br. 37.
M(ilošević) A., Boka i ustavni pokret. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 69—70.

Milošević A., Boka Kotorska i borba za ujedinjenje. Nova Evropa XXVII/1934, str. 116—121.
Milošević M., Rad prve Slavjanske čitaonice preporodnog tipa na Jadranu (Dobrota, 4. V 1862). Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1096—1108.
Milošević M., Slavjanska čitaonica u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja. Zadarska revija 1963, br. 1.
Milutinović K., Dvije koncepcije o dalmatinskim narodnim preporoditeljima. Pogledi 1982, 1, str. 151—166.
Milutinović K., Josip Smodlaka i 50. godišnjica prve pobjede narodne stranke nad autonomašima u Splitu. Slobodna Dalmacija 23, 30. X 1982.
Milutinović K., Josip Smodlaka i 50-godišnjica prve pobjede narodne stranke u Splitu. Pogledi 12/1982, br. 3, str. 137—144.
Milutinović K., Jugoslavenska akademija i dalmatinski preporoditelji. Mogućnosti 1963, str. 768—776.
Milutinović K., Lovro Monti i narodni preporod u Dalmaciji. Radovi. Filozofski fakultet Zadar 4/1966, sv. 4, str. 1146—170.
Milutinović K., Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao. Zadarska revija 1961, I, str. 1—21.
Milutinović K., Nikola Tommaseo o Dalmaciji. Mogućnosti 1967, br. 7, str. 748—772.
Milutinović K., O političkom liku Lazara Tomanovića. Istorijski zapisi (Titograd) 1976), br. 3—4.
Milutinović K., Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860—1870. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 309—343.
Milutinović K., Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše. Boka (Hercegnovi) 6—7/1975.
Milutinović K., Strossmayer i narodni preporod u Zadru. Zadarska revija 1962, str. 262—270.
Milutinović K., Štrosmajer i jugoslavensko pitanje, Novi Sad 1976.
Milutinović K., Veze Dalmacije i Srbije u doba Narodnog preporoda. Zadarska revija X/1961, br. 4—5.
Milutinović K., Vojvodina i Dalmacija 1760—1914, Novi Sad 1973.
Monti L., Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskog vijeća? Beč 1882.
Morović H., Građa za bibliografiju splitske periodike. Novine 1874—1941, Split 1968.
Morović H., Ivan Katalinić. Kulturna baština 1976, br. 5—6, str. 80—81.
Morović H., Iz korespondencije Jurja Biankinija urednika »Narodnog lista« (1882—1915). Radovi Instituta JAZU u Zadru 26/1979, str. 287—344.
Morović H., Nekoliko pisama Mihovila Pavlinovića. Mogućnosti 1963, br. 2, str. 190—200.
Morović H., Osnutak Slavjanske narodne čitaonice u Splitu 14. VII 1862. Kulturna baština 1978, br. 7—8, str. 85—87.
Morović H., Pisma dra Pera Čingrije dru Anti Trumbiću. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu 7/1969.
Morović H., Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju. Radovi Instituta JAZU u Zadru 6—7/1960, str. 273—306.
Morović H., Prva hrvatska matura u Splitu. Kulturna baština 1975, br. 3—4, str. 36—37.
Morović H., Pučki list. Kulturna baština 1975, br. 3—4, str. 33—35.
Morović H., Stogodišnjica prvog splitskog časopisa. Slobodna Dalmacija 28. XI—1. XII 1959.
Morpurgo J., Stogodišnjica prve dalmatinske tvornice cementa. Privreda Dalmacije, Split, 1965, br. 4.
(Morpurgo V.), Dva pisma iz doba narodnih borbi u Dalmaciji. Jugoslavenski narod 19. XI 1922.
Muljačić S., Izgled i izgradnja Splita pri koncu XIX stoljeća. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1072—1089.
Muljačić S., Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX i XX stoljeću. Zbornik društva inženjera i tehničara, Split 1958, str. 61.
Muljačić S., Splitska komunalna problematika i izgradnja grada pri kraju XIX stoljeća. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1882, str. 108—119.

(Musanić K.), Uloga »Slavjanske narodne čitaonice« u nacionalnom preporodu Splita. Novo doba 12. XI 1932.
Mužinić Z., Agilni prosvjetni i kulturni radnik Juraj Kapić. Školski vjesnik. Split 31/1982, br. 1, str. 50—53.
Mužinić Z., Dva nastavnika iz dvije Nazorove splitske novele. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 135—141.

Nadko Nodilo. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 7.
N(agy) J., Biankini Juraj. Hrvatska enciklopedija, II, Zagreb 1941, str. 468.
Nagy J., Dalmacija i Hrvatska. Obzor (Spomen-knjiga 1860—1935) 1935, str. 84—87.
Nagy J., Hrvatski pokret u Dalmaciji. Hrvatska revija 1930.
Natko Nodilo. Naše jedinstvo 20. V 1913.
Natko Nodilo. Nekrolog. Narodni list 1912, br. 40.
Natko Nodilo. Život (Split) 20. V 1922.
Nazor A., Pisma trojice dalmatinskih preporoditelja J. J. Strossmayeru. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 419—425.
(Nicolò Tommaseo — broj posvećen N. T.). La Rivista dalmata VII/1924, fasc. III—IV.
Nodilo i Strosmajer. (Strossmayerovo pismo Nodilu 1890). Novo doba 31. VIII 1934.
Nodilo N., Program »Narodnoga lista« iz (god. 1862). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 5.
Nodilo N., Protiv klerikalizma. (Uvod V. Cecića), Zagreb 1954.
Novak G., Akcija Splita protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860. godine. Politika 1934, br. 9214, str. 18.
Novak G., Autonomaši. Hrvatska enciklopedija, Zagreb 1941, sv. II, str. 1.
Novak G., Bajamonti Ante, Enciklopedija Jugoslavije, I, 1955, str. 283.
N(ovak) G., Bajamonti, Ante. Hrvatska enciklopedija, II, Zagreb 1941, str. 102—103.
Novak G., Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji. Anali Hist. instituta JAZU, Dubrovnik VIII—IX/1960—1961, str. 11—30.
Novak G., Dalmacija na raskršću 1848. god. Rad JAZU 274/1948.
Novak G., Don Mijo Pavlinović i pop Jovan Sundečić u Beogradu 1864. godine. Politika 1937, br. 10395, str. 5.
Novak G., Dva priloga upoznavanju borbe Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom krajem XIX i početkom XX st. Radovi Instituta Centra JAZU u Zadru 22—23/1976, str. 5—27.
Novak G., God. 1860. u polemičkim spisima. Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 1—43.
Novak G., Italija i Austrija na Jadranu g. 1866. Jadranska straža XVI/1938.
Novak G., Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882. Radovi Instituta JAZU u Zadru IX/1962, str. 7—54.
Novak G., Le mouvement pour l'union de la Dalmatie avec la Croatie (1797—1814). Bulletin international de L'Academie Yougoslave des sciences et des beaux arts de Zagreb, 1940, knj. 12, str. 50—63.
Novak G., Maninova vlada, Nacionalni komitet i Garibaldinci u odnosu na Dalmaciju. Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu 3/1960.
Novak G., N. Tommaseo i odnos između pravoslavnih i katolika. Javnost 1935, br. 18, str. 414—415.
Novak G., Narodni preporod u Dalmaciji. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969, str. 77—85.
Novak G., Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860—61. Historijski zbornik VI/1953, br. 1—4, str. 1—24.
Novak G., Podvojene narodne snage u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru 1963, str. 13—28.
Novak G., Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797—1814). Rad JAZU 269/1940.

Novak G., Političke prilike u Dalmaciji 1862—1865. Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V/1958—1959, str. 5—33.
Novak G., Političke prilike u Dalmaciji g. 1866—76. Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII/1960, str. 35—63.
Novak G., Povijest Splita, III, Split 1965. Pretiskano, IV, Split 1978.
Novak G., Povodom 100-godišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. VII—XI.
Novak G., Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944.
Novak G., Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi. Radovi Instituta JAZU u Zadru III/1957, str. 5—19.
Novak G., Slom federalističkih pokušaja u Austriji god. 1867. i autonomaške denuncijacije u Zadru i Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru II/1955, str. 5—16.
Novak G., Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku III/1954, str. 75—84.
Novak V., Mihovil Klaić. Vreme (Beograd) 28. IX 1929.
Novak V., Natko Nodilo, Novi Sad 1935.
Novak V., Natko Nodilo. Zadarska revija 1955, br. str. 47.
Novak V., Natko Nodilo — istoričar. Mogućnosti 1962, br. 5, str. 424—447.
Novak V., Natko Nodilo — političar i ideolog. Zadarska revija 1961, br. 4—5, str. 241—277.
Novak V., Stogodišnjica Lovre Montija i njegov rad za narodno jedinstvo. Javnost (Beograd) 1935, str. 339—342.
Novi saborski predsjednik (Dr Gajo Bulat). Narodni list, 1896, br. 7.

Obad S., Dalmacija u zahtjevima talijanskih iredentista 1860. godine. Godišnjak Pomorskog muzeja, 22, Kotor 1974, str. 93—103.
Obad S., Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji. Radovi Instituta za hrvatsku povijest III/1973.
Obad S., Dubrovački zahtjevi revolucionarne 1848, Radovi Filozofskog fakulteta 18, Zadar 1979, str. 235—240.
Obad S., Dubrovačko-bokeljski sporazum u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom 1861. Dubrovački horizonti, br. 4, Dubrovnik 1970, str. 34—35.
Obad S., Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine. »Šibenik« Spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik, Muzej grada Šibenika, 1976, str. 331—375.
Obad S., Geneza autonomaštva. Vidik, Split 1971, br. 32—33, str. 2—4.
Obad S., Ivo Perić, Borba za ponarođivanje dalmatinskog školstva 1860—1917. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1976, br. 1, str. 139—142.
Obad S., Jedno sporno pitanje oko izlaženja lista L'Incerto u Dubrovniku, »Dubrovnik«, Dubrovnik 1968, br. 4, str. 129—135.
Obad S., Klasni nemiri na dalmatinskom selu revolucionarne 1848/49. godine. Slobodna Dalmacija, 16. X 1976, br. 9870, str. 6.
Obad S., Konavle od pada Dubrovačke Republike do kraja prvog svjetskog rata. »Konavoski zbornik«, I, »Konavle« — društvo za znanstvene i kulturne djelatnosti, Konavle 1982, str. 66—87.
Obad S., Konavljani u narodnom preporodu. »Konavle« 1961, br. 4, str. 3, 5.
Obad S., Korespondencija Mihovila Pavlinovića. Arhivist, Beograd 1962, br. 2, str. 185—187.
Obad S., Lijeve tendencije u dubrovačkom previranju 1848—1849. godine. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1965, str. 91—100.
Obad S., Nacionalno pitanje u Dalmaciji 1848—1849. godine. Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd 1969, br. 4, str. 62—69.
Obad S., Narodnopreporodno gibanje u Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1860—1861. godine. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio historije 4/1972, str. 161.
Obad S., Neki problemi oko »Zore dalmatinske« na početku izlaženja. Radovi Centra JAZU, Zadar 24/1977, str. 97—105.
Obad S., Njegoš i Dubrovnik revolucionarne godine 1848. »Dubrovnik« 1963, br. 1—2, str. 51—54.

Obad S., Odjek Bokeljskog ustanka u dubrovačkom kraju. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Boki Kotorskoj 1869, Kotor, Budva, Centar za kulturu, 1970, str. 1—8.
Obad S., Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije. »Pariska komuna« 1871—1971, Institut za suvremenu istoriju, II, Beograd 1971, str. 984—988.
Obad S., Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanima. »Dubrovnik« 1962, br. 3—4.
Obad S., Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1962—63, str. 200—223.
Obad S., Politika narodne i autonomaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870). Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Obad S., Preporodni spis Ivana Nikolića. Anali Historijskog instituta JAZU Dubrovnik 1960—61, br. 8—9, str. 643—652.
Obad S., Prvi pokušaji sjedinjenja Konavala s ostalim hrvatskim krajevima. Anali Historijskog instituta JAZU, Dubrovnik 12/1970, str. 355—365.
Obad S., Slavenska lipa u Zadru. Radovi Filozofskog fakulteta 1973—1974, str. 127—142.
Obad S., Službeno mišljenje o grafiji u Dalmaciji četrdesetih godina devetnaestog stoljeća. Radovi Centra JAZU, Zadar 21/1974, str. 133—141.
Obad S., Splitski težaci u narodnom preporodu. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 964—872.
Obad S., Spomendani iz narodnog preporoda u dubrovačkom kraju. »Dubrovnik« V/1962, br. 3—4, str. 143—147.
Obad S., Stogodišnjica narodnog preporoda u Dalmaciji. »Dubrovački vjesnik« 1962, br. 587—590, 592—596, 600.
Obad S., Strossmayer i jugoslavensko zajedništvo. Slobodna Dalmacija, 21. IV 1977, br. 9969, str. 7.
Obad S., Šibenik oko godine 1848/49. Zadarska revija 1977, br. 3—4, str. 387—391.
Obad S., Uloga braće Vragolov i drugova u narodnom preporodu. Dubrovački vjesnik 1962, br. 613, str. 6—7.
Obad S., Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća. Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar 1975—76, sv. 14—15, str. 401—423.
Obljetnica smrti dra Gaje Bulata. Hrvatski glasnik, Split 9. V 1940.
Omašić V., 80 godina pohrvaćenja splitskih srednjih škola. Školski vjesnik, Split 7/1960, str. 11.
Ostali urednici i suradnici »Narodnog lista« (Dr Josip Paštrović, Dr Lovro Matić, Ivo Glunio, Josip Sormilić, Vlaho Bogdan, Josip Tončić, Marin Sabić, Nikola Šimić, Petar Biankini, Vinko Kisić). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 11—12.
Ostojić I., Nadbiskupsko sjemenište u Splitu, Split 1971.
Ostojić I., Splitski kaptol u splitsko-makarskoj biskupiji. Split 1977.
Ostojić M., Fra Andrija Dorotić i njegova pjesma. Split 1895.
Ožanić S., Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti. Split 1955.

Palavršić A. — Zelić B., Korespondencija Mihovila Pavlinovića. Izdanja Historijskog arhiva, Split 4/1962.
Paskievié P., Tommaseo i Gaj. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 39.
Pavlinović Marin, Don Mijo Pavlinović. Narodna straža VII/1927, br. 22.
Pavlinović Marin, Don Mijo Pavlinović. Obzor 1927, br. 199—204.
Pavlinović Marin, Iz hrvatskog preporoda u Dalmaciji. Publicističko-žurnalistički rad Mihovila Pavlinovića. Hrvatska revija VIII/1935, br. 7, str. 358—362, br. 8, str. 429—434.
Pavlinović Marin, Iz korespondencije dubrovačkih političara s M. Pavlinovićem. Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931, str. 199—209.
Pavlinović Marin, Jedinstvo preporodnog pokreta na Jadranu. Intimne veze između M. Pavlinovića, Jurja Dobrile i Dinka Vitezića. Istra VI/1934, br. 49/51, str. 13.
(Pavlinović Marin), Jedno pismo Eugena Kvaternika Mihovilu Pavlinoviću. Jutarnji list 1940, br. 10040, str. 25—26, br. 10047, str. 25—26.

Pavlinović Marin, Kulturne i političke veze Dalmacije i Istre. Jadranski kalendar 1935, str. 195—199.
Pavlinović Marin, Lični dodiri Eugena Kvaternika s Mihovilom Pavlinovićem. Historijski pregled VIII/1962, 4.
Pavlinović Marin, Mihovil Pavlinović. Pučka prosvjeta VIII/1927, br. 6, str. 94—95.
Pavlinović Marin, Mihovil Pavlinović i dr Eugen Kvaternik. Hrvatski glasnik II/1939, br. 299, str. 21—22.
Pavlinović Marin, Mihovil Pavlinović i njegovo značenje. Hrvatska smotra I/1933, br. 5—9.
Pavlinović Marin, Odnosi između Natka Nodila i Mihovila Pavlinovića. Historijski zbornik XV/1962.
Pavlinović Marin, O životu Luke Botića; u: Luka Botić: Pjesme, Zagreb 1885,
Pavlinović Marin, Pavlinović i hrvatski kolovođe. Savremenik XXIV/1931, br. 5, str. 1.
Pavlinović Marin, Mihovil Pavlinović i Narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848—1887. u svjetlu nepoznatih izvora. Zagreb 1936.
Pavlinović Marin, Posljednji dani Mihovila Pavlinovića. Hrvatska smotra I/1933, br. 10, str. 409—418.
Pavlinović Marin, Povijest, ljudi, istina. Zagreb 1978.
Pavlinović Marin, Preporoditelj Hrvata u Dalmaciji don Mihovil Pavlinović. Jutarnji list 1936, br. 9090, str. 8.
Pavlinović Marin, Studije, eseji, prikazi. (Prepiska M. Pavlinovića s Bulatom, Biankinijem, Nodilom . . .), Zagreb 1930.
(Pavlinović Mihovil), Godina 1861 u našoj Domovini. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 6.
Pederin I., Austrijski humorist Theodor Schiff o starom Splitu prije prijelaza općine u narodnjačke ruke. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1090—1095.
Pederin I., Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. god. Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 2/1974, br. 12, str. 197—215.
Pederin I., La Dalmazia nelle relazioni di viaggi austriache e tedesche. Aevum, Milano 49/1975, sv. 5—6, str. 485—505.
Pederin I., Odnos hrvatske naobrazbe prema Kačiću kao ostvarenje hrvatskog narodnog preporoda. Kolo IX (1971), br. 1—2, str. 24—35.
Pederin I., Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina. Kritika IV (1971), br. 17, str. 211—224. Ponovno u »Začinjavci«, štioci i pregaoci, Zagreb 1977.
Penović K., Uz 90-objetnicu »Narodnog lista«. Zadarska revija 2/1952, str. 4.
Peričić B., Miho Klaić. Novo doba 1929, br. 202.
Peričić Š., Bibliografija članaka o bosansko-hercegovačkom ustanku (1875—1878) u zadarskom »Narodnom listu«, Zadarska revija, XXIV/1975, br. 5—6, str. 401—404.
Peričić Š., Dalmatinski preporoditelj i prosvjetni radnik prof. Josip Peričić, Zadarska revija XII/1963, br. 4, str. 305—312.
Peričić Š., Dalmatinski sabor prema pomorstvu pokrajine (1862—1912). Pomorski zbornik 8/1970.
Peričić Š., Istra i Trst na stranicama »Narodnog lista« (1862—1920). Istarski mozaik, Pula 1967, br. 4—5, str. 244—247.
Peričić Š., Namjere Talijana glede Dalmacije i austrijske protumjere 1866. godine. Pomorski zbornik IV/1966.
Peričić Š., »Narodni list« o hercegovačko-bosanskom ustanku. Zadarska revija XXIV/1975, br. 5—6, str. 391—399.
Peričić Š., Neuspjeli pokušaj uvođenja ruskog jezika u srednje škole Dalmacije 1887. godine. Braničevo, Požarevac 1966, br. 1—2, str. 108—116.
Peričić Š., Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875—1878) u zadarskom »Narodnom listu«. Posebna izdanja ANU BiH, Sarajevu, XXX, 1977, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, str. 393—399.
Peričić Š., Odnos Dalmatinaca prema Rusiji u prošlom stoljeću. »Dubrovnik« 1967, br. 6, str. 108—138.
Peričić Š., Prekomorski glas sveslavenske misli 1883. godine. Naše more, Dubrovnik 1965, br. 3—4, str. 151—152.

Peričić Š., Prilog povijesti zadarske gimnazije. Zadarska revija, XIV/1965, br. 4, str. 312—317.
Peričić Š., Prinosi Dalmacije Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru. Istarski mozaik, Pula 1969, br. 2, str. 78—84.
Peričić Š., Posjet nekolicine Rusa Dalmaciji u prošlom stoljeću. »Dubrovnik« 1966, br. 1, str. 52—66.
Peričić Š., Tri zaslužna Arbanasa. Narodni list, Zadar XV/1964, br. 655, str. 6.
Peričić Š., Vranski feud i obitelj Borelli. Radovi Instituta JAZU u Zadru XVIII/1971.
Perić, U borbi za narodni preporod. Jub. broj Narodnog lista 1912, str. 49.
Perić I., Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918. Zagreb 1978, str. 177.
Perić I., Borba za sekularizaciju dubrovačke gimnazije. Školski vjesnik (Split) XVIII/1968, br. 7—8, str. 30—36.
Perić I., Dalmatinski sabor 1861—1912 (1918) god. Radovi Instituta JAZU u Zadru 1978, str. 7—232; posebno izdanje, Zadar 1978.
Perić I., Dr Miho Klaić i dalmatinsko školstvo. Školske novine, Zagreb 1954, br. 5, str. 3.
Perić I., Dr Miho Klaić, zaslužni borac. Dubrovački vjesnik 1956, br. 283, str. 2.
Perić I., Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štionice u Dubrovniku. »Dubrovnik« 1964, br. 2, str. 49—65.
Perić I., Dubrovačka gimnazija od ponarođenja do danas (1869—1969). »Dubrovnik« 1969, br. 8, str. 197.
Perić I., Dubrovačka periodika 1848—1918. »Dubrovnik« 1980, br. 8, str. 195.
Perić I., Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja Frana Supila. Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, br. 17/1979. str. 503—659.
Perić I., Duje Rendić Miočević kao narodni zastupnik i prvi načelnik ponarođene Splitske općine. Zadarska revija 1982, br. 2—3, str. 192—206.
Perić I., Duje Rendić Miočević, prvi načelnik ponarođene splitske općine. Mogućnosti, 1982; br. 11—12, str. 1001—1011.
Perić I., Đuro Pulić kao političar i rodoljub. Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku br. 17/1979, str. 467—501.
Perić I., Frane Bulić kao profesor dubrovačke gimnazije. Prilog životopisu velikog znanstvenika. Slobodna Dalmacija br. 9644 Split 3. IV 1976, str. 8.
Perić I., Istaknutiji profesori dubrovačke gimnazije u drugoj polovici 19. stoljeća. Školski vjesnik (Split) XVIII/1967, br. 3—4, str. 21—34.
Perić I., Istup Lovre Montija iz aktivnog političkog života i odjek tog istupanja među dubrovačkim narodnjacima. Zadarska revija XVI/1967, br. 4, str. 312—315.
Perić I., Iz prepiske Božidara Petranovića s Baltazarom Bogišićem. Zadarska revija XI/1962, br. 2, str. 141—147.
Perić I., Jedna molba upravnog odbora Narodne čitaonice u Zadru iz 1865. godine. Zadarska revija X/1961, br. 1, str. 39—40.
Perić I., Jezična problematika u dalmatinskom školstvu i njeno rješavanje u osmom deceniju prošloga stoljeća. (Od izvojevanja narodnjačke većine u Dalmatinskom saboru do ponarođenja splitskih srednjih škola). Forum, 6, Zagreb 1974, str. 1057—1089.
Perić I., Ličnost i djelo dra Đura Pulića. Dubrovački vjesnik VII/1956, br. 299, str. 2.
Perić I., Luka Botić kao političar. Radovi zavoda JAZU u Zadru 26/1979, str. 259—285.
Perić I., Pedagoška i učiteljsko-staleška aktivnost Stjepana Buzolića. Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 3, Zagreb 1967, str. 103—120.
Perić I., Pisma Luka Zore Valtazaru Bogišiću, Franji Račkom i Vatroslavu Jagiću. Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku br. 18, Dubrovnik 1980, str. 313—340.
Perić I., Pohrvaćenje splitskih srednjih škola — uspjeh koji je navijestio i pohrvaćenje splitske općine. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882. Split 1982, str. 59—62.

Perić I., Političari narodnog preporoda. Duje Rendić Mločević i Gajo Bulat Slobodna Dalmacija 6. XI 1982, str. 6.
Perić I., Početna postignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođivanje školstva. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 6, Zagreb 1974, str. 53—85.
Perić I., Političke tekovine narodnog preporoda u Dalmaciji. Dubrovački vjesnik XIII/1962, br. od 20. III, str. 2.
Perić I., Politički lik Rafa Pucića. Rad JAZU br. 375, Zagreb 1978, str. 231—256.
Perić I., Politički portret Pera Čingrije. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu br. 12, Zagreb 1979, str. 127—264.
Perić I., Posljednje godine života i političke aktivnosti Gaje Bulata. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21/1980, str. 259—273.
Perić I., Preporodni tokovi u dalmatinskom školstvu. Radovi Centra JAZU u Zadru 21/1974, str. 91—131.
Perić I., Preporodno-politički i kulturni značaj almanaha »Dubrovnik« sredinom 19. vijeka. »Dubrovnik« XI/1968, br. 2, str. 81—93.
Perić I., Prosvjetni radnici i narodni preporod u Dalmaciji. »Dubrovnik« IV/1961, br. 3—4, str. 42—45.
Perić I., Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji. Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 2, Zagreb 1965, str. 155—184.
Perić I., Sto godina od osnutka prve učiteljske škole u Dalmaciji na narodnom jeziku. Školske novine (Zagreb) XVII/1966, br. 21.
Perić I., Školske prilike u Dalmaciji u drugoj polovici 19, stoljeća. Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 7, Zagreb 1973, str. 47—68.
Perić I., Teškoće i rezultati borbe za ponarođivanje pomorskih škola. Naše more (Dubrovnik) XX/1973, br. 6, str. 254—255.
Perić I., Tri arhivska dokumenta o Muškoj preparandiji u Arbanasima kod Zadra. Pedagoški rad, Zagreb 1955, br. 1—2, str. 26—30.
Perić I., Udio zastupnika iz dubrovačkog kraja u radu Dalmatinskog sabora. Naše more br. 3—4, Dubrovnik 1980, str. 134—135.
Perić I., Valtazar Bogišić i njegove veze sa istaknutim narodnjacima u vrijeme narodnog preporoda. »Dubrovnik« 1962, br. 3—4, str. 65—78.
Perić I., Zastupnici Splita i splitskog izbornog okruga u Dalmatinskom saboboru i u Carevinskom vijeću krajem 8. i početkom 9. desetljeća 19. stoljeća. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 63—65.
Perić J., Pelješko pomorsko društvo u Orebićima za vrijeme narodne borbe u Dalmaciji. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VI—VII/1957—1959.
(Perišić V.), Dušan Manger. Prilozi za političku istoriju Dalmacije. Novo doba 1933, br. 175, str. 9—10.
Perković M., Kako su pred 60 godina hrvatski pisci njegovali jezik i stil. Književni horizonti II/1935, br. 8—9, str. 199—202. (Pretiskano: Danica V/1935, br. 10, str. 16).
Perković M., Mihovio Pavlinović. Narodni list 1908, br. 40, str. 1.
Perković M., Nešto o feljtonu »Narodnog Lista« kroz pedeset godina njegova opstanka. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 95—96.
Petravić A., Juraj Kapić. Jugoslavenska njiva 1925, br. 12.
Petravić A., Nikola Šimić. Svačić 1907, str. 44—47.
Petravić A. — Cortelazzo (Jablanović) J. — Belić R., Književnost i umjetnost u Dalmaciji zadnjih pedeset godina. (Književnost. Slikarstvo i kiparstvo. Glazba). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 91—93.
Petrinović I., Kosta Vojnović. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 5—8.
Petrov S., Ante Konstantin Matas kao nastavnik i uzgojitelj. Izvještaj franjevačke klasične gimnazije za šk. god. 1939—1940, Sinj 1940.
Petrov S., Franjevačka klasična gimnazija u Sinju. Zbornik: Sinjska spomenica 1715—1965, Sinj 1965.
Petrović R., Djelovanje dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875—1878. Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine X/1959, str. 221—245.

Petrović R., Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968
Piplović S., Porodica Katalinić u splitskom narodnom preporodu. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982. Str. 22—30.
Piplović S., Uloga Vinka Perišića u narodnom preporodu Dalmacije. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 1012—1026.
Pisma iz dobe ustanka. (Ljubibratić, Monti, Musić, Woodman-Gladstone) Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 34.
Pivčević I., Sjemenište u Prijeku. Program splitske gimnazije 1911/1912, Split 1912.
Pohrvaćenje pučkih učionica u Splitu. Hrvatski učitelj 1883, br. 3.
(Politeo D.), D. Politeo na »Narodnom listu«. Iz II knjige »Uspomena«: Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 12—13.
Politeo D., Izabrani članci, (Tuzla (1901).
Politeo D., Marko Kalogjera. Obzor, Zagreb, prosinca 1888.
P(oliteo) D., Mihovio Pavlinović. Jedinstvo II/1895, br. 39.
Politeo D., »Narodni list« i ustanak u Bosni i Hercegovini. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 35.
Politeo D., Pokojni Pavlinović, neodvišnjaci i pravaši. Jedinstvo I/1894, br. 48.
Politeo D., Pop Ivan Danilo. Hrvatska 1894, br. 213.
P(oliteo D.), Poslije deset godina. Jedinstvo 1897, br. 41.
Politeo D., Srbsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Split 1889.
Politeo I., O Mihovilu Pavlinoviću. Savremenik 1917, str. 181—185.
Politeo I., Oci i djeca. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 51.
Pomen dru G. F. Bulatu. Život 18. VI 1925.
Posedel J., Iz povijesti Klasične gimnazije. Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Split 1967, str. 9—19.
Posedel J., Natko Nodilo, đak i profesor splitske gimnazije. Mogućnosti, 1982, br. 11—12, str. 991—1000.
Posedel J., Povijest gimnazije u Dubrovniku. Program ć. k. v. gimn. u Dubrovniku 1900/1901 — 1902/1903.
Praga G., Storia di Dalmazia, Padova 1954.
Praga G., Zara nel Rinascimento. Archivio storico della Dalmazia, fasc. 115/1935, str. 303—323.
Pred odrom Jurja Biankinija. Novo doba 28. III 1928.
Prijatelj K., Likovna umjetnost u Dalmaciji u doba narodnog preporoda. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, str. 275—280.
Prijatelj K., Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja. Radovi Institua JAZU u Zadru 8/1961, str. 219—229.
Prilikom jubileja Općine Splita 1882—1932. Novo doba 8. XI 1932.
Prof. Josip Vergilij Perić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 88.
Progonski R. R., Splitski načelnik Bajamonti i okupacija Bosne. Jadranski dnevnik 26. XI 1938.
Proslava četrdesetogodišnjice Prve pučke dalmatinske banke u Splitu 1871—1911, (Split 1911).
Proslava 50-godišnjice narodne pobjede na Općini. Novo doba 9. IV 1932.
Prva pučka Dalmatinska banka d. d. Split. Privredna riječ (Split) 1929, br. 53.
Puhiera S., Narodni preporod u Korčuli. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 73—74.
P-vić, Split. U nacionalnoj borbi koncem XIX st. Sveopći privredni list u Kraljevini Jugoslaviji 1935, br. 2—3.

Rački F., Nekrolog Božidara Petranovića. Rad JAZU XXX/1875.
Rački F. — Pavlinović M. — Nodilo N. — Lorković B.Izbori iz djela (Priredio J. Ravlić). Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 33, Zagreb 1969.
Radica B., Lovro Borčić. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 34—36.
Radica B., Nacionalno buđenje i preporod Splita. Jadranska pošta 5—8. IV 1932.
Randi O., Antonio Bajamonti. Archivio storico per la Dalmazia, Roma 1927, IV, str. 263.

Randi O., Antonio Bajamonti, il »mirabile« podestà di Spalato, Zadar 1932
Kritika djela: J. G(uić), Jadranski dnevnik 28. VII 1934.
Randi O., Luigi Lapenna e l'autonomia dalmata. Rivista dalmata, Zadar 1941, 3; 1942, 15.
Randi O., Spalato e il suo martirio, Roma 1919.
Randi O., Un secolo di dominazione austriaca in Dalmazia. Rivista dalmatica 1924, II.
Randi O., Una lettera di Antonio Bajamonti (A. Crusevichu). Rivista dalmatica 1936, II, str. 51.
Ravlić J., Bibliografija Mihovila Pavlinovića. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 427—456.
Rav(lić) J., Botić, Luka. Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1956, str. 164.
Ravlić J., Luka Botić. Mogućnosti 1963, br. 10, str. 1092—1102.
Ravlić J., Luka Botić, u: Luka Botić, Djela, Zagreb 1949.
Ravlić J., Luka Botić u Zadru. Radovi Instituta JAZU u Zadru I/1954.
Ravlić J., Mihovil Pavlinović kao književnik. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 65—121.
Ravlić J., Natko Nodilo. Jadranski dnevnik 1. IX 1934.
Ravlić J., Neke prilike iz kulture za vrijeme narodnog preporoda. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 243—265.
Rav(lić) J., Pavlinović, Mihovil. Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 443—444.
Ravlić J. Petar Preradović u Zadru. Radovi Instituta JAZU u Zadru 4—5/1959, str. 43—84.
Ravlić J., Pisma Mihovila Pavlinovića i Natka Nodila Nikoli Vežiću. Radovi Instituta JAZU u Zadru XXII—XXIII/1976.
Ravlić J., Preporod na Jadranu. Jadranska straža 1933, str. 6.
Ravlić J., Stjepan Ivićević i Narodni preporod u Dalmaciji. Zbornik za slavistiku Matice srpske 4/1973, str. 46—112.
Ravlić J., Stoletnica narodnoga preporoda. Delo 31. X 1962.
Ravlić J., »Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva« u puku »Karl Ferdinand« br. 51 u Veneciji god. 1844. Radovi Instituta JAZU u Zadru III/1957, str. 123—186.
Ravlić J., Zašto je Luka Botić s drugovima bio istjeran iz teologije? Viestnik Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu IX—X/1941.
Rendić Miočević D., Uz stotu obljetnicu ustoličenja pohrvaćene općine. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 79—83.
Rismondo V., Natko Nodilo. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 12—18.
Rismondo V., Nodilo, čovjek, političar i istoričar. Novo doba 31. X 1931.
Rismondo V., Polemika Nodilo—Tommaseo. Mogućnosti 1961, br. 5, str. 422——428, br. 6, str. 495—513, br. 7, str. 612—621.
Roca S., Krsto vitez Kulišić, narodni borac. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 49—50.
Roca S., Pedesetgodišnjica prvog veleizdajničkog procesa u Splitu. Država (Split) 10—30. VII; 5—10. VIII 1938.
Rubić, I., 100-godišnjica rođenja Natka Nodila. Jadranski dnevnik 30. VIII 1934.
Russo M., L'epopea dalmatica e il suo eroe, Milano 1925.

S(alvi) E., Vincenzo Milić. Schiesone spalatino 1911, str. 59.
Santini E., N. Tommaseo oratore politico. Archivio storico 96/1934.
Slade-Šilović M., Neke veze između Trogira i Splita u narodnom preporodu. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 129—134.
Sladoljev G., Vinko Milić. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 19—21.
Smirich E., Studio sull'italianità della Dalmazia in base a documenti ufficiali, Zadar 1920.
(Smodlaka J.), Zapisi Dra Josipa Smodlake. Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, JAZU, knj. 5, Zagreb 1972.

Soldo A., Ućešće Vladislava Radnića u narodnome preporodu. Zadarska revija 1966.
Soldo J., Uloga franjevaca provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođenje općina u Dalmaciji. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Split se je jučer dostojno odužio uspomeni narodnih preporoditelja. Jadranska pošta 10. XI 1932.
Split svom mrtvom vođi. (40 god. smrti Gaje Bulata). Dom i svijet II/1940, str. 23.
Split uspomeni svoga preporoditelja. Novo doba 10. VI 1925.
Stančić N., Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869, Zagreb 1980
Stančić N., Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme Narodnog preporoda. Časopis za suvremenu povijest II/1970, br. 2, str. 229—238.
Stančić N., Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića. Historijski zbornik XXV—XXVI/1972—1973, str. 305—325.
Stančić N., Mihovil Pavlinović (1831—1887). Naše teme XVII/1973, br. 5, str. 988—1002.
Stančić N., Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX st. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972, str. 243—253.
Stančić N., Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka. Radovi Instituta za hrvatsku povijest 11/1978, str. 183—279.
Stančić N., Narodni preporod u Dalmaciji. Zbornik: Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća), Zagreb 1981, str. 231—250.
Stančić N., O knjizi Koste Milutinovića: Vojvodina i Dalmacija. Časopis za suvremenu povijest VI, Zagreb 1974, br. 1, str. 107—126.
Stančić N., Odnos nacionalno-političkih shvaćanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića. Historijski zbornik XXV—XXVI/1972—1973, str. 163—187.
Stančić N., Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog odnosno svjetovnog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju 1854—1864. godine. Historijski zbornik XXIX—XXX/1976—1977, str. 319—330.
Stančić N., Oporuka Mihovila Pavlinovića. Izdanje Historijskog arhiva Split 9/1977, str. 227—230.
Stančić N., Program Mihovila Pavlinovića iz 1869. Historijski zbornik XXIII—XXIV/1970—1971, str. 117—145.
Stefanović-Vilovski T., Stjepan Mitrov Ljubiša, Kotor 1908.
Stipančić J., Povjestni separatizam Herceg-Bosne i Dalmacije. Nova Revija (Makarska) 1928, br. 3.
Stipanov J., Razvitak jezičnog pitanja. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 42—43.
Stjepan Buzolić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 16.
Stjepan Ivičević. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 62.
Stockhammer L., Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia, Zadar 1878.
Stojković M., Iz naroda za narod. Don Mijo Pavlinović među svojim Podgoranima. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 61.
Stojković M., Mihovio Pavlinović. Hrvatsko kolo 1931, str. 30.
Stojković M., Mihovio Pavlinović. Ljetopis JAZU 46/1932—33, str. 145—156.
Stojković M., Oko Mihovila Pavlinovića. Obzor 1932, br. 290.
Stojković M., Povijest, ljudi, istina, Zagreb 1978.
Stojković M., Prije pedeset godina. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 25.
Stojković M., Program Mihovila Pavlinovića g. 1870. Hrvatska revija XIII/1940, br. 4, str. 195.
Stranjaković D., Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844—1858. godine, Beograd 1936.
(Stražičić A.), Iz uspomena. O Natku Nodilu; O Vid Morpurgu; Narodnjaci; Bulat i Klaić; Klaić, Bulat, Nodilo; Kosto Vojnović; Suton narodnjaka; Mihovio Pavlinović... Naše jedinstvo 24. II 1914. — 28. VIII 1918.
Ströll A., Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do god. 1900, Zadar 1900.

Strossmayer. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 3—5.
Strossmayer i Dalmacija. Nekoliko karakterističnih pisama i izjava. Novo doba 7. X 1926.
Stulli B., Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, Dubrovnik V/1962, str. 3—4.
Stulli B., Talijanska historiografija i jadranski iredentizam. Historijski zbornik VII/1954, br. 1—4, str. 222.
Stulli B., Tršćanska »Favilla« i Južni Slaveni. Anali Jadranskog instituta 1/1956.
Sundečić J., Život i rad dra Božidara Petranovića, Dubrovnik 1878.

Šegota P., Mihovio Pavlinović. Soko na Jadranu VI/1931, br. 2, str. 26—27.
Šegvić K., Ličnost prof. Natka Nodila, 1834—1934. Nodilov »antiklerikalizam« Nodilo i Pavlinović... Hrvatska straža VI/1934, br. 217, str. 6.
Šegvić K., Luka Botić. Njegov život i njegova djela, Zagreb 1930.
Šegvić K., Mihovil Pavlinović, 1831—1887. Slovo o životu znanosti i umjetnosti I/1908, br. 3, str. 33—34, 36.
Šegvić K., Mihovio Pavlinović i Ante Starčević. Hrvatska revija IV/1931, br. 11, str. 587—592.
Š(egvić) K., Mihovio Pavlinović prema jugoslavenstvu. Hrvatski list (Osijek) VIII/1927, br. 209, str. 10—11.
Šeman I., Proces braće Vragolov i drugova. Hrvatski pokret 1912, br. 86, str. 2—4.
Šeman I., Proces braće Vragolov i drugova. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 37.
Šidak J., Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871. Historijski zbornik XIX—XX/1966—1967.
Šidak J., Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvoga svjetskog rata. Encyclopedia moderna, Zagreb 1967, br. 3—4.
Š(ida)k J., Nodilo, Natko. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 299.
Šidak J., Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973.
Šidak J. — Gross M. — Karaman I. — Šepić D., Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968.
Šimić N., Mihovio Pavlinović. Pučki list II/1892, br. 2, str. 9.
Šimić N., Nešto o Zori Dalmatinskoj. Iskra (Zadar) 1894, br. 1.
Šimić N., Poslie pedeset godina. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 49.
Šišić F., Dr. Konstantin knez Vojnović Užički. Ljetopis JAZU 24/1909, sv. 2, Zagreb 1910.
Šišić F., Kako je postao današnji pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Almanah Jadranske straže III/1927, str. 51.
Šišić F., Korespondencija Rački—Strossmayer, I, Zagreb 1928.
Šišić F., Natko Nodilo. Hrvatsko kolo 1912, str. 282.
Šišić F., Natko Nodilo. Ljetopis Jugoslavenske akademije 33/1918, str. 95.
Šišić F., Natko Nodilo. Novosti 31. VIII 1934.
Šišić F., Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta, Split 1933.
Šišić F., Uspomene na Natka Nodila. Savremenik 1912.
Škarpa C., Dinko Politeo, Zagreb 1933.
Škunca M., Trenutak iz splitske glazbene prošlosti. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 97—106.
Šrepel M., Preradovićeva pisma. Građa za povijest književnosti hrvatske I/1897.
Šurmin Đ., Pisma Miha Pavlinovića. Obzor 1909, br. 215, str. 1.

Tacconi I., Per Antonio Bajamonti. Rivista dalmata VI/1922, fasc. III.
Tamaro A., Spalato e la rivendicazione dalmatica. (A. Bajamonti), Roma 1919.
Tamaro A., Spalato »occhio del mare« (A. Bajamonti), Firenze 1915.
Tartalja H., Uloga Petra pl. Tartaglie u preporodu Splita. Zbornik: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, str. 31—33.
Tartaglia I., Iz doba narodnog preporoda. Rađanje ideje o Matici Dalmatinskoj. Zadarska revija 1961, br. 6.
(Tartaglia I.), Jubilej Narodne pobjede na Splitskoj općini. Novo doba 9. XI 1922.

Tomanović L., Iz samog početka »Nar. lista«. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 49.
Tomašić D., Preporod i proturevolucija u Dalmaciji. Savremenik 1937, br. 7—8, str. 288.
Tončić J., Uspomene. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 34.
Traljić S. M., Natko Nodilo kao urednik Narodnog lista. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII/1961, str. 123—134.
Traljić S., Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru tridesetih godina XIX stoljeća. Radovi Instituta JAZU u Zadru X/1963. str. 397—416.
Truhelka B., Italija i mi u Dalmaciji. Nova Evropa XVII/1928, str. 389—393.
Trumbić A., Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija, Zagreb 1936.
Tudjman F., Povijesno značenje slamanja autonomaštva u Dalmaciji i Splitu. Slobodna Dalmacija 8, 9. IV 1971.
Tuđman F., Povijesno značenje slamanja autonomaštva u Dalmaciji. Kolo 1971, br. 4, str. 405—409.

U spomen 20-godišnjice smrti Ante Bajamontija. Glas radnog naroda (Split) 20. I 1911.
Ujević A., Imotska krajina u doba Narodnoga preporoda. Kačić, Split, XI/1979, str. 217—234.
Ujević M., Don Mijo Pavlinović. Mladost XI/1930—31, br. 5, str. 65—66.
U(jević) M., Klaić, Miho. Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, str. 252.
U(jević) M., Narodni list. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 2+5.
U(jević) M., Petranović, Božidar. Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 478.
Ujević T., Naš Nodilo. Bosanska vila XXVII/1912, br. 13, str. 14.
Ujević T., Prsten obzorja. Jadranska pošta VI/1930, br. 82.

Valčić V. i Škrbić M., Oko polemike Šime Ljubića s autonomašima (1860—1863). Zadarska revija X/1961, br. 2.
Valente U., Bibliografija di Nicolò Tommaso. Archivio storico per la Dalmazia, Roma 1933.
Valentić M., Dvije predstavke generala Franje Filipovića o prilikama u Dalmaciji (1866). Časopis za suvremenu povijest 1/1976, str. 90.
Valentinelli G., Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro, Zagreb 1855. (Reprint: Bologna 1967).
Valentinelli G., Supplemento al saggio bibliografico della Dalmazia e del Montenegro, Zagreb, 1862. (Reprint: Bologna 1975).
Vekarić S., Postanak i razvitak Pelješkog pomorskog društva. Pomorski zbornik IV/1966.
Vicko Milić. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 15—16.
+ Vicko Milić. Narodni list 1910, br. 34.
+ Vicko Milić. Sloboda 25. IV 1910.
Vidović R., Doprinos Stjepana Ivičevića u kulturnim nastojanjima dalmatinskih preporoditelja. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 183—194.
Vince Z., Odnos Ante Kuzmanića prema Ljudevitu Gaju — s posebnim osvrtom na grafijsko-jezičnu problematiku. Radovi Instituta za hrvatsku povijest III/1973.
Vince Z., Pogledi na jezična pitanja u Dalmaciji u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. Kolo IV/1966, str. 8—10.
Vince Z., Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. god. Radovi Instituta JAZU u Zadru 8/1961, str. 263—294.
Vojnović K., Dr. Juro Pulić. Narodni list 1877, br. 82—86.
Vojnović K., Juraj Pulić. Narodni list 1883, br. 43—46.
Vojnović K., Mihovio Pavlinović. Narodni list 1877, br. 90—91.
Vojnović K., Mihovio Pavlinović. Obzor 1887, br. 114—115; Zvonimir (kalendar) 1888.
V(ojnovi)ć K., Mihovio Pavlinović. Vienac VII/1875, br. 27, str. 438—441.
V(ojnović) K., Prečasni Mihovio Pavlinović. La Dalmazia Cattolica VIII/1877, br. 26.

(Vojnović L.), Besjeda dra Luja Vojnovića prigodom jubileja Općine Splita... Novo doba 11. XI 1932.
Vojnović L., Histoire de Dalmatie, II, Paris 1934.
Vojnović L., Kosto Vojnović i sjedinjenje (1861—1911). Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 18—19.
Vojnović L., Kotor i Makarska. 1872—73. Jedna stranica iz očevog života, Novo doba 24. XII 1932.
Vojnović L., Natko Nodilo. In memoriam. Novo doba 24. XII 1931.
Vojnović L., Savjest Dalmacije, Don Juraj Bijankini. Novo doba 31. VIII 1927.
Vojnović L., Spljet pred šezdeset godina. Jugoslavenska njiva 1925, br. 5—6
Vojnović L., Spljet pred šezdeset godina. Pobeda 10, 13, 17, 20. III 1925.
Vučetić Š., Luka Botić, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 35, Zagreb 1973.
Vučković V. J., Neuspela politička akcija Matije Bana 1860—1861. Istorijski časopis SAN IX—X/1960.
Vučković V. J., Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859—1874, Beograd 1965.
Vuletić-Vukasović V., Slovinstvo na otoku Korčuli. Slovinac, III/1880, br. 18
Vulić Š., Strossmayer — Kalogjerà. Jadranska vila 8/1935, br. 11, str. 145—148.
Wenzelides A., M. Klaić i drugovi u vodstvu narodne borbe u Dalmaciji. Obzor 1936, br. 287.
Wenzelides A., 70-godišnjica čitaonice osnovane na inicijativu Mihovila Pavlinovića u Murteru. Novo doba 1936, br. 145, str. 5.

X., Naši stari u borbi za narodne ideale. Iz Sinja. Jubilarni broj Narodnog lista 1912, str. 81—83.

Zadnja riječ dra Lovre Montija, Split 1898.
Zaplata R., Neostvareni projekt za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX st. Glasnik muzeja Bosne i Hercegovine (Sarajevo) 1934, str. 195.
Zelić B., vidi Zelić-Bučan B.
Zelić-Bučan B., Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji. Zbornik: Dalmacija 1870, Zadar 1972.
Zelić-Bučan B., Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović. Kačić (Šibenik) 5/1973, str. 93—112.
Zelić-Bučan B., Još iz ostavštine Mihovila Pavlinovića. Radovi Centra JAZU u Zadru 21/1974, str. 157—196.
Zelić-Bučan, Luka Botić i regimenta »Ne boj se« pod utjecajem srpske nacionalne propagande. Kolo IX/1971, br. 3.
Zelić-Bučan B., Mihovil Pavlinović, ideolog i apostol hrvatstva u Dalmaciji. Marulić (Zagreb) 1978, br. 1.
Zelić-Bučan B., Oko pitanja političkog lika Mihovila Pavlinovića. Kolo III/1965, br. 2.
Zelić-Bučan B., Pogledi na nacionalno pitanje u Dalmaciji 1860/61 g. Marulić VI/1973, br. 4.
Zelić-Bučan B., Poteškoće oko financiranja »Narodnog lista«. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu 5/1965.
Zelić B., Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću. Historijski zbornik XVI/1963.
(Zelić) Bučan B., Prilog povijesti borbe za hrvatski nastavni jezik u dalmatinskim školama za austrijske vladavine. Mogućnosti 1955, str. 561.
Zelić-Bučan B., Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića. Izdanje Historijskog arhiva Split 7/1969.
Zlatović S., Franovci Države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1888.
Zlatović S., Životopis otca Špira Tomića, Zagreb 1888.
Zloković I., Boka i narodni preporod na Primorju. Glasnik Pomorskog muzeja (Kotor) X/1962.
Zloković I., Bokeljski pomorci u Narodnom preporodu. Pomorstvo 1960, str. 360—361.

Zorić M., Nikola Tommaseo i Narodni preporod u Dalmaciji, Zadarska revija 1961, 6, str. 423—435.
Zorić M., Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. Rad JAZU 357/1971.
Zo(rić) M., Tommaseo, Nikola. Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, str. 353.
Zorn T., Odjeci dalmatinskog pitanja šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća u slovenskoj štampi. Zadarska revija X/1961, br. 4—5, str. 398—404.
Zotti I., O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji od god. 1848. do 1898, Beč 1901.

Život Jurja Biankinija. Jadranska straža VI/1928, br. 4, str. 99.

D. KEČKEMET

BIBLIOGRAPHY OF THE NATIONAL REVIVAL IN DALMATIA

Summary

As the Croatian National Revival in Split existed within the Revival in Dalmatia as a whole, the bibliography listed here, from newspaper and magazine articles to history reviews and monographs on persons and events, daeles with the Revival events in Dalmatia. Works dealing with the period 1860—1880 have been listed, but also those dealing with events important for the Croatian National Revival in Dalmatia that took place before or after that. Newspaper articles and other works from the very period of Revival have not been listed unless they make a historical review.

Besides scientific historical reviews, popular ones have been listed too.

S A D R Ž A J

Predgovor 5

Drago Matošić: Pozdravna riječ 6

Stijepo Obad: Tri faze u ponarođenju splitske općine 7

Nikša Stančić: Pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu 1882. god. i problem periodizacije narodnog preporoda u Dalmaciji 21

Ivo Petrinović: Natko Nodilo jedan od idejnih začetnika narodnog preporodnog pokreta u Dalmaciji 47

Ante Marinović: Vojnovićev »Un voto per l'unione . . .« 59

Duško Kečkemet: »Associazione Dalmatica« i pad Ante Bajamontija 75

Ivo Perić: Pojava splitskog »Naroda« i pitanje očuvanja jedinstva dalmatinske Narodne stranke 117

Nevenka Bezić-Božanić: Stanovništvo Splita u vrijeme borbe za narodni preporod (1870—1881) 133

Tereza Ganza-Aras: Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine 175

Josip Ante Soldo: Građansko svećenstvo Splita u završnici borbe oko ponarođenja splitske općine 197

Šime Peričić: Društva u Splitu i okolici oko 1880. godine . . . 213

Dinko Foretić: Neka pitanja u vezi s osnivanjem radničkih društava za uzajamnu pomoć i ulozi Autonomaške stranke u tome . . 223

Oliver Fio: Pomorstvo Splita 1880—1890. 233

Petar Šimunović: Split / Spljet — Osvrt na polemiku s početka stoljeća 245

Kruno Prijatelj: Slikarstvo Splita u vrijeme narodnog preporoda 261

Cvito Fisković: Splitski graditelj iz doba narodnog preporoda Vicko Marinović 275

Ivan Bošković: Odjek pobjede narodnjaka iz godine 1882. u splitskom glazbenom životu 301

Žarko Dadić: Nastojanja za objavljivanje prirodoznanstvenih radova na hrvatskom jeziku u drugoj polovini 19. stoljeća u Splitu 319

Ivan Pederin: Povijesno-politički mitovi Narodne stranke u Splitu 331

Zdravko Mužinić: Nikola Ivanović — borac za hrvatski jezik u »Velikoj gimnaziji« u vremenu preporoda 349

Tihomil Maštrović: Gostovanje zagrebačkog »Dramatičkog društva Narodnog zemaljskog kazališta« u Splitu 1893. godine . . . 357

Dragutin Pavličević: Odjek pobjede splitskih narodnjaka 1882. u banskoj Hrvatskoj 373

Vinko Foretić: Odraz pobjede narodnjaka u Splitu g. 1882. i vremenski bliska zbivanja u korčulanskom i dubrovačkom području 395

Nevio Šetić: Odjek pohrvaćenja splitske općine u listu »Naša Sloga« 411

Duško Kečkemet: Bibliografija narodnog preporoda u Dalmaciji . 415

151194

-3-04-1999

05-05-2018

12-02-2019

05-09-2026

»Narodne novine«, Zagreb — (63)
Oznaka za narudžbu: UT-XI/11-10

R 2020

nd 684

949.75 192.856

HRV Hrvatski

narodni pre-
splitu

949.75
HRV

192.856

»Narodne novine«, Zagreb — (63)

Knjižnica i čitaonica
Bogdana Ogrizovića
949.75
HRV
d
192856 / 192.856
Knjižnica B.Ogrizovića